

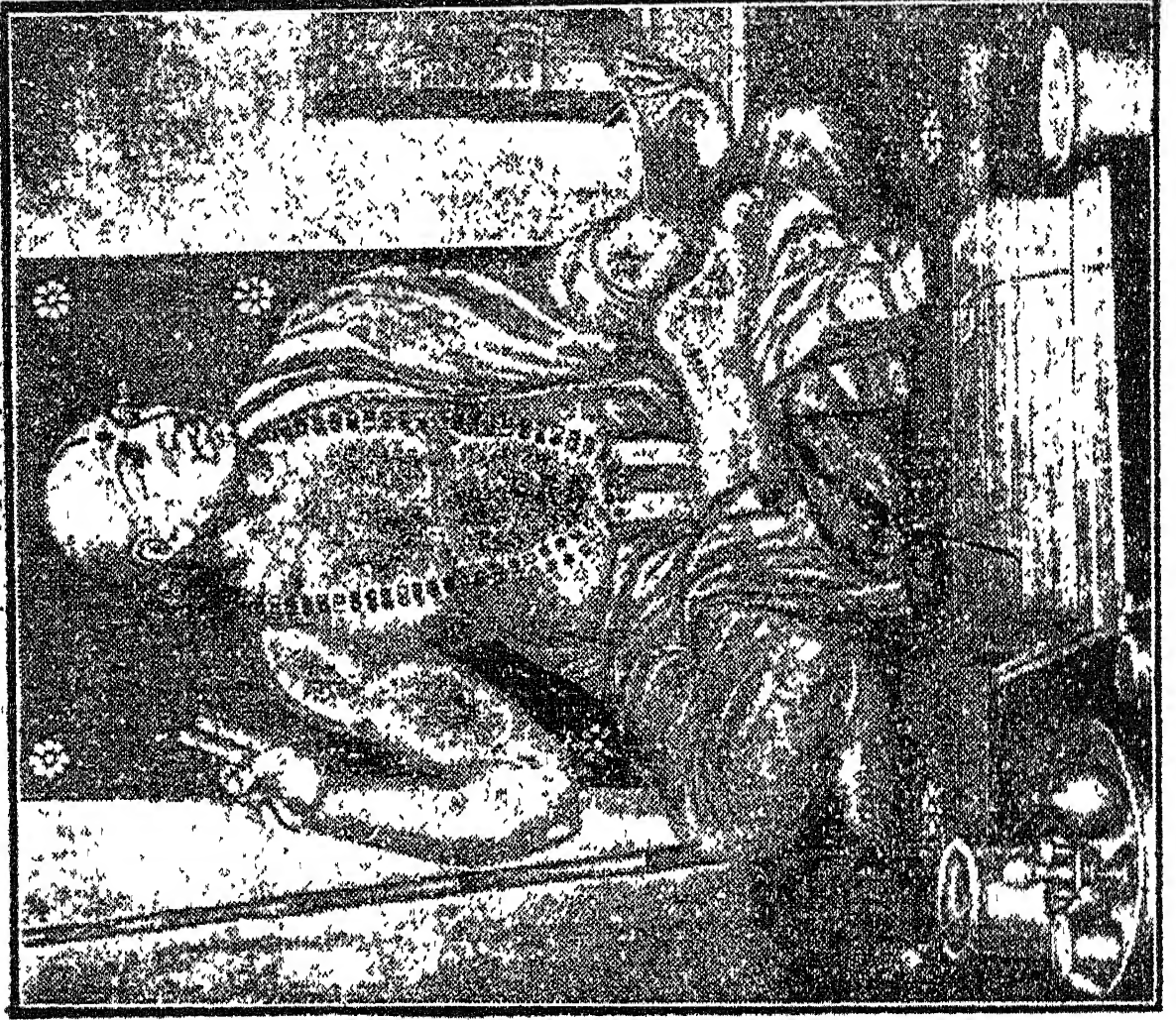

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

16337

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामः ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०—उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते ॥ चतुर्विधस्य तस्यादौ यौवतस्तत्रापि च स्मृतः ॥ तस्याश्चतुस्स्वरूप-
त्वात्प्रत्येकं चतुरात्मकाः ॥ पादाः सर्वे तदंशाश्च भूतानां वर्णमगमात् ॥ आसन्ना समताऽद्विष्टुतिसाम्यबलाद्भवाः ॥ सर्वानुसारो
लघुता विशेषा दर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥ एता एव त्वतिवलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥

सु०—यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ॥ न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥१॥ एकवाक्यता (दि) सिद्धये
प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थं विवक्षुरबुद्धिस्थेन सङ्गतेदर्शयितुमशक्यत्वात्प्रथमाध्यायार्थं तावदनुवदति ॥ उक्त इति ।
(सकल) जगज्जन्मादिनिमित्तकारणे सार्वज्ञसर्वैश्वर्य्यजनन्तगुणपूर्ण-दिद्याद्यवद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि नारायणे स्वरवर्णपदवाक्यमहा-
वाक्यरूपस्य समस्तशास्त्रस्य साक्षात्परममुख्यया वृत्त्या न तु लक्षणया तथा महातात्पर्येण न तु पाराध्यैन समन्वयः प्रथमेऽध्याये
समर्थित इत्यर्थः । यद्यपि समन्वयशब्देनैव साक्षादित्यर्थो लभ्यते । तथाऽपि परकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भधितव्याभिति
सूचनाय तद्व्याख्यानमिदं कृतमित्यदोषः । अथवा समन्वयशब्देन मुख्यया वृत्त्याऽन्वयः प्रतीयते । परममुख्यया तु वृत्त्याऽन्वयं
दर्शयितुं साक्षादित्युक्तम् । यद्वा न प्रधानपरमाध्वादिनिरसनेनोपादानत्वादिप्रतिपादनेन च परस्परया किन्तु साक्षादेवत्यनेनाचष्टे ।
एवं प्रथमाध्यायार्थमभिधाय तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह ॥ अविरोध इति । अत्रोक्तेऽर्थेऽविरोधो विरोधाभावोऽत्र व्याचिख्या-
सिततया बुद्धिसन्निहिते द्वितीयेऽध्याये साध्यते । अनेनास्याध्यायस्यातीताध्यायेन कार्यकारणभावलक्षणा सङ्गतिः सूचिता भवति ।
सकलशास्त्रसमन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वे समस्तगुणपूर्णत्वेऽंशेषदोषविधुरत्वे च परस्य ब्रह्मणोऽभिहित एव हि तत्र विरोधः
स्फुरति । नान्यथा निराश्रयत्वात् । विरोधस्फूर्तिविव तदभावसाधनस्यावसरो नेतरथा । अप्राप्तप्रतिषेधयोगात् । अतोऽतीताध्यायार्थस्य
कारणत्वमेतदध्यायार्थस्य कार्यत्वं निश्चीयते । अथवा श्रुतिसमन्वयेनोपपादितोऽप्यर्थो न तावच्छ्रोतॄणां दृढनिरूढो भवति । यावदत्र

प्रतीतविरोधाभावो न साध्यते । विरोधेन श्रुतीनामेवाप्रामाण्यशङ्कनात् । तथा चानुपपादितकल्प एवापद्यते । विरोधाभावसाधने तु भवत्येव दृढनिरूढः । यथोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रातिपक्षभ्यामर्थविधारणं निर्णय इति । अतो विपरितिकार्यकारणभावलक्षणाजन्योऽस्सङ्गतिः । ननुक्तार्थे विरोधस्तत्र तत्रैव परिहृतः । तत्किमपरमवशिष्यते । यदर्थमध्यायान्तरारम्भः । सत्यम् । प्रतिवक्ष्यत्यत्राचार्यः । नन्वेवमध्यायस्याविरोधलक्षणकार्यत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किञ्चिदन्यः । तत्राप्यस्य पादस्य प्राथम्यं किञ्चिदन्यमनित्यपेक्षा यामाह ॥ चतुर्विधस्येति । तस्याविरोधस्य । निर्धारणे पृष्ठी । आदौ प्रथमपादे । अविरोधः साध्यत इत्यनुवर्तते । चतुर्विधस्य तस्येत्यनुवादात्स चतुर्विध इति लभ्यते । तदयमर्थः । यद्ययुक्तोऽर्थे विरोधाभाव इत्युक्तोऽर्थः । तथाऽपि युक्तिसमयश्रुतिन्यायोपेत- श्रुतिविरोधाभावरूपावान्तरभेदेन स चतुर्विधो भवति । तत्प्रातिपादनेन चतुर्णां भेदो युज्यते । तस्य चतुर्विधस्यापि विरो- धाभावस्य मध्ये युक्तिविरोधाभावः प्रथमपादे साध्यते । सर्वेषामपि विरोधानां युक्त्युपजीवित्वेन तद्विरोधस्य प्रबलतया तदभाव- साधनस्य प्राथम्योपपत्तेः । युक्तिपुरस्कारेण प्रवर्तना (मानत्वा) च विचारशालस्येति । ननु कथमभावस्य चतुर्विध्यम् । उच्यते । चतु- र्विधा हि विरोधिन्यो युक्त्यादयः । तदुपधानाद्विरोधोऽपि चतुर्विधोऽभिधीयते । ततस्तत्प्रातिपक्षिकोऽभावोऽपि तथोच्यते । अत एव यौक्त इत्युपपन्नम् । अभावस्यापि परम्परया युक्तिसम्बन्धित्वात् । अथवाऽविरोधपदसन्निधापितो विरोधस्तस्येति परामृश्यते । तथा च विरोधस्य युक्त्याद्युपधानेन चतुर्विधत्वात्तदभावसाधनेन पादभेदो युज्यते । चतुर्विधस्य तस्य विरोधस्य मध्ये यौक्तो विरोध आदा- वुक्तप्रकारेण प्रबलो यतस्तस्मात्तदभावोऽत्रादौ साध्यत इति योजनीयम् । यद्वा तस्येति विरोधिपरामर्शोऽयम् । तस्याप्यविरोधपदेन बुद्धिसन्निहितत्वात् । अविरोधो हि विरोधनिरूपणाधीननिरूपणः । विरोधश्च विरोधिना विना नोपपद्यते । ततश्च विरोधिनो युक्त्या- दिभेदेन चतुर्विधत्वात्तद्विरोधाभावसाधनेन पादभेदोपपत्तिः । चतुर्विधस्यापि तस्य विरोधिनो मध्ये युक्तैः प्रबलत्वादादौ यौक्तो युक्तिरसम्बन्धी विरोधाभावः साध्यत इति योज्यम् । प्रथमाधिकरणे विशेषमाह ॥ तत्रापीति । अपिपदमादावित्यस्यानुरूपणार्थम् ।

तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽपि पाद इत्यनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वा । चशब्देनाविरोधः साध्यत इत्येतदनुकृष्यते । स्मृतेः पाशु-
पतादिकायाः । यद्यपि स्मृतेरित्यस्य न नवर्थेन सम्बन्धो घटते । विरोधश्च समासे गुणभूतः । तथाऽपि बुद्ध्या विविकतेन तेन सम्बन्धः
सम्भवति । युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्योऽसङ्गतत्वात् । कर्तव्यतायां वा प्राथम्यं कुत इत्यत
आह ॥ तस्या इति । तस्याः पाशुपतादिस्मृत्युक्तिरसमयादिविरोधिचतुस्त्वरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिस्मृतयो हि
स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वाभिमतार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिरसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपाः । ततश्चो-
क्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽध्यायेऽन्तर्भवत्येव । किन्तु पादचतुष्टयार्थसङ्गतोऽध्ययं न निष्कुर्यैकैव पादेऽन्तर्भवति । ततोऽध्यायादौ
तदन्ते वा वक्तव्यः । प्रथमातिक्रमे च कारणं न किञ्चिदस्तीत्याद्याधिकरणे निरूप्यत इति । एवञ्च तत्रापि च स्मृतेरित्ययमुक्तस्या-
पवादो भवन्नपि न सर्वथेत्युक्तं भवति । समयादिविरोधस्यापि परिहारेण निष्कृष्टपादार्थाभावाद्युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेना-
न्तर्भावसम्भवाच्च । एकस्यैवाधिकरणस्य पादचतुष्टयार्थसम्बन्धेन चतुस्त्वरूपत्वकथनेन प्रसङ्गाच्छ्रव्याणां शास्त्रे बहुमानोत्पादनाया-
न्यदपि चातुर्विध्यं वक्ति ॥ प्रत्येकमिति । चत्वारोऽपि पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः । तद्यथा युक्ति-
विरोधपरिहारलक्षणेऽध्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति । तथा समयविरोधपरिहारलक्षणेऽपि द्वितीयो युक्त्या-
दित्रयविरोधपरिहारलक्षणेऽपि भवतीत्यादि । पादा इत्येवोक्ते सन्निहितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायते । तदर्थं सर्व इत्युक्तम् ।
सर्वाध्यायसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । यो यदध्यायगतः पादः स तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवानवसेयः । न केवलमेवं पादाः किन्तु
तदंशाश्च ते पादा अंशा येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः । प्रथमाध्यायः समन्वयस्यैवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादि ।
पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्वं सिद्धमेव । न चैवमध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम् । विवक्षाभेदेन
सामञ्जस्यत् । यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतरेषामित्यादि । अन्यदपि चातुर्विध्यं शास्त्रस्य दर्शयति ॥

मूर्तानामिति । चतसृणां वासुदेवादिमूर्तानां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यमिति योजना । नन्वेतदुक्तमेव । पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह ॥ वर्णमिति । अत्रागमादित्याङ्गस्योपश्लेषो द्रष्टव्यः । तत्राद्यस्याारभ्येत्यर्थः । द्वितीयोऽभिविधौ । आगम इति चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते । ततश्चायमर्थः । न केवलं प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रतिपदं प्रत्यक्षरं प्रत्यक्षरं किन्वेतच्छास्त्रगतमकं वर्णमारभ्य आ सर्वशास्त्रान्त्यधिकरणं प्रतिपादं प्रत्यध्यायं समस्तेन शास्त्रेण च चतसृषो मूर्तयः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । कुत एतदवगन्तव्यमित्यत आह ॥ आगमादिति । बृहत्तन्त्रादित्यर्थः । एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्क्षेपेणाह ॥ आग्नेतेत्यादिना ।

टि०—सर्वाभिष्टप्रदं रामं सर्वाभिष्टनिवाकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मदगुरुवन्दितम् ॥ १ ॥ विद्वन्मतेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशानृसिंहो मे गुरुरित्यं भवेन्दुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ३ ॥ अविरोधलक्षणं व्याचिख्यासुग्रन्थकारः पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमेकवाक्यतादिसिद्धये सूचयन्नेव प्रारिप्सितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतिशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यकरणीयं श्रीपत्युपासनारूपमेतदध्यायप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया तत्स्तुतिरूपं च मङ्गलमनुष्ठाय शिष्यशिक्षायै अध्ययादावुपनिबध्नाति ॥ यत्पदमिति । अत्र वेदसंवेद्यमित्याद्यायाथार्थसङ्कान्तनम् । विमतयो यसदं नाभिधीक्षितुं क्षमन्त इत्येतदध्यायार्थकथनम् । अत्र च विरुद्धा मतिर्भवति येभ्यो युक्त्यादिभ्यस्ते युक्त्यादयो वा युक्त्यादिभिर्विरुद्धमतयो येषामिति वादिनो वा विरुद्धाश्च ता मतयश्चेति युक्त्यादिजन्यचतुर्विधविरोधिप्रतीतयो वा विमतिशब्देन विवक्षिताः । ते च वेदसंवेद्यं यसदं नाभिधीक्षितुं क्षमन्त इत्यस्य वेदसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वाध्यायार्थेन सङ्गत्यसूचनप्रसङ्गाद्देदसंवेद्यमित्यस्यार्थक्यं स्यादिति द्रष्टव्यम् । मूले उक्तः समन्वयः साक्षादिति पूर्वाध्यायार्थानुवादवैयर्थ्यशङ्कां तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति ॥ एकवाक्यतादीति । स्वस्मिन्निति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तरभेदसङ्ग्रहः । अध्ययाथार्थानुक्तौ हि कुतोऽस्य वाक्यसमुदायस्यैकवाक्यत्वं कुतश्च पूर्वोत्तराभ्यां भेद इति शङ्क्येत तदुक्तौ ह्यविरोधलक्षणैकार्थप्रतिपादकत्वादिकवाक्यत्वस्य तस्य पूर्वोत्तरव्यावृत्तत्वात्पूर्वोत्तरभेदस्य च सिद्धिरिति भावः ।

नन्वेवमविरोधः साध्यत इत्यध्यायार्थोक्त्यैव स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य पूर्वोक्ताभ्यां भेदस्य च समर्थितत्वाद्वाप्येऽत्रैतस्यानर्थक्यमित्यतोऽध्यायार्थोक्त्यै-
कवाक्यत्वादिसिद्धावप्यसङ्गतार्थप्रतिपादने प्रेक्षावदप्रवृत्त्या तस्यावृत्त्यर्थतया सङ्गतेरप्यवश्यं दर्शनीयत्वात्तत्सूचकतयाऽत्रत्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेनार्थ-
क्यमित्याशयेन प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनैत्युक्तम् ॥ दर्शयितुमशक्यत्वादिति । सङ्गतेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धिनिरूपणार्थानिरूपणत्वा-
दिति भावः । अविराधोऽत्र साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थस्याप्युत्तरत्र कथनात्तावदित्युक्तम् । प्रकृत्याधिकरणे परोक्तोपादानत्वनिरासायाह ॥
निमित्तकारण इति । उपादानत्वे ब्रह्मणो निर्विकारत्वानुपपत्तिर्विवर्ताधिष्ठानत्वे तु श्रुतौ यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति निर्देशः सूत्रे
जनादीति निर्देशश्चासङ्गतः स्यात् । न हि शुक्तिकातो रजतं जायत इति व्यपदेशोऽस्तीति भावः । द्युभ्यादीति द्वितीयपादे परोक्तस्य
निर्गुणे समन्वयस्य निरासं सूचयितुमाह ॥ सार्वज्ञ्येत्यादि । पूर्वाध्याय एव प्रथमद्वितीयपादयोः परोक्तस्य मायाशब्दे ब्रह्मणि समन्वयस्य निरासं
सूचयितुमुक्तमविधादीति । नारायणस्यापरब्रह्मत्वमिति परमतनिरासायोक्तं परे ब्रह्मणीति । प्रधानस्याशब्दत्वे चतुर्थपादार्थ इति परमतमश्रद्धे-
यमिति भावेनाह ॥ स्वरेत्यादि । यद्वा समन्वयादित्यत्र कास्त्वन्यं संशब्दार्थ इत्याशयेनोक्तं स्वरेत्यादि ॥ न त्विति । परमत इवेति शेषः ॥
पाराध्यर्थेनेति । उपासनाविधिशेषत्वेनेत्यर्थः समन्वयसूत्रे तस्योक्तत्वेऽप्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्ययेन तस्यानुक्तत्वादुक्तपदास्वारस्याभिर्यत
उक्तशब्दः समर्थनरूपतद्विशेष इत्याह ॥ समर्थित इति ॥ सौत्रसमन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः ॥ साक्षादित्यर्थ इति ।
साक्षादित्यस्य योऽर्थः परममुत्त्यादिरुक्तः स इत्यर्थः ॥ लभ्यत इति । समिति ह्युपसर्गेण परममुत्त्यर्थ उच्यत इति वक्ष्यमाणप्रकरणेति शेषः ।
ततश्च साक्षात्पदानर्थक्यमिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयमावाश्रयणान्न वैयर्थ्यमिति भावेन किं व्याख्यानेनापीत्यतः परकीयसंशब्दव्याख्यान-
निरासस्तद्व्ययोजनमित्याशयेनाह । तथाऽपीति ॥ परकीयेति । समीचीनोऽन्वयः समन्वयः समीचीनता त्वन्वयस्य तात्पर्यवत्ता सा च लक्ष-
णिकेऽप्यर्थे शब्दानां सम्भवतीति न समन्वयसिद्धयर्थं वाच्यत्वापेक्षेति परकीयव्याख्यानेत्यर्थः । एतन्निरासप्रकारश्च कथं च लक्षणावादी ब्रूया-
द्ब्रह्मसमन्वयमितीक्ष्यधिकरणोक्तरीत्याऽनुसन्धेयः । व्याख्यानव्याख्येयमावाश्रयणमात्मिका गतिरित्यपत्तिष्यन्नाह ॥ अथेवेति ॥ मुख्यया वृत्त्याऽ-

नन्वेवमपि पूर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावस्यापि प्राप्तेरविरोधमिति स्थादिति चेदत्र वदन्ति । न पूर्वपदार्थप्राधान्येनाव्ययीभावस्यात्र प्रसङ्गितः । तथा सति पापाभावोऽपापमिति परकीये तत्पुरुषोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थस्याभावस्यैव प्राधान्येन तत्राप्यव्ययीभावप्रसङ्गात् । यदि च यदाऽभाव-
सामान्येऽत्र नञ् वर्तते तदाऽर्थाभावेऽपापमित्यव्ययीभावेऽप्यभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादिति
मन्यसे तदाऽत्रापि तुल्यम् । प्रकृतेऽप्यभावसामान्यविवक्षायामव्ययीभावप्रसङ्गेऽपि तद्विशेषविवक्षायामपूर्वपदार्थप्राधानत्वादेव नाव्ययीभावप्रसङ्ग-
इति । उक्तं चाग्रहणमिति ग्रहणाभावमात्रविवक्षायामव्ययीभावोदाहरणम् । अभावविशेषविवक्षायां तु तत्पुरुषस्येति । तच्चिन्त्यम् । तथा सति
पापाभावोऽपापमिति तत्पुरुषोदाहरणेऽप्यभावत्वेनैवाभावमानेनाव्ययीभावस्यैव प्राप्तेः । यदप्यभावविशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति तदप्यसत् ।
निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् । विशेषरूपेण वाच्यत्वं नास्तीत्यभिप्राये चाविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजललुलिः स्यादिति । अत्र ब्रूमः ।
अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्समासस्य वैकल्पिकत्वात् । अविरोधपदेऽभावेऽव्ययीभावपक्षेऽविरोधमिति प्रसङ्गेऽपि तत्पुरुषपक्षेऽविरोध इति
पुल्लिङ्गं लुष्टमेव । वैकल्पिकत्वं च रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमित्यदुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगादवस्यते । अत एव चानु-
पलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिध्यतीति सङ्क्षेपः । नन्वस्याध्यस्य का पूर्वेण सङ्गतिर्यत्सूचकत्वमत्रेत्यस्य स्यादित्यतः शृङ्गिग्राहिकतया तां
दर्शयति ॥ अनेनेति । कथमनयोः कार्यकारणभाव इत्यत आह ॥ सकलेति ॥ अत इति । द्वितीयाध्यायनिरसनीयविरोधशङ्काविषयभूतसमन्वयो-
पस्थापकतया पूर्वं द्वितीयस्य हेतुरिति ततो यत इत्यर्थः । तथा च समन्वयाक्षेपसमाधानार्थत्वादास्य तदनन्तरता युक्तेति भावः । अत्रेतिपदस्याद्वितीं विना-
प्युक्तपदस्वारस्येनैव सङ्गतिलाभेन तदावृत्त्याश्रयणेनोक्तसङ्गातिसमर्पणेऽरुचि मनसि निधाय पक्षान्तरमारचति ॥ अथवेति । अत्र न्यायसूत्रसम्मति-
माह ॥ यथोक्तमिति । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तस्माधनोपालम्भौ लक्ष्येते विमर्शराब्देन च साधनोपालम्भविषयौ सम्भवासम्भवौ द्विवचनेन मेल-
नम् । तथा च सम्भवासम्भवविषयीभूताभ्यां स्वपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां परपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां स्वरपक्षसाधनोपालम्भसम्भवासम्भवाभ्यामिति
यावत् । मिलिताभ्यां ताभ्यामर्थविधारणं निर्णय इति तर्कनिर्णयविषयलक्षणमेतदिति ज्ञेयम् ॥ विपरिर्ततेति । अतीताध्यायार्थस्य कार्यत्वमेतदध्यायार्थस्य

श्रुतिविरोधपरिहारस्य तृतीये च समयविरोधपरिहारस्य कर्तव्यत्वप्रसङ्गेन समयश्रुतिविरोधपरिहारयोः पौर्वापर्यानुपपत्तिरिति युक्तिविरोधपरिहारस्य पूर्वनिरूपणमनन्तरं समयविरोधपरिहारस्यानन्तरं श्रुतिविरोधपरिहारस्य ततो न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्येति क्रमस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरित्यतश्चतुर्थपादव्युत्पाद्यश्रुतियुक्तिविरोधपरिहारस्यातिप्रबलत्वेऽपि मुमुक्षुणाऽन्ते जिज्ञास्याध्यात्मविषयत्वेन प्राथम्यानौचित्यात्तस्य चतुर्थे निवेशः । इतरविरोधत्रयपरिहारस्य चानतिप्रयत्नसाध्यतया तदपेक्षया दौर्बल्यात्सोपानरोहणन्यायेन तत्पूर्वं निवेशः । इतरविरोधत्रयपरिहारस्य च महामलभङ्गान्यायेन पौर्वापर्यमिति भावेन युक्तिविरोधस्य समयादिविरोधापेक्षया प्राबल्यमुपपादयति ॥ सर्वेषामपीति । विरोधपदमविरोधस्योपलक्षणम् । ततश्च विरोधाविरोधादौर्ध्वकस्यधीनत्वेन युक्तेः प्राबल्यमित्यर्थः । तस्याः प्राधान्ये हेत्वन्तरं चाह ॥ युक्तीति । उपलक्षणमेतत् । वेदोऽप्रमाणमाप्ताप्रणीतत्वादिति साक्षात्कृत्स्नवेदप्रामाण्यसाधकत्वात् । एकस्य समयिनः समयान्तर इव युक्तावनदराभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । समयविरोधस्य श्रुतिविरोधापेक्षया प्राबल्यं तु समूलत्वाद्युक्तयुक्तिसिद्धम् । वक्ष्यति चैतद् ग्रन्थकारः स्वयमेव । इतरविरोधत्रयेऽनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वादित्यादिनाऽनादिकालानुवृत्तत्वादेवदतुल्यत्वेन तदपेक्षया प्राबल्यानापादकत्वेनोक्तयुक्तत्वादेव तदग्रन्थस्य तात्पर्यात् । अत एवोत्तरग्रन्थतात्पर्यमित्थमेव तात्पर्यचन्द्रिकायां वर्णितमित्यवधेयम् ॥ कथमिति । न तावत्स्वतो भावस्य चातुर्विध्यं तस्यैकत्वात् । नापि तत्प्रतियोगिविरोधे भेदोपाधिकम् । तत्प्रतियोगिनो विरोधस्याप्येकत्वेन चातुर्विध्याभावादिति भावः । विरोधस्य स्वतश्चातुर्विध्याभावेऽप्यौपाधिकं तदस्त्येवेति युक्तमविरोधचातुर्विध्योपधानत्वमित्याशयेन सिद्धान्तयति ॥ उच्यत इति । ननु तथाऽपि तस्येति नाविरोधपरामर्शो युक्तस्तथा सति तस्य युक्तिसम्बन्धित्वाभावेन यौक्त इत्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यतो न साक्षाद्युक्तिसम्बन्धित्वमेव यौक्तत्वं किन्तु युक्तिसम्बन्धित्वमात्रम् । तच्च साक्षात्परम्परासम्बन्धसाधारणम् । तथा चाविरोधस्य साक्षाद्युक्त्यसम्बन्धेऽपि विरोधद्वाराऽस्त्येव सम्बन्ध इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ अत एवेति । तत्परास्पष्टमेव दर्शयति ॥ अभावस्यापीति । युक्त्यादिचातुर्विध्येन विरोधस्य तच्चचातुर्विध्यस्याश्रयणे उपधानद्वयकरणं परम्परया युक्तिसम्बन्धकल्पनं च भवतीति चतुर्विधस्य यौक्त इति पदद्वयस्याप्यस्वारस्यमिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमारचयति ॥

कारणत्वमिति विपरित्यर्थः । न चैवं द्वयोः परस्परापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः । आपाततो जातस्य प्रथमाध्यायार्थज्ञानस्य द्वितीयाध्यायार्थकारणत्वेऽपि न तस्य द्वितीयाध्यायार्थकार्यत्वम् । यस्य चेदमित्यपेक्षेयवधारणात्मकज्ञानस्य कार्यत्वं न तस्य तत्कारणत्वमिति तदनवकाशात् ॥ तत्र तत्रैवेति । तेषु तेष्वधिकरणेष्वित्यर्थः । विकाराशब्दोन्नेति चंद्र प्राचुर्यादित्यादिनेति शेषः ॥ प्रतिवक्ष्यतीति । विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य स्वध्याये तदन्ये तत्र तत्राग्रा इत्यादिना द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रमिदमसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीया विकाराशब्दादित्यादिना परिहृता न तु सर्ववैशिष्ट्यविषया इति तत्परिहारार्थमध्यायारम्भ इति वक्ष्यतीत्यर्थः । नन्वविरोधचातुर्विध्यकथनं तत्रापि यौक्तस्याविरोधस्य प्राबल्यकथनं चानर्थकमित्यतः पादभेदसमर्थनार्थत्वाच्चतुर्विध्यकथनस्य प्राथमिकत्वसमर्थनार्थत्वात्तत्प्राबल्यकथनस्य च नानर्थक्यमित्याशयेन तद्वाक्यं तथा योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्काद्वयमुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु सम्बन्धे षष्ठ्या विधानादत्राविरोधसम्बन्धी यौक्तो विरोध इति लभ्यते । तथा च सम्बन्धस्य भेदव्याप्तत्वाद्यौक्तस्यातिरिक्तत्वापत्त्या चातुर्विध्यमड्यापत्तिरित्यतो गुणक्रियाजातिभिर्यतः पृथक् करणं तत्र यतश्च निर्धारणमित्यनेन विहितैवेयं षष्ठी न त्वपरेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ निर्धारण इति । नन्वविरोधचातुर्विध्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्कथं चतुर्विधस्य तस्येति तच्चतुर्विध्यानुवाद इत्यतश्चातुर्विध्यानुवादसामर्थ्यादेवाविरोधोऽत्र साध्यत इत्येतदनन्तरं स चाविरोधश्चतुर्विध इति लाभाज्ञानुपपत्तिरित्याह ॥ चतुर्विधस्येति । ननु विरोधाभावस्यैकत्वाच्च चातुर्विध्यं सम्भवति तत्कथं तन्निबन्धनः पादभेदः स्यात्कथं च यौक्तस्याविरोधस्यादिशब्दसूचितं प्राबल्यं येन तस्यैव प्रथमनिरूपणायत्वमित्यत आह ॥ तदयमर्थ इति । अलौकिकार्थगोचरबहुजनपरिगृहीतवाक्यसन्दर्भः समयः । यद्यपि तृतीयेऽपि क्वचिद्विरोधिन्यः श्रुतयो न्यायोपेतास्तथाऽपि न चतुर्थ इव श्रुत्यावृत्तन्यायोपेता इति ततो भेद इत्यवधेयम् । नन्वत्र महामल्लभड्यान्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यानुपपत्तिः । न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्यैव तदापत्तिश्च । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तु समयानामनादिकालतो विच्छेदेन बहुजनपरिग्रहेण च वेदतुल्यत्वेऽपि वेदवन्निर्मूलत्वाभावादत्यन्तभ्रमेहेतुतया तत्त्वज्ञानस्यातिविरोधित्वाच्च श्रुतिविरोधात्समयविरोधस्य प्रबलत्वेन द्वितीये

अथेवेति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दानुपपत्तिरित्यतो गौरवेण स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वस्य परामृष्यतायामप्रयोजकत्वाद्याशङ्क-
श्चिप्रकृततायाश्च विरोधेऽपि सत्त्वान्न तच्छब्देन परामर्शानुपपत्तिरिति भावेनोक्तमविरोधपदसन्निधापित इति । अत्रापि युक्त्यादिचातुर्विध्येन
तद्विरूपितविरोधचातुर्विध्यकल्पनादुपधानकल्पनमवर्जनीयमेवेति चतुर्विधस्येत्यस्यास्वारस्यमित्यपरितोषादाह ॥ यद्वेति ॥ अविरोगो हीति । वि-
रोधितावच्छेदकप्रकारकविरोधिज्ञानसाध्यत्वादेविरोधिज्ञानस्येति भावः ॥ विरोधश्चेति । ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारसम्बन्धि-
ज्ञानस्य कारणत्वात्सम्बन्धिमूतयुक्त्यादिनिरूपणं विना विरोधो न निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ततश्चेति । ततश्चास्मिन्पक्षे उपधानस्यैवाभावा-
च्चतुर्विधस्येत्यस्यातिस्वारस्यमिति भावः । यद्यप्यत्रापि तच्छब्दस्य यथाकथञ्चिदविरोधपदपस्थापितविरोधयुक्त्यादिपरामर्शकत्वाङ्गीकारात्तच्छ-
ब्दस्यास्वारस्यमविशिष्टं तथाऽपि तत्रापि च स्मृतेस्तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति विरोधिप्रोत्तरग्रन्थस्वारस्यानुरोधेनैवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥
अनौचित्येति । युक्तिविरोधपरिहारकोऽस्मिन्पादे स्मृत्यविरोधसाधनस्यासङ्गतत्वेनकर्तव्यत्वेत्यर्थः । पाशुपतादिकाया इत्यादिपदेन साङ्ख्यबौ-
द्धार्हतादिस्मृतिपरिग्रहः ॥ नवर्थेनेति । अविरोधपदार्थान्तर्गतनवर्थेनेत्यर्थः । तथा सति स्मृतेरभाव इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः ॥
समास इति । अविरोध इति नञ्त्तत्पुरुष इत्यर्थः ॥ गुणभूत इति । नञ्त्तत्पुरुषस्योक्तरीत्योत्तरपदार्थप्राधान्याज्जविशिष्टविरोधपदलक्षितस्या-
भावविशेषस्य प्राधान्येऽपि वाऽन्यस्य विरोधस्याप्राधान्यमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् ॥ बुद्ध्या विविक्तेनेति । स्मृतेर्यो विरोधः स नेत्येवं बुद्ध्या
विविक्तेन विरोधेनान्वय इत्यर्थः । स्मृतेः चतुःस्वरूपत्वव्युत्पादनार्थक्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति ॥ युक्तीति । कथं पाशुप-
तादिस्मृतेर्युक्त्यादिचतुःस्वरूपत्वं तथात्वेऽपि वा कुतः स्मृतिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ आप्ताभिमतवाक्य-
तयेति । अत्रालौकिकार्थविषयत्वस्यापि विशेषणतयाऽभिप्रेतत्वात्वातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । अत्र पाशुपतादीत्यादिपदेन साङ्ख्य्यादिस्मृतिरेवाभि-
मता न तु बौद्धार्हतादिस्मृतिरपि । तत्र श्रुतिसंवादाभावेन चतुष्टयरूपत्वासम्भवादिति ध्येयम् । अध्यायान्तर्भावेऽपि कुतः प्राथम्यमिति शङ्केते ॥
किन्त्विति । परिहरति ॥ पादचतुष्टयेति ॥ निष्कृष्येति । असाधारणो मूखेत्यर्थः । एकैकाविरोधमात्रप्रतिपदकत्वात्पादविशेषाणां न तत्रा-

स्यान्तर्भाव इत्यर्थः । प्रथमातिक्रमे च न किञ्चित्कारणमस्तीत्युपलक्षणम् । चतुरात्मकत्वेन प्रबलतया प्रथमं निरसनीयत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु चतुःस्वरूपत्वादस्य चतुर्ष्वपि पादेष्वन्तर्भावसम्भवादुक्तहेतुभ्यां प्रबलत्वाच्चाद्यपादस्यादावस्य निवेशोऽत एवो-
 तत्रत्र वक्ष्यति । युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भवेनान्तर्भावसम्भवाच्चेतीत्यवधेयम् । अपवादो भवन्नित्यंशमुपपादयति ॥ समयादीति । न सर्व-
 श्रेयंशमुपपादयति ॥ युक्तिविरोधेति ॥ तथेति । अत्रादिपदेन श्रुतिविरोधपरिहारलक्षणस्तृतीयो युक्त्यादिविरोधत्रयपरिहारात्मको भवतीत्यादेः
 सङ्ग्रहः । ननु सर्व इत्युक्तावप्येतदध्यायगता एव सर्व इति भविष्यतीति कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ सर्वोऽध्यायेति । अविवोधत्र-
 यस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादीत्यादिपदेन द्वितीयाध्यायोऽविरोधस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु तदंशा
 इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्याध्यायपरत्ववत्तेषामंशा इति तत्पुरुषमाश्रित्याधिकरणपरत्वमप्यवश्यमाश्रयणियमन्यथाऽधिकरणानां चतुरात्म्यानुक्तिप्रस-
 ङ्गात्तत्कथं बहुव्रीहिमात्रमाश्रित्याध्यायपरत्वाश्रयणमित्यत आह ॥ पादानामिति ॥ सिद्धमेवेति । अतस्तदंशा इत्यस्याधिकरणपरत्वे सिद्धार्थ-
 प्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्बहुव्रीहिमात्राश्रयणेनाध्यायपरत्वमेव तस्याश्रयणियमिति भावः । एवं प्रथमाध्यायोदेः समन्वयादिप्रतिपादकत्व-
 दविरोधादित्रयप्रतिपादकत्वे तदध्यायगततत्तत्पादानां तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवत्त्वे चेत्यर्थः । सर्वेषां सर्वार्थप्रतिपादकत्वेनाध्यायादिभेदकस्यार्थ-
 भेदस्याभावादिति भावः । विवक्षाभेदमेव दर्शयति ॥ यदेति । आदिपदेन यदा द्वितीयाध्यायोऽविरोधार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थेतेतराभित्या-
 देर्यदा च प्रथमाद्यपादो नाम समन्वयलक्षणो विवक्ष्यते न तदा तदर्थत्वं तदध्यायगतेतरपादत्रयस्येत्यादेश्च परिग्रहः ॥ अन्यदपीति । शिष्या-
 णां शास्त्रबहुमानोत्पादनायेति शेषः ॥ उक्तमेवेति । वासुदेवादिरूपेण चतुर्भूतेश्च सर्वश इत्यादिनेति शेषः । विवक्षितार्थस्य भाष्यारूढतासिद्धव-
 र्थमाह ॥ अत्रागमादित्यादि । आगमादित्यत्राङ् आङ् मर्यादावचन इति कर्मप्रवचनीयः । वचनग्रहणादभिविधावपि । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति
 पञ्चमीति द्रष्टव्यम् ॥ चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यत इति । आगमशब्दस्य निर्दोषवाक्यमात्रपरत्वेऽपि पादाध्यायादिपदसमभिव्याहारात्सामान्यपर-
 स्याप्यागमशब्दस्य चतुरध्यायिशास्त्रपरत्वमिति भावः । तावताऽप्युक्तमेवेति न शङ्कापरिहार इत्यतोऽधिकविधानार्थमुक्तानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्या-

ह ॥ ततश्चेति । ततश्चेत्येत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ अयमर्थ इति । वासुदेवादिरूपेण चतुर्भूतिलक्षणोऽर्थ इत्यर्थः । बृहत्तन्त्रप्रमाणेनेति नामपादीयानुव्याख्यानं मनसि निधायामपदं तद्विशेषपरत्वेन व्याचष्टे ॥ बृहत्तन्त्रादोरिति । यद्यप्यत्र तदनुसारेण बृहत्तन्त्रादित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि तदुपलक्षणमिति भावेन बृहत्तन्त्रादेरित्युक्तमिति ध्येयम् ।

अनु०—॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ॥ आसैः प्रत्यक्षतो दृष्टा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ॥ पिपिलि-
कालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥

सु०—उक्तार्थं स्मृतिविरोधेनाक्षिप्य समादधमूत्रम् ॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदो-
षप्रसङ्गादिति ॐ ॥ अस्यार्थः । यदुक्तं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं सार्वज्ञादिसकलगुणपूर्णत्वं समस्त-
दोषदूतत्वं च तदयुक्तम् । पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धादिस्मृत्यतिविरुद्धत्वात् । ता हि शिवप्रभृतीनामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादिकं प्रति-
पादयन्ति । न च तासामन्योऽवकाशोऽस्ति । येन प्रतितोऽयर्थे तात्पर्याभावं प्रतीमः । अन्यथा तासां स्मृतीनामनवकाशेनाप्रामाण्य-
लक्षणदोषप्रसङ्ग इति । तन्न । पुरुषोत्तमस्यैव पञ्चरात्रादिस्मृतिभिरखिलजगत्कारणत्वादेरुक्तत्वात् । अन्यथा तासां पाशुपतादिस्मृ-
तिभ्योऽन्यासां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामवकाशान्तराभावेनाप्रामाण्यदोषप्रसङ्गादिति । तत्राक्षेपस्तावदयमयुक्तः । श्रुतिसमन्वयेनास्यार्थस्य
साधितत्वात् । श्रुतिविरुद्धानां च स्मृतीनामप्रामाण्यस्येष्टत्वात् । श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामपि परब्रह्मणि समन्वयेन
शिवावर्चनादिपरत्वेन वा सावकाशत्वाच्च । समाधानमपीदमयुक्तम् । सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तार्थस्याभिधेयदान्तीं स्मृतिमात्रोपादाने
कारणाभावात् । पराभिधिस्मृतं दोषमवबुध्य श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्तः । किन्तु स परिहर्तव्यः । अन्यथा प्रागापि श्रुतिरनादेया
स्यात् । किञ्च पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यं परस्येष्टमेव । वासुदेवार्चनादिपरतया सावकाशताऽपि तेन सम्भाव्येत । साम्यापादन-
मात्रेऽपि परस्यैव जयो निश्चयप्रतिबन्धकत्वादित्यतो निर्दलं पूर्वपक्षं तावदुज्जीवयति ॥ आसैरिति । अयमिहाभिसन्धिः पूर्वपक्षिणः ।

श्रुतिविरोधेन स्मृतीनामप्रामाण्यमभिलषता प्रबलदुर्बलत्वे सर्वथा समर्थनीये । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न तावत्प्रामाण्यकारणभावा-
 भावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनाङ्गीकृतत्वात् । वैपरीत्याच्च । वाक्यप्रामाण्ये हि कारणं वक्तुराप्तत्वम् । वक्तारश्च
 स्मृतीनामाप्ताः । न श्रुतेः । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अत एव न समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्याम् । स्मृतीनामाप्तिमूलत्वात् । श्रुतेस्त-
 दभावात् । नापि कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्याम् । स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात् । उक्तरीत्या वैपरीत्याच्च । तदिदमुक्तमस्ति रुद्रकपिलकम-
 लासनादिभिरुक्तमर्थं शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं पिपीलिकालिपिनिभा बुद्धिपूर्वप्रणयनहीना श्रुतिः कथं वारयेन्न कथमपीति ।
 नन्वौदुम्बरीं स्पृष्ट्वाद्वायेदित्यादिश्रुतिविरुद्धानामौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येत्यादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुपलब्धं तथाऽत्र स्यात् । न स्यात् ।
 वैषम्यात् । श्रुतिमूलतयाऽभिमतता हि ताः स्मृतयोऽतस्तासां मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्यमिष्टम् । न च श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेर्मूल-
 श्रुत्यनुमापकत्वं सम्भवतीत्यप्राधान्यमेव युक्तम् । यथाऽऽह जैमिनिः । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । न चैवं प्रकृते ।
 पाशुपतादिस्मृतीनां शिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । तदिदमाह ॥ प्रत्यक्षतो ह्येवेति । ननु तर्हि स्मृतीनामुक्तरीत्या
 सावकाशत्वाग्निरवकाशश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमस्तु । मेवम् । वैपरीत्यात् । स्मृतयो हि विस्पष्टवादिन्यो न विवक्षितार्थाल्पचयावनम-
 र्हन्ति । श्रुतयस्त्वस्पष्टविक्षिप्तवादिन्योऽव्यवस्थिता अलौकिकशाब्दलक्षणविषया अशक्याध्ययनानन्तापरिपूर्णवाक्यरूपा नार्थविशेष-
 निष्ठा लक्ष्यन्ते । अत एव भवतां मीमांसायासः । एतदप्युक्तं प्रकर्षणोक्तमिति विस्पष्टमुक्तमित्यर्थः । पिपीलिकानिभेति च ।
 अस्पष्टेत्यर्थः । किञ्च श्रुतयस्तावदस्पष्टार्थाः । प्रणेतव्याख्यानासम्प्रदायविकला न स्वतन्त्राः कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमीशते । किन्तु सह-
 जासिद्धेन योगार्थिलब्धेन वा प्रत्यक्षेणार्थार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमनुसृत्य नेतव्याः । यथोक्तम् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह-
 येदिति । इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणम् । तथा च कथं पाशुपतादिस्मृत्युक्तार्थनिवारणाय समर्थास्स्युः । तदिदमुक्तं पिपीलिका-
 लिपिनिभा संवादेन विना कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमसमर्था श्रुतिर्यद्वचनसंवादापेक्षणी तैरेवास्ति प्रत्यक्षतो ह्युवा प्रोक्तमर्थं कथं वारयेत् ।

स्वातन्त्र्यदशायामप्रतिपादकत्वात् । पारतन्त्र्ये तु विरोधाभावादेव । किन्तु तदनुसारणैव नेतव्येति । भवेदतद्यादि पाशुपतादिस्मृ-
तिप्रणेतृणामात्मत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ सर्वगा हीति । सर्वं गच्छन्त्यवगच्छन्तीति सर्वागाः । आप्तत्वोपलक्षणमेतत् ।
ते रुद्रादयः । हीति तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अथवा सर्वज्ञत्वमेवात्र प्रमाणप्रसिद्धया साध्यते । तत एवान्यस्य सिद्धेः ।
तथा हि । हरिहरादिरज्यगर्भोऽस्त्वावत्सर्वज्ञतया श्रुतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धाः । तत्र हरेरेवावतारा बुद्धर्षभकपिलाः सौगतादिस्मृति-
प्रणेताः । तथा च तेषां मोहाभावेन रागद्वेषयोरप्यभावाद्विप्रलिप्सा च निवर्तते । किञ्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदु-
पदेशमात्रेण (तेषां) निश्चीयन्ते । ज्ञानं तु यथार्थमयथार्थं वा स्यात् । इच्छाऽपि प्रतिषिपादयिषा वा विप्रलिप्सा वेति सन्देहोऽ-
वशिष्यते । तत्राभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यतो निश्चये भवत्येव तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वनिश्चयः । यथाऽभ्यासदशापन्न-
मिदमरज्यमपीषां म्लेच्छानामतोऽस्मिन्नेते मार्गाभिज्ञा इति पान्थानामेव निश्चयः । विप्रलिप्सा च हेतुदर्शनेन व्याप्ता हेतौ सति
स्यात् । स च द्विरूपः । स्वोपकारः परापकारो वा । न तावत्पान्थेषु विमार्गेण प्रतिष्ठमानेषु म्लेच्छानां कश्चित्स्वोपकारः । स्वस्य
शृहीतत्वात् । शरीरस्य च करणीयान्तराभावात् । भावे वा परित्यागायोगात् । नापि द्वितीयः । न ह्यनुमत्ता अनपकारिणमपाकु-
र्वते । नापि परापकारमात्रं पुरुषार्थः । तथा सति सर्वः सर्वमपाकुर्व्यादित्येवं विप्रलिप्साऽपि निवार्यते । अनभ्यासदशापन्ने तु विषये
प्रमाणान्तरसंवादात्प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वा मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरित्यतो म्लेच्छा अव्याप्ता भवन्ति । किमुत महानुभावा रुद्रादय इति ॥

टि०—॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥ नन्वातैरित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च
पूर्वपक्षाद्युज्ज्वलिवानर्थं तदिति वाच्यम् । सूत्रभाष्यस्थितपूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्त्यप्रतिभासेन तदुज्जीवनानपेक्षणादित्यतस्तत्रानुपपत्तेर्विद्यमानत्वात्-
दुपजीवनमर्थवदित्याशयेन पूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्तिं दर्शयितुं तस्याः पूर्वपक्षादिस्वरूपज्ञानसाध्यत्वात्सूत्रप्रयोजनदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्व-
पक्षादिस्वरूपं च प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमप्युपप्रदर्श्य तत्परिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं सूत्रप्रयोजनं तावद्दर्शयति ॥ उक्तार्थमिति ॥ पाशुपत-

साङ्ख्यबौद्धार्हतादीति । अत्र पाशुपतसाङ्ख्यमते वेदस्यापौरुषेयत्वप्रामाण्ययोः सत्त्वात्तन्मते स्मृत्यनुसारेण श्रुतिर्नयेति श्रुतिप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य बौद्धादिमते त्वाप्तप्रणीतबौद्धागमविरोधादाप्ताप्रणीतो वेदो न प्रमाणमिति तदप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य सम्भवात्पाशुपतार्थानां बौद्धादीनां चेह पूर्वपक्षत्वमिति दर्शयितुमिह टीकायां पाशुपतसाङ्ख्येति बौद्धार्हतादीति च विंशिव्य तत्तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । काणादादिभिस्तु वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्योरङ्गीकारेण सर्वज्ञेशप्रणीता श्रुतिः काणादादिस्मृत्यनुसारेण नेयेत्यत्र बीजाभावेनोक्तरीत्या पूर्वपक्षसम्भवान्न त इह पूर्वपक्षिण इति दर्शयितुं काणादादीनामग्रहणम् । बौद्धार्हतादीत्यादिशब्दस्तु शास्त्रेयादिपर इति द्रष्टव्यम् । यद्वा काणादादिस्मृतेः स्पष्टार्थतया सयुक्तिरस्त्वेन च सर्वज्ञेशप्रणीतश्रुत्यपेक्षया प्रबलत्वात्तदनुसारेण सर्वज्ञेशप्रणीताऽपि श्रुतिर्नयेति पूर्वपक्षसम्भवेन काणादादीनामप्यत्र पूर्वपक्षत्वमेवात्र च पक्षे टीकास्य आदिशब्द एव तत्पर इति न तद्ग्रहणमपीति ध्येयम् । तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति विरोधिस्मृतीनां चतुरात्मकत्वचनं च पाशुपतसाङ्ख्यादिस्मृत्याभिप्रायमेव । न तु विरोधिसकलरभृत्याभिप्रायम् । तेन पाशुपतादिस्मृतिविरोधपरिहारस्य चतुर्विधविरोधपरिहारसकत्वादत्र सङ्गतत्वेऽपि बौद्धादिस्मृतीनामेवं विरोधत्वेन तद्विरोधपरिहारस्याप्यनेवरूपत्वाच्चात्र कर्तव्यता युक्तेति शङ्काऽनवकाश इति द्रष्टव्यम् ॥ विरुद्धत्वादिति । न तावत् षोडशीग्रहणाग्रहणवच्चवस्थितविकल्पस्य वा त्रीहियवदव्यवस्थितविकल्पस्य वाऽत्राश्रयणादविरोधः । पुनन्नेऽनुष्ठेये विकल्पसम्भवेऽपि तदतन्त्रे सिद्धे वस्तुनि तदयोगात् । न हीदमेवमेवं वा कर्तव्यमिति वादिदमेवमेवं वा भवतीति सम्भवति । नापि समुच्चयाश्रयणेन विरोधः । सापेक्षयोरेव समुच्चयावगमात् । प्रकृते च श्रुतौ स्मृतौ च निरपेक्षस्यैव विष्णोः शिवस्यैव च हेतुत्वोक्त्या तदभावात् । नापि देशकालकार्यभेदादविरोधः । श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोः शिवस्य च सदा सर्वत्र कार्यहेतुत्वोक्त्या तदसम्भवादिति भावः ॥ उक्तत्वादिति । शास्त्रयोनिसूत्र इति शेषः ॥ अस्यार्थस्येति । विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादेरित्यर्थः ॥ इष्टत्वादिति । तथा च न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्तत्वशङ्कावकाश इति । अप्रामाण्यापादनमिष्टत्वादयुक्तमित्युक्तम् । कथं च तदापादनं तत्प्रयोजकस्यानवकाशत्वस्याभावादित्याह ॥ श्रुतिरसमन्वयन्यायेनेति । नामानि सर्वाणि त्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन श्रौतशिवादिशब्दानामिव स्मार्तशिवादिशब्दानामपि विष्णुवाचित्वसिद्ध्या तत एव

शिवोर्देजङ्गत्कारणत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनामिव तत्कारणत्वाच्चभिधायकपाशुपतादिस्मृतीनामपि विष्णुपरत्वेन न तासां विषयान्तराभाव इति भावः । शिवार्चनादीति । तथा च शिवोर्देजङ्गत्कारणत्वाच्चभिधायकवाक्यानां शिवार्चनादिविध्युपयोग्यत्ववादेन तद्विध्यैकवाक्यतया शिवार्चनादेव तात्पर्येण शिवादिकारणत्वे तत्पर्याभावाद् तद्विशेषो नाप्यनवकाशत्वदोष इति भावः । सकलशास्त्रेति । श्रुत्यादिरूपसकलमच्छेद्यर्थः । दोषमिति । पिपीलिकालिपिनिभस्तलक्षणमित्यर्थः ॥ प्रागिति । शास्त्रेयोनिसूत्र इत्यर्थः । ननु सूत्रे सिद्धान्तंशस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यापादने तात्पर्येन परस्परैष्ट्यापादनं स्यात् । किन्तु पाशुपतादिस्मृतित्वपञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्याप्तप्रणीतत्वेनान्यत्रानवकाशात्पाशुपतादिस्मृतिसाम्यमेव तासां स्यादिति साम्यापादनमात्र इत्यत आह ॥ साम्यापादनमात्रेऽपीति ॥ परस्यैवेति । पूर्वपक्षेण इत्यर्थः ॥ निश्चयेति । सिद्धान्तयानश्च्येत्यर्थः । पूर्वपक्षेणस्तु वैतण्डिकत्वाच्च स्वपक्षनिर्णयापेक्षेति भावः । सिद्धान्तस्यापि यद्यशेषज्ञा इत्यादिनोज्जीवनात्तावदित्युक्तम् ॥ अयमिहाभिसन्धिरिति । पूर्वपक्षसूत्रभागस्यानुभाष्यकारैरभिधीयमान इत्यर्थः । परतत्त्वपक्षमभ्युपेत्याप्याह ॥ वैपरीत्याच्चेति । तदेव स्पष्टयति ॥ वाक्येति ॥ अङ्गीकृतत्वादिति । पाशुपतादीनां पूर्वपक्षत्वे वादिप्रतिवादिभ्यामिति शेषः । काणादीनां तत्त्वे तु सिद्धान्तिनेति शेषः । पाशुपतादिमते वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि काणादादिमते पौरुषेयत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ स्मृतीनामिति ॥ तदभावादिति । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ स्वरूपत इति । कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वविशेषस्य स्वरूपतः साक्षात्प्राबल्याप्राबल्यप्रयोजकत्वं नास्तीत्यर्थः । माऽस्तु कृत्रिमत्वादेः स्वरूपेण प्राबल्यादिप्रयोजकत्वं प्रामाण्यादिप्रयोजकासिम्बलकत्वादिसम्पादकतया तु भविष्यतीत्यत आह ॥ उक्तरीत्येति । वक्तारश्च स्मृतीनामाता न श्रुतेरपौरुषेयत्वाङ्गीकारादित्युक्तररीत्येत्यर्थः । कृतं व्युत्पादनमुद्गाप्यत्वशङ्कानिरासाय भाष्यारूढं करोति ॥ तदिदमुक्तमिति । भाष्ये प्रत्यक्षतो दृष्ट्वेत्यधिकम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । श्रुतिपरित्यगेन प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चौदुम्बरी सर्वा वैद्ययितव्येत्यादिस्मृतिवैषम्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्माभ्येऽप्यनुपपत्त्यभावेन तद्वैषम्यप्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः सर्वेष्ट्यादिस्मृतेः स्पर्शश्रुतिविरोधेनैव श्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदानर्थक्यमित्याशयेन साम्य-

शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । औदुम्बरीं स्पृशता सर्वस्यास्तस्या वेष्टयितुमशक्यत्वाद्वेष्टयित्रा च स्पृष्टुमशक्यत्वेनाशक्यानुष्ठानमनर्थद्वयं
 बोधयन्त्योः श्रुतिस्मृत्योः प्रमेयविरोधेनोभयोरपि प्रामाण्ययोगात् । अन्यतरवाधे कर्तव्ये औप्यप्रत्यक्षेण वह्निरैश्यानुमानस्येव श्रुतिविरोधेन सर्व-
 वेष्टनस्मृतीनामप्रामाण्यवच्छ्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामेवाप्रामाण्यान्न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्ततेत्यर्थः ॥ श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ता
 इति । प्रत्यक्षादेर्धर्माधर्मयोरप्रवृत्त्या प्रत्यक्षादिमूलकत्वस्य पौरुषेयवाक्यतया वेदवत्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यस्य चानुपपत्तेः श्रुतिमूलतैवेव तासां प्रामा-
 ण्यमिति भावः । अप्रामाण्यमेवेति । एतच्च प्राभाकरमतमाश्रित्योक्तं भट्टमते श्रुतिमूलत्वेनाभिमतायाः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शनश्रुतिविरोधेन
 स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितरसर्ववेष्टनरूपार्थान्तरपरत्वेन प्रतीतेऽप्रामाण्येऽपि सर्वथाऽप्रामाण्याभावादिति द्रष्टव्यम् । अत्रैव जैमिनिसूत्रं
 प्रमाणयति ॥ यथोक्तमिति । स्मृतिचरण इति शेषः । श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादरणीयं स्यात् । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे
 मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति सूत्रार्थः । ननु भाष्ये प्रेति पिपीलिकानिभेति च व्यर्थम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां स्पष्टत्वादित्वप्रतिपादनार्थ-
 त्वात्प्रशब्दस्य श्रुतेरस्पष्टत्वादित्वप्रतिपादनार्थत्वाच्च पिपीलिकानिभेत्यस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । स्मृतिश्रुत्योः स्पष्टास्पष्टत्वादित्वप्रतिपादनत्वाद-
 स्यापि प्रयोजनाभावेनानर्थक्यत्वादित्यत आशङ्कान्तरपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तद्व्यावर्त्या शङ्कामुत्थापयति ॥ ननु तर्हीति । यद्वा मूले प्रशब्दस्य
 प्रयोजनं पिपीलिकानिभेत्यस्य प्रयोजनान्तरं च वक्तुं तद्व्यावर्त्या शङ्कामुत्थापयति ॥ ननु तर्हीति । स्यादेतदेवं यदि पाशुपतादिस्मृतेः सावका-
 शत्वं श्रुतेश्च निरवकाशत्वं स्यात्तदेव कुत इत्यतः श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनां विष्णुपरत्वेन शिवाचर्चनपरत्वाद्वा तच्छ्रुतेस्तु विषयान्तरा-
 भावान्न निरवकाशत्वमिति भावेनोक्तमुक्तरीत्येति ॥ अव्यवस्थितमेति । अव्यवस्थितमलौकिकं लोकाननुसारि यच्छाब्दलक्षणं मन्त्रेष्वप्युपादेरात्म-
 नेपद इत्यादिशास्त्रं तद्वि यास्तन्निष्पाद्यात्मनात्मन इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । वेद एव क्वचित्प्रवृत्तावपि क्वचिदप्रवृत्तेरुक्तशब्दलक्षणस्याव्यवस्थि-
 तत्वं लोके सर्वथाऽप्यप्रवृत्तेरलौकिकत्वं च तस्येति बोध्यम् ॥ अशक्येति । अशक्यमध्ययनं येषां तथा विधान्यनन्तान्यपरिपूर्णानि यानि वाक्यानि
 तद्रूपा इत्युक्तार्थे हेत्वनन्तरम् । भाष्यं प्रकारान्तरेणापि प्राबल्यदौर्बल्यव्युत्पादकतया व्याचष्टे ॥ किञ्चेति । अविस्पष्टार्था दुर्बोधपदार्था दुरधिगमवाक्यार्था-

श्रेयस्यार्थः । ईश्वरसङ्ग्रहार्थं सहजसिद्धेनेत्युक्तम् । तदितरयोगिसाधारणार्थमाह ॥ योगार्थीति । नन्वेतदिहासपुराणयोरेव वेदनिर्णयकत्वमुच्यते । न त्वाप्तवाक्यमात्रस्य तत्कथमेतद्वत्त्वेन पाशुपतादिस्मृतीनां वेदार्थनिर्णयकत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ इतिहासेति । अशेषार्थप्रदश्याप्तवचनमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः ॥ स्वतन्त्रदशायामिति । स्वव्याख्यानरूपपाशुपतादिस्मृत्यननुसरणदशायामित्यर्थः ॥ पारतन्त्र्य इति । पाशुपतादिस्मृत्यनुसरण इत्यर्थः । नन्वनिश्चिततात्पर्यस्य शैवाद्यागमस्य वेदतात्पर्यनिश्चयकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । निश्चिततात्पर्यस्यैव तस्य तत्तात्पर्यनिश्चयकत्वं वाच्यम् । न च शैवाद्यागमतात्पर्यनिश्चयो वक्तृपक्षेन वा तन्मूलकव्याख्यानेन वाऽङ्गीकर्तुं शक्यस्तथा सति वक्तारि तात्पर्यमनुपदिश्य नष्टे तत्तात्पर्यान्वगमप्रसङ्गात् । किन्तूपक्रमादिभिरेवेति वेदेऽपि तैरेव लोके कल्पैस्तात्पर्यनिश्चय इत्यस्यार्थस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वेन प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलत्वमप्युक्तम् । श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वोपपत्तेः प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलत्वमप्रयोजकम् । एवमनन्तत्वेऽपि शाखानामविरोधस्य गतिसामान्यादित्यत्रैव सिद्धेनन्तरावात्मपि । तथा नानानिगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरेव पदार्थनिर्णयोपपत्तेर्न दुर्गमपदार्थत्वमपि । नानान्यायकलापादेव वाक्यार्थाधिगमसम्भवाच्च दुरधिगमवाक्यार्थत्वमप्यस्ति । साक्षादक्षवाक्यपरिपूर्णस्याप्याहारादिना लोकेत एव सिद्धत्वाच्चेष्टेत्यादीनामपरिपूर्णत्वमपीति कथमेतैर्दुर्गमैः श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वसम्भववर्णनमिति चेत् । सत्यम् । इयं वस्तुनातिः । तथाऽपि समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यानुपपत्तेः स्मृत्यनुसारेण श्रौतोपक्रमादिकं नेयमिति भावेनैतद्वर्णनमिति ध्येयम् । सर्वगा हि त इति रुद्रादेः सर्वज्ञत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्याप्तत्वसिद्ध्यर्थं तदिति भावेन तन्निवृत्त्याङ्कप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहाराकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ भवेदेतदिति । ननु रुद्रादीनां सर्वज्ञत्वकथनमात्रेण कथमाप्तत्वसिद्धिरविप्रलिप्सादेरुक्तनादित्यत आह ॥ आप्तत्वापलक्षणमेतदिति । आप्त्येकदेशवाचिना सर्वाशब्देन तदेकदेशभूताविप्रलिप्सादेरुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वपक्षस्य स्वायत्तन्यायविरुद्धत्वात्क्षान्तरमाह ॥ अथेवेति ॥ अन्यस्येति । अविप्रलिप्सादेरित्यर्थः । अस्तु सर्वज्ञत्वं किं तावदेत्यतस्तत्त्वज्ञानस्य समानाश्रयविषयज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वाभावात्सर्वज्ञत्वेन मिथ्याज्ञानाभावसिद्धिरित्याह ॥ तथा चेति ॥ रागद्वेषयोरिति । तयोर्मिथ्याज्ञानकार्यत्वात्कारणभावे च कार्याभावसौलभ्यादिति भावः ॥ विमलिप्सा चेति । तस्या रागादिकार्यतया तद्रहितस्य तदसम्भवादिति भावः । एवं सर्वज्ञपुरस्कारेण प्राप्तत्वं प्रसाध्यानङ्गीकृत्यापि

सर्वज्ञत्वमाप्तयं साधयति ॥ किञ्चेति । अत एव द्विविधो हि पुरुषः सर्वज्ञोऽसर्वज्ञश्चेति । तत्र पूर्वस्य तावत्सर्वज्ञत्वसाधकादेव प्रमाणाद्रागद्वेषमो-
 हविरहसिद्धेरनाप्तवं निरस्तम् । उत्तरस्यापि ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेणैव निश्चीयन्त इत्यादिना सर्वज्ञत्वतिरस्कारेणाप्या-
 सत्वसमर्थनमित्यमेव प्रमाणनिबन्धकृता कृतमिति द्रष्टव्यम् । प्रयत्नो बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विरूपः । स्थानं तात्वादि । ननु कथं तर्हि तद्वाथाश्या-
 धवधारणमित्यतो रुद्रादयोऽर्थविशेषे यथार्थज्ञानवन्तस्तद्विषयेऽभ्यासातिशयवत्त्वादित्यनुमानाज्ज्ञानयथार्थसिद्धिरित्यभिप्रेत्य विवक्षितानुमाने यो
 यत्राभ्यासातिशयवान्स तद्विशेषयथार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तिं सूचयन्नाह ॥ तत्रेत्यादिना । कुतोऽत्र सामान्यव्याप्तिराश्रीयते विशेषव्याप्तिरेव
 किञ्च स्यादित्यतो दृष्टान्ताभावादिति भावेन दृष्टान्तोक्त्या सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ यथेति ॥ पान्थानामेवेति । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानामेवे-
 त्यर्थः । एवमनुमानेन मोहाभावः साधित इदानीं रुद्रादयो विप्रलिप्साशून्या हेतुदर्शनशून्यत्वादित्यनुमानाद्विप्रलिप्साभावसिद्धिरित्यभिप्रेत्य व्यापका-
 भाववति व्याप्याभावनियमाद्याप्रयोजकत्वमिति दर्शयितुं विप्रलिप्साहेतुदर्शनयोर्व्याप्यव्यापकभावं तावद्वर्शयति ॥ विप्रलिप्सा चेति । यत्र हेतु-
 दर्शनाभावस्तत्र विप्रलिप्साभाव इत्याभिप्रेतानुमानमूलव्याप्तौ म्लेच्छानामेव दृष्टान्तत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र व्यापकाभावोपपादनपूर्वकं व्याप्याभावमाह ॥
 न तावदित्यादिना ॥ स्वस्येति । धनस्येत्यर्थः । तथा च तदीयधनलाभलक्षणः स्वोपकारः प्रयोजनमिति भावः । ननु धनग्रहणेऽपि शरीरमव-
 शिष्टमस्तीत्यत आह ॥ शरीरस्य चेति । जात्यभिप्रायं चेदमेकवचनम् । पान्थशरीराणामित्यर्थः । धनापहारानुकूलस्य ताडनादेः पूर्वमेव कृतत्वा-
 दन्यस्य च स्वोपकारकस्य तत्र करणीयस्याभावादिति भावः ॥ भावे वेति । यद्यप्यमार्गेण गच्छन्तः स्वमेव मरिष्यन्ति पान्थाः किं स्वव्यापारेण
 सुमार्गेण गच्छन्तस्तु जीवित्वाद्राजानमावेद्याऽस्मान् घातयिष्यन्तीत्याशयेन स्वसं रक्षणार्थमेवामार्गमुपदिशतीत्याशयसम्भवादस्येव हेतुदर्शनं तथाऽ-
 पि यत्रैवं शङ्का नास्ति म्लेच्छेषु तत्परमेवैतदिति ध्येयम् । यद्वा यत्र म्लेच्छोक्तेनैव मार्गेण गच्छन्तो विवक्षितग्रामादिकं प्राप्तुवन्ति तत्र संवादेन
 म्लेच्छानामप्याप्तत्वं तेनैवावधारयन्तीत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवमभ्यासदशापन्ने विषये उक्तानुमानद्वयेन मोहविप्रलिप्सयोरभा-
 वसिद्धिरनभ्यासदशापन्नविषये तु कथमित्यतोऽनभ्यासदशापन्नविषये म्लेच्छानां तदुभयसिद्धिवादिनामप्युक्तविषये तदुभयसिद्धिरित्यभिप्रेत्य

म्लेच्छेषु तदुभयसिद्धिप्रकारमाह ॥ अनभ्यासेति ॥ प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति । ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थः । अस्त्वेवमुक्तरीत्या मोहविप्रलम्बस्योर्निवृत्तिः किं तावताऽपीत्यत आह ॥ अत इति ।

अनु०—इति चेद्यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः ॥ किञ्चाशेषविदो मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥ न चासिनिश्चयस्तत्र शक्यते वयमभिचारतः ॥

सु०—एवं पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमभिधाय सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह ॥ इति चेदिति । तन्नेति शेषः । कुतः । निश्चिते हि पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्ये तद्विरुद्धं विष्णोस्सर्वजगत्कारणत्वादिक्रमसत्त्वात् । न चैवम् । सत्यतिपक्षत्वात् । आस्तां तावच्छ्रुतिः । पञ्चरात्रादिस्मृतयो हि विष्णोरेव सकलजगत्कारणत्वादिक्रमभिदधाना दृश्यन्ते । ननु विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सति सत्यतिपक्षता स्यात् । न चैवं प्रकृतौ पाशुपतादिस्मृतीनामाप्रणीतत्वाद्विरुद्धत्वात् । पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तदभावादित्यत आह । यदीति । अशेषज्ञा अशेषविद् इत्याप्तत्वोपलक्षणम् । हरिपूर्वका हरिमुनुभृतयः । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतारः । येन न्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तरचितत्वमुपेयते तेनैव पञ्चरात्रादीनामपि तदुपेयम् । न च विशेषहेतुरस्तीति भावः । उपलक्षणं चेत् । विस्पष्टत्वादित्येनानवकाशत्वं च द्रष्टव्यम् । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ मानमिति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेव तस्मादुभयत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्मानं स्मृतिद्वयं समं भवेत् । तथा च पाशुपतादिस्मृतीनां सत्यतिपक्षत्वं स्थितामिति शेषः । ननु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यम् । शुक्तिरजज्ञानयोस्तदभावदर्शनात् । ये च समे न तयोर्विरोधः । पटशुक्लो दीर्घश्चेत्यत्र तदभावात् । कथं पाशुपतादिस्मृतेः सत्यतिपक्षत्वसम्भवः । सम्भवेऽपि जित परेण । सिद्धान्तनिर्णयस्यायोगादित्यत आह ॥ मानमिति । उभयत्र द्वयोस्समरणयोर्मध्ये यत्समं सह मया मूलप्रमाणेन वर्तते । तदेव मानमन्यदप्रमाणम् । एतदुक्तं भवति । विशेषानिर्धारणायामेव सत्यतिपक्षत्वम् । वस्तुतस्तु समूलं मानमन्यदमानमिति । ननु समूलत्वेन प्रामाण्यावधारणे प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तिः नैवम् । परस्परविरोधेनाप्रामाण्य-

शङ्काप्राप्तौ समूलत्वेन तदपनयनात् । तथोभयत्र स्मरणे यत्पञ्चरात्रादिस्मरणं समम् । समूलप्रमाणं संवादिप्रमाणान्तरोपेतं च तदेव
 मानं भवेन्न तु पाशुपतादिकम् । मूलाद्यभावात् । अतो नोक्तदोष इति योज्यम् । वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतस्तत्संवादित्वे च पञ्चरात्रा-
 दीनाम् । ननु कथं पाशुपतादिस्मृतीनां निर्मूलत्वम् । यावता पशुपतिप्रभृतीनामाप्तिस्तत्र मूलमुदितेत्यत आह ॥ न चेति । तत्र
 शिवादिषु निश्चयोपायाभावादिति शेषः । ननूक्तमत्र सर्वगा हि त इति । मैवम् । नित्यं वृद्धिक्षयापेतमित्यादिना परमपुरुषादितरेषां
 सार्वज्ञाभावस्योक्तत्वात् । श्रुत्यादीनां चोपचरितत्वात् । नन्वस्ति तावद्विष्णोरनुपचरितं सार्वज्ञम् । शिवादीनामप्युपायोपेयविषय
 किं गङ्गावालुककीटसङ्ख्यापरिज्ञानेन । सत्यम् । न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिः । विप्रलम्भकेऽतिव्याप्तिरित्याह ॥ व्यभिचारत इति ।
 अथोच्येत सर्वज्ञानां मोहाभावात्तन्मूलयो रागद्वेषयोरभावे विप्रलिप्साऽपि निवर्तत इत्यामितिश्चय इति । किं तत्र सर्वेऽपि तीर्थकरा
 आप्ता इत्यङ्गीकृत्यैवमनुमीयते । उत स्वस्वाभिमतमेकमेव । आद्यं दूषयति ॥ व्यभिचारत इति । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतरि
 नारायणेऽस्याङ्गीकारस्य भ्रमत्वादित्यर्थः । अभङ्गे वा सिद्धं नः समीहितम् । यद्वा । व्यभिचारोऽन्योन्यविरोधः । न हि परस्परविरु-
 द्धवादिनः सर्वेऽप्याप्ता इत्यङ्गीकर्तुमुचितम् । वातुविकल्पप्रसङ्गात् । द्वितीयं पराचष्टे ॥ व्यभिचारत इति । यस्य तीर्थकरस्यासत्त्वं
 नाङ्गीक्रियते तत्रैव सार्वज्ञस्य व्यभिचारादित्यर्थः । न च तत्र सार्वज्ञं नाङ्गीक्रियत इति युक्तम् । समानन्यायत्वात् । अथ हेतुं
 विशिष्यात्तदा सन्दिग्धासिद्ध्यादिकम् । यदप्युक्तं ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण निश्चीयन्त इति । तन्न ।
 अपदुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन व्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । उपदेशविशेषणे चोक्तो दोषः । निश्चीयतां ज्ञानम् । तस्य
 याथार्थ्यं तु कुतः । अभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यनिश्चये सति तत्सिद्धिरिति । नेत्याह ॥ व्यभिचारत इति । व्यभि-
 चारो विप्रकर्षस्तपोमेव सन्निधानं दुर्लभमस्मदादीनां दूरे तर्दयाभ्यासावधारणमिति भावः । विनयेवचनपरम्परया तदवधारणमिति
 चेन्न । तीर्थकरान्तरे व्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । तासु तासु स्मृतीष्वभिनिविष्टाः सर्वेऽपि हि तं तमाचार्यं तत्र

तत्रार्थेऽभ्यासवन्तमेवाचक्षते । न च तदीयं ज्ञानं यथार्थमेवाङ्गीकर्तुं शक्यं त्वत्सिद्धान्तविरोधित्वात् । अन्यथा त्वदीयसिद्धान्तस्या-
वास्तवत्वापातादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । व्यभिचारो विरोधः । इच्छाऽपि विप्रलिप्सा कुतो नेति वाच्यम् । स्वोपकारपरा-
पकाररूपहेतुदर्शनाभावादिति चेत्तत्किं स्मृतिप्रणेतारस्सर्वेऽपि न विप्रलम्भकाः । अद्वेति चेत् । अस्य नियमस्य बुद्धादिषु भगवत्वा-
दित्याह ॥ व्यभिचारत इति । नियमे च (स्व) व्याघातः । यस्य कस्यापि विप्रलम्भकत्वे हेतुदर्शनाभावस्य तत्रैव व्यभिचारः ।
न हि तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितास्ते ते प्रयोजनविशेषाः पिशितनयैरस्मादादिभिरवधारयितुं शक्यन्त इत्याशयेनाह ॥ व्यभिचारत
इति । केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावो हेतुरिति चेन्न । सन्दिग्धत्वात् । प्रयोजनाभावोऽविप्रलम्भहेतुः । प्रयोजनाभावश्च परवञ्च-
नस्यापुरुषार्थत्वादतत्साधनत्वाच्च निश्चीयत इति चेन्न । सम्प्रतिपक्षविप्रलम्भकेषु व्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । अपु-
रुषार्थमपि पुरुषार्थतया विभ्र (भ्रा)स्य वञ्चयत्यसाविति चेत् । किं तावता प्रकृतस्तु विवेकिकतया नैवमिति चेन्न । तीर्थकरान्तरेऽ-
विद्यमानस्य विवेकस्यास्मिन्नवधारणानुपपत्तेः । अथ विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्त्या विप्रलम्भाभावोऽनुधीयत इति चेन्न । बुद्धादिषु
तत्साम्येन व्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । अथ ते न तथा किन्त्वयोग्यजनव्याप्राप्ताह्नार्थमिति चेत् । प्रकृतोऽपि न
तथेति कुतो निश्चितम् । निश्चयोपायस्येतरत्रापि तुल्यत्वात् । यदयुक्तं प्रमाणान्तरसंवादान्मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरिति तदसत् ।
प्रमाणान्तरं हि न तावत्प्रत्यक्षम् । अतीन्द्रियत्वाद्विभ्रतिपन्नार्थस्य । अनुमानं चेद्व्यभिचारो बुद्धादिषु । आभासमेव तन्मदीयं त्वमुभा-
नमेवेति चेन्न । यतो निवारयिष्यामस्तव (वचन) चमत्कारं मा त्वरिष्या इत्याशयेनाह ॥ व्यभिचारत इति । अथागमः स किं
वेदादिरुत तद्विरुद्धं स्मृत्यन्तरमथवा स्वपृथग्रचितं ग्रन्थान्तरम् । न प्रथमद्वितीयौ । विरोधित्वेन संवादासम्भवादित्याह ॥ व्यभि-
चारत इति । नापि तृतीयः । बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनामपि स्वपृथग्रुपशान्तरवचनसंवादिनेन व्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारत
इति । तेऽपि सन्दिग्धासभावा इति चेन्न । प्रकृतेष्वपि तन्निश्चयोपायाभावात् । यच्चोक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वाग्मोहविप्रलिप्सयोर्निवास

इत । तदयुक्तम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः । न च विप्रतिपन्नस्मृतिफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं प्रत्यक्षेण
 क्ष्यते । इन्द्रियाणां तादृगर्थविषयत्वादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारः । नाप्य-
 नुमानेन । स्मृतित्वादेर्व्यभिचारित्वात् । अन्यस्य चाभावादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । अथागमेन । सोऽपि न तावत्सम्प्रति-
 पन्नोऽस्ति । न च विप्रतिपन्नेन । तस्य दौर्द्धादिविषयेऽपि विद्यमानत्वेन व्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । स्यादेतत् ।
 द्विधा खलु शिवादिप्रणीता स्मृतिः । एका तावददृष्टफलमुद्दिश्य प्रवृत्ता । परा तु सम्प्रदादिकं दृष्टम् । तत्र दृष्टार्थायाः प्रवृत्तिसाम-
 र्थ्यं प्रत्यक्षे नोपलभ्यते । ततस्तत्पक्षेणेतुराप्तत्वामिति । तन्न । तथाऽपि विप्रतिपन्नस्मृतेरस्मिन्मूलत्वे प्रमाणाभावात् । तत एवास्या अपि
 तत्सिद्धिरिति चेन्न । व्यभिचारात् । न होक्त्राप्तेन सर्वत्रापि तथा भाव्यमिति नियमोऽस्ति । तथा च सति सर्वसामापि स्मृतीना-
 माप्तिमूलतापातात् । तत्रापि दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्याह ॥ व्यभिचारत इति । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । दृष्टार्थो-
 नामपि तासां बहुलं (फल) व्यभिचारो दृश्यते । तथा च कथं तददृष्टान्तेनतरासामाप्तिमूलतानुमानमित्याह ॥ व्यभिचारत इति ।
 किञ्च फलव्यभिचारतस्तदंशस्यानाप्तिमूलत्वस्थितौ पशुपतिप्रणीतत्वादेस्तत्र व्यभिचारतः कथमनुमानं स्यादित्याह ॥ व्यभिचारत
 इति । तदेवं पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तिमूलत्वानिश्चयेन निर्मूलानां पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्यमेव युक्तम् । तदनेनैतरेषां चानु-
 पलब्धेः । एतेन योगः प्रत्युक्त इति सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति । यच्चैतरेषां महदहङ्कारादितत्त्वानामनुपलब्धेश्च साङ्ख्यसू-
 तेरप्रामाण्यमिति व्याख्यानम् । तत्प्रत्यक्षानुपलब्धेर्वेदान्तेष्वपि व्यभिचारतः सर्वथाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादयुक्तमिति ।

टि०—यद्यशेषज्ञा इत्यादेः प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्प्रतीतिस्तत्सङ्गमायितुमपेक्षितं तावत्पूरयति ॥ निश्चिते हीत्यादिना ॥ आस्तामिति ।
 अनेन श्रुतिपरित्यागानौचित्यशङ्का निरस्ता भवति । एवमपेक्षितमभिधायेदानीं सङ्गतिमाह ॥ नान्विति । विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सतीत्यस्य
 विरुद्धयोः प्रमाणत्वेन साम्ये सतीत्यर्थः । हरिपूर्वका इत्यत्र पूर्वशब्देन रुद्रादिग्रहणायोपादन्यस्य च सङ्ग्राह्यस्याभावादानर्थक्यमित्याशङ्कयां सङ्ग्रा-

शेषस्या परिहरति ॥ मनुप्रभृतय इति । कथमेनेनेक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ येन न्यायेनेति । मानं बुभयत्र समं भवेदिति पूर्वपक्षसि-
द्धान्तयिस्मरणद्वयस्य साम्यात्सप्ततिपक्षस्वकुतम् । तदयुक्तम् । विरुद्धप्रमाणद्वयस्य साम्यानुपपत्तेर्योर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यं ययोश्च तेन
रूपेण साम्यं न तयोर्विरुद्धत्वमिति नियमादित्याभिप्रायेण नियमद्वयमुपपादयति ॥ नन्वित्यादिना । अत्र च नजनुष्टुत्या विरुद्धेन ते प्रमाणे प्रमाणत्वादिव
च न तयोः साम्यमिति वा ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यमिति वाऽभिमतं न तु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यमिति यथाश्रुतम् । तथा सति
शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनादियुत्तरग्रन्थसङ्गातिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । शुक्तिरजतज्ञानयोरिति । शुक्ताविदं रजतं नदं रजतमिति शुक्तिरज-
तज्ञानयोः सत्यपि विरुद्धत्वे एकस्यैव प्रमाणत्वेनाप्यस्य चाप्रमाणत्वेन प्रमाणत्वेन द्वयोः साम्याभावादित्यर्थः । ये च समे इत्यत्र प्रमाणत्वेनेति शेषः ॥
तदभावादिति । विधिस्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं समूलस्य प्रमाणत्वाभिर्मूलस्य चाप्रमाणत्वात्समूलेन निर्मूलस्य बाधस्यैव लाभान्न सप्ततिपक्षा-
वसरोऽवसरे वा न बाधावसर इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । नन्वेवं समूलेन स्मरणेन निर्मूलस्य तस्य बाधसिद्धावपि पञ्चरात्रादिस्मरणेन
पाशुपतादिस्मरणस्यैव बाध इत्यर्थस्यासिद्धेर्न सिद्धान्तनिर्णयेपत्तिरित्यत उक्तार्थसमर्पकतयाऽप्येतदेव मूलं योजयति ॥ तथेति ॥ मूलाद्यभावा-
दिति । प्रमाणमूलत्वतस्तत्त्वादित्वयोऽभावादित्यर्थः । ननु कुतः पञ्चरात्रादिस्मरणस्य श्रुतिमूलत्वतस्तत्त्वादित्वे येन तदेव मानमित्यवधार्येत्यत
आह ॥ वक्ष्यते हीति । निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यादिनाऽत्रैवाधिकरणे तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्यादिनोत्तराधिकरणे वेति शेषः । यद्यपि पञ्चरा-
त्रस्य न श्रुतिसंवादित्वातिरिक्तं श्रुतिमूलत्वमस्ति तथाऽपि मन्वादिसृष्ट्यभिप्रायेण श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोर्ग्रहणम् । अतदुपपत्तिविज्ञानबहु-
व्रीहिणा मन्वादिसमरणमेव पञ्चरात्रादिस्मृतीनामित्यनेन विवक्षितमित्यग्याहुः । ननु न चासिनिश्चय इति शिवादिप्राप्तिनिश्चयस्याशक्यत्ववर्णन-
मनर्थकमित्यतः प्रागुपन्यस्तस्य पाशुपतादिस्मृतिनिर्मूलत्वस्य समर्थनार्थत्वाच्चानर्थक्यमिति भावेन समूलत्वशङ्कापरिहारकतयोत्तरमूलं योजयितुं
तां शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेति । न चासिनिश्चयस्तत्रेति तच्छब्देनाव्यवहितप्रकृतहयादिपरामर्श इति आन्ति वारयति ॥ तत्र शिवादि-
ष्विति । शिवादिप्राप्तिनिश्चयो न शक्यते व्यभिचारादित्यनन्वितमित्यतो व्यभिचारादित्यतद्वदयितुं मध्ये उपयुक्तमाह ॥ निश्चयोपायेति ।

अत्र यद्यपि ननुवत्तमत्र सर्वगा हि त इत्यनन्तरमेव सत्यं न तावत्तत्त्वज्ञानमेवातिरिच्यारूपेण व्यभिचारत इति मूलमवतारयितुं शक्यमिति
 मध्ये मैवमित्यादिग्रन्थो व्यर्थस्तथाऽपि तथावे सिद्धान्तिना रुद्रादीनां निरुपचरितं सार्वज्ञमङ्गीकृतमिति प्रतीतिः स्यात्तच्च सिद्धान्तविरुद्ध-
 मित्याशङ्कानिरासाय तस्य सार्थक्यमिति ध्येयम् । ननु शिवोदेससर्वज्ञे तत्सार्वज्ञप्रतिपादकवाक्यानां कागतिरित्यत आह । श्रुत्यादीनां चेति ॥
 नन्वस्ति तावदिति । ततश्च तदवताराणां बुद्धादीनां निरुपचरितसार्वज्ञसिद्धिरिति भावः ॥ तीर्थकरा इति । शास्त्रप्रणेतार इत्यर्थः ॥ सिद्धं नः समी-
 हितमिति । सप्रतिपक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः । वस्तुविकल्पेति । वस्तुनिर्द्वैरूप्येत्यर्थः ॥ समानन्यायत्वादिति । सम्प्रतिपन्नतीर्थकरसार्वज्ञसाधकन्यायस्य
 तत्रापि समत्वादित्यर्थः । न्यायसाम्येऽपि तस्य सर्वज्ञत्वानङ्गीकारे सम्प्रतिपन्नस्यापि तत्र स्यादविशेषादिति भावः ॥ अथ हेतुं विशिष्यादिति । विप्र-
 लिप्तशून्यत्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा स्वोपकारपरपकाररूपहेतुदर्शनाभावे सति सर्वज्ञत्वादिति वाऽस्वलितवाक्ये सति सर्वज्ञत्वादिति वा हेतुं विशि-
 ष्यादित्यर्थः । सर्वत्र दोषमाह ॥ सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमिति । पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे उक्तस्वरूपसार्वज्ञस्यानिश्चितत्वात्सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । आदि-
 पदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारपरिग्रहः । ननु नोपदेशमात्रं हेतुः किन्तु पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति कथं व्यभिचार इत्यत आह ॥ उपदे-
 शविशेषणे चेति । उक्तदोष इति । पक्षेऽपि पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात्सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः ॥ विनियवचनपरम्परयेति ।
 शिष्यवचनपरम्परयेत्यर्थः । विनेयो वचनग्राह्य इत्यभिधानात् ॥ अन्यथेति । त्वसिद्धान्तविरोधिनोऽपि तस्य यथार्थत्वे विरुद्धयोर्द्वयोरपि याथा-
 र्थ्यासम्भवात्त्वसिद्धान्तस्यायथार्थ्यं स्यादित्यर्थः । किं सर्वेऽपि स्मृतिप्रणेतारो न विप्रलम्भका इति नियमोऽभिप्रेत उत कश्चिद्विप्रलम्भकोऽपीति
 विकल्पं मनसि निधायाद्यं पृच्छति ॥ तत्किमिति ॥ अस्य नियमस्येति । बुद्धादिषु हेतुदर्शनाभावे सत्यप्यविप्रलम्भकत्वाभावेन स्वोपकार-
 परापकाररूपहेतुदर्शनाभावस्यापि विप्रलम्भकत्वेन व्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । ननु बुद्धादीनामप्यविप्रलम्भकत्वात् तत्रोक्तनियममङ्ग इत्यत आह ॥
 नियमे चेति । हेतुदर्शनाभावस्याविप्रलम्भकत्वेन नियमे हेतुदर्शनाभाववत्सर्वविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्त्वदीयाचार्यस्य यदविप्रलम्भ-
 कत्वं प्रतिज्ञातं व्याहतं स्याद्विरुद्धवादिनोरुभयोरतत्तत्वायोगादित्याशयः । द्वितीये त्वाह ॥ यस्य कस्यापीति । अतीन्द्रियहेतुमिर्विप्रलम्भोपपत्ते-

प्रयोजकश्च हेतुदर्शनाभाव इत्याशयेनाह ॥ न हीति । यद्वा कथं तत्र हेतुदर्शनाभाव इत्यत आह ॥ न हीति ॥ पिशितनयनैरिति । चर्यो-
चक्षुर्भिरित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितप्रयोजनविशेषानवधारणेऽप्यनुमानादिना तद्विश्रयात्र तत्र सर्वथा हेतूपलम्भाभाव इति कथं
व्यभिचार इति शङ्कते ॥ केनापीति । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतूपलम्भाभावेऽपि केनापि प्रमाणेन हेतू-
पलम्भाभावस्यानिश्चितत्वात्सान्दिग्यासिद्धिः स्यादित्याह ॥ सन्दिग्धत्वादिति । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ अपुरुषार्थमपीति । अविविदिताशय
इव परिहरति ॥ किं तावतेति । वस्तुतोऽपुरुषार्थमपि पुरुषार्थत्वेन आम्यतीत्येतावता प्रयोजनाभावलक्षणेहेतुसिद्धेस्तत्रानुमानादुक्तोहेतोर्व्यभि-
चारतादवस्थमिति भावः । ननु यथा कथञ्चिदप्युद्देश्याभाव एवाविप्रलम्भकत्वे हेतुत्वेनाभिमतः । न प्रयोजनाभावमात्रं सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भ-
केषु परवञ्चनस्य आन्त्याऽप्युद्देश्यस्य सत्त्वेन तदभावाभावाच्च व्यभिचारः प्रकृतशालकतुश्च विवेकित्वेन परवञ्चनस्यानुद्देश्यत्वात् तस्मिन्निवक्षित-
हेतुः सम्भवतीति स्वाशयमुद्धाटयति ॥ प्रकृतस्त्विति ॥ अथ ते न तथेति । ते बुद्धादयो विश्वहितोपदेशाय न प्रवृत्ता इत्यर्थः । एवं तर्हि
माऽस्तु व्यभिचारः सन्दिग्धासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याह ॥ प्रकृतोऽपीति । बुद्धादिवदस्याप्ययोग्यजनव्यामोहनार्थमेव प्रवृत्तत्वसम्भवाच्च विश्वहितार्थं
प्रवृत्तत्वसिद्धिरिति भावः । ननु शिवप्रणीतगमेन वा विनयेवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादिव वा तीर्थकरत्वोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वविश्रय
इत्यतस्तर्हि बौद्धगमेन वा विनयेवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वोपदेशार्थं बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वसिद्ध्यापत्त्या व्यभिचारात्तादव-
स्थमेवेत्याशयेनाह ॥ निश्चयोपायस्येति । ननु पाशुपतादिशाल्मप्रतिपाद्यस्य रुद्रादिकरणत्वादतीन्द्रियत्वेन तदसिद्ध्या तेन संवादासम्भवेऽपि
क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन तत्सिद्ध्याऽनुमानसंवादः सम्भवतीत्यत आह ॥ अनुमानं चेदिति ॥ व्यभिचारो बुद्धादिष्विति । शिवो
मोहविप्रलम्भाशून्योऽनुमानसंवाद्यार्थप्रतिपादकशाल्मप्रणेतृत्वादिति विवक्षितानुमाने बुद्धादिशाल्मप्रतिपाद्यस्य जगत्क्षणिकत्वादेरपि यत्सत्तत्क्षणीकं
यथा दीपादि इत्याद्यनुमानसिद्धत्वात् । बुद्धादेरुक्तहेतुमत्त्वेऽपि मोहविप्रलम्भाशून्यत्वाभावाच्च व्यभिचार इत्यर्थः ॥ आभासमेवेति । आशयो
चाविशेषादित्यादिसूत्रोक्तप्रतिपक्षादिग्रस्तत्वेनोक्तानुमानस्याभासत्वेन तत्संवादस्याकिञ्चित्करत्वाच्च तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ॥ अनुमानमेवेति ।

अनुकूलतर्कसनाथत्वेन कार्यत्वाद्यनुमानस्यानाभासत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ निवारयिष्याम इति । पथुरसामञ्जस्यादित्यधिकरणे दोषित्वाशरीरत्वादिसम्प्रा-
 त्तिपक्षग्रस्ततया त्वदनुमानस्याप्याभासत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ विरोधित्वेनेति । अनेन मूले व्यभिचारपदं विरोधिपरमित्युक्तं भवति ॥
 तेऽपीति । स्वयूथ्यपुरुषा अपीत्यर्थः । तथा च तद्वचनस्य प्रामाण्यसिद्धेर्न बुद्धादिव्यागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति न तत्र व्यभिचार
 इति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः प्रकृतस्वयूथ्येष्वपि तद्विध्ययोपायाभावेन तेषामपि सन्दिग्धासभावत्वात्तद्वचनस्यापि प्रामाण्यासिद्धेर्न
 शिवादीनामप्यागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति हेत्वसिद्धिरपरिहर्त्येत्याह ॥ न प्रकृतोऽप्यपीति ॥ आभिमुख्येन चार इत्यादि । इदं च
 तात्पर्यकथनं न समासप्रदर्शनम् । समासस्तु विगत अभिचारो व्यभिचार इति प्रादिसमास एव द्रष्टव्यः । तेन व्यभिचार इति पुल्लिङ्गोपपत्तिः ।
 अस्तु तर्ह्यनुमानेनैव विप्रतिपन्नस्मृतिफलस्य स्वर्गापवर्गलक्षणस्योपलम्भ इत्यतस्तत्किं विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनिका स्मृतित्वादासवाक्यत्वा-
 दित्याकारं स्यादन्यद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ स्मृतिस्त्वादिरिति । बौद्धादिसृष्टौ स्मृतिस्त्वाप्तवाक्यत्वयोः सत्तेऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावादिति
 भावः । न च बौद्धादिस्मृतावाप्तवाक्यत्वस्यैवाभावात्कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति पातुपतादिस्मृतावप्युक्तन्यायेन तदसिद्ध्या-
 पत्त्याऽसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यस्य चेति । तस्य सतो निर्देशप्रसङ्गाद्विद्वेदं चाशक्यत्वादिति भावः । किमत्र प्रमाणतया
 सम्प्रतिपत्तेनागमेन फलोपलम्भेऽभिमतः किंवा तत्त्वेन विप्रतिपत्तेनागमेनेति विकल्पं मनसि निधाय स्वरूपासिद्ध्याऽऽद्यं दूषयति ॥ न तावदिति ।
 द्वितीयं दूषयति ॥ न चेति । विप्रतिपत्तेन विप्रतिपन्नप्रामाण्यकेन स्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः ॥ तत एवेति । तद्वृथान्तेनैव शिवप्रणीत-
 स्मृतिस्त्वादिव वेत्यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । तत्प्रणीताप्रमाणीभूतवाक्य इति शेषः । नन्वासिम्बलस्य तत्र सत्त्वेनाप्रामाण्यासम्भवेन तत्र व्यभि-
 चार इत्यत आह ॥ न हीति । उक्तनियमाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ तथा चेति । व्यायसाय्यमुपपादयति ॥ तत्रापीति । न चासिनिश्चयस्त्रे-
 त्यादिमाष्यस्योत्सृजितत्वशङ्कां निरस्यति ॥ तदनेनेति ॥ इतरेषामिति । प्रयानादिति शेषः ॥ वेदान्तेऽप्यपीति । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानतत्त्वप्रति-
 पादकत्वस्य प्रमाणीभूतवेदान्तेष्वपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ असिद्धेरुक्तत्वादिति । न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणे महादीनामागमिकत्वसमर्थनेन सर्व-

अनु०—न चास्या व्यभिचारोऽपि हीयते मानता क्वचित् ॥ निर्दोषाकथमूलत्वाच्च तद्युक्तिमूलता ॥ वेदोक्तस्याधिकारस्य
दुर्निरूपणवतः सदा ॥ नियमो व्यभिचारो या नैव ज्ञातुं हि शक्यते ॥ अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेव न ॥ वेदोक्तता
ह्याधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः ॥ अन्यागमेषु विप्रत्यमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते ॥ अधिकारं
दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशक्तं तत्फलाप्तये ॥ उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारिफलेऽपि तु ॥ अर्थ
प्रमाणतां गच्छेत् ॥ २-१-१ ॥

सु०—ननु पञ्चरात्रादिस्मृतयोऽपि फलं व्यभिचरन्ति । क्वचित्तु कुतः । ननु श्रुतं ननु श्रुतं । अतस्तासां प्रामाण्यव्य-
तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । अन्यथा फलव्यभिचारस्य नैकान्तिकत्वमित्यत आह ॥ न चेति । अस्याः पञ्चरात्रा-
दिस्मृतः क्वचिद्व्यभिचारोऽपीति सम्बन्धः । कुतो न हीयत इति चेत् । किमदृष्टार्थायाः प्रामाण्याभावोऽभिधीयते । उत दृष्टार्थाया
एव । नाद्यः । यतः फलव्यभिचारे हेतौ क्वचिद् दृष्टार्थायां वर्तमानेऽस्या अदृष्टार्थाया मानता न हीयते । व्यधिकरणत्वादिति भावः ।
न द्वितीयः । यस्मात्क्वचिद् दृष्टार्थायां फलव्यभिचारे तत एवाप्रामाण्ये सत्यव्यस्यादृष्टार्थायास्तावन्मानता न हीयते । कारणभा-
वात् । तद्विरोधादेव च पाशुपतदीनामप्रामाण्यमुक्तम् । दृष्टार्थाया अप्रामाण्यवचनं तु प्रकृतानुपयुक्तमित्यभिप्रेत्यः । अथ दृष्टा-
र्थायाः फलव्यभिचारेण प्रामाण्ये सति तत एवादृष्टार्थाव्यप्रमाणं भविष्यतीति चेन्न । तत इति किन्तु न हेतुनेत तन दृष्टान्तेन । जाग्रः ।
क्वचिद्व्यभिचारेण प्रामाण्येऽव्यस्या मानता हीयत इति न युक्तम् । व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः । क्वचिद्व्यभिचारे प्रमाणेऽपि
अस्या मानता हीयत इत्येतन्न युक्तम् । हेत्वभावात् । नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारात् । मा हि भूत्सकलमपि नारायणवाक्यमप्रामा-
णम् । दृष्टार्थायां फलव्यभिचारेऽप्रामाण्ये च सत्यस्या अपि मानता शङ्कास्पत्वेन हीयत इति च न वाच्यम् । अत्र हेतुमाह ।

निर्दोषेति । निर्दोषवाक्यं वेदस्तद्युक्तिः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं प्रामाण्यावधारणस्य यत इति शेषः । अयमभिसन्धिः । किमिदं दृष्टार्थायाः पञ्चरात्रादिस्मृतेः फलव्यभिचारिणाप्रामाण्यानुमानम् । तत एवेतरस्या अद्यप्रामाण्यशङ्कनं च स्वातन्त्र्येण क्रियते किंवा प्रतिबन्दीग्रहणम् । आद्यं तूररधिकरणे निराकरिव्यामः । न द्वितीयः । प्रतिबन्दीग्रहणं हि प्रमेयसाम्ये भवति । न चैवं प्रकृते । परं खलु फलसंवादादिना पाशुपतादिस्मृतेरभिमतयोरस्माभिस्तन्यायेन फलविसंवादं प्रदर्श्य दोषोऽभिहितः । यदि नाम पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणं फलसंवादयुक्त्याशास्येत । स्यादिदं तदा प्रतिबन्दीग्रहणम् । न चास्माभिः पञ्चरात्रादिप्रामाण्यावधारणस्य तद्युक्तिमूलतोपपत्तेः । न चैवं तत्प्रामाण्यावधारणं निर्मूलं स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेन स्वतः सिद्धत्वात् । अप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः कुत इति चेदाप्तिमूलत्वेनैत्युक्तम् । तदवधारणं निर्मूलमिति चेन्न । श्रुतिसंवादनिबन्धनत्वादिति । ननु श्रुतेरेव वक्तृगुणहीनाया न प्रामाण्याभित्यतो निर्दोषवाक्येत्युक्तम् । बोधकत्वेनैव हि प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतम् । दोषस्तु तदपवादकः । न चापौरुषेये स सम्भवतीति निष्कर्षमेव श्रुतिप्रामाण्याभिति वक्ष्याम इत्यर्थः । अस्यां दशायां श्रुतिविरोधेनापि पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं शक्यसाधनम् । यदप्युक्तमितिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपनृहयदिति तत्तथा । किन्त्वविरुद्धानामेवोपायत्वं न तु विरुद्धानाम् । न चैवमितरेतराश्रयत्वम् । श्रुत्यर्थनिश्चयस्य स्मृतिसंवादकनिबन्धनत्वाभावादिति । ननु च पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकुर्वणैः सर्वथा प्रवृत्तिसामर्थ्यमङ्गीकरणीयम् । व्यभिचारस्य च कर्तृकरणादिवैयर्थ्यनिबन्धनत्वमभ्युपेयम् । अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातात् । तथा च फलसंवादेनापि प्रामाण्यादिसाधनं सुशकमेवेति किमुच्यते । न च तद्युक्तिमूलतः सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ वेदोक्तस्येति । वैदिकग्रन्थोपदिष्टानुष्ठाने वेदोक्ता निषेधादिसंस्कारा एवाधिकारतामापद्यन्त इति वेदोक्तस्येत्युक्तम् । यद्वा वेदशब्देन पञ्चरात्रादयोऽपि गृह्यन्ते । अधिकारस्येत्युपलक्षणम् । साधनानुष्ठानस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । दुर्निरूपत्वमस्मादाद्यप्रत्यक्षत्वम् । सदेति स्वभावत एव न तु देशादिव्यवधानेनेत्यर्थः । नियमो व्यभिचारो वा फलस्येति शेषः । हिशब्दो यस्मादित्यर्थः । तस्मात्फलं

संवादेन प्रामाण्यादि नानुमीयत इति शेषः । एतदुक्तं भवति । प्रमितं सलु लिङ्गमनुमितिः करणम् । न सत्तायाच्चेष्टातिप्रसङ्गात् । अत्र चैवं प्रयोज्यत्वम् । पञ्चरात्रादिकं प्रमाणम् । समर्थमनृजिजनकत्वात्सत्यप्रतिपक्षवदिति । तस्य वायमर्थः । एतद्विहितताधनानुष्ठानवर्द्धितफलस्य नियमनं प्रोक्तं । न चैतल्लिङ्गं शक्यावधारणम् । व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेन नियमस्य प्रत्युत्पन्नत्वव्याप्तिः । तदवधारणे च काकतालीयतायाः शङ्कनात् । तत्रैतावदुक्तव्यम् । कार्यं कारणसाक्षात्सम्पाद्यं न तु तदङ्गदशनं । तथात्वेऽतिप्रसक्तः । प्रकृते चोभयकुलशुद्धिवैदिकनिषेकादिसंस्काराधिकारपूर्वकं विशुद्धमिष्टञ्चादिसत्ता लब्धमनुष्ठितं कर्मासति प्रतिबन्धकं सति चेत्थरेच्छादौ हि सहकारिणि सम्पदादिफलजननायालम् । तथा च यत्र फलं नोपलब्धं तत्राभिचारादिवैगुण्यमितरत्र तु तत्सादृश्याभित्यतो नियमनिश्चय इति । न चैतदुक्तम् । परातयोरविकारादिष्वप्यपवादोपरस्परमद्विगिरवगन्तुमशक्यत्वात् । न सलु परकीयपितृपितामहादीनां माल्लादिविशुद्धिर्वा निषेकादिसमीचीनता वा सम्भरणस्य कल्याणपक्षादिकं वा द्रव्यादीनां शुचित्वादिकं वाऽर्वाचा नैरवगन्तुं शक्यते । तथा चास्य फलनियम एव व्यभिचारस्तु वैगुण्यनिमित्त इति वाऽस्तु । व्यभिचार एवास्य । क्वचित्कलौपलम्भस्तु काकतालीयोऽन्यनिमित्त एवेति वा भवत्विति सन्देहो न निवर्तते । न च सन्दिग्धेन प्रामाण्यानुमानं युज्यते । प्रामाण्यासिद्ध्युत्तरकालं तु व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तताकल्पनायाधितरेतराश्रयत्वं स्यात् । वेदसंवादेन तु प्रामाण्येऽवधारितं शक्यते फलव्यभिचारस्यान्या गतिः कल्पयितुम् । अतो वेदसंवादेनैव प्रामाण्यं पञ्चरात्राद्विनाशमवधार्यते न प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । एवं न्यायसाम्याभावेन प्रतिबन्दी मोचिता । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितम् । यथा च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यमभिलषता फलव्यभिचारस्याधिकारादिवैकल्यनिबन्धनता कल्प्या । तथाऽहमपि पाशुपतादिस्मृतिषु कल्पयिष्यामीति तदुक्तं वैपक्यादित्याह ॥ अधिकारो हीति । अधिकारग्रहणं साधनस्यामुपलक्षणम् । अन्यागमेषु पाशुपतादिषु कथिताऽधिकाराऽलं सुलभोऽन्यायासमाधयः । ह्यतो यस्मादन्यागमेषु तथा कथितः । तथा च तदैककल्यकल्पनमसम्भवनप्रतिहतम् । वेदोक्तस्त्वधिकारो विशुद्धसन्तानजत्वादिः सर्वेषामनु

पैर्दुर्लभ इति प्रसिद्धमेवातस्तद्वैकल्पकल्पनं सम्भावितमेवेति । ननु कथमन्यागमेव्यधिकारः साधनं च सुलभमुक्तमित्यतो लेशेन दर्श-
 यति ॥ अन्यागमेष्विविति । यद्भवान्तरेण महता तपसा विना वा (न) लभ्यं तदपीत्यर्थः । यतित्वादिकमपीति वा । चण्डाल-
 जन्मनामपि किञ्च क्षत्रियादीनामिति वा । विप्रा एव ये कर्मणा चण्डालास्तेषां कथञ्चित्प्रत्यापत्तिवैदिकरप्यङ्गीक्रियत इत्यतश्चण्डाल-
 जन्मनामित्युक्तम् । चण्डालेषु जन्म येषामिति वा । चण्डालसम्बन्धित्वाच्चण्डालं जन्म येषामिति वा तथोक्ताः । क्रमशो मण्डलान्तः-
 प्रवेशेनेत्यनेनदमुच्यते । यो यावज्जातिव्यवहितस्तस्य तावन्ति मण्डलानि पूज्यानि । तत्र यद्यन्मण्डलं प्रविशति तत्तज्जातीयो भवति ।
 चरममण्डलप्रवेशे तु विप्रः सम्पद्यत इत्यन्यागमेषु प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । तथा चोक्तम् । दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति
 क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव इति । एतदधिकारसौलभ्यमुदाहृतम् । एवं साधनसौलभ्यमपि द्रष्टव्यम् । यथाऽऽहुः
 कापालिकाः । मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमुच्छति । कर्णिकारुचकं चैव कुण्डलं च
 शिखामणिः । भस्मयज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह (जायत इ) कायभागित्यादि । तथा काला-
 मुखः अपि । रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं (च कला) कलशार्चनमित्यादि । ननु यथाऽ-
 धिकारसाधनयोः सौलभ्यमुक्तमेवं तदौलभ्यमपि तत्रैवोक्तमिति चेत्तर्हि न केवलं फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्राप्यम् ।
 किन्नाम परस्परविसंवादेनापीत्याह ॥ अधिकारमिति । यस्मात्क्वचिदधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वा पुनरपि सुलभं ब्रवीति यस्माच्च
 तत्फलाप्तये सम्पदादिफलाप्तये साधनमशक्यमुक्त्वा सुशकं चोच्यते । यस्माच्च तदुक्तं साधनं फलेऽपि विषये व्यभिचार्यतस्तदुक्तं
 सा पाशुपताद्युक्तिः कथं प्रमाणतां गच्छेन्न कथमपीत्यर्थः । दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेन सौलभ्यवचनं प्ररोचनार्थं व्याख्यायताम् । तथा
 फलविसंवादोऽप्यधिकारादिवैगुण्यनिमित्तो भविष्यति यथा पञ्चरात्रादाविति चेन्न । वैषम्यात् । युक्तं हि पञ्चरात्रादिषु तथा कल्प-
 नम् । श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चिततया कल्पकस्य विद्यमानत्वात् । पाशुपतादौ तु तदभावेन विसंवादस्याप्रामाण्यनिबन्धनतो-

पक्षौ कल्पकाभावात् । क्वचित्संवादस्तु काकतालीयो वा गुहानिहिकानिपितो वा भविष्यति । तदिदमुक्तं तुल्यद्वेन । तदुक्तं न्विति सम्बन्धः । तदेवं पाशुपतादीनामपस्मृतित्वान्न तद्विरोधोक्तार्थासम्भवः शङ्कनीय इति स्थितम् ॥ २-१-१ ॥

टि०—ननु फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्राण्यं प्रतिपाद्य कथं तद्विरुद्धं फलव्यभिचारेऽपि तासामप्राण्यभावावर्णनं चेत्यादिनात्तरन्ध्रेन क्रियते । न च नैतत्पाशुपतादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्राण्यवर्णनं किन्तु पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति पूर्वोत्तरविरोध इति वाच्यम् । तत्र फलव्यभिचारस्याप्रसक्त्याऽप्राण्यप्रसक्तेरैवाभावात् । तथा च न चेत्यादिपञ्चरात्रादिस्मृतिप्राण्यवर्णनमर्थकमित्यतः प्राणुक्तस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्राण्यस्य समर्थनार्थत्वाच्च तस्यानर्थक्यमित्याशयेन तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्राण्यसम्प्रतिपक्षेयमेव तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्राण्यमित्यतस्तर्हि फलव्यभिचारस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिष्वप्राण्यव्यभिचारेण तदसाधकत्वात्फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्राण्यसाधनं प्राक्तनमसम्भ्रंसं स्यादित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात् । क्वचिदित्यस्य व्यभिचारेऽपीत्यनेन सम्बन्ध इत्याह ॥ क्वचिद्व्यभिचारेऽपीति सम्बन्ध इति ॥ अप्राण्ये सत्यपीति । अनेन मूले व्यभिचारेऽपीत्यपिशब्देऽप्राण्यसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ कारणभावादिति । फलव्यभिचारलक्षणाप्राण्यकारणाभावादित्यर्थः । नन्वेवमदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्राण्यप्राप्तावपि दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्राण्यमवर्जनीयमेवेति न पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्राण्यसिद्धिरित्यत आह ॥ तद्विरोधादवेति । अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्राण्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्राण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्राण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्यप्राण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वेऽपि फलव्यभिचाररूपकारणाभावेन तस्याशङ्क्यत्वात् । दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्राण्यप्रतिपादनस्योक्तकारणसम्पत्त्या शक्यत्वेऽपि तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्राण्यप्रतिपादनपक्षे दृष्टार्थस्य तस्याप्राण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्राण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्य-

प्रामाण्यानापादकत्वेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वप्रसावपि च दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्य-
 प्रामाण्यप्रतिपादस्येहानभिमतत्वात् । अभिमते चादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादने दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रा-
 माण्येऽपि प्रमाणीभूतादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्याप्रामाण्यानापादकत्वाभावेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादि-
 स्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेन कर्तव्यत्वाच्चोक्तशङ्कावकारा इत्यभिसन्धिरिति भावः । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रा-
 माण्यव्युत्पादनस्य साक्षात्प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि परम्परया तदस्येवेति कथमकर्तव्येति शङ्कते ॥ अथेति ॥ व्याख्यभावादिति । दृष्टार्थायाः
 फलव्यभिचारेण प्रामाणिकरूपस्य हेतोरदृष्टार्थतदप्रामाण्यरूपसाध्येन व्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याख्यभावादित्यर्थः ॥ व्यभिचाररिति । प्रमा-
 णीभूतनारायणवाक्य इति शेषः । ननु नारायणवाक्यमात्रस्याप्रमाणत्वेन प्रमाणीभूततद्वाक्यसिद्धेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ मा हि भू-
 दिति । न भवति हीत्यर्थः । निर्दोषस्यादिमूलमुत्थापयितुमपेक्षितप्रतिशारूपतयाऽपि न चेत्यादिमूलं योजयति ॥ दृष्टार्थायामिति । ननु
 पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणस्य फलसंवादरूपयुक्त्यमूलत्वकथनमनर्थकम् । न चेदं पाशुपतादिस्मृत्यवैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमिति
 वाच्यम् । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यानुमानादेः परेण स्वातन्त्र्येणापि कर्तुं शक्यत्वेन प्रतिबन्दीत्वेनैव तस्य कर्तव्यतायां
 नियामकाभावात् । भावे वा वैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारस्य न च तद्युक्तिमूलत्वेत्येतावता भाष्यखण्डेनैव सिद्ध्या निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यं-
 शवैयर्थ्यमेव । न चोक्तयुक्तिमूलत्वाभावे तत्प्रामाण्यावधारणस्य निर्मूलत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति प्रामाण्यावधारणस्य
 निर्दोषवाक्यमूलत्वेन प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्त्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विकल्पयुगेन ग्रन्थप्रवृत्तिं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य प्रतिबन्दी-
 ग्रहणपक्षमात्रनिरासकतया मूलप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरिति भावेन विकल्पद्वयं प्रदर्शयिष्ये बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं वि-
 कल्पं तावददर्शयति ॥ अयमभिसन्धिरित्यादिना ॥ उत्तराधिकरण इति । तन्मूलत्वात्सृतीनां चेत्यादिनेति शेषः । भाष्ये वेदमूलत्वोपन्यासस्या-
 नर्थक्यं परिहर्तुं तदुपयुक्तं प्रमेयमाशङ्कासमाधानार्थां स्वयमाह ॥ न चेत्यादिना । श्रुतिमूलत्वोक्त्यैव विवक्षितसिद्धेरनर्थकं भाष्ये तद्विद्वत्पत्त-

कथनमित्यतः श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थस्वाचानर्थक्यमित्याशयेन प्रसङ्गकौकस्या तत्तदप्रामाण्यशङ्कानिर्दोषत्वेन तत्परिहारप्रकारं च दर्शयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतमिति । अनेन मूले वाक्यग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । अन्यथा निर्दोषवेदमूलत्वादिरूपेण वक्तव्यतया वाक्यग्रहणं न कुर्यादिति भावः ॥ वक्ष्याम इति । नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्जितं सर्वदाप्यथ कथं नो भानतां ब्रजेदित्यादिनोत्तराधिकरण इति शेषः ॥ अस्यां दशायामिति । निष्कम्पश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिदशायामित्यर्थः ॥ इतरेतराश्रयत्वमिति । स्मृतोः श्रुत्यविरुद्धत्वे निश्चिते तत्संबादेन श्रुत्यर्थनिश्चयस्तद्विश्वे च स्मृतेस्तदविरुद्धत्वनिश्चय इतोतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ स्मृतिसंबादिकानिबन्धनत्वाभावादिदिति । विनाऽपि स्मृतिसंबादमुपक्रमादिभिरपि श्रुत्यर्थनिर्णयसम्भवादिति भावः । स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिर्णयस्य स्मृतिसंबादो नापेक्षित इति भावेनैवमुक्तमित्यप्याहुः ॥ प्रामाण्यादिसाधनमिति । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति वर्तते ॥ सुशकम्भवेति । तथा च युक्तं मदायं फलसंबादेन पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनं व्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वकल्पनं चेति प्रतिबन्दिग्रहण एव शङ्कितुस्तारपर्यमिति द्रष्टव्यम् । सुदृढाद्येनेति तु गुह्यजिह्विकामात्रम् । अत एव यदपि प्रतिबन्दिमाददानस्य विवक्षितमित्युत्तरत्र वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । यद्वा यथास्थितैवयमुक्तिरन्यथास्वातन्त्र्येण फलव्यभिचारेणप्रामाण्यशङ्काया उत्तराधिकरणे निराकरणेन व्यभिचारस्यान्यथासिद्धेरत्राप्युत्पादनीयत्वात्प्रतिबन्धाश्च योचितत्वादुक्तराङ्कानुदयादिति द्रष्टव्यम् । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां युक्तिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य शङ्कितत्वात्तदभावप्रतिपादनाय स्मार्तकर्मनुष्ठाने स्मृत्युक्तार्थाधिकाररयैव दुर्निरूपत्वस्य वक्तव्यतया वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनसङ्गतमित्यतो वेदोक्ताधिकारातिरिक्तस्य स्मृत्युक्ताधिकारस्यैवभावत्वात्स्मार्तकर्मनुष्ठानेऽपि वेदोक्त एवाधिकार इति ज्ञापयितुं वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमित्याह ॥ वेदोक्तेति ॥ निषेधादीति । गर्भाधानादित्यर्थः । उपलक्षणमिति । अत एवावश्यकसाधनं चोक्तैत्युत्तरत्र वक्ष्यतीति भावः । ननु वेदोक्तस्याधिकारस्य वेदेनैव निरूपणात्कथं दुर्निरूपत्वमिति स्यात् आह ॥ दुर्निरूपत्वमिति । ननु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेनैव पञ्चरात्रादेः प्रामाण्यनुमानसम्भवात्किमिति वेदमूलकत्वाश्रयणमिति शङ्कायां मूले वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्वेन फलनियमो व्यभिचारो वा न ज्ञातुं शक्यत इत्युक्तम् । तावताऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन प्रामाण्यनु-

माने दोषानभिधानेन तस्यादुष्टत्वप्रसङ्गात्। कथं च वेदोक्ताधिकारदुर्निरूपत्वस्य फलनियमव्यभिचार्योरनवधारणप्रयोजकत्वम्। के चात्र वेदोक्ताधिकाराः। कथं च तेषां दुर्निरूपत्वमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रमितं खल्विति। अनेन फलस्य नियमो व्यभिचारो वा ज्ञातुं न शक्यत इत्यंशेन मूले समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गस्य सन्दिग्धासिद्धित्वमुच्यत इत्युक्तं भवति। ननु फलनियमस्य दुरवधारणत्वकथनेन कथमुक्तलिङ्गस्यानवधारणोक्तिरालम्ब्य इत्यत आह ॥ तस्य चेति ॥ व्यभिचारस्येति। एतत्स्थितिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः। कथं तर्हि साधनानुष्ठानेन क्वचित्फलोपलम्भ इत्यत आह ॥ तदवधारणे चेति। अत्र साधनानुष्ठानेन क्वाचित्फलोपलम्भ एव तदवधारणपदेन विवक्षितः। अत एव वक्ष्यति क्वचित्फलोपलम्भस्तु काकतालीय इत्यादिति द्रष्टव्यम्। क्वचित्तदनवधारणे चेति पाठः। तत्र ननु लिङ्गस्य नियमगर्भत्वमेव कुत इत्यत आह ॥ तदनवधारणे चेति। लिङ्गस्य नियमाश्रयित्व इत्यर्थ इति योज्यम्। इदानीं वेदोक्ताधिकारनिरूपणपूर्वकं तेषां दुर्निरूपतायाः फलनियमव्यभिचार्योरनवधारणप्रयोजकत्वमुपपादयितुमुपक्रमते ॥ तत्रैतावद्वक्तव्यमित्यादिना ॥ कारणसामग्रीति। कारणपैष्कल्यमित्यर्थः। अयातयामत्वमगतवीर्यत्वम्। आदिपदेनोचितस्वरवर्णछुपेतत्त्वपरिश्रहः ॥ काकतालीय इति। अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ तेन काकागमनमिव काकतालमितीवाशं समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकास्तुप्तेति वा समासः। उभयत्रोपमेयदेवदत्तागमनं तदानीमेव दस्योरुपनिपातश्च। तेन देवदत्तस्य दस्योश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति। ततश्च काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निर्वाशं समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणैव प्रतिकृतावित्याधिकारिकस्थेन छप्रत्ययः। तथा च पतता तालेन काकवधस्यैवोपनिपतता दस्तुना देवदत्तवधः कृत इति तदर्थः। ततश्च काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमानलोपः। समासार्थोपमायां वाचनिकोपमानलोपः सर्वोऽप्ययं लोपः छप्रत्ययविधायकशाल्ककृतः। ततश्च यद्यपि समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणैवार्थविषयात्ममासादपरस्मिन्निर्वाशं छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भस्तथा च काकतालोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा। तदानीमेव पतता तालेन काकस्थेन दस्तुना देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्वि-

तार्थोपमा चेति यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथाऽपि यादृच्छिकसमागममात्रेऽयस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषय इति ध्येयम् ॥ अन्यनिमित्तक इति । गुडजिह्विकानिमित्तक इत्यर्थः ॥ सन्दिग्धेनेति । नियमार्भसप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गेनेति शेषः । ननु प्रामाण्यनिश्चयेनैवावक्तसन्देहनिवृत्तिद्वारा नियमार्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयसम्भवात्कथं सन्दिग्धत्वमित्यत आह ॥ प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालं त्विति ॥ इतरेतराश्रयत्वमिति । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्ताकल्पनया नियमार्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयस्तद्विश्वये च निश्चितेन तेन प्रामाण्यनिश्चय इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । वेदसंवादेन तु प्रामाण्यावाधारेण नायं दोषः । फलव्यभिचारस्यान्यनिमित्तताकरुणयाप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्यान्यनिमित्तताकल्पनार्थनिवाभावादित्याशयेनाह ॥ वेदसंवादेन त्विति ॥ एवं न्यायसाम्याभावेनेति । फलविंसंवादेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्ये तर्हि तत एव पाञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्यप्रामाण्यस्यादिति प्रतिबन्दी परेण गृहीता सा न्यायसाम्याभावोपपादनेन परिहृतेत्यर्थः । यदपि प्रतिबन्दिमाददानस्य विवक्षितमिति । अनेन प्राचीनसुहृद्भवेन पृच्छन्तमित्युक्तिर्गुडजिह्विकामात्रमित्युक्तं भवति । अभ्युच्चयेनेतद्विवक्षितनिराकरणं प्रतिबन्धा मोक्षितत्वेन तन्मूलविवक्षया अप्रयोजकत्वादित्यप्याहुः । साधनसौलभ्यस्याप्रदर्शितत्वात्क्षेत्रेनेत्युक्तं विश्वामित्रादिसङ्ग्रहायाह ॥ महता तपसति ॥ प्रत्यापचिरिति । प्रायश्चित्तादिना ब्राह्मणत्वादेः पुनः प्राप्तिरित्यर्थः ॥ चण्डालसम्बन्धित्वादिति । अत्र सम्बन्धार्थे विहितस्याणो लुक् द्रष्टव्यः । तेन चण्डालमिति साधु । अन्यथाऽऽदिवृद्धौ सत्यां चाण्डालमित्येव स्यादिति द्रष्टव्यम् । अणि वृद्धचभावश्छान्दस इत्यप्याहुः ॥ दीक्षाप्रवेशमात्रेणेति । उक्तरीत्या चरममण्डलप्रवेशमात्रेणेत्यर्थः । कर्णिका कर्णभूषणविशेषः । योगानुशासनं वा । परमुद्रां दर्शयति ॥ तथेति । लघुत्वं चक्रकाष्ठम् । कुण्डलं च कलार्चनमित्यपि क्वचिष्ठाः । तत्र कलाशब्दो लिङ्गापर इति द्रष्टव्यम् । व्यभिचारफले स्थिति तुराब्दव्यावर्त्या शङ्कामुत्थापयति ॥ दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेनेत्यादिना । गुडजिह्विकानिमित्तो वेत्यत्र लोकव्यामोहनायेति शेषः ॥ २-१-१ ॥

अनु०—॥ ॐ न विलक्षत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः ॥ उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥

विरूप नित्यया वाचा नित्ययाऽनित्यया सदा ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्भेदो नित्य इत्येव गम्यते ॥

सु०—॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ परिहृतः स्मृतिविरोधः । सम्प्रति युक्तिविरोधः परिहृ-
यते । तथा हि । श्रुत्यादिसमन्वयेन खलु जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । तत्र श्रुतेरेव प्रामाण्यं तावदुलभम् । यद्धि फलव्यभि-
चारि तदप्रमाणं दृष्टम् । यथा विप्रलम्भकवाक्यम् । फलव्यभिचारिणी च श्रुतिः । पुत्रकामेष्ट्याद्यनुष्ठानेऽपि कदाचित्तुत्रजन्माद्यनु-
पलब्धेः । अन्यथा फलानुपलब्ध्योक्तं पाशुपताद्यप्रामाण्यमपि न स्यात् । एकदेशे चाप्रामाण्ये तन्न्यायेनैकदेशान्तरस्याप्यप्रामाण्यं
सुलभम् । किञ्च यदबुद्धिपूर्वकं तदप्रमाणं यथा पिपीलिकालिपिः । अबुद्धिपूर्वकश्च वेदोऽपौरुषेयत्वाङ्गीकारात् । अपौरुषेयत्वेन
मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रमाणमेव । विप्रलम्भकवाक्यवत् । अपि चात्माप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यं वेदस्यानुमेयम् । यदा
वेदस्यैतादृशी दशा तदा का वार्ता स्मृतीतिहासपुराणानां फलव्यभिचारादिदोषद्वर्जराणां प्रामाण्यस्य । तथा च न वेदादिसमन्व-
येन जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्येवं प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थस्य न विलक्षणत्वादिति सूत्रस्य तात्पर्यमाह ॥ नित्यत्वा-
दिति वेदवाक्यमिति शेषः । अयमर्थः । बोधकत्वेन खलु करणानां प्रामाण्यं दोषानु कदाचिदपनीयते । वेदवाक्यं च बोधकत्वेन
वादिप्रतिवादिसम्मतम् । अन्यथा फलव्यभिचारोऽपि तत्र न स्यात् । वाक्ये च प्रामाण्यस्यापवादका दोषा अबोधकत्वविपरीतबो-
धकत्वादयः सर्वेऽपि वक्तृदोषनिबन्धना एव । अन्यव्यतिरेकाभ्यां तदवगमात् । वेदवाक्यं च नित्यत्वादपौरुषेयत्वात्पुरुषदो-
षनिबन्धनैः सर्वदोषवर्जितं स्वत एव प्रामाण्यमाप्नोति । प्रामाण्ये च निश्चिते सति फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धक-
सद्भावो वा कारणं कल्पयिष्यते । अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति । अत्रैते प्रयोगाः । वेदः प्रमाणं
बोधकत्वे सति विपरीताबोधकत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । विमतो विपरीतबोधको न भवति । अनात्माप्रणीतवाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवाक्यवत् ।
विमतोऽनात्माप्रणीतो न भवति । अपौरुषेयत्वाद्बोध्यवत् । विमतः फलव्यभिचारो वैकल्यादिनिबन्धनो भवितुमर्हति प्रमाणसिद्धफल-

व्यभिचारत्वाच्चकाराद्युक्तफलव्यभिचारवदिति । स्यादेतत् । नित्यत्वमेव वेदस्य कुतः । प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिति ब्रूमः । य तु स्वयथ्या वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि तन्नित्यतां नानुमन्यन्ते तन्प्राति सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिस्तादृशपादयति ॥ विरूपेति । अनेन तस्मै नूनमभिधेवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमिति श्रुतिपुपादत्ते । अत्र वाचो नित्यत्वमुच्यते । न वेदस्य । तदपि बहुकालीनत्वं भविष्यतीत्यतो नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमिति श्रुतिर्वाच नित्याऽनित्या वाव स्मृतयो याथान्या वाच इति श्रुतिपुपादत्ते ॥ नित्ययेति । व्याख्यानान्तरनिरासाय नित्ययेत्येतत्सदा विद्यमानयेति व्याख्यातम् । वाक्यशेषे हि बहुकालीना अपि स्मृतीरनित्यपक्षे निक्षिप्य श्रुतिमेव नित्यामाह । पौरुषेयतामपि श्रुतयोऽभिदधतीति चेन्न । आत्मोक्तत्वस्य दुरवधारणतायाः प्रागुक्तत्वेन पौरुषेयत्वे प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन दुर्धलत्वात् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनापौरुषेयत्वेऽपि कारणभावात्प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गस्याभासत्वात् । प्रबलश्रुत्यनुसारेण तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेव तासांमर्थोऽवगन्तव्यः । तथा च ऋचः सामानि जज्ञिरे ऋग्बेद एवाग्नेरजायतेत्याद्युपपन्नं भवति । न हेतुं वाक्यमनेककर्तृकमिति सम्भवति । सम्भवति त्वनेकप्रवर्तितमिति ।

६०—॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ अत्रापि पूर्वमेव स्मृतिविरोधः परिहृत इति आन्तिनिरासाय पूर्वोत्तराधिकरण्येऽर्थभेदमाह ॥ परिहृत इत्यादिना । सम्प्रतीत्यनेनोत्तराणां चानुपलब्धेरिति पूर्वोधिकरणसिद्धान्तन्यायेनेह पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरमङ्गीकृतिः सूचिता भवतीति ज्ञेयम् । उत्तरत्र पञ्चरात्रादिसंस्मृतिप्रामाण्यादिदौर्लभ्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । नित्यत्वागुरुषोद्भवैः उज्जितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां ब्रजेदित्यनेन मूले प्रथमतो वेदप्रामाण्यव्युत्थादनेन फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्धिसूचनात्तदनुरोधेन प्रथमतः फलव्यभिचारेण तदप्रामाण्यशङ्कामेवास्थापयति ॥ यद्धीत्यादिना । फलव्यभिचारेऽप्यस्तु वेदस्य प्रामाण्यं बाधकाभावादित्यप्रयोजकताशङ्कां परिहरति ॥ अन्यथेति । ननु पुत्रकामः पुत्रपुत्र्या यजेतेत्यादेः फलव्यभिचारेण प्रामाण्येऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकानां यतो वेद्यादिविक्रयानां फलव्यभिचारशून्यानामप्रामाण्यं निर्विबन्धनमित्यतः फलव्यभिचारेण तद्वतो वेदभागस्याप्रामाण्यसिद्धौ तद्वद्वान्तेन वेदत्वेन हेतुना यतो वेद्यादिवेदभागस्या-

प्यप्रामाण्यसाधनद्वक्तैव कृत्स्नस्यापि वेदस्याप्रामाण्यसिद्धिरित्याह ॥ एकदेशे चेति । पिपिलिकालिपिश्चेत्याद्युत्तरानुव्याख्यानव्यावर्त्यत्वेन सूचि-
 तयुक्त्याऽपि तामुस्थापयति ॥ किञ्चेति । हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ अबुद्धिपूर्वकश्चेति । ननु च वेदस्य पौरुषेयत्वमेवाङ्गीकुर्मस्तथा चोक्तहत्व-
 सिद्धेर्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतो वृथाऽयं पौरुषेयत्वाङ्गीकारः परस्य पौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यवत्त्वलेपत्वादित्याशयेनाह ॥ पौरुषेय-
 यवाक्यत्वासृष्ट्यादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानुपपत्त्या प्रामाण्यमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । वैदिगार्थस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वेन
 तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्त्या तयोर्वेदं प्रति मूलत्वासम्भवाद्वाक्यस्याप्यपौरुषेयत्वात्यन्त्यानग्युपपत्तौ रूपावाक्यस्यैव तन्मूलत्वे च तत्प्रामाण्यस्याप्युक्त-
 रीत्या मूलप्रमाणसापेक्षतयाऽनवस्थितासिद्धवाक्यपरम्पराकरणनायामनवस्थापतेर्मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रामाण्यमित्याशयः । प्रमाणीभूतस्यापि प्रत्यक्षादे-
 राप्तप्रणीततया तत्र व्यभिचारपरिहाराय वाक्यत्वादित्युक्तम् । अस्तु तर्हि स्मृत्यादिसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वासिद्धिरित्यतस्तस्य श्रुतिमूलत्वत-
 संवादित्वाभ्यां प्रामाण्यस्येष्टत्वाच्छून्यप्रामाण्ये न स्मृत्यादेः प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य तावत्पदसूचितं स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य दुर्बलत्वमप्युपाद्रयति ॥ यदा
 चेति ॥ झञ्झराणामिति । शिथिलावयवानामिवेत्यर्थः ॥ वेदवाक्यमिति शेष इति । अत्र वेद इति शेष इति वेदतव्येऽपि वाक्यग्रहणं मूले
 उज्झितमिति ननुसकोपपत्त्यर्थम् । मूलेऽपि वेदस्य वाक्यत्वाद्बोधकत्वासिद्धिरित्याभिप्रायेणैव ननुसकमेव प्रत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु वाक्ये यथार्थ-
 ज्ञानसाधनत्वलक्षणप्रामाण्यस्योक्तत्वलक्षणगुणाधीनतायाः सर्वत्रोपलब्धत्वादपौरुषेयत्वे च वेदस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावात्प्रामाण्यकारणगुणभावे
 कथं दोषाभावमात्रेण प्रामाण्यं स्यादित्यतः प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वाच्च गुणपेक्षत्वमिति भावेन वेदप्रामाण्यस्योक्तौ स्वतत्त्वं व्युत्पादयितुं प्रत्यक्षानुमाना-
 गमप्रामाण्यस्य तावत्तदुपपादयति ॥ अयमर्थ इति ॥ बोधकत्वेनेति । ज्ञानजननशक्यैव न तु तदतिरिक्तशक्या । इत्यध्वभूतलक्षणे केयं तृतीया ।
 प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिरूपं यथार्थज्ञानसाधनत्वमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । करणानां प्रत्यक्षानुमानागमानां प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्ति-
 र्बोधकत्वेन ज्ञानजननशक्या ज्ञानजननशक्तिरूपकरणनिष्ठकरणहेत्वासादितज्ञानजननशक्यमित्येत्यर्थः । यद्वा बोधकत्वेनेति । सहयोगे तृतीया ।
 तथा च करणनिष्ठप्रामाण्यरूपा यथार्थज्ञानजननशक्तिर्वोधकत्वेन ज्ञानजननशक्या साहित्यैयुक्त्या ज्ञानजननशक्तिवद्यथार्थज्ञानजननशक्तेः सहजत्वं

[illegible]

न तु प्रामाण्यसाधकपौरुषेयत्वस्यैतन्न नियामकमावातत्कथं निर्णय इत्यतोऽप्रामाण्यसाधकस्य फलव्यभिचारस्य सावकाशत्वात्प्रामाण्यसाधकस्य
चौपौरुषेयत्वस्य निरवकाशात्सावकाशाच्चिरवकाशास्यैव बलवत्त्वेन निरवकाशापौरुषेयत्वनिबन्धनप्रामाण्यनिश्चयाङ्गीकारेण सावकाशाफलव्य-
भिचारस्यैवान्यथासिद्धिवर्णनीयेति वर्णनोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति । अत्र
चान्यथासिद्धशब्दः सावकाशापरः । अनन्यथासिद्धशब्दश्च निरवकाशापर इति द्रष्टव्यम् । क्वचिदन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरन्यथासिद्धस्य
बलवत्त्वादित्यपि पाठः । तत्राप्यन्यथासिद्धस्येत्यतः परं सकाशादनन्यथासिद्धस्येति शेषपूर्णोक्तरीत्याऽनन्यथासिद्धप्रामाण्यसाधकपौरुषेयत्वस्य प्रबल-
त्वादित्यर्थलाभादुक्तावधारणोपपत्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः । यद्यपि विपरीतबोधकस्वरूपविशेषस्यैव बोधकस्वरूपविशेषणस्याप्यासिद्धिः शङ्कितुं शक्यते तथाऽपि
वेदवाक्यं च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नमित्यादिना तदसिद्धेः पूर्वमेव परिहृतत्वाद्विशेषासिद्धिमेव परिहरति ॥ विपरीतो विपरीतबोधको न भवतीत्या-
दिना । अत्र हेतौ विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षादावप्यनाप्ताप्रणीतत्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वादित्युक्तम् । वैकल्यादात्त्यादिपदेन प्रतिग्र-
बन्धसद्भावपरिश्रहः ॥ प्रमाणसिद्धेति । प्रमाणसिद्धं यदफलं तद्व्यभिचारित्वादित्यर्थः । चरकं वैद्यशास्त्रम् । ननु वेदस्य नित्यत्वमेव कुत इत्याशङ्क्या
मूले विरूप नित्यया वाचेत्यादिना श्रुतिभिर्नित्यत्वं साध्यते न तद्युक्तम् । धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वादृश्यादिवदिति सामान्यतो धर्मादिविषयप्र-
माणसिद्धौ तस्य प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयवाक्यत्वप्रतिषेधेनापौरुषेयत्वस्यैव प्राप्तत्वेन सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् । न च सामान्य-
सिद्धिपरिशेषाभ्यामिव श्रुत्याऽपि नित्यत्वं सुसाधमित्यभिप्रायेण श्रुत्युपन्यासो मूल इति वाच्यम् । श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तसाधनयो-
गादिस्ततो नात्र श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तसाधनमभिप्रेतं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । न चैवं नित्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः । सामान्यसिद्धि-
परिशेषाभ्यामेव तस्मिद्धेरभिप्रेतत्वात् । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यादिना सामान्यसिद्धिपरिशेषयोः प्रागुपन्यस्तत्वादेव चात्र नित्यत्वसाधकतयाऽ-
नुक्तिर्भाष्यकाराणामित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं मनसि निधाय नित्यत्वाक्षेपं परिहरति ॥ प्रागुक्ततेति । नन्वेवं सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव वेदनित्यत्वसिद्धेः
श्रुतिभिर्नित्यत्वसमर्थनं मूलेऽनर्थकमापन्नमित्यतोऽङ्गीकृत्य वेदप्रामाण्यं तच्चित्यतायां विवदमानं प्रति तत्समर्थनार्थत्वाच्चानर्थक्यं तस्यैत्याशयेनोत्तरभाष्यं

यः । तद्धि बलवत्प्रमाणविरोधतः कल्पनीयमन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च पिपीलिकालिपिवोधितेऽर्थे प्रमाणविरोधोऽस्ति । अतः कथ-
मसाधप्रमाणं स्यात् । स्यादेतत् । लिपिस्तावन्न प्रमाणं पृथक् । अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भवति । अत-
ल्लक्षणत्वात् । अतोऽनुमानमेवेति वाच्यम् । तच्च लेखकबुद्धिस्थशब्दविषयं वा तदवबुद्धार्थविषयं वा स्यात् । न चैतत्पिपीलिकालिपौ
सम्भवति । प्रमाणबाधितत्वात्तत्कथमसौ प्रमाणमिति ॥ मैवमिति । तथासत्येदमकूलिपेरप्यप्राप्त्यप्रसङ्गात् । भवतु सा प्रमाणमितरा
त्वनुमानमिति चेन्न । एदमकूलिपेरपि सांव्यावहारिकत्वदर्शनात् । किञ्चेतरत्रायनुमाने किमेदमकूल्यावृत्त्यर्थं किमपि विशेषणमुपादेय-
मुत नेति वाच्यम् । नाद्यः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गात् । निर्णीतलेखकैव लिपिरनुमानमिति चेन्न । अनिर्णीतलेखकाया अपि सांव्याव-
हारिकत्वात् । न द्वितीयः । एदमकूलिपावनैकान्त्यात् । अथ मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमाने न कोऽपि दोष इति मतम् । तदपि न ।
पिपीलिकालिपावनैकान्त्यात् । तद्व्यावर्तने च सन्दिग्धासिद्धेः । न हि पिपीलिकालिपेः पुरुषलिपेरस्ति काश्चिद्विशेषो नेय नेयं पिपी-
लिकालिपिरिति निश्चिनुयात् । तस्मात्पुरुषलिपिरपि पदमिव पदार्थस्य वर्णानां स्मरणहेतुरेष्टव्या । तत्समं पिपीलिकालिपावपि ।
स्मृतेश्च प्रमितत्वं वक्ष्यामः । ननु प्रमात्वेऽपि स्मृतेर्न तद्वेतुमात्रस्य प्रामाण्यम् । प्रमात्रादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु साधकतम-
स्यैव । तच्च मन एवेति सिद्धान्तः । लिपिदर्शनादिकं तु संस्कारोद्बोधाभिधसहकारिसम्पादनैव चरितार्थमिति कथं तस्य प्रामा-
ण्यम् । मैवम् । अर्थसन्निकर्षलक्षणावान्तरव्यापारसहितं हीन्द्रियं प्रत्यक्षं नेन्द्रियमात्रम् । मनसश्च स्मरणोदये संस्कारोद्बोध एवार्थ-
सन्निकर्षः । तथा च चक्षुष इवार्थोपसर्पणतत्संयोगसहितस्य प्रामाण्यमेवं लिपिदर्शनतदुद्बुद्धसंस्कारसहितस्यैव मनस इति कथं न लिपेः
प्रामाण्यम् । केवलायास्तु नास्तीति चेत् । श्रुतेरपि तन्नाङ्गीक्रियत एवेति । नन्वत्र प्रमाणशब्दो भावसाधनो वा स्यात्करणसाधनो
वा । आद्यो पिपीलिकालिपिः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । द्वितीयो तु प्रमाणीति भवितव्यम् । कथं वेदाः प्रमाणं स्मृतेः
प्रमाणमिति । प्रमाणमिति सामान्येनोद्दिश्य वेदादित्यविधानात् । अन्यथा तत्रापि दौर्घट्यमेवेति । मैवम् । भावसाधनत्वाभ्युपगमात् ।

तथैव योजयति ॥ ये त्विति । ननु विरूप नित्ययेत्यादिरूपश्रुत्यप्रसिद्धिरित्याश्रुतिभिरिति भाष्यासामान्यमित्यतो नेदं श्रुतिप्रतीकोपादानं कित्व-
र्थानुवादोऽयमित्याभिप्रेत्य तदंशसूचिततच्छ्रुतिरूपमाह ॥ अनेनेत्यादिना ॥ वाच इति । वारिन्द्रियेत्यर्थः ॥ व्याख्यानान्तरंति । बहु-
कालीनत्वमात्रेण नित्यत्वमित्येवंरूपव्याख्यानान्तरनिरासयेत्यर्थः । बहुकालीनत्वं न नित्यत्वं किन्तु सदा विद्यमानत्वमेवेत्यत्र नियामकमाह ॥ वाक्य-
शेषो हीति ॥ श्रुतय इति । ऋचः सामानि जज्ञिरे इत्याद्या इति शेषः । तथा च पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिभिः सत्प्रतिपक्षत्वादोदाहृतश्रुतिभिर-
पौरुषेयत्वमिदिरिति भावः । तर्कपराहतत्वेन पौरुषेयत्वश्रुतीनां दुर्बलत्वाच्च सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह ॥ आत्मोक्तत्वस्येति ॥ प्राणीति । अपिप्रलम्भ-
स्तज्ज्ञानमित्यादिनेत्यर्थः । नन्वपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तोक्तस्वरूपकारणाभावात्प्राण्यं न स्यादिति तर्कपराहतत्वेन पौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वाच्छ्रुतिद्वयस्यापि
साम्यमेवेति युक्तः सत्प्रतिपक्ष इत्याशङ्क्याह ॥ अपौरुषेयत्वेऽपीति । अभासत्वमेवोपादायितुं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेत्युक्तम् । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः ।
का तर्हि पौरुषेयत्वश्रुतीनां गतिरित्यत आह ॥ प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति । प्रबलनित्यत्वश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । सामान्यमिद्विपरीतधरूपन्यायोपेतत्वेन च
नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यवधेयम् । तर्कपराहतिशून्यत्वेन नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यप्याहुः । तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवत्यवधारणमुपपादयति ॥ तथा चति ।
तथात्व एव च तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वार्थत्व एव चेत्यर्थः । कथं तत्तत्त्वत्वार्थत्वेऽनुपपन्नत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ न हीति । तत्तत्प्रवर्तितत्वाश्रित्वे
तदुपपत्तिमुपपादयति ॥ सम्भवति त्विति ।

अनु०—पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः ॥

सु०—यदपि पिपीलिकालिपिबदबुद्धिपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तन्निराकरोति ॥ पिपीलिकेति । चो यस्मादित्यर्थे । बो-
धकत्वसमुच्चये वा । तस्माद्वृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादसदनुमानमिति शेषः । न केवलं श्रुतिः किन्तु पिपीलिकालिपिरित्यप्यर्थः ।
अप्रामाण्यं खलु पिपीलिकालिपेरवोधकत्वेन वा स्याद्विपरितोषकत्वेन वा । नाद्यः । अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा पुरुषलिप्यप्य-
बोधकत्वं स्यात् । तथा च तद्व्यर्थ्यमापद्यते । अपि चैवं सत्याकाशादिक्रमेवोदाह्रियत तत्तत् पिपीलिकालिपिगोचरण्या । न द्विती-

सामानाधिकरण्यं तु भावतमिति ।

टि०—अपिशब्देनैव समुच्चयसिद्धेशब्दवैयर्थ्यामिरत्यतोऽर्थान्तरसमर्पणार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमित्याह ॥ चेति ॥ प्रमाणं चेति । भिन्नक्रम-
स्वमाश्रित्य समुच्चयार्थशब्द इत्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यं दर्शयति ॥ बोधकत्वसमुच्चये वेति । अनेन मूलेऽविरोधमात्रेण कथं प्रामाण्यवर्णनमिति
शङ्का निरस्ता भवति । बोधकस्य सतोऽविरोधे प्रामाण्यावश्यम्भावादिति द्रष्टव्यम् । तर्हि समुच्चयस्य चशब्देनैव सिद्धेरापिशब्दवैयर्थ्यामित्यतश्च-
शब्दोक्तसमुच्चयभिन्नसमुच्चयप्रतिपादनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याभिप्रेत्य समुच्चेतव्यप्रदर्शनपूर्वकमापिशब्दोक्तसमुच्चयं दर्शयति ॥ न केवलमिति ।
चशब्दोक्तबोधकत्वस्याविरोधपदसूचितिविपरितिवोधकत्वाभावस्य च कथं प्रामाण्यसाधने उपयोग इत्यतस्तदुपपादयति ॥ अप्रामाण्यं खल्विति ॥
अन्यथेति । पिपिलिकालिपेरबोधकत्व इत्यर्थः । इष्टार्थं परिहरति ॥ था चेति । पुरुषलिपेरबोधकत्वे चेत्यर्थः । पिपिलिकालिपेरबोधकत्वाद्-
गीकोरेऽबोधकत्वस्यानेकस्य गगनदेरेवाबुद्धिपूर्वकत्वेन प्रामाण्यानुमाने दृष्टान्ततयोदाहरणसम्भवात्तदनुदाहृत्य पिपिलिकालिपिमेकमेव दृष्टान्ततयोदा-
हरतः परस्य कथमचातुर्यं न स्यादित्याह ॥ अपि चेति ॥ अन्यथेति । बल्वत्प्रमाणविरोधादेव पिपिलिकालिपिर्विपरितिवोधकत्वमित्यत आह ॥ न चेति । लिपिः प्रमाणमिति वदन्प्र-
रितिवोधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तर्हस्तु बल्वत्प्रमाणविरोधादेव पिपिलिकालिपिर्विपरितिवोधकत्वमित्यत आह ॥ न चेति । लिपिः प्रमाणमिति वदन्प्र-
ष्टव्यः । किं सा स्वतन्त्रं प्रमाणं किं वा प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाधामनूद्य दूषयति ॥ लिपिस्तावदिति । लिपेः स्वातन्त्र्येण
प्रमाण्येऽनुप्रमाणचतुर्विध्यप्रसक्त्या तन्निश्चाभ्युपगमो बाधितः स्यादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षागमयोस्तर्भावः किंवाऽनुमान इति विकल्प्याद्यं
प्रत्याह ॥ न चेति ॥ अतल्लक्षणत्वादिति । निर्दोषार्थेन्द्रियमन्त्रिकर्षत्वनिर्दोषशब्दत्वरूपप्रत्यक्षगमलक्षणानाक्रान्तत्वादित्यर्थः । अतो द्वितीय एवा-
ङ्गीकार्य इत्याह ॥ अत इति । अस्तु तर्हि पुरुषलिपिविपिलिकालिपिरप्यनुमानमेवेत्यत आह ॥ तच्चेति । विप्रतिपत्त्या लिपिः स्वसङ्केतितशब्दान-
पूर्विका स्वसङ्केतितशब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वादित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषयमर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः ।
ततश्च पुरुषलिपौ लेखकपुरुषस्य शब्दार्थविषयज्ञानजनकत्वेन पर्यवसत्तार्थस्य तत्र बाधितत्वात्पुरुषलिपेरनुमानत्वेऽपि पिपिलिकालिपौ लेखकस्य तदुभयज्ञा-

नत्वाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वात्तास्या अनुमानत्वमिति भावः ॥ एडमूकालिपेरपीति । स्यादेहे बधिरः प्रज्ञौ गडुलः कुकरे कुणिरित्यभि-
 धानादेडो बधिरश्चासावेडमूकश्चैडमूकस्तल्लिपेरित्यर्थः । स्वस्य लिपिसङ्केतितशब्दज्ञानाद्यभावेऽपि तदभिज्ञपुरुषान्तरलिखितलिपिदर्शनामात्रेण लिखित-
 तल्लिपेरपीति यावत् । तत्रायुक्तन्यायेन लेखकर्यैडमूकतया शब्दादिविषयवज्ञानाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ॥ इतरा त्विति ।
 अनेडमूकपुरुषलिपिरित्यर्थः । तत्र लेखकपुरुषस्य शब्दादिज्ञानवत्तया पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ॥ सांव्यावहारिकत्वेति । तथा च
 न तस्या अप्रामाण्यमिति नेष्टापत्तिरिति भावः ॥ इतरत्रानुमान इति । इतरद्यदनुमानमेडमूकपुरुषलिपिरूपमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ एड-
 मूकव्यावृत्त्यर्थमिति । एडमूकलिखितलिपिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ विशेषणमिति । अनेडमूकलिखितरूपमित्यर्थः ॥ सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गादिति ।
 पक्षीभूतपुरुषलिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वरूपहेतुविशेषणस्य निश्चायकप्रमाणाभावेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ निर्णतेति । तथा च तल्लिपा-
 वेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयोपपत्तेर्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः ॥ सांव्यावहारिकत्वादिति । तथा च तत्रोक्तनिश्चयानुपपत्त्या सन्दिग्धासिद्धि-
 तादवस्थामिति भावः ॥ शब्दार्थानुमान इति । शब्दार्थयोऽनुमान इत्यर्थः ॥ न कोऽपि दोष इति । एडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वस्य लिपिविशेष-
 णस्यानुपादानान्न सन्दिग्धासिद्धिः । एडमूकालिपौ साक्षाल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावेऽपि एडमूको यस्य लेखकस्य लिपिं दृष्ट्वा लिखति तल्ले-
 खकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयवत्तायाः सत्त्वेन विवक्षितसाध्यस्य तत्रापि सत्त्वान्न व्यभिचारोऽपीत्येवं पक्षद्वयोक्तदोषो नेत्यर्थः ॥ अनैकान्त्यादिति । तत्र
 मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावादिति भावः । ननु च पिपीलिकालिपिव्यतिरिक्तत्वेन लिपिविशेषणान्न पिपीलिकालिपावपि व्यभिचार इत्यात
 आह ॥ तद्व्यावर्तने चेति । सन्दिग्धासिद्धिमेवोपपादयति ॥ न हीति ॥ तत्सममिति । तथा च पुरुषलिपेरिव पिपीलिकालिपेरपि स्मरणसाधन-
 त्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावसम्भवेन पृथक् प्रमाणाभावाच्चाप्रमाणत्रित्वाविरोध इति भावः । ननु च न लिपेः स्मरणसाधनत्वमात्रेण प्रामाण्यं स्मृतं प्रमा-
 नत्वाभावेन प्रमाकरणत्वाभावादित्यत आह ॥ स्मर्तेश्चेति ॥ वक्ष्याम इति । प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहायत इत्यादिना साधकवाधकभादा-
 भावव्युत्पादनेनेति शेषः । शिष्यः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ चक्षुषो यथेत्यर्थः । यद्यप्यर्थोपसर्पणस्यार्थस्ययोगजनकत्वेनान्यथासिद्धत्वाच्च

तस्य व्यापारकोटौ निवेशो युक्तस्तथाऽपि कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसचिकर्षः कदाचिज्ज्ञानं चेति कारणभेदमुक्त्वा सर्वेषामपीन्द्रियभेवं करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि तानि सर्वाण्येवान्तरव्यापार इति करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामप्यवान्तरव्यापारस्य परैरभिधानास्तुल्यसाधनशरीरजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यपूर्वस्य आगस्वर्गमध्यवर्तितया व्यापारत्ववद्धानादिबुद्धिजनकसकलजनकत्वेनान्यथासिद्धस्योन्द्रियसचिकर्षस्य कारणफलमध्यवर्तितया व्यापारकोटिनिवेशवच्चार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यर्थोपसर्पणस्य करणफलमध्यवर्तित्वेन व्यापारकोटिनिवेशो युक्त इत्यवधेयम् ॥ एवं लिपिदर्शनेति । ननु चोदबुद्धसंस्कारस्यैव स्मृतिजनकत्वात्कथं लिपिदर्शनस्य व्यापारकोटौ निवेश इति चेन्न । उदबुद्धसंस्कारस्य स्मृतिजनकत्वादिना न तावदुदबुद्धत्वं जातिरिति वक्तुं शक्यम् । संस्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादुपाधित्वे चोदबुद्धत्वं सहकारिणो भो वक्तव्यस्तस्मादित्यामिति यावत् । सहकारिभूतं च लिपिदर्शनेवेति युज्यते तस्य संस्कारोद्बोधान्तर्गतत्वेन व्यापारकोटिनिवेश इत्याहुः । वस्तुतोऽर्थोपसर्पणादिवत्सरणमध्यफलवर्तित्वाच्छिपिदर्शनस्य व्यापारत्वोक्तिरित्यवधेयम् ॥ भावसाधन इति । भावो धात्वर्थः साधनमभिधेयं यस्य स तथोक्तः । एवं करणं साधनं यस्य स त्वाच्छिपिदर्शनस्य व्यापारत्वोक्तिरित्यवधेयम् ॥ भावसाधन इति । किमत्र भावे ल्युट् किं वा करण इति प्रश्नाशयः ॥ सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । करणसाधन इति द्रष्टव्यम् । तथा च भाववाचकः करणवाचको वेत्यर्थः । किमत्र भावे ल्युट् किं वा करण इति प्रश्नाशयः ॥ सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावादिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । भावे ल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वेऽपि करणे ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन त्रिलिङ्गातया नित्यनपुंसकत्वाभावात्प्रमाणशब्दस्यपि करणे ल्युडन्तत्वे विशेष्यरूतलिपिनिघ्नत्वेन टिड्ढाणजित्यादिना ङापि सति प्रमाणीति भवितव्यमित्यर्थः ॥ अर्थं तर्हीति । तत्रापि त्वाभावात्प्रमाणशब्दस्यपि करणे ल्युडन्तत्वे विशेष्यरूतलिपिनिघ्नत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्दिशोऽप्यलिङ्गानुसारेण प्रमाण इति प्रमाणीति च भवितव्यत्वादिति भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः करणसाधनत्वे च त्रिलिङ्गात्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्दिशोऽप्यलिङ्गानुसारेण प्रमाण इति प्रमाणीति च भवितव्यत्वादिति भावः । यदत्र प्रमाणमिष्टं स वेदादिरिति प्रमाणमुद्दिश्य वेदादित्यस्यैवं विधानादुद्दिश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्यनित्यत्रिलिङ्गास्यैव विधेयत्वोद्देश्यसमानलिङ्गातानियमाद्वैद्वत्प्रमाणशब्दस्य विधेयसमर्पकयोर्नित्यपुल्लिङ्गात्त्वात्वेनोद्देश्यसमानलिङ्गात्वात्प्रतेनानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ प्रमाणमित्यतीति । ननु करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गातया प्रमाण इति प्रमाणीति चोद्देश्यसम्भवात्प्रमाणमिति नपुंसकेनोद्देश्यसमर्पणं निनिबन्धनमिर्यतः करणे ल्युडन्तस्यापि सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकत्वानुशासनात्प्रमाणशब्दस्यापि सामान्यपरत्वे नपुंसकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तं

सामान्येनति । प्रकृतं तु लिपिर्नाप्रमाणमित्याक्षेपपरिहाराय लिपिमुद्दिश्य प्रामाण्यस्यैव विधेयत्वाच्चैतत्समाधानावकाश इति हृदयम् ॥ अन्यश्रुति । वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणमिति विधान इत्यर्थः ॥ दौर्घट्यमेवति । करणे ल्युङन्तस्य प्रमाणशब्दाभ्यानियतलिङ्गत्वेन विधेयवाचकस्य तस्योद्देश्यसंगान-
लिङ्गतानियमात्प्रमाणः प्रमाणीत्येव वक्तव्यतया प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः । तर्हि लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह
॥ सामानाधिकरण्यं त्विति ॥ भाक्तमिति । गौणमित्यर्थः । प्रमितिसाधनत्वात्प्रामितिरिति व्यपदेश इति भावः । एवमेव वेदोद्देशेन प्रमाणमिति
प्रयोगोऽपि समाहितो वेदितव्यः ।

अनु०—यथा द्रोणेकलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥ अविरुद्धं विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् ॥ विरोधादर्शनात्तस्माद्विद्वा-
मायमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु विरोधो यत्र न क्वचित् ॥ विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥

सु०—ननु च श्रुतेः सम्यगनुभवसाधनत्वेन प्रामाण्यमिष्टं न तु स्मारकत्वेन । तथा च न श्रुतिः सम्यगनुभवसाधनमबुद्धिपूर्वक-
त्वात्पिपीलिकापिवदित्यनुमास्यत इत्यत आह ॥ यथेति । यथाऽबुद्धिपूर्वकमर्थेकेनोलूकेन कृतमेनेककानाशनमभवत्थास्त्रोऽहमेक
एवानेकान्वधिष्यामीत्यस्यार्थस्य बोधकं सम्यगनुभवं प्रति साधनं जातम् । तथा श्रुतिरबुद्धिपूर्वाऽपि सम्यगनुभवसाधनम् । एतदुक्तं
भवति । अबुद्धिपूर्वकत्वं किमनादित्वं विवक्षितम् । सादित्वेऽपि बुद्धिजन्यत्वाभावो वा प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावो वाऽऽनैतद्वं
प्रतिपादयिष्यामीत्यभिसन्धिपूर्वकतावैयर्थ्यं वा । नाद्यः । पिपीलिकालिणावभावात् । गगनमेव दृष्टान्तो भविष्यतीति चेत् । तथाऽपि
श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वेनासिद्धेः । न द्वितीयः । उत्पद्यमानं बुद्धिजन्यमेवेति मयाऽङ्गीकृतत्वात् । न तृतीयचतुर्थः । बुद्धि-
कृतव्यापारे व्यभिचारादिति । यद्यपि प्रत्यक्षे व्यभिचारोऽत्र बबुं शक्यते । तथाऽपि ज्ञातकरणसजातीयत्वेन शक्यपरिहारोऽस्त्विति
नोदितः । अनुमानमात्रे सुवचोऽपि चेतनव्यापारविषयस्य तथाभूत एव शाङ्गमे प्रदर्शयितुमुचित इति न प्रदर्शितः । ननु शाङ्गमे-
विसंवाद्यापि दृश्यते । सत्यम् । यत्तु प्रमाणाविरुद्धं तन्नाभिचारस्थलं भाविष्यतीति भाग्योनातमविरुद्धमिति । शाङ्गमात्रे व्यभिचारस्य

दर्शयितुं शक्यत्वेऽव्यागमिकत्वेन विस्वादानर्हतेषुदुदाहृतम् । नन्वासंति क्रमम् । अस्तैर्भूतित्यस्य नित्यत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवतीति वचनादव्ययमेतदिति न दोषः । विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यते । न चैवं विभक्तिरस्ति । न नास्ति । आपन्तानुप्रयोगस्य विद्यमानत्वात् । नन्वेवं तर्हि प्रयुज्यते । श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति । यद्वा श्रुतिर्वागमाऽबुद्धिपूर्वकत्वादिति । अबुद्धिपूर्वकत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः । आद्य (स्यापि) स्य पिपीलिकालिपावप्रवेशेऽशुभसत्वाक्यं दृष्टान्तो भविष्यति । न चोन्मत्तवाक्यमपि प्रमाणं प्रमाणविरुद्धत्वादित्यत आह ॥ विरुद्धं त्विति । प्रमाणविरुद्धं यदुन्मत्तवाक्यं तत्प्रमाणविरोधादेव वाधितस्ययथार्थमिति यावत् । न तूक्तं हेतुभ्यामिति । सोपाधिकताभेनानेनाचेष्ट । अत एवाहाप्रणीतवाक्यत्वे हेतुरप्यपास्तः । अयमभिसन्धिः । न तावत्सम्यगनुभवसाधनत्वाभावाद् ज्ञानसाधनत्वस्योभयसिद्धत्वात् । नापि स्मृतिसाधनत्वेन । अननुभूतविषयत्वसम्भवेः । ततो विपरीतबोधकत्वेनेति वाच्यम् । एवं द्वितीयप्रयोगेऽपि न तावदनागमत्वस्य शब्दत्वेन । शब्दत्वस्योभयसम्मतत्वात् । तस्मादयथार्थत्वेनेति वक्तव्यम् । एवं तृतीयप्रयोगेऽपि साध्यनिर्दिष्टार्थः फलव्यः । तथा च तत्र प्रमाणवाधितत्वमुपाधिः । यद्वाऽनुभवसाधनत्वाविच्छेने प्रथमसाध्यं वाक्यत्वाविच्छेदं द्वितीयसाध्यं बोधकत्वाविच्छेदं तृतीयं चायमुपाधिरिति । नन्वस्योपाधेयदयथार्थं तत्प्रमाणविरुद्धमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं कथमित्थन आह ॥ विरोधेति । पक्षीकृतायां श्रुतावुक्तसाधनसद्भावेऽपि प्रमाणाविरोधस्यादर्शनात् । साधनाव्यापकत्वमिति शेषः । अत्र विरोधाभावादिति वक्तव्यंऽदर्शनादित्युक्तं विरोधाभावसाधनार्थमिति द्रष्टव्यम् । किमतो यद्वैवं प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरिति चेत् । उपाधेः प्रतिषेधान्नायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुमानानां सत्यतिपक्षत्वमित्याशयनाह ॥ तस्मादिति । यस्मात्प्रमाणविरुद्धत्वमयथार्थत्वस्य व्यापकं व्यावृत्तं च पक्षीकृतोद्दिष्टात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिरिवश्यम्भाविनी । तस्माद्देहप्रमाण्येषुष्टव्यम् । अयमत्र प्रयोगः । वेदो नायथार्थः प्रमाणाविरुद्धत्वात्पत्यक्षवत् । यद्वा वेदो यथार्थो बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्पत्यक्षवत् । एवं वेदः सम्यगनुभवसाधनमनुभवसाधनत्वे

सति प्रमाणाविरुद्धत्वाप्रत्यक्षवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । एवं वाक्यत्वावच्छिन्नो साध्योऽ-
नाप्तप्रणीतत्वमुपाधिस्तद्विपर्ययेण च प्रतिपक्षोऽभिधेय इति । अस्त्वेयं वेदप्रामाण्यं पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तु कथम् । न हि ता अथर्षी-
रुषेयाः । येन प्रामाण्यमवधार्य फलव्यभिचारमन्यथा नेष्याम इत्यत आह ॥ तन्मूलत्वादिति । प्रामाण्यमिष्यत इति सम्बन्धः ।
यद्यपि भगवद्रचितानां वेदा (द)धुमपलभ्य रचितत्वं वेदमूलत्वं नास्ति । तस्य स्वतः सर्वज्ञत्वात् । तथाऽपि तमनुसृत्य रचितत्वं
तन्मूलत्वमिह विवक्षितमिति नोक्तदोषः । अयमत्र प्रयोगः । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं प्रमाणमूलत्वात्प्रमाणसंवादित्वात्सम्प्रतिपन्न-
वदिति । यद्वा विमतं प्रमाणं वेदसंवादित्वात्पराभ्युपगताहिंसादिवाक्यवत् । आप्तवाक्यत्वमुपाधिरिति चेत् (न) । प्रत्यक्षादौ साध्याव्या-
पनात् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादोष इति चेन्न । तथाऽपि वेदतरवाक्यत्वावच्छिन्नसाधनोपाधेः पक्षे साधनसौलभ्यात् ।
सति चैवं स्मृतीनां प्रामाण्ये तद्गलेन फलव्यभिचारोऽप्यन्यथयितव्य इति । ननु चोक्तार्थविरुद्धवादीन्यपि स्मृतीतिहासपुराणान्युप-
लभ्यन्ते । तेषां प्रामाण्यसाधने च बहुविधः स्यादित्यत आह ॥ विरोध इति । पूर्वोक्तान्यः । यासां स्मृतीनां सर्वथा प्रमाण-
विरोधो नास्ति तासांमेव पक्षीकरणान्न कश्चिदोप इत्याशयः । नन्वेवं सति वेदमूलत्वोपन्यासो व्यर्थः । ज्ञानजनकानामवश्याङ्गी-
करणीयेन विरोधाभावेनैव प्रामाण्यसिद्धेरिति चेन्न । फलव्यभिचारलक्षणविरोधदर्शनेनासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रामाण्येन तदपनयने चेतरे-
तराश्रयत्वापातात् । वेदमूलत्वेन तु प्रामाण्ये सिद्धे न कोऽपि दोष इति । अप्रामाण्यप्रयोजकस्य प्रमाणविरोधस्याभावाच्च श्रुतिस्मृ-
त्योरजानामप्यभिप्रेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । श्रुत्याद्युक्तस्येश्वरसर्वज्ञादेरीश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वात् । यज्ञदत्तवत् । इत्याद्यनुमानविरुद्धत्वा-
दित्यत आह ॥ विरोधोऽपीति । प्रकृतसम्बन्धार्थोऽपिशब्दः । यच्छब्दोऽध्याहार्यः । विरोधादेव वाधितमित्यप्रामाण्यप्रयोजक-
तयोक्तो विरोधोऽपि स एव यः प्रत्यक्षेणामेन वा स्यात् । न पुनरनुमानेन । अयमपिसन्निः । अप्रामाण्यप्रयोजकतया यदस्मा-
भिरभिहितं तत्तत्संशुभ्रमादयितुं खलु परस्परं प्रयत्नः । अस्मापिथ प्रत्यक्षागमविरोध एव तथाऽभिप्रेतो नानुमानविरोधः । तथा

च पक्षे तद्व्युत्पादनं प्रकृतसङ्गतमेव । स्वतन्त्रानुमानविरोधं तूत्रत्र निराकरिष्यति सूत्रकृदिति । ननु प्रमाणविरोध एवाप्रामाण्ये प्रयोजकोऽस्तु किं प्रत्यक्षप्रामाण्येनैति विशेषणेन । तथा चोक्तानुमानविरोधाद्वैदेशिकप्रामाण्यमिति । मैवम् । वक्ष्यामि ह्यत्र ब्रह्मादिस्तु प्रमाणं वेद एवैक इति वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशश्च । यत्र च यस्याप्रवेष्टो न तस्य तद्भाषकत्वम् । न हि नयनं स्पर्शापेक्षावत्सर्वत्र । तथा च कथमनुमानं वेदार्थवाच्येन तदप्रामाण्ये प्रयोजकं स्यात् । प्रकृतं च वेदादिकमेवेति ।

टि०—ननु दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पेन श्रुत्यप्रामाण्यनुमानस्य दूषितत्वादुल्लङ्घ्यपारोऽबुद्धिपूर्वकत्वस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो न सम्यगनुभवसाधनमिति प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैक्यस्य परेण परिहारेण तदुल्लङ्घ्यासिद्ध्या व्यभिचारोपदर्शनेन तदुल्लङ्घ्यसमर्थनादित्वाज्ञानार्थक्यमित्याशयेन प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैक्यपरिहारशङ्कमुत्थापयति ॥ ननु चेति । वक्ष्यमाणीत्या प्रतिज्ञार्थपरिष्कारे नियामकमाह ॥ श्रुतेरिति ॥ इत्यनुमास्यत इति । तथा च लिङ्गः स्मारकत्वेऽप्युक्तरीत्या सम्यगनुभवसाधनत्वाभावेनोक्तसाध्यस्यापि सत्त्वात् दृष्टान्ते साध्यवैक्यत्वमिति भावः । ननु कथमेनेन वाक्येनोल्लङ्घ्यतद्व्यापारे व्यभिचारसमर्थनं घटते । तदौपयिकसाध्याभावोपपादनेऽपि तदौपयिकहेतुसत्त्वानुपपादनादित्वाः स्पष्टत्वात्स्यानुपपादनमित्याशयेन स्वयं तत्र हेतुसद्भावमाह ॥ अबुद्धिपूर्वकमपीति । ननूल्लङ्घ्यतद्व्यापारस्यापि बुद्धिपूर्वकत्वेन बुद्धिपूर्वकत्वरूपहेतुगमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतो बुद्धिपूर्वकत्वं विकल्प्य पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य परिशिष्टपक्षे व्यभिचारप्रदर्शनपरतया मूलं योजयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ किमतादित्वमित्यादि । अत्रबुद्धिपूर्वकत्वस्य सर्वथाऽजन्यत्वेन वा जन्यत्वेऽपि बुद्धञ्चजन्यत्वेन वा सम्भवादाद्यपक्षद्वयप्रसक्तिः । बुद्धावेवान्तरविक्षया चोत्तरपक्षद्वयप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । किमत्र पिपीलिकालिपेरेव दृष्टान्तः किंवा गगनादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ पिपीलिकालिपाविति । तथा च साध्यवैक्यस्यात्राप्रसङ्गोऽपि साधनवैक्यत्वमवर्जनयमिति भावः । द्वितीयमाराद्धते ॥ गगनादिङ्कमिति । तथा च न साध्यसाधनवैक्यप्रसङ्गोजेति भावः । एवं तर्हि नाऽस्तु दृष्टान्तोपेक्षणानुमानस्याभासत्वसिद्धिर्वादिनो हेत्वसिद्ध्या तु यद्विप्यतीत्याह ॥ तथाऽपीति ॥ बुद्धञ्चजन्यत्वमेवेति । इदं च जन्यमात्रस्यैव बुद्धिजन्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् । ततश्च पिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्य-

स्वाद् दृष्टान्तस्य साधनैकस्य गगनोदरेव दृष्टान्तत्वाश्रयणे च श्रुतेरपि परेण जन्यत्वाङ्गीकारोक्तव्याप्तिबलाद् बुद्धिजन्यत्वप्राप्त्याऽन्यतरासिद्धिरिति
 भावः । ननु मूले प्रत्यक्षानुमानमात्रं विहायानुगानविशेषे शाकुने व्यभिचारोद्भावनं किमिति कृतमित्यतः प्रत्यक्षे तस्यानुद्भावनयतामाह ॥ यद्यपी-
 त्यादिना ॥ ज्ञातकरणसजातीयत्वेनेति । श्रुतिर्न सम्यागनुभवसाधनं ज्ञातकरणजतीयत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादित्येवं हेतुविशेषणदानेन ज्ञातकरणे
 प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं कृतमित्यर्थः । यद्यप्यत्र ज्ञातकरणत्वमात्रविशेषाऽप्यज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य
 परिहारसिद्धेस्तावेदेव वक्तुमुचितं तथाऽपि भागासिद्धिपरिहारार्थं ज्ञातकरणजतीयत्वपर्यन्तं धावनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञातकरणजतीयत्वविवक्षया
 प्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहारेऽप्यनुमानमात्रस्य तद्रूपत्वात्तत्र व्यभिचारः सुवच एवेति किमिति तदुपेक्षणमित्यत आह ॥ अनुमानमात्र इति ॥ चेतन-
 व्यापारेति । उच्चारणादिरूपचेतनव्यापारविषयस्य बुद्धिपूर्वकत्वाभावेन सम्यागनुभवसाधनत्वाभावे परेण साधिते तथाभूत एव चेतनव्यापारविषय एव
 शाकुने व्यभिचारः प्रदर्शयितुमुचितः । अन्यथा चेतनव्यापारविषयत्वे सत्यपि परेण विशेषणस्य ग्रहीतुं शक्यत्वेन व्यभिचारपरिहारप्रसक्तोरिति
 भावः । यद्वा चेतनव्यापारो बुद्धिरभिसन्निधर्वा तद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य तद्वद्विषयस्य
 प्रतियोगिप्रसक्तिमत्येव तदभावस्य प्रतिपादनदर्शनेनाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्रसक्तिमत्येव तदभावो वाच्यः । चेतनव्यापार एव चाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्र-
 सक्तिर्न त्वन्यत्रेति चेतनव्यापारप्रसक्तिमत्त्वात्तत्रैव व्यभिचारश्चोदित इति भावः । तथाऽपि प्रमाणाविरुद्धशाकुनिमात्रे व्यभिचारमनुत्वा तद्विशेषभूतो-
 रूकबुतव्यापारे तत्प्रदर्शनं किमिति मूले कृतमित्यत आह ॥ शाकुनमात्र इति ॥ आगमिकत्वेनेति । भारताद्यागमसिद्धत्वेनेत्यर्थः । नन्वस्तेलिटि
 द्वित्वे हलादिशेषे अतआदेरिति दीर्घत्वे द्विहल्त्वाभावानुद्भावे सवर्णदीर्घत्वे च सत्यासौति रूपनिष्पत्तिर्भवतीति काऽत्र कथन्तेत्यत आर्धधातुके परेऽस्तेभू-
 रित्यस्तेभूदेशविधानेन बभूव्येव लिटि तद्रूपनिष्पत्तेर्न लिटि आसेतिरूपनिष्पत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ अस्तेभूरित्यस्येति । परिहरति ॥ वि-
 भक्तीति । विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । बभूवार्थ इति शेषः । यथा चिरायेत्यादिकमिति भावः ॥ न चैवमिति । अतिचिरायादिबहुव्रीहिसमा-
 सस्य साक्षाद्विभक्त्यन्तत्वमस्तीति युक्तं तत्प्रतिरूपकत्वं चिरायेत्यादेः । प्रकृते च सर्वत्रार्धधातुकेऽस्तेभूदेशविधानेनासेति विभक्त्यन्तसदृश्येवाभा-

दिति । विरोधादेवेत्येकारव्यावर्त्यमाह ॥ न तूक्तहेतुभ्यामिति । शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिपूर्वकस्वरूपहेतुभ्यामित्यर्थः । एतावताऽपि क्रि-
 मनुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ सांपाधिक्यतामिति ॥ अत एवेति । वेदो न प्रमाणमासाप्रणीतवाक्यस्यादुन्मत्तवाक्यनदिति पूर्वपक्षद-
 शायामुपन्यस्तेन हेतुरपि प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाध्याक्रान्तत्वाच्चिरस्त इत्यर्थः । ननु सम्यगनुभवसाधनत्वाभावाच्च घटादौ प्रमाणविरुद्धत्वाभावाच्च
 प्रथमप्रयोगे तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरेनागमत्वेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वाभावाच्च द्वितीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं
 सम्भवति । यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्याभावाच्च कचटतपादिशब्दे प्रमाणविरुद्धत्वाभावाच्च तृतीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति ।
 तत्कथमस्योपाधित्वमित्यतो वाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेनास्योपाधित्वमुपपद्यते । वाद्युक्तसाध्यानिशमच्युतोऽपि कथंरूपा-
 धिरुद्भाव्यः । पर्यवसितनियमदूषकताबीजसाम्राज्यादिति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्यापि दूषकतायाः परैरङ्गीकृतत्वादित्यभिप्रायेणानुमानत्रयेऽपि पर्य-
 वसितसाध्यव्यापकतामुपपादयितुं साध्यपर्यवसानमाह ॥ अयमभिसन्धिरिति ॥ एवं तृतीयप्रयोगेऽप्येति । वेदो न प्रमाणभूतप्रणीतवाक्यत्वा-
 दिति तृतीयप्रयोगेऽपि न तावदप्रामाण्यमबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयसम्मतत्वात् । अन्यथा तत्र फलव्यभिचारस्योत्थानाऽप्युपपत्तेः । ततो विपरितो-
 धकत्वेनैवाप्रामाण्यं वाच्यमिति साध्यनिष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ तथा चेति । घटादौ विपरितोषकत्वादिरूपपर्यवसितसाध्यस्यैवाभावाच्च तत्र साध्या-
 व्यापकतेति भावः । शुद्धसाध्यव्यापकस्य पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा यथा शास्त्रे उपाधित्वेन संव्यवहारो
 न तथा पर्यवसितसाध्यव्यापकस्येति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्योपाधित्वस्यीकारो न स्वरस इत्यतोऽत्रापि पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैवोपाधित्वमु-
 पपादयति ॥ यद्वेति । ज्ञानसाधनत्वावच्छिन्नत्वविवक्षया घटादौ साध्यव्यापकत्वपरिहारेऽपि स्मृतिसाधनत्वेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावाच्च संस्कारे
 साध्यव्यापकतापरिहारार्थमनुभवसाधनत्वावच्छिन्नत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अत्र चानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्य इत्युक्त्योक्तोपाधिव्याप्यतावच्छे-
 दकत्वं न केवलस्य किञ्चाम विशिष्टस्यैवेत्येतदभिप्रेयते न हानुभवसाधनत्वस्य सम्यगनुभवसाधनत्वाभावं प्रत्यवच्छेदकत्वम् । तदन्यूनतिरिक्तवृत्तिर-
 रूपस्य तस्य प्रकृतेऽसम्भवात् । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावाच्च घटादानुभवसाधनत्वाभावेन तन्न्यूनवृत्तित्वात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तत् ।

वात्र तस्यातिरूपकत्वमस्येति भावः ॥ आमन्तेति । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । इदमित्याद्यामन्तं पदम् । अनु पश्चादनु-
युज्यमानस्य लिङन्तस्यासेत्यस्य विद्यमानत्वादुक्तं लिङन्तप्रतिरूपकाव्ययस्मासेत्यस्येति भावः । ननु चास्तेभूवावस्य नियत्येयन्दमासेत्यादिवदपि तस्य-
सङ्गोऽवर्जनीय इति चेत् । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यत्र कृजिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येन तत्र मुरादेशाभावोपपत्तेरन्यथा हि प्रतिपत्तिरुपवाय
कृन्वनुप्रयुज्यत इत्येव ब्रूयादित्याशयः । यद्यपि च चान्द्रेननुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचित्त्वचिद्मुरादेशानन्युपागम्यैव प्रादुरास बहुलक्षणाच्छविस्त्वादि-
महाकाव्यप्रयोगसमर्थनादत्रापि तदभावव्युत्पादनसम्भवादनुप्रयोगपर्यन्तं धावनार्थक्यं तथाऽप्युक्तयुक्त्याऽनुप्रयोगे मुरादेशाभावसिद्धावपि ततोऽन्यत्रा-
पि मुरादेशाभावे निमित्ताभावेन तदसिद्ध्याऽनुप्रयोगपर्यन्तं धावनम् । अत एवोक्तप्रयोगोऽपि विस्तर वमृशार्थं विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वेनैव समा-
हितः । एतेदवाभिप्रेत्योक्तं धातुवृत्तिकृता । अत्र युक्तिर्न दृश्यत इतीति सर्वमनवद्यम् । व्यभिचारैणैव शङ्कितानुमानस्य दूषितत्वादुपाधिप्रदर्शनपरो-
त्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतः प्रयोगपरिष्कारेण व्यभिचारेण परेण परिहृते तदभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति भावेनोक्तव्यभिचारपरिहाराय तत्प्रयोगपरिष्का-
रमाह ॥ नन्वेवं तर्हीति ॥ शब्दत्वे सतीति । इदं च शकुने व्यभिचारपरिहारायेति द्रष्टव्यम् । एवं हेतुविशेषणदानेन व्यभिचारं परिहृत्य सा-
ध्यविशेषपरिष्कारेणापि व्यभिचारं परिहरति ॥ यद्वेति । ततश्च शकुने सम्यानुभवसाधनत्वेऽप्यागतत्वाभावात् तत्र व्यभिचार इति भावः । नन्व-
बुद्धिपूर्वकं नानादित्वमिह सम्भवति । श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकारेणानुमानद्वयेऽप्यन्तरासिद्धिप्रसङ्गे । आद्येहेतौ दृष्टान्ततथाऽभिहिते उन्मत्ता-
क्ये द्वितीयहेतौ च तेनाभिमतपिपिलिकालिपौ च साधनवैकल्यापाताच्च । नापि बुद्धयजन्यत्वं तत् । जन्यमात्रस्य बुद्धिजन्यत्वस्यास्माभिरङ्गीकारे-
णोन्मत्तवाक्यस्यापि बुद्धिजन्यत्वसिद्ध्या दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । द्वितीयहेतौ दृष्टान्ततथाऽभिमतपिपिलिकालिपेरपि बुद्धिजन्यत्वेन तत्रापि
साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपद्यार्थबुद्ध्यादिविज्ञातविहः । उन्मत्तवाक्यस्यापि असंलपवाक्यार्थज्ञानवैकल्यादुक्ताभिमानिर्वाक्यत्वाच्च साधन-
वैकल्यानिस्तारात्कार्थमेतदित्यत आह ॥ अबुद्धिपूर्वकत्वं चेति । ततश्चोन्मत्तवाक्यस्य प्रतिपद्याश्रमपूर्वकत्वेऽपि तत्त्वज्ञानवैकल्याभावेन हेतुसत्त्वाच्च
दृष्टान्ते साधनवैकल्यमिति भावः । ननु मूले विरोधादेव बाधितमित्युक्तम् । प्रमाणविरोधस्यैव बाधकत्वादित्यत आह ॥ अयथार्थमिति याज-

स्मिन्साध्ये नाप्तप्रणीतत्वमुपाधिः । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनासाप्रणीतत्वादिति तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकश्चाभिधेय इत्येतदग्रन्थार्थमाहुः ॥ अन्यथेति ।
कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रामाण्यमिष्यत इति ॥ सम्बन्ध इति । यद्यपि प्रामाण्यशब्दो वेदशब्देन समस्तस्तथाऽपि स्मृतीनां चेति चशब्द-
सामर्थ्याद्बुद्ध्या विविकतेन प्रामाण्यमिष्यत इत्यनेन सम्बन्ध इति भावः ॥ भगवद्रचितानामिति । किन्तु मन्वादिस्मृतीनामेव वेदादर्थमुपलभ्य रचितस्वरू-
पतन्मूलत्वमस्तीति तेन मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यशङ्कानिराससम्भवेऽपि पञ्चरात्रादेस्तदभावात् तेन तन्निरास इति भावः ॥ स्वत इति । स्वभावप्रज्ञेयेत्यर्थः ॥
तमनुस्मृत्येति । गौणप्रयोगे प्रयोजनं च श्रुतिसंवादस्य काकतालीयताशङ्कानिरासरूपं वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । न चैवम्पराऽस्य श्रुतिसंवादित्वाति-
रिक्ततन्मूलत्वाभावाद्धक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतस्तत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । मन्वादिस्मृत्यसाधारण्येन श्रुतिमूलत्वस्य
सर्वस्मृतिसाधारण्येन श्रुतिसंवादित्वस्यैव तत्राभिप्रेतत्वेन श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोरुभयोरपि पञ्चरात्रादिभगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायफत्वाभावेन तदवि-
रोधोपपत्तेरित्याशयात् । केचित्तु पञ्चरात्रादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मृतीनामेवोक्तत्वेन तदग्रन्थानुरोधेन मन्वादिस्मृतीनामेव
श्रुतिमूलत्वतस्तत्संवादित्वलाभो न पञ्चरात्रस्यापीति तस्य श्रुतिसंवादित्वमात्राभ्युपगमेति न पूर्वग्रन्थविरोध इत्याहुः । पञ्चरात्रादीनामिति तद्गुणबहुव्री-
ह्याश्रयेण भगवत्तदितररचितप्रमाणीभूतस्मृतिमात्रोक्तावपि तत्र श्रुतिपदस्य प्रमाणमूलत्वप्रमाणसंवादित्वयोरेव सर्वत्र प्राप्त्या
मन्वादिस्मृत्यादौ वेदमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां भगवत्प्रत्यक्षमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां तदुभयवत्तया अविकलत्वाद्यानुपपत्तिरित्यप्याहुः ।
तन्मूलत्वादिति मूले तच्छब्देन प्रकृतवेदस्यैव परामर्शोद्वेदमूलत्वेन पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यं साध्यत इति भाति । न च तदुक्तम् । मन्वादिस्मृती-
नामपि पक्षनिक्षिप्तत्वेन दृष्टान्ताभावादित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ अयमत्र प्रयोग इति ॥ प्रमाणमूलत्वादिति । तथा च तन्मूलत्वादिति
मूले वेदत्वमविवक्षितत्वात्प्रमाणत्वेनैव वेदस्य परामर्श इत्युक्तं भवति । इदं च प्रमाणमूलत्वं मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेणोक्तम् । तत्र वेदादर्थमूलमुप-
लभ्य रचितत्वरूपस्य वेदरूपप्रमाणमूलत्वस्य मुख्यस्यैव सम्भवात्तु भगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायेणोक्तत्वरूपस्य तस्य मुख्यस्यासम्भवात्किन्तु तदनुरोधेनो-
क्तरीत्या गौणं तन्मूलत्वं हेतुतया द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेण तदाह ॥ प्रमाणसंवादित्वादिति । यद्यप्यत्र हेत्वन्तरत्वज्ञापकशब्दाश्रवणात्प्रमाणमूलत्वा-

ततश्चानुभवसाधनत्वस्य न्यूनवृत्तिवेऽप्यतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावेनावच्छेदकत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तथा सति द्रष्टव्यस्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदकत्वाभा-
वप्रसङ्गात् । अप्रत्यक्षत्वव्यप्याकाशदौ द्रव्यत्वस्य सत्त्वेनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात् । प्रत्यक्षे रूपादाभावेनान्यूनवृत्तित्वाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । ननु
विरोधादर्शनादिति ग्रन्थो न साधनान्व्यापकत्वप्रदर्शनार्थतया व्याख्यातुं शक्यते । तथा सति प्रमाणविरोधस्यैवोपाधितयोपन्यासात्प्रक्षे तदभावं प्रति-
पादयितुं विरोधाभावादित्येव वक्तव्यतया विरोधादर्शनादियुक्तसमाख्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ अत्र विरोधेति । उपाधेर्निवृष्टसाध्यव्यापकत्व-
पक्षे तद्व्यतिरेकेण निवृष्टसाध्यव्यावृत्तिसाधनप्रकारं दर्शयति ॥ अयमत्र प्रयोग इति । प्रथमतृतीयाध्ययोर्विपरितोषकत्वरूपेण निष्कर्षेऽपि विप-
रीतबोधकत्वस्यायथार्थत्वानतिरेकादनुमानत्रयेऽध्ययथार्थत्वमेव निष्कृष्टं साध्यमित्यभिप्रायेण तद्व्यतिरेकमेव साधयति ॥ वेदो नायथार्थ इति । इहा-
निमुपाधेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकतापक्षे तद्व्यतिरेकेणवच्छिन्नसाध्यव्यतिरेकसाधने पराभिप्रेतशुद्धसाध्यव्यतिरेकासिद्ध्याऽर्थान्तरता स्यादित्याशङ्क्य सा-
ध्यविशेषणमुपाधिव्यतिरेकरूपसाधनविशेषणं कृत्वा तादृशविशिष्टसाधनेन शुद्धसाध्यव्यतिरेकत्वावधानात्तत्तत्साधनप्रयोगेण प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥
यद्वेति ॥ बोधकत्वे सतीति । एतच्चाबोधके कचटपादिशब्दव्यभिचारपरिहारोक्तम् ॥ एवं वेद इति । घटादौ व्यभिचारपरिहाराय सत्य-
न्तम् । वेद इति प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरव्यभिचाराय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । एवं भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसुखत्वा विरोधादेवेति
मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यानुमानत्रयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमाह ॥ एवमिति । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य घटादावागमत्वाभावस्य
प्रमाणीभूतप्रत्यक्षादावप्रमाणत्वस्य दुष्टेन्द्रियादौ सत्त्वेऽपि तत्रानाप्तत्वप्रणीतत्वाभावेन शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि वाक्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसम्या-
नुभवसाधनत्वाभावस्य तत्त्वे सत्यागमत्वाभावस्य वा तत्त्वे सत्यप्रमाणत्वस्य बोद्धव्यत्वेऽप्यवभावेन तत्रानाप्तप्रणीतत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यव्यनुमतवाक्या-
दावनाप्तप्रणितत्वस्य सत्त्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वादानाप्तप्रणितत्वमपि प्रयोगत्रय उपाधिः । वेदः सम्यगनुभवसाधनं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणितत्वादा-
सुवाक्यवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सत्यनाप्तत्वाप्रमाणित्वाक्यत्वात् । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणितत्वात्सम्मतत्वादिति सप्तप्रतिपक्षश्चाभिधेय इत्यर्थः ।
केचित्तु बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति बोधकत्वावच्छिन्नप्राप्ताप्यरूपतृतीयसाध्ये प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरित्युक्तम् । इदानीं वाक्यत्वावच्छिन्नेऽ-

माण्याभावे वेदेतरवाक्यत्वे सति तत्संवादिष्वं न स्यादित्यनुकूलत्वेनोक्तहेतोः साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापक-
 त्वप्रसङ्गात् । तद्व्यापकत्वे च साधनव्यापकत्वप्रसङ्गादेवानुपाधित्वमित्यवधेयम् । स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनस्य फलमाह ॥ सतीति । प्रमाणसिद्धफल-
 व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तकत्वनियमादिति भावः ॥ बन्धिति । तेषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गः । वेदसंवादित्वस्य
 तत्राभावाद्धेतोरसिद्धेश्चयादिवहुविप्लवापातादित्यर्थः ॥ न कश्चिदिति । शङ्कितसिद्ध्यादिरूपदोषो नेत्यर्थः ॥ अवश्याङ्गीकरणेनेति । वेद-
 मूलत्वमङ्गीकुर्वताऽप्यविरुद्धस्मृतीनामेव पक्षत्वाङ्गीकारेण विरोधाभावस्यावश्याङ्गीकरणीयत्वमिति भावः ॥ फलेति । पञ्चरात्रादीनां स्वोक्तविपरीत-
 प्राहिप्रमाणविरोधाभावेऽपि फलव्यभिचारलक्षणविरोधसद्भावेन विरोधाभावहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ इतरेतेरेति । प्रामाण्यसिद्धौ फलव्यभि-
 चारस्यान्यथासिद्ध्या विरोधाभावसिद्धिस्तस्मिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिरिति तेतराश्रयत्वापातादित्यर्थः ॥ न कोऽपीति । असिद्ध्यादिलक्षण इत्यर्थः ।
 फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्धयर्थं प्रामाण्यपेक्षायामपि प्रामाण्यसिद्धयर्थं फलव्यभिचारान्यथासिद्धेरनपेक्षितत्वादिति भावः । प्रमाणविरुद्धत्वोपाध्युद्धाने-
 नैव पूर्णपक्ष्युपेक्षितानुमानस्याभासत्वासिद्धेस्तस्य प्रत्यक्षागमविरुद्धत्वे पर्यवसानपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यत उक्तोपाधेः साधनव्यापकत्वसिद्धयर्थत्वात्तस्य
 न तदित्याशयेन साधनव्यापकताशङ्कामुत्थापयति ॥ प्रकृतेति । अप्राण्यप्रयोजकत्वेनोक्तो विरोध इत्येवं प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्यर्थः
 ॥ यच्छब्दोऽध्याहार्य इति । स एवेति तच्छब्दश्रवणादिति भावः । नन्वस्त्वप्राण्यप्रयोजकत्वेनोक्तविरोधस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वे पर्यवसानं तथाऽ-
 प्युक्तानुमानविरोधेन श्रुत्यादेरप्रामाण्यशङ्कायाः कः परिहार इत्यतो मूले उक्तो विरोधः स एवेत्यत्रोक्तपदसूचितमभिप्रायमाह ॥ अयमभिमानि-
 रिति । ननु प्रमाणविरुद्धत्वोपाधेः पक्षसद्भावप्रतिपादनेन साधनव्यापकत्वमुपपादयितुं नास्माभिर्भूतिविरोधः शङ्क्यते येन श्रुत्यादेः प्रत्यक्षागमाविरु-
 द्धतया विवक्षितोपाधेः पक्षे सत्त्वेन साधनव्यापकत्वाप्रतिहेतोः प्रकृतासङ्गतिः स्यात्किन्तुक्तयुक्तिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाच्चः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्यादेरप्रा-
 माण्यमिति स्वातन्त्र्येणैव युक्तिविरोध उपन्यस्यते तत्कथमसङ्गतिरित्यत आह ॥ स्वतन्त्रेति ॥ उत्तरत्रेति । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्रेत्यर्थः । आगमे-
 नागमस्यैवेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य न पूर्वेण साक्षात्सङ्गतिः सम्भवतीत्यतस्तत्सङ्गमायितुमाह ॥ नन्वित्यादि । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशेन तद्वाधक-

दित्यनूद्य प्रमाणसंवादित्वादिति व्याख्यानं कृतमिति शक्यते व्याख्यातुं तथाऽपि वक्ष्यते हि श्रुतिमूलवत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थे द्विव-
चनश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या चशब्दाध्याहारेण हेतुत्तरत्वाश्रयणमेवास्याचितमित्येवं व्याख्यातम् । यदप्यनुपदमेव वेदसंवादित्वयैवोपादानं तदपि वेद-
संवादित्वं पञ्चरात्रादिसाधारणमित्याभिप्रायेण वेदमूलत्वेन च । न त्वेकदेशोऽपि वेदमूलत्वं नास्तीत्याभिप्रायेणेति न
तेनाप्यस्य विशेष इत्यवश्यम् । इदानीं तन्मूलत्वादिति मूलस्य तच्छब्दस्वारस्यानुरोधेन वेदमूलकत्वेनैव पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनमभ्युपगम्य
मुख्येन तेन तत्साधने दृष्टान्ताभावेन तदनुपपत्तेस्तस्मात्स्थित्यज्य गौणमेव च तदभ्युपगम्य प्रामाण्यं साधयति ॥ यद्वेति ॥ पराभ्युपगमेति । न
हि स्यात्संवाभूतानि त्येतद्वाक्यसंवादाहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध इति वाक्यवादित्यर्थः । न च आन्तप्रतारकवाक्ये प्रमाणसंवादित्वे वेदसंवा-
दित्वयोः सद्भावेऽपि प्रामाण्याभावादनुमानद्वयेऽपि तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र यज्जतीयानन्तरं नियमेन कार्यं भवतीत्यादिवैवाक्षिक्यथार्थज्ञान-
साधनत्वरूपप्रामाण्यस्याभावेऽपि यथार्थज्ञानकरणत्वरूपस्य तस्य तत्रापि सत्त्वेन तदप्राप्तेः । न चैवं वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इत्युत्तर-
ग्रन्थासङ्गातिः । वाक्यत्वावच्छिन्नोक्तत्वरूपप्रामाण्यवश्यपि आन्तप्रतारकवाक्ये आप्तवाक्यत्वाभावेन साध्याव्यापकतयाऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविक्षावेऽप्यु-
पगम्येति वाच्यम् । तस्याप्तवाक्यत्वेन साध्यव्यापकत्वमेवैतदुत्तरग्रन्थतात्पर्यात् । न च अमूल्यस्य कथमाप्तवाक्यत्वं तत्त्वज्ञानादिरूपत्वादाप्तेरिति वा-
च्यम् । प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इत्यादिलक्षणाभिप्रायेण तस्याप्युक्तत्वरूपप्राप्तवाक्यत्वसम्भवादित्याहुः ॥ आप्तवाक्यत्वमिति । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं
विमतं प्रमाणमित्यनुमानद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ वेदेतरेति । पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तवाक्यं वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वादिति वेदेतरवाक्यत्वे सति वेद-
संवादित्वादिति हेतुभ्यां पक्षेऽप्याप्तवाक्यत्वसाधनमौलभ्येन साधनव्यापकत्वाच्चायमुपाधिरित्यर्थः । न च आन्तप्रतारकवाक्येऽप्युक्तसाधनवति आप्त-
वाक्यत्वाभावाद्वाच्यमिति वाच्यम् । तस्याप्युक्तरीत्याऽऽप्तवाक्यत्वेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वादित्यप्याहुः । वेदादिविषयविवक्षापूर्वकत्वरूपस्यैव वेदा-
दिसंवादित्वरूपतया विवक्षितत्वाद्वैवाक्षिकस्य च तस्य तत्राभावाद्वाच्यमिति वाच्यम् । वेदादिरशुण्डलस्य रचितत्वमेव वेदादिसंवादित्वमिति न व्य-
भिचार इति प्राञ्जः । न चात्र प्रमाणत्वमुपाधिः । आप्तवाक्यत्वरूपसाध्यवति प्रामाण्यसद्भावादुक्तसाधनवति च पक्षे तदनिश्चयादिति वाच्यम् । प्रा-

त्वाभावेऽपि सर्वज्ञादौ तदवकाशादस्तु तद्वाधकत्वमित्यत आह ॥ प्रकृतं चेति । सर्वज्ञादिसाधकतया प्रकृतं च वेदादिकमेवेत्यर्थः । ततश्च सार्व-
शोदेरपि वैदिकत्वान्न तत्रानुमानस्यावकाश इति न सार्वज्ञादिप्रतिपादकश्रुत्यादिवाधकत्वमनुमानस्येति भावः । प्रकृतं सार्वज्ञादिकं वेदादिकं वेद आदिज्ञ-
निकारणं यस्येति तथोक्तम् । वैदिकमिति तत्रानुमानस्यावकाश इत्यर्थ इति वा ।

अनु०—आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते ॥ उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्राप्यो
युक्तिरपि क्वचित् ॥ आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ युक्तोऽयुक्तश्च यदर्थ आगमस्य प्रतीयते ॥ स्यात्तत्र युक्त एवार्थो
युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽगमगा तथा ॥ प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ याथावर्त्य-
मेव मानत्वम् ॥

सु०—नन्वेवं सति वेदार्थमीमांसा नारम्भणीया स्यात् । मीमांसाया युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वादित्यत आह ॥ आगमेनेति ।
एवशब्दो विरोध इत्यतः परो द्रष्टव्यः । निर्णयार्थमिति शेषः । एतदुक्तं भवति । अनुमानं हि धर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते । न च धर्म्यादि-
रूपं ब्रह्मादिकं वेदादौ सिध्यतीति तदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकमपेक्षायां तु विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोध इत्येवं वेदिकेऽर्थेऽनु-
मानस्यानवकाशोऽभिधीयते । मीमांसायां तु क्वचिदागमस्यागमान्तरेण विरोध एवार्थनिर्णयार्थं युक्तिरुपादीयते । सा स्वस्वन्यतरा-
गमप्रामाण्यमुपेक्ष्य न्यान्यतरागमबाधयाऽर्थनिर्णयाय प्रभवति । अन्यतरागमसिद्धधर्म्याद्याश्रयेणाश्रयासिद्ध्याद्यनवकाशान् । अन्य-
तरागमस्य धर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलस्यागमसचिवतयोपपत्तेस्ततो दुर्बलस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदेवंविधोपपत्तेरागमिन्ऽर्थे साव-
काशत्वादुपपन्ना मीमांसेति । अपि च प्रत्यक्षागमविरोधोऽपि न स्वरूपेणाप्रमाण्यं प्रयोजयति । किन्तु तयोरुपजीव्यत्वादिना प्राप्रत्य-
सत्येव । दुर्बलयोः स्वयं बाधितत्वेन समबलयोः प्रतिबन्धमात्रहेतुत्वेनाप्रमाण्यनिश्चयानुपपत्तेः । उपजीव्यादिविरोधेन चाप्रमाण्यं
भवद्देश्य न सर्वथाऽयार्थत्वलक्षणम् । किन्नाम प्रतीतार्थप्रचयावनमात्रम् । अगौरुषेतया निर्दोषस्य सर्वथाऽप्रामाण्यानुपपत्तेः । तथा

धान्यार्थकल्पनाऽवश्यं कार्येत्याशयवानाह ॥ उपजीव्येति । उपलक्षणमेतत् । निरवकाशत्वादिकमपि ग्राह्यम् । भवत्वेवं ततः किम् ।
 वेदोपजीव्यत्वादिकं प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति । युक्तंस्तु क्वचिदेव । पुरुषत्वादिद्युक्तेस्तु नास्त्येव । अतश्च न तद्विरोधेन
 वेदस्याप्रामाण्यं मन्तव्यमित्याशयेनाह ॥ प्रत्यक्षमिति । वेदस्येत्यनुवर्तते । स्यादित्यतः परमिति शब्दोऽध्याहार्यः । तत्त्वमसीत्यादि-
 वेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यम् । युक्तिरपि क्वचिद्वेदस्यापजीव्येति सम्बन्धः । यथा प्राणा वा अणव इत्याहः । आगमैकप्रमाणकेषु विष्णवा-
 दिविषयेषु प्रवर्तमानं जनितोऽत विष्णोरित्यादिवेदं प्रति निरनिष्टो निरवद्य इत्यादेस्तस्य वेदस्यापजीव्यतत्त्वार्थः । एवं निरवकाशत्वा-
 दिकमपि प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति युक्तंस्तु क्वचिदेव । तच्च न प्रकृतयुक्तोरित्यपि द्रष्टव्यम् । आगमयोः परस्परविरोधे
 सत्यन्यतरागमाश्रयेण युक्तेरनुप्रवेशोपपत्त्युक्ता मीमांसित्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । असावन्निकत्वात् । न हि सर्वत्रागमयोः परस्परविरोध
 एव मीमांसाऽवतार्यत इत्यत आह ॥ युक्त इति । तत्र तर्धयमभिसन्धिः । सत्यमेतत्त्ववचिदेवायं न्याय इति । तथाऽपि
 यत्र नैवं तत्रैकस्यैवागमस्यानोकार्थप्रतीतौ युक्त्यनुसारिणमर्थमुपादाय तदननुगुणतद्विरुद्धार्थपरित्यागः क्रियत इति नोक्तनियमभङ्गः ।
 केवलयुक्तवैदिकेऽर्थे प्रवेशस्यानङ्गीकृतत्वात् । नापि मीमांसाऽनुपपत्तिः । अन्यतरवैदिकार्थानुसारिण्या युक्तेरङ्गीकृतत्वादिति । प्राक्
 पुरुषत्वादियुक्तिविरुद्धत्वेनागमस्याप्रामाण्यं न वाच्यमित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तिरेवासौ प्रत्यक्षागमाविरोधेनाप्रमाणम् । तस्या-
 स्तदुपजीवित्वेन ततो दुर्बलत्वादित्याशयवानाह ॥ युक्तिश्चेति । यद्वा यत्सिद्धवत्कृत्य तत्र मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता तदिदानीं
 दर्शयितुमाह ॥ युक्तिश्चेति । चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थः । कथं त्रैविध्यमित्यत आह ॥ व्याप्तिरिति । यस्या युक्तेः साध्येन
 व्याप्तिः प्रत्यक्षागमप्रत्यक्षागमता सैका । युक्तिगा युक्त्यवगता यस्या व्याप्तिः सा द्वितीया । तथाऽऽगमगा आगमावगता यस्या व्याप्तिः
 सा तृतीयेति । एवं त्रिविधेति योज्यम् । उपलक्षणं चैतत् । धर्मा (र्म्या) दिग्राहकभेदेनापि त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । एतच्च स्पष्टयिष्यामः ।
 एवं तर्हि या युक्तिमूला युक्तिः सा नागमाद्युपजीविनीति तस्या बाधिका । तदवाध्या च भवन्नित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । तत्र तासु

त्रिविधासु युक्तिषु । प्रत्यक्षागमसूत्रेति । प्रत्यक्षमूलाऽऽगममूला चेत्यर्थः । युक्तिमूलाऽपि युक्तिरन्ततः प्रत्यक्षागममूला द्रष्टव्या । अन्यथा तन्मूलयुक्तेर्निर्मूलत्वमनवस्था वाऽऽपद्येत । तथा च प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेन साम्येऽपि बहुसंविधानानपेक्षयोः प्रत्यक्षागममूलयो-
र्युक्तयोः प्रबलत्वं तदपेक्षायास्तु युक्तिमूलाया दुर्बलत्वं युक्तमेव । तथा च प्रबलयोर्युक्त्यर्थेदेदृशी दशा तदा का वार्ता दुर्बलाया
युक्तेरागमबाधनादिति । तदेवप्रमाण्ये प्रमाणविरोधस्यैव प्रयोजकत्वाच्छून्यादेश्च प्रत्यक्षागमविरोधाभावात् । अनुमानविरोधस्या-
प्रयोजकत्वान्नाप्रमाण्यम् । किन्नाम बोधकत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमित्युपपादितम् । तदेतत्प्रमाणाप्रमाणविवेकमभिदुषां दुरवधारणमि-
त्युद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिस्तन्निरूपणार्थमुत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः । न च सान्यवहारिकत्वात्प्रमाणादेः किं तन्निरूपणेनेति वाच्यम् ।
तथाऽपि स्वरूपसङ्ख्याविषयफलगोचराणां वादिविवादानां विद्यमानत्वेन निरूपणाहत्वात् । यद्यप्येवोऽर्थस्तर्कशास्त्रस्य विषयो न
मीमांसाशास्त्रस्य । तथाऽपि शिष्यहितैषिणा भाष्यकृता प्रसङ्गतो निरूप्यते । यथा पूर्वमीमांसा भाष्यकारेणेत्यदोषः । अत एव प्रमाण-
लक्षणादौ निरूपितस्यार्थस्य पुनरत्र निरूपणं न दोषाय । एकीकृत्य निरूपणस्यापि शिष्यहिताहत्वात् । तत्र नियमितस्वरूपस्यैव
सङ्ख्यादिजिज्ञासा । लक्षणं च तन्निर्धारणोपायः । न च सामान्यलक्षणेन विना विशेषलक्षणस्यावसर इत्यतः प्रमाणसामान्यलक्षणं
प्रथमं तावदाह ॥ याथार्थ्यमेवेति ।

टि०—एवमुपयुक्तमभिधायोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ नन्विति ॥ एवं तर्हीति । वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाश इत्यर्थः । ब्रह्मादिवस्तुष्वि-
त्यादिना वैदिकेऽर्थे युक्तोर्निरवकाशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति तस्यास्तत्र सावकाशत्ववर्णनं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्याह ॥ विरोध इत्यतः पर इति । नन्वे-
तावताऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशाङ्गीकारे ब्रह्मादिष्वित्यादिना वक्ष्यमाणं नियामकं दर्शयन्नेव मीमांसायां तदवकाशो
मूले विरोधे निर्णयार्थं युक्तिरिष्यत इत्यनेन सूचितं नियामकमाह ॥ एतदुक्तं भवतीत्यादिना ॥ इत्येवमिति । तथा च धर्म्यादिप्रामित्यसम्भव
एव तत्रानुमानान्प्रवृत्तौ नियामक इति भावः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि धर्म्यादिप्रामित्यसम्भवादेव मीमांसायामप्यनुमानप्रवृत्तिरित्यतः प्रकृते तदभावमुपपा-
त्तुं तदभावमुपपा-

दयति ॥ भीमांसायां त्विति ॥ आगमसचिवतयेति । अत्रागमसचिवतयेत्यतः परं प्रबलत्वादिति शेषः । तत इत्यस्योपपत्तेः सकाशादित्यर्थः ।
 ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात्किमुपजीव्यविरोधे त्वित्यादिनेत्यतो युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यशङ्कायाः प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन
 युक्तिविरोधस्य तदभावाच्च युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति विरोधोऽपि स एवोक्त इत्येकं समाधानमुक्तं तत्रैवोत्तरग्रन्थेन तूपजीव्यविरोधस्यैव
 तत्प्रयोजकत्वात्प्रकृतयुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेनोपजीव्यविरोधाभावाच्चाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति समाधानान्तरमुच्यत इति नानर्थक्यमिति भावेन तथैवोत्तरग्रन्थ-
 मवतारयति ॥ अपि चेत्यादिना । स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधत्वेनेत्यर्थः । यदि स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वं केन तर्हि रूपेण
 प्रयोजकत्वमिति पृच्छति ॥ किन्त्विति । उत्तरमाह ॥ तयोरिति । उपजीव्यत्वादिनेत्यादिपदेन निरवकाशात्प्रसङ्गः । स्वरूपेणैव तद्विरोधस्य
 प्रयोजकत्वोपपत्तौ किं रूपान्तराश्रयणेनेत्यत आह ॥ दुर्बल्योरिति । नन्वस्त्वेवमुपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वसिद्धिस्तथाऽपि भाष्ये वेदस्या-
 न्यार्थकल्पनावर्णनमनर्थकमुपजीव्यविरोधेन वेदाप्रामाण्यस्यैव वर्णनीयत्वात् । न चोपजीव्यविरोधप्रयुक्तमप्रामाण्यमेतदेवेति दर्शयितुमन्यार्थकल्पनावर्णन-
 मिति वाच्यम् । अन्यत्र कलसायाथाथ्यरूपाप्रामाण्यस्यैव वेदेऽपि तत्प्रयुक्तत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागादित्यत आह ॥ उपजीव्यादिविरोधेनेति ॥
 सर्वथाऽप्रामाण्येति । अयथार्थत्वलक्षणाप्रामाण्येत्यर्थः । निरवकाशादिकमित्यादिपदेन बहुत्वपरिग्रहः । तथाऽपि वेदं प्रति प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेणो-
 पजीव्यत्वस्य युक्तेस्तु क्वचिदेतदुपजीव्यत्वस्य पुरुषत्वादित्युक्तेश्च सर्वथाऽनुपजीव्यत्वस्य च वर्णनपरोत्तरावधानार्थक्यमित्यत उपजीव्यविरोधस्यापि
 प्रकृते सत्त्वेन साधनव्यापकतयोपजीव्यविरोधस्य नोपाधित्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ भवत्वैवमिति । उपजीव्य-
 विरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वं भवत्वित्यर्थः ॥ तत इति । प्रकृतेऽप्युपजीव्यविरोधाच्छ्रुतेरप्रामाण्यमुपपन्नमिति भावः ॥ अतश्चेति । न केवलं प्रत्य-
 क्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावाच्च पुरुषत्वादियुक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यमित्येव किद्यामोपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयो-
 जकत्वेन पुरुषत्वादियुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेन तद्विरोधस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाच्च न तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ अनुवर्तत इति ।
 वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । अत्र प्राय इत्यस्य युक्तिशब्देन सन्निहितत्वात्तेनैवान्वयः प्रतीयते न चासौ युक्तः । तथा सति वेदं

ल्यानन्याख्यावसरे त्रिविधव्यतिरेकदाहरणप्रदर्शनेन युक्तित्रैविध्यं स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । आगमोपजीवियुक्तेरागमबाध्यत्वेनागमबाधकत्वेऽपि युक्तिमूल-
 युक्तेरागमोपजीवित्वाभावेन तस्या आगमबाधकत्वतद्बाध्यत्वयोरुपपत्त्या सर्वज्ञ्यादिविरोधित्वेनोच्यमानाया अपि युक्तेर्युक्तिमूलत्वाद्युक्तभागमागमबाधकत्वं
 तदबाध्यत्वं चेति भावेन शङ्कते ॥ एवं तर्ह्येति । प्रत्यक्षोऽयमागम इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ प्रत्यक्षागममूलेतीति । प्रत्यक्षागममूला
 स्थिति मूले तुराब्दानर्थक्यमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्तयोः प्राबल्ये युक्तिमूलकयुक्तेस्ततो दौर्बल्ये च हेतुसूचनार्थत्वाच्च तस्यानर्थक्यमिति भावेन
 तद्व्यावर्त्यसाम्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तुराब्दोक्तं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं निरूपयितुं साम्यशङ्कामुत्थापयति । युक्तिमूलाऽपीति । ननु युक्तिमूलयुक्तेर्युक्ति-
 मूलत्वनिर्मूलत्वयोरेव सम्भवात्किमिति प्रत्यक्षागममूलकत्वनिबन्ध इत्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ निर्मूलत्वमिति । ततश्चागमागमप्रसङ्ग इति भावः ॥
 अनवस्था योति । युक्तिमूलत्व इति शेषः । अस्त्वेवं तस्याः प्रत्यक्षागममूलकत्वं किं तावत्तस्यतः प्रत्यक्षागममूलकत्वे तस्यास्तन्मूलकयुक्तिमूलकत्वप्रस-
 ङ्गात् न तदपेक्षया दौर्बल्यमित्याशयेनाह ॥ तथा चेति । एवं साम्यशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया तुराब्दसूचितं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं दर्शयति ॥
 बद्धििति । संविधानं व्यवधानम् । तदिति बहुसंविधानपरामर्शः । ननु युक्तिमूलकयुक्तेरागमबाधकत्वशङ्कायां प्रत्यक्षागममूलकयुक्तस्यपेक्षया युक्त्य-
 पेक्षयुक्तेर्दौर्बल्यनिरूपणमसङ्गतमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्तयोः स्वोपजीव्यागमबाधकत्वे तद्बाध्यत्वे वा कैमुत्येनैव तन्मूलकयुक्तेरपि तदबाधकत्वतद्बा-
 ध्यत्वसिद्धिरिति कैमुत्योपपादकत्वान्नासङ्गातिरिति भावेन प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धिफलतया कैमुत्यमुपपादयति ॥ तथा चति ॥ ईदृशीति । वैदिकेऽर्थे
 प्रवेशेन तदबाधकत्वादिरूपेत्यर्थः । ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वाल्लिमुत्तरेण प्रबन्धेनेत्यतः प्रकृतसङ्गततया तं सङ्गमयितुमेतदधिकरणसिद्धमर्थं
 तावदनुवदति ॥ तदेवमिति । इदानीं तत्सङ्गततयोत्तरप्रघट्टकप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ तदेतदिति ॥ उद्देशेति । यद्यपि विभागस्य विशेषोद्देशरूपतयो-
 देशरूपत्वेनोद्देशशब्देनैव सङ्गृहीततया पृथग्ग्रहणं न युक्तं तथाऽपि कुरूपण्डवन्वयायेन पृथगुक्तिरिति ध्येयम् । लक्षणशब्दः सामान्यविशेषलक्षण-
 परः ॥ सांव्यावहारिकत्वादिति । इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति लोकव्यवहारसिद्धिकत्वादित्यर्थः ॥ तथाऽपीति । सांव्यावहारिकत्वेऽपीत्यर्थः । कर्णे
 प्रमाणं फलं वेत्ति स्वरूपगोचरः किं प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं किंवा प्रत्यक्षानुमाने द्वे अपात्यादिः सङ्ख्यागोचरः । गणनादिकं किमानुमानादिकं किंवा प्रात्यक्षिक-

प्रति युक्तेरेव बाहुल्येनोपजीव्यत्वापातात् । न चागमं प्रति युक्तेर्बाहुल्येनोपजीव्यत्वं सम्भवति । क्वचिदियुक्तत्वाचित्कत्वेन विरुद्धत्वाच्च । न च क्वचिदित्यस्य प्रत्यक्षं क्वचिदियुपजीव्यमित्यन्वयेन युक्तिपदेनान्यथा तेन विरोध इति वाच्यम् । व्यवहितान्वयप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य बाहुल्येनोपजीव्यत्वेन तत्काचित्कोपजीव्यत्वोक्त्यनुपपत्तेश्च । न च तर्हि प्रत्यक्षं प्राय उपजीव्यं स्यादित्यन्वयेन दोष इति । तथा सति सन्निहितान्वयपरित्यागापत्तेः । प्रत्यक्षस्य वेदं प्रत्युपजीव्यतानियमस्य प्रायिकत्वाभाच्चेत्यत आह ॥ स्यादित्यतः परमिति शब्दोऽग्राहार्य इति । अनेन प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादित्येतत्प्रायो बाहुल्येनैतन्नव इत्युक्तं भवति ॥ प्राणा वा अपाण इत्यादेरिति । अत्र रूपाद्युपलब्धिः सकारणिका क्रियात्वाच्छिदि क्रियावादित्यनुमानसिद्धचक्षुरादीनि प्रमाणपदेनानूद्य तेषामणुस्त्वविधानाद्युक्तेरागमं प्रत्युपजीव्यत्वागिति द्रष्टव्यम् । युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमोऽयुत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गतिर्न प्रतीयत इत्यतस्तं सङ्गमयति ॥ आगमयोरित्यादि । असावविकल्पवोपपदयति ॥ तत्र तर्हिति । युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ इति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ अयमभिमान्यधिरिति ॥ इति नोक्तेति । इतिनोक्तनियममङ्गो नापि मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति सम्बन्धः । न चानेनोक्तनियममङ्गाभावे मीमांसारम्भानुपपत्त्यभावे च को हेतुस्त इत्यत उभयत्रैतन्मूलमुचितौ हेतू दर्शयति ॥ केवलेति ॥ अन्यतरेति च । मूले युक्तिश्च त्रिविधा भवति युक्तित्रिविध्यं किमर्थमुच्यत इत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयित्तरमूलमवतारयति ॥ प्रागिति ॥ यत्सिद्धवक्तृत्वेति । आगममूलकयुक्तेर्विदिकेऽप्यर्थोऽवकाशं सिद्धवक्तृत्वागमेनागमस्यैवेति पूर्ववाक्ये मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता सा तदा स्याद्यद्यागमादिमूलकत्वं युक्तेः स्यात्तदेव नास्तीत्यतस्तन्मूलत्वं दर्शयितुं युक्तोर्विभागमाहेत्यर्थः । अत एव पूर्वोर्ध्वविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थं सावकाशात्वादुपपत्ता मीमांसित्युपसंहृतम् । तत्रत्यस्यैवविधोपापत्तेरित्यस्य पदस्य समूलोपापत्तेरित्यर्थकत्वात् ॥ प्रकृतानुसन्धानार्थ इति । आगमयोः परस्परविरोधे सति निर्णयार्थमनुसृतप्रकृतयुक्त्यनुसन्धानार्थ इत्यर्थः । मूले यस्या युक्तोर्ध्वीतिः प्रत्यक्षा सा युक्तिस्त्रिविधेत्येवं प्रत्येकं त्रैविध्यान्वयभ्रान्तिं निवारयति ॥ यस्या इत्यादिना ॥ उपलक्षणमिति । प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्तिकत्वेन युक्तित्रैविध्यकथनमुपलक्षणं प्रत्यक्षादिगृहीतधर्म्यादिकत्वेनापि युक्तैवैविव्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ एतच्च स्पष्टयिष्याम इति । समयचरणे प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामक इत्यनुव्या-

ध्यातु । अस्ति प्रमेयत्वेन सर्वसाजात्यम् । अथ ज्ञानत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते । तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वादिना
 साजात्याद्वयवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राहाभावः । लक्ष्यस्य यज्ज्ञानत्वादिभिः सजातीयं तद्वयवच्छेद्यम् । न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजा-
 तीयम् । षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत् । एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्वयवच्छेद इत्येवोच्यतां कृतं ज्ञानत्वादिना
 साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन । यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धि-
 मग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य । अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः ।
 अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानेन । दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षण प्रत्यक्षम् । निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । नापि कार्येण
 लिङ्गेन तदनुपपन्न्या वा तदवगमः । ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यै-
 कजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् । तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारेण तत एव सजातीयविजातीयव्य-
 वच्छेदोपपत्तिरस्तु । कृतमनया पारम्पर्यकुक्षुष्ट्या । नन्वेतावता न प्रकृतलक्षणखण्डनं सम्भवति । अव्यापेरतिव्याप्तौऽनुद्भावनादिति
 चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्यानुपपेयतया लघोरूपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठयत्वाभावेन गुराबुपाये
 प्रवर्तमानस्य तर्कैर्दं दूषणोद्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुसः । न हि तत्र कश्चिदीपदोषः । किन्तु
 तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवेदवंधिविलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्र-
 माणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः । सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति । एतन् द्वितीयोऽपि निरस्तः । प्रमाणत्वाद्यव-
 गममन्तरेण तदवगमानुपपत्तस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिद्विज्ञम् । तथाऽपि तदेव
 लक्ष्याविनाभूततया लक्षणपुण्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम् । लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तिरिति
 चेन्न । यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावालप्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः । यदा च क्वचिल्लक्ष्य-

भित्तादिविषयोचरो ज्ञानं फलं किंवा ज्ञाततेत व्यवहार इति हानादिबुद्धयः किं प्रत्यक्षफलमुत्तमानुमानफलमिति च फलोचरो विवाद इत्यवधारयम् ॥ तर्कशास्त्र-
स्येति । ब्रह्मतर्काभिधत्तकशास्त्रस्येत्यर्थः । तस्य प्रमाणशास्त्रत्वादिति भावः ॥ न भीमांसाशास्त्रस्येति । तस्य तदन्यप्रमेयव्युत्पादनपरत्वादित्यथा विद्याभेदानुपप-
त्तिप्रसक्तेरिति भावः ॥ गृथेति । धर्मो चोदनेन प्रमाणं न प्रत्यक्षादित्यतस्तत्प्रत्यक्षाद्यज्ञाने दुरवधारणमिति तत्तिरूपणं पूर्वमीमांसाभाष्यकारेण शबरस्वामिना यथा
कृतमित्यर्थः । ननु प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादिस्वरूपस्याचार्यैरेव निरूपितत्वात्त एव च प्रमाणाप्रमाणविवेकोपपत्तेः किमर्थमन्यत्र निरूपितस्य पुनरत्र निरूपण-
मित्यत आह ॥ अत एवेति । शिष्यहितौषित्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति ॥ एकीकृत्येति ॥ तथा च प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादेर्निरूपितत्वेऽपि विक्षि-
प्यवर्णितत्वेन मन्दैः सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्तदर्थमेकीकृत्य निरूपणमाध्यावश्यकमिति भावः । ननु प्रयोजनाभावेन लक्षणस्यैववक्तव्यत्वाद्भक्तव्यत्वे वा नित्या-
मकाभावेन प्रथमतो वक्तव्यत्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे वा विशेषलक्षणान्यनभिधाय सामान्यलक्षणस्यैव प्रथमिकत्वे नित्यामकाभावासामान्यलक्षणाभिधान-
परोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो लक्षणाभिधानप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणस्यैव प्रथममभिधाने नियामकं वदन्नेव नियामकोक्त्या सामान्यलक्षस्य प्रथमि-
कत्वं समर्थयमानस्तदभिधानपरतयोत्तरं वाक्यं योजयति ॥ तत्रेति । स्वरूपसङ्ख्याविषयफलैरेनकथा प्रमाणैर्निरूपणीय इत्यर्थः ॥ न च सामान्य-
लक्षणेन विनोति । यद्यपि सामान्यलक्षणाभिधानेन विना न विभज्योद्देशावसरः । अवच्छेदकैर्नैकैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देशव्यत्वात्तथाऽपि
विभज्योद्देशार्थस्यापि सामान्यलक्षणाभिधानस्य तद्द्वारा तत्कार्यभूतविशेषलक्षणाभिधानार्थत्वमाप्यविकलमित्याभिप्रेत्य न विशेषलक्षणावसर इत्युक्तमत
एव कथालक्षणाटिकायामेव सामान्यलक्षणाभिधानस्यार्थवत्त्वमुपवर्णितमिति ध्येयम् ॥

सु०—अत्र काश्चिदाह । किमर्थं लक्षणमुच्यते । किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थम् । उत प्रमाणत्वादिप्रतीतये
तच्चिन्होपदर्शनमिदम् । अथ व्यवहारार्थम् । उत प्रमाणादिशब्दभ्रष्टचिन्तानिमित्तावधारणार्थम् । अन्यस्मै कस्मैचित्प्रयोजनाय वा । नाद्यः ।
तस्या एव दुरवधारणत्वात् । तथा हि । किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन साजात्यं विवक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः । व्यवच्छेदावयवः
सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वात्तुपपत्त्या व्यावृत्तिस्वीकारे (ण) चाव्यापकत्वात् । नापि द्वितीयः । विजातीयपदोपादानवैय-

धिक् नाम निग्रहस्यानमन्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । ग्रन्थोक्तदोषेण सम्भावितत्वादन्त्यविकल्पस्याधिकत्वाभावात्तस्मादन्त्यस्य च दूषणस्यानुपल-
 म्भादिति भावः । विकल्पक्रमेण निराकरोति । ॥ नाद्य इति । एतल्लक्षणस्य सजातीयोदरव्यावर्तकत्वं दर्शयितुं सजातीयपदार्थं विकल्पयति ॥ तथा
 हीति । समाना जातियेषां तानि हि सजातीयानि । तत्र समाना जातिः किं प्रमाणत्वेमेवोत रूपान्तरमेवानुगतं किमपीति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥
 नेति । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह ॥ व्यवच्छेददावधेरिति । यस्मात्प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्माद्व्यवच्छेददावधेर्व्यावृत्तिप्रतिभोगिनो लक्ष-
 णस्य ह्यव्यावृत्तत्वेऽव्यावृत्तत्वेनैव हेतुना व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । वैधर्मस्यैव व्यावर्तकत्वात् । अतो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वं स्वीकरणेन
 तेन तत्र लक्षणमव्यापकं स्यात् । प्रमाणत्वाक्रान्ततया तस्यापि लक्ष्यैकदेशत्वात् । अस्यापि प्रमाणसामान्यलक्षणत्वादित्यर्थः । अतु तर्हि रूपान्तरेण
 सजातीयत्वमिति द्वितीयो निरवधत्वादित्यत आह ॥ नापीति । हेतुमाह ॥ विजातीयेति । सजातीविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थमित्यत्र विजातीयपदं
 व्यर्थं सर्वस्यैव सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चरितार्थत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थेषु भावाभावरूपेणुगतरूपभावात्सर्वेषां साजात्याभावेन
 विजातीयपदसङ्ख्याद्वयमस्त्येव्याराड्क्याह ॥ अस्ति हीति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगतरूपस्य सत्त्वात्सर्वेषां साजात्यमेव । तथा च कस्योपसङ्ग्रहाय
 विजातीयपदमित्यर्थः । ननु प्रमेयत्वादिसामान्यरूपेण साजात्यं विवक्षितं येन तेन रूपेण सर्वस्य सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चा-
 रितार्थाद्विजातीयपदवैयर्थ्यं स्यात् । किन्नाम ज्ञानत्वादिना रूपेण तेन च रूपेण न सर्वस्य साजात्यमिति तद्व्यावृत्तत्वलाभेऽपि विजातीयव्यावृत्ति-
 लाभार्थं विजातीयपदं सार्थकमिति भावेन द्वितीयपक्षदूषणपरिहारं शङ्कते ॥ अथेति । ज्ञानत्वादिनेत्यादिपदेन ज्ञानसाधनत्वपरिशुद्धः । यदि ज्ञानस-
 तत्साधनत्वाभ्यां सजातीयाद्व्यवच्छेदो लक्षणफलं तदा स्वार्थापि ज्ञानत्वादाक्रान्ततया साजात्यमस्तीति व्यवच्छेदकोटिनिविष्टत्वं स्यात् । तथा च ततो
 व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिरिति भावेन परिहरति ॥ तर्हीति । ननु प्रमाणेऽपि प्रणीतं लक्षणं वर्तत एवेति सम्भवः । नैवमतिव्याप्तिः ।
 तदितरस्य ज्ञानत्वादिना सजातीयस्य व्यवच्छेदवत्त्वादिति शङ्कते ॥ लक्ष्यस्येति । ननु लक्ष्यस्य लक्ष्यमपि सजातीयमेवेत्यतो गदितावधत्वादित्यभि-
 त्याशङ्क्याह ॥ न चेति । कुत इत्यत आह ॥ षष्ठीति । सजातीयमित्युक्ते कस्येति मीमांसने लक्ष्यस्येति वाच्यम् । अतः षष्ठ्या लक्ष्यसम्बन्धिनः

जातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणस्यानवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगम्येऽपि लक्षणम् । तदा किमपराद्ध लिङ्गान्तरणाव्यापकेन । अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्यत्येतदव्यम् । तथाऽपि (तौक्वा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम् । किं लक्षणानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया । अथ तथाविधं लिङ्गद्वयं यत्तत्सत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् । तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न । लक्ष्यानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः । यद्यर्थार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहृतव्यमिति । अयमनुपपन्नः । सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । प्रमाणत्वादित्या तदवगमे तदेवास्तु व्यवहारनियमनिदानम् । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् । अत एव न चतुर्थः । कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः । (नापि) न पञ्चमः । तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति ॥ ५ ॥

टि०—लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानमिति लक्षणप्रणयनमाक्षिपन्तं श्रीहर्षं दूषयितुमुत्थापयति ॥ अत्रेति । यद्यप्येतल्लक्षणखण्डनं परकीयप्रस्तावानुसारेण प्रत्यक्षलक्षण एवोत्थापयितुमुचितम् । तथाऽपि लक्षणमात्रखण्डनत्वादस्यात्रोत्थापनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । आनर्थक्यसिद्धयर्थं लक्षणप्रयोजनं विकल्पयति ॥ किमिति । हृदि कृतान्विकल्पान्विशदयति ॥ किमिति । अत्र यथार्थज्ञानतत्साधनरूपस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजतीयम् । यच्च ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयं तेभ्यो व्यविच्छिन्नतया प्रमाणसिद्धयर्थमिदं लक्षणप्रणयनम् । सजतीयविजातीयव्यावर्तिकधर्मस्य लक्षणत्वादित्यर्थः । साजात्यैवात्ययोर्लक्ष्यसिद्धयधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रयत्वमित्यतः कल्पान्तरमाह ॥ उतेति । विमतं प्रमाणत्वादि सम्वायकथितलक्षणयोगित्वाच्चतिरेकेण घटवदिति प्रमाणत्वादिति तयो तल्लिङ्गोपदर्शनमित्यर्थः । प्रमाणत्वं जातिर्न भवति साक्षात्वादिना सङ्करात् । अतो यथार्थज्ञानत्वमेव तद्वाच्यमिति साध्यवैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्यतः कल्पान्तरमाह ॥ उतेति । इदं प्रमाणमिति व्यवहृतव्यमेतल्लक्षणयोगित्वादिति व्यवहारसिद्ध्यर्थं लक्षणप्रणयनमित्यर्थः । व्यवहारसिद्धौ सिद्धसाधनताऽसिद्धावप्राप्तिसिद्धविशेषणतेति पूर्वत्रापरितोपात्तरूपान्तरमाह ॥ उतेति । प्रमाणं यथार्थमित्यादिशब्दप्रवृत्ताविदं निमित्तमिति लक्षणकरणमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमाह ॥ अन्यस्मा इति । न चैतादृशविकल्परूपेऽ-

रणतया निर्दोषाक्षावामे कार्ये तदुद्भवत्वमप्यवगाभ्यत एवेत्याशयेनैवमुक्तामिति मन्तव्यम् । कथमनवगम इत्यतस्त्वमुपपादयति ॥ ताभ्यामिति ।
 लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥ अनुगतत्वरूपसिद्धाविति । ज्ञानादिरूपकार्येण लिङ्गेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या वा किञ्चित्कारणं सिध्यति । कार्यं कारण-
 पूर्वकमिति नियमात् । न पुनः कारणस्यानुगतवर्त्मसिद्धिरपि । कार्यमनुगतकारणपूर्वकमिति नियमाभावात् । तदभिद्वौ च न निर्दोषाक्षोद्भवत्वादिरूप-
 लक्षणसिद्धिरित्यर्थः । विमतं ज्ञानमेकजातीयकरणजन्यमपक्षत्वेनैकजातीयकार्यत्वात् । यदेकजातीयं कार्यं तदेकजातीयकारणजन्यं यथा घट इति
 सामान्यतो दृष्टत्कारणस्यानुगतत्वरूपसिद्धिरिति युक्ता लक्षणसिद्धिरिति शङ्कते ॥ कार्यस्येति । एवं तर्हि कार्यगतं यदेव जातङ्गीकारेणैकजात्ये
 लिङ्गमुच्यते तस्यैव साक्षात्कारिज्ञानत्वस्य लक्षणभवनसमर्थपञ्जीव्यस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति ॥ तर्हि ॥ पारल्यर्थेति ।
 कार्यगतैकजात्येन कारणगतैकजात्यद्वारा लक्षणमनुमायते न लक्ष्यस्य जातीयविजातीयव्यवच्छिन्नप्रतीतिरिति यत्नगौरवात्पारम्पर्यस्य वा कुत्सिता मृदि-
 स्तया कृतमलमित्यर्थः । कार्यगतैकरूपप्रमित्या लक्ष्यस्य सजातीयोदिव्यवच्छेदोपपत्त्या लक्षणस्योक्तं वैज्यर्थमभ्युपगम्यापि लक्षणस्यादुष्टत्वं चोदयति ॥
 नन्विति । नन्वेवं पारम्पर्याश्रयणे गौरवमुक्तं किमेतावता । न हि गौरवं लक्षणदूषणम् । तथा च लक्षणादूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधाने कथं नासङ्गति-
 रिति चोदयति ॥ नन्वितीत्यन्ये ॥ एतावतेति । गौरवप्राप्त्येत्यर्थः । लक्षणान्तरसम्भवेति न प्रकृतस्य लक्षणत्वक्षतिः । लक्षणदोषस्यातिव्याप्त्या-
 देरकथनादित्यर्थः । परोदीर्ष्टिलक्षणस्य दूषणोद्वारणं स्वरूपेण न प्रयोजनं किन्तु जयहेतुतया । तदिह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वप्रणेतुर्दोषानापादय-
 न्मम जयहेतुर्भवेदेवेति परिहरति ॥ भैवमिति । लघोरुपायास्ताद्व्याप्तिद्वौ सम्भवस्यां गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तदेवेदं दोषोद्धानमिति सम्बन्धः । गौरवं
 चात्र हेतुः । इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदिति न्यायात् । उपायान्तरस्य लाघवे हेतुमाह ॥ अवश्येति । कार्यगतैकरूपान्नगतौ कश्चित्
 लक्षणस्यैवावगत्यसम्भवेनावस्यानुष्ठेयत्वमवश्यज्ञेयत्वमिति यावत् । तदेव कृत इत्यत आह ॥ भयमेति । कार्यगतैकरूपयावगमैर्भवेकजातीयकारणरूप-
 लक्षणावगमं प्रति हेतुत्वाभावात्प्राथम्यमिति भावः । इतरस्य गुरुत्वे कारणमाह ॥ अवश्येति । तस्यावस्यानुष्ठेयत्वाभावाच्च साधनान्तराद्विद्वान्ज्ञानासा-
 ध्यसिद्धेरिति ज्ञेयम् । विपरितं किञ्च स्यादित्यत आह ॥ चरमेति । लक्षणस्य चरमभावित्वेनाविशिष्टत्वासिद्धेर्न वैफल्यचोदनावकाश इति भावः ।

साजात्यं प्रतीयते । न च लक्ष्यं सम्बन्धि । सम्बन्धिसम्बन्धस्य भेदनियतत्वादित्यर्थः । एवं सति यल्लक्ष्यादन्यस्ततो व्यपच्छेदो लक्षणप्रयोजनमिति वाच्यम् । लाघवाच्च ज्ञानत्वादिनेत्याद्यानर्थक्यापातादिति परिहरति ॥ एवमिति । ननु चाल्लक्ष्याल्लक्ष्यत्वात् लक्ष्यप्रणवनगणितप्रसाधिरित्यत आह । यदा चेति । किं लक्ष्यादन्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं किंवा प्रतिपद्यमानम् । नान्यः । लक्ष्यस्यापि तथात्वेन तद्वान्वयापातात् । यदावस्तुऽपि लक्ष्यप्रतियोगिकमन्यस्मलक्ष्यस्य ततो लक्ष्यस्यान्यत्वात्प्रतीतिमन्तरेण प्रतिपत्तुं न शक्यमात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गात् । तत्तथावस्तु लक्ष्यान्वयवार्तातोऽनेन लक्ष्यस्यापि ततोऽन्यत्वं लक्षणोदीरणसुखैव सिद्धमिति व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः । घटप्रत्यक्षं यथा घटादन्यत्वेनानवगतपटादेव्यावृत्तं घटं वोययति । तदा लक्षणा मपि लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतदलक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यमाल्लक्ष्यं किंच व्यवच्छिन्नादित्याशङ्क्य दोषान्तराभिधानायाज्जगृह्य लक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यत्वं गती पदं वाच्यमिति व्यवस्थां किमिदं लक्षणमज्ञातं व्यवच्छिन्नप्रतीतिहेतुस्त ज्ञातमिति विकल्पाद्यं दूषयति ॥ अपि चेति । तत्र हेतुमाह ॥ अतिप्रसङ्गादिति । सत्तामात्रेण व्यवच्छेदकत्वे सर्वदा सर्वेषामेव सर्वान्प्राति व्यवच्छेदकत्वं स्यादविशेषादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयमसम्भवेन दूषयति । नपीति । लक्षणस्य दुरवधारणत्वाच्च ज्ञातमपि व्यवच्छिन्नलक्ष्यज्ञानहेतुरित्यर्थः । दुरवधारणत्वं च तत्साधक्यमाणाभावात् । तथा हि । प्रमाणं लक्षणं प्रत्यक्षेण ज्ञायते किंवा लिङ्गादिनेति विकल्प्य प्रथमं तावन्निराशरोति ॥ न तावदिति । निर्दोषाक्षोद्भवं प्रत्यक्षमिति हि प्रत्यक्षलक्षणम् । न च तत्प्रत्यक्षमन्यम् । अप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिन्तदप्रत्यक्षविशेषणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्य तत्साधक्यस्य तदोषस्य तदभावस्य चाप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टलक्षणस्य प्रतियनुपपत्तेः । नागद्वितीविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति न्यायादिति भावः । आदिशब्दः प्रमाणलक्षणाद्याभिप्रायः । तस्यापि यदेराकाल्योयद्वस्तु यथाऽस्ति तदेराकाल्योस्तथा तद्वस्त्वगाहित्वे पर्यवसन्नस्याप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्यक्षस्यैव भिन्नत्वेन ज्ञानं तल्लक्षणसाध्यमिति कार्यमेव लिङ्गं तदन्यथाऽनुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेति द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ नापीति । इति केचित् । वस्तुतस्तु साक्षात्स्मारिप्रमाणरूपं कार्यमेव स्वकारणं निर्दोषमक्षमनुमापयिष्यति । तदन्यथाऽनुपपत्तिरुपार्थापत्त्या वा तदवकाश इति द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ नापीति । तदवगम इति । यद्यपि कार्येण कारणतया लक्षणविशेषणीभूतनिर्दोषाक्षस्यैव सिद्धिर्न तु तदुद्भवस्वरूपलक्षणस्यापि तथाऽपि समानसंविश्लेषवत्त्वात्त-

उक्तमेवोदाहरणप्रदर्शनोपापादयति ॥ प्रदीप इति । द्वितीयप्रदीपहेतुतया प्रथमप्रदीपस्यावश्यकस्य दीपान्तरानपेक्षतया तमोनिर्गन्तामर्थ्येति दीपान्तरमुज्ज्वल्य तमोनिरासाय यत्मानस्य यथाऽप्रतिपत्त्यादिदोषस्तद्वदित्यर्थः । विषय उपन्यासस्तत्र द्वितीयदीपस्य दुष्टत्वात्तत्कारी पर्यनुयज्यते । अत्र तु कश्चित् लक्षणस्यानवद्यत्वात्कथं तदप्यनुमम पराजय इत्यत आह ॥ न हीति । तर्हि साधनस्यादुष्टत्वात्ततोऽपि साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्तृ-दोषावेत्याह ॥ किन्त्विति । नन्वस्तु पुरुषदोषस्थाऽपि लक्षणस्यादुष्टत्वात्तेन सजातीयविजातीयव्यावृत्तलक्ष्यप्रतीतिरगर्जनयैवेत्यतो लक्षणदोषोपा-स्त्याह ॥ सर्वेति । एवंविधं प्राथमिकमवश्यानुष्ठेयं सम्भवति यस्मिन् लघुपाथरूपं तत्सम्भवेद्वेगविधलघूपायं तस्य भावस्तत्त्वम् । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति सति गुरोर्पाथस्योपायत्वमेव नास्त्युपेयस्यान्यत एव सिद्धेः । उपेयतेऽनेनेति ह्युपायः । प्राथमिमेन दीपेन निरस्ते तमसि जायमानस्य दीपान्तरस्य निराससाधनत्वाभावादिति । बुद्धिसाम्योपादानार्थं दृष्टान्ताह ॥ स्वरूपेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां यथा स्वरूपासिद्धिर्नोपलब्ध-दित्यर्थः । अतिव्याप्त्यादिदोषाभावेऽपि सामान्यदोषेण दुष्टं लक्षणमिति प्रथमपक्षदूषणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । मा नाम भूत् मा भूतागोति सम्बन्धः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वादि प्रतिपत्तयेति तच्चिन्होपदर्शनमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ एतेनेति । लक्षणस्य दुस्वधारणत्वतश्चे-नेत्यर्थः । अत्र पक्षे दुर्ज्ञेयत्वमुपादयति ॥ प्रमाणत्वादीति । आदिपदेन साक्षात्कारित्वपरामर्शः । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वप्रतीतिव्यतिरेकेण यथाश्रय-निर्दोषाक्षोद्भवस्वरूपकश्चित् लक्षणाकामानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वाभ्यामेव याथार्थ्याद्यवामः को दोष इत्यत आह ॥ तदिति । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वसिद्धौ याथार्थ्यादिलक्षणसिद्धिस्तस्मिद्धौ च प्रमाणत्वादिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु याथार्थ्यादिरूपलक्षणस्य प्रमाणत्वा-द्यवामकत्वेऽपि न याथार्थ्यादिलक्षणज्ञानाय प्रमाणत्वादिज्ञानापेक्षा यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्यापेक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य वा लिङ्गास्य याथार्थ्या-द्यवामकत्वात्तत्कथमन्योन्याश्रय इत्यत आह ॥ अस्तु वेति । याथार्थ्यादौ लिङ्गान्तमुपातं चेत् । परस्परश्रयपरिहारास्तिद्वस्ताहं द्वितीयः कल्प इत्यत आह ॥ तथाऽपीति । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकमेव लक्षणमुच्यतां कृतमनेनेत्यर्थः ॥ लक्ष्याविनाभूतयेति । लक्ष्यतावच्छेदकत्वा-प्यतयेत्यर्थः । कुत एतत्तत्राह ॥ सन्निहितेति । प्रथमज्ञेयतया सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणं सकललक्ष्यव्यक्तित्व्यापकं वक्तव्यम् ।

यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकं च न व्यापकम् । उपैक्ष्यतृणादिविषययथार्थज्ञानाद्युत्पत्तावपि पथि गच्छतो यथार्थव्यवहाराद्यभावादिनि शङ्कते ॥
 न तदिति । अव्यापकत्वे याथार्थ्यादिलिङ्गात्वमेव तस्य न स्यात् । कृतकत्वादिरनित्यत्वं प्रति व्यापकस्यैव लिङ्गात्वादित्यत आह ॥ लिङ्गत्व-
 स्येति । व्याप्यत्वमेव कृतकत्वादिरनित्यत्वादिलिङ्गात्वे प्रयोजकम् । ननु तद्व्यापकत्वं सपैक्षकदेशवर्तिनोऽपि धूमोद्गम्यादिलिङ्गात्वादन्यथा तत्र
 स्यात् । ततश्च युक्तमव्यापकस्यापि याथार्थ्यादिलिङ्गात्वमिति भावः । अव्यापकस्य लिङ्गात्वापत्तावपि याथार्थ्यादिलिङ्गं व्यापकमेव वाच्यम् ।
 अन्यथा तस्य सार्वत्रिकत्वानुपपत्त्या सर्वत्र लक्ष्ये याथार्थ्यादिलक्षणावगतिहेतुत्वं न स्यादिति परिहरति ॥ न यमेति । ननु च यत्र लिङ्गा-
 भावाद्याथार्थ्यादिरूपं लक्षणमनवगतं तत्र स्वरूपासत्त्वात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणं भवतीत्यत आह ॥ यदा चेति । याथार्थ्यादिकं
 क्वचित्प्रमाणादिजातीय एव प्रमाणाभावात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणम् । तदा व्यापकेन लिङ्गान्तरेण विमपराङ्गं कोऽपराधः कृतो
 येन तस्य लक्षणत्वं न भवेदित्यर्थः । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभावस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वादिति भावः । लिङ्गाद्वयेन याथार्थ्यादेः प्रमाणत्वादिव्यापक-
 तयाऽनवगतस्य सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाल्लक्षणत्वं भवत्विति शङ्कते ॥ अथेति । तद्व्यर्थव्यवहारहेतुत्वादिकं लिङ्गं यत्र प्रमाणादिभागे नास्ति तत्र
 लिङ्गान्तरेणैव याथार्थ्याद्यनुमानान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि ताभ्यामेव लिङ्गाभ्यामाहस्य प्रामाण्यमेवानुमीयतां किं याथार्थ्याद्युमानेनेति परिहरति ॥
 तावेव लिङ्गविशेषवैयर्थ्यः । क्वचित्ते एवेति पाठः । तत्र ते लिङ्गे इति व्याख्येयम् । यथार्थत्वं व्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिरूपलिङ्गाविशेषमेव
 प्रमाणत्वादौ लिङ्गं स्यातां ताभ्यां याथार्थ्यादिरूपलक्षणमनुगाय तत्पूर्वकया प्रमाणत्वाद्यनुमानकल्पनयाऽलं गौरवापत्तादित्यर्थः । ननु लक्षणं व्यापकं
 वाच्यम् । लिङ्गाद्वयं प्रत्येकं मिलितं च प्रमाणत्वादिव्यापकं न भवति । अतो याथार्थ्यादिकमेव व्यापकत्वाल्लक्षणमिति शङ्कते ॥ अथेति । यद्यप्युक्तलिङ्गा-
 भ्यामेवाहस्य प्रमाणत्वाद्यनुमानोपपत्तौ किं याथार्थ्याद्यनुमानेनेति वैयर्थ्याभिप्रायेण गूढाभिसन्धिना तोषवास्तामित्युक्तम् । ननु लिङ्गाद्वयस्यैव लक्षणत्वेन
 लिङ्गात्वं तथाऽप्युक्ताभिप्रायमज्ञात्वा लिङ्गाद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गात्वं पूर्वपक्षमिति भावः । यत्र लक्षणापत्तेन लक्षणं लक्षणाग्राहं
 न सिध्यते तत्रैव व्यापकं लक्षणं वाच्यम् । इह तु याथार्थ्याद्यनुमानापकलिङ्गाद्वयमेव प्रमाणत्वादिसिद्धेर्न याथार्थ्यादिकं लक्षणमिति परिहरति ॥ लक्ष्येति ।

यद्वा स्वाशयमुद्घाटयति ॥ लक्ष्येति । व्यवहारार्थं व्यतिरेकिलक्षणमिति तृतीयं कल्पं निराचष्टे ॥ नापीति । निषेधे सम्यग्वागेते तन्निषेधः सुरासः इति निषेधकल्पमेव दर्शयति ॥ स हीति । किरूपमित्यत आह ॥ यदिति । यद्यर्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमित्येकरूपः स तृतीयः कल्प इत्यर्थः । एवमनुधापवदति ॥ अयमिति । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वमसिद्धं प्रमाणत्वादिनैव तद्वक्तव्यादित्याशङ्क्याह ॥ प्रमाणत्वादिति ॥ अध्यवर्तिरिति । प्रथमज्ञेयतया लक्ष्म्यायत्वादित्यर्थः । प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणमुच्यत इति चतुर्थं कल्पमतिदेशेन दूषयति ॥ अत एवेति । अध्यवर्तिरिति प्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थं इत्याप्याहुः । अस्मिन्कल्पेऽसाधारणं दोषमाह ॥ कल्पनेति । अन्यगत्वतिरेकाभावात्प्रमाणत्वज्ञेयेव प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणमुच्यत इति चतुर्थं कल्पमतिदेशेन दूषयति ॥ अत एवेति । अध्यवर्तिरिति प्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वमिति विशेषणविशिष्टस्य यथार्थत्वादिरूपलक्षणस्य तन्निमित्तत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यर्थः । अस्तु तद्येन्यत्किञ्चिदर्थमिति पञ्चमः कल्पो नेत्याह ॥ नापीति । हेतुमाह ॥ तादृशयेति । तस्य सतो निर्वचनापातादिवक्तुं चाशक्यत्वादित्यर्थः ।

सु०—अत्रोच्यते । अस्तु तावत्सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमिति पक्षः । सास्नादिभानौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हि यं पिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति तं नायमन्वादिनोपि घटादिरिति प्रतिपद्यते । ननु व्यवच्छेदोऽन्योन्याभावो भेद इत्यनर्थान्तरम् । भेदश्च वस्तुस्वरूपमेव । तथा च लक्ष्यस्वरूपमतिपक्षिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति कृतं लक्षणेन । अथ लक्ष्यप्रतीतिनिर्पेक्षमेव लक्षणेन व्यवच्छेदो बोध्यत इति मतम् । तन्न । निराश्रयस्य तस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति । सत्यं वस्तुप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरिति । तथाऽपि प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमाय लक्षणस्योपयोगः । असङ्कीर्णतया गोपिण्डं पश्यन्नापि हि न तावदयं नावधो न घट इति प्रत्येति । यावच्छ्रमणं नावगच्छति । सास्नादिमन्तं तदा प्रतीतमिति चञ्च । सास्नादिभानौरित्येवमवगमस्य विवक्षितत्वात् । अत एव सजातीयेत्यादिविशेषणोपादानम् । यदत्रोक्तं किं सजातीयेत्यादि । तदसत् । पौरुषेयवचसां पुरुषविवक्षाधीनत्वेन नियन्तुमशक्यत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तं हि सजातीयविजातीयतया द्वैराशयेन विवक्ष्यते । यथा यथार्थज्ञानतत्साधनस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् । यन्न ज्ञानं नोप तत्साधनं तद्विजातीयम् । यथा च प्रत्यक्षस्यानुमानादिकं सजातीयं विजातीयं तु घटादिकम् ।

एवमन्यत्रापि विवेक्तव्यमिति । एवं तर्हि लक्ष्योपेक्षया भिन्नाद्वयच्छेद इत्युक्तं स्यादिति चेत् । कां नेत्याह । न हि कांऽपि स्वस्यात्मा
 स्वस्मादेव व्यवच्छेदं लक्षणप्रयोजनमाचष्टे । यदत्रोक्तं यदा चेत्यादि । तदसङ्गतम् । वस्तुतो यल्लक्ष्यादिभ्यं ततो व्यवच्छेदावधार्यत्वा-
 ल्लक्षणस्य । प्रतिपादकस्य यद्यपि लक्ष्यान्यत्वज्ञानमलक्ष्ये (वक्ष्या) पेक्षितम् । तथाऽपि प्रतिपाद्यस्य तदनपेक्षत्वाच्च दोषः । तस्यापि
 पदाथज्ञानपूर्वकत्वाद्व्याख्याकार्यज्ञानस्य सजातीयविजातीयपदोपात्तलक्ष्यान्यत्वज्ञानं लक्षणप्रयोजनं न सिध्यतीति काश्चित् । तदनुपपन्नम् ।
 न हि लक्ष्यान्यव्याख्यातिलक्षणवाक्यप्रतिपाद्या । किन्नाम तज्ज्ञानं लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यते । लक्षणवाक्यार्थ एव प्रतिपाद्येन बोद्धव्यः ।
 यदप्यपि चेत्यादिना पृष्टम् । तत्रावगतमेव लक्षणं व्यावृत्तलक्ष्यज्ञानमुपजनयतीति वदामः । न च तस्य दुरवधारणता । यथायथं प्रत्य-
 क्षादिना (तद) वधारणात् । यत्र लिङ्गात्तदवगमस्तत्र तत एव लक्षणप्रयोजनसिद्धेर्वर्था परम्परा कुलुष्टिरिति चेन्न । प्रयोजनसम्भाव-
 गौरवस्याप्यादरणसम्भवात् । यथेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमुमाय तेन प्रत्यक्षं लक्ष्यते । तत्रान्वयसंज्ञाज्ञापनं
 प्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गौरवमनुरूप्य प्रयोजनमवधारयितामिति चेन्न । पुरुषाभिप्रायाणां नियन्तुमशक्यत्वात् । गरीयांश्च
 प्रतिपत्तौ गौरवात्प्रमेयाधिक्यलाभः । प्रयोजनाभावे तु परम्परा कुलुष्टिरनादरणीयेवेति तदीयदोषताव्युत्पादनं नास्माकमनिष्टम् ।
 एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्थी अपि समाहिता वेदितव्याः । लक्षणावधारणोपायस्योक्तत्वात् । गौरवस्य च समाहितत्वात् । ननु तथाऽ-
 पि किं तत्त्वम् । यथायथं चतुष्टयमपि । तथा हि । क्वचिल्लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं भवति । यथा गन्धवती पृथिवीति । क्वचिल्लक्ष्या-
 नतिरिक्तं यथा पृथिवीत्ववती पृथिवी यथार्थं प्रमाणमित्यादि । तत्राद्यं लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवत्तस्यान्यतो व्यवच्छेदतच्छब्द-
 व्यववर्तव्यते च प्रतिपादयति । द्वितीयन्तु प्रवृत्तिनिमित्तं भवद्भ्यवहारमात्रकारणं भवति । तत्र सिद्धांशेन पक्षीकरणमसिद्धांशेन साध्यत्वं
 स्वयमूहनीयम् । ननु लक्षणं व्यावृत्तं व्यावर्तयत्युताव्यावृत्तम् । आद्ये स्वव्यावृत्तिलक्षणान्तराधीना न वा । न प्रथमः । तत्रापि
 लक्षणापेक्षायामनवस्थापातात् । न द्वितीयः । लक्ष्येऽपि तत्प्रसङ्गात् । निर्निमित्तकार्याभ्युपगमे कादाचित्कतानुपपत्तेश्च । नान्यः ।

अतिप्रसङ्गादेवेति । उच्यत । लक्षणमपि व्यावृत्तमेव व्यावर्तयति । तदपि लक्षणेभ्यः । प्राङ्निमित्तत्वर्थेषु व्य-
स्थानात् । यस्तु काष्ठलाघातितः कश्चित्पदार्थं वा कस्यापि तत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं वा न वेति नासौ लक्षणशालिभिरिष्यते । किञ्चासौ
पदेणादिना विदितपदार्थसङ्गत्यादिः स्वतन्त्रव्यवहारार्थं लक्षणमपेक्षत इति । अथाऽपि स्यात् । किमत्रागं लक्षणं फलहेतुरन्वयानं वा ।
न तावच्चरमः । तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अभिधानस्य ज्ञानात्पदेनोपायमित्वात् । तस्य चानवगतस्यैव फलदायकत्वाद्युपगमात् ।
आद्ये किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् । यदन्यस्मात् । कुतमुना लक्षणाभिधानमयासेन । अभिधानस्य ज्ञानेत्वादा-
तिरिक्तप्रयोजनाभावात् । तस्यान्यत एव सिद्धेः । अन्ये किमिदं त्वदभिधानभासापदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेन । न
तावच्चरमः । त्वद्वचनलक्षणाविनाभावाददेशयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः । परं प्रति भवत्यास्तत्वासिद्धेः । सिद्धौ हि प्रतिज्ञावानादेव
साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थक स्यात् । ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत् । तेन वाद्याप्तभावावङ्गीकारात् । किन्तु
शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे । स हि शास्त्रस्य कर्तारयासमेव मन्यते । तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यवर्थं प्रतिपादयिष्य-
तीति । मैवम् । यदि न प्रतिवादिनं प्रति शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञाभावादेषाप्तवचनाच्छिष्यार्थनिश्चयोपपत्तहेत्वाद्यभिधान-
मनर्थकताभाषणं शास्त्रे । अथ भवतु प्रतिवादिनमपि प्रति तच्छास्त्रवाक्यम् । यत्र हेत्वाद्युपपत्तम् । लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रतिप्रयो-
जकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे । तदप्यनुपपन्नम् । शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्ति हि समयग्राहकं शास्त्रं शुचिभिः
प्रणीतं नाम लिङ्गानुशासनव्याकरणादीति । अत्र ब्रूमः । उक्तं हेतुद्वक्तमेव लक्षणं फलहेतुरिति । तदवगमश्च यथायथं प्रत्यक्षादि-
प्रमाणादित्यपि । न च यथार्थं प्रमाणमिति सास्नादिमानौरिति वाक्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यमभ्युपगच्छासः । येनान्यतः सिद्धत्वात्-
स्येदमनर्थकं स्यात् । किन्तु यो लक्षणमन्यतो जानाति न जानाति च व्यवहारनिदानत्वादिना । तं प्रति तद्वचनोपायदे वाक्यम् ।
तथा हि । अयं गौरित्युपदेशादिनकरणां व्यस्यती गोशब्दार्थतयाऽवगतया किमियमेव व्यक्तिरेवमुतान्यापीति जिज्ञासमानं प्रत्यन्यत्रापि

गोशब्दार्थतां विजिज्ञापयिषुरूपदेशादेरानन्त्यादिना कर्तुमशक्यत्वादिदं व्याप्तिविषयं वाक्यमाह । यः स्नानादिशानस गोशब्दार्थ इति ।
 इदं च नाप्तोपदेशतयैव व्याप्तिबोधकम् । अपि तु प्रयोगान्तरव्यतीताया व्याप्तेः स्मारकत्वेन । अप्रतीतायास्तु तदेव जिज्ञासाजनन-
 क्षरेण प्रयोत्पादकत्वेनोपयुज्यते । स्मृतव्याप्तिश्च यां यां व्यक्तं सास्नादिमतीमबलोकयति तां तां गोशब्दार्थतयाऽनुमितितीति को
 दोषः । यद्वा यः प्रथिवीति पदं वा व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वाऽवगच्छंस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासते तं प्रति प्रथिवीत्ववती पृथिवीति
 पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्र यस्य वक्तव्यार्थताबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति
 वाक्यशेषः प्रवर्तते । अथवाऽस्ति गौर्नामार्थ इति विदितवतो यत्र तत्र गवि घटादावश्वादौ च गोबुद्धौ प्रसक्तार्था गोः स्वरूपावधारण-
 मुखेनतरव्यवच्छेदं कुर्वन्सास्नादिमानेव गौन तु तद्विरही घटादिरश्वादिर्नेति वाक्यं प्रयुज्यते । इदमपि पूर्ववदस्त्ववधारणान्वधारणाभ्यां
 द्वयीं गतिमवलम्ब्यत इति किमत्रानुपपन्नम् । नन्वत्र तावदेवं प्रयोक्तव्यम् । अयं गोत्वेन व्यवहर्तव्यः सास्नादियत्तादिति । तत्र ि
 गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वा । आद्ये यद्यसौ गोविशिष्टं व्यवहारं नाज्ञासीत् । तदा कथं पुरोवर्तिव्यक्तौ तस्य कर्तव्यतामनु-
 मानादपि जानीयात् । न ह्यविदिताग्निरनुमानादाग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत्तदा ज्ञातज्ञापकत्वेन व्यर्थमनुमानम् । न
 द्वितीयः । तदा ह्ययं गोशब्दाभिधेयः । सास्नादिमत्त्वादित्यनुमानं स्यात् । तत्र चातिप्रसङ्गः । तत एव जवाङ्गुलादिशब्दाभिधेयत्व-
 मपि साध्यं स्यात् । ते सामान्यतोऽव्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः । नैवं गोशब्द इत्यस्ति विशेष इति चेत् । तथाऽपि ज्ञानविपाणादिशब्दा-
 भिधेयत्वं साध्यताम् । तेऽप्यसद्विषयतयैव प्रसिद्धाः । गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दो नैवमिति चेत् । एवमपि स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवा-
 च्यतानुमानं गोमात्रे स्यात् । अथ सत्यपि गोत्वे तदन्यत्र तदप्रयोगाच्चाति चेत् । एवं तर्हि यत्र सास्नादिमत्त्वं नास्ति तत्र गोशब्दप्रयो-
 गोऽपि नास्ति । यत्र सास्नादिमत्त्वमास्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् । स च व्यवहारान्तरवदन्य-
 व्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थमनुमानमिति । मैवम् । उभयत्रापि दोषाभावात् । केवलव्यतिरेकित्वे हि कथ-

णानुपपत्तिश्च भवता न परिहरणीया । तस्या व्यवहारनिर्वाहाविरोधात् । पारमार्थिकतानिषेधौपयिकत्वेनेष्टसाधनत्वाच्च । एतेनातिव्या-
प्त्यादिदोषोऽपि नापारमार्थिकतासाधकः । अलक्षणतासाधकस्तु स्यात् । न द्वितीयः । अनुपपद्यमानलक्षणत्वेन लक्ष्यविव्याप्त्यस्य अने
ब्रह्मणि व्यभिचारात् । उक्ताया लक्षणानुपपत्तेस्तल्लक्षणेऽपि साम्यात् । किञ्चाध्यासलक्षणमुपपन्नं न वा । आद्ये सपक्षप्रवेशः साध-
नस्य । द्वितीये तदनुपपत्तिनिरासायासो व्यर्थः स्यादित्यास्तां विस्तरः ॥ छ ॥

टि०—उक्तनिरासाय तत्समाधानाभिधानं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति । विकल्पितेषु लक्षणप्रयोजनेषु कः पक्षोऽभिमत इत्यतः प्रथमं पक्षं
तावदुपादत्ते ॥ अस्तु तावदिति । कथं लक्षणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थत्वमित्यतोऽत्राभिप्रेतलक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं
तत्साध्यव्यवच्छेदज्ञानप्रकारं च दर्शयति ॥ सास्नादिमानौ रित्यादिना । अत्र सास्नादिमानौ रिति लक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनम् । नायमश्चादिरित्यादि
तु व्यवच्छेदज्ञानप्रकारमिति द्रष्टव्यम् । ननु व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्यैव लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वसम्भवाच्चायमश्चादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य
तत्प्रयोजनपर्यन्तं धावनमनर्थकमित्यतो व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य लक्षण-
ज्ञानप्रयोजनत्वे व्यतिरेकव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना । एवं व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य व्यतिरेकव्यभिचारेण लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वं नि-
राकृत्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य लक्षणप्रयोजनत्वे तदप्रसक्तिं प्रदर्शयितुं तं पक्षमुपादत्ते ॥ सत्यामित्यादिना ॥ असङ्कीर्णतयेति । स्वेत-
रसर्वविलक्षणतया गोपिण्डं पश्यन्नपि नायमश्चादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितवैलक्षण्यं लक्षणज्ञानं विना न प्रतिपद्यत इति न व्यतिरेकव्यभिचार
उक्तरूपभेदज्ञानस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्व इति भावः । तथाऽपि सास्नादिमानौ रिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हीति लक्षणज्ञानप्रकारदर्शनमनर्थकं
लक्षणज्ञानमात्रस्यैव प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यतोऽन्वयव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन लक्षणज्ञानमात्रस्य प्रतियोगिविशे-
षघटितभेदज्ञानप्रयोजनकत्वेऽन्वयव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ सास्नादिमत्त्वमिति ॥ तदेति । लक्ष्ये प्रतियोगिविशेषघटितभेदानवगम इत्या-
मित्यर्थः । तथा च लक्षणप्रतीतौ सत्यामप्युक्तरूपभेदानवगमादन्यव्यभिचार इति भावः । भेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे सजातीयस्या-

श्चिदतदभिधातुं युक्तम् । उपदेशादिना विशेषणेन गवा विज्ञापितं व्यवहारमवगतौ हि तदन्यत्र तत्कर्तव्यताऽनुमानसाध्येत्यङ्गीकारे
को विरोधः स्यात् । शब्दविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधनेऽतिप्रसङ्गः किं बोध्यस्य बोधकस्य वेति वाच्यम् । नाद्यः । तेन तद्व्याप्तेरनव-
गतत्वात् । अवगतत्वाच्च गोशब्दवाच्यताव्याप्तः । न द्वितीयः । तेनाऽपि पूर्वं वृद्धवचनदिना तथैव व्याप्तेरवगतत्वात् । प्रयोगाभावा-
भावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वाच्च । न हि बोध्यो बाधपरिचयशून्य इत्येतावता परिचितबोधेनापि बोधकत विपरीतं बोधनीयम् । विप्र-
लम्भकत्वापातात् । तत्त्वनिर्णयार्थत्वाद्वादकथानुसारिणः शास्त्रस्यति । एवं पक्षान्तरऽप्यनुमानप्रकारो बाधव्यः । यदप्युक्तं शास्त्रान्तर-
साध्यत्वादयमर्थो न वक्तव्य इति । तदयुक्तम् । न ह्येवमस्माभिः प्रतिज्ञातं यत्सर्वथा शास्त्रान्तरसाध्यं तन्नोच्यत इति । न चैवं शास्त्र-
साङ्ख्यमाशङ्कनीयम् । विषयप्रयोजनमेदात् । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषयः । तर्हि व्याकरणादिसाध्यमन्य-
दपि कस्मान्नोच्यत इति चेन्न । सन्दिग्धत्वसम्प्रयोजनत्वसदसद्भावाभ्यां वैषम्यात् । सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपि यदवचनं तदुक्तदिशा शिष्यै-
रेव शक्यज्ञानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । अन्यथा परस्यापि कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वं स्यात् । तेनापि हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्व-
दृष्टावभासोऽध्यास इत्यादीनि लक्षणानि स्वशास्त्रे निबद्धानि । सूत्रकृता च जन्माद्यस्य यत इति । तत्रैते दोषास्तानि लक्षणानि किं
समास्कन्दन्त्युत नेति वक्तव्यम् । न तावद्वितीयः । समानन्यायत्वात् । नाद्यः । दुष्टोपादानस्य पराजयहेतुत्वात् । दोषास्काण्डितान्यपि
तानि व्यवहारं निर्वहन्तीति चेन्न । आपाततोऽपि दुष्टानां तथात्वे कथमुन्मत्तमाषितानामपि तद्भावो न स्यात् । न हि तेषामनिर्वहक-
त्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति । किञ्चैवं वदता प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्वाध्यव्यावहारिकं ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतमपि
परित्यक्तं स्यात् । न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कारो नापि बाधः । किञ्चैवमस्मदीयमपि लक्षणं कुतो न व्यवहारं निर्वहत् । न च व्यवहारानि
वर्हातिरिक्तं किमपि तत्साध्यमभिलषामः । भवदभिलषितापारमार्थिकता बाध्यत इति चेत् । किं लक्षणस्येत लक्ष्यस्य । नाद्यः । तथा
हि । विमतमपारमार्थिकमप्रयोजनाभिधानत्वादित्याद्युक्तं स्यात् । न चास्यास्मान्प्रति व्याप्तिः शक्याभिधाना । किञ्चास्मिन्यस्येऽध्यासलक्ष-

दिविशेषणवैयर्थ्यप्रसक्तवच्यश्चादिघटादिरूपप्रतियोगिविशेषघटितमेदज्ञानस्य तस्य यैथ्यमापद्यते । उक्ततरूपप्रतियोगिविशेष-
समर्पकत्वेनार्थवत्त्वादित्याह ॥ अत एवेति । यतः प्रतियोगिविशेषघटितमेदज्ञानस्य तस्य यैथ्यमापद्यते । उक्ततरूपप्रतियोगिविशेष-
त्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मेण साजात्यविवक्षायामुक्तरीत्या व्याप्तिरूपान्तरेण विवक्षायां विजतीयपदवैयर्थ्यमित्युक्तमित्यर्थः । ज्ञानत्यादिना
लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकधर्मैरेव साजात्यस्य विवक्षितत्वेन विकल्परूपद्वयेनापि साजात्यस्याविवक्षितत्वात्तद्विवक्षायामुक्तरीत्या दोषद्वयप्रसक्तवचि
ज्ञानत्वादिना तद्विवक्षायां नाव्याप्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन दूषयति ॥ तदस्मदिति । ज्ञानत्वादिसाजात्यविवक्षायां अव्याप्त्यादिदोषपरिहारेऽपि
लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वेन साजात्याद्यवच्छेदकोटिप्रविष्टत्वात्ततो लक्षणस्य व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यतो लक्ष्यतिरिक्तस्यैव स-
जातीयत्वादिना विवक्षणाच्च तत्प्रसङ्गोऽपीत्याशयेनोक्तविवक्षायां नियामकमाह ॥ पौरुषैववचसाभििति । पुरुषविवक्षाभेव दर्शयति ॥ लक्ष्याति-
रिक्तं हीति ॥ एवमन्यन्नापीति । गोरक्षादिकं सजातीयं घटादिकं विजतीयमिति विवक्षितव्यमित्यर्थः ॥ इत्युक्तं स्यादिति । इत्येव वक्तव्यं
स्यादित्यर्थः । अलक्ष्यालक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणप्रणयनमिष्टमेवेति परिहरति ॥ क इति । यदत्र किं लक्ष्यान्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं व्यावर्त्यते किंवा
प्रतिपन्नमात्रमिति विकल्प्यान्ये लक्ष्यस्यापि तथात्वेन व्यावर्त्यापातादिति दूषणमसंहितं तदनङ्गीकारमाह तमित्याह ॥ न हीति । लक्ष्याच्च ज्ञाने
तदन्यत्वं लक्ष्यस्यावगतमेवेति किं लक्षणेनेत्याद्यपक्षदूषणमनुभाष्य दूषयति ॥ यदत्रेति । लक्ष्यादन्यत्वेनानवातादपि वस्तुतो लक्ष्यान्यस्मादलक्ष्याल-
क्ष्यव्यावर्तकं लक्षणमित्यर्थः । ननु वस्तुतो यल्लक्ष्याद्विन्नं ततो व्यवच्छेदावगमविवक्षायां लक्ष्याभिन्नस्य तत्त्वेन ज्ञानाभावेन ततो व्यवच्छेदानवगममात-
दर्थं लक्षणकथनमेवानुपपन्नमित्यत आह ॥ प्रतिपादकस्येति । लक्षणवाक्यार्थपदेशकस्येत्यर्थः ॥ अपेक्षितमिति । अन्यथा तस्यातिपादकत्वानुप-
पत्तेरित्यर्थः । तं प्रति च लक्षणवैयर्थ्यमिष्टमेवेति हृदयम् ॥ प्रतिपाद्यस्येति । उद्देश्यपुरुषस्येत्यर्थः । लक्षणवाक्येन बोध्यस्य पुरुषस्येति यावत् ।
अतदपेक्षत्वात् अलक्षे लक्ष्यान्यत्वज्ञानापेक्षत्वादित्यर्थः । तथा चालक्ष्यभिन्नतया लक्ष्यावगमसिद्धेस्तदर्थलक्षणस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ तस्या-
पीति । प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः ॥ लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यत इति । तथा च लक्षणवाक्यार्थावगमदशायां न लक्ष्यान्यत्वज्ञानापेक्षेति भावः ॥ लक्षण-

वाक्यार्थ एवेति । तथा च लक्षणवाक्यार्थज्ञानौपधिकत्वेन तदुक्तपदार्थज्ञानस्य बोध्यं प्रत्यावश्यकत्वेऽपि तदनन्तर्गतसजातीयस्यादिपदोपातलक्ष्या-
 न्यज्ञानमनावश्यकमेवेति भावः । यदुक्तं लक्षणमनवगतं व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिहेतुः किंवाऽवगतमित्यादि तदनुवदन्दितीयं करुणमभ्युपैति ॥ यदपीति ।
 तथा च नानवगतपक्षोक्तदोष इति भावः । माऽस्त्वाद्यपक्षोक्तोऽतिप्रसङ्गोऽत्रैतत्पक्षोक्तदोषस्तु स्यादेवेत्याशङ्कते ॥ न चेति । प्रत्यक्षानुमानार्था-
 पत्तिभिस्तदवगमासम्भवस्य पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । न वयं प्रत्यक्षेणैव लक्षणावगमं ब्रूमः किन्नाम प्रत्यक्षयोग्यस्य लक्षणस्य प्रत्यक्षेण तदयो-
 ग्यस्य च लिङ्गादिनेति । तथा चाप्रत्यक्षविशेषणत्वादिर्दोषाद्वैक्यदेवः प्रत्यक्षेणानवगमेऽपि लिङ्गेन तदवगतिसम्भवादोष इति भावेनोक्तं
 यथायथमिति । लक्षणावगमार्थादावश्यकालिङ्गादेव लक्ष्यावधारणोपपत्तेर्लक्षणाश्रयणे गौरवमिति न लिङ्गेन लक्षणावगमाङ्गीकारो युक्त इति
 पूर्वोक्तं दोषमनुवदति ॥ यत्रेति । फलवत्त्वादौरवं न दोषायेत्याह ॥ प्रयोजनेनेति । प्रयोजनानुसारेण गौरवाश्रयणमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति ॥
 यथेति । किं तत्र प्रयोजनमित्यत आह ॥ तत्रेति । निर्दोषाक्षोद्धवत्वेन लक्षणेनाक्षं प्रति स्थितं प्रत्यक्षमित्यन्वर्थसंज्ञा ज्ञायते नेन्द्रियव्यापारान्वयव्य-
 त्तरेकानुविधायित्वेनेत्यर्थः ॥ एवमन्यत्रेति । अदुष्टकरणजन्यत्वादिना याथार्थ्यमनुमाय तेन प्रमाणं लक्ष्यते तत्र प्रकटं मानं प्रमाणमित्यन्वर्थसंज्ञा-
 ज्ञापनं प्रयोजनं यथाविस्थितशेषविपर्ययकारित्वस्य विशेषस्यनेन ज्ञापितत्वादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । गौरवदोषपरिजिहीर्षया फलोमेव किं लज्यत इति
 राङ्कते ॥ गौरवमिति । धृङ् अनादर इत्यस्येदं रूपम् ॥ प्रमेयाधिक्येति । अन्वर्थसंज्ञारूपप्रमेयाधिवयेत्यर्थः । ननु यदि गौरवं न दोषः कथं
 तर्हि भवतां तदोषव्युत्पादनं शास्त्रे सङ्गच्छते । अथ दोषः कथं तर्हि तदाश्रयणमित्यत आह ॥ प्रयोजनाभाव इति । उक्तमेव समाधानं पक्षा-
 न्तरेऽप्यतिदिशति ॥ एतेनेति । एतेनैयुक्तमेव हेतुं विवृणोति ॥ लक्षणेत्यादिना । ननु लक्षणमात्रस्य व्यवहारकारणत्वं व्यावृत्तिकारणत्वं च वक्ष्य-
 माणरीत्या विरुद्धमेव । तथा प्रमाणत्वादिप्रदर्शनाय तच्चिन्होपदर्शकत्वोक्त्या लक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावः प्राप्यते प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधा-
 रणार्थत्वोक्त्या च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति प्राप्यते तदुभयं च विरुद्धमित्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां न तात्त्विकं सम्भवतीत्येतेषु कस्यचिदेव तात्त्विकत्व-
 मास्थेयं स कः पक्ष इति भावेन पृच्छति ॥ नन्विति । ननु चतुर्णामपि पक्षाणां समाहितत्वात्कथं न तत्त्वतस्तत् उक्तं तथाऽपीति । समाधानेऽपी-

र्थः । अतात्त्विकत्वेऽपि प्रौढवादेन समाधानसम्भवाच्च तेन तात्त्विकत्वमिद्विरिति भावः । पक्षचतुष्टयमप्येतान्नमित्रेण नोक्तशङ्कानिरास इत्यतो नानैकलक्षणाभिप्रायेण पक्षचतुष्टयमभ्युपगम्यते येन विरोधः स्यादिति न्तु कस्यचिल्लक्षणस्य किञ्चिदिति लक्षणभेदेनैव तथा च कुता विरोध इत्याशये- नोक्तं यथायथमिति । यथायथमित्युक्तमेवोदाहरणनिष्ठत्वेनोपपादयितुमाह ॥ तथा हीति । किं तदित्यतः शृङ्खलाप्रतिपत्त्या दर्शयति ॥ यथेति । लक्ष्यानतिरिक्तमपि तथा दर्शयति ॥ यथेति । कुत्र लक्षणे किं विफलमित्यतस्तद्विचित्र्य दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ लक्ष्यस्वरूपेति । असाधारणधर्म- विशिष्टतया लक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणमित्यर्थः । अत्राद्ये दले साक्षादित्युत्तरदले चार्थादिति पूर्णीयम् । लक्षणवाक्यं हि साक्षालक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्ग- प्रतिपादयदर्थोदितरव्यवृत्तिं प्रतिपादयतीति पूर्वग्रन्थानुसारादिति ध्येयम् । उक्तस्वरूपलक्ष्यप्रतीतिः पक्षधर्मताप्रतीतिस्त्वेन अवच्छेदाद्यनुमितिकारणतया तत्पूर्वभावित्वमावश्यकमिति दर्शयितुं भवदित्युक्तम् । तथा चातिरिक्तं लक्षणमादावुक्तविधिलक्ष्यप्रतीतिमुपजनय पश्चादर्थतः कदाचिद्व्यवहारानुमितिं चोपजनयतीत्यर्थः । अनेनातिरिक्तलक्षणे चरमपक्षव्यतिरिक्तं पक्षत्रयमप्यस्त्युक्तं भवति ॥ द्वितीयं त्विति । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहोपयोगित्वेन पूर्वभावित्वमावश्यकमिति द्योतयितुं भवदित्युक्तम् । ततश्चानतिरिक्तलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारा वाच्यताग्रहमुपजनयतीत्यर्थः । अनेनानतिरिक्तलक्षणेऽप्युपान्यपक्षावेव स्त इति सूचितं भवति ॥ व्यवहारमात्रकारणं भवतीति । ननु स्वरूपं वा तदर्थं वा लक्षणं भेदकं मतम् । सजातीयाद्विजातीयादित्युक्तन्यायेन लक्ष्यानतिरिक्तस्य पूर्णगुणत्वदेतिरव्यावृत्तिमाधकत्वत्तादृशस्य पृथिवीत्वदेरपीतरव्यावृत्तकत्वाङ्गीकृतौ बाधकाभा- वात्पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वादिति तेनेतरभेदसाधनदर्शनाच्च कथं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वाभिधानम् । न च पूर्णगुणत्वादेन व्यावर्तकत्वं किन्तु लक्ष्यातिरिक्तधर्मस्यैवेति वाच्यम् । तथा सति ब्रह्मणि तादृशलक्षणाभावेन तस्येतरभेदासिद्ध्यापातात् । स्वरूपस्यापि व्यावर्तकतया जिज्ञासादूरीयटीकादौ स्पष्टप्रतीभासेन तदनभ्युपगमे तद्विरोधापाताच्च तत्संशयेतदिति चेदत्राहुः । नात्र लक्ष्यातिरिक्तानतिरिक्तपदार्थां लक्ष्याभिन्न- स्माभिन्नत्वे अभिमतौ । किन्तु लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्गतत्वदन्तर्गतत्वे एव । तथा च गन्धादेर्लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्भूतत्वमेव लक्ष्यातिरिक्तत्वम् । पृथिवीत्वा- देश्च तदन्तर्भूतत्वाल्लक्ष्यानतिरिक्तत्वम् । ततश्च नोक्तदोषावकाशः । तथा हि । न तावलक्ष्यपरपदार्थान्तर्गतस्य व्यावृत्तिकारणत्वे बाधकाभावः ।

लक्ष्यतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकभूतस्य पृथिवीत्वस्यैव हेतुत्वाभिधाने व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकवच्छेदेन साध्यसिद्ध्याऽनुमानैव यथार्थापत्ते-
रेव तथास्यात् । तदभावादिव च वैवाक्षिकलक्ष्यातिरिक्तस्य गन्धवत्त्वादेलक्षणस्य व्यावृत्तिकारणत्वोपगमात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिरेव तत्र गृह्यत इति
नानुमानैव यथ्यमिति वाच्यम् । तस्याः साक्षादगमकत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । सत्यत्वादेलक्ष्येण ब्रह्मणा भिन्नत्वेऽपि लक्ष्यपरब्रह्मपदार्थानन्तरगतत्वेन वै-
वाक्षिकलक्ष्यातिरिक्तलक्षणतया गन्धवत्त्वादिवद्वावर्तकत्वोपपत्त्या द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः । ततश्चोक्तस्वरूपलक्ष्यातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वे गन्धवत्त्वपृथिवी-
त्वयोर्युक्ते इति । अन्ये त्वत्र लक्षणवाक्येन व्यवहारनिदानत्वे व्यावृत्तिनिदानत्वेन च लक्षणप्रतीत्यनन्तरं यत्र यत्र लक्षणं पश्यति तत्र तत्र तल्लक्षण-
वत्त्वेनैतरेव्यावृत्तिमपि जानातीति तावदनुभवसिद्धम् । तादृशव्यावर्तकत्वमेव चात्र व्यावर्तकत्वशब्दार्थत्वेनाभिमतम् । तादृशं च व्यावर्तकत्वं स्वरूपा-
तिरिक्तस्यैव लक्षणस्योपपन्नम् । सात्नादिमन्त्वस्य स्वरूपातिरिक्तत्वेन तदवधारणदशायां लक्ष्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या तेनापूर्वाया एव व्यावृत्तेर्वोधसम्भवात् ।
न तु स्वरूपानतिरिक्तस्य तस्य स्वरूपात्मकत्वेन तदवधारणदशायां स्वरूपस्यापि व्यावृत्ततयाऽवधारितत्वेन तादृशलक्षणपूर्वव्यावृत्तिसाधकत्वाभावात् ।
तदभिप्रायेण व्यवहारास्मात्प्रकारणं भवतीत्युक्तमित्यव्याहुः । अपरे तु पृथिवीत्वज्ञानमात्रेणैतरेव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यभावाद्गन्धवती पृथिवीत्वस्य
जलादिव्यावृत्तत्वेन ज्ञानोपयोगिनाऽऽवश्यमेकं गन्धवत्त्वेनैतरेव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतेर्जातत्वाच्च न लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य सजतीयादिद्वयवच्छिन्नलक्ष्य-
स्वरूपप्रतीतिकारणत्वम् । न चैवं तेनैव व्यवहारस्यापि सिद्धेः प्रवृत्तिनिमित्तभूतलक्षणस्य व्यवहारकारणत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्त-
ज्ञानस्यापि व्यवहारकारणत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति भाव इत्याहुः । ननु पृथिव्यां पृथिवीशब्दवाच्यत्वसिद्धौ तत्साधने सिद्धसाधनत्वमसिद्धौ च
पृथिवीति पक्षीकरणायोग इत्यत इदन्त्वादिना सिद्धेन रूपेण पक्षीकरणादसिद्धेन पृथिवीशब्दवाच्यत्वेन साध्यत्वाददोष इत्याह ॥ तत्रेति । व्यवहा-
रकारणत्वपक्ष इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावं लक्षणस्य शङ्कते ॥ नन्विति । व्यावृत्तमिति व्यावृत्तत्वेन ज्ञातं सदित्यर्थः । लक्षणं
स्वयं व्यावृत्तं सल्लक्ष्यं व्यावर्तयतीति कल्पमपि विकल्पयति ॥ आद्य इति । न वेति द्वितीयपक्षेऽप्यन्याधीनत्वमङ्गीकृत्य लक्षणान्तराधीनत्वमात्रं
नाभिप्रेतं किंवाऽन्याधीनत्वमेव नाभिप्रेतमिति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ लक्ष्येऽपीति । लक्षणेन विनाऽपि लक्षणस्य व्यावृत्तिवत्त्वेन

विनैव लक्ष्यस्यापि व्यावृत्तेः सम्भवाल्लक्षणोक्तिरैवमर्थमित्यर्थः । अव्यावृत्तमेव लक्षणं लक्ष्यं व्यावर्तयतीति द्वितीयं दूषयति ॥ नान्य इति ॥ अति-
प्रसङ्गादेवेति । व्यावृत्तेनाज्ञातस्यापि लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रतिपादकत्वे व्यावृत्तेनाज्ञातस्य लक्ष्यैव स्वव्यावृत्तिहेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ।
यद्वा पशुत्वादधिर्माणमपि गव्यगोव्यावर्तकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । लक्षणान्तरेण व्यावृत्तस्यैव लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रत्यायकत्वमभ्युपेत्यानवस्थां परि-
हरति ॥ उच्यत इति । व्युत्पन्नपदपदार्थसंगोदिकस्य तत्रैवाकाङ्क्षाविच्छेदान्नान्वयेति भावः । अनेनैतादृशस्य जडप्रायस्य लक्षणान्तरापेक्षा विद्यत
इत्यनवस्था स्यादित्यत आह ॥ यस्त्विति । कस्य तर्हि लक्षणशालेऽधिकार इत्याशङ्कते ॥ किन्नामेति । परिहरति ॥ उपदेशादिनेति । ननु
व्युत्पन्नस्य लक्षणमन्तरेणैव लक्ष्यावधारणसम्भवाच्चार्थो लक्षणेनेत्यत आह ॥ स्वतन्त्रेति । योऽसौ क्रियत इति सन्मन्धः । लक्षणप्रणयनस्या-
र्थवत्त्वं विधान्तरेणाक्षिपति ॥ अथाऽपीति । याथार्थ्यादिकं लक्षणं स्वयं ज्ञातमितरेभ्यो व्यवच्छेदादिज्ञानहेतुस्तु सत्तामात्रेणेति विकल्पार्थः ।
बहुवक्तव्यभावाद्द्वितीयकल्पमेवादौ दूषयति ॥ नेति । अनवातलक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतुत्वे लक्षणाभिधानैवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति
हेतुमाह ॥ तदिति । तदेव कुत इत्यत आह ॥ अभिधानस्येति । अस्तु तर्हि ज्ञानोत्पादकत्वेनेदं लक्षणं सार्थकमित्यत आह ॥ तस्य चेति ।
तस्य लक्षणस्यानवगतस्यैव व्यावृत्तज्ञानहेतुत्वाच्च तदभिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अवगतं तर्हि तत्फलहेतुरिति प्रथमकल्पमाशङ्क्य पराकर्तुं विकल्पा-
यति ॥ आद्य इति । प्रमाणान्तराल्लक्षणवागमपक्षं दूषयति ॥ यदीति । अन्यतो लक्षणावागममात्रेण लक्षणप्रणयनैवैयर्थ्यं कुत इत्यत आह ॥
अभिधानस्येति । वाक्यप्रयोगस्य परप्रत्यायनार्थत्वादिति भावः । लक्षणज्ञानस्य साधनान्तराद्यतत्तयाऽनन्यसाधनत्वाभावाच्चाभिधानप्रयोजनत्वमि-
त्याह ॥ तस्येति । लक्षणाभिधानार्थकमित्यर्थः । प्रणेतृवचनादवामन्यते लक्षणमिति चरमकल्पमाशङ्क्य विकल्पयति ॥ अन्य इति । चरमकल्पं
बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति ॥ नेति । हेतुमाह ॥ त्वदिति । तद्वचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्य दर्शयितुमशक्यत्वाच्च लिङ्गात्तया बोधकत्वं नाप्यर्थ-
पक्षितया तदन्तरेणानुपपत्त्याभावात् । नाप्युपमानादितया सादृश्यादेर्दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । अतोपदेशतया तर्हि मद्भाष्यं लक्षणबोधकमिति
प्रथमं निषेधति ॥ नापीति । हेतुमाह ॥ परं प्रतीति । उक्तमेव व्यतिरेके दण्डप्रदर्शनेन समर्थयते ॥ सिद्धौ हीति । कथायां प्रतिवादिना वादिनं

प्रातः लक्षणं प्रणीयत इत्येव नेष्यत । येनेयमुक्तदोषपरम्परा ग्यादिति बोधयति ॥ दन्विति । कुतो नार्थवादिना आह ॥ तन्निति ।
 आप्तवाक्यतयाऽनुमानतया वा लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यप्रमाणकत्वायोगादित्यर्थः । वक्ष्य तर्हि लक्षणतो बोधनमित्यत आह ॥ किञ्चित् । शिष्यार्थ
 लक्षणप्रणयनमित्यास्मिन्त्यक्षे को लाभ इत्यत आह ॥ स हीति । तं च प्रतिलक्षणवाक्यमनुमानत्वेन बोधकमप्याप्तवाक्यतया बोधनमित्याह ॥ तस्मा-
 दिति । हेतुदृष्टान्तादिकथनानुपपत्त्या वादिनं प्रत्येव शास्त्रं न शिष्यं प्रतीति परिहरति ॥ भवमिति । हेत्वाद्यभिधानलक्षणस्य अनौपचार्यत्वमापाद-
 यितुं शास्त्रे द्वैराश्रयमाशङ्कते ॥ अर्थेति । न वयं सर्वं शास्त्रं शिष्यार्थं ज्ञाः किन्तु लक्षणवाक्यांशं तस्य तं प्रति लक्ष्यप्रामित्तिजनकमाह । यद्य शास्त्रांशो
 हेत्वाद्यभिधानसहितः स वादिनं प्रति तेन न कश्चिदेष इत्यर्थः । न भवच्छास्त्रस्य सत्यग्रहणत्वमर्थस्तस्यान्यत एव गिहेति परिहरति । तादृशं
 शास्त्रान्तमेव नास्तीत्यत आह ॥ अस्ति हीति । समयः सङ्गतिः । नामानुशासनमभिधानग्रन्थः । लिङ्गानुशासनं वक्ष्यमाणः । नस्याभिन्न-
 र्थेऽयं शब्दः साधुरित्याद्याकारेण लिङ्गानुशासकत्वात्समग्रमाहकत्वमप्यस्तीति भावेन तदग्रहणम् । व्याकरणादित्यादिपदेन निगमादिपरिश्रहः । समा-
 धानाभिधानं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति । निरवयवात्यर्थं पक्षं परिगृह्णाति ॥ उक्तमिति । तत्तत्त्वानवगतपक्षोक्तदोषोऽनङ्गीकारश्चलन इति भावः ।
 नन्वत्रापि दोषोऽभिहितः । किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयालक्षणवाक्यादित्तीत्यतः प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति ॥ तदवगममिति । यत्त्वं लक्षणस्य
 प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्तदभिधानैवैवमिति ॥ न चेति । तर्ह्यनवगतस्यावयवतयास्य सत्त्वात्तदभिधानैवैवमिति शङ्को ॥ किञ्चित् । लक्षणा-
 भिधानस्य न लक्षणस्वरूपज्ञानं प्रयोजनं येनान्यतस्तस्मिन्नाभिधानैवैवमिति ॥ य इति । यथार्थत्वं प्रमाणव्यवहारहेतुरिति न जानातीत्यर्थः । आदिपदेन प्रायुक्तयोगेतराग्रहणस्य सङ्ग्रहः ।
 ज्ञानं प्रयोजनमित्याशयेन परिहरति ॥ य इति । यथार्थत्वं प्रमाणव्यवहारहेतुरिति न जानातीत्यर्थः । आदिपदेन प्रायुक्तयोगेतराग्रहणस्य सङ्ग्रहः ।
 कथं लक्षणवाक्येन लक्षणस्य व्यवहारनिदानत्वादिकं बोध्यत इत्यतो व्यवस्था तदर्थं शिष्यमाह ॥ तथा हीति । उपदेशादिवैधेयं लक्ष्यसिद्धिसम्भवात्किं
 लक्षणेनेत्यत आह ॥ उपदेशादेरिति । आदिपदेन शृङ्गग्रहणादिना प्रदर्शनादिपरिश्रहः । आनत्यादिनेत्यादिपदेन व्यभिचारपरिश्रहः । नन्वेत-
 द्वाक्यमनुमानतया व्याप्तिं बोधयति किंवाऽऽप्तवाक्यतया । आद्येऽनवस्था द्वितीये त्वसम्बन्धो वादिन आप्तवासिद्धेरित्याशङ्कयाह ॥ इदं चेति । तर्हि

त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यमेवेति भावेन दूषयति ॥ तदेति । व्यवहारस्य शब्दभेदो विशेष इति द्वितीयं कल्पमपवदति ॥ नेति । द्वितीयकल्पेऽनुपपत्तिं प्रथयितुमनुमानार्थं प्रथयति । इष्यत एवायमनुमानार्थं इत्यतः किमत्र गोशब्दस्यागोव्यवृत्तावप्रयोगात्तदभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यते किंवा सास्नादिमत्येव प्रयोगादिति विकल्प्याद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति ॥ तत्र चेति । अतिप्रसङ्गमेव प्रथयति ॥ तत एवेति । सास्नादिमत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ स्यादिति । अन्यत्राप्रयोगस्य गोशब्द इव जवगादादिशब्देष्वप्यविशेषादिति भावः । सामान्यतोऽर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दानभिधेयत्वं साध्यते नैव जवगादादिशब्दा इति वैषम्यात्कथमतिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ अत इति । एवं तर्हि सास्नादिमत्त्वेन जवगादादिशब्दाभिधेयत्वसाधननिरासेऽपि शशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वसाधनानिरासादतिप्रसङ्गालक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिस्तदवस्थैवेत्याशयेन दूषयति ॥ तथाऽपीति । साद्विषयत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते नैवं शशविषाणादिशब्दा इत्यस्येव विशेष इत्याशयेन तेषामसद्विषयत्वे व्यवस्थापकत्वमाह ॥ तेऽपीति । एवं विशेषणेनातिप्रसङ्गपरिहारेऽपि नासिद्धिपरिहारः । गोशब्दस्याप्यनैवरूपत्वादित्यत आह ॥ गौरस्तीत्यादिति । अतिप्रसङ्गेनैव दूषयति ॥ एवमपीति । स्वस्तिमस्यादिशब्दानामप्युक्तविशेषवत्त्वाद्गोमात्रे प्रयोगः प्रसज्येत गोशब्दवत् । अस्वस्तिमस्यादीनामपि स्वस्तिमस्यादिशब्दवाच्यत्वं विरुद्धमापद्येत्यर्थः । तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यत इति द्वितीयपक्षमाशङ्कते ॥ अथेति । अत्र गोशब्दशब्देन गोर्भावत्वात्सास्नादिमत्त्वमेव विवक्षितं तस्यैव प्रकृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं प्रथयितुमुपोद्घातं करोति ॥ एवमिति । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति ॥ स चेति । वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्योमेव घटादिशब्दासङ्गत्याध्यायिगतिवद्गोशब्दस्यापि तत एव सङ्गत्याध्यायिगतेर्लक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ उभयत्रेति । विषयविशेषो विशेषणशब्दविशेषो विशेषणमिति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । तत्कथमित्यतो विषयविशेषस्य विशेषणत्वपक्षे उद्भावितमप्रसिद्धविशेषणत्वं तावद्विघटयति ॥ केवलेति ॥ कथञ्चिदेतदिति ॥ अप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरेकित्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । तत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धैर्वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा केवलव्यतिरेकिवलयापत्तेरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । नन्वयमपि केवलव्यतिरेक्ये चान्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादित्यत आह ॥ उपदेशादिनेति । विमतो गौरिति व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वात् य एवमुक्तरूपसाधानवान् य उक्तरूप-

प्रकारान्तरसम्भवेन तद्वैयर्थ्याभ्याशङ्क्य प्रकारद्वयेन तत्साधक्यमाह ॥ अपि त्विति ॥ प्रयोगान्तरवदिति । यो धूमवानसावसिमामिति कथायां प्रतिवा-
दिनं प्रति वादिना क्रियमाणप्रयोगवदित्यर्थः । एकसचन्निदर्शनमपरसम्बन्धिसारकमिति न्यायाह्याप्त्यादिविषयशब्ददर्शने वादिना पूर्वानुसृतव्याप्तिपदार्थः
स्मर्यते तस्मात्कत्वेन वाक्यस्यार्थवत्त्वमित्याशयः । भवत्वेन पूर्वप्रतिपन्नव्याप्तिविषये यत्र पुनरप्रतिपन्नव्याप्तिविषयकमेव व्याप्तिवाक्यं प्रयुज्यते तत्र कथं
स्मारकत्वमित्यत आह ॥ अप्रतीतिर्यास्त्विति । वादिना प्रयुक्तं वाक्यमुपश्रुत्य प्रतिवादिनो जिज्ञासा जायते किमेनेन साधनमुपन्यस्तमिति जिज्ञासमानस्य
च तत्साधकप्रमाणप्रवृत्त्या व्याप्तिप्रमोष्यति । स्वात्मनीति प्रमाणोत्पादकमिति कृत्वा न तद्वैयर्थ्यामिति भावः । इदानीं लक्ष्यानातिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्य-
स्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारकत्वमुपपादयति ॥ यद्वेति । वाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधकत्वं किमाप्तवाक्यतया किंवाऽनुमानत्वेनेत्यतः पुरुषभेदेनोपपत्त्याऽपीत्याह ॥
तत्रेति । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्यैव सजातीयदिव्यवच्छेदेन लक्ष्यस्वरूपपावधारकत्वं प्रागुक्तमुपपादयति ॥ अथेवेति ॥ द्वयीं गतिसिति ।
यस्य वक्तव्योऽसिबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति स्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तते इति द्वयीं गतिमित्यर्थः । लक्षणवाक्यं परार्थानु-
मानप्रयोगवद्वहाराऽनुमित्युपयोगीत्युक्तम् । तदाक्षिपति । नन्वेति । नात्र व्यवहर्तव्य इति व्यवहारास्मात्प्रविषयत्वं साध्यम् । तथा सति गोलेनेति
विशेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्नाम व्यवहारविशेषविषयत्वमेव । स च विशेषः किं विषयभेदः किंवा शब्दभेद इति भावेन विकल्पयति ॥ तमेति ।
व्यवहारविषयो गौरवविशेषणमिति प्रथमपक्षमाशङ्क्य दूषयति ॥ आद्य इति । अयमर्थः । असौ बोध्यस्तद्विषयविशिष्टं व्यवहारं किमज्ञासिदित्यतः
किंवा नाज्ञासीत्तदा कथं गवादिव्यक्तौ तस्य व्यवहारस्य कर्तव्यतां जानीयात् । न कथञ्चिदप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षमासात्वादिति ।
सर्वप्रमाणानामनवगाताधिगन्तृत्वभावाद्यादन्यत उक्तव्यवहारस्यानवगातावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किन्न स्यादित्यतः प्रमा-
णानामज्ञातज्ञापकत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यानुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धोचरत्वेनैव व्याप्त्यादिसापेक्षतया बोधकत्वादित्यथाऽप्रसिद्धविशेषणत्वादेरुच्छेदा-
पातात् । अन्ययिनि तद्वृषणं केवलव्यतिरेकिणि नेति कोशयानमेव शरणमिति भावेनाह ॥ न हीति । अविदितोऽर्थेन सोऽविदिताग्निः । विषय-
विशेषविशिष्टं व्यवहारमन्यतो ज्ञातवानित्याद्यकरूपमाशङ्कते ॥ अथेति । लक्षणप्रवृत्तेः प्रागेव तद्वृत्त्यस्य व्यवहारविशेषज्ञानस्य सिद्धत्वादनुमानरूप-

विभागेन शब्दानां साधनादिकमपीत्यर्थः । ननु सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वाभ्यां वैषम्यादित्युक्तम् । सन्दिग्धत्वादिभावेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोर्विशिष्टा-
लक्षणस्यात्रानभिधानादित्यत आह ॥ सन्दिग्धतादीति । सप्रयोजनत्वमादिशब्दार्थः ॥ यत्किञ्चिदेतदिति । यदेतल्लक्षणप्रयोजनत्वखण्डनं तत्किञ्चि-
त्फलवदित्यर्थः । शास्त्रान्तरविषयलक्षणाभिधानानर्थक्योक्तौ परस्य व्याहतिः स्यादित्याह ॥ अन्यथेति । यद्वोक्तदिशा लक्षणप्रयोजनानुपपत्तिसमा-
धानानङ्गीकारे स्वव्याहतिः स्यादित्याह ॥ अन्यथेति । कुलीरः कर्कटकः । स्यात्कुलीरः कर्कटक इत्यमरोक्तेः । तथा च कर्कटकरश्च स्वापत्यु-
क्त्या स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्या हननवरवोद्भूतित्वेन स्वापत्युत्पत्त्या लक्षणप्रयोजनत्वखण्डनयुक्त्या परस्य बाधः स्यादित्यर्थः । कथं परस्य स्वापत्य-
युक्त्या बाध इत्यत आह ॥ तेनापीति ॥ स्मृतिरूप इति । यद्यपि परमाद्ये स्मृतिरूपः परत्र दृष्टवभास इत्येव पठितं तथाऽपि साक्षादुक्तवपरि-
हाराय प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गं सिद्धवत्कृत्याध्यासपदगर्भतयैवानुवादः कृत इति द्रष्टव्यम् । अत्र परत्रेत्युक्त्या परस्येत्यस्यार्थतो लाभात्परत्र पर-
स्यावभास इत्येव लक्षणमभिमतं तदुत्पादनय स्मृतिरूपत्वसङ्कर्तनम् । तथा हि । अत्राज्यासङ्क्षेत्रेऽपि पर-
त्रेति सामान्यतो धीयोभ्यमधिष्ठानमुक्तं तत्रार्थ्यपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परस्यासाववभासश्च परावभास इति विग्रहः । ज्ञानपक्षे चावभासवभासः
परस्यावभासः परावभास इति विग्रहो द्रष्टव्यः । परावभास इत्येवोक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासेऽवभासमाने पटे चातिव्याप्तिः स्यात्तद्विवृतये पर-
त्रेत्युक्तम् । न चैवमपि खण्डो गौरित्यादावतिव्याप्तिः । परत्रेत्यारोप्यालङ्क्यताभावगतोऽधिष्ठानस्य विवक्षितत्वात् । खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्ग-
शून्यत्वासम्भवात् । दोषसंस्कारास्मप्रयोज्यत्वादवभासः सम्भवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावे कर्तरि च
कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां वित्तदिति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायां चकारादसंज्ञायां च क्तिवित्तानात् ।
ततश्चार्थपक्षे स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न तु स्मर्यत एवास्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे च स्मरणश्रुतिः उक्तसूत्रेण
भावेऽपि विततिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न पुनः स्मृतिरेव पूर्वनिर्भूतस्य तथाभानात् । स्मृतिरूपता चास्य दोषादित्येत्येवत्वात्
तादृग्विषयत्वाद्वाऽदृष्टजनतस्य रजतभ्रमादृष्टतत्संस्काराभावाच्च संस्काराद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगित्वं पूर्वदृष्टत्वस्य । ततश्चात्र भाष्ये परत्र परावभास

साध्यवान् यथोपदेशावगतौ गौरिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । शब्दविशेषस्य विशेषणत्वपक्षेऽनुक्तमतिप्रसङ्गं विकल्पेनापाकरोति ॥ शब्देति ॥ तेनेति ।
बोध्यनेत्यर्थः ॥ तद्व्याप्तेरिति । जगद्दशशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तित्यर्थः ॥ अन्वगतत्वेनेति । यः सास्नादिमानस गोशब्दार्थ इति व्याप्तिविषयप्रबोध-
कप्रयुक्तलक्षणवाक्येन सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन व्याप्तिप्रहाभावेन व्याप्तेरनवगमेन न तेन तच्छब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गः ।
गतत्वेन तेन शब्दवाच्यत्वानुमानसम्भवेऽपि जगद्दशशब्दवाच्यत्वादिसा व्याप्तिप्रहाभावेन व्याप्तेरनवगमेन न तेन तच्छब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गः ।
व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषण विशेषासिद्धेर्न तन्मूलकोऽतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ तेनापीति । बोधकेनापीत्यर्थः ॥ वृद्धबन्तदिनेति । स्वोपदेशक-
पुरुषप्रयुक्तोक्तविधव्याप्तिविषयकलक्षणवाक्येनेत्यर्थः ॥ तथैवेति । सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव व्याप्तेरवगतत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तरीत्या व्या-
प्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषान्न बोधकं प्रत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये दोषान्तरमाह ॥ प्रयोगेति । ननु माऽस्तु बोधकस्य जगद्दशशब्दवाच्यत्वाद्यनु-
मानप्रसङ्गस्तेन प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णेतत्वेनानुमानसम्भवात् । बोध्यस्य तु तदनुमानं किन्न स्यात्तथा च तद्वत्स्थेऽतिप्रसङ्गः । न हि
तेनापि प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधोऽवगतोऽस्ति । तथात्वे प्रयोगान्तरवद्गोशब्दवाच्यत्वामध्यव्यव्यतिरेकाभ्यामेव ज्ञास्यतीति व्यर्थमनुमानं स्यात् । न
च बोधकेन गोशब्दवाच्यताव्याप्तेरेव प्रतिपादनेन जगद्दशशब्दवाच्यतादिव्याप्तेर्बोध्येनानवगतत्वात् । न तस्य जगद्दशशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्ग
इत्युक्तमिति वाच्यम् । बोधस्य बाधपरिचयशून्यत्वेन तं प्रति बोधकेन जगद्दशशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरपि प्रतिपादकत्वेन बोध्यस्य तद्व्याप्यत्वाप्रस-
म्भवादित्यत आह ॥ न हीति । बोधकस्य विप्रलम्भकत्वेनानिष्टमिति द्वाप्रापदनमेतदित्यत आह ॥ तत्त्वेति । व्यवहारो लक्षणप्रयोजनमिति पक्षे
उपदेशादिनेत्यादिनाऽन्यथव्याप्तिरेपि प्रयोगं प्रदर्शयित्वावृत्तलक्ष्यस्वरूपावधारणं लक्षणप्रयोजनमिति पक्षेऽपि स एव प्रकारो द्रष्टव्य इत्याह ॥ एव-
मिति । उपदेशादिनैकत्र व्यक्तिविशेष इतरमेदनिश्चये तद्वृष्टान्तेनान्यत्रेतरमेदसाधनाप्राप्तिसिद्धिविशेषणत्वमिति भावः । तत्रैव प्रयोगोद्देशशब्दवाच्यत्वं
सास्नादिमति साध्यत इत्यत्र लक्षणवैयर्थ्यमुक्तमनुभाष्ये दूषयति ॥ यदिति ॥ विषयेति । विषयेभेदाप्रयोजनभेदाच्चेत्यर्थः । चात्रालिङ्गानुशा-
सनव्याकरणादिनैतच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजनैक्य एव तत्साङ्क्यप्रसक्तिर्न च प्रकृते तद्वतीति न साङ्क्यमिति भावः ॥ अन्यद्वतीति । प्रकृतिप्रत्यय-

व्याप्तिपरिहाराय परत्रेत्यपि लक्षणे निवेद्यम् । स्मृतिरूपविशेषणेनैव स्मृतिव्यावृत्तिनिर्द्धेः । तदर्थस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽस्त्यमिति निरुक्त्याऽऽग्रहान-
 समसत्ताकत्वाभावरूपस्य प्रत्याभिज्ञाविषये गोत्व इव स्मृतिविषयीभूतायामप्यभावात् । उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मरणमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वा-
 दधिष्ठाने सत्यत्वादर्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनासम्भवाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । आदिपदेन अमोपादानत्वाद्यविद्यादिलक्षणसङ्ग्रहः ॥ सूत्रकृता-
 चेति । लक्षणं शाल्ले निबद्धमिति सम्बन्धः । कथं लक्षणानां शाल्ले निबन्धनमात्रेण परस्य स्वव्याहतिरित्यत आह ॥ तन्मेति ॥ दुष्टोपादान-
 स्येति । दुष्टस्वीकारस्येत्यर्थः ॥ पराजयेति । तथा चानर्थकं नाम निग्रहस्थानं परस्यापि स्यादिति भावः । ननु दुष्टोपादानेऽपि न मम पराजये-
 मया तादृशानामेव व्यवहारनिर्वाहकत्वाभ्युपगमादिति शङ्कते ॥ दोषेति । न तावद्भवदीयलक्षणानामव्यक्तदोषत्वम् । व्यक्तदोषाणां अपि व्यव-
 हारनिर्वाहकत्वे चातिप्रसङ्गा इत्याह ॥ नेति आपातत इति । व्यक्तदोषाणामप्येत्यर्थः । प्रसङ्गामूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिवैधुर्यात्कर्त्तृभा-
 सोऽयमित्यतो विशेषव्याप्यविशेषरूपसामान्यव्याप्तेः सत्त्वाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषपरिहारित्यमुपादयति ॥ एवं वदतेति । अनुपपत्ति-
 दुष्टमपि लक्षणं व्यावहारिकमिति वदतेत्यर्थः । न ह्ययमिति । अयमनुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ नापि बाध इति । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययो लक्षणानां
 दुष्टत्वप्रत्यय एव । न तु त्रैकालिकनिषेधप्रत्ययरूपो बाध इत्यर्थः । तथा च नास्य ब्रह्मसाक्षात्स्वरत्नबाधत्वे येन ब्रह्मसाक्षात्कारवाच्यत्वेन व्याव-
 हारिकत्वं लक्षणानां स्यादिति भावः । यद्वा न हीत्यादेरयम्भावः । अनुपपत्तिलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावाच्च तद्वाच्यत्वेन लक्षणानां व्याव-
 हारिकत्वमित्यर्थः । ननु च माऽस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारत्वं तथाऽपि बाधत्वं किञ्च स्यादित्यत आह ॥ नापीति । बाधत्वाभ्युपगमे तद्वाच्यलक्षणाना-
 मब्रह्मसाक्षात्कारवाच्यतया प्रातिभासिकत्वं स्यादिति । नापि न बाध इत्यपि क्वचित्स्याठः । तत्रेत्यं योजना । ब्रह्मसाक्षात्कारवाच्यं व्यावहारिक-
 मिति मतयागो हि द्वेधा सम्भवति । अनुपपत्तिरूपलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन नाऽबाधत्वेन वा । न तावदाधप्रकार इत्याह ॥ न हीति ।
 अयमनुपपत्तिलक्षणो न ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । तथा चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वात्तद्वाच्यलक्षणानामप्यब्रह्मसाक्षात्कारवाच्यत्वाच्च व्या-
 वहारिकत्वसिद्धिरिति भावः । द्वितीयं प्रकारं प्रतिषेधयति ॥ नापि न बाध इति । ततश्चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वेऽप्यबाधकत्वे तदु-

इत्येवाध्यासलक्षणमभिमतमितरदुक्तरित्या तच्छेषमूतमित्यवधेयम् । यद्वाऽत्रावभास इत्यनेन मिथ्याज्ञानग्रन्थस्य इति सङ्क्षिप्तमध्यासलक्षणमुक्तम् । अवसन्नोऽवमतोऽवभासोऽवभासप्रत्ययान्तरबाध एवात्रास्यावभासोऽवमानो वेति यौगिकेन तेन मिथ्याज्ञानचैव लाभसम्भवात् । पूर्वदृष्टेयानि त्वदभासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतमध्यासलक्षणमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । तथा हि । पूर्वदृष्टयावभासः पूर्वदृष्ट्यावभासः । अत्र पूर्वदृष्टेयनेनानृतमारोपणमित्युपस्थाप्यते मिथ्याप्रत्ययस्यारोपविषयारोपणीयरूपस्यानृतमित्युक्तमन्तराणसम्भवात्तत्र च दृष्टत्वात्प्रयुज्यते न वस्तुसत्येतिभिप्रत्य दृष्टग्रहणम् । तत्रापि वर्तमानं दृष्टदर्शनं नारोपोपयोगीति भावेन पूर्वोक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽन्विच्यमित्युक्तम् । आरोपविषयं सत्यमाह ॥ परत्रेतिपरत्र शुक्तिवादौ परमार्थसतीत्यर्थः । तदनेन विशेषणद्वयेन सत्यानृतं मिथुनमुक्तं भवति । पूर्वदृष्टश्च परत्रावभासोऽव्यास इत्युक्ते स्वीकृतमया अग्निपूर्वदृष्टस्य गोलस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासे तथा पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिषमयामवभासे च यथार्थप्रत्यये प्रत्यभिज्ञारूरेऽतव्याप्तिः । न च मिथ्याज्ञानस्वरूपावभासपदार्थस्य तत्राभावात्कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र लक्षणे च भासपदस्य रूढार्थत्वाद्येन यणेन योनेन मिथ्याज्ञानार्थत्वाभावात् । नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यादौ समीचीनप्रत्ययेऽप्यवभासप्रसिद्ध्या समीचीनप्रत्ययस्याप्यवभासपदरूढार्थत्वात् । न चैवमपि पूर्वदृष्टेयनेनानृतस्यारोपणीयस्योक्तत्वात्कथं तत्पदाङ्कितलक्षणप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदाभिधायमानासन्निधानसिद्धस्वरूपेण पूर्वदृष्टेयनेनानृतारोपणीयसमर्पणस्योक्तत्वेन तस्य पूर्वदृष्टपदसामर्थ्याप्रयुक्ततया तत्पदाङ्कितलक्षणस्यापि तत्र व्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् । अतस्तत्रातिव्याप्तिपरिहारार्थं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मृतिरूपमिव रूपमत्येति स्मृतिरूपः । न चोक्तप्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिरूपत्वात् तेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदेनासन्निहितविषयत्वस्योक्त्या संस्कारजन्यस्याप्युक्तमत्र मिज्ञानस्य समीचीनप्रत्ययस्तेन सन्निहितविषयत्वेनासन्निहितविषयत्वाभावात्तदर्थकस्मृतिरूपपदेन तद्व्यावृत्तेः सम्भवात् । न च देशान्तरादौ सत्स्वरूपसन्निहितत्वस्य प्रत्यभिज्ञाविषयेऽपि सत्त्वात्रासन्निहितविषयत्वोक्त्याऽपि प्रत्यभिज्ञानिरास इति वाच्यम् । आरोपस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽतत्स्वरूपस्यैवासन्निहितत्वस्य स्मृतिरूपपदेन विवक्षिततया तेनोक्तप्रत्यभिज्ञाव्यावृत्तेः सम्भवात् । ततश्चासन्निहितस्यावभासोऽव्यास इत्येव तल्लक्षणमितरतु तच्छेषमूतं न तु स्मृतावति-

पन्थासवैयर्थ्यप्रसक्त्या बाधकत्वाभावाच्च तेनापि रूपेण मतात्याग इति भावः । अनुपपत्तिर्लक्षणो बाधः किं ब्रह्मसाक्षात्काररूपः किंवा तदितर इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न ह्ययमिति । तथा च न लक्षणानां व्यावहारिकत्वं स्यात् । न च तत्संश्लेष्यते । तथा च ब्रह्मसाक्षात्काराभावाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतं त्यक्तमेवेत्याशयः । द्वितीयं दूषयति ॥ नापीति । तदितर इति शेषः । तथा सत्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन लक्षणानां प्रातिभासिकत्वमेव स्यात् । न च तत्संश्लेष्यते । तथा चाब्रह्मसाक्षात्काराभावाप्यपि व्यावहारिकत्वे प्राब्रह्मसाक्षात्काराद्वाव्यमव्यावहारिकमिति मतत्याग एवेति भाव इत्यप्याहुः । अनुपपन्नानामपि व्यावहारिकत्वेऽनुपपन्नस्याप्यस्मदीयलक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवादनुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यमिष्टेऽप्याह ॥ किञ्चेति । नन्वनुपपत्तिव्युत्पादनेन व्यवहारो न निषिध्यते किन्त्वन्वयेदेवेति न तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ न चेति । तथा चानुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः । अनुपपत्तिव्युत्पादनस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वादिनिषेधकत्वेऽपि न वैयर्थ्यं प्रयोजनान्तरसद्भावादिति शङ्कते ॥ भवदिति । दूयणसौकर्याध्यायं निवृत्त्युपपत्तिं दर्शयति ॥ तथा हीति ॥ अप्रयोजनत्वेनेति । अप्रयोजनमभिधानं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः ॥ न चेति । उदासीने तृणादावप्रयोजनमभिधानत्वसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य मन्मतेऽभावेन तत्र व्यभिचारादिति भावः । अप्रयोजनमभिधानत्वेऽप्यमिथ्यात्वे बाधकाभावाच्चेयं व्याप्तिरभिधातुं शक्यत इति भाव इत्यप्याहुः । किञ्च यद्यनुपपत्त्या लक्षणस्य पारमार्थिकताबाध्य इति मन्यसे तर्ह्यतिव्याप्यादिदोषेऽपि लक्षणस्य पारमार्थिकताबाधक एव स्यान्न तु लक्षणबाधकः । तथा च लक्षणस्य सत्यप्यतिव्याप्यादौ लक्षणत्वाभावात्पारमार्थिकताभावस्य चेष्टत्वादिति व्याप्यादिपरिहारायासो व्यर्थः स्यादित्याह ॥ एतेनेति । एवञ्च नापमार्थेत्यत्रत्यस्य नजो लक्षणत्वसाधको न स्यादिति व्यवहितेनापि योग्यतयाऽन्वयो द्रष्टव्यः । यद्वा नन्वेवमतिव्याप्यादिदोषस्यापि लक्षणापारमार्थिकत्वसाधकत्वं न स्यादित्यतोऽतिव्याप्यादिदोषस्यापि मिथ्यात्वाविनाभावासम्भवेन लक्षणस्य मिथ्यात्वसाधकतेतोऽप्यपादनमेतदित्याह ॥ एतेनेति । अनुपपत्तिदोषस्य मिथ्यात्वासाधकत्ववर्णनेत्यर्थः । किन्तर्ह्यतिव्याप्यादिना कृत्यमित्यत आह ॥ अलक्षणमेति । अतिव्याप्यादिना फलुत्वादेनपारमार्थिकत्वं विज्ञायते किन्त्वलक्षणमेतदित्येव विज्ञायत इत्यलक्षणत्वसाधकत्वमेव तस्येति भावः ॥ सपक्षामवेवा इति । अध्यास-

लक्षणस्योपपन्नत्वाङ्गीकारे मिथ्याभूतेऽप्यध्यासेऽनुपपद्यमानलक्षणत्वाभावेन हेतोः सपक्षाप्रवेशोऽस्मादसाधारण्यमिति भावः । ननु वैतण्डिकेन मया लक्षणाभिधानं न समर्थनीयम् । यत्तु सूत्रकारादिभिः शास्त्रे लक्षणस्य निबन्धनं तत्पररित्यैवातो न मम खल्व्याघात इत्यत आह ॥ आस्तां विस्तर इति । कथायामेवंविधपरिहारस्य कथञ्चित्सम्भवेऽपि शिष्यादिमोक्षोपयोगित्वेनैतद्व्यावृत्त्यवधारणस्यावश्यकत्वात्तदुपपन्नं लक्षणस्याप्यनुपपत्तिपरिहारेण स्वरीत्यैव सम्यक्वक्तव्यम् । न हि दुष्टा पररितिः स्वास्तत्त्वज्ञानाय प्रभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ।

सु०—अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थं तस्य भावो याथार्थ्यं तदेव मानत्वं मानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं धानलक्षणमिति यावत् । यद्यपि सास्नादिमानौ रितिवद्धार्यं प्रमाणमित्युक्तेऽपि भवत्येव लक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिः । तथाऽपि तद्वदेव लक्ष्यं लक्षणमिति रितं शङ्क्येत । ततश्च पृथङ्निरूप्यमपि स्यात्तन्मा शङ्कीति । याथार्थ्यमेव मानत्वं न तु सास्नादिमन्वाहोत्वमिव ततोऽतिरिक्तमित्युक्तम् । ननु किमिदं लक्षणं नाम । लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मः । यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्टो यावन्ति चेतस्माद्व्यावर्तनीयानि तान्युच्यन्ते लक्ष्यणीति । नन्वसाधारणो धर्मश्चैष्टलक्षणमव्यापकस्यापि तदा लक्षणतापत्तिः । अतिव्याप्त्यसम्भवाविदायासिपि हि लक्ष्यदेव उच्यते । लिङ्गतया लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी । व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूर्तदीनगलिङ्गतपत्तत् । किञ्चाय पक्षी कृतदृष्टान्तीकृतव्यापकतात्वोपेक्षितैव । उपायत्वेनोपन्यस्तस्याभावे तदुपेयप्रतोरसम्भवात् । उभयधर्मभूताया व्याप्तेरन्यतरभावे दर्शयितुं मशक्यत्वात् । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम् । तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेव । अव्यापकधर्मस्य लक्षण-णदोषतावादस्तु सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वे द्रष्टव्यः । यद्वाऽन्यत्र लक्षणान्तराभावनिश्चयनिमित्ता तदुक्तिः । नस्तु तत्त्वविधानेनैकस्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकं कुर्वन्नवत्येव लक्षणम् । अत एव कणादः । क्रियावद्गुणवत्समवधारिकाण्यमिति । क्रियावत्त्वमपि द्रव्यलक्षणत्वेनाह । क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थमिति चेत् । तत्किमव्यापकस्य लक्षणतानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानगुत निमित्तान्तरात् । नान्यः । तद्दर्शनात् । न प्रथमः । अनुपपत्तेरपाकृतत्वात् । ननु च पृथिव्यादीनि नवापि पक्षीकृत्येतानि द्रव्याणि क्रियावत्त्वमिति प्रयोक्तव्यम् ।

क्रियावन्त्येव वा मूर्तानि । नाद्यः । भगार्सिद्धेः । न द्वितीयः । अनध्यवसितत्वात् । तत्कथं नानुपपत्तिः । यैवम् । कोऽर्थान् ययार-
तस्य दोषतानङ्गीकारात् । येषां च स दोषस्तेषामप्युपदेशादिना घटादेर्द्रव्यत्वनश्ये सति तदितरमूर्तपक्षाकारेण द्रव्यत्वसाधनं कीदृशो
दोषः स्यादित्यलम् । केचिद्वादिनो विज्ञानस्य प्रामाण्यमास्थिपत । अपरे तु तत्करणस्य । किमत्र तत्त्वम् । द्वयमपीति ब्रूमः । प्रमेयि-
प्रमाणम् । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यम् । यद्यपि ल्युट्भावकरणयोरिव अधिकरणेऽपि स्थायत् ।
तथाऽपि प्रमाणशब्दस्याभिधानाभावात् तत्र वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासानामभिधानाधीनत्वात् । नन्वस्ति विप्राः प्रमाणमित्यधिकरणेऽपि
प्रयोगः । यैवम् । विप्राणां प्रमां प्रति स्वातन्त्र्येण कर्तृणामधिकरणत्वाभावात् । न हि क्रियायारोऽधिकरणम् । किन्नाम कर्तृकर्तृणां
क्रियाश्रययोर्धरणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकम् । तस्मात्तदीयविज्ञानस्य वाक्यस्य वा प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यत । यदि
तर्हि विज्ञानं तत्करणं च प्रमाणं द्वयमपि । तत्रोभयत्र याथाव्यपारपर्यायं प्रामाण्यं किमेकप्रकारं वर्तते । उतानेकप्रकारम् । आद्यं विज्ञानं
केवलप्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं तत्करणमनुप्रमाणमिति सिद्धान्तविरोधापातः । द्वितीये लक्षणस्यानुपपत्तिः ।

टि०—लक्षणप्रणयनस्यानर्थक्यानिरासानन्तरमेव तद्द्रव्याख्यानावसर इत्यतोऽर्थवत्तमुपपाद्येदानीं लक्षणवाक्यं व्याचष्टे ॥ अर्थमिति । यथा-
शब्दस्य योग्यताद्यनेकार्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तदसम्भवात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थत्वमेव सिद्धवत्त्वमेव व्याख्यातमिति ध्येयम् । याथाव्यपेवेति सावधा-
रणभावनिरदेशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीति ॥ लक्ष्यमिति । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ पृथगीति । सास्नादिमत्त्वाद्वाक्यस्य पृथङ्नि-
रूपणीयत्वादरानाद्याथार्थलक्षणात्प्रमाणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकस्य पृथङ्निरूपणीयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ तन्मा शङ्कतीतीति । यत्र लक्ष्यतावच्छेदकमिति-
रिक्तं लक्षणं तत्र न धर्मनिरदेशः सम्भवति । न हि सास्नादिमत्त्वं गोत्वमिति शक्यते वक्तुम् । तथा धर्मयोर्भिन्नत्वोक्तौ नरीत्या सामानाधिकरण्य-
व्यपदेशस्य बाधितत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपलक्षणे तु धर्मप्राधान्येन निर्देशो युज्यते । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदेन सामानाधिकरण्यव्यप-
देशस्योपपत्तत्वादिति भावः । याथाव्यर्थस्य प्रमाणलक्षणत्वं मूलारूढं कर्तुं मानवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं मानलक्षणमिति यावदिति व्याख्यानं तत्त्व

लक्षणनिरूपणसापेक्षमित्यतो लक्षणलक्षणं पृच्छति ॥ नन्विति । धर्ममात्रस्य तावद्धर्ममात्रस्य वाऽतिव्यापकत्वेन तल्लक्षणत्वानुपपत्तेरिति भावः । परिहरति ॥ लक्ष्यंति । अत्र यद्यपि यो यस्यासाधारणो धर्मः स तस्य लक्षणमित्येव वक्तुं युक्तं न तु लक्ष्यत्वमपि तत्र निवेद्यं व्यर्थत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गाल्लक्ष्यस्यापि स्वरूपनिरूपणाय तदन्तर्भावेनदं लक्षणाभिधानम् । यथा निर्दोषं वाक्यमगम इत्यागमलक्षणे प्रसङ्गाद्वाक्यस्यापि स्वरूपनिरूपणार्थमेव वाक्यान्तर्भावेनागमलक्षणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । वक्ष्यमाणव्याप्त्यादिशङ्कानिरासार्थं लक्ष्यस्वरूपनिरूपणमप्यावश्यकमेवेति तदन्तर्भावेन लक्षणाभिधानम् । अत एव वक्ष्यति तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेवेतिथ्यप्याहुः । असाधारणपदं शृङ्गित्वे प्रसङ्गवारणाय । तस्य लक्ष्यधर्मत्वेऽप्यसाधारण्याभावात् । अन्ये तु शृङ्गित्वेन महिव्यादिसाधारणेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यतया तस्य तस्यलक्ष्यत्वादेव तत्रातिव्याप्तिपरिहारान्नैतद्वैयर्थ्याभिर्याशङ्क्यान्यसाधारण्येन तेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यत्वेऽपि तद्योग्यत्वस्य लक्ष्यपदार्थत्वाभावात्तत्त्वेनष्टत्वस्यैव च तच्छब्दार्थत्वेन विवृतत्वाच्छृङ्गित्वेन गोमात्रस्येतरस्माद्वावृत्तेश्च कदाचिदिष्टत्वेन तत्राप्युक्तरूपलक्ष्यतासङ्गात्वेन तदनिवारणेनासाधारणपदस्यावश्यकत्वादिस्यभिप्राय इत्यप्याहुः । किन्तुलक्ष्यं यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमित्युच्यत इत्यतो लक्षणप्रयोजनद्वैविध्यानुरोधेन प्रयोजनद्वयघटितं लक्ष्यस्य लक्षणमाह ॥ यावत्स्वित्यादिना । अन्यव्यावृत्तिशब्दवाच्यस्यान्यतरबुद्ध्युत्पादनेच्छाविशेष्यमित्यर्थः । अन्यथा परस्परव्याप्तिप्रसङ्गादिति बोध्यम् । ननु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनासम्भवस्यासाधारण इत्यनेनातिव्याप्तिश्च व्यावर्तितत्वेनोक्तलक्षणस्यासम्भव्यतिव्याप्तिवृत्तौ सिद्धायानमप्यव्याप्तिवारकपदाभावेनोक्तलक्षणस्याव्यापकव्यावृत्त्यसिद्ध्या तत्रातिव्यापकं लक्षणलक्षणमिति शङ्कते ॥ नन्विति । लक्षणतया तल्लक्ष्यत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरित्यतोऽतिव्याप्यसम्भवयोरिवान्यासेरपि लक्षणदोषस्यात्र लक्षणतया लक्ष्यस्वमित्यतिव्याप्तिवृत्तौलापयितव्येत्याह ॥ अतिव्याप्त्यसम्भवाविवेति । तथा चातिव्याप्त्यादिपरिहारायासाधारणधर्म इति विशेषणं यथोपादीयते तथाऽव्यापके शबलत्वादावतिप्रसङ्गपरिहाराय यावच्छ्रुत्यासाधारणो धर्म इति वा लक्ष्यव्यापकधर्म इति वा तल्लक्षणं वक्तव्यमिति नोक्तं लक्षणलक्षणमनुपपन्नमिति भावः । लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्वेन साध्यव्याप्यताया लिङ्गास्त्रोपयोगेनावश्यकत्वेऽपि तद्व्यापकतयाऽनावश्यकत्वाच्च व्यापकत्वाभावो दोषयेति परिहरति ॥ उच्यत इति । साध्यव्याप-

साध्यव्याप्यताया लिङ्गस्वोपयोगेनावश्यकत्वेऽपि तद्व्यापकतयाऽनावश्यकत्वाच्च व्यापकस्वाभावो दोषयेति परिहरति ॥ उच्यते इति । साध्यव्याप्य-

कताया लिङ्गलोपयोगिष्वे बाधकमाह ॥ इतरथेति । अग्निमिति पर्वते महानसे वा धूपस्य सत्त्वेऽप्यग्निमित्ययोगोल्लेखे तदुपलक्षणं कथ्यन्त्यागमः ।
दिति भावः । ननु साध्यव्यापकताया लिङ्गत्वानुपयोगित्वात्तद्व्याप्यतामात्रेणैव लिङ्गत्वव्याप्यगोमे निर्धूषणक्षदृष्टान्ततदुपलक्षणं प्रापे लिङ्गत्वस्य
स्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ किन्नामेति । न च व्यापकता लिङ्गतोपयोगिनीति न व्यापकतामात्रस्य लिङ्गत्वोपयोगो निमित्तमेवेत्येवोक्ततातिप्र-
सङ्गाः स्यात् । किन्तु साध्यव्यापकताया एव । पक्षीकृतदृष्टान्तव्यक्तिव्यापकतायास्तूपयोगोऽप्युपगम्यत एव । ततश्च तदुपलक्षणं तदुपलक्षणं तदुपलक्षणं
इत्याशयेन परिहरति ॥ पक्षीकृतेति ॥ व्यापकता त्विति । व्यापित्वमित्यर्थः । तदुक्त इत्यतस्तदुभयं कर्मणोपपादयति ॥ उपलब्धत्वेत्येवमित्यादिना ।
यद्यपि व्याप्तिः साधनस्यैव धर्मो न साध्यस्य तथाऽपि साधनाश्रिताया अपि तस्याः साध्यनिरूपितत्वेन तद्वर्तमानत्वेनैव औपचारिक इति श्रुतम् ।
यदर्थं लक्षणस्य लिङ्गतोपयोगित्ववर्णनं यदर्थं च लिङ्गलोपयोगिरूपवधारणं तदिदानीमाह ॥ तथा चेति । ननु तदानीं लिङ्गविधिपतयात्रव्या-
सित्वस्य लक्षणोपक्षितरूपस्य लक्षणलक्षणे प्रत्यायकपदभावात्कथमेव रूपस्य लक्षणस्यानेन व्यावृत्तिरित्यतस्तस्य लक्षणस्य धर्म इत्यनेनैवोक्तत्वात्तदुक्ता-
तेनानेवरूपस्य व्यावृत्तिरित्याह ॥ तच्चेति । तदानीं लिङ्गविधिपतमात्रव्यासित्वं चेत्यर्थः । ततश्च तदानीं लिङ्गविधिपतमात्रव्यासित्वेन शब्दत्व-
स्यापि लक्षणत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । इदं च लिङ्गविधिपतमात्रव्यासित्वस्य लक्षणस्य धर्म इत्यनेनोक्तवचनं लक्षणस्य धर्म इत्यनेन
लिङ्गविधिपतव्यासित्वस्योक्तत्वान्न व्यापकतालभार्थं लक्षणलक्षणे पृथक् व्यापकतापदापेक्षेत्यभिप्रेत्यैव । न तु लक्षणस्य धर्म इत्यनेनैव तदानीं लिङ्ग-
विधिपतमात्रव्यासित्वस्याप्युक्तत्वाभिप्रायेण लक्ष्यपदेन तदानीं लिङ्गविधिपतत्वस्य पष्ठयुत्तरधर्मपदेन च तद्व्यासित्वस्य दशश्चिदुक्तताल्लेखेऽपि भाग्यर्थस्य
तेनानुक्त्या लक्षणलक्षणान्तर्गतपदद्वयेन लिङ्गविधिपतमात्रव्यापिताया अनुक्तेः । उक्तौ चात्रासाधारणपदस्यान्वयः च न वर्तते चान्वयस्यैव वैय-
र्थ्यपतात् । न चैवं सति यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्यता वर्तत इत्यादौ व्याप्येति विशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । तत्रापि यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्येतादौव
तदानीं लिङ्गविधिपतव्यासित्वलाभसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रापि लिङ्गविधिपतमात्रव्यासित्वस्यैव विशेषलक्षणार्थत्वेनाभिप्रेतार्थत्वादिति व्युत्पत्तिः ।
का तर्हीतिव्याप्यसम्भवायोरिवव्यासित्वलक्षणदोषत्वोक्तेर्गतिरित्यत आह ॥ अव्यापकत्वस्येति । तत्राव्यापकत्वस्य सार्वत्रिकत्वाद्बुद्ध्यावहतत्वादिति

भावः । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितसकलोगोव्यापित्वाभावाच्च सत्रातिव्याप्तिरिति न तद्यावृत्त्यर्थं लक्षणलक्षणे पदान्तरापेक्षेति हृदयम् । एवं गोत्वावच्छिन्नसकलगोव्यवृत्तीनां लिलक्षयिषितत्वं एव शबलत्वादेरव्यापकत्वेनालक्षणत्वात्तदभिप्रायेण दोषत्वोक्तिरित्युक्तम् । इदानीं त्वव्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽपि निमित्तान्तरेण लक्षणदोषत्वोक्तिं समर्थयते ॥ यदेति । लक्षणत्वेनोक्तव्यापकधर्मश्रयाल्लक्ष्यादन्यत्र तज्जातीये लक्ष्ये व्यावृत्त्यादिसाधकमन्यल्लक्षणान्तरसद्भावे तुल्यजातीयस्य तेनैव व्यावृत्त्यादिसिद्धेर्नान्व्याप्तिदोष इति भावः । ननु किमेवं क्लिष्टकल्पनया व्यापकधर्माणामलक्षणत्वादेवं लक्षणदोषत्वोक्तिरिति किन्न स्यादित्यतो लक्षणत्वप्रयोजकस्य व्यावृत्त्यादिसाधकत्वस्यैव तत्रापि सत्त्वाच्च लक्षणत्वाभिप्रायकत्वं तदुक्तोक्तेश्चाशयवानाह ॥ वस्तुतस्तस्विति ॥ एकमिवेति । सर्वलक्ष्यसाधारण्यैकलक्षणमिवेत्यर्थः ॥ अनेकमपीति । कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यनेकमपीत्यर्थः । अत्र स्वाश्रयव्यावृत्त्यादिकारित्वादनैकस्य लक्षणत्वमित्येव वक्तव्ये यदेकमिवेति दृष्टान्तप्रदर्शनं तत्स्वत्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारिणोऽप्यव्यापकस्यालक्षणत्वे तस्माद्विध्वन्ते यस्मिन्नाति कारितत्वेन लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । यद्यपि क्रियागुणवदित्येव परेण पठितं न तु क्रियावद्गुणवदिति । तथाऽपि क्रिया च गुणाश्च विध्वन्ते यस्मिन्नाति कारितत्वेन लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । ननु द्रव्यमात्रनिष्ठो धर्मः क्रियावत्त्वमद्रव्ये नास्ति समवायिकारणत्वयद्गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थमेव द्रव्यलक्षणेऽपि पाठो न तु लक्षणत्वेनेति कथमनेनाव्यापकस्य लक्षणत्वसिद्धिः । न च क्रियावत्त्वस्य द्रव्यसाधारणधर्मत्वप्रतिपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वे द्रव्यत्वसाधनार्थत्वादित्यभिप्रायेण किरणवर्तनारमतमाशङ्कते ॥ क्रियावद्ग्रहणमिति । विकल्पेनैतत्पराचष्टे ॥ तदिति ॥ अपाकृतत्वादिति । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । लक्षणस्य लिङ्गात्वेनोपयोगित्वालिङ्गत्वस्य च व्याप्यत्वमात्रेणैव सम्भवाच्च व्यापकत्वस्य लक्षणतायामुपयोग इत्यव्यापकस्यापि क्रियावत्त्वस्य युक्तं लक्षणत्वमित्यर्थः । क्रियावत्त्वस्य लिङ्गात्वानुपपत्तेर्न लक्षणत्वमित्याशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ अनन्यवसितत्वादिति । क्रियावत्त्वस्य सपक्षे आकाशादौ विपक्षे गुणादौ चावृत्तेः पक्षमात्र एव वृत्तेरसाधारणत्वमित्यर्थः । अनुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य न दोषत्वमित्याभिप्रेत्याह ॥ कैश्चिदिति । अनन्यवसितस्यासाधारणत्वा-

तस्य च सत्यतिपक्षोत्थापकतयैव दूषणत्वात्पूर्वानुमाने चानुकूलतर्कसद्भावे प्रबलतदनुमानवर्धितत्वेन प्रतिपक्षसम्भवाच्चानुकूलतर्कवतारोऽसाधारणस्य दूषणत्वमिति भावः । नन्वस्त्वनुकूलतर्कवतारदशायामसाधारणस्यादूषणत्वं तथाऽपि तदनन्तरदशायामस्यैव दूषणत्वम् । हेतुः सकलसाध्यवद्भा-
वुत्वा किं साध्याभावसाधकः किंवा सकलसाध्याभाववद्भावुत्वा साध्यसाधक इति संशयाधायकत्वात्तत्कथं क्रियावत्त्वेन द्रव्यत्वसाधनमित्यत आह ॥
येषां चेति ॥ कीदृश इति । तत्र यत्किञ्चित्सप्तशृत्तित्वेनासाधारण्याभावादिति भावः । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युत्तरत्र मूले ज्ञाने याथार्थ्यं
मुख्यं करणेऽपि शब्दे मुख्यमन्यत्रास्यमित्युच्यते न तद्युक्तम् । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकाभावे तदसिद्धेः । उभयप्रामाण्यसिद्धा-
वप्युभयत्र मुख्यत्वेनैव वाऽमुख्यत्वेनैव वैकरूप्ये सम्भवति क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचिदमुख्यत्वमिति वैरूप्याश्रयणस्य निर्विबन्धनत्वादित्यत उभयोरपि
प्रामाण्ये नियामकं कथयन् ऐक्यरूपे च बाधकं च दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति ॥ केचिदित्यादिना । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नित्या-
मकमाह ॥ प्रमितिरिति । अनेनोभयोरपि प्रामाण्ये सामर्थ्यमेव नियामकमित्युक्तं भवति । भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्योपपादनपूर्वक-
मतिप्रसङ्गाच्च तद्वियामकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ यद्यपीति । नपुंसके भावे क्त इत्यतौ भाव इत्यनुवर्तमाने ल्युट्चेति भावे ल्युङ्विधानात्करण-
धिकरणयोश्चेति करणाधिकरणयोरुभयोरपि ल्युङ्विधानाच्च ल्युटो भावकरणमात्रनिष्ठत्वमिति ल्युङुन्तप्रमाशब्दस्य सामर्थ्याद्भावकरणधिकरणानां
प्रामाण्यप्रसक्त्या न तेन द्वयोरेव प्रामाण्यसिद्धिरिति भावः । न केवलमनुशासनमात्रं नियामकं ब्रूमः । किन्नामाभिधाने सत्येव । न चाधिकरणे
विशिष्टमनुशासनमस्ति येन तस्यापि प्रामाण्यं प्रसज्येत । तथा च विशिष्टरयानुशासनस्योभयमात्रनिष्ठत्वेनोभयोरैव प्रामाण्यसिद्धिर्भवित्यतीत्या-
शयेन समाधत्ते । तथाऽपीति ॥ तत्रेति । अधिकरण इत्यर्थः । अनुशासनस्याभिधानसपेक्षत्वे नियामकमाह ॥ कृत्वाङ्कितेति । प्रमाणशब्दश्च
कृदन्त इति भावः ॥ अभिधानाधीनत्वादिति । प्रयोगानुसारित्वादित्यर्थः । ग्रामं गच्छतीत्यादावनभिधानेन कर्मण्यणित्यादिलक्षणप्राप्तकृदाद्यनुसृति-
दर्शनादिति भावः । विशिष्टानुशासनस्याप्यधिकरणसाधारणत्वाच्चोभयोरैव प्रामाण्यनियामकत्वमिति ॥ शङ्कते ॥ नन्विति । नाभिधानमात्रमा-
पेक्षानुशासनस्य नियामकत्वमभ्युपगच्छामः किन्नामानुचरित्वाभिधानसहकृत्यैव । प्रकृते च विप्राः प्रमाणमिति प्रयोगस्यैवपचारिकत्वेन विशिष्टानु-

शासनस्य तत्राभावात्तात्प्रसङ्ग इत्याशयवान्कुतोऽस्य प्रयोगस्यौपचारिकत्वमित्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिं तावदुपपदयति ॥ विप्राणामिति । विप्राणां प्रमायां कर्तृत्वे हेतुमाह ॥ स्वातन्त्र्येणेति । हेतौ तृतीयोऽयं स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु विप्राणां स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं तथाऽपि कर्तृणामपि तेषां साक्षात्क्रियाधारत्वेनाधिकरणत्वमपि किं स्यादित्यतो भवेदेवं यदि क्रियाधारत्वेमाधिकरणत्वं स्यान्न चैवं कर्तृणां तेषामनवकाशया कर्तृसंज्ञया स्वविषयाबाधेनाधिकरणत्वयोगादित्याह ॥ न हीति । तद्धेतोरित्यतस्य तस्य दुर्निरूपत्वादाधिकरणत्वादाधिकरणकारकोच्छेदः स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ किन्नामेति । कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षात्साध्याक्रियामुपकुर्वन्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमित्याधारोऽधिकरणमिति सूत्रायाभिमुखतोक्तिं मनसि निधायाधिकरणलक्षणमाह ॥ कर्तृकर्मणोरित्यादिना । ततश्च शयनरूपक्रियाश्रयकर्त्राधारतया कटस्य शयनं प्रत्यधिकरणत्ववद्विहित्वाख्य-क्रियाश्रयौदनरूपकर्मधारतया स्थाल्याः क्रियां प्रत्यधिकरणत्ववच्चेह कर्तृकर्मव्यवहितक्रियां प्रत्याधारत्वेमाधिकरणत्वं विप्राणामभिलषता वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । प्रमाश्रयाणां स्वाश्रितत्वरस्यात्माश्रयप्रसङ्गेनासम्भवादिति न मुख्यमधिकरणत्वं तेषामिति भावः । एवं मुख्यार्थानुपपत्तिमभि-धायोपचारप्रयोजकं मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयन्निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ सिद्धान्तेति । ज्ञाने याथार्थ्यस्य मुख्यत्वादेव हि तस्य केवलत्वमन्यत्रा-मुख्यत्वादननुप्रमाणत्वमिति हि सिद्धान्तः । तत्रोभयत्रापि प्रामाण्यस्यैकप्रकारत्वे विभागानुपपत्त्या सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः ।

अनु०—तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः॥ अर्थत्वमर्थतैव स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥

मु०—प्रकारद्वयस्यान्योन्यास्मिन्नवर्तनेनाव्याप्तत्वादित्यत आह ॥ तदिति । करणभूतयोः प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यमिति शेषः । एतच्च (स्पष्टी) स्फुटीकरिष्यते । स्यादेतत् । यदि याथार्थ्यं प्रमाणलक्षणं स्यान्न च तत्सम्भवत्यतिव्याप्तेः । तथा हि । योग्यतावी-प्सापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथाशब्दार्थाः । अर्थशब्दश्चाभिधेयधनवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु वर्तते । तत्र सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य न तावदत्र परिग्रहः । यथाऽसादृश्य इत्यव्ययीभावविधाने विशेषणात् । समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव यथार्थानु-भवः प्रमेत्यत्र किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यामित्यादिः कस्यचित्संशोऽनुपपन्नः । नापि योग्यतावीप्सासार्थस्य । वाक्यशेषाभावेनार्थयोग्यताया

अर्थानां वीक्षाया वा प्रामाण्यापत्तेः । तस्मात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्येदं ग्रहणम् । अर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनो ग्रहणेऽव्याप्तिरसङ्गात् । विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यैव ग्रहणम् । तथा चार्थं विषयं नातिवर्तते न व्यभिचरति यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । एतच्च लक्ष्मणश्रिया-
मात्रेऽस्ति । न हि गमनं गम्यमतिवर्तते । नापि छिदा छेदम् । यदेव हि गत्यादिना प्राप्तं तदेव गम्यादि । ततो नेदं लक्षणमित्यत
आह ॥ अर्थत्वमिति । अर्थतैव ज्ञेयतैवार्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्माकं विवक्षि (ता) तं स्यात् । न तु विषयत्वमित्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । अर्थशब्दस्तु न विषयपर्यायो गृह्यते । किन्तु ज्ञेयवाची । यथापि न
तत्र तस्य रूढिस्तथाऽव्ययत इत्यर्थे इति व्युत्पत्त्या तद्वाचिताऽस्त्येव । अतैरीणादिकस्य थप्रत्ययस्य प्रसिद्धत्वात् । गत्यर्थानां च ज्ञाना-
र्थत्वादिति । नन्वर्थतेति कथम् । अर्थः स्वार्थविषययोरिति विशेषणात् । मैवम् । स्वामित्वापचारान् । अर्थो हि ज्ञानपेक्षया प्रधानं
विवक्ष्यते । किमतो यदेवं ज्ञेयतैवार्थत्वमित्यत आह ॥ नेति । क्रियावैष्येषु क्रियाविषयेषु सार्ज्यता । तदभावाच्च न यथार्थता । क्रिया-
स्थिति नातिव्यापकं प्रमाणलक्षणमिति शेषः । नन्वेतावताऽपि नातिव्याप्तिपरिहारः । गमनादीनामपि ज्ञेयानतिवृत्तत्वात् । न हि तद्वि-
षयो ग्रामादिः सर्वथा न ज्ञेय इति शक्यते वक्तुम् । तदत्यन्ताभावप्रसङ्गादिति । मैवम् । यथा हि पितरि साधुर्मतिरि साधुरिति वाक्यं
यत्किञ्चित्पित्रादौ साधुत्वेन न पर्यवस्यति । किन्तु स्वीये पित्रादौ । तत्कस्य हेतोः । पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात् । सम्ब-
न्धिशब्दानां ह्येष महिमा । अन्यथा पितुर्धनश्रुपादद्यादित्यादौ बहुविधवः स्यात् । सति चैवं शब्दमहिमानमनादृत्य प्रत्ययतिष्ठमानः
छलवादितया जीयेत । तथा प्रकृतेऽपि ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । न च गम(ने)नो पा-
धिना गमनेन वा निमित्तेन ग्रामो ज्ञेयः । येन तमनतिक्रम्य वर्तमानं गमनं यथार्थं स्यात् । किन्तु गम्य एव । तत्कथमतिव्याप्तिः ।
भवति च घटादिज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्यां ज्ञेय इति । तदित्युक्तं क्रियावैष्येषु सा न मता शब्दार्थतत्त्वविदुषामिति । ननु
तथाऽव्यन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वं वा । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानादिति चेन्न । ज्ञानतत्करणाप्रोपादानेन लक्षणस्य व्याख्यातत्वात् ।

स्वरुणग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रमित्यत्र यथेति । ननु किमिदं प्रमाणस्य ज्ञेयव्यभिचारित्वं नाम । किं प्रमेयव्याप्यत्वं किंवा यावत्प्रमेयगोचरत्वं । आद्येऽपि व्याप्तिः किं देशतः किंवा कालतः । न प्रथमः । प्रमाणासमानदेशार्थविषयप्रमाणेष्वव्याप्तेः । न द्वितीयः । अतीतादि विषयप्रमाणाव्याप्तेः । नान्यः । असर्वज्ञानानां तत्करणानां चाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । मैवम् । अद्वैतागमादेस्तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमभ्युपगच्छता परेणा (पि तस्या) व्यस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात् । परेणाङ्गीकृतमुपादा (य मया व्यव) यास्माभिव्यञ्जियते न तु किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यत इति चेन्न । स्वप्रतिपत्ताववश्याश्रयणीयत्वाद्वावस्थायाः । न हि स्वप्रकाशं तत्त्वमित्येतावता विना वेदान्ताधिगमं तदधिगमः शक्योऽङ्गीकर्तुम् । अथावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमिति ब्रूयात्तदा विभ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यात् । तत्राप्यावेदितस्येदमाकारस्य सत्त्वात् । अथ यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वं सदेकगोचरत्वामिति यावदिति वदेत् । तदेवास्माकमपि याथास्थ्यमिति वदामः । नन्वेवमपि भ्रमेऽतिव्याप्तिः । न हीदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तत्सम्बन्धः समवायो वा तच्चादात्म्यं वा न सत् । अन्यत्र सत्त्वेऽयत्रासदिति चेत् । न हि देवदत्तो गृहे सन्नित्यसन्नेव । न चायमस्यस्माकं प्रसङ्गः । अधिष्ठानेतरस्य सर्वस्यानिर्वचनीयतयाऽङ्गीकारादिति । मैवम् । अस्माभिरपि तस्यात्यन्तासत्त्वस्वीकारात् । अथ मतं किं विषयसत्त्वं तदानीमभिमतमुत पूर्वमेव पश्चाद्यद्वा सर्वदाऽथवा यदाकदाचिद्वादि वा यद्यद्यदेशकालयोर्यथा प्रतीतं तस्य तद्देशकालयोस्तथात्वेन । नाद्यः । अतीतानागत (विषय) प्रमाणाव्यापनात् । न द्वितीयः । वर्तमानानागतविषयाव्याप्तेः । पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ विभागोत्तरकालं संयुक्तप्रत्यये वाऽतिव्याप्तेश्च । न तृतीयः । अतीतादिविषयाव्याप्तेः । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिना रक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तेश्च । न चतुर्थः । अनित्यविषयाव्याप्तेः । न पञ्चमः । पूर्वोक्तविभ्रमेऽतिव्याप्तेः । नापि षष्ठः । देशकालप्रमाणाव्याप्तेः । न हि देशकालयोर्देशकालान्तरमस्तीति । मैवम् । देशकालयोरपि स्वसम्बन्धेन निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा यद्यथाभूतं प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमित्युक्त एव नातिप्रसङ्गः । देशकालयोरपि विशेषणान्तरवद्यथाभूतामित्यनेनैव गृहीतत्वात् । विशेषपानुक्तेरुक्तदोषाप्रसक्तेश्च । तथाऽपि

निश्चायकाभावेनासम्भवीदं लक्षणम् । तथा हि । ज्ञानयाथाश्रयं किमदृष्टकरणजन्यत्वेनावधारणीयम् । उत दृष्टकरणजन्यत्वनाथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन । यद्वा ज्ञानान्तरसंवादेन । किंवा विसंवादाभावेन । नाद्यः । तस्यापि दुरवधारणत्वात् । ज्ञानयाथाश्रयेन तदनुमाने चेत्-
रेतराश्रयत्वापत्तेः । नित्यज्ञानेषु तदभावाच्च । न द्वितीयः । अशक्यावधारणत्वात् । न तृतीयः । सर्वत्र तदभावात् । न चतुर्थः ।
सुखादिज्ञाने तदभावात् । ज्ञानमात्रसंवादाङ्गीकारं च धारावाहिकविभ्रमेऽपि तदग्रहापत्तिः । यथाश्रयज्ञानसंवादाभ्युपगमे तु तत्तद्याथाश्रया-
वधारणेनानवस्था । न पञ्चमः । असञ्जातवाधभ्रमेऽपि तदापातात् । पुरुषदेशकालविकल्पानुपपत्तेश्चेति । मैवम् । तथा सति वेदान्त-
जनितविज्ञानस्यापि याथाश्रयानवधारणप्रसङ्गात् । विषयसत्यत्वाच्चदवधारणमिति चेत्तेदेव कथम् । ज्ञानसामर्थ्यादिति चेत् । किं ज्ञान-
मात्रस्य सामर्थ्यमुत यथाश्रयतया निश्चितस्य । आद्ये शुक्तिरजतादेरपि सत्यतापत्तिः । द्वितीयेऽपि किमेतस्यैव ज्ञानस्योत ज्ञानान्तरस्य ।
न प्रथमः । परस्परश्रयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अनवस्थाद्यापातात् ।

टि०—उभयत्र प्रामाण्यस्यनेकप्रकारतया मूलारूढत्वमिद्वयमपेक्षितं पूर्यति ॥ करणेति । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तम् । तथा
सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापातादित्यत आह ॥ एतच्चेति । ज्ञानार्थं ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थं तदनन्तरमित्यादिना न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे-
याथार्थं मुख्यं किन्तु कारणत्रयापेक्षया ज्ञान एव तन्मुख्यं कारणेष्वनिर्धारणायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यम् । ते एते परमुख्यमुख्ये
एककृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति स्फुटीकरित्यत इत्यर्थः । यद्वा ननु च प्रामाण्यस्यनेकप्रकारत्वे प्रकाशयत्यान्यान्यसिद्धवर्तमानादु-
क्ताव्याप्तितादवस्थमित्यत आह ॥ एतच्चेति । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिनेति शेषः । नन्वर्थत्वमर्थैव स्यादित्युत्तरवाक्यम-
नर्थवम् । न च लक्षणान्तर्गतस्यार्थशब्दस्य व्याख्यानार्थं तादृशं वाच्यम् । तथा सति यथाशब्दार्थस्यापि वक्तव्यत्वापातात् । न च प्रसिद्धेषु
योग्यताद्यर्थेषु प्रकृताविरूद्धो यथाशब्दार्थो ज्ञातुं शक्यत इति तदनभिधानमिति वाच्यम् । तथा सति प्रसिद्धेष्वभिधेयाद्यर्थेषु प्रकृताविरूद्धस्यार्थ-
शब्दार्थस्य ज्ञातुं शक्यत्वेन तदभिधानवैयर्थ्यापातादित्यतोऽर्थशब्दस्यैव व्याख्याने नियामकं वदंस्तद्वाक्यमवतारयति ॥ स्यादेतदिति ॥ अति-

व्याप्तेरिति । सकर्मकगमनादिक्रियामात्र इति शेषः । कथं गमनादिक्रियाया याथार्थ्यं येन तत्रातिव्याप्तिरित्यतो विषयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वा-
 त्तिदिति वक्तुं कुतोऽत्रानेकार्थयथाशब्दस्यानतिक्रममात्रार्थत्वं कुतश्चानेकार्थस्यार्थशब्दस्य विषयमात्रार्थत्वमित्यतोऽर्थान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं तदु-
 भयं व्यवस्थापयितुं सम्भावितान्यथार्थशब्दयोरर्थार्थास्त्वावहरयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ यथाशब्दार्थ इति । यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्था-
 नतिक्रम इत्यमरोक्तेरिति भावः । वर्तते इति । अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरोक्तेरिति भावः । इदानीं परिशेषेणानतिक्रमार्थत्वं
 व्यवस्थापयितुं यथाशब्दार्थान्तराणि पराचष्टे ॥ तत्रेति । कुतो न परिग्रह इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्य किमत्राव्ययीभावोऽभिमतः किंवा
 ततोऽन्यं इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ यथेति ॥ विशेषणादिति । असादृश्य इति सादृश्यव्यतिरिक्तत्वेन यथाशब्दार्थस्य विशेष-
 णादित्यर्थः । असादृश्यार्थकस्यैव यथाशब्दस्य यथासादृश्य इत्यनेनाव्ययीभावनियमनाच्च सादृश्यार्थकस्य तस्यार्थशब्देनाव्ययीभावोऽन्यथा हि
 यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वणैव समासस्य सिद्धत्वाद्यथासादृश्य इति सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं वाऽनेन यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेण
 सिद्धम् । इदंनु वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमितीत्याशयः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ समासान्तरस्य चेति । सादृश्यसापेक्षत्वात्तदर्थक्यथाशब्दस्यासमर्थ-
 त्वान्न समासान्तरं सम्भवतीत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि समासोऽर्थशब्देनावश्यमभ्युपगमनीयः । अन्यथा यथा सादृश्य इति सादृश्यार्थ-
 क्यथाशब्दस्य समासाप्रसक्त्या तन्निषेधानर्थक्यप्रसङ्गादित्यपरितोषादाह ॥ आदीति । अनेन प्रकृतानुपयोगित्वपरिग्रहः । तत्पुरुषादेः प्रकृत-
 प्रामाण्यानुपपादकत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वादिति ध्येयम् । अन्ये तु समासान्तरेऽर्थसादृश्यस्य लक्षणार्थतया पर्यवसानादस्त्यादिक्रियासापेक्षयथाशब्द-
 स्यार्थशब्देनासामर्थ्याच्च समासः सम्भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन समासान्तरेऽर्थशब्दस्यैवोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्गास्य सङ्ग्रह इत्याहुः । केचि-
 त्वसादृश्य इति विशेषणद्वययीभावासम्भवेऽपीह यथासदृशोऽर्थो यस्येत्येव बहुव्रीहिरिव किञ्च स्यादित्यत आह ॥ समासान्तरस्येति । साह-
 श्यस्येतरान्वितत्वेन तदर्थक्यथाशब्दस्यान्यपदार्थेनासामर्थ्यात्सादृश्यवाचक्यथाशब्दस्य सादृश्यवत्परत्वाल्लक्षणपत्तिश्चेत्याशय इत्याहुः ॥
 अत एवेति । सादृश्यार्थत्वे समासानुपपत्त्या समासेन सादृश्यार्थत्वाभावस्यैव निर्णीतत्वादेवेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन तत्त्वविषयकस्वरूपविधा-

न्तरपरिग्रहः ॥ कस्यचिदिति । खण्डनकारस्येत्यर्थः । सम्भावितस्यैव प्रष्टव्यत्वादिति भावः । एवं प्रकृते सादृश्यार्थत्वासम्भवमुपपाद्य योऽस्यत्वा-
द्यर्थत्वासम्भवमप्युपपादयति ॥ नापीति । अत्र परिग्रह इत्यनुवर्तते । उभयत्र हेतुमाह ॥ वाक्येति । योऽयार्थत्वे यथाशब्दस्यार्थस्य योऽयतेत्यर्थ-
पर्यवसानाद्विप्सार्थत्वे चार्थमर्थं प्रतीत्यर्थपर्यवसानादर्थयोग्यताया वाऽर्थवीज्यताया वा प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । नन्वेव सादृश्यार्थत्वपक्षेऽर्थसादृश्य-
स्य प्रामाण्यमापादयितुं शक्यत इति कुतस्तदनापादसम्भवादनपादने चापादने च कुतोऽत्रापि तदापादनसम्भवो येनार्थ-
योग्यतादेस्तदापाद्यत इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्योक्तरीत्या समासानुपपत्त्या तद्रूपवाक्यदोषेणार्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमिहापादितम् । योऽय-
ताद्यर्थत्वे तु समासानुपपत्तिरूपवाक्यदोषाभावेनार्थयोग्यतायास्तद्धीप्सताया वा लक्षणवाक्यार्थत्वा लाभसम्भवात्तन्मूलकमर्थयोग्यतादेः शक्यते प्रामा-
ण्यमापादयितुमिति तदेवेहापाद्यत इत्याशयेनोक्तं वाक्यदोषाभावेनेति । वाक्यशेषाभावेनेति पाठे लक्षणे तद्व्यावर्तकपदश्रयणेनेत्यर्थः । एवं प्रसक्तय-
थाशब्दार्थान्तरप्रतिषेधं विधायदानीं परिशेषयति ॥ तस्मादिति ॥ पदार्थेति । समभिव्याहृतपदार्थेत्यर्थः । नन्वनतिक्रमार्थत्वं न यथाशब्दस्य
युज्यते तस्मा सति यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थं यथासादृश्य इत्यव्ययीभावविधानादव्ययीभावस्य च ननुसकत्वविधानादुपकुम्भमित्यादिवद्यर्थार्थं प्रति-
तिरित्यादिप्रयोगप्रसङ्गेन यथार्थप्रतीतिरित्यादिप्रयोगस्यासाधुस्वप्नसङ्गादिति चेन्न । तस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति चैतत्स्वयमेव ग्रन्थकारो यथार्था
युक्त्य इत्येतद्व्याख्यानावसर इति ध्येयम् । एवं यथाशब्दार्थमभिधायार्थशब्दस्यापि प्रसक्तार्थान्तरप्रतिषेधप्रदर्शनपूर्वकं विषयार्थत्वं परिशेषेण
दर्शयति ॥ अर्थशब्दस्य चेति ॥ अव्याप्तिमसङ्गादिति । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रगतत्वेऽपि प्रत्यक्षादावभावात्त्रा-
व्याप्तिप्रसङ्गः । धनप्रयोजननिवृत्तिवाचिनो ग्रहणे च तत्तदनतिक्रमस्य तत्तज्ज्ञानमात्रवृत्तित्वेऽपि तदन्यत्र घटादिज्ञाने सत्त्वात्त्राव्याप्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥ विषयापरपर्यायेति । अर्थो विषयार्थतयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधायो च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजन इति मेदिनीकारोक्तेरिति
भावः । एवं लक्षणवाक्यान्तरगतपदार्थो निरूपितः । तेनार्थशब्देन विषयस्य यथाशब्देन च तदनतिक्रमस्य लाभेऽपि विषयानतिक्रम्य वर्तमान-
त्वस्य कथं लाभ इत्यतो यथार्थशब्दयोरव्ययीभावसमासेन तल्लभ इत्याशयेनाव्ययीभावसमासप्रदर्शनपूर्वकमभिमतं वाक्यार्थमाह ॥ तथा चेति ।

एवमतिव्याप्युपयोगिनो लक्षणवाक्याल्लभमुपपाद्येदानीमतिव्याप्तेरिति प्रतिज्ञातमतिव्याप्तिं दर्शयति ॥ एतच्चोच्यते । विषयमनतिक्रम्य वर्तमानं
 चेत्स्थर्थः । सकर्मकक्रियामात्रे गमनार्थिरूपक्रियायामित्यर्थः ॥ न हीति । हेद्यमतिवर्तत इति सम्बन्धः । ननु कर्मानेकविधाश्वित्यर्थं विकार्यं च ।
 तत्र यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्नित्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्-
 गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदित्युक्तेः । तत्र नित्यं यथा कटं करोतीत्यादि । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं यथा काष्ठं भस्मकरोतीत्यादि ।
 गुणान्तरोत्पत्त्या यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । तत्रासतोर्भस्मकुण्डलयोजयमानत्वेन नित्यत्वम् । काष्ठसुवर्णादेस्तु विधीयमाणत्वेन विकार्यत्वम् ।
 तदिह कथं ग्रामदारुणयोग्यादिकर्मत्वं येन ग्रामदारुणां गम्यच्छेद्ये स्याताम् । न चात्र गम्याद्विनित्यं विकार्यं वा किञ्चिद्दृश्यते यद्व्यादि स्यात् ।
 ततो गत्यादेरपि गम्याद्यतिक्रम्यवृत्तेर्न तत्रातिव्याप्तिरित्यतो गोक्तत्वरूपेण द्विविधमेव कर्म किन्तु प्राप्यान्तर्भावेन त्रिविधं च विकार्यं च प्राप्यं
 चेति त्रिधा मतमिति हरिणोक्तेः । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति तल्लक्षणम् । तद्यथाऽऽ-
 दिष्टं पश्यति हरिं भजतीत्यादि । तत्र रज्जुं सृजति काष्ठं दहतीत्यादौ प्रत्यक्षेणैव देवदत्तं रोषयतीत्यादौ च सुखैकलव्यादिकार्यानुमानेनैव च नात्र
 प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाकृतः कश्चिदतिशयो दृश्यत इत्यादित्यादेः प्राप्यत्वमेव । तथा च ग्रामादेराद्यप्रकारद्वयाभावेऽप्यादित्यादिवत्तृतीयप्रकारा-
 क्रान्तत्वादुक्तं ग्रामादेरपि गत्यादिकर्मत्वमिति न गम्याद्यतिक्रमो गत्यादेरित्यतिव्याप्तिरैवेत्याशयेनाह ॥ यदेवेति । ननु च याथाव्ययमिति लक्षण-
 वाक्यान्तर्गतार्थशब्दार्थस्यैव वक्तव्यत्वादर्थत्वमर्थतैवेत्यर्थत्वात्ययोरेमेदकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह ॥ अर्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति ।
 नन्वभिधेयत्वादेरप्यर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्कथमर्थतैवेत्यवधारणमित्यत उक्तमत्रेति । तथा च प्रकृतलक्षणात्तर्गतार्थशब्दप्रवृत्तावभिधेयत्वादेरभि-
 त्तत्वादप्युक्तमवधारणमिति भावः । ननु मूले यथाशब्दस्यार्थान्तरमनुक्त्वा कुतोऽर्थशब्दस्यैव प्रसिद्धार्थपरित्यागेनार्थान्तरवर्णनं कथं चार्थं शब्द-
 स्य ज्ञेयवाचित्वं तत्र तस्य रूढेरभावाद्योग्यं चाप्रतिभासादित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अङ्गीकृतमेवेति । प्रसिद्धार्थाङ्गीकारेऽनुपपत्तेर-
 भावान्न यथाशब्दस्यार्थान्तरमुक्तमिति भावः ॥ औणादिकथप्रत्ययस्येति । कर्मणीति शेषः । ऋगतावित्यस्मादुपिकृषिर्गातिभ्यः स्थानित्यौणादिकसूत्रेण

कर्मणि श्रन्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोः स्याद्धातुके परतो गुणे उरण् रपर इति परत्वे अचो रह्याभ्यामिति यस्य द्वित्वेऽशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु तथाऽऽर्धशब्दस्य गतिकर्ममात्रवाचित्वलाभेऽपि न ज्ञेयवाचित्वलाभ इत्यत आह ॥ गत्यर्थानामिति । अनेकार्थत्वाद्भातूनमिति भावः । यद्वा सर्वगत्यर्थो ज्ञानार्था इति न्यायादिति भावः । नन्वेतरचो यदिति सामान्यलक्षणप्राप्तयदपवादकस्य ऋहलोर्ण्यदिति प्यतः स्वामिवैश्ययोराभिधेययोः सतोरेवापवादो नार्थत्वाभिवैश्योरिति यत्प्रत्ययविधानादयः स्वामीत्यादिवत्प्रकृतेऽर्थस्य स्वामित्वाद्यभावेन प्रकृते तदप्राप्तेरपवादभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन ऋहलोर्ण्यदिति प्यति तस्य गित्वादचो ङिगतीति वृद्धौ परत्वे चायो ब्राह्मण इत्यादिवदायतेति भवितव्यमयेतेति तु कथमित्याशयेनाक्षिपति ॥ नान्वित्यादिना । (वामित्वोपचारे बीजमूतं गुणमाह ॥ अर्थो हीति । अर्थतथात्वस्य ज्ञानप्राप्ताण्यप्रयोजकत्वादर्थस्य ज्ञानापेक्षया प्राधान्यमित्यवधेयम् । क्रियार्थेष्वित्यत्र क्रियासाध्यफलेष्विति तज्ज्ञेयेष्विति वाऽन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ क्रियाविषयेष्विति । सेति स्त्रीलिङ्गानिर्देशादर्थत्वव्याख्यानास्यैवायं परामर्शो नार्थत्वस्येति प्रेम्त्याह ॥ साऽर्थयेति । लक्षणस्यातिव्याप्तौ शङ्कितायां क्रियायां लक्षणाभावस्यैव व्युत्पादनीयत्वात् । क्रियाविषयेष्वर्थत्वाभावव्युत्पादनमसङ्गतमित्यतो लक्षणाभावव्युत्पादनार्थत्वाच्चासङ्गातिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण साकाङ्क्षवाक्यं तत्परतया योजयति ॥ तदभावाच्चेति । क्रियार्थेषु न सेत्येतावतैव पूर्वैः किं मतग्रहणेनेत्यतोऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं तदिति भावेन पुनरतिव्याप्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेतावताऽपीति । अर्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वपरिग्रहमात्रेणपीत्यर्थः ॥ तदत्यन्ताभावेति । सर्वथाऽज्ञेयस्य ग्रामादेः सत्त्वे प्रमाणाभावेन तदत्यन्तासत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ विप्लव इति । यस्यकस्यचिसुत्रो यस्यकस्यचिद्वनमुपादद्यादित्येकरूप इत्यर्थः ॥ स्वज्ञेयमिति । स्वेनोपाधिना स्वेन निमित्तेन वा ज्ञेयमित्यर्थः । कथमुक्तविषयताऽतिव्याप्तिनिरास इत्यतः किं गमनस्य ज्ञेयत्वोपाधिक्रमभिमतं किं वोपाधिनिमित्तत्वमिति विकल्पं मनसि निधाय पक्षद्वयस्यापि क्रियायामसम्भवमाह ॥ न चेति । माऽस्तु तद्व्यतिव्याप्तिरसम्भवस्तु स्यादेवोक्तत्वरूपज्ञेयानतिक्रमस्य ज्ञानतत्करणयोरेयोगादित्यत आह ॥ भवति चेति । घटादेशानविषयत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञानस्य तच्छरीरान्तःप्रविष्टतयोपाधित्वस्य चक्षुरादेश ज्ञेयत्वोपाधिज्ञानानिमित्तत्वस्य सत्त्वाच्चासम्भवो गमनस्य चोक्तत्वरूपज्ञेयताशरीरानन्तर्भावाच्च ज्ञेयोपाधित्वं ज्ञानवत् नापि ज्ञानकरणवदुपाधिरूपज्ञाननिमित्तत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्याखण्ड-

लार्थः ॥ शब्दार्थतत्त्वेति । सम्बन्धशब्दार्थतत्त्वेत्यर्थः । भाष्यकारीयमतिव्याप्तिनिराकरणं दोषान्तरनिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्य दोषान्तरमाशङ्कते ॥ ननु तथाऽपीति । अतिव्याप्तिपरिहारेऽपीत्यर्थः । नेदं लक्षणमिति शेषः । लक्षणदोषाभावे कुतो लक्षणत्वमित्यतोऽतिव्याप्यभावोऽप्यसम्भवा-
 ल्यतदोषाद्य लक्षणत्वमित्याशयवानसम्भवमुपपादयति ॥ अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि । यतोऽत्र भवतीति शेषः । अन्योन्याश्रयादिकमुपपादयति ॥
 ॥ स्वशब्देन प्रमाणस्येति । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात्स्वशब्दार्थभूतप्रमाणज्ञाने सत्येव विषयस्य प्रमाणज्ञेयत्वसिद्धिस्तज्ज्ञेयत्वसिद्धौ च
 तद्विषयीकारप्रमाणसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वं प्रमाणं स्वसिद्धवर्थं स्वज्ञेयमपेक्षमाणसतः स्वात्मानमपेक्षत एवेत्यात्माश्रयत्वमिति भावः । स्वशब्देन
 प्रमाणस्याभिधानेऽपि ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेनैव च रूपेण तदभिधानस्याभिमतत्वेन प्रमाणत्वेन रूपेण तदभिधानानङ्गीकाराच्चोक्तरीत्याऽन्योन्याश्र-
 यादिप्रसङ्ग इति नासम्भवो लक्षणस्येत्याशयेन समाधत्ते ॥ ज्ञानतत्करणमात्रेति । प्रमाणत्वेन रूपेण प्रमाणस्य स्वशब्देनानभिधानेऽपि ज्ञान-
 त्वादिरूपेणाभिधानात्कथमन्योन्याश्रयादिनिरास इत्यतो न यथाकथञ्चित्स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानमात्रेणान्योन्याश्रयत्वादि किन्तु लक्ष्यतावच्छेद-
 करूपेण तदभिधान एवेति परेणाङ्गीकारयितुमनुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ स्वेति । अत्र हि स्वशब्देन श्रोतत्वेन रूपेण श्रोत्रग्रहणे उक्तरीत्याऽन्योन्या-
 श्रयादिप्राप्त्येन्द्रियत्वादिना रूपेण श्रोत्रग्रहणेन श्रोत्रत्वेन रूपेण तदनभिधानान्नान्योन्याश्रयादीति नासम्भव इत्येव परेण समाधायते । तत्र यदि
 यथाकथञ्चित्प्रमाणाभिधानेऽपि प्रकृतलक्षणेऽन्योन्याश्रयाद्यपरिहारेणासम्भव इति मन्यसे तदा परकीयलक्षणेऽपि श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वेन रूपेण स्वशब्दे-
 नाभिधानेऽपि यथाकथञ्चिदभिधानस्य परेषामपि सम्मत्तरन्योन्याश्रयाद्यपरिहारापत्त्या तल्लक्षणस्याप्यसम्भव एव स्यादिति लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण
 लक्ष्यस्य स्वशब्देनाभिधान एवान्योन्याश्रयादि भवति । ननु यथाकथञ्चित्तदभिधानमात्रेणेति परेषामपि सभातमेवेति न प्रकृतलक्षणस्याप्य-
 सम्भव इति भावः । ज्ञेयव्यभिचारित्वं किं तत्त्वविषयकमभिमतं किंवा ज्ञेयव्यभिचारशून्यत्वम् । नाद्यः । वक्ष्यमाणरीत्या विभ्रमेऽतिव्याप्तिरित्यभि-
 प्रेत्य द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षेप्तुं विकल्पयति ॥ नन्विति । धूमादौ बन्धिव्याप्यत्वरूपतया तदव्यभिचारित्वप्रसिद्धेराद्यकोटिप्रसक्तिः । अभिमुख्येन
 चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारस्तदभावो व्यभिचारित्वं ततश्च द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायाद्यावत्प्रयोगोचरत्वं लक्ष्यत

इत्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा प्रमेयं न व्यभिचरति परित्यजति सर्वमपि गृह्णातीति यावदित्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिलाभः । अथवा प्रमाणस्य किञ्चित्प्रमेयमविषयकृत्य विद्यमानत्वमेव प्रमेयव्यभिचारित्वं तदभावो यावत्प्रमेयोचरत्वमेव तदव्यभिचारित्वमित्याशयेन द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । दूषणभागप्रज्ञतेय आद्यं विकल्पयति ॥ आद्येऽपीति । धूमाग्न्योरिव किमिहैकदेशसम्बन्धो व्याप्तिः किंवा समुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवेदकालनियम इति प्रश्नार्थः । तत्राद्यमपवादति ॥ नेति । हेतुमाह ॥ प्रमाणेति । ज्ञानतत्त्वरूपप्रमाण्येन सह विभिन्नदेशा ये घटाद्या अर्थास्तज्ज्ञानादीनां प्रामाण्यं स्यात् । ज्ञानस्यासैकगुणस्यास्मिन्निष्ठत्वात्करणानां च देहनिष्ठत्वाद्घटादीनां घराद्याधिकरणत्वादिति भावः । आत्मसमवेता ये सुखादयस्तज्ज्ञानानामप्यात्मसमवेतत्वेन समानदेशत्वात्प्रमाणत्वं सम्भवतीत्याशयेनोक्तं प्रमाणसमानदेशोति । उपलक्षणं चैतत् । देहादावात्मत्वादिभ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रात्मत्वादियमस्यान्यत्र देहादावारोपकञ्चानानामारोप्यमाणधर्मस्यात्मत्वादेष्ट्यात्ममात्रनिष्ठत्वेन देशाव्यभिचारस्य सत्त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । एककालसम्बन्ध एव प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिरिति द्वितीयोऽपि नेत्याह ॥ नेति । कुत इत्यत आह ॥ अतीतेति । अतीतानागतविषयानुमानागमयोर्व्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टनदपूर्णेण लिङ्गेनामद्वृष्टिरित्यनुमीयते भेदोदयदर्शनाच्च भविष्यति चेति । तत्रानुमेयार्थेन वृष्ट्यनुमानस्यासमानकालत्वादनुमाने कालान्तरभाविन्योगादिवोधकागमादेरप्यर्थेनासमानकालत्वादागमे चाव्याप्तिरिति भावः ॥ असर्वज्ञविज्ञानानामिति । तेषां यावत्प्रमेयोचरत्वाभावात्तद्भावे च सर्वेषामपि सार्वज्ञ्यं स्यादित्याशयेनासावेति हेतुगर्भं विशेषणम् । तत्त्वविषयकत्वमेव ज्ञेयाव्यभिचारित्वमिह विवक्षितमिति न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वमित्याशयेन द्रष्टव्योक्तदोषपरिहारं परेणैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दिमुपादत्ते ॥ भवमिति ॥ अस्यार्थस्येति । भ्रमव्यावृत्ततत्त्ववेदकत्वशब्दार्थस्येत्यर्थः । परं प्रति व्यवहारदशायां पराङ्गीकृतमुपादाय व्यवहारोपपत्तावपि स्वस्य प्रामाण्यप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणव्यवस्थाऽवश्यमाश्रयणीयेत्याह ॥ स्वप्रतिपत्ताविति । अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुपादानं न स्यादिति भावः । ननु स्वप्रतिपत्तावपि न मया व्यवस्थाऽवश्यमाश्रयणीया तत्त्वस्य स्वप्रकारत्वेन प्रमाणवेद्यत्वादित्यत आह ॥ न हीति । अन्यथा दर्शनार्थं श्रवणादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । भ्रमव्यावृत्तं तत्त्ववेदकत्वं निर्वक्तव्यमिति प्रतिबन्दिमाददानस्याशयमजानानः शङ्कते ॥ अथेति । भ्रमः

साधारणत्वात्त्रायं तत्त्वावेदकत्वाशब्दार्थ इति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ सत्त्वादिति । रजतं नेति रजतांशो बाधवदिदं नेति बाधाभावाद्भेदमा-
 स्पदस्य भ्रमेऽसत्त्वमिति भावः । अमव्यावृत्तत्त्वावेदकत्वाशब्दार्थं परैरेव वाचयति ॥ अथेति । तथा च न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रेदमास्पदस्य
 सत्त्वेऽपि यावदावेदितं तस्य सत्त्वाभावादिति भावः । नन्वेवं माऽस्त्वतिव्याप्तिर्यावदावेदितसत्त्वरूपतत्त्वावेदकस्य यावदावेदितमात्रवृत्तित्वेन प्रमाण-
 मात्रवृत्तेरसम्भवः स्यादित्यत आह ॥ सदेकेति । तथा च नोक्तदोषद्वयमपीति भावः । एवं तर्हि मन्मतेऽपि न श्रेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्व-
 मुक्तरूपतत्त्वावेदकत्वस्यैव श्रेयाव्यभिचारित्वशब्दार्थत्वसम्भवात्तत्तद्व्यतिरिक्तं तत्र भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ तदेवेति । सदेकगोच-
 रत्वं अमव्यावृत्तत्वास्त्वमते भवति प्रामाण्यं न त्वन्मते अमसाधारणत्वादिति वैषम्याच्च प्रतिबन्दीग्रहणमुपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ नन्वेवमपीति ॥
 कथं अमस्य सदेकगोचरत्वमित्यतो अमस्य संसर्गारोपत्वेन तादात्म्यारोपत्वेन च द्वैविध्याद्द्विविधारोपविषयप्रदर्शनपूर्वकं तत्सत्त्वमुपादयति ॥
 न हीति । अमस्य विशिष्टज्ञानत्वात्तत्र विशेष्यविशेषणतत्संसर्गाणामेव भानं वाच्यम् । तत्रेदमिति द्विविधारोपेऽपि भासमानविशेष्यप्रदर्शनं
 तादृशं विशेषणं दर्शयति ॥ रजतत्वादिजातिरिति । एतच्च संसर्गारोपाभिप्रायेण । तादात्म्यारोपे रजतमित्यपि ब्राह्मम् । संसर्गारोपे भास-
 मानं संसर्गं दर्शयति ॥ तत्सम्बन्धः समवायो वेति । रजतत्वादिजातिसम्बन्ध इत्यर्थः । तादात्म्यारोपे भासमानं सम्बन्धमाह ॥ तदिति ।
 विशेषणीभूतरजतादितादात्म्यमित्यर्थः । यद्वा नन्वेवमिति ग्रन्थस्यायमर्थः । सद्गोचरत्वं प्रामाण्यमित्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तत्रासासार्थमेकेति विशेष-
 णमिति वक्तव्यम् । न च तदुक्तम् । एवं विशेषणेऽप्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति मिथ्याव्यवसायो विपर्यय इति तल्लक्षणपर्यालोचनया सदेकगोच-
 रत्वाभावादुक्तलक्षणव्यावृत्तिः प्रतीयते तत्कथं तत्रातिव्याप्तिरित्यतो रजतप्रत्ययस्येदमंशो वा रजत्त्वादिजातिर्वा तयोः सम्बन्धो वा विषयो न
 पुनर्विषयान्तरमपि सम्भवति । इदं रजतमित्यत्र त्रयाणामेव प्रतिभासात्तत्र किमिदमंशस्य सत्त्वावेत्युच्यते रजतत्वादिजातेर्वा तत्सम्बन्धस्य वेति
 विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ॥ न हीति । सदिति वक्ष्यमाणं लिङ्गाविपरिणामेनदमंश इत्यादिनाऽपि सम्बध्यते । बाधा-
 भावाद्विदमंशरजतस्वजात्योर्नासत्त्वं सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि तृतीयो निरवद्यत्वादित्यतः स तावन्नाप्रतिभासमानो विषयोऽतिप्रसङ्गास्तिन्तु

प्रतिभासमाने एवेति न तस्यासत्त्वमित्याह ॥ तस्मैम्बन्ध इति । न हीत्यनुवर्तते । अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वादिसाक्षिं न स्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपं दर्शयितुं तत्तत्पक्षविशेषमाश्रित्य सम्बन्धविशेषमाह ॥ समवाय इति । इदमिति सामान्यं रजतमिति विशेषोऽथवा रजतमिति सामान्य-
मिदमिति विशेषोऽयमर्थः सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः । तादात्म्यमिति भाट्टाः । तत्र तार्किकसमर्थमनुसृत्योक्तं समवाय इति । भाट्टसमर्थ-
मनुसृत्याह ॥ तत्तादात्म्यमिति । इदमंशस्य रजतत्वादिजातेश्च तादात्म्यमित्यर्थः । किमुक्ततरूपसम्बन्धस्य सत्त्वमात्रं निषिध्यते किंवा यद्विशेषण-
विशिष्टतयाऽसौ प्रतिपक्षस्तस्य तद्विशेषणविशिष्टतया सत्त्वम् । आद्ये समवायविलोपेन पदार्थन्यूनतापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयमाशङ्कते ॥ अन्यत्रेति ।
न सत्त्वमात्रं निषिध्यते किन्तु विशिष्टसत्त्वम् । न चात्र शुक्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति कथं अत्र सदेकगोचरत्वमित्यर्थः । शुक्तौ
रजतत्वसमवायो नेति नञः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किंवा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण । नाद्यः । तथा सति समवायविलोपेन
पदार्थन्यूनत्वापरिहारात् । द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि समवायस्य न काचिद्व्यतिरिक्त्यभिप्रेत्योक्तार्थेऽनुरूपं दृष्टान्तेष्वमाह ॥ न हीति । देव-
दत्तस्य गृहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य सत्त्वहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिरजतत्वसमवायस्य न सत्त्वव्यावृत्तिरिति भावः । यद्यपि चेह तद्वृषणं परेण
नोक्तम् । तथाऽपि तत्त्वानुभूतिः प्रमेति लक्षणान्तर्गतत्वशब्दस्य रूढिपक्षं खण्डयत्या खण्डनकृता लक्षणान्तरे उद्भावितां तुल्यन्यायतया प्रसक्तत्वादा-
शङ्कितमित्यवधेयम् । तर्ह्युक्तरत्या अमसाधारणत्वादेव न त्वन्मतेऽपि सदेकगोचरत्वं तत्त्वावेदकत्वमित्यविशेष एवेत्यतोऽन्यथाख्यातिवादित्वात्त्वन्मते
सदेकगोचरत्वप्राप्तावयवनिर्वचनीयत्वातिवादित्वादिमते न अत्र सदेकगोचरत्वप्रसङ्गा इत्याशयेनाह ॥ न चेति । अत्रैव भासमानस्य सर्वस्यानिर्वचनी-
यत्वेऽधिष्ठानस्यापि तत्रप्रसङ्गाद्वृत्तत्वात्त्वान्तरस्येति । अस्माभिरपीति । अत्यन्तासदेव रजतं दोषवशाच्छुक्तिरित्या-
मारोप्यत इत्याभिनवान्याख्यातिवादिभिरित्यर्थः ॥ तस्येति । अधिष्ठाने तस्येत्यर्थः । तथा चारोपितस्यान्यत्र सतामभ्युपगच्छतां वैशेषिकादीनां
मते अत्र सदेकगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वस्य अमव्यावृत्तत्वाभावेऽपि त्वन्मते अत्र स्यानिर्वचनीयगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वाभावत्वन्मतेऽप्यसद्वोचरत्वेन
सदेकगोचरत्वाभावेनोक्तप्रामाण्यस्य अमव्यावृत्तत्वमेवेत्यविशेषाद्युक्तं प्रतिबन्दिग्रहणमिति भावः ॥ तदानीमिति । शानसमय इत्यर्थः ॥ पूर्व-

मिति । ज्ञानादिति शेषः । एवं पश्चादित्यत्रापि सर्वदेति । तदानीमित्यादिना निर्दिष्टसमयत्रयेऽपीत्यर्थः ॥ यदाकदाचिदिति । उक्तसमयेषु कस्मिन्कस्मिंश्चित्समये इत्यर्थः ॥ अतीतेति । तत्र विषयस्यातीतत्वादिना ज्ञानकाले सत्त्वादित्यर्थः ॥ वर्तमानेति । इदं च वर्तमानविषयकनित्यज्ञानाभिप्रायेण । तात्कालिकविद्युदादिविषयकानित्यज्ञानाभिप्रायेण वा । उभयत्र ज्ञानापेक्षया विषयस्य पूर्वमसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ पाकृत्वतेऽपीति । तत्र नीलप्रतीतिसमयो घटस्य नीलत्वाभावेऽपि पूर्वं घटे नीलत्वस्य सत्त्वेन प्रतीतेः पूर्वनीलत्वेऽस्य सत्त्वादिति भावः ॥ विभागेति । विभागस्य संयोगपूर्वं कत्वेन विभागसमानकालीनसंयोगप्रतीतेः पूर्वं संयोगस्य सत्त्वादिति भावः ॥ अतीतादीति । अतीतस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वेऽपि तात्कालिकविद्युदादेश्च प्रतीतिसमये सत्त्वेऽपि ततः पश्चात्सत्त्वाभावात्तद्विषयकप्रमाणयोग्यव्याप्तिरिति भावः ॥ भावीति । पाकेन जायत इति पाकजः स चासौ रागश्चेति तथोक्तः । भावी पाकजरगो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ रक्तपिप्पिन इति । रक्तपित्तदुष्टचक्षुष इत्यर्थः । तत्रापि प्रतीतेः पश्चाद्रक्तिमन्ः सत्त्वादिति भावः ॥ अनित्येति । अनित्यघटादिविषयकनित्यानित्यज्ञानाव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र विषयस्यानित्यत्वेन सर्वदा सत्त्वाभावादिति भावः । पूर्वोक्ताविभ्रम इति । भाविपाकजरगे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभास इत्यर्थः । तत्रापि विषयभूतस्य रक्तिमन्ः पश्चात्सत्त्वेन कदाचित्सत्त्वानुपायादिति भावः ॥ देशेति । तद्विषयस्य देशादेशादिवैशिष्ट्याभावादित्यर्थः । देशादेशादिवैशिष्ट्यभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः । किं तस्यैव देशादेशेनैव देशादिना वैशिष्ट्यमुच्यते किंवा देशान्तरादिना । नाद्यः । स्वस्य स्ववैशिष्ट्यस्य विरुद्धत्वादिति भावेन द्वितीयं दूषयति ॥ न हीति । सद्भावे वा तद्विषयप्रमाणाव्याप्तेरेव । तत्रापि देशान्तराद्यभ्युपगमेऽनवस्था पूर्वदेशाद्यभ्युपगमे चान्योन्याश्रय इति भावः । श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च तस्यैव देशादेशेनैव देशादिना वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिति न तत्प्रमाणाव्याप्तिरित्याह ॥ मैवमिति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । वैशेषिकपरीक्षायामीशो देशश्च कालश्च स्वागता एव सर्वदेत्यादिनेति शेषः ॥ नातिप्रसङ्ग इति । भाविपाकजरगे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तिलक्षणोऽतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । ननु यदा तदेति विशेषणानुपादाने यदाकदाचित्सत्त्वस्यैव प्राप्तेः पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह ॥ देशकालयोरिति । यथामृतमित्यनेन येन प्रकारेण येन सम्बन्धो नस्यादिविशेषणान्तरस्यैव देशकालयोरपि सङ्गृहीतत्वात्कदाचित्सत्त्वेऽपि रक्तिमन्तो यद्देश-

कालवच्छेदेन प्रतीतं तद्देशकालयोस्तथात्वाभावात्वातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिः । विशेषणान्तरेष्वेव देशकालयोरपि गृहीतत्वाद्देशकालयोश्च देशकालवैशिष्ट्यस्य पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्देशकालविषयप्रमाणव्याप्तिस्तु स्यादित्यत आह ॥ विशेषेति । देशकालयोर्विशेषणान्तरवद्वयभातमित्यनेन सङ्गृहीतत्वेऽपि यत्र यदा तत्र तदेति विशिष्यानुपादानाच्च देशकालविषयप्रमाणव्याप्तिरित्यर्थः ॥ प्रवृत्तिसामर्थ्येनति । फलसंवादेनेत्यर्थः ॥ तस्यापीति । अदुष्टकरणजन्यत्वस्याप्यित्यर्थः । तदवधारकं भवज्ज्ञानयथाश्रयमेव वा स्यादन्यद्वा किञ्चिदिति विकल्पं मनसि निधायार्चं दूषयति ॥ ज्ञानेति । ज्ञानयथाश्रयसिद्धावदुष्टकरणजन्यत्वसिद्धितस्मिद्धौ च तस्मिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः । न द्वितीयः । तदभावादभ्युपेयापि निश्चायकान्तरभावं दोषान्तमाह ॥ नित्येति । तत्रादुष्टकरणजन्यत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेणैव याथाश्रयविधारणे तत एव सर्वत्र याथाश्रयविधारणसिद्धिसम्भवाच्चादुष्टकरणजन्यत्वस्य तदवधारणोपायत्वमिति भावः ॥ अशक्येति । ज्ञानयथाश्रयैवैव तदनुमाने चेतेरेतराश्रयत्वमिति भावः ॥ सर्वत्रेति । उदासीनवस्तुज्ञानात्प्रवृत्त्यभावेन तत्र याथाश्रयविधारणप्रसङ्गात्तत्राप्युपायान्तरेणैव याथाश्रयविधारणे च तत एव सर्वत्र याथाश्रयविधारणोपपत्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यकल्पनमनर्थकमिति भावः ॥ परमुवादेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वेन सुखादिज्ञाने ज्ञानान्तरसंवादा-नुपपत्तेरित्यर्थः । ननु माऽस्तु परसुखादिविषयकः परस्य प्रात्यक्षिकोऽनुभवः । आनुमानिकस्तु सोऽस्त्येवेति कथं ज्ञानान्तरसंवादाभावः । किञ्च योगिनां प्रत्यक्षरूपोऽपि सोऽस्त्येवेति न तदभावोऽर्थात्पराशङ्क्य किमत्र यथाश्रयत्वेनानवधारितज्ञानान्तरसंवादोऽभिमतः किंवा तत्त्वेनावधारिततत्संवाद् इति विकल्पद्वयं मनसि निधयाद्यमनूद्य दूषयति ॥ ज्ञानमात्रेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति । याथाश्रयविधारणमपि यथार्थतयाऽवधारित ज्ञानान्तरसंवादेनैव ज्ञानमात्रसंवादस्य धाराबाहिकक्रमसाधारणत्वात् । एवं तज्ज्ञानयथाश्रयमपि तत्त्वेनावधारितज्ञानान्तरसंवादेनैवं तदप्यित्यनवस्था स्यात् । उपलक्षणमेतत् । अन्योन्याश्रयादिकमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वसञ्जातबाधभ्रमेऽपि पुरुषान्तरियो वा तस्यैव पुरुषस्य कालान्तरियो वा बाधोऽस्त्येवेति न, विसंवादाभावस्तत्कथं तत्रातिप्रसङ्ग इत्यतो विसंवादाभावेन ज्ञानयथाश्रयविधारणं वदन्प्रष्टव्यः किं किञ्चित्सुरूपीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वपुरुषीयः । एवं तद्देशीयबाधाभावो वा सर्वदेशीयो वा तथा तत्कालीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वकालसम्बन्धी स विवक्षित

इति पुरुषादिविकल्पानामाद्ये भ्रमसाधारण्यमन्यै दुरवधारणत्वमित्याद्यनुपपत्तीनां च प्रसक्तिरित्याह ॥ पुरुषेति ॥ किमिति । यथार्थत्वेनानिश्चि-
तज्ञानसामर्थ्यं विषयसत्त्वावधारकमित्यर्थः । निश्चितस्येत्यतः परं ज्ञानस्य सामर्थ्यामिति पूर्णायम् ॥ आद्य इति । विषयसत्त्वावधारकत्वेनाभिमतज्ञान-
मात्रसंबादस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ एतस्यैवेति । वेदान्तजनितज्ञानस्यैवेत्यर्थः ॥ परस्परैवेति । वेदान्तजनितविज्ञानस्य याथाव्यवधारणे हि तस्या-
मर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणसिद्धिः । तदवधारणे च तेन वेदान्तजनितविज्ञानयाथाव्यवधारणसिद्धिरिति परस्परश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ अनवस्थाद्वीति ।
यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणे तज्ज्ञानं याथाव्यवधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारणस्य यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसा-
मर्थ्याधीनत्वात्तत्रापि यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यादेव विषयसत्यत्वावधारणाद्विषयसत्यत्वावधारक्यथार्थतया निश्चितानवस्थाऽनेकज्ञानसामर्थ्य-
कल्पनायामनवस्था स्यादित्यर्थः । न वयं वेदान्तजनितविज्ञानयाथाव्यवधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथाव्यवधारणाय विषयसत्यत्वा-
वधारक्यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यमेव विकल्पयामो येनानवस्था स्यात्किञ्चाम विषयसत्यत्वावधारक्यथार्थतया निश्चितपूर्वज्ञानसामर्थ्यमेवेति
कथमनवस्थेत्यत एवं तर्हि माऽस्त्वनवस्था विषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथाव्यवधारणविषयसत्यत्वावधारकपूर्वज्ञानयाथाव्यवधारणपेक्षायामन्यो-
न्याश्रयत्वम् । एवं त्रयाणां परस्परपेक्षायां चक्रकत्वं तज्ज्ञानयाथाव्यवधारणनिश्चययाय तज्ज्ञानयाथाव्यवधारणनिश्चययामात्माश्रयत्वमवर्जनीयमेवेत्याशयेना-
नवस्थादीत्यादिपदमिति द्रष्टव्यम् ।

अ०—ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदवन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः ॥

सु०—अथ मन्येत स्वत एव ज्ञानानां प्राप्ताप्यग्रहः । बाधे न क्वचिदपेक्षते । न च ब्रह्मज्ञानस्य बाधः सम्भवति । यथाशक्ति
परीक्षायामपि तददर्शनात् । निर्मूलशङ्कायाश्चातुदयात् । निरवधिस्य निरसाक्षिकस्य बाधस्यादर्शनात् । अबाध्यादिस्वीकारे च तस्यैव
ब्रह्मत्वेन बाधितुमशक्यत्वादिति । तदेतस्मान्नमस्मन्यतेऽपि । विद्वत्त्रायमर्थस्तत्र तत्रेत्युपपन्नं याथाव्यवस्थ प्रमाणलक्षणत्वमिति ।
तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छेदस्यापि केवलत्वापत्तेः । इत्याशङ्कां सोपपत्तिकं परिहरति ॥ ज्ञानार्थ इति ।

यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता मुख्यः शब्दार्थे शब्दविषये तदनन्तरं ज्ञेयताऽमुख्येति यावत् । तस्माज्ज्ञान एव याथाार्थलक्षणं भासाध्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यम् । तथा च न तस्य केवलत्वापत्तिरित्यर्थः । ज्ञानार्थेष्वर्थता मुख्येति प्रकृतत्वादित्यर्थऽपि गतिकर्तुः विद्यत इति गतावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कानिरासाय ज्ञेयतेत्यर्थताव्याख्यानं कृतम् । इदमुक्तं भवति । न ज्ञानसमकक्षतया शब्दं याथाार्थ्यं मुख्यम् । किन्तु कारण (त्रयापे) मात्रापेक्षया । ज्ञान एव याथाार्थ्यं मुख्यं कारणञ्चपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यम् । तदत परममुख्य-मुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति । यद्वा तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यत्रैवायमर्थो व्याख्यातव्यः । तथा हि । तथाथार्थ्यं मुख्यं मुख्यं कारणेषु त्वमुख्यम् । कारणेञ्चपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमित्युक्तम् । अत्र चशब्दशब्देन वेदमेवाधिकुरुते भगवान्मुनिः । तन्मुख्यताकथनस्यैव भीमार्त्तोपयोगित्वात् । अन्यथा व्यर्थया जिज्ञासायास्तत्परिहारस्य चारुङ्गातिप्रसङ्गात् । यद्यपि ज्ञानशब्दशब्दौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ । तथाऽपि बुद्ध्या विविच्य व्याख्यानमेतदिति । तत्र कथं ज्ञान यथाार्थत्वं मुख्यं कारणेष्वमुख्यमित्यत आह ॥ ज्ञानार्थ इति । शब्द इत्युपलक्षणम् । प्रत्यक्षानुमानयोरपीति द्रष्टव्यम् । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । शब्दस्य स्वशब्देनोपादानं तु पूर्वत्र ज्ञानसमकक्षतया प्रतीतिं वारयितुमिति । ज्ञान मुख्यं याथाार्थ्यं कारणेष्वमुख्यम् । तत्रापि शब्दे मुख्य-मित्युक्तम् । तत्र ज्ञानकरणयोर्थाथार्थस्य मुख्यत्वमुख्यत्वोपादानाय तद्विषययोज्ञेयतायां मुख्यामुख्यत्वे हेतुसंकेते । तदुपपादनार्थमाह ॥ यथाार्थेति । सोऽस्मराणि वाक्यानि भवन्ति । तेन ज्ञानं साक्षाद्यथार्थमित्यादौ पठितव्यम् । बहुवचनमाद्यर्थे । मुख्यत्वादय इत्यर्थः । तेन जनका इत्युपपन्नम् । अव्ययीभावस्य क्लीबाव्ययत्वं छन्दस्तुल्यत्वेनानाश्रित्य यथार्था इत्युक्तम् । कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्य वा । यद्वा भावप्रधानाद्यथार्थशब्दान्मन्त्रार्थेऽशब्दित्वादच् । याथाार्थ्योपेता इत्यर्थः । तदयमर्थः । ज्ञानमेव हि विषयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधि-भवति । ज्ञातताया निराकारिण्यमाणत्वात् । अतस्तद्विषयस्यैव ज्ञेयत्वं मुख्यमिति । ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथाार्थ्यम् । शुक्त्यादिकरणानि तु विषयस्य ज्ञेयतायामुपाधिभूतं ज्ञानं जनयन्तीति तद्विषयस्य ज्ञेयत्वमुख्यम् । तत एव तेषां याथाार्थ्यमयमुख्यमिति । अत्र यथाार्थ-

ज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिस्तु परमसाध्यमपि सूचयितुम् । युक्तेरमुख्यतायामादित्वेन ग्रहणं त्रिविध्यकर्षसूचनार्थम् । आगमयुक्त्योरु-
त्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र समर्थिताविति नेहोक्तम् ।

टि०—नन्वेवं युक्तिरजतादिज्ञानस्यापि स्वत एव प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यैस्त्वर्गिकत्वेनापवादभावनिबन्धनत्वाच्छुक्ति-
रजतादिज्ञाने चापवादकसद्भावान्न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ बाधेनेति । तर्हि तद्वदेव ब्रह्मज्ञानेऽपि बाधादेव प्रामाण्यपवादोऽस्त्वित्यतः
किमत्र क्लृप्तो बाधः प्रामाण्यपवादकत्वेनाभिमतः किंवा कस्यः स इति विकल्पं मनसि निधायान्नं प्रत्याह ॥ न चेति । द्वितीयं दूषयति ॥
निर्मूल्येति । ज्ञानस्य डोलायमानत्वादिरूपतत्कल्पकाभावाच्च बाधकल्पना सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्र तादृशशङ्काप्रसङ्गात्सकललोकव्यवहारो-
च्छेदः स्यादिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्य बाधो न सम्भवतीति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम् इदानीमङ्गीकृत्यापि बाधं ब्रह्मणः सत्यत्वमुपपादयति ॥ निर-
वधिकस्येति । न हि रजतं नेत्येव क्वाचिद्बाधः किन्त्विदं नेति । तथा च वेदान्तजनितविज्ञानस्य बाधमङ्गीकृत्वानेनापि बाधावाधिभूतं तत्त्वं
वाच्यम् । तदेव चास्माकं ब्रह्म । एवं बाधस्य विपरीतप्रभारूपस्य ज्ञानत्वेन ज्ञातृसापेक्षत्वात्तदभावे बाधस्यानुपपत्तिसद्भावे च तस्यैव ब्रह्मत्वाभिप्राति न
ब्रह्म बाधितुं शक्यमित्याशयः । अबाध्यादीत्यादिपदेन साक्षिपरिग्रहः । इतीत्यस्याथ मन्येत्यनेन सम्बन्धः । तर्हि स्वत एव तत्र ज्ञानयाथा-
र्थ्यविधारणसम्भवाच्च लक्षणस्यासम्भवावित्त्वमिति समाधिशाम्यमिति परिहरति ॥ तदेतदिति । स्यादेवं यदि ब्रह्मज्ञानवज्जगतोऽपि बाधाभावः स्यात् ।
न चासावास्ति । नेह नानेत्यादिश्रौतस्य विमतं दृश्यत्वादित्याधुनमानस्य च बाधस्य सत्त्वादित्यत आह ॥ विद्वत्तथास्यस्य इति ॥ तत्र तत्रेति ।
मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् । अमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपातनाच्च हि दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चोदितं च भेत्त्यादिना
पूर्वत्रोत्तरत्र चेत्यर्थः । ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्येत्युत्तरग्रन्थस्य पूर्वेण सङ्गात्भावादानर्थक्यमित्याशङ्क्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गात्प्रभावेऽपि व्यव-
हितेन तेन सङ्गातिसद्भावादानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरग्रन्थं तथैवावतारयति ॥ तन्मुख्यमिति । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति ज्ञानशब्दयोर्गार्थाध्य-
मुख्यमित्युक्त्या प्राप्तायाः शब्दस्य ज्ञानसमकक्ष्यत्वशङ्कायाः कथमनेन परिहारः । स हि ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यत्वमित्युक्त्या भवेत् ।

न चैवमत्रोच्यते किन्तु ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्य्या शब्दार्थे स्वमुख्येवेत्येवोच्यते । तथा चासङ्गातिरित्यत उक्तं सोपपत्तिकमिति । ततश्च ज्ञानशब्दगत-
याथार्थं मुख्यत्वामुख्यत्वोपपत्तिर्येन तदर्थात्ज्ञेयतामुख्यत्वामुख्यत्वस्य कथनात्तस्य च ज्ञानशब्दगतयाथार्थमुख्यत्वामुख्यत्व एव पर्यवसन्नात्वादुक्तोऽ-
नेनोक्तशङ्कापरिहार इति भावः । मुख्यत्वमप्रतिद्वन्द्वत्वेनामुख्यताया एवेह वक्तव्यत्वात्तदनन्तरशब्दस्तस्य इति भावेनाह ॥ अमुख्येति यायदिति ।
अयंता मुख्येति वक्तव्यतायां किंनियामक इत्यत उक्तं प्रकृतत्वादिति ॥ तदवस्थैवेतीति । विषयापरश्रयवस्तुवचनार्थाशब्दस्य ग्रहणे प्राप्ताया
गमनेऽतिव्याप्तिः । सार्थस्वार्थकस्यार्थाशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदवस्थैवेत्यर्थः । तर्हि तन्मुख्यमिति ज्ञानशब्दयोर्थाथ्यमुख्यत्वकथनविशेष इत्यत आह ॥
इदमुक्तं भवतीति । एवं ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्य्या शब्दार्थे तदनन्तरमिति मूले शब्दशब्दस्वार्थस्यानुरोधेन तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनिर्देश-
प्राप्तायाः शब्दस्य केवलप्रमाणत्वशङ्काया निराकरणपरत्वेन ज्ञानार्थ इत्यादिमूलं व्याख्यातम् । अत्र च पक्षे यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः
स्मृता इत्युत्तरग्रन्थे युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वेन हेतुना साक्षादुपपाद्यस्य करणविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यावश्यकत्वव्यस्य शब्दार्थे तदनन्तर-
मित्यत्रानुक्तस्योत्तरग्रन्थानुपपत्तिर्भवति । द्वन्द्वनिर्देशमात्रेण प्राप्तोक्तशङ्कायास्तु ज्ञानार्थ इत्यादिमूलमन्यथायोजयितुं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनि-
र्देशशब्दार्थे तदनन्तरमिति मूलस्थशब्दशब्दस्योपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यापि ज्ञानार्थ इत्यादिमूलमन्यथायोजयितुं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनि-
र्देशप्राप्तशब्दकेवलप्रामाण्यशङ्कायास्तद्वाक्यव्याख्यानदेव निरास इत्याशयेन पक्षान्तरमारचयति ॥ यद्वेति । ननु प्रत्यक्षादिमात्रस्यैव न शब्द-
मात्रस्यापि यथार्थज्ञानजनकत्वमस्ति तद्विशेषस्यैव प्रत्यक्षादिविशेषस्यापि तदस्तित्युक्त एवायं विभाग इत्यत आह ॥ अत्र चेति । ततश्चेन्द्रि-
यलिङ्गयोरिव शब्दविशेषस्य वेदास्य सर्वथाऽप्याथार्थभावादुक्तो विभाग इति भावः । कुत इत्यतस्तत्र हेतुमाह ॥ तन्मुख्येति ॥ जिज्ञासाया
इति । करणेष्वपि किमेकप्रकारमुत्तानेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोमुख्यमिति परिहारस्य चेत्यर्थः ॥ व्याख्यानं तु
पूर्ववदिति । यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता यतो मुख्य्या शब्दार्थे शब्दादिविषये तदनन्तरं ज्ञेयता मुख्येति यावत्तस्माज्ज्ञान एव याथाथ्यलक्षणं
प्रामाण्यं मुख्यं शब्दादिषु स्वमुख्यमिति पूर्ववदित्यर्थः । शब्दशब्दस्य प्रत्यक्षाद्युपलक्षणस्यैव प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनतरोपलक्षकतया प्रत्यक्षस्यैव

ग्रहणसम्भवे कुतस्तत्परित्यागेनेतरोपलक्षकतया शब्दस्यैवोपादानमित्यत आह ॥ शब्दस्येति । स्वशब्देन स्ववाचकशब्दशब्देनेत्यर्थः ॥ तदिति । ज्ञानकरणाविषयनिष्ठज्ञेयत्वमुस्यत्वामुख्यत्वोपादनपूर्वकं तद्धेतुत्वोपादानार्थमित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वं प्रति हेतुतयोक्तस्य ज्ञानविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यानुपादानाच्च तदुपादानार्थत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह ॥ सोपस्कराणीति । ननु युक्तेरैकत्वायुक्तय इति बहुवचनमनर्थकम् । प्रत्यक्षादिकरणविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपादार्थितुं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये प्रत्यक्षादीनां त्रयाणामपि यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्यव्यवक्तव्यत्वाद्युक्तिमात्रस्य यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्योपादानानुपपत्तिश्च । स्त्रीलिङ्गयुक्तिविशेषणत्वे जनकशब्दस्य प्रत्ययस्यात्कासर्वव्यात इदप्यसुप इति ककारासर्वव्याकारस्येकारे जनिका इत्येव भवितव्यत्वाज्जनका इत्यस्यानुपपत्तिश्चेत्यतो भवेदेवं यद्यत्र युक्तिशब्दो युक्तिमात्रपरः स्यान्न चैवं किं तर्हि यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्रिशब्दः छत्रिसहचरितेष्वच्छत्रिष्वजहस्त्वाथलक्षणया प्रवर्तते । यथा वा सप्तमी शौण्डेः कडाराः कर्मधारय इत्यादौ शौण्डशब्दः कडारशब्दश्च स्वार्थसहचारिषु धूर्तादिषु तथा प्रवर्तते । एवं युक्तिशब्दोऽपि स्वार्थसहचारिणि प्रत्यक्षादावनहस्त्वाथलक्षणया प्रवर्तत इत्यङ्गीकारात् । न चात्र ज्ञापकाभावः । छत्रिणः शौण्डेः कडारा इत्यादिवहुवचनस्यैव युक्तय इति बहुवचनस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । अत एव न तद्वैयर्थ्यमपीत्याशयवानाह ॥ बहुवचनमिति । आद्यर्थे युक्तिशब्दस्याजहस्त्वाथलक्षणया स्वासहचारिणि प्रत्यक्षादौ वृत्तौ युक्तय इति बहुवचनं तार्क्यग्राहकं प्रमाणमित्यर्थः । युक्तिशब्दस्य युक्त्यादिपरत्वादेव कर्णविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वस्यैवानेनोपादानाच्च द्वितीयोऽपि दोष इत्याशयवांस्तृतीयदोषं परिहरति ॥ तेनेति । ननु युक्तिशब्दस्य बहुवचननिर्देशरूपज्ञापकबलेनादिशब्दार्थलक्षकत्वेऽपि यथीः प्रवेशयेत्यादाविव स्त्रीलिङ्गत्वानुपपत्त्याद्विशेषणानां च विशेष्यनिम्नत्वात्कथं स्त्रीलिङ्गं युक्तिशब्दविशेषणजनकशब्दे स्त्रीलिङ्गकार्याभाव इति चेत् । उच्यते । युक्तिशब्दस्यादिशब्दार्थलक्षकत्वे शब्दतः स्त्रीलिङ्गत्वेऽप्यर्थतः पुंस्त्वादित्यत लिङ्गानां विशेषणानां च विशेष्यनिम्नत्वनियमेऽपि क्वाचिसदार्थशेषः स्यात् क्रियाशेषः क्वाचिद्धेत् क्वचित्तद्भावशेषः स्यात् । इदमादिशिवा स्मृत इत्यनुशासनबलाद्भजानता महिमानं तवेदमित्यत्र गीतायां महिमशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि दमित्यस्य तदर्थभूतमहत्त्वविशेषणत्वस्येदं सर्वोऽस्मीति बृहदार-

अथ के चेदमातिपूर्णत्वविशेषणमिति बहुद्वाप्युक्तरीत्येदं शब्दस्य सर्वपदतदर्थभूतपूर्णविशेषणत्वासम्भवऽपि तद्धर्मभूतपूर्णत्वविशेषणतायास्तदुल्लानिदं पचतीत्यादौ पचनादिक्रियाविशेषणत्वस्य च दृष्टत्वात् । भूतं भवद्दीश्वरं चेति भूतं भवद्दीश्वरमिति गीताभाष्यव्याख्यानावसरे भावं याथावयमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकमिति टीकाकारैरप्यस्य प्रकारस्य श्रयणेन तद्विषयस्यैवास्मिन् कृत्वात् । स्मृतौ चेदमादिरिथादिपदेन विशेषणत्वाच्छिद्यस्य सर्वस्यापि ग्रहणालाघवेन विशेष्यपदप्रतिपाद्यलिङ्गावस्यैव प्रयोजकत्वेन गौरवेण विशेष्यपदशक्यार्थलिङ्गात्वात्तात्थात्वादिहापि युक्तिरशब्दप्रतिपाद्यभूतयुक्तिप्रत्यक्षगमरूपपुण्ड्रिङ्गार्थविशेषणत्वेन जनपदा इत्यस्योपपन्नत्वात् । न चैवं गम्भीरायां नद्यामित्यत्र नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य नपुंसकत्वात् द्विशेषणीभूतगम्भीरपदेऽपि नपुंसकलिङ्गापत्त्या गम्भीरे नद्यामित्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदुद्देश्यप्रयोगाभावेऽपवृत्तेः । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादावपि कर्मण्यणित्यादिलक्षणप्रवृत्त्यापत्त्या ग्रामगाम इत्याद्यनिष्टप्रयोगस्याप्यापातादिति दिक् । ननु यथासादृश्य इत्यनतिक्रमार्थकयथाशाब्दस्यार्थशब्देनाव्ययीभावसमासाविधानादव्ययीभावस्याव्ययत्वविधानादव्ययीभाववद्भेति सूत्रान्तरेण तस्य नपुंसकत्वस्यापि विधानाद्यथार्थं युक्तय इति भवितव्यम् । यथार्था युक्तय इति तु कथमित्यतः सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनादाचार्यवचनस्यापि छन्दस्तुल्यत्वेन क्लीबत्वाद्यभावोपपत्तेर्ननुपपत्तिरित्याह ॥ अव्ययीभावस्येति । क्लीबत्वाश्रयणेऽप्यव्ययत्वानाश्रयणे यथार्थानीति बहुवचनप्रसङ्गादव्ययत्वाश्रयणेऽपि क्लीबत्वानाश्रयणे यथार्थमिति प्रसङ्गादुभयथाऽपि यथार्थ इति प्रयोगानुपपत्तिरित्युभयस्याप्यनश्रयणोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । छन्दःकल्पत्वाश्रयणं सति गत्यन्तरे न युक्तमिति पूर्वत्रारुच्या पक्षान्तरमाह ॥ कथञ्चिदिति । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । नन्यनतिक्रमार्थकयथाशाब्दयोगेऽव्ययं विभक्तीति यथापदार्थत्वेनाव्ययीभावस्यैव विधानाद्विशेषसूत्रविहितमव्ययीभावं विहायानेकमन्यपदार्थ इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणं कथमित्यतो यथार्था प्रतीतिर्यथाथानुभव इत्यभि-युक्तप्रयोगसद्भावाद्विशेषसूत्रविहिताव्ययीभावपरिस्थानेन सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणमुचितमिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ यद्वैति ॥ भावप्रधानादिति । लक्षणया भावप्रतिपादकादित्यर्थः । यत्तु केषाञ्चिद्याथाशयेन मानमित्यत्रत्ये यथार्था युक्तय इत्यत्रार्ये च

यथार्थशब्दे यथा सदृशोऽर्थो यस्य तद्वथार्थमिति यथा सदृशोऽर्थो येषां ते यथार्था इति च सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य बहुव्रीहिरेव समासः ।
 न च सादृश्यानिरुक्तिः । प्रमेयत्वादिसाधारणधर्मेण सादृश्यस्य भ्रमसाधारणत्वादयन्तसादृश्यस्य चासम्भाविवदिति वाच्यम् । सतया सादृश्य-
 स्याभ्युपगमात् । अत एव न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्र ज्ञानस्य सत्त्वेऽप्यर्थस्यासत्त्वेन ज्ञानार्थोः सतया सादृश्यस्याभावात् । न च यथासादृश्य
 इति सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य समासनिषेधात्समासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य निषेधस्याव्ययीभावविषयकत्वेन बहुव्रीह्यनिषेधकत्वात् ।
 अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थमित्यादिटीकाकारिणं वचनं तु फलितप्रदर्शनपरतया व्याख्यातव्यम् । ज्ञानार्थोः सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्र-
 मस्यावश्यकत्वादिति व्युत्पादनम् । तत्तु समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव यथार्थानुभवः प्रमेत्यत्र किं याथास्थ्यमर्थसादृश्यामि-
 त्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । कश्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्येत्यादिनिरवकाशटीकाग्रन्थास्वा-
 रस्यं सोऽज्ञकृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु न ज्ञानार्थं ज्ञेयताया मुख्यत्वं युज्यते हेतोरभावात् । कथं च युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वकथनेन तद्वि-
 षयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपपादितं भवतीत्यत आह ॥ तदयमर्थ इति ॥ साक्षादिति । लभाद्युपाधिना कृतमित्यादावुपाधिशब्दस्य निमि-
 तेऽपि प्रयोगात्तत्साधारणोपाधित्वनिरासाय साक्षादित्युक्तम् । ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वान्तर्गतत्वेन तच्छरीरघटकतोपाधिरित्यर्थः । ननु ज्ञानजन्यज्ञा-
 तताधारत्वरूपविषयनिष्ठज्ञेयतायां ज्ञातैव साक्षादुपाधिर्न तु ज्ञानमित्यत आह ॥ ज्ञातताया इति ॥ निराकारिण्यमाणत्वादिति । न परि-
 च्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमेयत्वादिनाऽस्मिन्नेव पदे सदृक्षेण न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रामितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना भक्तिपदे च विस्त-
 रेणेति शेषः । तथा च ज्ञातताया असिद्धेर्नोक्तरूपा ज्ञेयता विन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा ज्ञानविषयैव । तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति
 भावः । ननु यथार्थज्ञानजनका यथार्था इति मूले यथार्थज्ञानजनका इत्येतावतैव पूर्वार्थार्था इत्यंशवैयर्थ्यम् । न च यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनोपेक्षितहेतुसम-
 प्नोऽपि साध्यसमर्पणात्तत्समर्पकतया यथार्था इत्यस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यथार्थज्ञानजनकत्वेन यथार्थत्वसाधनपक्षेऽपेक्षितसाध्यसमर्पकत्वसम्भवेऽ-

तादृशसाध्यप्रतिपादनासामर्थ्येन तत्समर्पकत्वासम्भवात् । न च यथार्थज्ञानजनकत्वं प्रति साध्यभूतस्यापि विषयनिष्ठशेषसामुल्यत्वस्य करणानिष्ठया-
थ्यासामुल्यत्वसाधकत्वेन न मुख्यसाध्यत्वं तस्य किन्त्ववान्तरसाध्यत्वमेव । मुख्यसाध्यत्वं तु करणानिष्ठयाथार्यासामुल्यत्वस्यैव । तथा च यथाथा इत्यस्योक्त-
रूपवान्तरसाध्यासमर्पकत्वेऽपि परमसाध्यसमर्पकत्वान्नार्थक्यं तस्येति वाच्यम् । याथार्थ्यमात्रप्रतिपादनसमर्थस्य तस्योक्तत्वरूपपरमसाध्यसमर्पकत्वस्या-
प्यसम्भवादित्यतो यथार्था इत्यस्य परमसाध्यानिभाधायकत्वेऽपि यथाकथाञ्चिसूचकत्वेन तत्समर्पकत्वमविकलमेवेति न तदंशस्य वैयर्थ्यमिति युक्तैव सा-
ध्यसाधनभावापववस्तुद्वयाभिधायकतया मौली यथार्थज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिरित्याह ॥ अत्रेति । युक्त्यादयो ज्ञेयत्वोपाधिभूतज्ञानजनकत्वेनैव यथा-
र्थो न तु ज्ञानवत्त्वाविषयज्ञेयतायामुपाधीभूतयथार्था इति । तत्र याथार्थ्यमसामुल्यमित्येवमुक्तत्वरूपपरमसाध्यसूचनप्रकारोऽनुसन्धेयः ॥ असामुल्यताया-
मिति । असामुल्यतागणनायामित्यर्थः ॥ आगमयुक्त्योरिति । त्रिप्वगमस्योक्तर्षो युक्तेष्टापकर्ष इत्यर्थः । ननु ऋथं युक्तेः प्रत्यक्षादिषु त्रिप्वगमकर्षः ।
प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन तदपेक्षया युक्तेरपकर्षसम्भवेऽप्यागमापेक्षया तदपकर्षस्य निनिवन्धनत्वात् । एवमागमस्यैव युक्त्याद्यपेक्षयोक्तर्षोऽपि निनिवन्धन
एवेत्यत आह ॥ तत्र तत्रेति । आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृत इत्याद्यनुमया स्पर्धनाऽ-
नुमानं परेशितुः । शक्तं विज्ञापनेऽनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं ब्रजेदित्यनुव्याख्याने सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मात्
सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितुमित्यपि भाष्ये चेत्थेयं तत्र तत्रेत्यर्थः ।

अ०—अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तित्वचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ॥ याथाार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दाद्यर्थो
यद्विवक्षितः ॥

सु०—किमतो यद्येवं ज्ञानस्य याथार्थ्यं मुख्यं प्रत्यक्षादिकरणानां चासामुल्यमित्यत आह ॥ अनुप्रमाणमिति । अत्रापि ज्ञानं
केवलप्रमाणमिति प्रथमं पठितव्यम् । हि यस्मादेवमत इति सम्बन्धः । अनुप्रमाणमित्येकवचनं बहुवचनार्थे । सुपां सुलुगिति स्मरणात् ।
अथवाऽक्षयुक्तवचांसीति द्वन्द्वनिर्दिष्टानामपि बुद्ध्या विवेके (न) प्रत्येकमनुप्रमाणमिति सम्बन्धः । यद्वाऽनुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वकथनं

मन्त्रेति न दोषः । अवान्तरव्यापारमविवक्षित्वा करणधर्पिण एव विवक्षया (क्षेत्यु) क्षागित्युक्तम् । अन्यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम् ।
वच इत्यागमोपलक्षणम् । न चैवमप्यव्याप्तिर्लक्षणस्येति वाच्यम् । ज्ञानमेव यथार्थं करणानि तु तज्जनकतया तथोपपन्नत्वा इत्यङ्गीकारे हि
सा स्यात् । न चैवम् । यथावस्थितार्थविषयिवस्योभयत्रापि साम्यात् । ज्ञानविषय एव हि करणानां विषयः । न हि कर्मविषयिणी
कुर्वन्त्येव तानि ज्ञानं जनयन्ति । नाप्यन्यविषयाणि । अतिप्रसङ्गात् । केवलं विषयस्य ज्ञेयतां ज्ञानष्टुपाधितया कारणानि पुंल्लजनक
तया सम्पादयन्तीत्येतावन्तं विशेषभाश्रित्य केवलानुप्रमाणभेदः समर्थितः । यदि चैतावताऽप्यव्याप्तिर्दोषस्तदा सर्वत्रापि यत्किञ्चित्कृतं
प्यस्य वक्तुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गः स्यादिति । अयमत्र सङ्ख्यार्थः । यथार्थं प्रमाणम् । तद्वद्विविधम् । तद्वद्विविधम् । उत्तमव्यवधानेनैव ।
ज्ञानं केवलम् । तत्साधनमनुप्रमाणम् । केवलमपि द्विविधम् । चैतन्यं वृत्तिरूपं चेति । चैतन्यमपि त्रिविधम् । उत्तमव्यवधानेनैव ।
तत्रोत्तमं यथार्थमेव । मध्यमं मिश्रम् । अधममयथार्थमेव । द्वितीयमपि केवलं प्रत्यक्षानुमानागमजोभेदाद्विविधमेवेति । अनुप्रमाणमपि
प्रत्यक्षानुमानागमभेदान्निविधमेवेति । ननु तथाऽपि काकतालीयेऽतज्यभित्तिपरिहारी । तथा हि । पाणी पञ्च पराऽतज्येति तत्र कश्चि-
त्कश्चित्पृच्छति मम करे कति वराट्का इति । स च पृष्टोऽजाकृपाणीयन्ययेनाह । पञ्चेति । तदेतत्पृष्टुमैकमुश्रु ज्ञानं यथार्थमेवेति भगवं भग-
ज्येते । न च निस्साधनं तदुत्पन्नमिति तत्साधनस्यापि प्रामाण्यापातः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविश्रवादिस्वयंभरज्ज्ञा दुषार इति । येनम् ।
वक्तुर्ज्ञानस्य संशयत्वेनाप्रसङ्गात् । तत्र च पाक्षिकव्यवहारस्तु वैयर्थ्यनिवन्धनः । न स्वज्ञाननिवन्धनः । अन्यथा निप्रत्यक्षमवस्थानं तादृश-
निश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गात् । एतेनाहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तम् । प्रष्टुस्तु भाग्यं च ज्ञानं यथार्थमेव । तन्मूलं च प्रत्यक्षं वास्तवमिति
तमपि पार्थस्यादेर्विज्ञानमेवमेव । वानर्यं तु यादृच्छिकसंवादि । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविश्रवादिभयाभासजन्यस्य केवलप्रमाणत्वेऽपि न तयोः
प्रामाण्यम् । तथा हि । न तावत्तत्र बाष्पस्य विज्ञानस्य वा यथार्थज्ञानसाधनत्वं यद्वक्तुं शक्यम् । नापि दुष्मय । अस्तुतः साधन-
त्वायोगात् । सत्त्वेऽप्यपराभट्टत्वात् । ततो धूमत्वेन ज्ञातस्य वापस्य बाष्पविषयस्य धूमविभ्रमस्य वृत्ति वक्तव्यं न च तत्सम्भवति ।

तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावात् । तथाविधस्यैव साधनत्वेनासाभिनिर्वक्षितत्वात् । तथा सत्य (धरणिशाकियस्य) धारणकार्योत्पत्तिरपेक्षेति चेन्न । लिङ्गविभ्रमस्य लौकिक (कार) करणत्वंऽपि धारिणीकसाधनत्वाभावात्संभवतत्वात् । वास्तव्यभारस्यभिप्रामाण्यप्रसङ्गोऽनेन निरस्तः । तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः । न हि तार्क्षिकाणामिवासाधनत्वाभावेन तस्या भावस्यानुमानादिकमस्ति । यद्वा निर्दोषतया साधनं विशिष्यते । निर्दोषता च लिङ्गस्यैवैयर्थ्यत्वादिलक्षणा व्याख्येया । तत्राद्ये निर्दोषं ज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवातु । कृतं यथार्थेति ज्ञानविक्षेपेनेति चेत् । (व) । तत्फलितार्थस्यैव निर्दोषग्रहेण वर्णितत्वात् । निर्दोषं करणजं ज्ञानं यथार्थं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनं वा तदिति । ननु दर्शनान्तराज्ज्ञे लक्षणे सति क्रियपूर्वनिर्भोजनेत्यत आह ॥ प्रामाण्यमिति । यद्यदा याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितो भवति तदैव यथार्थयोः स्मृत्यनुवादयोः प्रामाण्यं न हीयते । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वात् । स्मृत्यादौ तदभावात्प्रामाण्यभाव एव प्रसज्यतेति युक्तं तदनादरेण लक्षणान्तरनिर्माणमिति । तथा हि । अनधिगतार्थगतं प्रमाणमिति भीमासौक्तस्य (लक्षणस्य) स्फुटः स्मृत्यादवभावात् । तस्याधिगतगोचरत्वात् । अनुवृत्तिः प्रमाणमिति (प्राभाकरे) भास्करोक्तं लक्षणमपि न न तत्रास्ति । स्मृतिव्यतिरिक्तं प्राप्तमनुभूतिरिति निर्वचनात् । तथा प्रमाद्व्याप्तं प्रमाणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति नैयायिकोक्तमपि । तैरपि यथार्थमनुभवः प्रमोति व्याख्यातत्वात् । अत एव प्रमासामग्री प्रमाणमिति निरस्तम् । अविसंवादिधिज्ञानप्रमाणमिति सौमतेयस्तस्यैव तदभिमतस्यार्थजन्यत्वादेरविवक्षितत्वात् । ननु स्मृतिरपूर्वार्थव्यापकम् । स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमिति जैनोक्तमपि न स्मृत्यादौ वर्तते । तस्यापुनर्निर्दिष्टमप्यभावात् । ननु स्मृतिरपूर्वार्थविषया । तदित्युल्लेखात् । तस्य चानुभवेनाविपर्ययीकरणादिति चेन्न । तथा सत्यस्यग्रहणस्य व्यपञ्च्यभावात् । धारावाहिकं तद्व्यवच्छेदमिति चेन्न । अनेकान्त (ता) वादे पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन धारावाहिकविशेषोऽप्येवमपूर्वार्थताऽभ्युपगमसौलभ्यात् । ना भूद्वाऽत्र स्मृतिप्रामाण्यहानिर्दोषः । धारावाहिके तु तद्वानिर्वर्जनीया । तदपि स्मृत्यनुवादपदा-

भ्यामुपलक्ष्यत इति । ननु भवत्पक्षेऽपि स्मृतेः प्रामाण्यं हीयत एव । तस्या याथार्थ्याभावात् । न हि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा तादृश
 एवालौ तदा । पूर्ववस्थाया वर्तमाने निवृत्तत्वात् । अनिवृत्तौ हि पूर्वैव न स्यात् । न च निवृत्तपूर्ववस्थैव तमर्थं स्मृतिरालम्बते ।
 पूर्ववस्थानिवृत्तावनुभवाप्रवृत्तेः । ननु समानविषयत्वेऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवो यथार्थो न तु स्मृतिरिति कुत एतत् । अनुभवकाले
 तस्यार्थस्य तादवस्थ्यात् । स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यात् । ननु पूर्वं तावत्तदवस्थ एवासावसीदेतावतैव ज्ञानमनु यथार्थम् । न । प्राच-
 रक्तेऽपि व्याप्ताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमसङ्गात् । नन्यतीतस्यापामप्रत्ययस्य ज्ञानार्थ एव । सत्यम् । तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वात् ।
 न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थाः । तस्मात्स्मृतिरयथार्थैव । मैयम् । अपरिहृयान्तापातात् । तथा हि । उपलब्धिहेतुः प्रमाण-
 मित्यत्र संशयादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य प्रकृतयाथार्थ्येनोपलब्धिर्विशेषिता । तस्यापि स्मृतिहेतावतिव्याप्तिमाशङ्क्योपलब्धिश्चोदाऽनुभव-
 वचनो न ज्ञानसामान्यवचन इत्युक्तं वाचस्पतिना । तेन ज्ञायते तेनाभ्युपगतं स्मृत्योपायाध्ययिविति । अन्यथा याथार्थ्येन स्मृतौ व्यावृ-
 त्तायां पुनर्न शङ्केत । शङ्कमानो वा तेमेव परिहारमनतिदिगुल्लुपलब्धिपदमनुयतिपरतया न व्याकुर्यात् । यथार्थानुभवः प्रभा सत्यम-
 नुभवसाधनं प्रमाणमित्यादीनि न्यायविदां वचनान्यपीमेवार्थमवगमयन्ति । अन्यथा ऋङ्गविवलत्वात्स्मृतेरनुभवपदव्यावर्तता न स्यात् ।
 काणादैरपि प्रत्यक्षलङ्घिकस्मृत्यभिभेदेन विद्याचातुर्विध्यमङ्गीकुर्वणार्थथार्थत्वं स्मृतेरङ्गीकृतम् । यदपि न हि यदा यादृश इत्यादि । तद्वन्न किमु-
 क्तं भवति स्मरणकालेऽर्थस्य तदवस्थत्वाभावादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति वा पूर्ववस्थानिवृत्तेरविषयीकरणादिति वाऽनित्यत्वापूर्वावस्थत्वे । विषयी-
 करणादिति वा । आद्येऽतीतानागतविषयात्मनानगममाप्यप्रच्युतिः । अतीतादिविषयस्य तदानीमसत्त्वात् । द्वितीये सर्वप्रमाणमाप्य-
 प्रसङ्गः । कस्यापि सर्वात्मना विषयीकरणाभावात् । तृतीये त्वसिद्धिः । न च निवृत्ततदवस्थोऽस्मानिनि स्मृतिरालम्ब्यते । किन्तु तदाऽपि तादृश
 इति । तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तदासीनैवा न्वनुभवेन तदाऽपि तादृश इत्यविषयीकृतं तथा विषयीकुत्राणाः कथं याथार्थ्यं लक्ष्यत इति
 चेत् । स्यादितम् । यद्यनुभवानुसारित्वं याथार्थ्यमिति वदामः । अर्थानुसारित्वं तु तथेत्युक्तम् । अनुभवेऽन्याकारे कुतस्त्योऽर्थं स्मृतेरन्याकार

इतीति चेत् । किमयं नास्तीत्याभिमान उत निर्हेतुक इति वा । यद्वा प्रश्नमात्रम् । नाद्यः । साक्षिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । व्यापारो तात् । तृतीयऽनुभवस्यापि कुतस्त्यः । स्वहेतुसमासादिति इति चेत्तुल्यम् । यदि (च) संस्कारमात्रजन्यता स्मृतः स्यात् । व्यापारः कथञ्चिद्देसादव्यानुपपत्तिः । मानसं तद्विद्विज्ञानमिति वक्ष्यते । तस्मादेवात्यमात्रनिमित्तं स्मृतिशायार्थनिराकरणम् । तथा च स्मृत्यनुवादप्रामाण्यसङ्ग्रहाय लक्षणान्तररचनमिति सूक्तम् । ननु सङ्ग्राहस्य सङ्ग्रहो गुणो न त्वसङ्ग्राहस्यापि । किन्नासाति व्याप्त्या दोष एव । न च स्मृत्यादिलक्षणसङ्ग्राहम् । प्रामाण्याभावादिति चेत् । तत्किं स्मृत्यादिप्रामाण्यं साधकप्रमाणभावाभावाद्जी-कार्यम् । उत वाधकसङ्घातात् । नाद्यः । लोकव्यवहारस्य सत्त्वात् । यथार्थज्ञानतत्साधने हि प्रमाणतया लोको व्यवहरति । न ह्यस्ति प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसाधकमन्यद्व्योक्तव्यवहारात् । ननु प्रमाणाभियुक्तानां कणभक्षाक्षपादादीनां तत्र प्रामाण्यव्यवहारो चालीति चेन्न । स्मृतिः प्रत्यक्षमतिहासिमित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धार्थमनङ्गीकुर्वतामात्मत्वासिद्धेः । स्मृतिः पौरुषेया ग्रन्थ इति चेत् । किमनालङ्घ्यनिःशब्दः किंवा यौगिकः । नाद्यः । कृदन्ततायाः स्पष्टवभासत्वात् । न द्वितीयः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां योगानुपपत्तिः । तस्मान्नना-दिस्मरणमूलत्वात्स्मृतिरित्युपचारो ग्राह्यः । ते हि श्रुत्यादिनाऽनुभूतमर्थं स्मृत्वा तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमारचयन्ति । व्यासादिप्रणीतेषु तत्सादृश्यात्प्रयोगः । न च मुख्ये वाधकमन्तरेणोपचारो लभ्यते । सन्तु वाऽक्षचरणादयोऽप्याप्ताः । तथाऽपि न तद्व्यवहाराभावात्प्रा-ण-स्मृत्यादिप्रामाण्यानभ्युपगमो युक्तः । न हि तैः प्रतिव्यक्ति पदार्थो निरूपिताः । तथाऽयुक्तलक्षणेः सङ्गृहीता इति चेत् । तुल्यं स्मृत्यादेरपि । प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्य सुवचत्वात् । अपि च स्मृत्यादिकं प्रमाणपदवाच्यम् । यथार्थत्वात् । न चानुभववत्-मुपाधिः । समव्याप्तिपक्षे संशयादौ व्याप्तिभङ्गात् । विषमव्याप्तिपक्षेऽपि करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वात् । किञ्चेदमनुभवत्वं स्मृति-व्यतिरिक्तज्ञानत्वमिति चेत् । किमर्थमिदं विशेषणं पक्षव्यावृत्त्यर्थमिति चेत् । तर्हि पक्षेतरत्वेनानुपाधित्वम् । अन्यथेवार्थानुमानेऽप्युपा-धिरशक्यनिरासः स्यात् । एतेनानुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

टि०—॥ मूले ज्ञाननिष्ठयार्थमुल्यत्वप्रतिपादनस्य च प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यस्यानुक्त्या प्राप्तां न्यूनताशङ्कां परिहरति ॥ अग्रापीति ।
 सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्तीति न्यायादिति भावः । एकवचनमिति बहुत्ववाचिनो बहुवचनस्यैकवचनादेश इत्यर्थः । अत्र विधायकमाह ॥
 सुपापमिति । सति गत्यन्तरे छान्दसत्वाश्रयणमनुचितमिति पूर्वप्रापरितोपास्यन्तत्माह ॥ अथवेति । अरिमद्यपि पक्षे प्रतिपत्तिर्गौरवं सम्भवती-
 स्यरुचिं मनसि निधायाह ॥ यदेति । यदनुप्रमाणं तान्यक्षयुक्तवचसीत्यनुप्रमाणानुवदेनाक्षादित्वविधानमित्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरण-
 प्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं च विवक्षितं तत्रैव विधेये उद्देश्यवचननियमो यथा पूर्वतोऽभिमानिति । अत एव पूर्वपक्षादयो-
 देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्यानुप्रमाणत्वस्य विशेषणत्वं च विवक्षितमिति समानवचनतयैव प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तूदाविधायक्ये उद्देश्य-
 विधेययोर्न विशेष्यविशेषणभावविवक्षा तत्र न विधेयस्योद्देश्यवचननियमो यथा प्रमाणं वेदा इति । प्रकृते चोद्देश्यविधेययोर्विशेषणविशेष्यसाधार्या-
 विवक्षितत्वाद्योद्देश्यवचनत्वं विधेयस्येति भावः । अनेन हि यस्मादेवं तस्मात्स्वरूपानुप्रमाणं यदनुप्रमाणमेतान्यदक्षयुक्तवचसीति वादश्रयजनया
 किमत इति शङ्कापरिहार इति द्रष्टव्यम् । अत्राविवक्षित्वेयव पाठः ॥ करणधर्मिण इति । अवान्तरव्यापारविशिष्टाक्षरूपकरणे यो धर्मशरत्तये-
 त्यर्थः । ननु किं करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षाकल्पनया करणविवक्षयैवाक्षमित्युक्तमिति किञ्च स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति । करणविवक्षाया-
 मित्यर्थः । प्रत्यक्षस्यैव करणत्वेनाक्षमात्रस्य करणत्वाभावादिति भावः ॥ क्व इतीति । प्रमाणप्रमार्णाभूतशब्दभात्रपरो वचःशब्दो निर्देशपशब्दो-
 पलक्षणमित्यर्थः । ज्ञानकरणयोर्यार्थार्थयानेकविधत्वे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतादवस्थमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न नैवमिति । ननु ज्ञेयविपरीकारि-
 त्वस्य ज्ञानधर्मत्वेऽपि करणधर्मत्वाभावाच्च तस्योभयत्र साम्यमित्यतो ज्ञान इव तज्ज्ञानकरणेऽपि विषयविपरीकारित्वव्यवहारविशेषेणानाधितव्यव-
 हारानुरोधेन तस्योभयधर्मत्वानुपपत्तिरितिभिप्रेत्य षटादेस्तज्ज्ञानविषयत्वेऽपि करणानां विषयैवानिरूपणाच्च तद्विपर्ययारित्वं सम्भवतीत्यतो
 ज्ञानविषयस्यैव तज्ज्ञानकरणविषयत्वाच्चानुपपत्तिरित्याह ॥ ज्ञानेति । कुतो ज्ञानविषय्य करणविषयत्वमित्यतः सम्भाविततथा प्रसङ्गेषु निर्विपर्य-
 त्वान्यविषयत्वज्ञानविषयत्वरूपप्रकारेषु निर्विपर्ययान्यविषयत्वयोरेवागतात्सिद्धिरिति भावेन तत्प्रकारद्वयं निराकरोति ॥ न हीति ॥ अतिप्रसङ्गा-

दिति । चक्षुरादिनाऽपि गन्धादिग्रहप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यथावस्थितार्थविषयत्वस्योभयत्र साम्ये कथं केवलानुपमाणभेद इत्यत आह ॥ केवल-
मिति । नन्वेवमपि ज्ञानवलरणानां स्वविषयज्ञेयतां साक्षादुपाधित्वाभावात्करणवच्च ज्ञानस्य स्वविषयज्ञेयतामुपाधिसूत्रज्ञानजनकत्वाभावादुक्तप्रकार-
यस्यान्योन्यावर्तनादव्याप्तितादवस्थमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ यदि चेति ॥ तदेति । पृथिव्यादिलक्षणभूतगन्धादेषुपि सुरभिदासुरभिवादिना वेल-
क्षणस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्यपत्त्या लक्षणमात्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः । मूले याथार्थमेवेत्यादिनोक्तं प्रमेयं बुद्धयारोहार्थमेकिद्वयाह ॥ अयमभि-
यद्वा केवलानुपमाणलक्षणयोः खण्डनकारोक्ततातिव्याप्तिशङ्कासमाधानोपक्षपाय विशिष्यदर्शयितुं प्रसङ्गाद्वाथार्थमेवेत्यादिनोक्तं सकलं प्रमेयं सङ्गृह्य
दर्शयति ॥ अयमत्रोति । तत्र याथार्थ्यमेवेत्यनेनोक्तं प्रमाणसामान्यलक्षणमाह ॥ यथार्थं प्रमाणमिति । ज्ञानार्थं ज्ञेयता मुख्य शब्दार्थं तदनन्तरमित्य-
नेन सूचितं तद्विभागमाह ॥ केवलमनुपमाणं चेति । यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तय इत्यादिना सूचिते तयोलक्षणे आह ॥ तत्र यथार्थज्ञानं
केवलमित्यादिना । यथार्थज्ञानजनका इत्यत्र यथार्थेति ज्ञानविशेषणेन केवलमूले ज्ञाने याथार्थ्यायाथार्थ्यभेदेन द्वैविध्यं सूचितं तदाह ॥ केवल-
मपीति । यथार्थज्ञानरूपचैतन्ये यथार्थपदव्यावर्त्यं तत्सङ्ग्राह्यं च दर्शयन्नैव चैतन्यमात्रं विभजते ॥ चैतन्यमपीति । सर्वमपि चैतन्यं केवलं
नेत्याहेत्यप्याहुः । केवलं द्विविधमित्युक्त्या केवलत्वेनैव ज्ञानं परामृश्यते न तु प्रमाणत्वेनापीति न वक्ष्यमाणविभागानुपपत्तिरित्यप्याहुः । अनु-
प्रमाणमेतानीत्यादिना सूचितं केवलत्रैविध्यमाह ॥ द्वितीयमपि केवलमिति । प्रत्यक्षानुमानागमभेदात् प्रत्यक्षानुमानागमजभेदादित्यर्थः । अनु-
प्रमाणमेतानीत्यादिना कथितमनुपमाणत्रैविध्यमाह ॥ काकतालीय इति । यथार्थज्ञान इति शेषः । तथा च यादृच्छिके
यथार्थज्ञान इत्यर्थः । अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालममेवतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागममिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव
काकतालीयमिति विग्रहः । काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं च । तेन पतता तालेन काकस्य वधः कृतः । एवमेव यादृच्छिकं विषय-
सत्त्वम् । तत्र दुष्टकरणसन्निपातश्च तेन च यथार्थज्ञानोत्पत्तिः । तत्र काकागमनं यादृच्छिकं विषयसत्त्वस्योपमानं तालपतनं च दुष्टकरणसन्निपा-
तस्य । तालेन काकस्य यो वधः स दुष्टकरणसन्निपातेन यथार्थज्ञानोत्पत्तेः । अत्र यो यादृच्छिकसद्विषयदुष्टकरणयोः सन्निपातः स काकताल-

सम्बन्धसदृश इत्येकोपमार्थः । यच्च तेन यथार्थज्ञानजन्म तत्पतत्तलेन काकवधसदृश इति द्वितीयोपमार्थः । तत्राद्यः समासार्थो द्वितीयः प्रत्य-
यार्थ इति विवेकः । काकतालादिशब्दे समासश्चास्मादेव ज्ञापकाद्द्रष्टव्यः । अत एवोक्तमिवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरसीति । ज्ञाप्यतेऽनेन
योगेन प्रत्ययश्च विधीयत इति । यादृच्छिकं यथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपादयति ॥ तथा हीति । वराटकाः कपर्दकाः ॥
अजाकृपाणीन्यायेनेति । अत्राजाकृपाणशब्दावजाकृपाणसमवेतक्रियावर्तिनौ । अजाश्रीवाप्रसारणमिव कृपाणपरतमिवाजाकृपाणभजाकृपाणमिवे-
त्यजाकृपाणीयमिति विग्रहः । अत्र हि कण्डूयमानार्थं शिथिलबन्धखड्गो स्तम्भादौ यादृच्छिकं छाग्या श्रीवाप्रसारणं कृपाणपरतं च तेन च पतता
तद्वध एवमेव देवदत्तस्य गमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तद्वधः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः सोऽजाकृपाणसमागमसदृश इत्येको-
पमार्थः । यश्च तैर्देवदत्तस्य वधः सोऽजावधसदृश इति द्वितीयोपमार्थः । तेन भवति देवदत्तस्य वधोऽजाकृपाणीयः स चासौ न्यायश्चेति विग्रहः ।
ततश्चाजाकृपाणीयदेवदत्तवधन्यायेनेत्यर्थः । समासादित्युत्पादनप्रकारश्च काकतालीयशब्देन प्रदर्शितोऽनुसन्धेयः ॥ प्रसज्यत इति । ततश्च केवल-
प्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ न चेति । ततश्चानुप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गविभ्रमादिज्वित्याद्विभेदेन यादृ-
च्छिकसंवादिवाक्याभासपरिग्रहः । पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नज्ञानं यद्वक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुच्यते उत प्रष्टृसमवेतज्ञाने उत पार्थक्यज्ञाने वेति विकल्प-
त्रयं मनसि निधयाद्यं दूषयति ॥ वक्तृज्ञानस्येति ॥ संशयत्वेनेति । चक्षुषः सम्प्रयोगादिरूपानिरूपयकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ पञ्चैवेति ।
निश्चयाभावे तथात्वेनाभिवदनव्यवहारो न स्यात्किन्तु पञ्च वाऽधिका वेत्यत्र व्यवहारः स्यात् । व्यवहारस्य ज्ञानपतन्त्रत्वादित्यत आह ॥
तत्रेति ॥ पाक्षिकेति । एकमात्रकोटिक इत्यर्थः । ननु किमेककोटिकव्यवहारस्य वैक्यात्यनिबन्धनत्वमल्पतया । तादृशव्यवहारान्नवतृज्ञानमेक-
कोटिमात्रविषयकं किन्न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति । एककोटिकव्यवहारानुरोधेन तादृशज्ञानाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यवहारानुसारित्वे ज्ञानस्य
विप्रलम्भस्यापि नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीति व्यवहारानुरोधेन तादृशमेव ज्ञानं कल्पनीयं स्यात् । ततश्च भ्रान्तस्यापि तादृशज्ञानसद्भावादेको
भ्रान्तोऽपरस्तु विप्रलम्भक इति सर्वसम्प्रतिपन्नस्तयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः । नन्वेकतस्कोटिव्यवहारस्य वैक्यात्यनिबन्धनत्वाच्च स्वज्ञानहेतुकरवर्गियुक्तं

तदनुक्तम् । स्वज्ञानहेतुकत्वस्य युक्तिसिद्धत्वेन निरासायोगात् । तथा हि । वक्तुः पञ्चसङ्ख्याविच्छिन्नज्ञानस्यानेककोट्यवलम्बित्वेन न संशय-
त्वम् । तथा सति व्यवहारस्य स्वविषयनिश्चयजन्यत्वानियमेन तदभावे तादृशव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतस्तद्व्यवहारस्य तया पञ्चसङ्ख्या-
च्छिन्नत्वकोटौ तस्य निश्चयत्वमेव स्यात् । एवमेवान्यकोटावपि तस्य निश्चयत्वमभ्युपेयम् । स्थानुरेव पुरुषो वेद्याद्यपाक्षिकोऽदिष्टयविषयकसंशय-
दर्शनात् । तेन पक्षैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयत्वं विरुद्धमापद्यते । अतो यथा दृष्टफले कृप्यादौ कर्षकस्य निष्पन्नफलवत्त्वस्य
नेहेऽप्याहार्यफलवत्त्वकत्वनियजन्यैव प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेः स्वविषयनिश्चयपुरःसरत्वनियमात् । तथा वक्तुः पञ्चसङ्ख्याविच्छिन्नज्ञाननेहेऽप्याहार्यत-
त्त्वोऽदिनिश्चयादेवोक्तव्यवहार इति कथं न तस्य स्वज्ञानहेतुकत्वमिति खण्डनकृतोक्तं समाधानम् । एवं सति विप्रलम्भकस्यापि तादृशव्यवहारानु-
सारेण तादृशनिश्चयापत्तौ विषयस्ताविशेषप्रसङ्गादित्युक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ एतेनेति । अत्राहार्येति पाठः सुगमार्थः । आहारेति पाठे
स्वाहरणमाहार उल्लेखेति यावत् । स चासौ निश्चयश्चेत्याहारनिश्चय इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ प्रष्टुस्त्विति । तथा च लक्ष्यत्वाच्च केवलप्रमाण-
लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि निस्साधनस्य तस्यानुत्पत्तेस्तत्साधनेऽनुप्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्तिरेवेत्यतो भवेदेवं यदि प्रत्यक्षाद्यन्यदेव
तत्साधनं स्यात् । न चैतदस्तास्याह ॥ तन्मूलं चेति । तृतीयं दूषयति ॥ वाक्येति । पार्थस्यादेरित्यादिपदेन प्रष्टुः सङ्ग्रहः । पञ्च वराट्का
इति वाक्येत्यर्थः ॥ एवमेवेति । प्रमाणमेवेत्यर्थः । ततश्च न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि तत्कारणस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं
स्यात् । न च तत्सम्भवति । अनाप्तवाक्यत्वादित्यत आह ॥ वाक्यं त्विति । तथा च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाविभ्रमे यः परिहारः स एवात्रापि
भविष्यतीति भावः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्गा इति किं तज्जनितवम्बादिज्ञानस्य केवलप्रमाणत्वापादनमभिमतस्तु तज्ज-
नकालिङ्गाविभ्रमादेरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायामिष्टापत्त्या दूषयकेव द्वितीयं प्रतिषेधति ॥ यादृच्छिकेति ॥ वाक्येति । विप्रलम्भादि-
वाक्याभासजन्येत्यर्थः । जन्येत्यतः परं ज्ञानस्येति शेषः । लिङ्गाकरणतापक्षमाश्रित्याह ॥ वाणस्येति । वापस्य वम्बाविनाभावानवगाथा
तस्य तज्ज्ञानजनकत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वस्यासम्भावित्वमिति भावः । अस्तु तर्हि तत्र गृहीतवम्बाविनाभावस्य धूमस्यैव यथार्थज्ञानजनकत्वमभिमत्यत-

स्तस्यबन्धविनाभावेऽपि पक्षे सत्त्वेन पक्षधर्मत्वाभावाच्च तज्ज्ञानजननकत्वमित्याह ॥ असत् इति । यत्र पक्षे धूमस्यासत्त्वं तत्र धूमस्य यथार्थज्ञान-
जननकत्वायोगेऽपि यत्र यादृच्छिकसंवादिप्रमानुमितस्थले धूमस्यापि पक्षे सत्त्वं तत्र धूमस्य व्याप्तिपक्षधर्मतान्त्रत्वाद्यथार्थज्ञानजननकत्वं किन्न
स्यादित्यतस्तत्र बाष्पस्यैव करणसन्निष्कृष्टत्वेन परामर्शविषयतयाऽनुमितजनकत्वसम्भवेऽपि धूमस्यासन्निष्कृष्टत्वेन परामर्शविषयत्वाभावाच्च तस्य तत्र
यथार्थानुमितजननकत्वमित्याह ॥ सत्त्वेऽपीति । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्येति । तज्ज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं
बाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्येति ॥ सर्वत्रेति । वन्हिमति तस्य तज्जननकत्वेऽप्यवन्हिमति तस्य तदजननकत्वादिति भावः । ननु तज्जातीयस्य
सर्वत्र यथार्थज्ञानजननकत्वाभावेऽपि धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्याबाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्य वन्हिमति यथार्थज्ञानजननकत्वाद्यथार्थज्ञानसाधन-
त्वमस्येवेति कथमतिव्याप्तिपरिहार इत्यतः स्यादेतदेवं यदि जनकत्वमात्रमिह साधनत्वं विवक्षितं रथात्र चैवं किन्तु यज्जातीया-
नन्तरं नियमेन कार्यमुत्पद्यते तदेवेह साधनत्वं विवक्षितम् । तच्च नोक्तरीत्या तत्रास्तीति नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ तथाविधस्यै-
वेति ॥ तथा सतीति । लिङ्गविभ्रमस्य यथार्थज्ञानसाधनत्वाभाव इत्यर्थः ॥ लौकिककरणत्वेऽपीति । लोकप्रसिद्धासाधारणकारणत्व-
रूपकरणत्वेऽपीत्यर्थः । ततश्च लोकप्रसिद्धकरणशून्यताया एवाकरणक्रियोत्पत्त्यापादकत्वाऽप्रकृते च तदभावाच्च तद्वापत्तिरिति यावः । एवं पारि-
भाषिकसाधनत्वघटितलक्षणाभावेन यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमेऽतिव्याप्तिं परिहृत्य यादृच्छिकसंवादिनि विप्रलम्भकवाक्येऽपि तां परिहरति ॥
वाक्याभासस्येति । तस्यार्थसत्त्वस्थले यथार्थज्ञानजननकत्वेऽपि तदभावस्थले तज्जननकत्वाभावेन यज्जातीयानन्तरमिति पारिभाषिकसाधनत्वाभावाच्च
तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चैवमपि यथार्थं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणस्य लिङ्गविभ्रमाद्रावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साक्षाज्ज्ञेयवि-
षयीकारितत्साधनान्यतरत्वस्यैव लक्षणार्थतया विवक्षितत्वेन तदवनकाशात् । लौकिककरणत्वालिरिक्तपारिभाषिकसाधनत्वाश्रयणे गौरवं मनसि
निधाय विप्रलम्भकवाक्यस्यानुप्रमाणतया लक्ष्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरित्युपायमावेदेनाह ॥ तस्येति । वाक्याभासस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् ।
यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । अस्माकं प्रामाण्यस्वतस्त्ववादिनाम् । कथं न क्षतिरित्यतोऽस्माकमिति तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनपूर्वकं

क्षयभावमुपपादयति ॥ न हीति ॥ आत्मोक्ततयेति । उपलक्षणं चेत् । सल्लिङ्गपरामर्शतयेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यानुमानादिकमित्यादि-
पदेन प्रामाण्योत्पत्तिपरिग्रहः । अत्र लिङ्गाभासवाक्याभासयोर्यथार्थज्ञानजनकत्वाविशेषेऽपि वाक्यज्ञानस्य वाक्यांशो केवलप्रमाणत्वबुद्धिः अ-
स्य लिङ्गांशो तदभावात्तत्परित्यागेनोभयथा प्रमाणभूतत्वाद्वाक्याभासस्यैवाश्रयप्रणामवादेन स्वशाब्देन प्रमाणतयोजितं तु लिङ्गविश्रय्येति ध्ये-
यम् । ननु तथाऽपि ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन पारिभाषिक-
साधनत्वविवक्षयाऽपि लिङ्गप्रमादाविव तत्परिहारासम्भवात् । न च ज्ञातज्ञापकवाक्यादेरलक्ष्यत्वमेव नास्ति तथा सति स्मृत्यनुवादयोर्ना-
प्रामाण्यमित्यादिविशेषापातात्तत्त्वर्थं तत्रातिव्याप्तिशङ्कावकाश इति वाच्यम् । अयथार्थज्ञानसाधनत्वाभावमात्रस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । न च
तावता वाक्यस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यज्ञानस्य यथार्थत्वनिश्चयेऽपि वाक्यस्य दुष्टत्वेन भ्रान्तप्रतीतृवाक्यवदप्रमाणत्वादत एव पद्धत्यादौ निर्दोषः
शब्द आगम इत्यत्र निर्दोषग्रहणेन ज्ञातज्ञापकादिववाक्यागमाद्विच्छिन्नमित्यतो नेदमनुप्रमाणलक्षणं युक्तमित्यस्वसदाह ॥ यदेति । नन्वेवमपि
नातिव्याप्तिपरिहारः । लिङ्गाविभ्रमादेर्दोषजन्यत्वेऽपि स्वयं निर्दोषत्वादित्यत आह ॥ निर्दोषता चेति । आद्येनादिपदेन वाक्याभासस्य परिग्रहः ।
द्वितीयेन चासिमूलत्वादपि परिग्रहः ॥ तत्फलितार्थस्यैवेति । ज्ञानविशेषणीभूतयथार्थपदमहिम्नैव साधनस्य निर्दोषत्वविवक्षाया लब्धत्वेन न तस्याः
स्वोपजीव्यविशेषणवैयर्थ्यापेक्षत्वमिति भावः । ननु च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाविभ्रमस्थल एव सत्यपि ज्ञानयथार्थ्यं करणनिर्दोषत्वाभावेन व्यभिचारा-
लक्ष्यं तेन तल्लभ इत्यत आह ॥ निर्दोषेति ॥ तदिति । यथार्थत्वरूपं ज्ञानविशेषणमित्यर्थः । एवञ्च निर्दोषत्वे सति ज्ञेयविवर्णकारित्वमेव
प्रमाणसामान्यलक्षणं विवक्षितमिति न तस्य ज्ञातज्ञापकादावतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रामाण्यं नानुवादस्यत्यादिमूलमनर्थकम् । न चैतत्सरो-
क्तलक्षणानां तत्राव्याप्तिप्रतिपादनद्वाराऽऽभासत्वव्युत्पादनार्थत्वात्तानर्थकमिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽपूर्वत्वकीयलक्षणप्रण-
यनानर्थक्यशङ्कापरिहारार्थत्वादाभासत्वव्युत्पादनस्य नानर्थक्यमित्याशयवानानर्थक्यशङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं योजयितुं तदानर्थक्यशङ्कामुत्पापयति
॥ नन्वेति । लक्षणान्तरनिर्माणे हेतुभूतपरकीयलक्षणाव्याप्तिदोषस्य मूलारूढतायै यदित्यस्य यदेत्यर्थं तद्वलतदेत्यस्य लाभमेवशब्दाध्याहारं चाभि-

प्रेत्य प्रामाण्यविद्येति हेतुं वदन्वाक्यं योजयति ॥ यद्यदेत्यादिना । यथार्थयोरिति स्मृत्यनुवादविशेषणं तु तत्र लक्षणेपादनार्थमयथाशस्मृत्यनुवाद-
 व्यावृत्त्यर्थं वेति द्रष्टव्यम् । तदेवेत्येवशब्दबलबन्धमर्थं दर्शयन्नृक्तमेव विवृणोति ॥ दर्शनान्तरिति ॥ व्यापकतयेति । प्रामाण्यव्यापकतयेत्यर्थः ।
 अव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वाङ्गीकारादिति भावः । लिङ्गातया लक्षणस्यापयोगित्वेन लक्षणस्य तद्व्याप्यत्वमेवापेक्षितं न तु तद्व्यापकत्वमप्यत एवाव्याप्तिन
 लक्षणदोष इति स्वमतैवलक्षणं परमतस्य दर्शयितुं तैरिच्छुक्तम् ॥ प्रसज्यत इति । व्यापकभावे व्याप्यभावस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ तस्येति ।
 स्मृत्यादेरित्यर्थः । प्रतिपत्त्यनुबन्धितया स्मृतेः । व्यापारानुबन्धितयाऽनुवादस्य वाऽधिगतार्थोचरत्वादित्याशयः ॥ प्रभाष्यात्ममिति । प्रमया निय-
 तसम्बन्धवदित्यर्थः ॥ अपीति । न तत्रास्तीति वर्तते । तत्कथमित्यतः किमत्र करणादित्वेन स्मृतेः सङ्ग्रहोऽभिमतः किंवा प्रमारूपत्वेन । नाद्यः ।
 स्मृतेः प्रमाकरणत्वाभावादिति मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ तैरपीति । तथा च प्रमारूपफलतयाऽपि न तस्याः सङ्ग्रह इत्याशयः ॥
 अत एवेति । उक्तरात्या प्रमासामग्रीत्वप्रमात्वयोरयोगेन करणतया फलतया वक्तलक्षणानाक्रान्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ अर्थजत्वादेरिति । अर्थेन स्वलक्षणेन
 क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिरुत्थितिरिति अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनमिति तद्वचनार्थ इत्येकेदेशमतमनुरुध्यार्थजत्वग्रहणम् । आदिपदेन चार्थेन
 स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिर्निरूपणमर्थविषयकत्वमुच्यत इति तद्वचनार्थतया तदेकदेश्यन्तराभ्युपगतस्यार्थविषयत्वस्य परिग्रहः ।
 शुद्धवस्त्वात्मकार्थजत्वादेः स्वरूपमात्रावगाहिनिर्विकल्पकमात्रनिष्ठत्वेन विशिष्टाकारावगाहिसविकल्पकानिष्ठत्वेन तादृशस्मृत्यादेरपि तदभाव एव ।
 यद्यपि निर्विकल्पकद्वारा स्मृत्यादेरपि स्वलक्षणजन्यत्वादिक्रमास्ति । तथाऽपि न तत्परस्याभिमतम् । तथा सति सविकल्पकस्यापि तद्वद्वारा
 स्वलक्षणजन्यत्वसम्भवेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् । किन्त्वाहत्य तज्जन्यत्वमेव । तच्च सविकल्पकवस्मृत्यादावपि नास्तीत्यभिप्रायेणोदगुक्तमत एव
 तदभिप्रेतस्येति पूर्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ स्वापूर्वेति । स्वस्य प्रमातुरपूर्वा योऽर्थः स्वेन पूर्वमज्ञात इति यावत् । तद्विषयकव्यवसायात्म-
 कामित्यर्थः । अत्र यस्यकस्यचिदर्थस्य येनकेनचित्पूर्वं ज्ञातत्वेनापूर्वत्वाभावादसम्भवः स्यात् । तत्परिहारार्थं स्वपदम् । तस्येति ।
 स्मृत्यादेरनुभूतार्थव्यवसायात्मकत्वान्नापूर्वार्थविषयकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ तस्य चेति । तत्ताविशिष्टस्येत्यर्थः । इदं चानुभवदेशकालम-

नन्विति । पूर्ववादी स्वाशयमनुद्घाटयैव तावताऽपि न स्मृतिप्रामाण्यसिद्धिर्वैषम्यादिति परिहरति । सत्यमित्यादिनेति ग्रन्थाभिप्रायमाहुः । इतरे
स्वतन्त्रत्वं श्यामताविशेषणम् । तथा चातीता या श्यामता तस्म्यस्यः । अत्र श्यामताऽऽसीदित्येवंरूपः । तस्यापि श्यामताप्रत्ययत्वात्तस्य
च यथार्थत्वादिष्टापादनमिति शङ्कते ॥ न चेति । तस्म्यस्यविषयीभूतश्यामताऽतःतस्म्यस्य तस्म्यस्यसमानकालिनत्वेन यथार्थत्वेऽपि पूर्वा-
वस्थानिवृत्तेः स्मृतिकाले सत्त्वेऽपि तस्या अनुभवाविषयत्वेन स्मृत्या विषयीकृतमशक्यत्वात्पूर्वावस्था वर्तमानतयैव विषयीकरणात्तस्याश्च स्मृतिकाल
सत्त्वेन विषयशून्यत्वाच्च स्मृत्यर्थार्थमित्याह ॥ सत्यमित्यादिनेति पूर्वोक्तग्रन्थाभिप्रायमाहुः ॥ इत्यत्रेति । न्यायमहावार्तिक इत्यर्थः ।
अस्येत्युक्तमिति वक्ष्यमाणेनान्यत्रः ॥ संशयादाविति । संशब्दोऽयमर्थज्ञानमात्रोपलक्षकः । तथा चायथार्थज्ञानमात्रहेतावित्यर्थः । संशयादेरप्युप-
लब्धित्वेन तद्वेतोरप्युपलब्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ प्रकृतेति । वार्तिकेऽथवादित्यधिकारादिति भावः ॥ विशेषेतेति । संशयादेरुपलब्धित्वार्थव्याभि-
चारेणानर्थवत्त्वादर्थवदुपलब्धिहेतुत्वं न संशयादिहेतोरस्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ उक्तमिति । यद्यपि नैवं तस्योभितरस्ति तथाऽप्यर्थ-
वादोऽयमित्यदोषः ॥ वाचस्पतिनेति । न्यायवाचस्पतिनेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । स्मृत्यर्थार्थानभ्युपगतावित्यर्थः ॥ इममेवेति । स्मृत्यर्थार्थान-
रूपमेवेत्यर्थः ॥ ब्रूतेति । यथार्थत्वानुभवस्वरूपप्रामाशरीरप्रविष्टाङ्गद्वयेत्यर्थः ॥ न स्यादिति । यथार्थत्वेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेरिति भावः ।
न च धर्मिण्यपि स्मृतेः प्रामाण्यं मा भूदित्येवमर्थमनुभवग्रहणं धर्मिण्यंशोऽपि वर्तमानत्वाभावेन प्रमात्वस्यैव सम्भवेन तद्व्यावर्तनयोगात् ॥ आर्षेति ।
ऋषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वन्तिन्द्रियेषु धर्माधर्मादिषु च लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च । यत्प्रातिमं ज्ञानं यच्च
लौकिकानामपि भवति श्रो मे आता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति तच्चार्षमभिमतमिति ध्येयम् । ननु च नोदाहृतव्यवहारानुसारेण स्मृत्यर्थार्थ-
सिध्यति । प्रथमज्ञानयथार्थार्थानुविधायिनी स्मृतिः कथं यथार्थेति कथ्यते तत्त्ववादिभिरित्याभियुक्तवचनाद्याथार्थनिरासकयुक्तिपराहत-
त्वाच्च तथाथार्थव्यवहारस्य तज्जनकानुभवयाथार्थनिबन्धनतयौपचारिकत्वादित्यतः परोक्तयुक्तेराभासत्वं व्युत्पादयति ॥ यदपीति ॥ स्मरणकाल
इत्यादि । अयं च पक्षो न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यत इति शङ्काग्रन्थात्स्पष्टं प्रतीयते । न च स्मृतिर्निवृत्तपूर्वावस्थेत्येत्यादितदग्रन्थादुद्धि-

तीयतृतीययोर्लाभः । पूर्ववस्थानिवृत्त्यविषयकारित्वेन तदनिवृत्तिविषयकारित्वेनापि निवृत्तपूर्वावस्थतया विषयकारित्वाभावात् सम्भवदित्यवधेयम् ।
 यद्वा तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वात् तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थ इति स्मृतेरतीतश्यामताप्रत्ययवैषम्यकथनेन द्वितीयतृतीयौ सूचितौ ।
 तत्र हि युक्तमतीतश्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमतित्वस्यापि तत्र विषयत्वात् तु स्मृतेः पूर्ववस्थानिवृत्तेस्तत्राविषयत्वादिति हि वैषम्यमुक्तम् । तथा
 च द्वितीयकल्पप्रसक्तिः । स्मृतेः पूर्ववस्थानिवृत्त्यविषयत्वं चानिवृत्तपूर्वावस्थत्वेन विषयिकरणेऽपि सम्भवतीति तत एव तृतीयकल्पस्यापि प्रस-
 क्तिरित्यवधेयम् ॥ अनिवृत्तेति । वर्तमानपूर्वावस्थत्वेनेत्यर्थः ॥ तदानीमिति । अतीतानुमित्यादिकाल इत्यर्थः । निवृत्त्यविषयकारित्वेनापि न
 स्मृत्यर्थार्थं भवति प्रयोजकत्वात् । न च वर्तमाननिवृत्तेरविषयिकरणासम्भव एव बाधः । वर्तमानं सर्व विषयिकर्तव्यमेवेति नियमाभावाद्व्य-
 थाऽतिप्रसङ्गादित्याह ॥ द्वितीय इति ॥ कस्यापीति । प्रमाणस्येति शेषः ॥ निवृत्त्यनिवृत्त्ययोरिति । उदासीनैवेत्यभ्युपगमवाद् एवायम् ।
 न त्वेतदग्रन्थानुरोधेन स्मृतेः पूर्ववस्थानिवृत्त्यविषयत्वमेवेति मन्तव्यम् । तथा सत्यनुभवानधिगतातीत्वविषयत्वस्यानुपपदेव व्युत्पादयिष्यमाणत्वेन
 तद्विरोधापातात् । आधिक्यमनुस्तातु यदतीतत्वमिष्यत इत्यादिनाऽपि स्पष्टमतीतत्वविषयकत्वोक्तेश्च । संस्कारसहकृतं मनोऽननुभूतामपि निवृत्तपूर्वा-
 वस्थां विषयीकुर्वस्मरणं जनयतीत्यादिग्रन्थास्वास्यापाताच्चेति ध्येयम् । केचित्तु यस्मिन्निवृत्त्यकरणेन यज्ज्ञानमुपपद्यते स तस्य विषय इत्युक्तविप-
 यत्वस्य देशकालविशेषणभूतनिवृत्तावभावाद्विशेषणतया प्रतीतिविषयत्वेऽपि निवृत्तेरुक्तरूपविषयत्वाभावाभिप्रायेणौदासीनत्वोक्तिरिति भाव इत्याहुः ।
 अङ्गीकारवादस्य चेदं प्रयोजनम् । यद्धर्ममनेनेक्तस्य स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानत्वाभासस्य निराकरणम् । तथा हि । स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य
 वर्तमानतावभासत एव संस्कारस्य वर्तमानतावभाससामग्रीसहितस्यैव स्थितिहेतुत्वात् । सोऽयमिदानीमिति प्रत्यभिज्ञायां तथा कल्पनात् । गेहे स
 घट इति स्मरणान्निष्कम्पवृत्तेश्च । अन्यथा तत्ताविशिष्टस्य तदानीं संशये सा न स्यात् । तथा च प्रयोगः । विवादाध्यासिता स्मृतिः स्ववि-
 षयवर्तमानत्वविषयाऽतीतानागताविषयत्वे सति प्रतीतित्वात् प्रत्यभिज्ञावदिति । तथा च कथं स्मृत्येयाश्चाश्च्यमिति । तदसत् । संस्कारस्य स्मृतौ
 जनार्थित्वयायां वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यनियमे मानाभावात् । स्मृत्यनन्तरभाविन्या तद्विषयवर्तमानत्वसम्भवनया वा शाब्दादितिश्रियेन वा

निष्कस्यपट्टयुपपत्तानुभवविरुद्धायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासकल्पनाया अयोगाच्च । अनुमानं चायुक्तम् । तदाऽसौ तादृश इत्याकारवलेन स्मृता-
वतीतगोचरतायाः सिद्धत्वेन विशेषणसिद्धत्वात् । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धरूपतत्तायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासेऽनुभव इव स्मृतावभासतोद्देशागतेः ।
स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽयनुभवकाले सतो विषयस्य स्मृतिकाले वस्तुतोऽतीतत्वेऽपि विषयकृतैवलक्षण्यभावात् । वर्तमानता-
वभाससामग्रीसाहित्यस्योपाधित्वाच्चेति दिक् ॥ नन्विति । अन्यथा संस्कारसमिच्छाङ्घ्रनेन स्मृतेरनुगुणार्थान्तरविषयस्यमपि स्यादिति भावः ॥
एवमिति । याथार्थमेव मानसमिति लक्षणवाक्यव्याख्यानावसर इति शेषः । अनुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वास्मृतेरनुभवकारित्वमेव युक्तम् ।
तत्कथं तद्विरुद्धतत्ताकारत्वमिति शङ्कते ॥ अनुभव इति । कुतस्य इत्यत्र किं शब्दं अक्षेपार्थः किंवा प्रश्नार्थः । आद्येऽपि किं स्वरूपाक्षेपोऽभि-
मतः । किंवा कारणक्षेप इत्याभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ विधायातादिति । यत उपपन्नस्तद्धेतुकत्वादाकारस्य निर्वेतुकत्वं व्याहृतमि-
त्यर्थः ॥ तुल्यमिति । स्मृतावपि स इत्याकारः स्मृतिहेतुसंस्कारसमासादित इत्यर्थः । ननु चानुभवस्यान्याकारत्वात्त एव तज्जन्यसंस्कारस्याप्य-
न्याकारत्वात्तज्जन्यस्मरणस्यापि तदाकारत्वमेव स्यान्न तु तद्विपरितोकारत्वमित्यत आह ॥ यदि चेति । इदन्त्वाविषयकसंस्कारस्यैव स इत्याकार-
जनकतायाः प्रत्यभिज्ञायां दृष्टत्वेन जन्यजनकयोरेकाकारत्वनियमासिद्ध्या संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ मानस-
मिति । सहकारिसमवधानेन करणानां शक्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भात्संस्कारसहकृतं मनोऽनुभवे विद्यमानमपि तदा तादृश इत्याकारं स्मृतौ
जनयतीति युज्यत एवानुभवस्मृत्योर्वैसाद्व्यमिति भावः । नन्वेवं मनोजन्यत्वास्मृतेः संस्कारसमिच्छाङ्घ्रनस्यादोपत्तेऽपि निन्द्याणां प्राप्यप्रकाशकारित्व-
नियमात्पूर्वावस्थानिवृत्त्यंशे च प्राप्यभावान्नसत्तद्विषयकारित्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव । न हि तदंशेऽपि संस्कार एव प्राप्तिरिति शक्यते वस्तुम् ।
पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयकपूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य तद्विषयविषयकतया तदंशे प्रत्यासत्तिस्वायोगात् । संयोगसमवायालक्षणप्रत्यासत्त्यन्तरं तु मनसः
पूर्वावस्थानिवृत्त्या सहनशक्यशक्यमिति चेन्न । तद्देशकालसम्बन्धेन सह संस्काराख्यप्रत्यासत्तिमुक्ते मनसा करणेन तद्देशकालसम्बन्धातितत्वमस-
न्निकृष्टमपि विषयीक्रियते । सम्बद्धमात्रविषयकत्वेऽनुभवस्वप्नसङ्गादित्याशयात् । यद्वा मनसः स घट इति स्मृतिसाधनत्वनिर्वाहाय प्रत्यासत्ति-

तथा कल्प्यमानसंस्कारस्य पूर्ववस्थाप्राप्तविषयकस्याप्यनन्यगत्या निवृत्त्यंशोऽपि प्रत्यासत्तित्वं कल्प्यते कार्यबलात् । अतो नासन्निकृष्टाग्रहाहकत्वमिति । वस्तुतस्तु अतीतानां तत्तदर्थानां मनोविषयतया तन्निवृत्त्याऽपि घटनिवृत्त्या सह चक्षुष इव साक्षोदेव सन्निकर्षः । न च तत्तदर्थानां बाह्यत्वेन तन्निवृत्तेरपि बाह्यतयाऽन्तरिन्द्रियस्य कथं तथा सह साक्षात्सन्निकर्ष इति वाच्यम् । बाह्यार्थानामपि संस्कारोपनीतत्वेन प्रत्यासत्तित्वात् । अन्यथा संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि पूर्वमननुभूतस्य तद्देशकालसम्बन्धस्य यदतीतत्वं तस्यैवातीतत्वस्याननुभूतस्यापि स्मरणमन्यस्य तु सर्वस्यानुभूतस्यैव स्मरणमिति नियमाभ्युपगमेन वाऽनन्यगत्या भिन्नविषयस्यापि संस्कारस्य स्वाविषयातीतत्वविषयकस्मृतिजनकत्वाभ्युपगमेन वाऽतिप्रसङ्गपरिहारसम्भवेन संस्कारमात्रजन्यत्वानभ्युपगमेन मानसमिति मनोजन्यत्वोक्तेरस्वारस्यापातात् । न च सन्निकर्षनिरूपणाय वस्तुगतिरियमुक्तेति वाच्यम् । तथा सति यदि च संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यादित्यादिप्रकृतग्रन्थस्यास्वारस्यापातात् । भवेदेवं यदि संस्कारमात्रजन्यत्वमित्यादिपद्धतिग्रन्थस्याप्यस्वारस्यापातञ्च । तस्मान्मनोजन्यत्वोक्तित्वास्वारस्याय वर्तमानया पूर्ववस्थानिवृत्त्या सह स्यादेव सन्निकर्षो मनसो न त्वसन्निकर्षः । नापि संस्कारः सन्निकर्ष इत्यवधेयम् ॥ वक्ष्यत इति । मानसं तद्विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । उदयनमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । ततश्चापसिद्धान्त एवेति भावः । नन्वङ्गीकृतं चेदित्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च स्मृतेः प्रामाण्ये बाधकाभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्मृतिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति साधकसहकृतबाधकाभावस्यैव वस्तुव्यवस्थापकत्वेन साधकस्याप्यवश्यकत्वतया केवलबाधकाभावोक्तेरश्लिष्टत्वादित्यतो वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेति लोकव्यवहारस्य प्रमाणलक्षणादौ साधकस्याभिधानादत्र तदनभिधानं न दोषेयस्याशयवान्सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्यादाहृतमूलं मनसि निधायान्नपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तद्व्यावृत्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ अतिव्याप्त्या दोष एवेति । इयं च प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । तथा चातिव्याप्तिरेव दोष इत्यर्थः । उदाहृतमूलं मनसि निधायान्नं दूषयति ॥ नाद्यो लोकेति । तस्यासिद्धिं परिहरति ॥ यथार्थेति । यथार्थं ज्ञानत्वं च स्मृतेः प्रागेव समर्थितमिति भावः । नन्वप्रयोजकत्वाच्च लोकव्यव-

हारेण स्मृतेः प्रामाण्यसिद्धिरित्यतौऽन्यत्र प्रामाण्यसाधकत्वेन क्लृप्तत्वात् । तस्य नाप्रयोजकत्वमित्याह ॥ न हीति । अन्यत्रान्यदित्यर्थः । अन्य-
दित्यपि क्वाचिन्माठः । ननु न लोच्यवहाराभावेण प्रत्यक्षदेः प्रामाण्यसिद्धिः किन्तु प्रमाणाभियुक्तव्यवहारदेव । तथा च तद्व्यवहारेण प्रत्यक्षदेः
प्रामाण्यसिद्धिसम्भवेऽपि स्मृतौ तद्व्यवहाराभावाल्लोकव्यवहारमात्रस्य चाप्रयोजकत्वाच्च प्रामाण्यसिद्धिरिति शङ्कते ॥ नन्विति । श्रौतस्मृतिशब्द-
स्य सारणान्यपरत्वाच्च श्रुतिसिद्धान्तनङ्गीकारित्वमिति नानासत्त्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ स्मृतिरिति ॥ कृदन्तताया इति । स्मृ चिन्तयामित्य-
स्मात् स्त्रियां क्तिन्निति क्लृप्तशक्यत्वेन प्रत्यये क्तिन्त्वाद्गुणाभावे क्तिन्त्वाद्गुणाभावे निष्पन्नस्मृतिशब्दस्य कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वेन यौगिकत्वात्तात्पर्यवृत्तिवमिति
भावः । अत्र स्पष्टावभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वोक्त्या खेदलब्धभासकत्वसूचनाच्च तथा योगापहार इति सूचयति । न तु कृदन्ततामात्रं
योगित्वस्वीकारे नियामकम् । शम्भ्वादिशब्दानामपि तदापत्तेरिति ध्येयम् ॥ अव्याख्यतिव्याप्तिरिति । अकर्तरे च कारके भावे च स्त्रियां
क्तिन्निवधानास्तद्व्यवहारस्य भावसाधनत्वे पौरुषग्रन्थस्यातथात्वादित्यसिद्धिः सारणेऽतिव्याप्तिश्च । स्मर्यत इति कर्मसाधनत्वे च सर्वैः स्मर्यमाणत्वाभिप्राये
पौरुषग्रन्थानामतथात्वादित्यसिद्धिः । स्मर्यमाणमात्रविवक्षायां च घटादावतिव्याप्तिः । स्मर्यतेऽनेनेति करणसाधनत्वे चानुभवमात्रजनकत्वात्पौरुषग्र-
न्थेऽप्यसिद्धिः । संस्कारादौ चातिव्याप्तिरित्यव्याप्यत्वात्तिव्याप्तिरित्यसिद्धिः । कथं तर्हि पौरुषग्रन्थेषु स्मृतिशब्दप्रयोग इत्यत आह ॥ तस्मादिति-
नन्वेवं स्वतः सर्वज्ञप्रणीतव्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रुत्यादिजनितानुभवसाधनत्वेन सारणमूलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च तत्र स्मृतिपदप्रयोगः स्यादित्यत
आह ॥ व्यासादीति । तत्सादृश्यादर्थमुपलभ्य रचितत्वरूपान्मन्वादिस्मृतिसादृश्याप्रयोगः स्मृतिशब्दस्येति शेषः । ननु स्मृतिशब्दस्य मन्वा-
दिस्मृतावैपचारिकत्वादौपचारिकार्थसादृश्यास्य च गौणत्वेऽप्रयोजकत्वादप्रयोजकभूतमुत्पत्त्यार्थसादृश्यास्य च व्यासादिप्रणीतेष्वभावात्कथं स्मृति-
शब्दस्य तत्र गौणवृत्तिरिति चेन्न । स्मृतिशब्दस्य मन्वादिस्मृतावैपचारिकत्वात् स्मृतिशब्दस्य तत्र प्रवृत्त्या मन्वादिस्मृतेरपि रूढ्यभिप्रायेण स्मृति-
शब्दमुत्पत्त्यर्थत्वस्यापि सत्त्वेन तत्सादृश्येन गौणत्वोपपत्तेरित्याशयात् । अस्तु तर्ह्युदाहृतश्रुतौ स्मृतिशब्द औपचारिकस्मृतिशब्दार्थभूतपौरुषग्र-
न्थपर इत्यत आह ॥ न चेति । तथा च बाधकाभावेन श्रुतिसिद्धान्तनङ्गीकारित्वसिद्धिरिति भावः ।

न हीति । पदार्थानामनन्तत्वेन प्रतिव्यक्ति पदार्थनिरूपणस्य जन्मसहस्रेणाप्यशक्यत्वादिति भावः ॥ उक्तलक्षणैरिति । समवायिकारणं द्रष्ट-
 व्यम् । सामान्यं वा न समवायिकारणमस्पन्दात्मा गुण इत्याद्युक्तलक्षणैः सङ्गृहीतत्वाच्च प्रतिव्यक्ति पदार्थानामनिरूपणं दोषायेत्यर्थः । तर्हि स्मृते-
 रयुक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वाच्च पृथक् प्रमाणत्वेन तदसङ्कीर्तनं दोषायेत्याह ॥ तुल्यमिति । ननु स्मृत्यादेरसाक्षात्कारादिरूपत्वाच्च केवललक्षणेन
 सङ्ग्रहस्सम्भवति । नापि तत्करणस्य । अनिन्द्रियशक्तिकर्षरूपत्वेन प्रत्यक्षेऽज्ञातकरणत्वेनानुमानादावन्तर्भावानुपपत्तेः । उक्ततिरेके चानुप्रमाण-
 त्रैविव्यभङ्गात्तत्कथमुक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वं स्मृत्यादेरित्यत आह ॥ स्मृत्यादेरपीति । आदिपदेनानुवादस्य परिग्रहः । प्रत्याक्षादीत्यादिपदेनगम-
 परिग्रहः । स्मृतेर्विज्ञानमित्यादिना साक्षात्कारत्वस्योत्तरोपपादयिष्यमाणत्वेन प्रत्यक्षफलेऽन्तर्भावात्संस्कारस्य तत्करणत्वपक्षे तस्यानिन्द्रियसन्निकर्ष-
 रूपत्वेन प्रत्यक्षे ज्ञातकरणत्वेनानुमानादौ चान्तर्भावसम्भवेऽपि मनःकरणत्वपक्षे स्मृतिकरणस्य मनसः प्रत्यक्षकरणेऽन्तर्भावानुप्रमाणत्रैविविध्यभङ्ग
 इति भावः ॥ अनुभवत्वमिति । अनधिगतार्थविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । तेन स्मृत्यादिकमित्यत्रादिपदेनानुवादजनितज्ञानस्यापि पक्षत्वेन सङ्गृही-
 तत्वात्तत्र चानुभवस्य सत्त्वात्साधनव्यापकत्वं तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने च भागासिद्धिरङ्गानवकाश इति ध्येयम् । उदयनाचार्यमतमाश्रि-
 त्याह ॥ समेति । नवीनमतमाश्रित्याह ॥ विषमेति । ननु ज्ञातत्वरूपपक्षधर्माविच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वाच्च करणरूपे प्रत्यक्षे साध्या-
 व्यापकत्वमित्यत आह ॥ किञ्चेति ॥ किमर्थमिति । ज्ञानत्वमात्रस्यापि साध्यव्यापकत्वसम्भवादिति भावः । ज्ञानत्वमात्रस्य साध्यव्यापकत्वव-
 त्साधनवति पक्षेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वात्साधनव्यापकत्वार्थं विशेषणोपादानमिति भावेन शङ्कते ॥ तर्हीति । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणव-
 त्त्वादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्व इत्यर्थः ॥ ईश्वरेति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यर्थानुमाने प्रतिवाद्युक्त-
 शरीरिन्यत्वरूपोपाधिसिद्धाकिंकेण निराकर्तुं शक्यः । तत्र पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वं विनाऽन्यस्योपाधेदोषस्याभावात्तथा चेश्वरानुमानमपि सोपाधि-
 कत्वादीश्वरसाधकं न स्यादिति भावः । नन्वनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमुपाधिर्न त्वनुभवत्वमात्रम् । तथा च करणरूपे प्रत्यक्षेऽनुभवत्वाभावेऽप्यनु-
 भवतत्करणयोरन्यतरत्वसत्त्वाच्च साध्याव्यापकत्वम् । न च स्मृत्यादिकमित्यादिपदेनानुवादस्यापि पक्षत्वाङ्गीकारास्मृतितत्करणयोरनुभवतत्करणयोरन्य-

तरत्वाभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वेऽप्यनुवादवाक्यतज्ज्ञानयोरनुभवतत्करणान्यतरत्वसत्त्वेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्कथमस्योपाधित्वमिति वाच्यम् । अनुवादवाक्यस्य स्मृतित्वव्यतिरिक्तज्ञानकरणत्वेऽप्यत्र वैवक्षिकाज्ञानज्ञानकरणत्वरूपतत्करणत्वाभावेन साधनव्यापकत्वसम्भवात् । अनुवादसङ्ग्रहार्थे तादृशस्यैव तत्करणत्वस्यात्र विवक्षितत्वादित्यत आह ॥ एतेनेति । किञ्चिदनुभवत्वमित्युक्ते पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । उक्तोपाधेरपि स्मृतित्वव्यतिरिक्तज्ञान-तत्करणयोरन्यतरत्वरूपत्वात्तत्र स्मृतित्वव्यतिरिक्तपदाभावे ज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वस्य पक्षीभूतस्मृतितत्करणयोः सत्त्वेन साधनव्यापकत्वप्रसङ्गेन तत्सारिहारार्थतया स्मृतित्वव्यतिरिक्तपदस्योक्तोपाधेरपि पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वादनुपाधित्वमेवेत्याशयः । अत्र च प्रागुक्तसाध्याव्याप-कत्वमात्रोपमर्दकत्वेन शङ्कायामाधिकादादिदेश इति द्रष्टव्यम् ।

अनु०—अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता ॥ न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुधादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि विवक्षितम् ॥ तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते ॥ सुखदुःखार्दिकं किञ्चित्स्मृततावपि हि दृश्यते ॥ न परिच्छेदकार्येण प्रामाण्यमिति च प्रमा ॥

सु०—॥ अस्तु तर्हि बाधकसद्भावादिति द्वितीय इत्यत आह ॥ अङ्गीकृतं चेदिति । स्मृत्यादेः प्रामाण्यमिति सम्बन्धः । किमाक्षेपे । तर्हीति शेषः । स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणम् । निष्फलत्वात् । यत्प्रमाणं तत्सफलं दृष्टं यथा प्रत्यक्षादीति बाधकसद्भावात्कथमे-तदिति चेत् । किमत्र सर्वो स्मृतिः सर्वश्चानुवादः पक्षीक्रियते । किंवा तदेकदेशः । आद्ये भागासिद्धिरित्याह ॥ न चेति । कासा-श्चित्स्मृतीनां केषाञ्चिदनुवादानां सफलत्वोपलम्भादिति चार्थः । उपपादयिष्यते चेत्तत् । अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह ॥ फलवत्त्व-मिति । यदि हि फलवत्त्वं प्रामाण्यं प्रामाण्यस्य व्यापकमस्माभिः परीक्षकैर्विवक्षितं स्यात् । स्यान्नाम । तदा व्यापकस्य तस्य निवृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यनिवृत्तिः । न चैवमित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । अ (प्रमाण्य) प्रामाण्यव्यवहारे याथाव्यर्थभाव एव प्रयोजकोऽ-प्रामाण्ये तु करणदोषबाधकप्रत्ययौ न निष्फलत्वमिति । एतेनाफलांशस्यैव पक्षीकरणमिति द्वितीयोऽपि निरस्तः । करणदोषबाधक-प्रत्ययाविव विफलत्वमयप्रामाण्यप्रयोजकं किञ्च स्यादित्यत आह ॥ तृणादीति । धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति सप्तमी । ग्रामं गच्छतः

पाथि तृणादिदर्शनस्य । उपलक्षणं चैतत् । स्व (क) कारणसामर्थ्यायातानुमितेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । किमाक्षेपे । विफलत्वस्याप्रामाण्य-
 प्रयोजकत्वे तृणादिदर्शनादेस्तथात्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । न चैवम् । लोकव्यवहारविरोधादित्याशयः । यद्वाऽनैकान्तिकश्चायं हेतुरित्य-
 नेनाचष्टे । प्रमाणतया सम्मते विपक्षभूते तृणादिदर्शने किं फलवत्त्वं निगद्यते न किमपीत्यफलत्वं तत्र गतमिति । ननु कार्यजातं
 प्राणिनां धर्मधर्माभ्यामुपजायत इति तावदविवादम् । ततश्च धर्मधर्माभ्यामुपजनिततृणादिदर्शनं स्वयमसुखदुःखात्मकं यदि सुखं
 दुःखं वा तत्साधनं वा न जनयेत्तदा धर्मधर्मयोर्वैयर्थ्यं श्रुत्यादेरप्रामाण्यं चापद्येत । ततस्तृणादिदर्शनेनापि सुखदुःखादिकं किञ्चि-
 दुपजनयितव्यमेव । अतः कथं तस्य विफलत्वमित्यत आह॥ सुखेति । अनेन न्यायेन सर्वस्याः स्मृतेः सर्वस्य चानुवादस्य सफल-
 त्वात्स्वरूपासिद्ध एव हेतुः स्यात् । भागासिद्धता तु स्पष्टफलोपलम्भाभावाभिप्रायेणोक्तते भावः । इयंस्तु विशेषः । तृणादिदर्शनस्य
 फलं सर्वथाऽव्यव्यक्तम् । नैवं स्मृत्यादेरित्युक्तं दृश्यतेऽपि हीति । अत्रानुवादोऽपि ग्राह्यः । तथा हि । इष्टार्थस्मृतौ सुखं तज्जातीयं
 रागः । संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थस्मृतौ दुःखं तज्जातीये द्वेषः । संस्कारपाटवं च । प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मोऽप्रशस्तार्थस्मरणे त्वधर्मः ।
 एवमनुवादेऽपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रणिधानादिवैयर्थ्यमसङ्गात् । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । अन्यत्रानुवादादिति वदताऽ-
 क्षपादेनाप्यनुवादस्य साफल्यमङ्गीकृतम् । निगमनस्य प्रयोजनानि न्यायविद्भिरुपपादितानीति । अथाऽपि स्यात् । प्राकट्यापर-
 पर्यायामर्थगतां ज्ञाततामुपजनयदेव प्रमाणम् । यथा प्रत्यक्षादि । न च स्मृत्यादिनाऽर्थे ज्ञाततोपजनिः सम्भवति । अनुभवैवेव
 तस्या जातत्वात् । न हि छिन्ने छिदा पुनरुत्पद्यते । तत्कथं तस्य प्रामाण्यं स्यादिति । तत्राह ॥ नेति । परिच्छेदो ज्ञातता । एवेति
 प्रतिवाद्युक्तानुवादः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणम् । तदभावात्स्मृत्यादिकमप्रमाणमिति नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ इति चेति ।
 इतिशब्देनार्थगतां ज्ञाततां परामृशति । नेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । ज्ञाततायां प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽजनकत्वं सपक्षे
 विभ्रमादाविव विपक्षे प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति साधारणनैकान्तिकमिति भावः । किञ्च धारावाहिकविज्ञानानि स्मृत्यादिकमिव न

ज्ञाततामुपजनयन्तीति कुतो नानैकान्त्यम् । अपि च संशयविपर्ययावपि ज्ञाततामुपजनयत इति त्वयाऽङ्गीकरणीयम् । समानन्याय-
त्वात् । ततश्च विपक्षान्न्यक्षादिव सपक्षदपि व्यावृत्तेस्तवासाधारणो हेतुः स्यात् । यद्वा ज्ञाततालक्षणस्य परिच्छेदस्यैवाप्रामाणिक-
त्वात्परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यस्यां व्याप्तौ न प्रमाणमस्तीत्येकग्रन्थतया योज्यम् । तथा च व्यापकानुपलब्धिलङ्घकप्रमाणं दूरा-
पास्तमिति भावः । ननु चाज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणम् । अज्ञातज्ञानमेव वा । न चैतस्मृत्यादावस्तीति तदप्रमाणमित्यतो वाऽऽह ॥ नेति ।
परिच्छेदोऽज्ञातज्ञानं तत्कर्तुं शीलमस्यास्तीति परिच्छेदकारी । यद्वा परिच्छेद एवकार आकारः परिच्छेदकारः सोऽस्यास्तीति परि-
च्छेदकारि । किं परिच्छेदकारित्वं प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति तदभावात्स्मृत्यादेरप्रामाण्यमुच्यते । किंवा व्यापक-
मेवेति । आद्ये परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति लक्षणं न प्रमा नोपपन्नमिति योजना । अव्योम्नरतिव्याप्तेवेति । तथा हि । धर्मिणमादायानधि-
गतार्थगन्तृत्वमुच्यते प्रकारं वा । आद्ये नित्यविषयाणामप्रामाण्यापातः । व्याप्यवत्तयाऽवगतं धर्मिणं व्यापकवत्तया विपर्ययितुर्वतोऽनुमानस्य
पृथगवगतानर्थान्संश्रुतया गोचरयतः शब्दस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गः । द्वितीये तु धारावाहिकविज्ञानानामप्रामाण्यं स्यात् । न हि वैनाशिकाना-
मिव मीमांसकानामन्य एव घटः । नापि साङ्ख्यानमिव परिणामी । नापि प्रकारमयुपजनापायवन्तमीक्षामहे । ननु यद्यपि स्वरूपस्य
प्रकारस्य वा तादवस्थयम् । तथाऽपि घटोऽयं घटोऽयमिति (प्रत्यक्ष) ज्ञानधारयां वर्तमान एवार्थः परिस्फुरति । न च क्रमभावितानां
ज्ञानानामेक एव वर्तमानकालो विषयो नानाप्रतिपत्तवज्ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात् । तत्प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च । ज्ञानानेकत्वेऽप्येककालावस्थान-
नाकलनात् । तस्मात्पूर्वपूर्वविज्ञानैरनाकलित एव वर्तमानोऽयं उत्तरोत्तरैरवसीयत इत्यनधिगतार्थत्वमेवेति । एवं तर्हि स्मृत्यादेरन्यनधि-
गतार्थत्वमेव । स्मृतिरपि वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतमर्थमतीतकालतयाऽवगाहते । अन्यथा स इति न स्यात् । अनुवादोऽपि यदि वाद-
विषयस्तदा स्फुटप्रनधिगतार्थत्वम् । यदि च पूर्वविज्ञानविशिष्टार्थगोचरस्तथाऽपि धारावाहिकसमानो न्यायः । अधिकविधानेनैकवाक्य-
तायामपि तथेति । संशयविपर्ययास्योरन्यनधिगतविषयत्वात्प्रामाण्यं स्यात् । अनधिगततथाभूतार्थगन्तृत्वं विवक्षितमिति चेन्न । अन-

धिगतविशेषणवैयर्थ्यात् । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति चे(त)न्न । स्मृत्यादिक्रमेव कुतो व्यावर्तनीयम् । लक्षणाभावादिति चेत् । तदिद-
 मिदरेतराश्रयमिति । अस्तु तर्हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः । स्यादप्येवम् । यदि परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति
 प्रमा प्रमाणं स्यान्न च तदस्ति । तथा हि । प्रामाण्यस्यानधिगतार्थत्वेन व्याप्तिः । किं साहचर्यदर्शनमात्रात्सिद्ध्यति । उत व्यभिचारादर्शन-
 सहकृतात् । उत विपक्षे बाधकरोपेतात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । धारावाहिनि व्यभिचारदर्शनात् । अतिप्रसङ्गापरि-
 हाराच्च । न तृतीयः । तदभावात् । अधिगतमेवार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति चेत् । किमिदं पिष्टपेपणं नाम किमधि-
 गतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरस्यानुदयः । किंवा विफलत्वमुताविशिष्टफलत्वम् । अथानपेक्षितफलत्वम् । नाद्यः । स्यादप्येवं यदि ज्ञानाभावो(ऽपि)
 ज्ञानसामान्यैकदेशः स्यात् । ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गः । न द्वितीयः । उक्तोत्तरत्वात् ।
 न तृतीयः । अद्येऽव्यापत्तेः । न चतुर्थः । तृणादिदर्शने हेयदर्शने च प्रसङ्गात् । ननु च करणविशेषः प्रमाणम् । करणं च साधक-
 तमम् । न च साध्यसिद्धौ तज्जातीयस्यापि साधकतमत्वमस्ति । छिन्ने परशोरिवेति चेत् । मैवम् । न हि कारणस्य साधकतमत्वं
 साधकतमान्तरापेक्षया । किन्तु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया । अन्यथा यत्र करणानां समुच्चयस्तत्र परस्परपेक्षयाऽनतिशयितत्वाद्-
 कारणत्वं स्यात् । छिन्ने कुठारस्याकरणत्वं तु फलानुदयात् । न च प्रकृते तथाऽस्तीत्युक्तमिति । नन्वनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमन्यो-
 न्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्ध्यः । अतः प्रामाण्यमश्वते । न चैवं स्मृत्यादीत्यप्रमाणमेवेति चेन्न । अस्या अपि व्याप्तेरप्रामाणिकत्वा-
 दित्याह ॥ नेति । परिच्छेदोऽनपेक्षं ज्ञानम् । किञ्चानपेक्षत्वं सर्वथा चेदनित्यप्रमाणेषु नास्ति । ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं चेदनुमित्यादौ तद-
 भावः । उत्पत्तावेवानुमित्यादिकं लिङ्गाद्यपेक्षं नार्थपरिच्छेद इति चेत् (न) । ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थपरिच्छेदस्यैवाभावात् । स्मृत्यादावप्येवं
 सुवचत्वाच्च । समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वं चेदपिणमादायानुमित्यादावपि तदभावः । प्रकाशतोऽपि स्मृत्यादावस्तीत्यसिद्धिरिति । अननु-
 भवत्वात्स्मृतिरप्रमाणम् । अनुभवतत्साधनयोरैव प्रामाण्यादित्येतदप्यसत् । पूर्ववद्वाप्तेरसिद्धिरित्याह ॥ नेति । परिच्छेदोऽनुभवः ॥ छ ॥

टि०—एवं वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेति प्रमाणलक्षणानुरोधेनाद्यं बहिरेव निरस्य द्वितीयनिरसकतयोत्तरमूलमवतारयितुं तमुत्थापयति ॥ अस्तु तर्हीति । स्मृत्यादेः प्रामाण्ये बाधकाभावस्य मूलरूढतासिद्धयर्थमपेक्षितं सम्बन्धमाह ॥ स्मृत्यादेरिति ॥ तर्हीति शेष इति । चेच्छब्दश्रवणादिति भावः । ननु सर्वासां स्मृतीनां सर्वेषामनुवादानां च धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेन सुखदुःखान्यतरफलकत्वमस्यैव अन्यथा तद्वैधकश्रुत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततश्च निष्फलत्वस्य स्वरूपासिद्धत्वात्कथं भागासिद्धत्वावितिरस्यत आह ॥ उपपादयिष्यत चैतदिति । सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यत इत्यादिनेति शेषः । सत्यमेतदसर्वत्र स्मृत्यादौ फलमस्तीति तथाऽपि क्वचिद्वृथार्थस्मृत्यादौ सुखादिकं फले स्पष्टमुपलभ्यते न सर्वत्र । तस्यादृष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वात् भागासिद्धत्वमन्यथा तु स्वरूपासिद्धत्वमेवेति भावः । ननु फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वात्तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिं साधयन्तं प्रति फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमेवासमतमिति वक्तव्यम् । अप्रयोजकत्वोपपादकत्वात् । फलवत्त्वस्य प्रामाण्यरूपत्वेनासम्मतत्वाभिधानं त्वनर्थकं प्रकृताप्रयोजकत्वानुपपादकत्वादित्यतः प्रामाण्यपदं तथा व्याचष्टे ॥ प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकमिति । यद्वा ननु फलवत्त्वं न प्रामाण्यमस्माभिर्विवक्षितमित्यसङ्गतं परेणापि फलवत्त्वं न प्रामाण्यमित्यनुवृत्तेः किन्तु प्रामाण्यव्यापकत्वात्तस्य तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिरेव साध्यते । तथा च कथमस्य तत्र प्रयोजकत्वसमर्पकत्वमित्यत आह ॥ प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकमिति । फलवत्त्वस्य स्वकीयप्रामाण्यव्यापकत्वविवक्षाभावस्योक्तदोषानुपपादकत्वादुपयोऽर्थसमर्पकतयाऽस्माभिरित्येतद्व्याचष्टे ॥ परीक्षकैरिति । ननु निरुपाधिकाध्यसम्बन्धमङ्गास्यैव पक्षे बाधकत्वान्न प्रयोजकत्वमित्यत उपाधेरेव सत्त्वाच्च निरुपाधिकाध्यसम्बन्धमङ्गो विपक्षे बाधक इत्याह ॥ अयमिति । किमत्राप्रमाणतया व्यवहर्तव्यत्वं साध्यं किंवाऽप्रामाण्यमेवेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये उपाधिमाह ॥ अप्रमाणेति । द्वितीये तमाह ॥ अप्रामाण्येति । केचित्तु ननु माऽस्तु फलवत्त्वं प्रामाण्यव्यापकं तथाऽपि तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिपाधने को दोषः । न चाप्रयोजकत्वमित्युक्तमिति वाच्यम् । प्रयोजकान्तराभावेन निष्फलत्वस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वनिश्चयेन तदनवकाशादित्यतः किमत्राप्रामाण्यव्यवहारे प्रयोजकान्तरं नास्तीत्यभिमतं किंवाऽप्रामाण्ये नास्तीति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति । अयमभिसन्धिर्गतिरित्याहुः । साध्याभेदप्रसक्त्या याथा-

र्थाभावस्योपाधित्वायोगात्तत्परित्यागेनोपाध्यन्तर्मेवाह ॥ करणेति । अप्रामाण्योत्पत्तौ करणदोषस्य इतौ च बाधकप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वमिति भावे-
 नोभयोपादानम् । यद्यपि करणदोषोऽपि ज्ञापकस्तथाऽपि करणदोषस्यापि ज्ञापकप्रत्ययेनैव ज्ञेयत्वेनावश्यं कृत्वाद्वाधकप्रत्ययस्यैव ज्ञापकत्वविवक्षयेद-
 मिति द्रष्टव्यम् ॥ एतेनेति । निष्फलत्वस्याप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वव्युत्पादनेत्यर्थः । ननु फलवत्त्वस्य तृणादिदर्शनधर्मत्वात्तृणादिदर्शनस्य च फलवत्त्व-
 रूपधर्मं प्रति धर्मित्वाद्धर्ममिभावरूपसम्बन्धे तृणादिदर्शनस्येति षष्ठ्यैव भवितव्यम् । तत्कथं तृणादिदर्शन इति सप्तमी । आधारेऽधिकरणमिति
 सूत्रे क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रत्याधारस्यैवाधिकरणत्वोक्ततेः । प्रकृते च फलवत्त्वस्य निगदनरूपक्रियाश्रयत्वाभावेन तृणादिदर्शनस्यावि-
 करणकारकत्वाभावादित्यतो विवक्षतः कारकाणि भवन्तीति न्यायेन तृणादिदर्शनफलवत्त्वयोः सतोऽपि धर्ममिभावस्याविवक्षयाऽसतोऽप्यधिकरणा-
 धेयभावस्यैव च विवक्षया सप्तम्युपपत्तिरित्याशयवानाह ॥ धर्मस्येति । एतच्च स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युप-
 पत्तिरित्युत्तरदीकाग्रन्थानुसारेण योज्यम् । तृणादिकमुद्दिश्य गच्छतस्तद्दर्शनादिकं सफलमेवेति तत्तृणादिदर्शनपदं तद्विशेषपरमित्याह ॥ ग्रामं गच्छत
 इति । दर्शनपदं प्रत्यक्षपरमित्याशयेनाह ॥ उपलक्षणमिति ॥ स्वकारणेति । सिसाधयिषया अभावेऽपि जातेन घनगार्जितेनोत्पन्नाया उपेक्षणी-
 य मेधाघनुमितेश्चेत्यर्थः । फलवत्त्वस्य वाच्यप्रामाण्ये प्रयोजकत्वस्य स्वेनाप्यङ्गीकारात्फलाभावे तत्प्रामाण्यसम्भवाऽनुमितिरित्येवोक्तं न तु वाक्या-
 र्थज्ञानमप्युपलक्षणतया सङ्गृहीतमित्यवधेयम् ॥ श्रुत्यादेरिति । धर्मोऽर्थमयोः सुखदुःखादिहेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः ॥ अनेनैव न्याये-
 नेति । कार्यजातं प्राणिनां धर्मोऽर्थमभ्यामुपजायत इत्याद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । तावता मूलेऽनुमानस्य किं दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ स्वरूपासिद्ध
 एवेति । तर्हि कथं न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोरिति भागासिद्धत्वाभिधानमित्यत आह ॥ भारेति । स्मृत्यनुवादविशेषे स्पष्टदृष्ट-
 लोपलभ्येति सर्वस्मृत्यनुवादयोस्तदभावाद्भागासिद्धत्वोक्तिरप्युपपद्यते भावः । ननु तृणादिदर्शनस्य सफलत्वेन तत्र हेत्वगमनाच्च व्यभिचार इत्याश-
 न्नापरिहारार्थतया सुखदुःखादिकमित्युत्तरमूलप्रवृत्त्युपवर्णनमयुक्तम् । तथा सति तृणादिदर्शनस्य सफलत्वोपादकन्यायेनैव स्मृत्यादेरपि सफलत्वप्रस-
 क्योक्तशङ्कानुत्थानादित्यतो न परोक्तन्यायेनैव स्मृत्यादेः फलवत्त्वं वक्तुमिदं वाक्यं प्रवृत्तं किन्तु प्रकारेणापीति । ततश्च स्पष्टत्वेऽप्यधिकोक्त-

श्रुत्वा तत्प्राशङ्गोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य दृश्यते हीति मूलमवतारयति ॥ इयांस्तु विशेष इति । यद्वोक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ इयांस्त्विति ॥ अनुवादोऽपीति । स्मृत्यादेरिति तस्यापि प्रकृतत्वादिति भावः ॥ एवमिति । इष्टार्थानुवादे सुखं तज्जातीयं रागः संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थानुवादे दुःखं तज्जातीये द्वेषः संस्कारपाटवं च । प्रशस्तानुवादो धर्मोऽप्रशस्तानुवादोऽधर्म इति दृष्टव्यमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । श्रुतेर्वैयर्थ्यं प्रणिधानवैयर्थ्यं स्यात्तस्य स्मृत्यर्थस्यासृष्टतेश्च नैरर्थ्यादिति भावः । यद्वा प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मदिग्भावे प्रशस्तस्मरणार्थं यन्मनःप्रणिधानं यच्चाप्रशस्तार्थस्मरणं दर्शनादि तदन्वयमेव स्यादित्यर्थः । आदिपदेन पुनः पुनस्तच्छ्रवणादेः परिग्रह इत्यन्ये ॥ शब्दार्थयोरेति । पुनराकितं द्विविधा शब्दतोऽर्थतश्चेति । तद्वेदप्रतिपादनार्थं शब्दार्थयोरित्युक्तम् । अनुवादेऽतिव्याप्तिपरिहारायोक्तमन्येति । ततश्चानुवादव्यतिरिक्तं पुनर्वचनमित्यर्थः । प्रयोजनशून्यं पुनर्वचनं पुनरुक्तमिति तु परमार्थः । सप्रयोजनं पुनर्वचनं चानुवाद इति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ साफल्यमिति । अनुवादाय निष्प्रयोजनत्वे प्रयोजनशून्यमित्यस्य तद्व्यवच्छेदकत्वायोगानुपवर्चनमात्रं पुनरुक्तमित्येव तल्लक्षणस्य कर्तव्यतया प्रयोजनशून्यमिति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ निगमनस्य चेति । सर्वस्य बुद्धयारोहयैकवाक्यतापादनं हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतापरिहारः । साध्यानुवादेन त्वक्षिमानेव न त्वनाशिक इति । बाधप्रतिरोधप्रतिक्षेपश्च निगमनस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनानुपपादितानीत्यर्थः । परिच्छेदकयैव प्रमाणमित्यवधारणनिषेधेन नियममात्रनिराकरणं स्यैव लाभात्तस्य च क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्येऽप्युपपन्नत्वात्क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्यमनुमतमिति शङ्कानिरासार्थमाह ॥ एवेति ॥ प्रतिवाद्युक्तानुवाद इति ॥ तदभावादिति । अनेन स्मृत्यादिकमप्रमाणं ज्ञाततानकत्वाद्विग्रमवदिति प्रयोगः सूचितो भवति । ननु मूले ज्ञाततायां प्रमाणाभावोक्त्या परकीयप्रयोगे किं दूषणमुक्तं भवति । ज्ञाततानकत्वहेतोः पक्षसपक्षवृत्तित्वानपायेनासिद्ध्यादेरसम्भवादित्यत आह ॥ तथा चेति । सपक्षे विग्रमादाविवेक्युपलक्षणम् । पक्षीकृते स्मृत्यादावित्यपि दृष्टव्यम् । एवं ज्ञाततानकङ्गीकृत्यानैकान्त्योपपादकतया मूलं योजितम् । इदानीं मङ्गीकृत्यापि तामनैकान्त्योपपादकतया मूलं योजयति ॥ किञ्चेति ॥ अनेनेतीति । तदभावादिति प्रकृतानुमानपरामर्शः । तस्य साधारणनैकान्त्यनाप्रमाणत्वादिति मूलयोजना सूचिता भवति । कुतो न धारावाहिकज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यतस्तेषां स्मृत्यादिसमानयोगक्षेमत्वादिति भावेनोक्तं स्मृत्यादिक-

भवेति । यथा ह्यनुभवेनैवार्थे ज्ञातताया उपजनितत्वाच्च स्मृत्यादेरर्थतज्जनकत्वमित्युच्यते तथा धारावाहिकेऽपि पूर्वज्ञानेनैवार्थे तज्जननान्नोत्तरज्ञानानां तज्जनकत्वमित्येनैकान्त्यम् । अन्यथा तद्वदेव स्मृत्यादेरर्ध्यर्थे तज्जनकत्वप्रसक्त्या हेतोरसिद्धिः स्यादिति भावः । प्रकृतानुमानस्यासाधारणनिश्चयान्ध्याप्य-
 प्रमाणत्वादित्यपि योजनमभिप्रेत्याह ॥ अपि चेति ॥ समानन्यायत्वादिति । संशयविपर्ययविषयोज्ञातत्वव्यवहारस्य संशयविपर्ययोज्ञातताजनकत्व-
 कल्पकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति पर्यवसितानुमानमूलभूतव्याप्तौदासीन्येनैकान्त्येन तदनुमानदूषणपरतया मूल-
 योजितम् । अत्र च पक्षे प्रतिज्ञांशस्येति च प्रमेत्यनेन समर्पितेहत्वंशस्य च साक्षाच्छेदहेतुमद्भावाभावात्तत्त्वाभावात्तत्त्वमूलभूतव्याप्ति-
 खण्डनेन प्रयोजकत्वलक्षणानुमानदूषणपरत्वेनापि तद्योजयति ॥ यद्वेति ॥ स्मृत्यादाविति । स्मृतेर्ज्ञातज्ञानत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वस्याज्ञातज्ञानत्वस्य
 चाभावादनुवादस्य च ज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यज्ञातज्ञापकत्वाज्ञातज्ञानत्वयोर्भावादित्यर्थः । अज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणमित्येतदर्थपरतया परिच्छेदकारिणि
 मूलं व्याख्यायाज्ञातज्ञानमेव तदित्यर्थपरतयाऽपि तद्व्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥ व्याप्येति । समव्याप्तमित्यर्थः । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति प्रमा-
 णमेव परिच्छेदकारिणि चैवकारस्योभयत्र सम्बन्धाच्छ्रूयते । समभिध्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्येतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकताया एवैवकारार्थत्वात् ।
 समव्याप्तत्वकथनं च लक्षणत्वनिर्वाहार्थम् । तथा चाद्यपक्षप्रवृत्तिः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति यथाश्रुतमूलाच्च द्वितीयपक्षस्य प्रमाकृतिस्ततश्च
 परिच्छेदकारित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात्तदभावात्स्मृत्यादेर्न प्रमाण्यमिति मतम् । किंवा लक्ष्यस्यालक्षणत्वेऽपि प्रमाण्यव्यापकत्वात्तदभावेन
 प्रामाण्याभाव इति विकल्पो द्रष्टव्यः ॥ व्यापकमेवेति । अत्रैवशब्देन लक्षणस्य व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । क्वचित्तु प्रामाण्यव्यापकभूतं लक्ष-
 णमित्येव पाठः । तत्रायम्भावः । न लक्षणाभावेन प्रामाण्याभावोऽभिधातुं युज्यते । लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकतालिङ्गा-
 स्त्रोपयोगिना व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूमादीनामलिङ्गात्वापातात् । तथा च कथं व्याप्यभूतस्य परिच्छेदकारित्वरूपतल्लक्षणस्याभावेन
 तद्व्यापकसूनस्य प्रामाण्यस्याभावः सिध्येत् । अन्यथा धूमाभावेन वन्धभावस्यापि सिद्धिप्रसक्तिरित्यतः सत्यमियं वस्तुश्रुतिस्तथाऽपि अतिव्या-
 प्यसम्भवाविवाद्यासिरपि लक्षणदोष एवेति वदद्भिः परैर्लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः स्वीकृतत्वाद्यापकीभूतस्य तस्याभावेन तद्व्याप्यप्रा-

माण्यभावाभिधानमुपपद्येवेति भावेन व्यापकभूतमिति व्यापकत्वाभिधानमिति । अत्र च व्यापकभूतं लक्षणमित्येव स्वसः पाठः । दर्शनान्त-
रोक्तलक्षणकक्षिकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वास्मृत्यादौ च तदभावादिति पूर्वग्रन्थानुसाराल्लक्षणस्मात्त्रव्यावृत्तिपरव्यापकमेवेत्युत्तर-
ग्रन्थानुसाराच्च । अन्यथा व्याप्यव्यापकत्वपक्षस्यैव व्याप्यव्यापकभूतलक्षणत्वप्रतिद्वन्द्वितया व्यापकमेवेत्येव कस्तव्यतया व्यापकमेवेत्युक्तस्य स्वारस्या-
पातादिति द्रष्टव्यम् । अत एव व्याप्यव्यापकभूतमिति पाठे व्याप्यमिति स्वरूपसङ्कतिर्नमेव व्यापकभूतं लक्षणमित्येव च विवाक्षितमतो न पूर्वी-
त्तरग्रन्थास्वारस्यमिति ध्येयम् । किमत्र सामान्यतोऽनधिगतत्वं विवक्षितं किंवा विशेषतः । नाद्यः । सामान्यतः प्रमेयत्वादिना सर्वेषामेव सर्वव-
गमादसम्भवप्रसङ्गादिति भावेन द्वितीयं दूषयितुं विकल्पयति ॥ धर्मिणमादायेति ॥ नित्यविषयगणामित्यर्थः ।
नित्यपदार्थेषु नानाधिगतत्वं सम्भवति । यदि हि नेह जन्मनि जन्मान्तरे यदि च न प्रत्यक्षेण तदाऽप्यनुमानोपदेशाभ्यामेवानादौ संसारे तेषा-
मधिगतत्वात्तश्च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत्रैव दोषान्तरमाह ॥ व्याप्यवत्तयेति ॥ धारावाहिर्हति । तत्र पूर्वज्ञानेन विषयीकृतस्य घटत्वादौः
प्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानैरङ्गमाद्य प्रकारमादायानधिगतार्थानुत्पत्त्यं तेषामिति भावः । ननु च प्रतिक्षणं घटभेदेन घटत्वभेदात्पूर्वपूर्वज्ञानाविषयघट-
त्वान्तरविषयकत्वादुत्तरोत्तरज्ञानानां न तत्र प्रकारमादायानधिगतार्थत्वानुपपत्तिः । यद्वा घटाभेदेन प्रतिक्षणं घटत्वभेदाभावेन तदादाय धारावाहि-
कज्ञानेऽर्थस्यानाधिगतत्वासम्भवेऽपि क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थानुत्पत्त्यप्युच्यते तत्कथं तत्राव्याप्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्वदि प्रतिक्षणं
घटभेदः स्यात् । न चासावस्ति । तथा हि । स किं घटस्य क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्भेदेति विकल्पद्वयं मनसि निधायार्धं दूषयति ॥ न हीति ।
क्षणिकत्ववादिनां सौगतानामित्यर्थः । वैनाशिकानां मीमांसकानामित्युभयत्र मत इति योज्यम् । तथा च क्षणिकत्ववादिमते घटस्य प्रतिक्षणमन्य-
त्वेऽपि न मीमांसकमतेऽस्य प्रतिक्षणमन्यत्वम् । अन्यथा बौद्धमतप्रवेशापत्तेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ नापीति । साङ्ख्यानां मत इव
मीमांसकानां मते न प्रतिक्षणं घटः परिणामीत्यर्थः । तथा च साङ्ख्यैरचेतनमात्रस्य फलाङ्कुरशरीरादिवत्प्रतिक्षणविक्रियाविशेषवत्त्वाङ्गीकारा-
त्प्रतिक्षणं तन्मते घटस्य भेदेऽपि मीमांसकैस्तदङ्गीकारादङ्गीकारे च साङ्ख्यमतप्रवेशापत्तेर्न तन्मते प्रतिक्षणं घटभेद इति भावः ।

तथा चोक्तप्रकारद्वयेनापि घटभेदासिद्ध्या न प्रतिक्षणं घटस्वभेद इति न पूर्वपूर्वज्ञानविपर्ययकृतघटत्वान्तरविपर्ययकतयोत्तरोत्तरज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृतेति हृदयम् । क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमिति पक्षं दूषयति ॥ नाभीति ॥ प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशवन्तमित्यर्थः । अनुपलम्भान्नासावस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत् । नापि ममिसकैरभ्युपेत इत्यपि द्रष्टव्यम् । केचित्तु धर्मिणमादायेत्यस्य धर्मिमात्रमादायेत्यर्थः । प्रकारं चेत्यत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन धर्मिणं प्रकारं चादायेत्यर्थः । आद्ये नित्यविषयाणाभि-
 स्यादेरुक्त एवार्थः ॥ द्वितीये त्विति । घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञानेषु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य घटत्वस्य च पूर्वज्ञातयैवोत्तरज्ञानेन विषयीकरणान्न प्रकारं धर्मिणं चादायानधिगतार्थगन्तृता तत्रेत्यर्थः । ननु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य च घटत्वस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वाच्च तदुभयमादायानधिगतार्थगन्तृत्वानुपपत्तिरित्यतो धर्मिणो घटस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वं क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्देति विग्रहपद्वयं मनसि निधाय ब्रमेण पक्षद्वयं दूषयति ॥ न हीत्यादिना । पूर्वकल्प एवाभिप्रायः । प्रतिक्षणं घटत्वोपजननापाययोरनुपलम्भवाधितत्वाच्च प्रकारस्य घटत्वस्यापि प्रतिक्षणं भिन्नत्वमित्याशयेनाह ॥ नापीति व्याचक्षते । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्राहित्वनियमेन स्वाश्रयलक्षणं विशिष्टस्तम्भादिग्राहित्वेनागृहीतत्वाहित्वं भविष्यतीति शङ्कते ॥ नान्विति । नान्विति । नानाप्रतिपत्तैककालविपर्ययज्ञानानां योगपक्षदेव प्रतिपत्तौ नैकज्ञानमध्येककालविपर्ययत्वाद्योगपक्षं स्यादित्यर्थः । न च स्थूलकालस्यैव विषयत्वेऽप्यौपाधिकसूक्ष्मकालानामनेकत्वेन तत्रोत्पत्त्या न योगपक्षमिति वाच्यम् । औपाधिककालाभ्युपगमे तस्यैव विषयत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वापत्त्या स्थूलकालस्यैव विषयत्वेनाधिगतार्थत्वं वदता तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च ज्ञानमात्रस्यैककालविषयकत्वाद्योगपक्षापत्तिदुर्विरेवेति भावः । यद्वैतदस्वसादाह ॥ प्रत्यभिज्ञेति । तदनुपपत्तिभेदोपपादयति ॥ ज्ञानेति । धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वेऽपि तद्विषयस्य वस्तुन एककालावस्थानस्यैककालसम्बन्धित्वस्याकलनाद्भानादित्यर्थः । अयम्भावः । एकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानं हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । तथा च धारावाहिकज्ञानेषु यदि पूर्वज्ञानकालावस्थानमेवोत्तरज्ञानविषयः स्यात्तदा प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयः स्यादविशेषात् । यदि च प्रत्यभिज्ञानेनापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विपर्ययक्रियेत । तदैकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानरूपप्रत्यभि-

ज्ञाविषयशून्यत्वेन सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वं न सिध्येत । तदसिद्धौ च न तथा स्थैर्यमपि सिध्येदित्यत उक्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वं संरक्षणाय तस्य पूर्वानुभवकालावस्थानमात्रविषयकत्वाभावे वक्तव्येऽनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वाभावासिद्धेर्न धारावाहिकस्थलेऽप्यनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वमित्यनधिगतार्थान्तृता तस्य युक्तैवेति । यद्वा क्रमभाविष्यनवेष्वापि ज्ञानेष्वाक एव स्थूलकालोऽवभासत इति यदुच्यते । तदा सोऽयमित्येकज्ञानरूपा प्रत्यभिज्ञा दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । अत्रापि सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपज्ञानद्वयस्य सम्भवेनैकज्ञानत्वकरूपमावादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वकालीनैतत्कालीनस्यभेदासिद्ध्या पदार्थानां स्थायित्वं न स्यादित्यत आह ॥ ज्ञानानेकत्वेऽपीति । प्रत्यभिज्ञास्थले स्मृत्यभिज्ञारूपयोर्ज्ञानयोरनेकत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैकस्थूलकालावस्थानाकलनसम्भवादित्यर्थः । यथा हि धारावाहिकज्ञानस्थले त्वयैक एव घटिकादिरूपस्थूलकालो भासत इत्युच्यते तथा प्रत्यभिज्ञास्थले मयाऽपि संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एव ज्ञानद्वये भासत इति वस्तुं शक्यत एव । ततश्च ज्ञानद्वयविषयत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैककालावस्थानसिद्ध्या स्थायित्वस्य ज्ञानानेकत्वेऽपि सिद्धेरिति भावः ॥ वर्तमान इति । स्वाश्रयेण विशिष्ट इत्यर्थः ॥ अनधिगतार्थत्वमेवेति । तथा च तदभावस्यासिद्धत्वाच्च तेन प्रामाण्याभावसाधनोपपत्तिरिति भावः । वक्ष्यं स्मृत्यादेरनधिगतार्थान्तृत्वमित्यतः स्मृतेस्तावत्तदुपपादयति ॥ स्मृतिरपीति ॥ अन्यथेति । वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य वर्तमानतत्कालतयैव स्मृत्याऽद्याहनेऽनुभवस्यैव स्मृतेरप्ययमित्याकारत्वापत्त्या स इत्याकारत्वं न स्यादित्यर्थः । अनुवादस्य तदुपपादयति ॥ अनुवाद इति ॥ स्फुटमिति । वादे वादस्याभावेन वादाविषयवादविषयकत्वादित्यर्थः ॥ पूर्वज्ञानेति । वादविषयकीकृतार्थोचर इत्यर्थः । अत्र प्रष्टव्यम् । किमत्र वादविषयकीकृतार्थमात्रप्रतिपादितमुताधिकाविधानार्थं तदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ तथाऽपि धारावाहिकेति । धारावाहिकज्ञानेऽपि वात्रापि कालविशेषमादायानधिगतार्थान्तृत्वस्य सूपादानत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ अधिकेति ॥ तथेति । स्फुटमनधिगतार्थत्वमित्यर्थः । यदा ह्यधिकाविधानार्थमुक्तमनूद्यते तदा पूर्वानुवादेन विधीयमानस्यान्यस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतिपादनादनधिगतार्थत्वं तस्य स्फुटमिति भावः । एवमन्योरेतद्व्याप्येति प्रतिज्ञातामन्यासिमुपपद्यातिव्याप्तिमप्युपादयति ॥ संशयेति ॥ इतरेतराश्रयत्वमिति । अनधिगतविशेषणाय

लक्षणाप्रवेशसिद्धौ लक्षणाभावास्मृत्यव्यवस्थितसिद्धौ चानधिगतविशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशसिद्धिरितरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गा-
दिति । व्यभिचारिण्यपि सहचारदर्शनमात्रस्य सद्भावात्तत्रापि व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ धारावाहिनीति । तत्र सत्यपि प्रामाण्येऽनधिग-
तार्थत्वाभावादिति भावः ॥ अतिप्रसङ्गेति । धूमादिव्यभिचारिणि वन्त्वादौ व्यभिचारदर्शनस्यापि सम्भवात्तत्सहकृतसाहचर्यदर्शनद्व्याप्तिसिद्धि-
प्रसक्तोरित्यतिप्रसङ्गेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाशङ्कते ॥ अधिगतमेवेति ॥ तथात्व इति । ज्ञानाभावस्य ज्ञानसामान्येकदेशत्वे ज्ञानरय वा ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥ अनुदयेति । ज्ञानाभावरूपज्ञानसामान्येकदेशस्याभावाज्ज्ञानरूपज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकसद्भावाच्चति भावः ॥ उक्ततोत्तरत्वा-
दिति । अधिगतमर्थमवगमयतो विफलत्वेन नाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यं तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यत इत्यादिना विफलत्वस्याप्रागाण्यप्रयो-
जकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ आद्येऽप्यापत्तेरिति । प्रथमप्रमाणफलतोऽप्यविशिष्टफलतया यदि द्वितीयोदरानर्थक्यं तर्हि तद्वदेव प्रथमप्रामाण्य-
स्यापि द्वितीयादिप्रमाणविशिष्टफलतयाऽऽनर्थक्यं स्यादित्यर्थः ॥ तृणादिदर्शन इति । ग्रामं गच्छतः पथि पतिततृणादिदर्शन इत्यर्थः । विपक्षे
बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ ननु चेति । अधिगतेऽधिगत्यन्तरस्योत्पादेऽपि नाधिगतमवगमयतो द्वितीयस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । रमृत्तिकरणस्यानुभवकर-
णपेक्षया तमवर्थभूतातिशयशून्यत्वेन तदपेक्षया साधकतमत्वाभावादिति भावः ॥ छिन्ने परशोरिवेति । परश्चन्तरस्त्रिवे पूर्वछिदाजनकपरशुजती-
यस्य साधकतमत्वाभावादित्यर्थः ॥ न हीति । नैकस्य करणस्य करणान्तरापेक्षयाऽतिशयसाधकत्वस्याविवक्षितत्वात्पर्यवृत्तप्रमाणपेक्षयाऽतिशयित-
विषयकज्ञानमनुत्पादयतोऽपि द्वितीयस्य प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयमात्रेण प्रामाण्यमुपपद्यते । न चास्य कथं कारकान्तरापेक्षयाऽप्यतिशय
इति वाच्यम् । सत्यपि कत्रादोवेतद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकवदन्यव्यतिरेकदशायोमेतत्सत्त्वस्यैवासम्भवेन सत्यप्येतस्मिन्नन्यव्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेका-
भावेन तत्सम्भवादिति भावः । किं कारकान्तरापेक्षयाऽतिशयकल्पनेन करणस्य करणान्तरापेक्षयाऽतिशय एव तदर्थः किञ्च स्यादित्यत आह ॥
अन्यथेति ॥ यत्रेति । अनेककरणनिष्पाद्यं यत्रैकं कार्यं भवति यथाऽनेकदीपचक्षुरादिकरणक्रमेकं प्रत्यक्षं यथा वाऽध्वेन दीपिकायाः पथा सञ्चरन्त
इत्यनेककरणमपि सञ्चरणं तत्रेत्यर्थः । ननु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वं परशुजतीयस्याप्यस्येवेति छिन्नेऽपि कुठारस्य करणत्वप्रसङ्गा

इत्यत आह ॥ छिन्न इति ॥ फलानुदयादिति । छिदालक्षणफलानुदयादित्यर्थः । अवयवसंयोगध्वंसस्यैव छिदात्वादिति भावः । नन्वेवं तर्हि छिन्ने कुठारस्येवाधिगतेऽप्यर्थेऽधिगलान्तररूपफलानुदयादेव तत्कारणस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वेन करणत्वं न स्थादित्यतो भवेदेवं यदि छिन्ने छिदान्तरासम्भवं इवाधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरासम्भवः स्यात् । यदि ज्ञानवत्स्योऽपि ज्ञानसामान्येकदेशः स्यात् । ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्युक्तत्वादित्यत आह ॥ न चेति । एवमनधिगतार्थानुत्तरूपप्रामाण्यव्यापकव्यावृत्त्यस्मृतादेः प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतया योजितमेव ग्रन्थं व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽपि योजयितुं राङ्कालुत्थापयति ॥ नन्विति । स्मृत्यादिकं न प्रमाणं सापेक्षत्वादिति कश्चिन्मणानुमाने हेतोरैवागमात् धारावाहिके व्यभिचार इत्याह ॥ अन्येभ्योऽपि एवं व्यभिचारं परिहृत्यासिद्धिं परिहरन्नुमानप्रयोगं सूचयति ॥ न चैवमिति ॥ अस्यापि व्याप्तेरिति । प्रामाण्यस्यानपेक्षत्वेन व्याप्तिस्तावन्न साहचर्यदर्शनमात्रास्तिष्यति । अतिप्रसङ्गात् । अत एव न व्यभिचारदर्शनसहृतात्साहचर्यदर्शनान्तास्तिद्धिः । नापि विषये बाधकोपेतात् । तदभावादिति पूर्वोक्तस्तन्यायेन विवक्षितव्याप्यसिद्धेरव्यापकव्यावृत्त्याऽव्यावृत्तिसाधनमयुक्तमित्यर्थः । उक्तस्यार्थस्य मूलाह्वनायै प्रकृतापयोगितया परिच्छेदशब्दं व्याचष्टे ॥ परिच्छेद इति । अनपेक्षत्वं प्रामाण्यव्यापकमिति वदन्प्रष्टव्यः किं सर्वथाऽनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमिति विज्ञानान्तरानपेक्षत्वम् । आहोस्वित्समानविषयज्ञानानपेक्षत्वमिति विकल्पान्मनसि निधयाद्यमनूद्य व्यभिचारेण दूषयति ॥ किञ्चेति ॥ अनित्यप्रमाणेष्विति । तेषामुत्पत्तिमत्त्वेनोत्पादकवत्स्वपेक्षत्वेन सर्वथाऽनपेक्षत्वासम्भवादिति भावः । द्वितीयपक्षमुत्थाप्य व्यभिचारेण दूषयति ॥ ज्ञानान्तरेति । अनुमित्यादेर्लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वेन ज्ञानान्तरानपेक्षत्वस्य तत्रासम्भवादिति भावः ॥ लिङ्गाद्यपेक्षमिति । तज्ज्ञानपेक्षमित्यर्थः ॥ नेति । तथा च नानुमित्यादौ व्यभिचार इति भावः ॥ परिच्छेदस्यैवाभावादिति । ज्ञाततया निरस्तत्वादित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारो दुष्पारिह इति भावः । अङ्गीकृत्यापि ज्ञाततां दूषयति ॥ स्मृत्यादावपीति । उत्पत्त्यर्थमेव स्मृत्यादिकं ज्ञानान्तरापेक्षते न स्वर्थपरिच्छेद इति वक्तुं शक्यत्वादसिद्धिरित्यर्थः । केचित्तु नन्वर्थे विपरितोक्तिव्यवच्छेद एव परिच्छेदोऽस्तीति न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य माऽस्तु तद्व्याप्तिन्यपेक्षे व्य-

भिचारः स्वरूपासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याशयवानाहेत्येतदग्रन्थावतारमाहुः । तृतीयमनुवदति ॥ समानेति ॥ किमत्र धर्मिणमादाय समानविषयज्ञानानपेक्षत्वमभिमतं किंवा प्रकारमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनैकान्त्येन दूषयति ॥ धर्मिणमादायंति ॥ व्याप्यघत्तया धर्म्यवगमादेरनुमित्यादिकं प्रति कारणत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ प्रकारतोऽपीति । अयमिति वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतर्यार्थस्य स इत्याकारस्मृत्याऽतीततत्कालतयाऽवगाहेनेन स्मृत्यनुभवयोः समानप्रकारकत्वाभावेन प्रकारतः समानविषयवज्ञानापेक्षत्वस्य स्मृतादसत्त्वोदेवमनुबोधेऽपीति भावः । मूले न्यूनतापरिहाराय व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽर्पदमेव मूलं योजयितुं तं पक्षमुत्थापयति ॥ अनुभूतवत्त्वादिति । यद्यप्यकरणरूपे प्रत्यक्षे सत्यपि प्रामाण्येनानुभवत्वमिति तत्र व्यभिचारेणानुभवत्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावात्तद्व्यावृत्त्या प्रामाण्यभावाप्रसङ्गमुक्तामित्याभाति । तथाऽप्यनुभवतत्साधनयोरन्यतरत्वस्य प्रामाण्यव्यापकतायामुक्तव्यभिचाराभावादनुभवतत्साधनयोरन्यतरत्वाभावेन प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधने न दोषः । अननुभवत्वादित्येनेन चानुभवतत्साधनान्यतरत्वाभाव एव विवक्षितः । अत एवानुभवतत्साधनयोरैव प्रमाणत्वादित्यनुभवतत्साधनान्यतरत्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभिधानं सङ्गच्छते । अन्यथाऽनुभवर्यैव प्रमाणत्वादित्येवावश्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ पूर्ववादिति । साहचर्यदर्शनव्याभिचारादर्शनयोरिति प्रसङ्गेन व्याप्त्यसाधकत्वाद्विपक्षे बाधकस्य चाभावेन तदुपेतनापि साहचर्यदर्शनेन व्याप्तेरनिश्चयादिति भावः । आदावित्येतच्छक्षणमाहेत्यनेनापि सम्बध्यते ॥ छ ॥

अ०—निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ॥

सु०—एवं प्रमाणसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषान् लिलक्षयिषुरादौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वात्तच्छक्षणमाह ॥ निर्दोषेति । अत्र प्रमाणेषु । लोकेवेदयोरिति वा । ननु कथमिदं विज्ञायते । किं निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति । किंवा निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति । नाद्यः । अव्याप्तेरतिव्याप्तिश्च । तथा हि । ईश्वरादिप्रत्यक्षं नाक्षोद्भवं नित्यत्वात् । अक्षकार्यं क्रियादिकमपि प्रत्यक्षं स्यात् । न द्वितीयः । द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेः । उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यनिस्ताराच्चेति । उच्यते । अस्तु तावताद्यः । अत्रान-

विपरितज्ञानहेतुभिः काचकासलादिदोषै रहितानि यान्यक्षणीन्द्रियाणि तैरुद्भवो यस्येति । न चाव्याप्तिः । उद्भवशब्दस्योत्पत्ति-
व्यक्त्यन्यतरार्थत्वात् । यथोक्तम् । सर्वमक्षात्मकं मतमिति । नाप्यतिव्याप्तिः । ज्ञानस्य प्रकरणप्राप्तत्वात् । तथाऽप्यक्षालिङ्गोऽनुमानेऽति-
व्याप्तिरिति चेन्न । तस्याक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावात् । निर्दोषाक्षोद्भवमर्थदोषादयथार्थमुत्पद्यते ज्ञानम् । यथोक्तम् ।
अतिदूरादतिसामीप्यादिन्द्रियदोषान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्भवधानादिभिर्भावात्समानाभिधाताच्चेति । तथाऽपि निर्दोषार्थसन्नि-
कृष्टेति विशेषणाददोषः । अत्र ज्ञानग्रहणं सुखादिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । तदसत् । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वात् ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु तदर्थमभ्यर्थ्यते । नन्वेवं सति सर्वार्थसाक्षात्कारवतः परमेश्वरस्य सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इति चेत् । लीलाविग्रह-
ग्रहणे तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षवतः कुतो न तत्प्रसङ्गः । अथ न तावन्मात्रं सुखादिकारणम् । किन्नाम धर्मादिकमपि । अतस्तदभावान्न
तस्य सुखाद्युत्पाद इति चेत् । तुल्यम् । अत एव न योगिष्वपि प्रसङ्गः । तथा चाहुः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनु-
भव आत्मनस्तत्तु सुखदुःखे इति । अत्र देहशब्देन तदाश्रितानीन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते । तदयं लक्षणार्थः । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषे-
न्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । यद्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येवार्थः । जन्यप्रत्यक्षविषयमेव वा तद्व्याख्यायत इति
नोक्तदोषः । अनुगतलक्षणसिद्धयर्थं तु द्वितीयं पक्षं परिगृह्णीमः । निर्दोषं यथार्थमक्षोद्भवमिति । अक्षोद्भवशब्देन च साक्षात्कारो
लक्ष्यत इति न कश्चिदोषः । साक्षात्कारत्वं च ज्ञानगत एव विशेषो न करणोपाधिकः । तदनेन केवलं प्रत्यक्षं लक्षितम् । अत्रैव
यतस्तदिति पदद्वयाध्याहारेण यथार्थापरोक्षज्ञानसाधनमित्यनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणमपि व्याख्येयम् । तच्च विवक्षाभेदेन निर्दोषार्थेन्द्रिय-
सन्निकर्षो वा निर्दोषार्थसन्निकृष्टमदृष्टमिन्द्रियं वेति । नन्वादृष्टमिन्द्रियं त्वक्षमिति वचनादक्षशब्द एवादृष्टतामाचष्टे । तत्किमर्थं
निर्दोषेत्यक्षविशेषणम् । भवम् । इन्द्रियं त्वक्षं तच्चादृष्टमिह विवक्षितमिति तद्व्याख्यानात् । नन्वेतल्लक्षणं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्येवं
शब्दनिर्वचनादेव प्रतीयमानं लक्ष्यात्यक्षान्न भिद्यते । न चैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवति । ज्ञातत्वाज्ञातत्वासम्भवादिति

चेन्न । अत्र प्रत्यक्षपदवाच्यतायाः साध्यत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयेनोक्तमिति गीयत इति । ननु निर्दोषतेन्द्रियाणां कुतोऽवगन्तव्या । ज्ञानयाथार्थ्यादिति चेत् । तदपि किं करणगतया निर्दोषतया ज्ञातव्यं किंवा विरुद्धप्रमाणाभावात् । नाद्यः । परस्परश्रयतापत्तेः । न द्वितीयः । असञ्जातविरोधिविभ्रमेऽप्यापत्तेः । मैवम् । ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारात् । परीक्षापेक्षायां तु प्रबलविरोधाभावः साचिव्यमाचरति । यथोक्तम् । बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथेति । असञ्जातविरोधी तु विभ्रम एवेति कुतः । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धिविपरीतप्रमावशादिति चेत् । कथं तर्ह्यसञ्जातविरोधित्वम् । एवं तर्हि सर्वथा विपरीतप्रमाभावोऽङ्गीकृतः स्यात् । अद्धा । सोऽपि तैस्तैः परीक्षाविशेषैर्निश्चीयते । निर्मूलं तु न गङ्क्यते । अन्यथा सर्वत्रानाश्वासेनाभिमतमपि न सिद्धयेदिति । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वे गगननयनसन्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यताम् । मैवम् । अर्थशब्देन तच्चदिन्द्रिय (ग्रहण) योग्यस्यैव विवक्षितत्वात् । गगनादौ च तद्योग्यताभावस्य कार्याभावादेव सिद्धेः । एतेन चक्षुरादिना गन्थादिग्रहणप्रसङ्गोऽप्यपास्तः । अथ मतम् । यद्याश्रिता योग्यता किमन्तर्गुणा सन्निकर्षेण । तच्चदिन्द्रियविषयस्तेन तेनेन्द्रियेण गृह्यते । कथमन्यथा काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्धिः स्यात् । सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षे न सम्भवति । प्रायकारिषु त्वगादिषु तदभावात् । किञ्च नयनं चेत्प्राप्यकारि तदा स्वसंयुक्तमात्रं गृह्णीयात् । कुठारादिषु तथा दर्शनात् । पृथुतरं च गृह्णाति । दिग्विशेषसन्देहश्चैवं सति न स्यात् । प्राप्या तन्निश्चयप्राप्तेः । सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणाच्च । न हि प्राप्यकारिण्येवं भवितुमर्हति ॥ छ ॥

टि०—कुतः प्रत्यक्षस्यैवादौ लक्षणकथनमित्यतोऽक्षयुक्तवचांस्यपीति विभागपरे वाक्येऽनुमानादितः प्रत्यक्षस्यैव पूर्वं सङ्कीर्तनादित्याह ॥
आदौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वादिति । तन्निमित्तं प्रायेणासन्नाव्यवाहितवर्तमानवृत्तिपयार्थग्राहकं प्रत्यक्षम् । अनासन्नातीतानागतव्यवहितार्थोचरमनुमानं स्वातन्त्र्येणाशेषार्थविषय आगम इत्यर्थग्रहणक्रमादिति मानलक्षणटीकोक्तमवधेयम् । यथोद्देशं लक्षणप्रणयनमिति न्यायात्प्रत्यक्षस्यादौ लक्षणवृत्त्यनमिति भावः । प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपादयति ॥ ईश्वरादिप्रत्यक्षमिति । प्रतिज्ञातामातिव्याप्तिमुपपादयति ॥ अक्षेति । द्वयोरपि विशेषणत्वमेवेति ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानादिति भावः । ननु सर्वोपाधिव्यभिचारार्थकबहुलग्रहणादेव विशेषणयोरपि समासोपपत्तिरित्युच्यते ॥ उक्तताव्याप्तीति । ईश्वरादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः । नन्विश्वरूपस्थोः शरीरेन्द्रियविलम्बताप्रत्यक्षमेव नास्ति । कथं तत्राव्याप्तिरित्येव किञ्च समाधीयते । किं तल्लक्ष्यस्वमङ्गद्वित्य तत्राव्याप्तिपरिहारायोद्भवशब्दस्योपात्तव्यमित्यस्यतयातथात्वकल्पनयेत्याशङ्क्याह ॥ यथोक्तमिति । ब्रह्मतर्क इति शेषः । प्रत्यक्षमैश्वरमित्यादिना प्रागुक्तं ऐश्वर्यं यौगिकं चेत्येकद्रूपे प्रत्यक्षे दृशा यौगिकयौगिकं चाक्षात्मकमिष्यते तथा सर्वमैश्वरमपीति यावत् । अक्षात्मकं प्रत्यक्षमेवेति ब्रह्मतर्कव्यर्थः । तथा चैश्वरादिप्रत्यक्षस्य प्रागाणिकत्वेन तदलक्ष्यत्वाङ्गीकारेणाव्याप्तिपरिहारायोद्भवशब्दस्योपात्तव्यमित्यतयातथात्वानुसरणेमेव युक्तमिति भावः ॥ प्रकरणाभासत्वादिति । तथा च निर्दोषाक्षोद्भवज्ञानवत्यैव लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात्ताक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गकरणतापक्षमवलम्ब्यानुमितवतिव्याप्तिराशङ्कते ॥ तथाऽपीति । अयं चक्षुष्माद्रूपज्ञत्वादिति रूपज्ञत्वेन चक्षुर्नुमायानुमितेन चक्षुषा लिङ्गेन जायमानायास्तत्सामान्याऽनुमितेरप्यक्षोद्भवज्ञानत्वादिति यावः । लिङ्गज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्य समाधत्ते ॥ तस्येति ॥ अक्षमात्रेति । इदं च लिङ्गस्य क्वचित्करणशरीरान्तर्याममभ्युपगम्योक्तम् । अन्यथाऽक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावादित्येव क्वत्तयेनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावादित्युक्तेरश्लिष्टत्वापत्तादिति भावः ॥ यथोक्तमिति । साङ्ख्यपरिधायामिति शेषः । सौम्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावादित्युत्तरश्लोकेऽनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणस्य सिंहावलोकनन्यायेनात्राप्यनुपङ्गाः । उत्पत्तिविविधं पतन्त्यतिदूरतया सदापि न प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । यद्यपि सामीप्यादित्येव तत्पाठस्तथाऽप्यत्रापि तदनुवर्तनीयमिति भावेनातिसामीप्यादित्यनुवादः । क्वचित्तु सामीप्यादिसापि पाठः । यथा लोचनस्थमङ्गनमिति सामीप्याच्च दृश्यते बाह्येन्द्रियगतोऽवतवधिरत्वादिर्मनेऽनवस्थानाद्यथाकामाऽनुपद्रुतमनाः स्फीतालोकावर्तिनमिन्द्रियासन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौदम्यात् यथेन्द्रियसन्निकृष्टमपि परमाण्वादि न प्रणिहितमना अपि पश्यति । व्यवधानाद्यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति । अभिमवो बलवत्सजातीयसम्बन्धकृतं सम्यग्रहणं यथा सौरालोके दीपप्रासमानाभिघातस्तु बलवत्सजातीयसम्बन्धेनानग्रहणम् । यथा क्षीरेण न रिस्येति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुद्भवोऽपि सङ्ग्रहितः । तद्यथा क्षीरावस्थायां दद्याद्यनुद्भवान्न दृश्यत इति तत्कारि-

कार्यः । अत्रेति प्रत्यक्षलक्षण इत्यर्थः ॥ सुखादिव्युदासार्थमिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षसुखदुःखे अपि भवतोऽस्तस्त्वावृत्यर्थं ज्ञानग्रहणमित्यर्थः ॥
 केचिदिति । न्यायवार्तिककारा इत्यर्थः ॥ विषयसाक्षात्कारस्यैवेति । सुषुप्त्यादौ सत्यपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षं वैषयिकसुखानुशदात् । अस-
 त्यापि तस्मिन्कामिन्यादिविषयभ्रमरूपसाक्षात्कारमात्रेण कामुकस्य सुखदर्शनात् । अन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखादिकं प्रति विषयसाक्षा-
 त्कारहेतुनार्थेन्द्रियसन्निकर्षो व्याभिचारात् । तथा च तत्रातिप्रसङ्गाभावात् तद्व्यावर्तकत्वं ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीति भावः । नन्वव्यतिरेकव्यभि-
 चारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्य सुखादिमात्रं प्रत्यहेतुत्वेऽपि यत्रेन्द्रियसन्निकर्षं सति सुखोत्पत्तिस्तत्राव्यभिचारादिन्द्रियसन्निकर्षस्यैव सुखादिहेतुत्वसम्भवात्ता-
 दृशसुखादिव्यवच्छेदकत्वं ज्ञानग्रहणस्य स्यादेवेत्यतो यत्रापिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति तत्रापि विषयसाक्षात्कारोऽस्त्येव । स एव च तत्र सुखदुःखा-
 दिहेतुः कटुसमामर्थ्यात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयसाक्षात्कारमात्रोपयोगित्वेनान्यथासिद्धत्वाच्च सुखादिहेतुत्वमिति न तद्व्यावृत्यर्थत्वमपि ज्ञान-
 ग्रहणस्य सम्भवतीत्याशयवानाह ॥ इन्द्रियेति । विषयसाक्षात्कारस्य हेतुतायां न्यायवाचस्पतिनोक्तमतिप्रसङ्गमाशङ्कते ॥ नन्वेवमिति । इन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षस्य तद्धेतुत्वे तु शरीरेन्द्रियरहितत्वादीश्वरस्य सुखादिहेतुभूतेन्द्रियार्थसन्निकर्षरहितत्वाच्च तत्प्रसङ्ग इति भावः । न ब्रूमो वयं विषयसा-
 क्षात्कारमात्रं सुखादिहेतुरिति किन्नाम धर्मादिसहकृत एव साक्षात्कारः । तथा चेत्तस्य तदभावाच्च सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य धर्मादिरपि कार-
 णकोटौ निवेशं परमुत्वेनैव वारयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमाह ॥ लल्लिति । तथा चेन्न्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यादिति सुखादिप्रस-
 क्तेरेवाभावाज्ज्ञानग्रहणमनर्थकमिति भावः । अविदिताशयः प्रतिबन्दीभोचनयातिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते ॥ अर्थेति । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाट-
 यति ॥ तुल्यामिति । विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुतायां तदुक्तमतिप्रसङ्गान्तरमप्युक्तविदेशेन परिहरति ॥ अत एवेति । योगिनामपि प्रार-
 ब्धकर्मक्षयत्वेन धर्माद्यभावात्तत्सहकृतविषयसाक्षात्काररूपतद्धेतुशून्यत्वदेवेत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु सुखा-
 दिहेतुविषयसाक्षात्कारार्थ एवेत्यत्र भगवत्पादसम्भतिमाह ॥ तथा चेति । गीताभाष्ये मात्राः स्पर्शास्त्विति श्लोकव्याख्यावसर इति शेषः । नन्व-
 नेन शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एव विषयसाक्षात्कारहेतुतयोच्यते न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽतः कथमस्योक्तार्थे सम्भतित्वेनोपन्यास इत्यत

मिति ध्येयम् । केचित्त्वक्षविशेषणमित्युपलक्षणम् । अक्षोद्भवविशेषणं चेत्यपि द्रष्टव्यमित्याश्रित्याक्षोद्भवशब्देनैव साक्षात्कारस्यैव यथार्थसाक्षात्कार-
स्यैवोपलक्षणसम्भवादक्षोद्भवशब्देनैव यथार्थसाक्षात्कारलाभात्तदर्थकनिर्दोषपदानर्थक्यमिति भावेनेयमाशङ्क्यस्याभिप्राय इत्याहुः । मूले इति गीयत
इत्यस्य लक्षणस्य व्यवहाराकारणत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारस्मात्प्रकारणत्वज्ञापनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तन्निवर्त्या
शङ्कासुस्थापयति ॥ नन्वेतदिति ॥ प्रतिगतमिति । निर्दोषान्विषयान्प्रति गतं तैः सविकृष्टमक्षं निर्दुष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । समाससमर्थनप्रकारश्चो-
त्तरत्राकार एव स्पष्टः । एकस्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ ज्ञातेति । ज्ञातेन ह्यज्ञातं लक्षणीयम् । न च तदेव तदैव ज्ञातमज्ञातं
चेति युक्तमिति भावः । अस्य लक्षणस्य श्रीहर्षेयं दुरवधारणत्वमपाकर्तुं तत्संक्षुभ्वापयति ॥ नन्वेति ॥ परस्परं इति । करणानां निर्दोषत्वनि-
श्चये तज्जन्यज्ञानाथार्थनिश्चयः सति च तस्मिन्नेन करणनिर्दोषता निश्चय इति परस्परश्रयापत्तेरित्यर्थः ॥ ज्ञानयाथार्थस्येति । तथा च
करणनिर्दोषताया ज्ञानयाथार्थेन निश्चयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाज्ज्ञानब्राह्मणस्य ज्ञानयाथार्थ्यकरणनिर्दोषतया निश्चयत्वाभावान्नान्यो-
न्याश्रय इति भावः । नन्वेवं ज्ञानब्राह्मणत्वात्साक्षिणः शुक्तिरजतादिज्ञानप्रामाण्यब्राह्मणत्वापत्त्या तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । यदि च यत्र साक्षि-
वेद्यसुखादिज्ञानेनाप्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्त एव च तद्विरासकसजातीयविजातीयसंवादभावाभावरूपपरीक्षापेक्षाऽपि
तत्र साक्षिमात्रस्य प्रामाण्यब्राह्मणत्वेऽपि यत्र ज्ञाने प्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्त एव च तद्विरासकोक्तविधपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र
निर्दोषत्वनिश्चयबलात्प्रमाणविरोधाभावान्यतरसाक्षिभ्यामेव प्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमात् । यत्र बाह्यज्ञाने उक्ता ग्राहकसम्पत्तिस्तत्र प्रामाण्यग्रहण-
प्राप्तावपि शुक्तिरजतविज्ञानस्थले सत्यपि साक्षिनिर्दोषत्वादिनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्याभावाच्च तत्प्रामाण्यग्रहणमिति न तत्प्रामाण्यप्रस-
ङ्ग इति मन्यसे तर्हि निर्दोषत्वनिश्चयकस्य ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयस्य निर्दोषत्वनिश्चयस्योपेक्षत्वादुक्तान्योन्याश्रयतादवश्यम् । असञ्जातबाधभ्रमे प्रामा-
ण्यापत्तिवत्यत उक्तपरीक्षापेक्षास्थले न साक्षिसमकक्षतया निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्य यथार्थ्यनिश्चयकत्वं ज्ञानं येनान्योन्या-
श्रयत्वं स्यात्किन्तु तत्रापि साक्षिण एव प्रामाण्यब्राह्मणत्वमितरस्य त्वप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारेण तत्रोपयोगित्वमेवेत्यतो न तावदन्योन्याश्रय इत्याश-

यवादिदोषत्वा निश्चयोपलक्षणतया बलवत्प्रमाणविरोधाभास्य प्रामाण्यग्राहकसाक्षिसहकारितामाह ॥ परीक्षापक्षायां त्विति । नन्वेवं करणदोषाबाध-
कप्रत्यययोरुभयोरप्यप्रामाण्यनिदानत्वेन तदुभयाभावसहकृतस्यैव साक्षिणो बाधज्ञाने प्रामाण्यग्राहकताया अङ्गीकृतत्वात्करणदोषाभावपरित्यागेन कुतो
मुख्यबाधाभावस्यैव प्रामाण्यग्राहकसाक्षिणं प्रति सहकारित्वाश्रयणमित्यतो दोषस्य बाधकौत्रेयत्वेन करणदोषबाधयोर्मध्ये बाधस्यैव वैशेष्यादुभयोर-
विशेषासिद्धेर्युक्तं तत्परित्यागेन बाधाभावस्यैव तत्सहकारित्वेनश्रयणमित्याशयवान्दोषकबाधकौत्रेयत्वे ब्रह्मतर्कसम्प्रतिभाह ॥ यथोक्तमिति ॥
बलवत्प्रमाणत इति । बलवत्प्रमाणविरोधत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षोक्तं दोषं परिहरति ॥ असञ्जातेति ॥ तथा च याथाश्रयरूपसाध्यस्यापि तत्र
सत्त्वाच्च व्यभिचार इति भावः ॥ कथं तर्हीति । तथा च विपरीतप्रमाणाभावरूपस्य हेतोरिव तत्रागमनाच्च व्यभिचार इति भावः । गूढाभिस-
न्धिः शङ्कते ॥ एवं तर्हीति ॥ सर्वथेति ॥ सर्वदेशकालपुरुषसम्बन्धित्यर्थः । अङ्गीकृत इत्यत्र हेतुत्वेति शेषः । तथा च सर्वथा विपरीतप्रमा-
णाभावस्य दुरवधारणत्वाच्च कुत्रापि ज्ञाने याथाश्रयानिश्चयः स्यादित्यभिसन्धिः । गूढाभिसन्धिरुक्तमेव पक्षमङ्गीकरोति ॥ अद्वेति । तर्हि तस्य
दुरवधारणत्वाच्च क्वापि प्रामाण्यनिश्चयः स्यादिति परस्य हार्दं दोषं परिहरति ॥ सोऽपीति ॥ अभिमतमपीति । ब्रह्मद्वैतादिकमपित्यर्थः ॥
अर्थशब्देनेति । यद्यप्यर्थशब्देनेन्द्रियग्रहणविवक्षयैवोक्तातिप्रसङ्गपरिहारतत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यतापर्यन्तधावनमनर्थकं तथाऽप्युक्ततातिप्रसङ्गस्य ता-
वन्मात्रेण परिहरेऽप्यनुपपदेमेव वक्ष्यमाणान्तिप्रसङ्गान्तरनिरासार्थं तत्पर्यन्तधावनम् । अत एवैतेनैयुक्तातिदेशेनैवांतरत्र तन्निरास इति ध्येयम् ॥
एतेनेति । अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । मूले हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानुपपत्त्यन्तरपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भा-
वेन तत्साहिराकतया तं योजयितुमनुपपत्त्यन्तरमुत्थापयति ॥ अथेति । सन्निकर्षवादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गानिरासाय योग्यताया अवश्याभ्युपगमा-
ह्लापवेन तस्या एव प्रयोजकत्वोपपत्तेर्न सन्निकर्षस्यापेक्षेत्याशयः । नन्वयोग्यताव्यतिरिक्तस्थलेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां योग्यतावत्सन्निकर्षस्यापि साक्षा-
त्कारप्रयोजकत्वसिद्ध्या योग्यतासन्निकर्षयोरुभयोरप्यगृह्यमाणविशेषत्वात्कुतो योग्यतामुपादाय प्राप्तेव परित्याग इत्यतो योग्यतायाः साक्षात्काराव्याभि-
चारित्वात्सन्निकर्षस्य च न तद्व्यभिचारितत्वाच्चविशेषासिद्धेर्युक्तं योग्यतामुपादाय प्राप्तिनिरासकरणमित्याशयवानाह ॥ कथमन्यथेति । अत्रपटलादी-

स्यादपिदेन स्फटिकादिसङ्ग्रहः । काचादिना विधातिद्रव्येण प्राप्तिप्रतिबन्धान्न तत्र प्राप्तिरस्तीति प्राप्तिः साक्षात्कारव्याभिचारिणीति भावः । ननु
 काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात्तत्रापि प्राप्तिरस्येवेति न व्यभिचार इत्यतो माऽतु तर्हि व्यभिचारेण चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसिद्धिः । चक्षुःप्रा-
 प्यकारि सान्तरग्राहकत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः । एयादेव्याशयवानाह ॥ सान्तेरति । विप्रकृष्टदेशावस्थितार्थग्रहणमित्यर्थः । ननु दृष्टान्ताभावेन
 व्याप्तिग्रहानुपपत्त्या व्याप्यत्वासिद्धोऽयं हेतुरित्यतोऽन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेऽपि यस्याप्यकारि न तस्मान्तरार्थग्राहकमिति व्यतिरेकव्याप्तौ स्वगादेरेव
 दृष्टान्तत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवाच्च तत्प्रसङ्ग इत्याशयवानाह ॥ प्राप्यकारिष्विति । आदिपदेन रसनादिपरिग्रहः । नन्वसम्बद्धार्थग्राहक-
 ताया एव साध्यत्वात्सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरित्यरुचेराह ॥ किञ्चेति । चक्षुरप्राप्यकारि संयुक्तमात्रग्राहकत्वादित्यनुमानमित्याभिप्रायप्रयोजकताश-
 क्कानिरासकतया हेतुच्छिन्ति विपक्षे बाधकतया सूचयन्नुग्राहकं तर्कमाह ॥ आनयनं चेदिति ॥ स्वसंयुक्तेति । स्वयं यावत्परिमाणं तावत्परि-
 माणं युक्तमेव पदादिप्रदेशमित्यर्थः । अनुमानमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्याप्यसिद्धिस्तर्कमूलव्याप्तावपि दृष्टान्ताभावात्तदसिद्धिश्चेत्यतोऽन्वय-
 व्याप्तौ तदभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तौ कुठारादेरेव दृष्टान्तत्वादनुमानव्यतिरेकव्याप्तेरेव च तर्कमूलभूतव्याप्तित्वेन तत्रापि तस्यापि दृष्टान्तत्वाद्योभयत्रापि
 व्याप्यसिद्धिरित्याशयवानाह ॥ कुठारादिष्विति । तर्क इष्टपक्षं परिहरेवानुमाने स्वरूपासिद्धं परिहरति ॥ पृथुतरं चेति । स्वतोऽधिकपरिमा-
 णमित्यर्थः । पृथुतरग्रहणं स्वतोऽधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणनैकान्तिकमित्यरुचेराह ॥ दिग्विशेषेति । चक्षुषः सन्निवृत्तार्थग्राहकत्वे दि-
 ग्विशेषं प्रति गत्वा सन्निवृत्त्य चक्षुस्तद्ग्राहकत्वं वाच्यम् । तथा च न तत्सन्देहावकाशः । गत्वा सन्निवृत्त्य तद्ग्राहकस्य तद्विश्रायकत्वानियमा-
 दिति भावः । नन्वागन्तुककारणान्तरवशादेव सन्देहो भविष्यति । अप्राप्तौ तु सर्वत्र सन्देहः स्यादित्यरुचेराह ॥ सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिति ।
 यदि चक्षुर्गत्वाऽर्थं गृह्णीयात्तदा निकटमाशु गृह्णीयाद्विषयस्तु चिरेण तद्धेतुसन्निवृत्तस्यायुगपद्भाववित्वात् । तथा च तथाविधयोः शाखाचन्द्रमसोरपि
 पौर्वापर्येणव ग्रहणं स्यान्न तु युगपदिति युगपद्ग्रहणानुभवविरोध इत्याशयः ॥ न हीति । प्राप्यकारिणि लग्नादौ निकटदृवीयसोऽयुगपद्ग्रहणादर्श-
 नादिति भावः ॥ छ ॥

सु०—अपि च चक्षुरप्रायार्थप्रकाशकम् । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात् । व्यतिरेकेण श्रोत्रादिवत् । चक्षुर्गत्वा नाथेन सम्बध्यते । इन्द्रियत्वात्स्पर्शनादिवत् । न चार्थस्यागमनं प्रत्यक्षविरोधात् । तथा चाप्राप्यप्रकाशकत्वसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । विषयकरणयोर्नियता-
मात्रमुपदाय सन्निकर्षपाकरणं किं सर्वत्रोत नयन एवेति वक्तव्यम् । न प्रश्नः । अप्राप्तेरेव कुठारादिभिः काष्ठदौ छिदाद्भुदयप्रस-
ङ्गात् । घ्राणरसनस्पर्शनेरप्राप्तेरेव गन्धाद्यावबोधोदयापत्तेश्च । तथा च योग्यतावददयदयतिरेकासिद्धा प्राप्तिरपि क्रियोत्पादोपयोगिनी ।
न द्वितीयः । विशेषकारणभावात् । योग्यताया अन्यव्यतिरेकदर्शनाप्राप्तेश्चानुपलब्धादिति चेन्न । चक्षुषोऽपि करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां
मात्स्युपलम्भात् । नन्वत्र किं गोलकं पक्षीक्रियते उत तदतिरिक्तं चक्षुः । आद्ये प्रमाणवाच्यः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरिति चेन्न ।
तवापि गोलकपक्षीकारे सिद्धसाधनम् । अन्यत्राश्रयासिद्धिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । अथ विशेषं विहाय रूपदर्शनानुमितं करणमात्रं
पक्षीक्रियत इति ब्रूषे । समं समापि । अत एव गोलकातिरिक्तमपि तत्सेत्स्यति सन्निकर्षश्च प्रत्यासात्तिमात्रं विवक्षितम् । न संयोगा-
दिरिति न शब्दादिभिव्यभिचारः । का चेयं योग्यता यन्मात्रादसन्निकृष्टमपि चक्षुः प्रकाशयेत् । यदि रूपविशेषादिरूपां तदाऽतीता-
नागतयोरपि तद्भावाच्चाक्षुषतापत्तिः । सन्निकर्षार्थं खलु वर्तमानताभ्यर्थनम् । सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धौ प्रत्यभिज्ञायां तत्तान्नस्य
चक्षुषाऽवभासनात् । स चेदनेपेक्षितः किं तदा वर्तमानतया । अथ वर्तमानताऽपि रूपादिवद्योग्यतान्तर्गता । तदा प्रत्यभिज्ञा न
सिध्येत् । कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गश्च । प्राप्तिप्रतिघातकं हि कुड्यादिव्यवधानमिति प्राप्त्यर्थं तदभावोऽन्वेषणीयः । सा यदि
नेष्यते तदा कुड्यादिकं कस्याप्यकुर्यात् । आवरणाभावोऽपि योग्यतेति चेत् । (न) । कुड्य (ड्या) परभागावस्थितेनाप्यग्रहण-
प्रसङ्गात् । अथ नयनविषययोर्मध्ये निविडावयवद्रव्याभावो विवक्षित इति चेत् । स्फटिकाद्यन्तरितानुपलब्धिप्रसङ्गात् । अस्वच्छ-
द्रव्याभावो विवक्षित इति चेत् । तथाऽप्यव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरेव । अथ क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्य तथाभूतस्योत्पादानुत्पादौ योग्य-
तायोग्यते मन्यसे तदा सोऽर्थः कदाचित्सर्वैरुपलभ्येत कदाचिन्न केनापि । द्रष्टृनिबन्धनोऽपि तद्भेदोऽस्तीति चेन्न । प्रमितसन्निकर्ष-

यगतये हि शरीरपरिस्पन्दो भवति । अथायमभिप्रायोऽधिष्ठानाद्वाहिर्न गच्छतीति । तदेन्द्रियत्वे समानेऽपि घ्राणादीनामैतजानामनेव-
म्भावः । चक्षुषस्तु तैजसेत्यम्भूतत्वाद्भीकारे बाधकाभावादभयोजकत्वं चाक्षुषरश्मीनामुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न । अतीन्द्रियत्वो-
पपत्तेः । महत्तेजोजतीयमैन्द्रियकमुपलब्धमिति चेत् । चाक्षुषमसुपलब्धमिति वारिस्थं तथा स्यात् । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपं तदिति
चेत् । इदमप्यनुद्भूतरूपस्यार्थं कुतो न कलयते । कल्पिकार्या प्राप्यकारितायां प्रमाणस्योक्तत्वात् । यदि नयनं निर्गत्यार्थं गृह्णीया-
त्तदोन्मील्यनिमीलनेऽप्यर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि चाक्षुषमधिष्ठानातिरिक्तं स्यादधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थं स्यातामिति तु (प्र)
दीपेन समानयोगक्षेमम् । अपि च । छायायामुपविष्टस्याप्यात्तपालोकेन नयनस्याशिशिरत्वभातपोपविष्टस्यापि शिशिरद्रव्यालोकेन
शिशिरत्वं चैतमेवार्थं गमयतः । न ह्यप्राप्तावेतदुपपद्यते । तदेतदखिलमपि प्रमाणप्रसिद्धमिति किमत्र वक्तव्यमिति हिशब्देनाचष्टे ॥ छ ॥

टि०--॥अत्रोच्यत इति । यद्यपि नयन एव सन्निकर्षापाकरणञ्च ततः प्रथमपक्षप्रसक्तिस्तथाऽपि यद्याश्रिता योग्यतेत्याद्युपक्रमात्तत्प्रसक्ति-
रिति ध्येयम् । आद्येऽपि करणमात्रे प्राप्यभावोऽभिमतः किंवा ज्ञानकरण एवेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रस्थाह ॥ अत्रासरेवेति । द्वितीयं
प्रस्थाह ॥ घ्राणेति ॥ तथा चेति । ततश्च सन्निकर्षवादिनाऽतिप्रसङ्गपरिहाराय योग्यताया इव योग्यतावादिनाऽप्युक्ततातिप्रसङ्गपरिहाराय प्राप्ते-
रप्यावस्थान्भ्युपेयत्वात्कारणत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकयोरप्युभयत्र तौल्येन योग्यताप्राप्योरगृह्यमाणविशेषत्वाद्योग्यतैव कारणं न प्राप्तिरित्यधर्जर्तयाश्र-
यणमुक्तमिति भावः । विशेषकारणमाशङ्कते ॥ योग्यताया इति ॥ प्राप्तेऽथानुपलम्भादिति । प्राप्तेरभावेन तदन्यव्यतिरेकयोरनुपलब्धेरि-
त्यर्थः । काचअप्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्या व्यभिचारादिति भावः । प्राप्तेरभावेनान्वयव्यतिरेकयोरसिद्धिं वदन्प्रष्टव्यः किं प्राप्यभावस्तत्साधकप्रमाणा-
भावात्किंवोक्तबाधकसद्भावादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न चक्षुषोऽपीति । तथा च चक्षुः प्राप्यार्थप्राकं करणत्वादिन्द्रियत्वा-
च्च स्वगादिवदित्यनुमानद्वयस्य प्राप्तौ प्रमाणत्वाच्च चक्षुषः प्राप्यनुपलम्भो वक्तुं शक्यत इति भावः ॥ बाध इति । गोलकस्य
विषयसन्निकर्षभावस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्नैश्वित्तत्वादित्यर्थः ॥ आश्रयासिद्धिरिति । मानाभावेन गोलकातिरिक्तचक्षुष एवासिद्धेरित्यर्थः ॥

तवापीति । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगोऽर्पीत्यर्थः ॥ सिद्धेति । गोलकस्य विषयाप्राप्तेर्मयाऽप्यभ्युपगमादिति भावः ॥ अन्यत्रेति । गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकार इत्यर्थः । मानाभावेन तदसिद्धेरिति भावः ॥ विशेषं विहायेति । गोलकत्वतदतिरिक्तस्वरूपविशेषं विहायेत्यर्थः ॥ पक्षीत्रियत इति । तत्पक्षीकारे सिद्धसाधनत्वाद्यप्रसक्तोरिति भावः ॥ सममिति । तत्पक्षीकारे बाधाद्यप्रसक्तोरिति भावः ॥ अत एवेति । गोलकस्यान्यसाधारणत्वेन रूपदर्शनानुमितकरणत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । तथा च गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकारेऽपि नाश्रयासिद्धिरिति भावः । ननु वाक्यज्ञानलिङ्गाज्ञानादिषु सत्यपि करणत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वाभावाद्यभिचारः संयोगसमवाययोरेव सन्निकर्षत्वाद्वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन लिङ्गादिज्ञानस्य वाक्यार्थेन संयोगसमवाययोरेव सन्निकर्षाभावादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते संयोगोदेरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतेदेव निमित्तम् । तथा च वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन संयोगसमवाययोरभावेऽपि संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायात्मकवाक्यविषयत्वस्य लिङ्गादिज्ञानस्य च लिङ्गादिना संयोगोदेरभावेऽपि तद्वाप्यविषयत्वादेश्चातिप्रसङ्गभञ्जकस्य सन्निकर्षत्वसम्भवेन वाक्यज्ञानोदेरपि सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात् तत्र करणत्वहेतोर्व्यभिचार इत्याह ॥ सन्निकर्षश्चेति । शब्दादिभिहित्यत्र शब्दशब्दो वाक्यपरस्तज्ज्ञानस्योपलक्षकः शब्दस्याकरणत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवं सन्निकर्षकारणतायाः प्रमितत्वात् तदङ्गीकारे गौरवमित्युपपादितम् । इदानीं योग्यतावादिन एव गौरवमप्रमितानेककल्पनादित्याशयवानाह ॥ का चैयमिति । रूपविशेषो महत्त्वसमानाधिकरणमुद्भूतरूपम् । आदिपदेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शपरिग्रहः । तेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य स्पर्शरूपयोरेत्युक्तं भवति । तद्भावान्महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य स्पर्शरूपयोग्यतायाः सत्त्वादित्यर्थः । ननु विषयस्यापि लौकिकसाक्षात्कारकरणत्वादीतदित्यर्थस्य चासत्त्वात्कथं चाक्षुषवापादनमित्यतो भवेदेवं यदि विषयस्य कारणत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । सन्निकर्षजनकत्वेन तस्यान्यथासिद्धकल्पनयेत्यतः प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्यावर्तमानस्याचाक्षुषसाक्षात्कारदर्शनेन व्यभिचारान्न विषयस्य साक्षात्कारणत्वमित्याशयवानाह ॥ सन्निकर्षस्येति । ननु च विषयस्येव तत्सन्निकर्षस्यापि तत्राभावात्त्वन्तेऽपि कथं तस्य चाक्षुषत्वमित्यत उक्तं सन्निकर्षस्येति । संयोगादिरूपसन्निकर्षस्य विषयसत्त्वसापेक्षत्वेन विषयाभावे तदसम्भवेऽपि संस्कारस्य विषयसत्त्वं विनाऽपि सम्भवेनान्यथासिद्धत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां च तत्ता-

शेन सेकारयैव संचिकर्षस्वाङ्गीकाराच्च मन्मते तस्मात्साक्षारानुपपत्तिरिति भावः । न च लौकिकसाक्षात्कारावच्छेदेन विषयस्य कारणत्वाभ्यु-
पगमाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्याभिज्ञाया अपि षोढाप्रत्यासत्यन्यतमप्रत्यासात्तिजन्यस्वरूपलौकिकत्वात् । ज्ञानस्य निरंशत्वेन तत्तांशे
लौकिकत्वं नेत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । अस्वेवं सच्चिकर्षजनकत्वेन विषयस्यान्यथासिद्धिस्तथाऽपि तादर्थ्येनैव तस्यापेक्षितत्वात्कथमतीतादेश्चाक्षु-
षत्वापादनमित्यतः सच्चिकर्षकारणत्वपक्षे तज्जनकतया विषयसत्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि योग्यतामुपादाय सच्चिकर्षकारणत्वं निराकुरुवत्स्तवमते तस्या-
नपेक्षितत्वेन तदर्थं विषयसत्त्वस्याप्यनपेक्षितत्वादुक्ततातिप्रसङ्गात्तादर्थ्यमेवेत्याशयेनाह ॥ स चेदिति ॥ अथेति । तथा च वर्तमानविशिष्टारूप-
विशेषादिरूपयोग्यता एवाभावादातीतादेश्चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ न सिध्येदिति । वर्तमानताविशिष्टरूपविशेषादिरूपयोग्यतायास्तत्राप्य-
भावादिति भावः ॥ कुड्यादीति । विशिष्टयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । ननु कुड्यादिना व्यवधायकेन प्रतिबन्धनान्न तद्व्यवहितार्थप्रतीति-
प्रसङ्ग इत्यतो व्यवधायकं न सत्तयैव कार्याविरोधि । तथात्वे तस्मिन्मति सर्वथा कार्याभावप्रसङ्गात् । किन्तु प्राप्तिविधातकत्वेनैव । तथा च
प्राप्तेः कारणत्ववादिपक्षे ज्ञानकारणीभूतप्राप्तिविधातकतया कुड्यादेर्व्यवधायकस्य प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तदकरणत्ववादिमते योग्यताविघटकत्वा-
भावेन प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेर्व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्याह ॥ प्राप्तिविधातकं हीति ॥ आवरणाभावोऽपीति । तथा चावरणाभावघटि-
तयोग्यताभावसम्पादकत्वात्तस्यापकारकत्वमिति न व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ कुड्यपरभागेति । तत्रावरणाभावघटितयो-
ग्यतायां असत्त्वादिति भावः । न च कुड्यादेरकुड्यपरभागास्थितं प्रत्यावरणत्वं नाप्यव्यावृत्तमर्थेति युक्तत्वं प्रति प्रकाश इति वाच्यम् ।
एकस्यैव कुड्यादेरावरणत्वानावरणत्वयोरेकस्यैवावस्थावृत्तत्वानावृत्तत्वयोश्च विरुद्धत्वेनासम्भवात् । ननु यत्र क्वचिद्विषयादिसत्त्वेन प्रतिबन्धकं ये-
नोक्तातिप्रसङ्गः । किन्तु ग्राह्यग्राहकयोरर्थनयनयोर्मध्येदो एव । न चैवं कुड्यादिव्यवहितपर्वताद्यग्रहप्रसङ्गः । ग्राह्याधिकपरिमाणवन्मध्यवर्ति-
नः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ अथेति ॥ स्फटिकादीति । तत्रापि ग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये निविडावयवस्य स्फटिकादेर्द्रव्यस्यैव
सत्त्वेन तदभावाभावादिति भावः ॥ अस्वच्छेति । तथा चास्वच्छस्वरूपविशेषणभावात्तस्य निविडावयवद्रव्यभावस्य सत्त्वात्स्फटिकाद्यन्तर्तिप-

लब्धिः सम्भवतीति भावः । ननु यद्युक्तं रूप्योत्पाद एव योष्यता तर्हि तस्यार्थस्य सर्वदोषलब्धिप्रसङ्ग इत्यतः स्यादेवं यदि पदार्थानां स्थिर-
त्वं स्यान्न चैवम् । क्षणभङ्गपरिणामपक्षाङ्गकारेण प्रतिक्षणं पदार्थभेदेन कार्यं प्रति कुर्वद्रूपत्वनोत्पन्नस्य तत्क्षणमावृत्तित्वेन लक्षणान्तरे-
सत्त्वेन सर्वदोषलब्धिप्रसङ्गानवकाशादित्याशयेनोक्तं लक्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्येति । तावता सर्वदोषलब्धिप्रसङ्गानवकाशोऽपि यदा कार्यं
प्रति कुर्वद्रूपस्योत्पादस्तदा कस्यचित्तुल्यलब्धिप्रसङ्गः । कस्यचिदनुपलब्धिदशायां तं प्रति कुर्वद्रूपस्यानुत्पादावश्यम्भा-
वात्सर्वेषामध्यनुपलम्भः स्यादित्याह ॥ तदेति । ननु पुरुषविशेषं प्रत्येव तथाभूतस्योत्पाद एव योग्यता पुरुषविशेषं प्रति तथाभूतस्यानुत्पाद एव
योग्येति दृष्टपुरुषनिबन्धनोऽपि योग्यताभेदोऽभ्युपगम्यते । ततश्चैकानुपलब्ध्यतादशायां न सर्वरूपलब्ध्यताप्रसङ्ग एकेनानुपलब्ध्यतादशायां न सर्वै-
रनुपलब्ध्यताप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ द्रष्टृति ॥ प्रमितेति । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां सन्निकर्षस्य साधितत्वादिति भावः । ततश्च तत्परिस्थाने
प्रमाणविरोधः स्यादिति भावः ॥ अप्रमितेति । तथा च तत्करूपने कल्पनागौरवमिति भावः । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरित्येव पाठः ।
सन्निकृष्टपदं मध्ये दीपकान्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । तथा चेन्द्रियसन्निकृष्टयोः समीपवर्तित्ववर्तिनोरित्यर्थः ॥ न स्यातामिति । आसन्नसन्निकृष्ट-
विप्रकृष्टयोर्योग्यतायां विशेषाभावादिति भावः । तत्रापि तर्ह्यसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षविशेषात्प्रतिवेदशब्दावैशद्ये न स्यातामित्यत
आह ॥ अस्माकं त्विति । तर्ह्यसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यताया विचित्रत्वात्तदुपपत्तिरित्यत आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षस्य
सम्यक्त्वासम्भ्यक्त्वरूपविशेषाश्रयणमुचितम् । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रदीपरश्मिप्रसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्भ्यक्त्वरूपविशेषाद्भावदर्शनेन सन्नि-
कर्षवैचित्र्यस्य सम्भावितत्वात्तु रूपविशेषादिरूपयोग्यतायामासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यताया विचित्रम् । तथा क्वाप्यदृष्टत्वेन तत्करूपस्यासम्भाना-
पराहत्वादित्याशयवतोक्तं प्रदीपरश्मय इवेति । उक्तबाधकसद्भावादिति द्वितीयं दूषयन्काचाग्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्यनुपपत्तिं तावत्परिहरति
॥ काचादीति ॥ आद्य इति । उक्तानुमानद्वयरूपप्रमाणविरुद्धः अतितादेश्चाक्षुषत्वापत्तिः कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गोऽव्यवहितदूरद-
र्शनापत्तिश्चेत्येवरूपनोक्तप्रसङ्गपरहृत इत्यर्थः ॥ द्वितीय इति । काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्ध-

शानापत्तिश्चैत्यंरूपानकान्तिप्रसङ्गापराहत इत्यर्थः ॥ द्वितीय इति । काचादीनां प्रासिप्रतिबन्धकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु काचादेः प्रासिप्रतिबन्ध-

कत्वाभावे इन्द्रियरश्मयः काचार्दिकं भित्वाऽर्थेन सन्निवृत्त्यन्त इति वाच्यम् । न चैतत्सम्भवति । तथा सति काचादेः सछिद्रत्वापातादित्यभि-
प्रेय्य शङ्कते ॥ तथाच इति । अत्र व्यूहशब्दः समूहपरः । समूहनिवहव्यूहशरीरविशारदज्ञा इत्यमरोक्तेः । अन्तरशब्दश्च छिद्रवचनः । अन्त-
रम्बकाशाविधिपरिधानान्तर्दिग्भेदतादर्थ्ये । छिद्रास्त्रीयं विना वहिरवसरमध्येऽन्तरात्मानि चेति वचनात् । व्यधिकरणश्च बहुव्रीहिः । व्यूहः समूहोऽ-
न्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तरस्तस्य भावस्तत्ता तदापत्तिरित्यर्थः । बहुछिद्रत्वापत्तिरित्यर्थः । अन्तर-
शब्दस्य विशेषवचनत्वात्सछिद्रत्वापत्तिरिति तु तात्पर्यमित्याहुः । व्यूहशब्दश्छिद्रपरः । ततश्च व्यूहश्छिद्रमन्तरे मध्ये यस्यासौ तथोक्तस्तत्त्वा-
पत्तिरित्यर्थ इत्यन्ये । काचार्दिकं बहुछिद्रवत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्वहुछिद्रवद्यथा सम्मतमिति
सामान्यव्याप्तिमूलकमभिप्रेतमनुमानं व्यभिचारेण दूषयति ॥ जलानलेति । व्यतिभेदः संश्लेषः । तदभावात् बहुछिद्रवत्त्वाभावादित्यर्थः । घटा-
धोभागांश्छिष्टध्वेषघटान्तर्गतजलश्लेषदर्शनेन घटादेः स्वव्यवहितत्वान्तर्गतजलेनाग्रेः प्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि बहुछिद्रवत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचार इति
भावः । यद्वा व्यतिभेदो विरुद्धक्रियासन्निपातः । स च घटान्तर्गतजलस्याधःस्थितामेरुध्वामनानुपपत्त्या । अधःस्थितस्यामेरुध्वं गमनमित्येवंरूपो बोध्यः । तथा च
घटादेः प्राप्तिबन्धकत्वेऽन्तर्गतमानजलस्याधः प्रस्रवणानुपपत्त्याऽधःस्थितामेरुध्वामनानुपपत्त्या च घटादेर्न प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वमिति यद्व्यवधार्यकं
सत्प्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्वहुछिद्रवदिति आसेर्घटादौ व्यभिचार इत्यर्थः । ननु घटादेरपि बहुछिद्रवत्त्वात् तत्र व्यभिचारः । न चानुपलम्भबाधः ।
तत्र छिद्राणां परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतयाऽनुपलम्भसम्भवादित्याशङ्कते ॥ तत्रापीति । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः । सिद्धसाधनत्वादेवानुमाना-
भासो भवित्यतीत्याशयवानाह ॥ अत्रापीति ॥ सति । बहुछिद्रवत्स्वलक्षणा व्यूहान्तरेत्यर्थः । परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतया तदनुपलम्भसम्भवादिति
भावः । सान्तरग्रहणमप्राप्यकारित्वे हेतुरुक्तस्तत्र सान्तरस्य वस्तुनो ग्रहणमिति सान्तरत्वं किं वस्तुविशेषणमभिमतं किंवा सान्तरमिति ग्रहण-
मिति ज्ञानविशेषणमिति विकल्पं मनसि निधयाद्यमाशङ्क्य दूषयति ॥ सान्तरेति । अन्तरं व्यवधानं तेन सहितं सान्तरं व्यवहितमित्यर्थः ॥
असन्निकृष्टस्येति ॥ असिद्धमिति । तस्यैव साध्यत्वेन साध्यहेत्यारेभेदापत्त्या साध्यवैशिष्ट्यादिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ सान्त-

रमितीति । इन्द्रियस्यार्थसन्निकृष्टस्य तत्प्रकाशकत्वेऽर्थेन्द्रिययोः परस्परं व्यवधानाभावादार्थादिन्द्रियस्य व्यवहितत्वेन ज्ञानं न स्यात् । अस्ति चार्थादिन्द्रियं व्यवहितमिति सर्वजनीनः प्रत्ययः । ततो नेन्द्रियस्य प्राप्यप्रकाशकत्वम् । ततश्चायं प्रयोगः । चक्षुर्न घटादिप्रतिभतदपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति किल परस्याभिमतम् । न चैतद्युक्तम् । यद्यदपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते न तत्तत्प्राप्तिमदित्यनुमानमूलभूतव्याप्तौ प्रती-
 पेऽनैकान्स्यात् । घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि तस्य घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः । नन्वर्थसन्निकृष्टस्य प्रदीपस्य नार्थापेक्षया सान्तर इति ग्रहणं सम्भवतीति हेतुरेवागमनाच्च तत्र व्यभिचार इत्यतः सन्निकृष्टत्वेऽपि सान्तरमिति ग्रहणं तत्रोपादयन्नप्रयोजकत्वमप्याह ॥ यथेति ॥
 अधिष्ठानापेक्षयेति । गोलकापेक्षयेत्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य स्वाधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणनैकान्त्ये सत्येव सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वेऽपि पृथु-
 तरग्रहणोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ पृथुतेरिति ॥ अप्राप्तौ त्वल्पस्यापीति । त्वगादिषु तथा दर्शनादिति भावः ॥ प्राप्ताविति । प्राप्य-
 गृहीते सन्देहादर्शनादिति भावः ॥ अप्राप्त्यागृहीते निश्चयादर्शनादिति भावः । ननु च यथाऽप्राप्तिपक्षे बाधकं तथा प्राप्तिपक्षेऽपि बाधकमस्त्येवेति पक्षद्वयस्य साम्यात्कथं भवतोऽपि प्राप्तिपक्षनिश्चय इत्यत आह ॥ सन्देहादपीति ॥ महीयानिति । निष्क्रम-
 प्रवृत्तिहेतुत्वात्तथा च तदनुपपत्तिः संशयानुपपत्तेर्वलवतीति युक्तः प्राप्यकारित्वनिश्चय इति भावः । तर्हि कथं गत्वा गृहीतेऽर्थे सन्देह इत्यतोऽनभ्यस्तत्वादिरूपदोषान्तरात्स इत्याह ॥ तत्रेति । शाखाचन्द्रग्रहणेहेतुसन्निकृष्टस्यायुगपद्भाविस्त्वान्निकटदूरवर्तिनोः शाखाचन्द्रमसोर्युगप-
 द्ग्रहणमसिद्धमेवेति न युगपद्ग्रहणानुपपत्तिर्दोष इत्याशयवान्कथं तर्हि तद्ग्रहणयोर्योगपद्याभिमान इत्यतो निमित्तोपदर्शनपूर्वकं भ्रमोऽयमित्याह ॥
 युगपदिति । ननु किं युगपद्ग्रहणाभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनया तदनुरोधेन शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमेव किञ्च स्यादित्यत आह ॥ प्राप्तेरिति ।
 युगपद्ग्रहणाभ्युपगमे युगपत्प्राप्तेरुत्तरित्याऽसत्त्वात्प्राप्तेरकारणत्वं वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । कारणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां चक्षुषः प्राप्यार्थकारितायाः प्रमित-
 स्त्वेन तद्बाधप्रसङ्गादतो युगपद्ग्रहणानुपपत्त्युक्तं तदभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनमिति भावः । शालिकानाथमतं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ अपर आ-
 हेति । नयनाद्वाहिर्निर्गता इति शेषः । तथा च युगपच्छाखाचन्द्रयोः सत्त्वाद्युगपद्ग्रहणं युक्ताभिहितं भावः ॥ सर्वेति । युगपदिति शेषः । नय-

बाह्यद्वितीयां नायनशमीनां शौराग्रिमिरेकीभूतत्वस्तर्वाथंयुक्तसौराग्रिमिरेकीभूतत्वाच्छाखाचन्द्रमसोरिव सर्वार्थानां युग-
पदग्रहणप्रसङ्ग इति भावः ॥ अष्टादिति । सर्वार्थसञ्चिकर्षसद्भावेऽपि शाखाचन्द्रमसोरेव ग्रहणमुपपद्यते । तद्धेतुभूतस्यादृष्टस्य सत्त्वात् तु
सर्वार्थग्रहणं तद्वत्तद्वद्विपरिहात् । ततश्चादृष्टभावाभावाभ्यां वैषम्याच्च प्रतिवन्दिग्रह इति भावः । दृष्टसामग्रीविघटकत्वेनैवादृष्टवैकल्यास्य कार्याभा-
वसम्पादकत्वेन बाह्यसाधनसकल्येऽदृष्टवैकल्यस्य कार्याभावाभावाभ्यादकत्वेन प्रकृते दृष्टकारणसाकल्यसद्भावाद्युपसर्गग्रहणप्रसङ्गे दुवार इत्याह ॥
बोहोति । न च कन्ध्यापुंसं प्रयोगादौ सत्यपि बाह्यकारणसाकल्येऽदृष्टवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावदर्शनात् न बाह्यसामग्रीवैकल्यसम्पादकत्वनियमो युवत
इति वाच्यम् । तत्रापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्या पुत्रस्य नरकोक्त्या तज्जनकदुरितस्यावश्यकत्वेन तत्प्रतिबन्धादेव कार्याभावोपपत्त्या तस्या-
दृष्टवैकल्यानिमित्तकत्वात् । नन्वादृष्टवैकल्यस्य किं बाह्यसाधनवैकल्यसम्पादकत्वेनैव कार्यवैकल्यप्रयोजकत्वकल्पनया सत्यपि बाह्यसाधनसकल्येऽदृष्ट-
वैकल्येनैव कार्यवैकल्याश्रयेण दोषाभावादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ अप्रसिद्धेति । अर्थप्रकाशकस्य त्वादेः प्राप्यैव तत्प्रकाशकत्वेनाप्राप्य-
प्रकाशकत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वादिति भावः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति ॥ अत्यासन्नंति । प्राप्यप्रकाशकत्वेनैव साध्याभावोपापदानम् ।
घ्राणादेरस्यासत्त्वाप्रकाशकत्वं कथमित्यतो हेतुमपि तत्रोपपादयति ॥ स्वगतंति । किञ्चास्यासत्त्वाप्रकाशकत्वमतु प्राप्यप्रकाशकत्वं चास्तु विषये
बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः । न च प्राप्यप्रकाशकत्वेऽस्यासन्नस्याक्षिपक्षमादेशेऽपि प्राप्यविशेषात्तत्प्रकाशापत्त्याऽस्यासत्त्वाप्रकाशानुपपत्तेर्हेतु-
च्छित्तिरेव विषये बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । पक्षमादेशेऽप्यस्याक्षिपक्षत्वेऽप्यसामान्यप्राप्यस्य तत्रार्थदोषस्य विद्यमानत्वेन प्रकाशहेतु-
भूताया निदोषेणार्थेन प्राप्तैस्तत्राभावेनास्यासन्नपक्षमाध्याप्रकाशस्य प्राप्यकारित्वेऽप्युपपत्त्या हेतुच्छित्तेरभावेनाप्रयोजकत्वानिस्तारादित्याशयवान्न
केवलं प्राप्यकारित्वनयेऽस्यासत्त्वाप्रकाशत्वोपपत्तिः किन्तु योभ्यतावादित्यत एवास्यासत्त्वाप्रकाशकत्वानुपपत्त्यभ्युत्थचयेनाह ॥ परस्येवेति । काचो दोष-
विशेषः । तथा चास्यासन्नकाचदौ सत्यमपि योभ्यतायां तदग्रहणेन योभ्यताया अपि व्यभिचारात्सामिप्रेतं चक्षुषो योग्यशब्दाहकत्वमपि न स्या-
दिति भावः ॥ काञ्चातीतत्वादिति । मूर्तद्रव्यमात्रस्य गतिमन्वनियमेन तथाविधत्वेन चक्षुषोऽपि गतिमन्वसिद्ध्या तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वादिति

भावः ॥ अनैकान्याच्चाति । स्पर्शानादिति शेषः । तत्र सत्यपीन्द्रियत्वे शीतलजलसन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रियागतये हीति वक्ष्यमाणरीत्या गतिमत्त्वसिद्धिरिति
 भावः ॥ अनैकान्तिकत्वादेवेति । त्वगादेः सत्यपीन्द्रियत्वे सन्निकृष्टार्थभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादिति भावः । उभय-
 प्रतिषेध इति तृतीयेऽपि किं प्रत्येकं तदुभयप्रतिषेधोऽभिमतः किंवा विशिष्टप्रतिषेध इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ अत एवेति । चक्षुषा मूर्तद्र-
 व्यत्वेन गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य बाधितत्वात् । त्वगादनुक्तराया गतिसन्निकर्षयोरेव सत्त्वेन तदुभयप्रतिषेधरूपसाध्यस्य तत्राभावेन तत्रानैकान्त्याच्चे-
 त्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ विशिष्टेति । उक्तरूपविशिष्टाभावः किं गतिरूपविशेषणाभावात्त उत सन्निकर्षरूपविशेषणाभावात्त उत गतिसन्निकर्ष-
 रूपोभयाभावायातोऽभिमतः । आद्ये मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वेन गतिरूपविशेषणाभावस्याभावेन विशेषणाभावायत्तस्य विशिष्टाभा-
 वरूपसाध्यस्य तत्रासत्त्वादैनैकान्त्यम् । द्वितीयेऽपि त्वगादीनां प्राप्यकारिताया उभयसम्मतत्वेन सन्निकर्षरूपविशेष्यस्य तत्र सत्त्वेन तदभावायत्तस्य
 विशिष्टाभावरूपस्य साध्यस्य तत्रासम्भवेन तदभावसत्त्वादैनैकान्त्यमेव । उभयायत्तत्वपक्षेऽप्युक्तरायाभयस्यापि सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभा-
 वरूपसाध्यस्य तत्राभावादैनैकान्त्यमेवेति न विशिष्टनिषेधस्यापि साध्यत्वमित्याह ॥ न सोऽपीति । ननु गत्वाऽर्थेन सन्निकृष्यन् इति न गतिप्रति-
 षेधोऽभिमतो नापि सन्निकर्षप्रतिषेधो नाप्युभयप्रतिषेधः किन्तु सन्निकर्षानुकूलातिप्रतिषेध एव । तथा च गतिसन्निकर्षयोस्तत्र सत्त्वेऽपि सन्नि-
 कर्षानुकूलातिमत्त्वस्य तत्राभावेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ सन्निकर्षार्थमिति ॥ अनेकान्त्यादिति । स्पर्शनादेः सन्नि-
 कर्षार्थगतिमत्त्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । कथं तत्र सन्निकर्षार्थत्वं गतेरित्यतस्तदुपादयति ॥ शीतलेति ॥ अथेति । तथा च सन्निकर्षार्थं गति-
 मत्त्वेऽप्यधिष्ठानगत्यैव तदाश्रयतया गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानाद्बहिर्गमनाभावाच्च त्वगादौ व्यभिचार इति भावः । इन्द्रियत्वमस्तु विषये बाधकाभावाद-
 प्र्यजकोऽयं हेतुः । न च प्राणादीनामपि बहिर्गमनप्रसङ्ग एव बाधक इन्द्रियत्वाविशेषादिति वाच्यम् । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि तेजसत्त्वतैजसत्वा-
 भ्यां वैलक्षण्येन साम्याभावेनाविशेषासिद्ध्या तदप्रसङ्गादित्याह ॥ तदेति । अतैजसानामिति यद्यपि मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणां तेजसाहङ्कारकार्यत्वेन
 तैजसत्वमेवेति सिद्धान्तः । तथाऽपि परीत्या वा चक्षुषि तैजसाहङ्कारभागानां बहुत्ववदितरेन्द्रियेषु तदभावेन तैजसाहङ्कारभागानामल्पत्वात्तद्विव-

क्षया वाऽतैजसत्वोक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा माऽस्तु तद्वैतैकान्यं सौषाधिकत्वेनाभासत्वं तु स्यादित्याह ॥ तदेति । अधिष्ठानाद्बहिर्गमनरूप-
साध्यवति त्वादावतैजसत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्विन्द्रियत्वरूपसाधनवति चक्षुष्यतैजसत्वादतैजसत्वमुपाधिरिति भावः ।
साधनाव्यापकतामुपदर्शयन्नेव प्रतिपक्षोच्चायकत्वरूपं दूषकताबीजमुपपादयति ॥ चक्षुषस्त्वित्यादि । अनुपलम्भबाधितं बहिर्गमनं नयनरश्मीनामि-
त्याशयेन शङ्कते ॥ चाक्षुषेति । ततश्च नाप्रयोजकत्वं नाप्युपाध्युक्तीतः प्रतिपक्ष इति भावः । अयोग्यवतयाऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वाच्च तद्वाच्यस्य
बहिर्गमनाभावसाधकत्वेत्याह ॥ अतीन्द्रियत्वेति । महत्तेजोजातीयत्वेन चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धेर्नोयोग्यत्वेनानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिरिति
भावेन शङ्कते ॥ महदिति । महत्तेजोजातीयत्वमात्रं नैन्द्रियकतायां प्रयोजकं किन्तु विशेषणान्तरविशिष्टमेव । तथा च महत्तेजोजातीयत्वेन न
चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धिरित्याशयवान्मुक्तो विशिष्टस्यैव प्रयोजकत्वकल्पनमित्यतो विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं परमुत्ते-
नैव नेतुं प्रतिबन्दी तावद्गृह्णाति ॥ चाक्षुषमपीति । महत्तेजोजातीयत्वमात्रं चाक्षुषतायां प्रयोजकं येनोक्ताति-
प्रसङ्गः स्यात्किन्तूद्भूतरूपवत्त्वविशिष्टमतेजोजातीयत्वमेव । न च वारिस्थस्य तदस्तीति कथं वारिस्थतेजसश्चाक्षुषत्वापादनमिति शङ्कते ॥ अह-
रेति । एवं तर्हि महत्तेजोजातीयत्वमात्रमैन्द्रियकत्वे प्रयोजकं येन चाक्षुषरश्मीनामुपलम्भः प्रसज्येत । किन्तूद्भूतरूपस्यैव विशिष्टं महत्तेजो-
जातीयत्वमेवेति न चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वप्रसङ्ग इत्याह ॥ इदमपीति । अदृष्टवशादित्यनुवर्तते । ननु वारिस्थस्याचाक्षुषतायाः सिद्धत्वा-
त्कल्पकसद्भावेन चाक्षुषतायां विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं कल्पयितुं शक्यते प्रकृते त्विन्द्रियरश्मीनां बहिरनिर्गमनेनाप्यनुपलम्भसम्भवेन कुतो विशिष्ट-
स्यैन्द्रियकत्वप्रयोजकत्वकल्पनावकाश इत्यतः प्राप्यकास्तितायाः सिद्धत्वेन बहिर्गमनसिद्धयोक्तरित्याऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धेः सम्भवाद्विशिष्टस्यैवैन्द्रि-
यकत्वप्रयोजकत्वकल्पनया तेषामनुपलम्भसमर्थनमेव न्याय्यमित्याशयेनाह ॥ कल्पिकायामिति ॥ अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति । पूर्वं बहिरागतरश्मीनां
सत्त्वादिति भावः ॥ अधिष्ठानेति । इन्द्रियनाराथतयाऽधिष्ठानोपपात इन्द्रियस्यैवार्थमाधिष्ठानचिकित्सा च व्यर्थं स्यातामित्यर्थः ॥ प्रदीपेन
समानयोगक्षेममिति । दीपलापनानन्तरं ततो बहिर्निस्सृतानां रश्मीनामर्थमाधिकृष्टत्वाद्दीपाच्छादनेऽप्यर्थप्रकाशः स्यादीपनाराथमाधिष्ठानस्य वर्ति-

कादेनाशास्तस्य स्थैर्यार्थं चाधिष्ठानचिकित्सा व्यर्थं स्यातामिति परचोदना दीपेऽप्यविशिष्टा । अथ दीपरश्मिनां तैजसत्वेन शीघ्रगामितया प्रज्वलनानन्तरमाच्छादिते दीपे पुनरश्मयस्तस्मिन्नेव प्रविष्टा इति बहिर्दीपरश्मिनामभावाच्चाप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानभूतवर्तिकोपघातोर्द्धोपघातादिप्रयोजकतयाऽन्यव्यतिरेकसिद्धत्वेन सम्भवाच्चाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति मन्यसे तर्हि चाक्षुषरश्मिनामपि तैजसतया शीघ्रगामित्वेनोन्मीलनानन्तरं बहिर्निस्सृतानां तेषां निमीलनदशायां चक्षुष्येव प्रविष्टत्वेन बहिर्नयनरश्मिनामेवाभावाच्चाप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानीमूतगोलकोपघातादेरिन्द्रियनारादिप्रयोजकतयाऽन्यव्यतिरेकसिद्धत्वेन तादर्थ्यसम्भवाच्चाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति प्रदीपेन समानयोगक्षेममित्यर्थः । अशिशिरत्वमुष्णत्वं शिशिरत्वं शीतलत्वम् ॥ एतमेवेति । बहिर्गत्वाऽऽलोकादिना सञ्चिदृष्टत्वरूपमर्थमित्यर्थः । गमकत्वमेवोपपादयति ॥ न हीति । उष्णादिद्रव्यसम्बन्धं विनोष्णत्वाद्यसम्भवादुष्णत्वादिना तत्सम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धर्माशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् ॥ निर्दोषमेव चैतन्यमन्यज्जोभयमिच्छते ॥ सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारोषवपि ॥ निर्दोषत्वातिनियमाच्छदालिष्टतमं मतम् ॥

सु०—यदक्षविशेषणं निर्दोषत्वमुक्तं तद्व्यवच्छेदं दर्शयितुमक्षभेदं तावदाह ॥ प्राकृतमिति । प्रकृतिशब्देनाहङ्कारः पञ्चभूतानि चोच्यन्ते । सूक्ष्मरूपेण नित्यमप्यहङ्कारभूतांशैरुपचितत्वात्प्राकृतम् । शुद्धमित्यस्यैव विवरणं चैतन्यमिति । चैतिशब्दावध्याहार्यौ । तुशब्देनाचैतन्यमेवेन्द्रियं तच्चाहङ्कारिकमेवेति वदतां साङ्ख्यादीनां भौतिकमेवेति भाषमाणानां वैशेषिकादीनां द्रव्येन्द्रियभाव्येन्द्रियभेदाद्द्विविधमिति जल्पतां जैनानां च मतं व्यवच्छिनत्ति । मतमिति स्वीकार्यस्य प्रमितत्वमाह । तत्र जडचैतन्यभेदमनुपदमेवोपपादयिष्यति । जडस्य च नित्याहङ्कारिकभौतिकत्वम् । सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहङ्कृतेः । तेषां भूतरूपचयः सृष्टिकाले विधीयत इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । न च केवलाहङ्कारिकत्वे भौतिकत्वे वा प्रमाणमस्ति । कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेः । घ्राणं पार्थिवं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकत्वमेवेति रसव्यञ्जकत्वात् । लालावत् । चक्षुस्तेजसं

स्पर्शव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् । प्रदीपवत् । स्पर्शने वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् । व्यजनवातवदिति ।
अत्र पार्थिवदित्यमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम् । तन्मात्रत्वसाधने दृष्टान्तानां साध्यवैकल्यम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमात् ।
सर्वत्र चादृष्टेन व्यभिचारः । तत्सर्वव्यञ्जकमिति चेत् । किं व्यक्तिपुरस्कारेणोच्यते उतोपाध्यवच्छेदपुरस्कारेण । नाद्यः । यददृष्टमे-
कैकव्यञ्जकं तत्र व्यभिचारान्निवृत्त्यात् । तन्न निश्चितमिति चेत् । तथाऽपि सन्दिग्धव्यभिचारिता । न द्वितीयः । इन्द्रियत्वावच्छे-
नासिद्धेः । किञ्च पार्थिववादिपदः पृथिवीत्वाद्यभिधाने तत्तत्तन्निर्दिष्टैर्नैकान्यम् । इन्द्रियत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तानां साधनवैकल्यम् ।
पृथिव्यादिकार्यतासाधने प्रागुक्तसिद्धसाधनतापरिहाराय मात्रपदप्रयोगे पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु व्यभिचारतादव-
स्थम् । अपि च । चर्मादिगन्धव्यञ्जकत्वं जलादे रसव्यञ्जकत्वं लवणादे रूपव्यञ्जकत्वमञ्जनादः स्पर्शव्यञ्जकत्वं कर्पूरादेरप्यस्तीति
व्यभिचार एवेति । इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वमुक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ शुद्धमिति । प्राक् प्रसिद्धितारतम्यमपेक्षादेशेऽपि
प्राधान्यतारतम्यापेक्षयोपपादनमिति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र संसारिषु । प्राकृतेरक्षयुतं शुद्धमस्तीत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । उपपादयिष्यते
हीशरमाशुक्तानामक्षवत्ता । न च तदक्षं प्राकृतमिति युक्तम् । निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । ततस्तच्छुद्धचेतन्यमेव भवितुमर्हति ।
संसारिषु चाक्षवत्ता सुप्रसिद्धा । न च तन्मुक्तावक्षप्रतिपादकप्रमाणत्रयायां शुद्धमेवास्त्विति युक्तम् । संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननिय-
माद्यापत्तेः । अतस्तत्र प्राकृतं शुद्धं चेति द्विविधमप्यस्तीति स्वीकार्यम् । ततः सिद्धमुक्तरूपाक्षद्वैविध्यमिति । परैरीशलक्ष्म्यो-
लीलाविग्रहग्रहणाङ्गीकारिभिस्तदक्षस्य प्राकृतत्वमङ्गीक्रियते । तान्प्रति किं वादान्तरेणेति मुक्तग्रहणम् । स्वमते मुक्तानां लीलाविग्रह-
स्वीकारात् । किमन्यदाऽपीन्द्रियोपपादानायासेनेतीशरमेति । किमतो यदेवमक्षद्वैविध्यमित्यत आह ॥ निर्दोषमेवेति । तत्रोत्तम-
जीवसम्बन्धिचैतन्यमक्षं निर्दोषमेवेत्यर्थः । अन्यत्रापि निर्दोषतासद्भावादेवयुक्तम् । अन्यत्र मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्ये । सर्वत्र
प्राकृते चाक्षे निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोभयं कालादिभेदेन्यथेति । अयमसम्बन्धिचैतन्ये तु सदोषत्वमेवेति शेषः । इष्यते प्रामाणिकैरिति ।

अनेनागमं कार्यलिङ्गकमनुमानं चात्रार्थे दर्शयति । यावदत्र सद्दोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेदमिति भावः । ननु च संसारिषु प्रवृत्तिसिद्धयर्थमिन्द्रियमवश्यमङ्गीकरणीयम् । न च तच्छुद्धम् । उक्तानुपपत्तेः । अतः प्राकृतेनैव सर्वस्योपपत्तेः संसारिषु शुद्धेन्द्रियाभ्युपगमो निर्वाज एव । न च मुक्तौ शुद्धसद्भावत्वात्प्रागपि तदङ्गीकरणीयम् । मुक्तिवच्छुद्धेन्द्रियस्यापि पश्चात्प्राप्त्युपपत्तेरित्यत आह ॥ सुखेति । न केवलमीशरमाशुक्तेषु किन्तु संसारगेष्वापि शुद्धमिन्द्रियमङ्गीकरणीयम् । कुतः सुखदुःखादिविषयम् । अयमर्थः । अस्ति तावत्संसारिणां सुखदुःखेच्छादिविषयोऽपरोक्षावभासः । लिङ्गाद्यननुसन्धानेनैवाहं सुखीत्यादिस्पष्टावभासदर्शनात् । न चेन्द्रियविषयतामन्तरेणापरोक्षावभासित्वं सुखादीनां युक्तम् । धर्मादेरापि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियमङ्गीकर्तव्यम् । तदेव शुद्धमिति । अस्तु सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियं संसारिषु । तच्छुद्धमिति कुतः । प्राकृतेनापि तदपरोक्षावभासोपपत्तेरित्यत आह ॥ निर्दोषत्वेति । तत्सुखादिविषयमिन्द्रियं तावद्वल्लिप्तमं सर्वथाऽव्यबाध्यं मतं सर्वेषां सम्मतम् । न हि कदाचिदप्यसति सुखेऽहं सुखीति प्रत्ययोऽस्ति । नापि सति नास्मि सुखीति । तथा हि सतीन्द्रियस्य बाध्यता स्यात् । बलिष्ठतमता चेन्द्रियस्य निर्दोषत्वादित्यमादेवोपपद्यते नान्यथा । सद्दोषाणां बाधनियमात् । निर्दोषत्वातिनियमश्च शुद्धस्यैव धर्मो न प्राकृतस्येति सुखादिविषयस्येन्द्रियस्य शुद्धतासिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति । सुखादिकमिन्द्रियविषयः । अपरोक्षावभासित्वादुदघट्यत । सुखादिविषयमिन्द्रियं शुद्धम् । निर्दोषतानियमवत्त्वादीश्वरादीन्द्रियवत् । विमतं निर्दोषतानिय (तिम) भवत्सर्वथाऽव्यबाध्यत्वाच्चद्वयेति । यद्यपि मुक्तानां शुद्धेन्द्रियवत्त्वेन संसारिणां तद्वत्ता शक्यसाधना तस्य तत्स्वरूपतावगमात् । स्वरूपस्य चानागन्तुकत्वात् । तथाऽपि साक्षिणो यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तं तद्विभावायितुमयं प्रमाणान्तरोपन्यासः । सुखादिविषयं स्वरूपभूतं चैतन्येन्द्रियं हि साक्षीत्युच्यते । तदभिव्यक्तं ज्ञानं चेति ।

टि०—ननु प्राकृतमित्यादिमूलमनर्थकम् । न च लक्षितस्य प्रत्यक्षस्य विभागपरत्वासम्भवात् । अभेदकथनपरं तदिति वाच्यम् ।

प्रत्यक्षलक्षणकथनानन्तरं तद्विभागकथनस्यैव सङ्गतत्वेनाक्षमात्रविभागकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यत आह ॥ यदक्षविशेषमिति । तद्वचच्छे-
द्यमित्युपलक्षणम् । तत्सङ्ग्राहं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ दर्शयितुमिति । निर्दोषमेव चैतन्यमित्यादिनेति शेषः । निर्दोषत्वसदोषस्वविभागायाप्युत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वात्तत्र चच्छेदः । नन्वत्र प्रकृतिशब्दस्तदर्थतया प्रसिद्धाव्यक्तपरो वाऽव्यक्ताद्याः पृथिव्यन्ताः सर्वाः प्रकृतयः स्मृता इति प्रमाणसिद्धाव्य-
क्तादिपरो वा न सम्भवति । इन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारपञ्चमहाभूतमात्रकार्यत्वेनाव्यक्तकार्यत्वस्य वाऽव्यक्तादिसर्वकार्यत्वस्य वाऽभावात्तत्रार्थं प्राक्-
तत्त्वमित्यत आह ॥ प्रकृतिशब्देनेति ॥ अहङ्कार इति । वैकारिकस्तेजसश्चेत्येवं द्विरूप इत्यर्थः । नान्विन्द्रियाणां नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण ही-
न्द्रियाणि तु सर्वदा इति प्रमाणेनानादिनित्यत्वाभिधानाहङ्कारादिकार्यत्वमपि तेषां सम्भवति । तथा सस्युदाहृतप्रमाणविशेषापातादित्यतः स्या-
देतदेवं यदि सर्वथा नित्यत्वं प्रमाणार्थः स्यात् । न चैतदस्ति । तथा सति सौक्ष्म्येणेति विशेषणवैयर्थ्यापातात् । किन्तु सूक्ष्मरूपेणैव नित्यत्वं
तदर्थः । तथा च सूक्ष्मरूपस्यानादिनित्यत्वेनाप्रकृतत्वेऽपि स्थूलरूपस्याहङ्काराद्यैरुपचितत्वेन युक्तं तत्कार्यत्वमित्याशयेनाह ॥ सूक्ष्मरूपेणेति ।
शुद्धमित्येतावैतत्वं पूर्तः किं चैतन्यग्रहणेनेत्यत आह ॥ शुद्धमित्यस्यैवेति । यत्राहुतं शुद्धचैतन्यमक्षं तद्विविधमिति योजनायां रूपान्तरेणैव द्वैवि-
ध्यप्रसक्तेः प्रकृतं शुद्धचैतन्यं चेति चशब्दाध्याहारे च प्रकृतमक्षं द्विविधं शुद्धचैतन्यमक्षं च द्विविधमिति प्रत्येकं रूपान्तरेण द्वैविध्यप्रसक्तेः
प्रकृतत्वशुद्धत्वयोर्विधात्वालाभात्तयोरेव विधात्वसिद्धयर्थमपेक्षितमध्याहरति ॥ चेतिशब्दाविति ॥ अहङ्कारिकमेवेति वदतामिति । अभिमा-
नोऽङ्कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशश्च गणकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैवेति तत्कारिकायामेवशब्देन भूतकारणताया निषेधात्केवलहङ्कारिकत्व-
सिद्धेरिति भावः ॥ भौतिकमेवेति भाषमाणानामिति । जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं प्राणं विजातीयावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं रस-
नम् । अन्यावयवानभिभूतैस्तेजोऽवयवैरारब्धं चक्षुः पृथिव्याद्यवयवानभिभूतैर्वाय्वयवैरारब्धं त्वगिन्द्रियमिति प्रशस्तपादोक्तेरिति भावः ॥ द्रव्ये-
न्द्रियेति । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियम् । भावो गन्धादिस्तद्ग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियमित्यर्थः । तत्र चक्षुस्त्वङ्मनसां द्रव्यग्राहकत्वाद्द्रव्ये-
न्द्रियत्वं घ्राणादीनां तु द्रव्यग्राहकत्वाभावात्तेषां भावेन्द्रियत्वमिति विवेकः । घ्राणादीनां पृथिव्यादिद्रव्यविकारत्वाद्द्रव्येन्द्रियत्वं मनसस्तत्तद्विका-

रत्नाक्ष द्रव्येन्द्रियत्वमिति तदेव भावेन्द्रियमित्यप्याहुः । मूले मतमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य कुतः केवलहङ्कारिकत्वादिरित्यागोनाक्तत्वरूपेण द्वैवि-
 द्याश्रयणमित्यतः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वाभ्यां विशेषद्वन्द्वविध्याश्रयणमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति
 भवेनाह ॥ मतमिति ॥ स्वोक्तार्थस्येति । प्राकृतत्वादिनाऽक्षद्वैविध्यादिरूपस्येत्यर्थः । वक्ष्यमुक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वमित्यतो जडवैतन्यभे-
 दस्य तावत्तदुपपादयति ॥ तत्रेति ॥ अनुपदमेवेति । शुद्धमीशराममुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतेर्युतमित्यादिनेति शेषः । अस्त्वेवं जडवैतन्यभेदस्य प्रामाणिकत्वं
 तथाऽपि जडस्य कुतः प्राकृतपदोक्तनित्यत्वादिकमित्यत आह ॥ जडस्य चेति ॥ नित्यत्वमिति । त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तथा च नित्यत्वमाह-
 ङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं चेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत
 इत्यादिस्मृतिपरिश्रहः । एवं स्वोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं प्रतिपाद्य केवलहङ्कारिकत्वादेरप्रामाणिकत्वमुपपादयितुं प्रमाणाभावं प्रतिजानीते ॥ न
 चेति । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वभौतिकत्वयोः स्वेनाप्यभ्युपगमात्कथं तन्निरास इत्यत उक्तं केवलेति । भौतिकत्वेत्यत्रापि केवलत्वं बोध्यम् । कथं
 प्रमाणाभाव इत्यतस्तत्किं कपिलादिवाक्यमभिमतमुत्तान्यदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ कपिलादीनामिति ॥ आसत्वासिद्धिरिति ।
 न चाप्तिसिद्धिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारत इत्युक्तरित्येति शेषः । तथा च तद्व्यवहाराण्यमाण्यासिद्धेर्न तेन विप्रतिपत्त्यर्थसिद्धिरिति भावः ।
 द्वितीयमाशङ्कते ॥ घ्राणमित्यादिना । अत्र हेतुचतुष्टये मनस्यव्यभिचाराय सत्यन्तोपादानम् । अत्र यद्यपि परैरसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाद्यव्यञ्ज-
 कत्वे सतीत्यादिपदप्रक्षेपेणैव सत्यन्तं निर्दिष्टमिति तथैव अनुवादो युक्तस्तथाऽपि रसाव्यञ्जकत्वमात्रेणैव मनस्यव्यभिचारसिद्ध्याऽऽदिपदवैयर्थ्यमाशङ्-
 क्य रसाव्यञ्जकत्वेनैव रूपाव्यञ्जकत्वेनापि व्यभिचारवारणादन्यतमपरिश्रहेण हेत्वन्तरसूचनार्थत्वस्य तद्व्याकृतोक्तत्वेनैकमात्राव्यञ्जकत्वस्यैव विशेष-
 णत्वमिति भावेनैवमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ पार्थिवत्वादिमात्रसाधन इति । पार्थिवमाप्यामित्येतावन्मात्रसाधन इत्यर्थः ॥ तन्मात्रत्वसाधन इति ।
 पार्थिवमेवाप्यमेवेत्येतत्साधन इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं दोषद्वयमप्युपपादयति ॥ सर्वत्रेति । तथा च सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घ्राणस्य पार्थिवत्वाभ्युप-
 गमात्तथा रसनादेरप्याप्यादित्वाभ्युपगमास्सिद्धसाधनम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण पार्थिवत्वादिमात्रत्वानङ्-

गीकारादृष्टान्ते साधवैकल्यमित्यर्थः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति ॥ सर्वत्र चेति । सर्वेष्वप्यनुमानेष्वित्यर्थः । प्राणव्यक्तिगन्धव्यञ्जकैव
रसनव्यक्ती रसव्यञ्जकैवेत्यादिमिथमवलिच्छिददृष्टान्धस्यैव व्यञ्जकं किञ्चिच्च रसस्यैवेति नियमेन गन्धधैक्यमात्रव्यञ्जकस्याप्यदृष्टस्य सिद्ध्या
तत्र रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिमात्रव्यञ्जकत्वेऽपि पार्थिवत्वादिमात्रस्य तन्मात्रत्वस्याभावाद्वाभिचार इति गूढाभिसन्धेरिदं दूषणाभिधानम् । आ-
शयमविद्वान् शङ्कते ॥ तदिति । तथा च सत्यन्तविशेषणभावेन हेतोरेवागमनाच्च व्यभिचार इति भावः । आशयमुदाहरयितुं विकल्पयति ॥ किं
व्यक्तिपुरस्कारेणेति । एकैकादृष्टव्यक्तिः सर्वव्यञ्जकोऽत प्राणादिवद्वन्धादिमात्रव्यञ्जिकादृष्टव्यक्तिविशेषादृष्टत्वेनोपाधिना सर्वव्यञ्जिका इति विक-
ल्पार्थः । आशयमुदाहरयन्नाह ॥ यददृष्टमिति । गन्धमात्रव्यञ्जकं रसमात्रव्यञ्जकं वा यददृष्टं तत्रेत्यर्थः ॥ तदिति । अदृष्टव्यक्तौ गन्धा-
धैक्यमात्रव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ तथाऽपीति । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहादिति भावः ॥ इन्द्रियत्वेति । यद्यसर्वव्यञ्जकादृष्टानामप्येकधर्मा-
वच्छिद्यत्वेनैक्यमापाद्य सर्वव्यञ्जकतामुपपाद्य हेत्वगमनाच्च व्यभिचारस्तर्हि प्राणादीनामपीन्द्रियत्वलक्षधर्मवच्छिद्यत्वेनैक्यमापाद्य रसादिसर्वव्यञ्जक
ताया वक्तुं शक्यत्वात्सर्वेष्वनुमानेषु हेतुविशेषणानां पक्षेऽसिद्ध्या हेत्वसिद्धिः स्यादित्यर्थः । न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियस्य रसादिव्यञ्जकत्वेऽपि प्राणादे-
स्तदभावात्तासिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सत्यदृष्टत्वावच्छेदेनादृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वेऽपि तत्तददृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वाभावेन व्यभिचारात्तदवस्थयापाता-
त्तत्परिहाराय चादृष्टत्वेन तत्तददृष्टस्यापि सर्वव्यञ्जकत्वाङ्गीकारेऽतन्यायेन प्राणादेरपीन्द्रियत्वावच्छेदेन रसादिव्यञ्जकत्वप्राप्त्याऽसिद्धितदवस्थ्यादिति
भावः ॥ किञ्चेति । पार्थिवमिति पृथिवीकार्यमुच्यते । तच्च पृथिवीत्वजातिमदपि दृष्टमिति तदनुसारेणाद्यः कल्पः पृथिवीत्वजातिराहित्येऽपि तस्मा-
त्प्रमेतरेण पार्थिवं तत्तद्गुणादिकमपि दृष्टमिति तदनुसारेण द्वितीयकल्पप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं कल्पद्वयं मनसि निधायद्यमनुवदति ॥ पार्थिववादिपदैर-
ति । दूषयति ॥ तत्तत्सन्धिकर्षणैरिति । प्राणादीनां गन्धादिभिर्ये सन्निकर्षस्तेषां रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाभावा-
दिति भावः । इन्द्रियत्वाविशिष्टस्यैव रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वस्य हेतुत्वाद्विशिष्टहेत्वगमनाच्च तत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्त्व-
स्मिन्त्ये व्यभिचारः वृद्धुमान्धादिव्यञ्जकवृत्तादाविन्द्रियत्वाविशिष्टहेत्वगमनादुद्यन्ते साधनवैकल्यमवर्जनयमित्याह ॥ इन्द्रियत्वेनेति । द्वितीयं

दूषयति ॥ पृथिव्यादिकार्यतत्साधन इति ॥ प्रागुक्तेति । प्राणरसनोदेः प्रत्येकं पञ्चभूतकार्यत्वादिना पृथिव्यादिकार्यताया अङ्गीकारात्तत्साधने
 सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ मात्रपदेति । तथा च सर्वस्य पाञ्चभौतिकत्ववादिना प्राणरसनोदेः पृथिवीकार्यत्वात्पूर्वकार्यत्वाङ्गीकारेऽपि तत्तन्मात्रकार्य-
 त्वानभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनमिति भावः ॥ पृथिव्यादीति । अत्र पृथिव्यादीत्यादिपदेन जलतेजोवायूनां सङ्ग्रहः । रूपादीत्यादिपदेन च गन्ध-
 रसस्पर्शानां सङ्ग्रहः । रूपादीनां व्यञ्जका ये दीपादयस्तैः सह पृथिव्यादीनां ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । न तु रूपादिव्यञ्जकीभूता ये सन्निक-
 र्षास्तेष्विति । तथा सति पूर्ववत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्येव वक्तव्यतया पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्युक्तेरस्वास्यापातात् । ततश्चा-
 यमर्थः । प्राणं पृथिवीमात्रकार्यं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादित्यनुमाने साध्ये मात्रपदप्रक्षेपेण सिद्धसाधनतापरिहारेऽपि कुड्कुमगन्धव्यञ्जक-
 धृतेन कुड्कुमस्य यः सन्निकर्षस्तत्र व्यभिचारः स्यादेव । तस्य रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात्सर्वत्र पाञ्चभौतिक-
 त्वस्य मयाऽभ्युपगतात्वेन कुड्कुमगन्धव्यञ्जकधृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वेन पृथिवीमात्रत्वाभावेन तत्सन्निकर्षस्य पृथिवीमात्रकार्यत्वात्तदनुपपत्तेः । एवं रसन-
 माप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वादित्यनुमानेऽपि रसाश्रयद्रव्यस्य लालया सह सन्निकर्षे उक्तरीत्याऽभ्यान्तरकार्यत्वाभावाद्यभिचारः । चक्षुस्तै-
 जसं स्पर्शव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वादित्यत्रापि व्यञ्जकेन प्रदीपेन सह सन्निकर्षे तेजोमात्रकार्यत्वाभावाद्यभिचारः । त्वगिन्द्रियं वायव्यं
 शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वादित्यत्र च व्यजनपवनेन सह विषयस्य सन्निकर्षे उक्तरीत्या वायुमात्रकार्यत्वाभावाद्यभिचार इत्यनुमानचतु-
 ष्यसम्यनुपपन्नमेवेति । यद्यप्यत्र व्यञ्जकीभूते घृतादौ पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावात्साध्यवैकल्यमपि दृष्टान्ते वक्तुं शक्यं तथाऽपि प्रागुक्तरीत्या तस्य
 सुशानत्वात्तदनुद्भाव्यव्यञ्जकैः सह सन्निकर्षेषु व्यभिचार एवोक्तः । तत्रापि पृथिव्यादिगन्धादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वक्तव्ये यद्यप्यिव्यादिरूपादिव्य-
 ञ्जकसन्निकर्षेष्विति वचनं तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपेन सह विषयसन्निकर्षस्यावश्यकत्वं सार्वजनीनानुभवसिद्धिमिति द्योतयितुमिति ध्येयम् । यद्वा रूपादि-
 व्यञ्जका ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । पृथिव्यादीति च रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षविशेषणम् । तथा च पृथिव्यादयः पृथिव्यादिरूपाः पृथिव्यादिकार्यभूता
 ये रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षा इति सिध्यति । तत्रोक्तसन्निकर्षाणां रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्यनेनोक्तहेतुमत्त्वलाभेऽपि पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूप-

साध्याभावोपादानार्थं पृथिव्यादिस्वर्णनम् । अत एव क्वचिपृथिव्यादिरूपव्यञ्जकसन्निकर्षेणैव पृथिव्यादिरूपत्वसमर्पकः
क्वाचित्कः पाठः सहगच्छते । ततश्च रूपरसान्धस्पर्शव्यञ्जकसंयुक्तसमायोरूपसन्निकर्षाणां रूपादिजन्यतया पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावाद्याभिचारः ।
न चात्र मात्रशब्देनेतरभूतानामेव व्यवच्छेद्यत्वमन्यथा प्रागभावादष्टादेः सर्वत्र जनकत्वेनाप्रसिद्धथापातात् । तथा च गन्धादेरव्यवच्छेद्यतयोक्तसन्नि-
कर्षाणां गन्धादिजन्यत्वेऽपि पृथिव्यादितरभूतजन्यत्वाभावेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वमस्येवेति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति घ्राणा-
दीनां पृथिव्यादीतरभूतकार्यत्वाभावमात्रेणैव पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपप्रतिज्ञार्थोपपत्त्या केवलभौतिकत्वासिद्धिप्रसङ्गेन न च केवलेत्यादिप्रक्रमविरोधा-
पत्त्या तदविरोधार्थं पृथिव्यादीतिभाववरूपासाधारणकारणमात्रस्यैव व्यवच्छेद्यताऽहङ्कारस्यैव गन्धादेरपि व्यवच्छेद्यतयोक्तरीत्या व्यभिचारस्य वज्रलेप-
त्वादिति सद्वक्षेपः । अथवा चक्षुस्तैजसमेवेत्यत्र पृथिव्यास्तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपस्य च सन्निकर्षेऽवश्यमेपेक्षितः । तत्र स्पर्शव्यञ्जकत्वे सतीत्यादि-
हेतुमति पृथिवी तेजः कार्यतया तैजसमात्रत्वाभावात् । घ्राणं पार्थिवमेवेत्यत्र चर्मरूपपृथिव्यां तद्वन्धव्यञ्जकजलस्य च यः सन्निकर्षमेतत्र रसाव्यञ्ज-
कत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीजलकार्यत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् । रसनमम्भान्नकार्यमित्यत्र च शार्कादेस्तद्रूपव्यञ्जकत्ववर्णादिना सन्निकर्षे
उक्तहेतुमति पृथिवीमात्रकार्यत्वाल्लवणशार्कादिसंयोगस्याम्भान्नकार्यत्वाभावात् । त्वरिन्द्रियं वायुमात्रकार्यमित्यत्र च पृथिवीगतस्पर्शव्यञ्जककर्षादेश्च
सन्निकर्षे उक्तहेतुमत्यपि वायुमात्रकार्यत्वभावाद्याभिचार इत्यर्थः । न चैवमस्य पक्षस्यापि चेति वक्ष्यमाणपक्षान्तर्भावप्रसङ्गः । तत्र तत्सन्निकर्ष-
निरूपकत्ववर्णादावत्र पुनस्तत्सन्निकर्ष इति भेदादित्यभिप्रायः । ननु गन्धादिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्यैव हेतुत्वाच्च सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि
व्यभिचारो घ्राणादेर्द्रव्यत्वासिद्ध्याऽसिद्धिस्तु स्यादेव । न च गन्धाद्युपलब्धेः करणजन्यत्वानुमित्या तस्मिद्धिः । अष्टेनार्थान्तरतया तदनवकाशात् ।
न च द्रव्यकरणिकेति साध्यम् । तथाऽपि शरीरेण सिद्धसाधनत्वात् । अथासाधारणकरणकत्वं साध्यमतो नादष्टेनार्थान्तरतयेति वाच्यम् ।
मनोजन्यत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्तरात् । न च मनसः साधारण्येनासाधारणत्वाभावात्तार्थान्तरत्वमिति वाच्यम् । मनसः साधारण्येऽपि
सुखसाक्षात्कारासाधारणकरणत्ववादिहाप्यसाधारणकारणत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च शरीरभित्तत्वेन साध्यं विशेषणियम् । तथा सति

मनसा स्वचा वा सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । शरीरमात्रकारणक्रियायां व्यभिचाराच्च । तथा च न करणजन्यत्वानुमित्या द्रव्यत्वसिद्धि-
रित्यसिद्धिः स्यादेव । अस्तु वा कथञ्चिद्द्रव्यत्वसिद्धिस्तथाऽपि न परयेष्टसिद्धिः । न चेकतव्यविचारपरिहारात्कथं नेष्टसिद्धिरिति
वाच्यम् । एकोदाहरणनिरासेऽपि वक्ष्यमाणरीत्याऽनेकस्य व्यभिचारोदाहरणस्य सत्त्वादित्याशयवानाह ॥ अपि चेति । चर्मादित्यादिपदेन नवशरा-
वादिसङ्ग्रहः ॥ जलादेरिति । न च रसव्यञ्जकत्वाज्जलस्य तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सतीति विशेषणभावात् व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽपि
गन्धव्यञ्जकसारव्यञ्जकजलव्यक्त्या व्यभिचारानिस्तारात् । यदत्रोक्तं वर्धमानकृता गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्या-
जातिमत्त्वं हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं तु जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्यजात्यन्तरेणेति द्रव्यत्वव्याप्यव्याजातिमत्त्वविहात व्यभिचारः । घ्राणे च
द्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्याप्यघ्राणस्वरूपगन्धं साक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याजतः सत्त्वात्वासिद्धिरपीति । तच्चिन्त्यम् ।
द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यद्रव्यत्ववैयर्थ्यात् । न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । शीतलशिलानिष्ठयोप्यजलसम्बन्धेऽपि नवशरावगन्धानभिन्नवक्ष्या
योग्यजलत्वोपाधेरेव तदवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् । न च गन्धत्वमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । अर्तान्द्रियगन्धान-
भिन्नवृत्तः । तत्रापि गन्धविशेषत्वोपाधेरेव तदवच्छेदकतया जातिपदेनैव तद्वारणसिद्धेः । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथाऽपि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं
धर्मपरमतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वव्याप्यतया तथाऽपि व्यभिचारानिस्तारादिति दिक् ॥
रसव्यञ्जकत्वमिति । शाकादिरसव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ स्पशति । कर्पूरादेः पृथिव्यादिदौ रसव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ उक्तमिति । पूर्ववाक्ये मतमित्य-
नेनेति शेषः । ननु प्राकृतशुद्धचैतन्ययोर्हृदराक्रमानुसारणवोपादनमुचितं तत्कुतोऽत्रोद्देशोपादनयोः क्रमव्यवस्था इत्यतः क्रमद्वयं निमित्तोपदर्शने-
नोपादयति ॥ प्रागिति । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमित्यत्रेत्यर्थः । प्रसिद्धितारतम्योपेक्षया प्राधान्यतारतम्यस्याभ्यर्हितत्वादिति भावेनापीत्युक्तम् ।
नन्वीशादेरक्षवत्त्वैवासिद्धेः सिद्धौ वा तस्य प्राकृतत्वेनाप्युपपत्तेर्न तदक्षस्य शुद्धत्वं संसारिष्वपि तदसिद्धेः सिद्धौ वा मुक्तानामिव शुद्धेनैवोपपत्तेः
कुतोऽक्ष द्वैविध्यमित्यत आह ॥ अयमभिसन्धिरिति ॥ उपपादयिष्यते हीति । विकरणत्वान्नोति चेत्तदुक्तमित्यादिनाऽत्रैव पादे पाशुपताधिकरणे

च न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्धयङ्गीतां विष्णोर्लक्षयाम इत्यादिना चेशस्य चतुर्थस्य द्वितीये च न वर्तत इत्यादिना चरमा मुक्तानामक्षवत्तोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ सम्यगिति । संसारिणामुत्तममध्यमाधमभेदभिन्नत्वात्त्रिविधानामपि प्रगातृस्वरूपसूतेन्द्रियमात्रवत्त्वे उत्तमानां स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषत्वनियमेन तदुत्तम्यज्ञानस्य सम्यक्त्वनियमस्यादिपदेन च मध्यमजीवसम्बन्धित्वन्यस्य निर्दोषत्वसदोपपत्तेः भयत्वेन तज्ज्ञाने सन्यगतमध्यस्यधमजीवसम्बन्धित्वन्यस्य सदोपपत्तिनियमेन तज्ज्ञानेऽसम्बन्धित्वनियमस्य चापेक्षित्यर्थः । नन्वीशालम्ब्य-
रक्षवत्तामात्रेण मुक्तानामक्षवत्तामात्रेण वा शुद्धाक्षसिद्धिसम्भवात्किमुभयग्रहणेनेत्यतो मुक्तग्रहणप्रयोजनं तावदाह ॥ परैरिति । नन्वशरी-
रस्त्ववादित्वात्परमतेऽक्षवत्त्वमेव नास्ति । तत्तत्र तस्य प्राकृतत्वाङ्गीकारोद्गाहणमित्यतो लीलेस्यादिहेतुगर्भ विशेषणम् ॥ किं वादान्तरेणाति ।
इदानीमिति शेषः । उत्तरत्र प्राकृतेऽहग्रहणनिरासेन तदक्षस्य प्राकृतत्वस्यापि निरस्तत्वात् ॥ मुक्तग्रहणमिति । मुक्तानां परैर्लीला-
विग्रहग्रहणानङ्गीकाराद्य तदक्षस्य प्राकृतत्वशङ्कावकाश इति भावः । तर्हि मुक्तग्रहणमेवास्तु किमीशालम्ब्यग्रहणेनेत्यतस्तत्सहस्यमाह ॥
स्वमत इति ॥ स्वीकारादिति । स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचिस्वीकृत्य जागरितबहुक्त्वा स्याः कदाचनेत्यादिप्रमाणबलादिति
शेषः ॥ अन्यदेति । लीलाविग्रहाभावदशायामित्यर्थः ॥ इन्द्रियेति । अत्रापिदानिमिति शेषः । स्वावसरे तस्यापि समर्थनात् । जीवमात्रसम्बन्धि-
चैतन्यस्य निर्दोषत्वनियमकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादक्षमिति पदाध्याहारेण तत्परिहारेऽपि जीवमात्रसम्बन्धित्वन्यरूपाक्षस्य निर्दोषताया बाधितत्वाद्
पेक्षितं पूरण्वाक्यं योजयति ॥ तत्रेति ॥ सद्भावादिति । अन्यत्रोभयमिति निर्दोषत्वसदोषत्वप्रतिपादनादिति भावः । अन्यत्रोभयमित्यनेन मध्यमा-
धमजीवसम्बन्धित्वचैतन्ये निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोच्यत इति आन्तिनिरासायाह ॥ अन्यत्रेति । प्राकृतेऽक्षे निर्दोषत्वसदोषत्वयोः पृथगनभियानादुत्तम-
जीवसम्बन्धित्वचैतन्यवाग्निदोषमेवेति सङ्ग्राहमेव । अधमजीवसम्बन्धित्वचैतन्यवत्त्वसदोषमेवेति आन्तिनिरासायान्यत्रेत्येतत्पर-
तयाऽपि व्याचष्टे ॥ सर्वत्रेति । उत्तममध्यमाधमजीवसम्बन्धित्वनित्यर्थः । इदं च सर्वस्य प्राकृताक्षस्य निर्दोषत्वसदोषत्ववचनं प्राथिम्यमेव । संसारि-
चतुर्मुलप्राकृताक्षस्यापि निर्दोषत्वनियमादुक्त्यमपि यथाशमेवेत्यन्यत्रोक्तत्वादिति ध्येयम् । ननु कथमेकस्यैव मध्यमजीवसम्बन्धित्वचैतन्यस्य सर्वस्य प्राकृ-

तस्याक्षस्य चोभयरूपत्वं विरुद्धं स्यादित्यत आह ॥ कालादिभेदेनेति ॥ सदोषत्वमेवेति ॥ इदं च तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारांशोऽयथार्थत्वनियमेन तदंशे सदोषत्वमेवेत्याभिप्रायेणैवोक्तम् । न तु तदीयस्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपेऽप्ययाथार्थ्येन तदंशेऽपि तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य सदोषत्वाभिप्रायेण । तथा सत्यधमानां स्वरूपेन्द्रियं विषयस्वरूपमात्रे यथार्थमेव प्रकारे त्वयथार्थमिति निरवकाशपद्धतिप्रत्यविरोधापातात् । न चैवमप्यधमानां स्वरूपज्ञानमयथार्थमेवेति पद्धत्या विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमस्य पद्धतवेवोत्तरत्र वक्ष्यमाणतया तद्याथार्थ्यनियमस्य च तत्स्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमं विनाऽयोगेन तदीयस्वरूपज्ञानायाथार्थ्यनियमोक्तेरपि प्रकारेऽयथार्थनियम एव पर्यवसन्नतयोक्तार्थाविरोधिवात् । अत एवाधमानां मुक्त्यनन्तरं स्वरूपदुःखानुभवस्यायथार्थत्वान्मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो याथार्थ्यं च सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्यादिप्रमाणविरोध इति निरस्तम् । सर्वार्थानित्यादेस्तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारे याथार्थ्यनियमपरत्वेन मुक्त्यनन्तरभाविदुःखानुभवस्य तत्र भासमानस्वातन्त्र्यादिरूपप्रकारांशोऽयाथार्थ्येऽपि दुःखस्वरूपांशे यथार्थत्वेन पुरुषार्थत्वाविरोधात् । केचित्तु दुःखस्य दुःखत्वेनैव ज्ञानाद्य मुक्तेरपुरुषार्थत्वम् । न चैवं दुःखे सुखमानिनोऽसुरा इत्यादिविरोधः । दुःखस्य दुःखत्वेन ज्ञानानन्तरमिदमनुकुलमेवेति जायमानज्ञानान्तराभिप्रायेण तदुपपत्तेः । न चैवमपि सर्वार्थानित्यादिविरोधो दुःखत्वेन दुःखानुभवस्य यथार्थत्वादिति वाच्यम् । अवश्यं भासमानस्वातन्त्र्यादिप्रकारांशोऽयथार्थत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरित्याहुः । नन्वत्र वाक्ये इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वानुक्तेः कथमेनेन तस्याप्रमितस्वशङ्कानिरास इत्यत इत्येतदेव तत्सूचकमित्यतो भविष्यत्यनेन तच्छङ्कापरिहार इति भावेनोक्तशङ्कापरिहारोपयोगितया तद्यावर्तनपूर्वकं तत्सूचितं प्रमाणं च दर्शयति ॥ इष्यते प्राभाषिकैरित्यनेनेति ॥ आगममिति । यदात्मको भगवान् अक्षाणि च स्वरूपाणीत्यादि श्रुतिस्मृतिरूपमित्यर्थः ॥ कार्यलिङ्गकमिति । संवादिविसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः । नन्वक्षद्वैविध्यतद्विदोषत्वसदोषत्वनिरूपणमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तं निर्दोषपदव्यवच्छेदप्रदर्शनार्थस्वमेतदभिप्रायतयाऽऽह ॥ यावदिति ॥ अत्रेति । चैतन्यप्राकृतरूपाक्ष इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यावद्विदोषमुक्तं तत्सर्वं सङ्ग्राह्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । उतस्वावयानर्थक्यमाशङ्क्य प्रागुक्तस्य संसारिणामक्षद्वैविध्यस्य समर्थनार्थत्वात् तदिति भावेन तद्यावत्त्यशङ्कां दर्शयति ॥ नन्विति ॥ उक्तेति ॥ सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापति-

रूपानुपपत्तेरित्यर्थः । अपिशब्दसमुच्चयेयं दर्शयति ॥ नेति । ननु सुलदुःखादिज्ञानस्य लिङ्गाशब्दजन्यतया परोक्षत्वेनापरोक्षस्यैवाभावाद्भावे वेन्द्रियाविषयत्वेऽप्यपरोक्ष्योपपत्तेर्न तस्योन्द्रियाविषयत्वमिति न सुखादिविषयेन्द्रियतया संसारिषु शुद्धसिद्धिरित्यत आह ॥ अयमर्थ इति । लिङ्गादीत्यादिपदेनागमपरिश्रहः । अननुसंहितव्याप्तीनां जातिवाधिराणां चाहं सुखीत्यादिप्रतिभासदर्शनाच्च तस्य परोक्षत्वमिति युक्तं सुखादेरपरोक्षावभासत्वमिति भावः । औत्सारिकस्य निर्दोषत्वनियमस्य प्राकृतेष्वपि सद्भावात्तद्वारणायतीत्युक्तम् । तेन सर्वथा निर्दोषत्वनियम एव विवक्षितो न त्वौत्सारिक इत्युक्तं भवति ॥ शुद्धस्यैवेति । एतच्चोत्तमजीवसम्बन्धित्वविषयैति द्रष्टव्यम् । वाक्यद्वयसूचितान्यनुमानान्याह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति । सत्यत्वं गमनदेयं साक्षिप्रत्यक्षासाधितमित्यादिनेति शेषः । कथमेन तस्य विभावनमित्यतः प्रत्यक्षशब्दस्य करणफलसाधारणत्वात्स्वरणफलांशौ दर्शयति ॥ सुखेति । ज्ञानं वेद्यतः परं साक्षीत्युच्यत इत्यनुवर्तते । इतीत्यस्येति विभावयितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अ०--पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् ॥

सु०--ननु प्राकृतशुद्धभेदादिन्द्रियं द्विविधमित्यसत् । श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाया मनश्चायमिति पञ्चेन्द्रियमनोभेदेनेन्द्रियषाड्विध्यस्मरणविरोधादित्यत आह ॥ पञ्चेति । यत्पञ्चेन्द्रियमनोभेदादिन्द्रियं षड्विध्यमिति स्मृतं तत्प्राकृतं न तु सर्वमित्यतो न विरोधः । ज्ञानेन्द्रियाणामेवात्र विवक्षितत्वाच्चैकादशत्वो (शो) क्तिविरोधः । बुद्धेरपि मनस्यन्तर्भावान्न सात्व-विरोधः । नन्वाकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं प्राकृतत्वम् । मैयम् । भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमात् । अव्याकृताकाशात्मकत्वे सर्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । कर्षणकुल्यवच्छेदाङ्गीकारेऽपि बधिराभावप्रसक्तिः । अदृष्टोपग्रहोति चेन्न । तथा सत्याकाशस्यैव तत्तदवच्छिन्नस्यादृष्टोपगृहीतस्य घ्राणादिभावोपपत्तौ पार्थिवत्वाच्चभ्युपगमवैयर्थ्यात् । गन्यादिमत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । असिद्धेः । यदिन्द्रियं गुणविशेषणं गृह्णाति तत्तद्वदिति व्याप्तेः सुखादिग्राहिणि मनसि सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहग्राहिणि चक्षुषि शीतोष्णस्पर्शग्राहिणि स्पर्शने च भग्नत्वात् । आगमात्पृथिव्यादिप्राकृतिकताऽवगम्यत इति चेत् । तर्हिहङ्कारिकाकाशकार्यता श्रोत्रस्यापि नत एवाङ्गीकर-

णीया । ननु मनोऽनादिनित्यं कथं प्राकृतम् । मैवम् । प्रमाणाभावात् । सग्नरहितद्रव्यत्वादेः सत्त्वान्नि चेत्र । तमसाऽस्माकमनै-
कान्त्यात् । नित्यत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वात् । कूटस्थतासाधने त्वगमविरोधादिति ॥ छ ॥

टि०—ज्ञानेन्द्रियाणामेवेति । ज्ञानकरणविशेषप्रत्यक्षनिरूपणप्रस्तावादिति भावः ॥ एकादशत्वाद्युक्तीति । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्या-
दिरूपेत्यर्थः ॥ विरोध इति । प्राकृतेन्द्रियषाड्विध्यस्येति शेषः ॥ मनसो मनोबुद्ध्यादिरूपपञ्चद्वितित्वादिति भावः ॥ सप्तत्वविरोध
इति । सप्तप्राणाः प्रभवन्ति सप्तैव मारुता बाह्ये सप्तप्राणस्तथात्मनि ॥ सप्त गतीं वशं पितृत्वाच्चेति । सप्तत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविशेष इत्यर्थः ।
का कथन्तेत्यतोऽनादिनित्यत्वाच्च श्रोत्रस्य प्राकृतत्वमित्याभिमैस्यानादिनित्यत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्समर्थयितुमाकाशस्मकस्येत्युक्तम् । आकाशश्चानादिनि-
त्यतया प्रमितोऽतस्तदात्मकं श्रोत्रमत एवानादिनित्यमेवेति भावः ॥ भूतेति । तथा चानादिनित्यत्वस्यान्यतरासिद्धिरिति भावः । नन्वव्याकृता-
काशात्मकत्वोपपत्तौ भूताकाशापरिणामत्वाभ्युपगमो निर्निबन्धन इत्यतः किमव्याकृताकाश एव श्रोत्रमित्याभिमतं किंवा कर्णशब्दकृत्यवच्छिद्योऽव्याकृता-
काशः किंवा दृष्टोपगृहीतः कर्णशब्दकृत्यवच्छिद्योऽव्याकृताकाश इति विकल्पानमनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ अव्याकृताकाशात्मकत्व इति । अ-
व्याकृताकाशास्यापरिच्छिन्नत्वेन तदात्मकस्य श्रोत्रस्य सकलशब्दसद्विकृष्टत्वादिति भावः । द्वितीयमनू दूषयति ॥ कर्णेति । कर्णशब्दकृत्यव-
च्छिद्यव्याकृताकाशास्य बधिरेऽपि सत्त्वादिति भावः । तृतीयमाशङ्कते ॥ अदृष्टेति । अदृष्टोपगृहीतस्यैव कर्णशब्दकृत्यवच्छिद्यव्याकृताकाशास्य
श्रोत्रत्वात्तादृशास्य च बधिरे भावान्न तदभावप्रसङ्ग इति चेदित्यर्थः ॥ तत्तद्व्याकृत्यवच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । न तत्तद्व्याकृत्यवच्छि-
न्नाव्याकृताकाशास्यैव प्राणादित्वं कर्षयितुं शक्यम् । प्राणं पार्थिवं गन्धवत्त्वादसनमाप्यं रसवत्त्वादिति गन्धादिभस्त्वेन प्राणादीनां पार्थिवत्वा-
दिसिद्धेरिति शङ्कते ॥ गन्धादिमत्त्वादिति । सन्दिग्धासिद्ध्या दूषयति ॥ नेति । प्राणं गन्धवद्गन्धग्राहकोन्द्रियत्वाद्गन्धं रसवद्गन्धग्राहकोन्द्रियत्वा-
दित्याद्यनुमानैरेव गन्धवत्त्वादिनिश्चयाच्च सन्दिग्धासिद्धिरित्यत आह ॥ यदिन्द्रियमिति । ननु विशेषगुणग्राहकबहिरिन्द्रियत्वस्य हेतुत्वाच्च मनसि
व्यभिचार इत्यत आह ॥ सांसिद्धिकेति । रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धग्राहकबहिरिन्द्रियत्वमेव हेतुरतो न चक्षुष्यपि व्यभिचार इत्यरुचेराह ॥

गीतेति ॥ आगमादिति । भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिस्तथाऽऽपस्तेजोवायुश्च स्वरूपस्पर्शाविशेषादप्राणरसनचक्षुस्त्वश्च श्रोत्राणीन्द्रियादिभूतेभ्यः पृथिव्याणस्तेजोवायुराकाशमित्यादिविशेषकाद्यागमादित्यर्थः । वस्तुराप्यनियन्त्रयेन तदागमात् प्रामाप्यसिद्धेन तेन प्राणादेः पृथिव्यादिकार्यत्वसिद्धिरिति सत्येव दोषे तस्य कपिलादीनामतत्वासिद्धेरिति पूर्वोक्तरीत्यमुज्ञानवाद्वा तस्याप्यायुपगतावपि श्रोत्रस्य भूतकार्यसिद्धिरूपप्रमेयाविरोधाद्वाऽङ्गीकृत्यैव तस्याप्यर्थं समाधत्ते ॥ तर्हीति ॥ तत् एवेति । उदाहृतैर्विशेषागमादेवेत्यर्थः । यद्यप्यत्राकाशकार्यत्वमात्रमुदाहृतागमैव सिध्यति । न त्वाहङ्कारिकार्यत्वमपि । तथाऽप्याहङ्कारिकत्वमाकाशस्य मानन्तरसिद्धं नापन्होतुं शक्यमित्याशयेन स्वरूपसिद्धीर्न तदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा पृथ्वीप्राणस्तु गन्धगोऽम्भो जिह्वारसग्रहस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्भनं वायुस्त्वस्पर्शसङ्ग्रह इत्यागमादित्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधेन गन्धादितन्मात्रेभ्यः पृथिव्यादिद्वारा प्राणाद्युत्पत्त्यगत्या प्राणादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वागमादिति भावः ॥ आहङ्कारिकार्यभूताकाशेत्यर्थः । तत् एव तामसात्तु विबुर्वाणाद्भवद्वीर्येचोदितात् । शब्दमात्रमभूतस्माच्चमः श्रोत्रं तु शब्दगमित्यागमादेवेत्यर्थः । अत्रापि पूर्वोदेव श्रोत्रस्य नभोजन्यत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ प्रमाणाभावादिति । परेणाप्यनङ्गीकारात्प्रत्यक्षस्य तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावेनानुमानस्यानुपलम्भादागमस्य चासम्भवादिति भावः । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिकमेव तदनादिनित्यत्वसाधकमस्तीति न लिङ्गाभाव इत्यत आह ॥ स्पञ्जति ॥ द्रव्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीत्यतः स्पर्शरहितेत्युक्तम् । तन्मात्रं च स्पर्शादिसाधारणमित्यतो द्रव्यत्वादित्युक्तम् । ननु किञ्चित्स्पर्शरहिते स्पर्शवति घटे एव विशिष्टस्यापि सत्त्वात्तत्र व्यभिचार एव । न च स्पर्शरहितत्वं न यत्किञ्चित्स्पर्शरहितत्वं विवक्षितं किन्तु यावत्स्पर्शसंस्पर्गभाववत्येव । तच्च न स्पर्शवति घटेऽस्तीति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽऽयुत्पत्त्यवच्छिद्ये घटे व्यभिचारापरिहारात् । तत्र स्ववृत्तिस्पर्शप्रागभावस्यान्येषां च सर्वेषामत्यन्ताभाक्स्य सम्भवेन यावत्स्पर्शसंस्पर्गभाववत्त्वविशेषोपि तद्रव्यत्वसत्त्वादिति चेन्न । स्पर्शसामान्याभावस्यैव तद्वाहित्यशब्दार्थत्वाश्रयेण तदनवकाशात् । प्रागभावप्रध्वंसयोः सामान्याभावत्वासम्भवेन परिशिष्टस्यात्यन्ताभावस्यैव तत्त्वेन वाच्यतया समवायिन्युत्पत्त्यवच्छिन्नघटादौ च तद्रसम्भवेन तत्रोक्तत्वेत्वगमनादित्याशयात् । अत एव चैतदोषपरिनिर्हाप्या सर्वदेति हेतुर्विशेषणं शशधरोक्तं निरस्तम् । सामान्याभावविवक्षायां तद-

नवकाशात् । अत्रादिपदेन स्पर्शरहितक्रियावत्त्वस्य ज्ञानासमवायिसमवायित्वादेश्च परिग्रहः ॥ तमसीति । स्पर्शरहितद्रव्यदेस्तत्र सत्त्वेऽप्यनादि-
नित्यत्वाभावादिति भावः । ननु च तमस आलोकाभावत्वेनाद्रव्यत्वात्तद्गतेतोस्तत्रागमनात्तादृशतोर्व्यभिचारः । अद्रव्यत्वादेवाक्रियात्वसिद्धेर्न द्वितीय-
हेतोरपीत्यतस्तमसो द्रव्यत्ववादिनो वैशेषिकादिमतेन तत्र व्यभिचाराभावेऽपि रूढित्वक्रियाश्रयत्वादिना तद्रव्यत्ववादिमते तत्र द्रव्यत्वादिघटितेहेतुवृत्तेर-
न्यतरव्यभिचारो भविष्यत्येवेत्याशयेनोक्तमस्माकमिति । यद्यपि तमः सुयोर्गगनछन्दं महद्विदारयन्मूरि तेन रोचिषा । मनोजवं निर्विविशो मुद-
र्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूमीति भागवते ततः कदाचिदुःखेन रथमुद्गुहस्तुरङ्गमाः । पङ्कभूतं हि निमिगमश्वानां जायतेऽनघ । अथ पर्वतभूतं
तात्तिमिरं समजायत । तदासाद्य हया राजविष्णयत्नास्ततः स्थिताः । ततश्चक्रेण गोविन्दः पाटयामास तत्तम इति । हरिवंशे च तमसश्चक्रवि-
दार्यत्वादिश्रवणाच्च तमसो निःस्पर्शत्वामिति न स्वमतेनाप्यनैकान्यं सम्भवति । तथाऽपि तादृशमतविशेषस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि तदितरस्य स्पर्शवत्त्वे
मानाभावाद्युक्त एव स्वर्शत्या व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु वस्तुनि विकल्पासम्भवादन्यतरनैकान्यं न दोष इति चेन्न । तदपूताया उपपादयि-
ष्यमाणत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ नित्यत्वादीति । यथाकथञ्चिचित्यत्वादिसाधन इत्यर्थः ॥ सिद्धेति । सूक्ष्मरूपेण नित्यतायाः प्राकृतत्व-
वादिनाऽपि स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ कूटस्थतेति । निर्विकारत्वसाधन इत्यर्थः ॥ आगमेति । वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायतेत्यागम
इत्यर्थः ॥ छ ॥

अनु०—अनुमा युक्तिरेवोक्ता न्यासिरेव तु सा स्मृता ॥ प्रतिष्ठातार्थसिद्धयर्थं न्यासिरेव यदोदिता ॥ अवाशिष्टं किमत्रास्ति
लिङ्गं तत्र विजानतः ॥ यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥ यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावय-
वोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥

मु०—क्रमप्राप्तं केवलमनुप्रमाणं चानुमानं लक्षयति ॥ अनुमेति । अत्रानुमेति लक्ष्यम् । युक्तिरिति लक्षणम् । यदि च
युक्तेरेव बहुशः प्रकृतत्वात्तत्स्वरूपजिज्ञासायामिदं प्रवृत्तम् । तदा विपरितो लक्ष्यलक्षणभावः । नन्वनुमा युक्तिरिति पर्यायवैतौ । तथा

हि । फलप्राप्तापक्षेऽनुमितिर्नुमेति भावसाधनोऽनुमाशब्दो लिङ्गदर्शनसमुत्थं लङ्गिकाविषयमनुमितिनामकं यथार्थज्ञानमाह । तदेव
योजनं युक्तिरिति युक्तिशब्दोऽपि । साधनपक्षेऽप्यनुमीयतेऽनयति कारणसाधनोऽनुमाशब्दोऽयमर्थमाचष्ट तमेव युज्यतेऽनयेति युक्ति-
शब्दोऽपि । तत्कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत उक्तमुक्तैवेति । अत्रापि व्यवहार एव साध्यो न त्वनुमात्वं युक्तिर्त्वं वा । येनाश्रयदोषः
स्यादिति भावः । ननु युक्त्युपपत्तिशब्दार्थकार्यं तथा चान्यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमेयादौ यदि निर्दोषग्रहणस्य व्यावर्त्यमस्ति तदाऽत्रापि
तत्कर्तव्यं स्यात् । अन्यथाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । नास्ति चेन्न तत्कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्ति खलु शब्दानां मुख्यमुख्यभेदेन द्वया-
द्वारिः । एवञ्चोपपत्तिशब्दादुपपत्ताविन तदाभासेऽपि प्रतिपत्तावृत्तकार्यां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदर्शनार्थं तत्र निर्दोषग्रहणं कृतम् ।
अत्र पुनरन्तर्गतनिर्दोषत्वं मुख्यमेवार्थमुपादाय युक्तिरित्येवोक्तम् । समीचीनो हेतुरनैकान्तिको हेतुरिति यथेति । तदिदमप्युक्तं
युक्तिरेवेति । न तु निर्दोषत्वविशेषिता । युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायां तदनपेक्षणादिति शेषः । अथवा नेदं पर्यायलक्षणम् ।
किन्नाप युज्यते सम्बध्यते इति युक्तिरनुमोक्तेति योज्यम् । नन्वेवं सति विशुद्धानवध्यवसितव्यवच्छेदेऽयनैकान्तिकस्यानुमानत्वं
स्यादित्यतो युक्तिरेवेत्युक्तम् । युज्यत एव न तु विजुज्यतेऽपीत्यर्थः । प्रमेयत्वादिकं हानित्यत्वादिना युज्यते न युज्यते च । न तु
युज्यत एव । तदनेन साहित्यानियमवद्भाष्यं लिङ्गमनुमानमिति चोच्यत इत्युक्तं भवति । सौमतास्तु मन्यन्ते । तादात्म्यतदुत्पत्तौ
एवानुमानाङ्गभूतौ सम्बन्धाविति । वैशेषिकास्त्वस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्धेकार्थसमवायिविरोधिं चेति लङ्गिकनिमित्तसम्बन्धान्तरि-
सञ्चक्षते । एवं मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः । स्वास्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तधाऽनुमेति साङ्ख्याः परिसङ्ख्या-
तवन्तः । तत्सर्वमपाकर्तुं वा युक्तिरेवेत्यवधारणम् । नियतसम्बन्धबेदानुमानं न सम्बन्धविशेषवदित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यामः । केचि-
दाहुः । पक्षधर्मताऽप्यनुमानाङ्गमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेव विवृणोति ॥ व्याप्तिरेवेति । विशेषणायत इति व्याप्तिः । यद्व्यभि-
चरितसाहित्योपेतमेव लिङ्गं साऽनुमानपक्षधर्मताऽवश्यम्भा (ववतीत्य) विनीत्यर्थः । यद्वा व्याप्तिरिति भावसाधनः । तथात्वे व्याप्ति-

रेव साऽनुमेति गौणो निर्देशः । व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पक्षधर्मेत्यर्थः । उपपादयिष्यते चैतद्व्याधिकरणस्यापि साधकतत्त्वमुपपादयताऽऽ-
चारेणैव । एतेन ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् । एकदेशान्तरे ज्ञानमनुमानमवाधितमित्यपि निरस्तम् । एकदेशतान्यिभस्याप-
योजकत्वात् । यदुक्तं पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्वाद्यत्तिरवाधितविषयत्वमसत्यतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपोपपन्नमानमिति । यथाऽऽह ।
अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमिति । अत्रावाधितविषयत्वमसत्यतिपक्षत्वं च
चक्रबद्धसङ्गृहीतामिति । तदसत् । केवलान्वयिनी विपक्षाद्वाद्यत्वमावेन केवलव्यतिरेकिणश्च सपक्षे सत्ताभावेनाव्यापकत्वात् । क्वचि-
न्वत्तूरूपोपपन्नत्वं क्वचित्सञ्चरूपोपपन्नत्वमिति चेन्न । एकप्रयोजकत्वाभात् । व्याप्तिपक्षधर्मतीर्णयिकत्वेनैषां ग्रहणम् । यस्तु तस्तु ते एवानु-
मानाङ्गमिति चेन्न । पक्षधर्मताया अप्यप्रयोजकत्वात् । तथा च व्याप्तिरेव प्रयोजिकेति दक्तव्यम् । किमेतेन जलितेन्याह ॥ व्याप्ति-
रेवेति । अविनाभावो व्याप्तिः । सा द्विविधा । अन्यव्यतिरेकभेदात् । साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनभावन साध्या-
भावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेक इति केचिदाचक्षते । तद्वैद्विध्यं तु शब्देन व्यवच्छिन्नमिति । तथा हि । योऽक्षिमात्र भवति स धूमवान् भवतीति
व्यतिरेकव्याप्तिः किं धूमेनाधिसाधने उपयुज्यते किंवाऽन्यभावेन धूमाभावसाधने । नाद्यः । यो धूमवानसावधिसान्नित्यन्वयव्याप्त्येव
तत्सिद्धेः । अन्यथा केवलान्वयवतोऽसाधकत्वमसङ्गात् । किञ्चात्राभावयोर्व्याप्यव्यापकभावो भावेन भावसाधनमिति सुभाषितम् । अन्य-
गत्या व्याप्त्याऽन्यस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव साध्यसाधनभाव इत्यभ्युपगमे नातिप्रसङ्ग इति
चेन्न । तथाऽपि व्याप्यं लिङ्गमित्यस्याव्याप्तिप्रसक्तः । यदभावो यदभावस्य व्यापकः स तस्य व्याप्य इति निषयाददोष इति चेन्न ।
न तर्हि व्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यसिद्धयुपयोगिनी किन्नाम प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी । तत्र चान्वयिरूपतैश्च तस्याः ।
द्वितीयस्त्वप्यत एव । किन्नाम साऽध्यन्वयरूपैवेति न सर्वथा व्याप्तिद्विविध्यं सम्भवतीति । एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकत्वव्यति-
रक्यन्वयव्यतिरेकभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तम् । व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वात् । सद्भावमात्रेण व्युत्पादनस्यतिभसिङ्गित्वात् । कथं

तर्हि केवलव्यतिरेकिणां गमकत्वमिति चेत् । कोऽयं केवलव्यतिरेकी नाम । केवलां व्यतिरेक एव यस्यासाविति चेत् । तर्हि कथं-
त्यन्तासतोः साध्यसाधनता स्यात् । दृश्यते तादृशिति चेन्न । यतस्तस्यान्यैव गतिः । प्राणादिमन्त्रस्य सात्मकत्वेन व्याप्तिर्जीवच्छरीर-
एव गृहीता । अतस्तत्रैव विप्रतिपत्तौ न सापेक्षीयितुं शक्याभूत् । व्याप्तिमात्रमेवानुमानाङ्गं न पुनः सपक्षे तदुपदर्शनमपीत्यतो व्यति-
रेकयोर्व्याप्त्या तदुपपादनं क्रियते । अथयत्र प्रयोगक्रमः । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमन्त्रात् । यत्प्राणादिमन्त्रत्वात् सात्मकं प्राणा-
दिमन्त्रं तस्मात्सात्मकमिति प्रयुक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिरिदृश्यते । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते । प्राणादिमन्त्रं
सात्मकत्वेन व्याप्तम् । तदभावव्यापकाभावात् । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्वाप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतन्निति वक्तव्यं
यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहशुचितया वन्ति । स्यादेतत् । व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्य-
नुमानं स्यात् । व्याप्तो हि सोऽप्यग्निनेति । मैवम् । व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिः शब्दत्वात् । तथा च यो येन व्याप्यः स तस्मिन्नुमान-
मित्युक्तं स्यात् । न चैवमतिप्रसङ्गोऽस्ति । द्विविधा हि धर्मा भवन्ति । कोचित्परस्परपरिहारणैव वर्तमानाः । यथा कृतकत्वमित्यस्य
स्वातन्त्र्यपरतन्त्र्ये चेत्येवमादयः । केचित्समाविष्टाः । तेऽपि त्रिविधाः । केचित्सङ्कीर्णाः परस्परं परिहारणैव वर्तमानयोरेकत्र समा-
वेशः सङ्कुरः । यथा भूतत्वमूर्तत्वे पुरुषत्वपाकत्वे चेत्येवमादयः । केचित्परस्परभावावस्थिताः । यथा सत्त्वद्रव्यत्वे । धूमत्वाग्निमत्वे
चेत्येवमादयः । केचित्तुल्यवृत्तयः । यथा कृतकत्वानित्यत्वे गुरुत्वरसत्वत्वे चेत्येवमादयः । तत्राद्यानां परस्परसम्बन्ध एव नास्तीति
नानुमानानुमेयभावः । विरुद्धसमाख्यया तेऽभिधीयन्ते । द्वितीयानामपि सत्यपि सम्बन्धे परस्परव्यभिचारेण व्याप्यव्यापकभावाभावा-
नानुमानानुमेयता । किन्तु परस्परमैकान्तिकतयाऽभिधीयन्ते । तृतीयेष्वपरेषां व्याप्यतया परेषां व्यापकतयाऽस्त्यनुमानानुमेयत्वम् ।
परे त्वव्याप्यतया नापरेष्वव्यापकेष्वनुमानानुमेयत्वं । किन्नामैकान्तिका एव । चतुर्थास्तु परस्परं व्याप्यव्यापकभावादन्योन्यमनु-
मानानामर्हन्तः प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां विशिष्यन्त इति सङ्क्षेपः ॥ छ ॥ नन्वेवमपि धूमेनाग्निज्ञानं सर्वेषां स्यादित्यत उक्तं स्पृतेति ।

प्रभितत्वस्योपलक्षणमेतत् । स्मृता व्याप्तिरेव प्रभितमेव व्याप्यमनुभा । न त्विन्द्रियवत्सत्तामात्रेण प्रमाकरणमित्यर्थः । ननु तथाऽपि
 नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनादन्धनुमितिप्रसङ्गितः । मैत्रम् । व्याप्यस्वरूपप्रभितिवद्वाप्तिमितरेत्यपेक्षितत्वात् । तथाऽपि गृही-
 (तविस्मृ) तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थः प्रसङ्ग इत्यत उक्तं स्मृतेति । स्मृता व्याप्तिरेव साऽनुमोपयोगिनीत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मरणसव्य-
 पेक्षं व्याप्यज्ञानमनुमानाभित्युक्तं भवति । लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं परामर्शश्चानुसन्धानात्मकं तृतीयं ज्ञानमिति कश्चित् । तथा हि । महा-
 नसादौ धूमस्याग्निना व्याप्तिग्रहणसमये यज्ज्ञानं प्रथमं तत्प्रथमम् । गृहीतव्याप्तिकस्य पर्वतादौ यद्धूमज्ञानं तदद्वितीयम् । ततः सम्बन्धि-
 दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारणकस्य यो धूमवानसावधिमिति व्याप्तिस्मरणस्यानन्तरमयं चाग्निव्याप्तधूमवानिति प्रतिसन्धानात्मकं यद्धूम-
 ज्ञानं तत्तृतीयमनुमानमिति । तदेतदन्यो न मन्यते । व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानमित्येतावदेव ह्यनुमानसामर्थ्यम् । तत्राननुभूताया
 व्याप्तेः स्मृतुमशक्यत्वात्प्रथमं ज्ञानमिष्यते । द्वितीय (ज्ञान) मपि पक्षधर्मताविषयत्वादङ्गीक्रियते । ततो व्याप्तिस्मृतौ सत्यां किमपरमव-
 शिष्यते यदर्थं तृतीयं ज्ञानमेष्टव्यमिति । स स्थूलदृष्ट्याद्यः । न खलु विसृज्यते व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाने भावयताऽनुमि (तिः)
 तम् । परस्परवार्तनभिन्नयोः सहकारितानुपपत्तेः । किन्तु सङ्कलिते । न च तत्सङ्कलितत्वं विना तृतीयज्ञानादिति कथं तन्नोष्टव्यम् ।
 आत्मा सङ्कलयतीति चेत् । सत्यम् । दृष्ट्या ह्यसौ सङ्कलयेन्न स्वरूपेणैव । न चैवं तदेवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वेण विना तदनुपपत्तेरिति ।
 वयं तु ब्रूमः । यत्र लिङ्गदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतिरस्तु तत्रोक्तप्रकारः । यदा तु गृहीतव्याप्तेर्विनाऽपि लिङ्गदर्शनाद्वचनादिनैव व्याप्ति-
 स्मृतिराविरस्ति तदा द्वितीयमेव लिङ्गदर्शनं प्रतिसन्धानात्मकमुद्व्यतीति नावश्यम्भाविनीयं प्रक्रिया । यथा खलु संस्कारसाहित्ये
 सतीन्द्रियसन्निकर्षादेव सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा जायते तथाऽत्राप्यङ्गीकारे न कश्चिद्विशेष इति । ननु व्याप्तिरेव केन प्रमाणेन ग्राह्या ।
 यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरित्युक्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ॥ छ ॥ द्विविधमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति । तत्र यत्परोपदेशान-
 पे (क्ष्य) क्षं व्याप्तिस्मृतिमद्वाप्यदर्शनं तत्स्वार्थम् । परोपदेशोपेक्षं तु परार्थम् । ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेशः । तच्च

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चभिरवयवैरुपेतमित्येके । तमिमं नियममरोचयमान आह ॥ उक्तेति । उक्ता व्याप्तिरेव साऽनुभा । व्याप्युक्तिरेव परोपदेश इति यावत् । एवञ्चब्दो नियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः । पक्षान्तरस्य स्वयंपक्ष वक्ष्यमाणत्वात् । ननु यो धूमवानसोऽग्निमानिति व्याप्युक्तिः कथं प्रत्यायनाङ्गम् । वादिप्रतिवादिनोरन्यान्यस्मिन्ननाथासादित्या उक्तं स्मृतेति । तुशब्दश्चब्दार्थो जिज्ञासितेति समुच्चिनोति । गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिः स्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तस्तु जिज्ञासाजनिकेत्युच्यते । न त्वागमतयोपयुज्यत इत्याशयः । ननु व्याप्युक्तिरेव परोपदेश इत्युक्तम् । प्रथमत एव व्याप्युक्तेरतद्गतत्वादित्याशङ्कं परिहरञ्चुक्ता व्याप्तिरेव सेति प्रतिज्ञातमुपपादयति ॥ प्रतिज्ञातेति । प्रतिज्ञातार्थसिद्धयर्थमित्यसङ्गतेः परिहारः । तदेत्यध्याहार्यम् । किमाक्षेपे । अत्र वक्तव्ये (व्यम्) । तदुक्तं भवति । यो हि पर्वतमाग्निमन्तं प्रतिपद्यमानः परेण निराग्निकं मन्यमानेन किं पर्वतस्याग्निमन्तं मानमित्यनुजयते । स यदि यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिमात्रं परं प्रति स्वप्रतिपक्षार्थसिद्धयर्थं ब्रूयात्तदा का नामासङ्गतिः । परशुष्ठप्रमाणस्योपन्यस्यमानत्वात् । किञ्चापरं वक्तव्यमवशिष्टं तदर्थं शब्दान्त(रं वक्तव्यं स्या)रमवशिष्टं स्यात् । अतो व्याप्तिवचनमेव परोपदेशेति । स्यादेतत् । व्याप्तिपक्षार्थतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं खल्वनुमानम् । पक्षवर्तमानमङ्गं मन्यमानैरपि लिङ्गस्य सत्ता तावदवश्यमङ्गीकरणीया । अन्यथा व्याप्यङ्गीकारव्याधातात् । सा च नाविवक्षितस्थाना । तथा साति यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना सर्वस्याव्यग्रिमत्वादिप्रसङ्गात् । अतो व्याप्यनुसारेण नियतदेशवर्तमानाऽव्यङ्गीकरणीयैव । व्यधिकरणोऽपि हि कृत्तिकागत एवोदयो रोहिण्युदयासात्तिं गमयति । न तु यत्र तत्रत्यः । ततस्तावदनेन वक्तव्यं यावता व्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततया लिङ्गस्यानुसन्धानं स्यात् । तदप्याभाङ्क्षकभेदाभिधायतव्याप्तिरिति स्थिते निराश्रयस्य प्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात् । प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाय विषयोपक्षरूपं पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञावाक्यं वक्तव्यम् । ततः कस्मादिदं प्रमाणात्यतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पराङ्गतापक्षालिङ्गस्वरूपमात्रप्रतिपादकं धूमवत्त्वादिति हेतुवचनम् । ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां व्याप्तिप्रतिपादनाय यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवाक्यम् । पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनाय धूमवाथा-

यमित्युपनयः । ततः सर्वस्य बुद्धचारोहार्यैकवाक्यतामापादयितुं तस्मादधिगत्यैवेति निगमनम् । अत एव प्रतिज्ञाहेतुस्यामुपलब्धयि-
जन्योर्गतार्थतां मन्यमाना निरस्ता भवन्ति । तदेवेतावति वक्तव्ये कथं व्याप्तिप्राप्तुत्वा कृती स्यादिति । उच्यते । यत्तन्वति-
ज्ञावश्यम्भावे कारणशुक्तं तदसत् । विवादैनैव विषयोपक्षेपस्य सिद्धतयाऽऽकाङ्क्षोदयस्य समर्थितत्वात् । तथाऽप्यत्र तद्विषयलिङ्ग-
स्वरूपस्य तत्पक्षधर्मतायाश्च प्रतिपादनाय हेतूपनयो वक्तव्याविति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि । किं यत् कृतवत्त्वं पूर्वतद्विष-
तयाऽवगतं तं गतिं हेतूपनयो वक्तव्यौ । उत विपरीतं प्रति । आद्यं दूषयति ॥ लिङ्गमिति । तत्र विवक्षितं स्थलं । अपिशिष्टं किमस्तीति
पूर्वोक्तान्ययः । लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनाय हि हेतूपनयोपयोगः । तच्च द्विज्ञानं परस्य स्वतस्सिद्धं तदा किं हेतुपनयाभ्यामिति
भावः । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ यदीति । तत्रत्यनुवर्तते । असिद्धं परेणप्रमितम् । तदाऽस्य लिङ्गस्य स्वात्मनिष्ठस्य भावैव
श्रुतः । नास्तीति यावत् । दूरे वक्तव्यतेत्येवमन्वयार्थः । नन्वेवं सति व्याप्तिरपि न वक्तव्या । साऽपि यदि विदितव्यमिति प्रच्युत्यते
तदाऽभियानवैयर्थ्यम् । विपरीतस्य तु व्याप्त्यासिद्ध्या तत्त्वमाणमेव न भवतीति कुतो व्याप्त्यभिधानमिति तत्रापि धर्तुं शक्यत्वात् ।
अपि तर्हि स्मरमाणा । तथा च गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकतयाऽगृहीतव्याप्तिकं गति तदैव जिज्ञासाजनकतया व्याप्तिवचनमुपश्रुज्य
इत्युक्तमेव । एवं तर्हि हेतूपनयावपि नागुप्युक्तौ । न हि पक्षधर्मोपेतं लिङ्गं स्वरूपेणोप्युक्तम् । नापि विदितत्वमात्रेण । किन्तु ज्ञातत्वं स्वार्थ-
माणतया । ज्ञायमानमपि न वृक्षादिसाधारण्येन । किन्तर्हि लिङ्गनया । तथा च विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतं प्रति तत्स्मारकत्वेन लिङ्गनयाऽ
नुसन्धायकत्वेनतरं गति तज्जिज्ञासाजनकत्वेन हेतूपनयोः सार्थक्यमेवेत्याशङ्क्याह ॥ यदीति । स्मारकत्वमुक्तस्य स्वर्तुः पलक्षणम् ।
मात्रग्रहणेन मत्स्यायकत्वं व्यावर्तयति । हेत्वादिकमिति शेषः । पक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्येति च स्यादित्यतः परं तत्र यत् इत्यप्याहार्थम् । स्वर्तुरि-
त्युपलक्षणम् । अत्र व्याप्तिवचने । निमित्तसप्तमीयम् । हेत्वादाविति च । ततश्च व्याप्तिवचनवद्धत्वादिकमपि पक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्य स्मरत्वात्

सन्धानजिज्ञासाजनकं स्यादिति यद्युच्यते तन्न । यतो व्याप्तिवचनेनैव तत्स्मरणादिमतस्तस्य हेत्वादिना प्रयोजनं नास्तीति योजना । एतदुक्तं भवति । यदि हि हेत्वादिकं वाक्यतया प्रत्यायकं स्यात्तदा सामर्थ्यचिन्तोपयुज्यते । यदा तु तत्स्मारकत्वादिवैवोपयुक्तं तदा संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्येष्वप्यम् । तद्व्याप्तिवचनेऽपि समानम् । यो धूमवानसावग्निमानित्यभिहिते स्वल्पनुमावमुद्राविद्वाधूमवच्च व्याप्यमित्यवबुध्यत एव । ततस्तदीयपक्षधर्मतादिस्मृत्यादिमानापि कथं न भवेदिति । यद्वा परोपदेशस्य पञ्चावयवता नियतिं वदन्गृह्यः । किमेतत्पञ्चावयवं वाक्यभागमतया व्याप्तिपक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्य प्रत्यायकम् । उत स्मारकादिमात्रम् । आद्ये तु स्यादेवेदम् । परव्युत्पादितरीत्या वाक्यपरिमाणं कथञ्चित् । न चासौ युज्यते । वादिप्रतिवादिनोरितरेतरस्मिन्ननाश्वासत् । आश्वासो वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यात् । द्वितीये त्वाह ॥ यदीति । परोपदेशवाक्यं यदि स्मरणादिमात्रकारणमङ्गीक्रियते तदाऽत्र व्याप्तिवचने सत्येव स्मर्तुव्याप्तिवचनादेव स्मरणाद्युत्पत्तेरिति यावत् । अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्दे प्रयोजनं नास्तीति नासाववश्यं वक्तव्यः । दृश्यते खलु लोके पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादिकम् । शास्त्रेऽपि च वाक्यैकदेशप्रयोगः । तत्र वक्तुराप्तत्वावधारणादनुसरणं प्रतिवादिनि तु तन्नास्तीति चेन्मा भूत् । न हेतदागमतया प्रत्यायकमित्युक्तम् । अन्यथा सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः । वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात् । प्रतिवादिन्यप्यनुसरणे निग्रहस्यानोद्भवत् न स्यादिति चेत् । लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारतिक्रमे तदवकाशात् । अन्यथा प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनमपि निग्रहेतुः स्यात् । किं प्रकरणाद्यापन्नतयाऽयं न वदत्युतप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादिति । अपर आह । प्रमेयावधारणार्थं हि प्रमाणोपन्यासः । प्रमेयावधारणं च निर्विवादा तत्प्रतीतिः । न च सा प्रमाणस्वरूपमात्रोपदर्शनेन भवति । किन्नाम तदाभासोद्धारोपाणि । अन्यथा तत्प्रमाणस्यैवानवस्थानात् । तथा च प्रतिज्ञावाक्येन विषयमुपपक्ष्य तत्र हेतुना प्रमाणस्वरूपमुपदर्श्य तस्योदाहरणवाक्येन विरुद्धानव्यवसितनैकान्तिकत्वनिरासः क्रियते । उपनयेनासिद्धिरपास्यते । निगमनेऽपि हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्ध-

साधनतापक्षियते । साध्यानुवादेन त्वग्निमानेव न तु निराग्निक इति वायुप्रतिक्षेपः क्रियते । तदेवं विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमावश्यकमिति । तदयुक्तम् । एवं वदताऽपि यावता विवादावसानं तावान्परोपदेश इत्युक्तं स्यात् । तथा च पञ्चावयववाक्यं परोपदेश इत्युक्तम् । पञ्चावयवोक्तवपि विवादावसितेरभावात् । किन्त्वाकथापरिसमाप्तेः परोपदेश इति वक्तव्यमित्याशयवानाह ॥ नेति । विवादावसितिर्विवादावसानोपेता साध्यप्रतीतिः ।

टि०—अनुमाननिरूपणस्य प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर्यं हेतुमाह ॥ क्रमप्राप्तमिति । प्रत्यक्षानन्तस्मनुमानस्योद्देशात्तिरूपणानन्तर्यमनुमाननिरूपणस्येति भावः । केवलमनुप्रमाणं चेति । अतो न मूले पृथक् तदुभयानिरूपणान्यूनत्वं शङ्कनीयमिति भावः । लोकप्रसिद्धं ब्रह्मतर्कोवित्तं च मूलीकृत्यान्यत्रानुप्रमाणविभागात्वेनानुमानस्यैवाचार्यैस्त्वत्तदुरोधेनेहापि लक्ष्यलक्षणविभागमाह ॥ अत्रेति । लक्ष्यं लक्ष्यनिर्देश इत्यर्थः । एवं लक्षणं लक्षणनिर्देश इत्यर्थः । पूर्वपक्षेऽराचिं सूचयदेव पक्षान्तरमाह ॥ यदि चेति । युक्तेरेव स्वरूपजिज्ञासायां नियामकमुक्तं बहुश इति । प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् । व्याप्तिः प्रत्यक्षमा यस्या युक्तितागमगा तथा । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिना प्रत्यक्षादिसमकक्षतयाऽनुप्रमाणविभागात्वेन युक्तेरेव प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ विपरीत इति । अनुमेति लक्षणं युक्तिरिति लक्ष्यमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः । अनुमा युक्तिरित्येतावतैवपूर्वैस्त्वैवैयर्थ्यमित्यतो लक्ष्यलक्षणभावोपपादनार्थत्वाच्च तस्यानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतया योजयितुं लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयंस्तद्वाजम्तां तच्छब्दयोः पर्यायतां तावत्समर्थयितुं तां प्रतिजानीते ॥ नन्विति ॥ साधनपक्ष इति । करणप्राप्तपक्ष इत्यर्थः ॥ तत्कथमिति । ज्ञातत्वाज्ञातत्वायोगाद्वैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षलक्षणेऽपि व्यवहारस्यैव साध्यत्वाद्वापित्यगिशब्दः । अनुमा युक्तिरिति मूलस्याद्ययोजनामनुसृत्य युक्तित्वमित्युक्तमित्यवधेयम् । युक्तिरेवोक्तस्यत्रत्यनकारस्योक्तैवेति भिन्नक्रमतामाश्रित्य सार्थक्यं वर्णितम् । इदानीं यथास्थितसम्बन्धमङ्गीकृत्य तस्यार्थक्यं सुवचमिति भावेन तद्वक्तुमाशङ्कते ॥ नन्विति । अन्यत्रेत्यस्यैव विवरणं निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादावित्यर्थः । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादावित्यादिपदेन तर्को दुष्ट इत्यादेः

सङ्ग्रहः ॥ अत्रापीति । अनुमा युक्तिरित्यनुव्याख्यायामपीत्यर्थः । तद्विदोषपदम् ॥ अन्यथेति । निर्दोषत्वेनाविरोध इत्यर्थः ॥ न कृतमिति । निर्दोषोपापसिरोधेनानुव्याख्याप्रमाणलक्षणादाविति वक्तुं व्यभिचाराभावादिति भावः ॥ निर्दोषग्रहणं कृतमिति । उपलक्षणं चेत्तत् । अनुमागमोपनिषत्पणाय पातनिकार्थतया स्वरूपसङ्कीर्तनं तत् । अत एव पद्वैतौ निर्दोषोपापसिरोधमनुमानमित्युक्तं के तत्रोपापनिर्दोषा इत्युक्तम् । अत एव च तत्र निर्दोषपदकृत्यं नोक्तम् । अन्यथा तस्य व्यावर्तकत्वे प्रत्यक्षागमलक्षणातनिर्दोषत्वग्रहणार्थेवाप्यापि कृत्यमुच्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ मुख्यसमर्थमिति । व्याप्तिसमुचितदेशादिसिद्धिमन्त्वरूपमित्यर्थः । स्यादेवं यदि मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी द्वैतिः शब्दानां सिद्धा स्यात् । सैव तु कुतः सिद्धेयत उभात्र प्रयोगप्रत्ययतौल्यमिति भावेनोभयत्र तौ दर्शयति ॥ समीचीन इत्यादिना । हेतुशब्दस्य मुख्यमुख्यहेतुविषयत्वं व्यवस्थापितुं अर्गभाजन इति । अनैकान्तिक इति च तद्विशेषणमिति ध्येयम् । प्रतिज्ञावार्थे मूले हेत्वनुसारेणोपेक्षितं पूरयति ॥ व्ययच्छेदं इति । आद्यस्य साधनार्थो नैव सम्बन्धाद्द्वितीयस्य साध्यतदभावसम्बन्धशून्यत्वाद्द्वयोरपि साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ अनेनेति । युक्तिभेदेवतानेनेत्यर्थः ॥ साहित्यलिखनं वदिति । अव्यभिचारितसम्बन्धवदित्यर्थः । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिः नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकरूपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादेतेन व्यापिप्रत्ययसम्बन्धाविशेषो व्याप्तिरिति तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यति । न तु सामानाधिकरण्यनियमवदित्यर्थः । व्यपिकरणनदीपूरादावव्याख्यापातात् । धूमव्यभिचारिवत्त्वादावतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । अत्र व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तराविरोधाग्रेति द्रष्टव्यम् । सम्बन्धविशेषव्यावृत्तिर्येषेभ्योऽप्येवमिति भावेन तत्सतया तं व्याख्यातुं सम्बन्धविशेषपक्षानुत्थापयति ॥ सौगतस्त्वित्यादिना । कार्यकारणभावाद्वा स्वभावद्वा नियमभावादित्याभावनियमाकर्दशनान्न तददर्शनादिति तदुक्तेरिति भावः । शिशुपालेन वृक्षक्षानुमाने तादात्म्यं नियमकः सम्बन्धो धूमाद्धूमवजानुमाने तदुत्पत्तिः ॥ अस्मदमित्यादि । यद्यप्यस्येदं कार्य कारणं संयोगिर्विशेषिसमावयि चेति लैङ्गिकमिति नवमाध्यायस्यैवैषिकारत्ने पक्षार्थसमावयितीति न श्रुतं संयोगिसमावयि चेत्येव श्रवणासम्बन्धीत्यपि न श्रुतमिति न यथाश्रुततत्सूत्रानुवादोऽयं तथाऽपि तृतीयाध्यायस्य संयोगिसमावयि स्मार्थसमावयिर्विशेषि चेति तत्सूत्रे एकार्थसमावयिनोऽपि श्रवणेन सूत्रद्वयार्थस्त्वैकिकरणेन संयोगिसमावयिनोश्च सम्बन्धिवैक्यविवक्षया चावयानुवादः ।

अत्र कार्य कारणमित्येक एव सम्बन्धो विवक्षितः । अस्येदं कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्ध इति निबन्धकृद्भचनात् । ततश्च लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धस्य चातुर्विध्यं तत्सिद्धान्त इत्युक्तं भवति । यश्च वैशेषिकैश्चतुष्प्रकारः सम्बन्ध उच्यते । अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्धेकार्थसमवायिविरोधि चेत्यादि न्यायवाचस्पतिवचनादस्येदं कार्यं कारणं संयोगिविरोधिसमवायि चेति लैङ्गिकमिति सूत्रे चतुर्धा सम्बन्धं नियमयन्तीति किरणावलीकारवचनाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत्र कार्यार्द्धमोदेरन्याधनुमानम् । कारणान्च भेरीदण्डसंयोगिविशेषाच्छब्दानुमानम् । अन्यतन्तुसंयोगात्पटचरमकारणात्पटस्यानुमानम् । यथाविधि कारिर्याधनुष्ठानाद्वर्णानुमानम् । संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम् । वारिसंयुक्तसमवेतादुष्णात्पटाद्धारिस्थितेजोऽनुमानम् । एकार्थसमवायिना रसादिना रूपाधनुमानम् । स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठस्तथा च स्फोटादीनां मन्त्रपाठस्यानुमानमिति विवेकः ॥ मात्रानिमित्तेति । श्लोके मात्राशब्दः स्वभावपरः । न्यायसूत्रवृत्तौ रामभद्रठक्कुरैस्तथाव्याख्यातत्वात् । निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः । सहचारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः । स्वस्वामीति सम्बन्धमात्रकीर्तनम् । विरोधीति सामान्यं वक्ष्यवातकैरिति तद्विशेष इत्यपौनरुक्त्यम् । अत्र चन्द्रोदयेन समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च शरीरं जलप्रसादेनागस्थोदयस्य चानुमानम् । मात्राशब्दोक्तं स्वभावनिबन्धनानुमानोदाहरणम् । न चात्रापि तदनन्तरभाविसमात्रेण कारणस्वमाशङ्कनीयम् । अन्यथासिद्धत्वात् । स्वावयवानामुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य च कुमुदविकासस्य पूर्वरूपनिवृत्तावुत्तररूपाद्युत्पादलक्षणस्य जलप्रसादस्य तत्कालसन्निपातस्वकारणार्धानकमनिबन्धनत्वात् । निमित्तानामुक्तान्येवोदाहरणानि । स्वस्वामीत्यस्य स्वामिनाभूतेन भृत्येन स्वेन स्वामिनां तादृशेन स्वामिना च भृत्यस्य स्वस्यानुमानमुदाहरणम् । वक्ष्यवातकभावस्य तु विस्फूर्जतोऽद्भर्तनात् । झाटाधन्तरीतस्य नकुलस्यानुमानमुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ नियतसम्बन्धवदेवेति । अव्याभिचरितसम्बन्धवदेवैवार्थः ॥ न त्विति । तस्याव्यापकत्वादिति भावः । ननु व्याश्रययोः सम्बन्धस्यैवानुपपत्त्याऽव्याभिचरितसम्बन्धस्य सुतरामसिद्धेः सम्बन्धसामान्याप्यव्यापकत्वाच्च तस्यापि प्रयोजकत्वमित्येतोऽविनाभावमात्रस्यैवाव्याभिचरितसम्बन्धरूपत्वात्तस्य च कृतकत्वानित्यत्वादेकाग्र्यतामन्तर्भाव्यभवनवद्भूमाभ्यादौ भिन्नाग्रयत्वेऽपि तत्सम्भवानुपपत्तिरिति न ह्यस्यैवात्र साधिकैस्तेतद्वाख्यानावसरे प्रपञ्चयिष्याम इत्याह ॥ एतच्चेति । यद्वा ननु तादात्म्यतदुत्पत्त्यादिरूपसम्बन्धविशेषवदे-

वानुमानं किं स्यादित्यतो भक्तिपादे रोहिण्यय आसन्नः कृत्तिकाऽयुदिता यत इत्यादिना कृत्तिकोदयादे रोहिण्युदयासत्यादावनमानवास्थित्या तत्र चाविनाभारूपव्यभिचारसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तादात्म्यादिरूपपरिगणितसम्बन्धविशेषस्य तत्रासत्वेनाव्यापकत्वात् तदित्याह ॥ एतच्चेति । यद्वा व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्तस्याप्यग्निना व्याप्तत्वादिरूपत आह ॥ एतच्चेति । व्याप्यशब्दस्य सम्बन्धिनः शब्दत्वेन यो येन व्याप्तः स तस्मिन्नुमानमित्यर्थसिद्धेर्नातिप्रसङ्गा इत्यनुपदमेयोपादयिष्याम इत्यर्थः । व्याप्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थं सेव्येन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तस्यास्तदुपयोगित्वेऽपि तत्त्वाभावादित्यतो व्याप्तिशब्दमप्यभिचितसम्बन्धवलिङ्गपरतया व्याचष्टे ॥ विशेषेणैति । अत्र पक्षे प्रसिद्धार्थपरिगणो भवतीत्यपरितोपासक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । कित्ताबादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वचनात्त गुरोश्च हल इत्यकारेण स्त्रियां कित्तिन्निति कित्तिप्रपञ्च इति भावः । ननु व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वे व्याप्तिः साऽनुमेति सामानाधिकरण्यानुपपद्यते । भावसाधनत्वे तु कथं तदित्यत आह ॥ तथात्व इति ॥ व्याप्तिरेवेति । दधित्रयुप्तस्य श्वो ज्वर इत्यादाविव तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति भावः ॥ उपपादयिष्यत इति । व्याप्यत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणमित्यादिना भक्तिपाद इति शेषः । पक्षधर्मताया अनुमानाङ्गत्वनिरासस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः शाबरोक्तानुमानलक्षणनिरास एव तत्प्रयोजनमिति भावेन तदनुवदति ॥ एतेनेति । यद्यप्यनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनदेकदेशान्तरेऽसिद्धि-कृष्टेण बुद्धिरित्यनुमानलक्षणं भाष्ये बाधितमिति न श्रुतं तथाऽप्यसिद्धिप्रयाचा च द्वयमत्र जिज्ञासितम् । तादृशेण परिच्छेदस्तद्विपर्ययतोऽपि चेत्येतद्व्याख्यानरूपवार्तिके तादृशेनापरिच्छेदस्य तद्विपर्ययतोऽप्यपरिच्छेदस्य चासिद्धिप्रशब्दार्थतया व्याख्यानोदेव युक्तं तदनुवादाऽयमभाधित-मिति ति द्रष्टव्यम् । ज्ञातः सम्बन्धनियमोऽविनाभावो येन स तथोक्तस्तस्य पुंस एकदेशस्य दर्शनाद्धमादिरूपलिङ्गाविशिष्टव्यर्थैकदेशान्तरेऽसिद्धि-रेऽन्यादिरूपलिङ्गाविशिष्टव्यर्थैकदेशान्तरेऽबाधितं ज्ञानमनुमानमित्यर्थः । एकस्यैव खलु पर्वतस्यैकदेशदर्शनेनैकदेशोऽनुमीयते यथाऽऽहुर्वार्तिककृतः । स एव चोभयास्माऽयं गम्यो गमक एव च । असिद्धेर्नैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति । यद्यपि प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेशव्यवोच्यते । कर्मधारयपक्षे वा सम्बन्धिन्येकदेशता । द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्यते सुमुदायिनावित्यादिना वार्तिककृद्भि-

बह्विधं भाष्यं योजितम् । तथाऽपि विस्तरभयादेकैव रीतिरत्र दर्शितेत्यवधेयम् । एतेनेत्यतिदिष्टांशमेव विशदयति ॥ एकदशति । एकधर्मिते-
 त्यर्थः । वैशेषिकोक्तलक्षणनिरासपरत्वेनापीदमेव मूलं योजयितुं तत्सम्मतं लक्षणमनुवदति ॥ यदुक्तमिति । कुतोऽस्य लक्षणस्य तत्सम्मततावा-
 तिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याशयेन तदुदाहरति ॥ गयेति । अनुमेयेन सम्बद्धमनुमितिक्रियया व्याप्नुमिष्टतेन साध्यधर्मविशिष्टेन धर्मिणा सम्बद्धं
 सर्वस्मिन्पक्षे सम्बद्धं पक्षधर्मतावदिति यावत् । एवं चतुर्विधाः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादिति भागासिद्धिं परिहरति ॥ तदन्वितेति । अनु-
 मेयधर्मवति सपक्षे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धं सपक्षे सदिति यावत् । तथा तदभावे तस्यानुमेयस्याभावो यस्मिन्नसौ तदभावः साध्याभाववान्वि-
 पक्षस्तत्र नास्त्येव सर्वथा व्यावृत्तं विपक्षाद्यावृत्तमिति यावत् । एवंविधं यल्लिङ्गं तदप्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकमिति काश्यपः कश्यपात्मजः
 कणादोऽब्रवीदिति । विपरीतमतो यत्तस्यादेकेन द्वितं येन वा विरुद्धासिद्धसन्दिग्धलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदित्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयोऽवगन्तव्यः । नन्वत्र
 व्याख्यातप्रकारेण पक्षधर्मत्वसपक्षत्वविपक्षाद्यावृत्तिलक्षणरूपत्रयस्यानुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येयेत्यनेन लोभेऽप्यबाधितत्रि-
 पयस्यासम्प्रातिपक्षत्वलक्षणरूपद्वयसमर्पकस्यांशस्यात्र श्लोकेऽभावेन तदलाभाक्त्यं पञ्चरूपात्मकस्यानुमानत्वे श्लोकस्य प्रमाणीकरणमित्यत आह ॥
 अत्रेति ॥ विपक्षाद्यावृत्त्यभावेनेति । विपक्षस्यैवाभावाच्च तस्य विपक्षाद्यावृत्तिरिति भावः ॥ सपक्षे सत्त्वाभावेनेति । केवलव्यतिरेकिणः सपक्ष-
 स्यैवाभावाच्च सपक्षे सत्त्वमिति भावः ॥ अव्यापकत्वादिति । पञ्चरूपोपपन्नत्वस्य तत्राभावादिति भावः । ननु पञ्चरूपोपपन्नत्वं नानुमानसामान्यलक्षणं ब्रूमः ।
 येन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तदभावादव्याप्तिः स्यात् किन्त्वन्वयव्यतिरेकिरूपानुमानस्यैवेदं लक्षणं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तु तत्र तत्र सम्भ-
 वच्चनूरूपोपपत्तात्वमेव । अत एवोदाहृतश्लोकोऽपि नानुमानसामान्यलक्षणपरः किन्त्वनुमेये सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यन्वयिनो लक्षणम् । इदमेव च तद-
 भावे च नास्त्येवेति सहितं व्यतिरेकिणः समुदितं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमित्यंशभेदेन केवलान्वय्यादिति त्रितयलक्षणसमर्पकत्वेन परिणामवलीकृता व्याख्या-
 तस्तत्कथमव्याप्तिरिति शङ्कते । क्वचिदिति । तथा सत्यननुगतत्वेन चतूरूपोपपन्नत्वादेरनुमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वायोगादनुगतरूपाभावो विलक्षणेव
 केवलान्वय्यादिष्वनुमानशब्दस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति परिहरति ॥ एकेति । व्याप्तिपक्षधर्मतेऽपेतत्वमेवानुमानसामान्यलक्षणं तच्च त्रिष्वस्तीति सामा-

न्यलक्षणयोगादेव व्यवहारोपपत्तिः । न चैवमनुमानलक्षणकारिकायामनुमेयेन सम्बद्धमित्यादिना पक्षधर्मत्वादिरूपसमर्पणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानत्वप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मत्वौपयिकत्वेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यादिति भावेन शङ्कते ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनेति । न च सपक्षे सत्त्वं विनाऽपि व्यतिरेकिणो व्याख्यादिमत्त्वे भूतिस्था गन्धवत्त्वादित्योदेसाधारणस्यापि तस्यादिति वाच्यम् । सपक्षहीनस्य विपक्षाद्यावृत्तिसाधेन व्याख्यादेरविकलत्वात् ॥ पक्षधर्मताया अपीति । व्यधिकरणस्यापि नदीपूरस्य वृष्टयनुमापकत्वदर्शनादिति शेषः । तथा चानुमेयेन सम्बद्धमित्यस्यानुमानाङ्गासमर्पकत्वाभावात्कारिकायां तदंशस्य वैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु पक्षधर्मताया अप्रयोजकत्वे क्वचिद्धेतौ पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि व्याप्तिर्विच्यया । न च सा सम्भवति । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वादित्यतो भवेद्वैवं कथञ्चिद्धदि सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः स्यान्न चैवं किन्त्वन्यैवेत्याह ॥ अविनाभाव इति । ननु नञो भिन्नक्रमत्वेन साध्येन विना साधनस्याभावो वाऽविनाभावोऽभिमतो यथाश्रुतक्रमत्वेन साध्येनाविना साध्यसाहित्येन साधनस्य भावो वा । नाद्यः । केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याख्यापातात् । साध्याभावे साधनाभावस्य व्यतिरेकव्याप्तित्वेन त्वन्तरेऽनुमानाङ्गात्वाच्च । नान्यः । साध्यसाहित्यस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वात् । न चासिन्ध्वे साध्यसाहित्यानिवर्गाऽभिप्रेतः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायात् । अन्यथा साध्यसाहित्यमिमेत्येतावता पूर्वेस्तत्रायोगवैयर्थ्यम् । अतिशयश्च नियम एव । एतेदेव चाभिप्रेत्याविनाभाव इत्यस्य साहचर्यनियम इति यावदिति तात्पर्यमुक्तं पद्धतौ । तत्कथं व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति नियमस्य निरुच्यमानव्याप्तिरूपत्वेनास्माश्रयप्रसङ्गात् । न च नियमो नाम न व्याप्तिरभिमता । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिर्नियमस्याव्यभिचार इति वैशेषिकप्रदीक्षायां वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नास्माश्रयत्वं नापि व्यभिचारिसाधारण्यमिति वाच्यम् । भिन्नदेशकाल्योदेरादेरादी-पूरोध्वदेशवृष्टयोदेरातः कालतो वा साहित्येन तत्राव्याख्यापातादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । यदेशकालसम्बद्धस्य यस्य यदेशकालसम्बद्धेन येन विनाऽनुपपत्तित्वस्य तेन सा व्याप्तिः । अनुपपत्तिश्चाघटनं प्रमाणविरोध इति यावत् । उक्तं हि प्रमाणलक्षणटीकायामनुपपत्तिश्चासम्भव इति । यत्तु विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतिगोवितादिति प्रमाणलक्षणटीकायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यसम्पादनं तत्परमतमाश्रित्य । अत

एव तत्रैव प्रयोगसम्भवादित्युक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरतस्सदृशोऽस्य गव्यस्य तद्गोसदृशत्वादिति वैय्यधिकरण्येनैव प्रयुक्तम् । अत एवोत्तरत्र रोहिण्युद आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत इति मौल्य्यधिकरणप्रयोगे कालादिपक्षीकरणैकाधिकरण्यमाशङ्क्यैवं प्रयोगविपरिणामे प्रमाणं नेत्येव वक्ष्यति । इयमेव च व्याप्तिः साध्येन विना साधनस्याभावोऽनुपपत्तिरिति भावेनाविनाभाव इत्युच्यते । इयं च धूमादिसर्वानुमानेनानुगतेति नाव्याप्तिः । ननु धूमस्य न तावद्वन्द्हिंसामान्यं विनाऽनुपपत्तिः । तथा पर्वतीयवन्द्वासिद्धिप्रसङ्गात् । नापि पर्वतीयवन्द्वासिद्धौ तेन विनाऽनुपपत्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुभितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति चेन्न । तथा सति परपक्षे धूमस्य वन्द्हिंसामानाधिकरण्यमपि वन्द्हिंसामान्येन तेन पर्वतीयवन्द्वासिद्धेः । पर्वतीयवन्द्वासिद्धौ तत्सामानाधिकरण्यस्य दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुभितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति सांभ्यात् । यदि च धूमसामान्यस्य वन्द्हिंसामानाधिकरण्यज्ञानं कारणं वस्तुगतपर्वतीयस्य वन्द्हेर्वन्द्हित्वेन ज्ञानं फलम् । वन्द्हेः पर्वतीयसिद्धिस्तु पक्षधर्मताबलादिति मन्यसे तर्हि धूमसामान्यस्य वन्द्हिंसामान्येन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं वस्तुगतपर्वतीयस्य वन्द्हेर्वन्द्हित्वेन ज्ञानं फलम् । वन्द्हेः पर्वतीयसिद्धिस्तु समुचितदेशसिद्धिबलादिति समः समाधिः । न चेयं व्यतिरेकव्याप्तिः । वृष्टिरूपसाध्याभाववत्यधोदेशो पूररूपसाधनाभावस्याभावेन व्यतिरेकव्याप्यभावोऽपि पूरे वृष्टिं विनाऽनुपपत्तिदर्शनात् । किञ्च वन्द्हिं विनाऽनुपपत्तिर्धूसगता व्यतिरेकव्याप्तिश्च वन्द्हभावातेति कथं तयोरेभेदः । वन्द्हभावस्य धूमाभावेन व्याप्तिरपि धूमाभावं विनाऽनुपपत्तिरेव । सा च वन्द्हभावेन धूमाभावे साध्ये व्याप्यगतत्वादन्वयव्याप्तित्वेनैवाङ्गम् । धूमेन वन्द्हौ साध्ये तु धूमानिष्ठत्वात् साक्षादङ्गम् । न च केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । तत्र साध्याभावासत्त्वादेव साध्यभावे सति साधनस्य योपपत्तिस्तदभावरूपानुपपत्तेः सत्त्वात् । मन्मतेऽप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वात् । तथा च रसस्य समानदेशकालेन रूपेण विनैव पाकजरूपादेः समानदेशेन भिक्षुकालेन पाकेन विनैव च कृत्तिकोदस्यभिन्नकालभिन्नदेशया रोहिण्युदयासत्या विनाऽधोदेशनदीपूरस्य भिन्नदेशकालोर्ध्वदेशवृष्ट्याविनाऽनुपपत्तिरस्तीति सामानाधिकरण्य इव वैय्यधिकरण्येऽप्युक्तत्वात् व्याप्तिरुक्ता । प्रत्युत नदीपूरौ सामानाधिकरण्य एवोक्तत्वात् व्याप्तिरुक्ता । न ह्यूर्ध्वदेशगतो नदीपूर ऊर्ध्वदेशगतां वृष्टिं विनाऽनुपपन्न इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । ननु व्याप्तिरेव सेत्येतावतैव पक्षधर्मताया अनङ्गत्वा-

पपादनपुरः ससुक्ष्मविवरणान्मूले तुशब्दरयानर्थक्यमित्यतः परोक्तव्याप्तिद्विविधनिरासार्थत्वाच्च तादिति भावेन तद्वैविध्यपक्षनिरासपरतया तु-
शब्दं योजयितुं तं पक्षमनुवदति ॥ सा द्विविधेत्यादिना ॥ अन्यथेति । अन्यव्याप्तिमात्रस्यागमकस्य इत्यर्थः ॥ किञ्चेति । अन्यगतया
व्याप्त्याऽन्यस्यागमकत्वादिति भावः । ननु गमकत्वेऽन्यव्याप्तिरेकव्याप्यगुणं व्याप्तित्वमेव तन्त्रम् । न तु स्वनिष्ठव्याप्तित्वं गौरवात् । तच्चा-
भावगताया अपि व्याप्तेरस्त्येवेति युक्तमभावगताया अपि व्याप्त्याऽभावस्य गमकत्वमित्यतो न व्याप्तित्वमात्रं तन्त्रम् । तथात्वे धूमगतया वन्दि-
व्याप्त्या कृतकत्वस्यानित्यत्वगमकत्वापातात् । ततश्च स्वनिष्ठव्याप्तित्वमेव तन्त्रमिति वक्तव्यत्वेन नाभावनिष्ठव्याप्त्याऽभावस्य गमकत्वनिर्वाह इत्या-
शयेनाह ॥ अन्यगतयेति । नन्ववयिनि स्वनिष्ठा व्याप्तिस्तन्त्रं व्यतिरेकिणि स्वभावगतैव । न चोक्तताप्रसङ्गाः । प्रतिषेधयुयोपिभावस्य
नियामकत्वेन तदप्रसङ्गादिति शङ्कते ॥ यदभावयोरिति ॥ अव्याप्तीति । व्यतिरेकिणीति शेषः ॥ यदभाव इति । तथा च व्यतिरेकव्या-
प्त्याऽन्यव्यपेक्षेयानुमानेन व्यतिरेकिणि लिङ्गास्य व्याप्यत्वमस्येवेति नाव्याप्तिरिति भावः । अस्तु तर्हि तत्रैवोपयोग इत्यतो यत्रोपयोगो न तत्र
सा व्यतिरेकव्याप्तिरित्याह ॥ तत्र चेति । कन्धभावेन धूमाभावसाधने व्यतिरेकव्याप्तिरुपयुज्यत इति द्वितियमभ्युपगमेन गूढाभिसन्धिः परिहरति ॥
द्वितीय इति । तर्हि व्याप्तिद्वैविध्यसिद्धेः कथं तद्विरास इत्याशयमजानानः शङ्कते ॥ किञ्चामेति । अभिसन्धिमुद्धाटयति ॥ साऽपीति । व्याप्तिद्वैविध्य-
निरासार्थस्तुशब्द इत्युक्तं तत्र किं तद्विरासस्यापि प्रयोजनमित्यतः परोक्तानुमाननैविध्यनिरास एव तत्प्रयोजनं व्याप्तिद्वैविध्यप्रयुक्तत्वात्तत्रैविध्यस्य
तदभावे सम्भवादित्याह ॥ एतेनेति । एतेनेत्यादिदिष्टाशमेव दर्शयति ॥ व्यतिरेकव्याप्तेरिति । ननु यद्यनुमाननैविध्यं न स्यात्कथं तर्हि प्रमाण-
लक्षणटीकायां त्रिविधमनुमानमिति तत्रैविध्योक्तिः । न चासौ पसतानुवादः । तथा सति सर्वत्र निर्दोषत्वानुवृत्तेर्न बाधितादौ प्रसङ्गः ।
तत्पुनर्द्विविधं दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेत्याद्युक्तग्रन्थास्वास्थ्यप्रसङ्गात् । न हि पसतलक्षणेषु स्वमूलेकत्वामान्यलक्षणगतिनिर्दोषत्वानुवृत्त्याऽतिव्याप्ति-
परिहारो युज्यते । न वा परोक्तविभागोऽन्यत्वेन स्वकृतविभागस्य पुनर्विभागत्ववचनं सङ्गच्छते । यदि चात्र व्याप्तिद्वैविध्यं तुराब्देन व्यवच्छिन्नतीति
काम्यत उक्तेस्तद्वैविध्यं नास्तीति मतं कथं तर्ह्यविनाभावो व्याप्तिः सा द्विविधाऽन्यव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिश्चेति तद्वैविध्यं तत्रोक्तं सङ्गच्छते ।

न चैतदपि परमतनुवादः । यदुक्तं निर्दोषं प्रमितं लिङ्गमनुमानमिति तदयुक्तमित्यादिना व्याप्तिरुपपत्तिमूलमिति मूलमवतार्य तद्व्याख्यानावसरे
युक्तं लक्षणमित्यन्ते ग्रन्थसन्दर्भे मध्यपत्तित्व्यासिद्धैर्विद्योक्तेः परमतानुवादत्वस्य शङ्किनुमप्यशक्यत्वात् । अत एव केचिदित्यादि क्वान्तिरुपाठ-
कल्पनमपास्तम् । तथा सत्यत्रेव तत्रापि तदूषणप्रसङ्गात् । एवं वैधर्म्यदृष्टान्ततद्विरोधवैधर्म्याद्याहरणादीनि व्यतिरेकप्रमानाद्यङ्गीकारश्चापकानि
बहूनि तत्र तत्र सन्तीति वक्ष्यमत्र तन्निराकरणमिति चेत् । मैवम् । भावानवबोधोपात् । न ह्यत्र कवलव्यतिरेकिस्वरूपमेव निराकियते किञ्चाम
व्यतिरेकव्याप्त्या प्रकृतसाध्यगमवरूपमेव केवलव्यतिरेकि । अत एव तथैव दूषितम् । व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयान्वयव्याप्त्या गमकं तु केवलव्यतिरेकि
प्रमाणलक्षणटीकाभिप्रेतमत्राप्यनुमतमेव । अत एव कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमित्यादिना तथैव वक्ष्यति पद्धतावपि । कथं तर्हि केवल-
व्यतिरेकिणः संबन्धहार इत्यादिना तथैवोक्तम् । व्यासिद्धैर्विध्यं तु तदैतद्द्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिन्नगतीति साक्षादेवात्र पद्धतौ च निराकृतम् ।
तथा च साक्षादन्वये गमवरूपैव व्यतिरेकव्याप्तिरत्र पद्धतौ च निराकृता । न सन्वयव्याप्त्यनुमापिकेति न कोऽपि विरोध इति सङ्क्षेपः ॥
तदभावेति । तदभावस्य व्यापकीभूतो भावो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तथा च तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति
हेतुर्द्रष्टव्यः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्दिष्टमिति बोध्यम् । ननु साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानमपि व्यतिरेकिरूपमेव ।
अन्वयाप्रतीतिः । प्रतीतौ च तत एव साध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थिताश्रकृतसाध्यसिद्धौ जातायां सिद्धसाधनेन व्यतिरेकितयोक्तस्यानुमानान्तरस्या-
नवकाशाद्यतिरेकिरूपत्वे च तस्याप्युक्तक्रमेण साध्यव्याप्यत्वानुमित्या तद्वदेव व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयव्याप्तिस्वरूपं व्यतिरेकित्वं वाच्यं तस्याप्येव-
मित्यनवस्था स्यादिति चेन्न । अपक्षवर्गे वा पक्षवर्गेऽपि तत्त्वेनाज्ञाते वा साध्यव्याप्यत्वव्याप्तिश्रम्भेनोक्तविधसाध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थित-
धर्मेण जीवच्छरीरे सात्मकत्वाननुमित्या सिद्धसाधनत्वासम्भवेनोक्ततरूपव्यतिरेकिप्रवृत्तेरनुकूलत्वात् । किञ्च सामान्यव्याप्तेर्धूमादेवेव ग्रहसम्भवेन
सिद्धसाधनशङ्का नावकाशं लभते । अत एव वक्ष्यति । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तौ यथा धूमोऽग्निर्नेति । पद्धतावपि यद्यभावव्यापका-
भावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तं यथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वेनैवोक्तमित्यवधेयम् ॥ अन्यथेति । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यसात्मकं न

भवति तत्प्राणादिमन्त्र भवतीत्येवमित्यर्थः ॥ विवेकिनामिति । विवेकिनां प्रतिपद्यानां विनाऽपि प्रयोगान्तरमेतावन्मात्रेणैव साध्यसाधनभावमुद्ग-
प्रतीतिकतया वा प्रतिपादकानां सङ्ग्रहहचितया वेल्यर्थः । ननु धर्मत्वसाम्येऽपि कुतः । गयोश्चिदेव व्याप्तिर्व्याप्तिरूपसम्बन्धस्योभयसाधारणत्वात् ।
कुतो धूमस्यैव व्याप्यत्वमश्वे व्याप्यत्वमिष्यत आह ॥ द्विविधा हीत्यादिना ॥ यथेति । अयं च परीत्यैव दृष्टान्तः । यद्वृत्तं तद्विनित्यमिति
व्याप्तेः परैरङ्गीकारात् । स्वमते नैवं व्याप्तिः । कृतकस्यापि पुराणादीनित्यत्वेनोक्तव्याप्तेस्तत्र व्यभिचारात् । अत एवात्रारुढ्या स्वपरसम्प्रतिपन्नं दृष्टान्ता-
न्तरमाह ॥ स्वातन्त्र्येति । आदिपदेन गोदाश्रयादिपरिश्रहः ॥ तेऽपि त्रिविधा इति । चतुष्टयी खलु धर्माणां गतिरिति पद्धतौ तच्चतुष्टया-
भिधानं तु साक्षात्परम्परा विभाजकोपाधीनेकीकृत्य चतुष्टयादेवेति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । भूतत्वपरिहारेण भूतत्वस्य भनसि भूतत्वपरिहारेण
च भूतत्वस्याकाशो सत्त्वस्य परैरङ्गीकारेण तद्विलैतद्वृष्टान्तोपपत्तावपि स्वरीत्या भूताकाशस्य भूतत्वेन भूतत्वस्य भूतत्वपरिहारेणावर्तमानत्वात् ।
अभूतस्याव्याकृताकाशस्य च भूतत्वाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परपरिहारेणावर्तमानत्वेनैतद्वृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेस्तादृशं दृष्टान्तमाह ॥
पुरुषत्वेति । तयोः पुरुषविशेषे समावेशेऽपि पाचकत्वस्य पुरुषत्वपरिहारेण स्त्रीषु वृत्तेः पुरुषत्वस्यापि पाचकत्वपरिहारेणापचति पुरुषे वृत्तेर्दर्शना-
दिति भावः । सत्ताजतेः परैरङ्गीकृतत्वेन तस्या द्रव्यत्वव्यापकत्वस्य तद्वीत्या सम्भवेऽपि स्वमते तदनङ्गीकारेण तस्याः स्वपरीत्या दृष्टान्तस्या-
नुपपत्तेस्तादृशदृष्टान्तमाह ॥ धूमवत्त्वेति । कृतकत्वानित्यत्वयोः सत्तानुपवेशाङ्गीकाराश्रयमते तयोस्तुल्यवृत्तित्वेऽपि कृतकत्ववत्तयपि पुराणा-
दावुक्तरास्याऽनित्यत्वाभावेन ॥ आद्यानामिति । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानकृतकत्वानित्यत्वादीनामित्यर्थः । कृतकत्वानित्यत्वयो-
स्तुल्यवृत्तित्वस्य स्वीत्याऽसम्भवात्स्वपरीत्या दृष्टान्तमाह ॥ गुरुत्वेति । अत्रादिपदेन निषिद्धत्वपसाधनत्वादेः परिग्रहः ॥
द्वितीयानामपीति । सङ्कीर्णानां भूतत्वादीनामित्यर्थः ॥ तृतीयेष्विति । परापरभावावस्थितेषु सत्त्वद्रव्यत्वादिष्वित्यर्थः ॥ अपरे-
षामिति । न्यूनवृत्तीनामित्यर्थः ॥ परेषामिति । अधिकवृत्तीनामित्यर्थः ॥ चतुर्थीस्त्विति । तुल्यवृत्तयः कृतकत्वानित्यत्वादय इत्यर्थः ।
ननु कथं कृतकत्वानित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वृत्तिः । कथं च भूतत्वमूर्तत्वादीनां साङ्कर्यं कथं च धूमवत्त्वाग्निमत्त्वादीनां परापरभावाव-

स्थितिः कथं च कृतकत्वानित्यत्वादीनां तुल्यवृत्तित्वमित्यतः पद्वत्युत्तरीत्या तदुपादनीयमित्याशयेनाह ॥ इति सङ्क्षेप इति । यद्वाऽऽभा युक्ति-
रेवोक्ता व्याप्तिरेव सेत्येतावतैवानुमानलक्षणस्य सङ्क्षेपेनोक्तिरुत्तरग्रन्थस्तु न लक्षणपर इत्यनेन ध्वनयति । तर्हि लक्षणकारिभार्यां तदंशस्य लक्षणांश-
समर्पकत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तदितिकर्तव्यतासमर्पकत्वाच्च तदिति भावेनेतिकर्तव्यतासमर्पकतया तमंशं योजयितुं तद्विवर्यमाशङ्क्युत्थापयति ॥
नन्वेति । सर्वेषां बहिर्वर्तिनामिव गृहान्तर्वर्तिनां पुरुषाणामपीत्यर्थः । अज्ञातप्रत्यक्षस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्प्रत्यक्षे साक्षात्कारजनकत्वनदज्ञात-
धूमस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्त्ववर्तीयधूमे बन्दिज्ञानजनकत्वावश्यम्भावादिति भावः ॥ छ ॥ व्याप्यमिति । इदं च मूले व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधन-
त्वमाश्रित्य व्याख्यानमिति बोध्यम् । भाष्यकारीयं व्याप्तिस्मरणसापेक्षस्य व्याप्यज्ञानस्यानुमानस्ववर्णनं मतान्तरनिरासार्थमित्याशयेन न्यायमतमुत्था-
पयति ॥ लिङ्गति । अयं चाग्निना व्याप्तधूमवानितितीयुपलक्षणम् । अयं धूमो बन्दिव्याप्य इतीत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यः प्राभाकरः ॥ अनुमान-
सममिति । अनुमितिजननाय पर्याप्तमित्यर्थः । उक्तस्वरूपज्ञानद्वयस्यानुमितेश्चान्तरावशिष्टज्ञाने मानाभावाज्ज्ञानद्वयस्य हि स्वरूपं पूर्वभाषित्वं
नियमश्च कल्यस्त एव । विशिष्टज्ञानवादिनाऽपि तद्धेतुत्वेन ज्ञानद्वयस्वकारात् । अनन्यथासिद्धिमात्रमेव कल्प्यमिति लाघवम् । विशिष्टज्ञाने चतु-
ष्टयमपि कल्प्यमिति गौरवमिति भावः । ननु ज्ञानद्वयादप्येकस्य विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं लङ्घ्यति विपरीतमेव गौरवमित्यसौ युगपदुपस्थिते हि
वस्तुद्वये लाघवागौरवचिन्तावसरः । प्रकृते च विशिष्टज्ञानस्यैवासिद्धिर्न तदवसर इति ज्ञानद्वयस्य कल्यस्तत्त्वप्रदर्शनपूर्वकं तृतीयज्ञानस्याकल्यस्तत्वासुपाद-
यति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ प्रथमं ज्ञानमिति । यो धूमवानसावभिमानिति महानसादौ व्याप्यधूमस्वरूपं धूमज्ञानमित्यर्थः । आद्यो नैयायिकः ॥
विशकालितेति । व्याप्तिज्ञानं त्वन्मते सामान्यप्रत्यासत्तेरभावात्सिद्धिद्वधूमव्यक्तिमात्रविषयम् । पक्षधर्मताज्ञानं स्वगृहीतव्याप्तिरधूमाविषयम् । एवञ्च
कश्चिद्धूमोऽग्निव्याप्यः पर्वतश्च धूमवानिति ज्ञाने विशकालिते भिन्नाविषये एकधर्मीनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मस्याविषयके इति यावत् । अनुमितिं
न भावयतो नोत्पादयत इत्यर्थः ॥ परस्परवार्तानभिज्ञयोरिति । स्वतन्त्रस्वत्वविषयमात्रपर्यवसितयोरित्यर्थः । अन्यथा किञ्चित्त्वभि-
वन्दिव्याप्यं पर्वतश्च प्रमेयवानिति ज्ञानद्वयमप्यनुमितिहेतुः स्यात् । न च प्रमेयत्वं बन्दिव्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन न गृहीतं धूमत्वं तु

तदवच्छेदकत्वेन गृहीतमिति वैषम्यान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं हि व्याप्येन सह व्याप्तिः । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । न च व्याप्तिग्रहणकाले धूमस्याग्निव धूमत्वस्य धूमनिष्ठया वन्धिव्याप्यया सह व्याप्तिगृहीता पक्षपर्ये व्याप्तिग्रहप्रस्तावोक्तरीत्या व्याप्तिग्राहकसामग्रीसत्त्वेन वन्धिना व्याप्तिग्रहसम्बन्धेऽपि व्याप्तिग्रहसामग्रीविरहेण व्याप्तिधूमत्वयोर्व्याप्तिग्रहस्यासम्भवदुक्तित्वादिति भावः ॥ सङ्कलिते इति । एकधर्मनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वावाहिनीत्यर्थः ॥ सङ्कलयतीति । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरैक्यमितिष्ठत्वं सत्यादयतीत्यर्थः ॥ वृत्त्येति । व्यापारेणेत्यर्थ इति निबन्धः । व्यापारश्च तृतीयलिङ्गापरामर्शरूप इति तद्वर्णनः ॥ न स्वरूपेणैवेति । नोक्तज्ञानद्वयसमवायितामात्रेणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ तद्वेति । तृतीयज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ पूर्व्वेति । तृतीयलिङ्गापरामर्शस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्वा व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मतज्ञानयोरसत्त्वे तत्साध्यविशिष्टज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ वचनादिनैवेति । आप्तवचनादिनैवेत्यर्थः । अष्टादिहेतुस्वन्तरपरिग्रहादिपदम् ॥ प्रतिसन्धनात्मकमिति । विशिष्टविषयकमित्यर्थः । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ यथेति । ननु सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारणत्वात्प्रत्यक्षस्य व्याप्तिपक्षत्वेनानवस्थापत्यैवाप्तवाक्यस्य च व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवेन ग्राहकाभावाद्याप्तिग्रह एव न सम्भवतीति न तस्यानुमानाङ्गात्वात्प्रत्यक्षेनावस्थापित्येत्याशयेनाक्षिपति ॥ नन्वेति । प्रत्यक्षानुमानगमानामेव व्याप्तिग्राहकतया तदाभावास्मिद्धेर्युज्यते व्याप्तिग्रह इति युक्तं तस्यानुमानाङ्गात्वमित्याशयेन परिहरति ॥ यथायथमिति । प्रत्यक्षानुमानगमानामपि प्रत्येकं सार्वत्रिकव्याप्तिग्राहकत्वस्य बाधितत्वेनानुपपत्तावपि धूमादौ प्रत्यक्षस्य व्यतिरेकिप्रयोगानुमानस्य ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादावागमस्येत्येवं स्वयं योयविषये तद्ग्राहकत्वं नानुपपन्नमित्याशयेन यथायथमिति विशेषणम् । ननु साहचर्यदर्शनस्य व्यभिचारसाधारणत्वाच्च प्रत्यक्षस्य धूमादौ व्याप्तिग्राहकत्वमन्यथाऽन्यादावपि धूमादिव्याप्तिग्राहकत्वापातात् । ननु व्यभिचारानुपलम्भे सति सहचारदर्शनं व्याप्यव्यवसायेहेतुरित्यभिप्रेतमतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । किं सकलेदशकालनिष्ठो व्यभिचारानुपलम्भः सहकारितया विवक्षितः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । असदाद्यवाक्यत्वात् । नान्यः । अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं प्रत्यक्षेण व्याप्तिसिद्धिरित्यतो मीमांसासहकृतस्य प्रत्यक्षस्य धूमादावागम्यादिसम्बन्धं गृह्णतो व्यभि-

चारभावादकत्वेन व्याप्तिसाधकत्वस्य यदेवान्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हीत्यनुव्याहृत्या
 व्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणत्वानुपपत्तिरित्याह ॥ यथा चैतदिति ॥ छ ॥ ननु प्रतिज्ञातार्थेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च व्याप्युक्तौरेव परो-
 पदेशत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्ववाप्रतिज्ञाततयाऽनुपपादनीयत्वादित्यत उक्ता व्याप्तिरेव सेत्यनेनैव व्याप्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वे-
 नोक्ततया तदुपपादकत्वेनोत्तरग्रन्थस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनोक्तेत्यादिना व्याप्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वाभिधानस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पराभिमतस्य
 पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिरासस्तत्रयोजनमिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्य तन्नि्यामकप्रसङ्गितं दर्शयितुं तत्प्रसङ्गकृतयाऽनुमानविभागा-
 माह ॥ द्विविधमनुमानमिति । के ते द्वे विधे इत्यतस्ते दर्शयति ॥ स्वार्थमिति । परार्थानुमानस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वेन तस्याभ्याहितत्वाप्रथ-
 ममुदेश इति बोध्यम् ॥ व्याप्तिस्मृतिमदिति । अत्र व्याप्तिस्मृतीति व्याप्तिज्ञानस्योपलक्षणम् । मत्वर्थश्च सम्बन्धः । साहित्यं व्याप्तिज्ञानतत्त्वा-
 रणसहितं लिङ्गदर्शनमिति पद्धतावुक्तेरिति ध्येयम् ॥ परोपदेशापेक्षमिति । व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनमिति वर्तते । नन्वत्रोक्तताया व्याप्तेऽनुमान-
 त्वमित्युच्यते न तु व्याप्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वमिति तत्कथमेनेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिराससिद्धिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥
 व्याप्युक्तिरेवेति । ननु व्याप्युक्तिवलिङ्गोक्त्यादेरपि ससामर्थ्यलिङ्गाप्रतीतिजनकत्वेन परोपदेशत्वस्य स्थितत्वान्निरासैकवकारविशेष इत्यतो नान्नै-
 वकारो व्याप्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वसूचकः किञ्चाम पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति नियमनिराकरणपर एवेति नोक्तदोष इत्याह ॥ एव-
 शब्द इति ॥ पक्षान्तरेति । लिङ्गोक्त्यादिरूपपक्षान्तरेत्यर्थः । कुतोऽत्र पक्षान्तरनिवृत्त्यस्याभाव इत्यत आह ॥ पक्षान्तरस्येति ॥ वक्ष्यमाण-
 त्वादिति । लिङ्गोक्ततावपि चैवं स्यादनुभावविसिद्धिर्भवेत्यादिनेति शेषः । अस्मिन्पक्षे स्मृतावित्यंशवैयर्थ्यमित्यतो व्याप्युक्तेरुक्तविधिलिङ्गबोध-
 कत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तथा तद्योजयितुं बोधकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ अनाश्यासादिति । आ-
 श्वासे च प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हत्वावभिधानानर्थक्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञातेत्युत्तरवाक्यमुक्त्वा व्याप्तिरेवेति पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकत्वादन-
 र्थकम् । न चेदं तत्प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तथाऽपि प्रतिज्ञातार्थसिद्धयर्थमित्यंशवैयर्थ्यात्तस्य पूर्वोक्तार्थोपपादकत्वाभावादिति-

स्यत इदं तस्यातिशयोपादकमेव प्रतिज्ञातार्थसिद्धयर्थमित्यंशश्च प्रथमत एव व्याप्यक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वाच्चानर्थक इति भावेनासङ्गति-
शङ्काप्रदर्शनपुरःसरं तस्यपरिहारकतया प्रतिज्ञातेत्याधंशं योजयन्प्रतिज्ञातार्थोपादकतयोत्तरावयं सङ्गमयति ॥ नन्वेति ॥ अत्राहार्थमिति ।
यदोदितेति यदाशब्दश्चवर्णादिति भावः ॥ आक्षेप इति । उत्तराभावेन प्रशार्थत्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि कथमसङ्गतिपरिहारः कथं च
व्याप्तिवचनमात्रस्य परोपदेशत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । ननु लिङ्गं तत्र विजानत इत्युत्तरमूलमवश्यम् । न च लिङ्ग-
गत्य सिद्धत्वेवोधनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यातिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदर्थेहेतूपनययोरानर्थक्यमिद्विस्तृत्योजनमिति वाच्यम् । तयो-
रानर्थक्यवर्णनस्यापि प्रयोजनाभावात् । न च पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति पराभिमतपञ्चावयवनियमनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तद्विधि-
मेऽपि क्षत्यभावेन तन्निरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रागुक्तस्य व्याप्यवस्तुवित्तमात्रस्य परोपदेशत्वोपादनार्थं तदिति भावेन सहेतुकं नियमपक्ष-
मुपपादयितुमुपक्षिपति ॥ स्यादेतदिति ॥ अनुमानमिति । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं यावता स्यातादतोऽप्यवश्यवद्वन-
व्यत्वात् । पञ्चावयववाक्येन च वक्ष्यमाणरित्या तस्मिद्विस्तृतिप्रथमसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । ननु व्यधिकरणयोरपि नदीपरोपदेशवृष्टयोर्मह्यभावा-
भावदर्शनेन पक्षधर्मताया अनवश्यकत्वेन तत्समर्पकेहेतूपनययोरानर्थक्यमेवेति कथं पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वानियम इत्यतस्तन्गतेऽपि तदु-
पयोगं वस्तुमुपोद्धातमाह ॥ पक्षधर्मतामिति ॥ अन्यथेति । लिङ्गस्यासत्तायामित्यर्थः । व्याप्ते रूपादिवद्वर्तिसत्तामापेक्षधर्मत्वेनासङ्गिषधर्मत्वाद्यु-
पपत्तेरिति भावः । अस्त्वेवं लिङ्गस्य सत्त्वावश्यम्भावः किमेतावदेत्यत उपोद्धातफलमाह ॥ सा चेति । किमयं राज्ञामज्ञेत्यतो विषये दण्डमाह ॥
तथा सतीति ॥ यस्यकस्यचिदिति । पर्वतदेरित्यर्थः ॥ सर्वस्यापीति । पर्वतादितोऽन्यस्यापीत्यर्थः । कुत्र किं विवक्षितं यद्धर्मता लिङ्गस्यापो-
क्षितेत्युच्यत इत्यत उक्तं व्याप्यनुसारेणेति । व्याप्तिग्रहप्रकारानुसारेणेत्यर्थः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्देशः । व्याप्तिप्रकारश्च कयोश्चित्समान-
कालदेशयोर्व्याप्तिः । कयोश्चित्समानदेशेऽपि भिन्नकालयोः कयोश्चित्समानकालेऽपि भिन्नदेशयोः कयोश्चिद्विदेशकालयोः कस्यचिदादेश-
कस्य समानदेशेऽपि सार्वकालीनेन कस्यचिसार्वकालिकस्य समानदेशेऽपि कादाचित्केन कस्यचिदप्रदेशवर्तिनो व्याप्यवर्तिना कस्यचिद्व्याप्यवर्ति-

नः प्रदेशवर्तिना कयोश्चिदकावयववर्तिनोरप्यवयवभेदेनेति पद्व्युत्तरीया द्रष्टव्याः । तथा च धूमान्योः समानदेशयौव्यासिग्रहाच्च यस्यक-
स्याचिद्धूमवत्त्वादिना तदन्यस्यापि वन्हिमत्त्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ प्रमाणजिज्ञासेति । कस्मादिदं प्रमाणाश्रयितव्यमिति प्रमाणजिज्ञासोऽपानाये-
त्यर्थः । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ पर्वतोऽग्निमानितीति ॥ यत्तावदिति । इदं च हेतूपनयनिरासपरं मूलं प्रतिज्ञानिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्येति
द्रष्टव्यम् ॥ विवादेनेति । पर्वतादग्निमानयेति नियुक्तः कश्चिद्ब्रूते नाग्निमान्पर्वत इति । अन्यस्त्वग्निमानित्येवं विवादेनेत्यर्थः । न च समयब-
न्धादिना विप्रतिपत्तिर्व्यवहितेति वाच्यम् । समयबन्धानन्तरभावनां कुतोऽग्निमानिति प्रश्नेति पुनरपि साध्योपस्थितेरित्यत्र तात्पर्यात् ॥ आकाङ्क्षे-
ति । कस्मात्प्रमाणादग्निमानिति प्रमाणाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ समर्थितत्वादिति । मानलक्षणादाविति शेषः । एवमुपलक्षितं दोषमाभिधायेदानीं मूलो-
क्तं दोषं सङ्गमयितुं धूमवत्त्वस्य पर्वतवर्तितयाऽजगतत्वेन तदवगमार्थस्य हेत्वादिरानर्थक्यप्रसक्तावपि तद्धृतितयाऽनवगतत्वे तदप्रसङ्गाच्च हेत्वादे-
नेत्यर्थसमर्पकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतो यदि लिङ्गमसिद्धं स्यादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन विकल्पद्वयं कृत्वाऽऽवपक्षनिरासपरत्वेन मूलं योजयितुं प्रसज्यति ॥
तथाऽपीति ॥ विषधितस्थल इति । तच्च पक्षादिरूपं बोध्यम् । साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्याभासतां निराकरोति ॥ अविशिष्टमिति ।
ननु यदि स्मारकमात्रं स्यादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च हेतूपनययोः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वाच्चानर्थक्यमिति वाच्यम् ।
प्रापकाभावेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यशङ्काया एवानुदयात् । न च व्याप्तिवाक्यस्य स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यदर्शनेभवे तस्यापकाविति वा-
च्यम् । व्याप्तिवाक्यस्य व्याप्तिप्रत्यायकतयैव सार्थक्यसम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्यैवासिद्ध्या तस्य तस्यापकत्वायोगादित्यतो व्याप्तिवाक्यस्य
हेतूपनययोर्विोक्तविकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिप्रत्यायकत्वासम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य व्याप्युक्तिमात्रं परोपदेश इति वदता सिद्धान्तिनाऽ-
वश्यं वक्तव्यत्वात्तन्न्यायेन हेतूपनययोरपि तथा सार्थक्यशङ्कोपपत्तेन तन्निरासपरोत्तरवाक्यैवेत्यर्थमित्यभिप्रेत्य विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्याय-
कत्वानुपपत्तिप्रदर्शनेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य सिद्धान्तिनं प्रत्यवश्यभ्युपगमनीयत्वमुपपादयन्नेव तन्न्यायेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थ-
क्यशङ्कां चोत्थाप्य तत्परिहारस्तयोत्तरवाक्यं योजयितुं विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्यायकत्वानुपपत्तिशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ न-

कृतमवेति । स्वाङ्गनोक्तलक्षणाभिधानप्रयोजनक्षेपनिरासाप्रस्ताव इति शेषः । सारकत्वोक्त्या विदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति हेत्वादेवैश्यानिरासेऽप्यविदित-
लिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति तदसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यतः सारकत्वोक्तौ जिज्ञासाजनकत्वोपलक्षणत्वेन सारकत्वमात्रपरत्वाभावादविदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं
प्रति स्मारकत्वसम्भवेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वसम्भवेन हेतूपनययोरर्थवत्त्वलाभाच्चानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ स्मारकत्वमिति । एवं तर्हि स्मारकमात्रमिति
मात्रशब्दानुपपत्तिरेतन् स्मारकत्वातिरिक्तप्रकारमात्रनिषेधादित्यतोऽनभिमतप्रत्यायकत्वमात्रस्यैव तेन निरासेन जिज्ञासाजनकत्वादिरूपप्रकारस्यानि-
षेधाच्च तदुपलक्षणायां मात्रशब्दानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्यवच्छेदमाह ॥ मात्रग्रहणेनेति । हेत्वादिकमिति पक्षधर्मतोपेतस्य लिङ्गास्येति
च मूले श्रवणात्कथमस्माद्वाक्याद्धेत्वादेः पक्षधर्मतोपेतलिङ्गास्मारकत्वादिना सार्थक्यसिद्धिरित्यतोऽपेक्षितशेषपूर्णेन तस्मिद्विरिति भावेनापेक्षितं
शेषं पूरयति ॥ हेत्वादिकमिति । इति चेत्ततः परं शेष इति वर्तते । स्मृतौ मात्र प्रयोजनमित्यस्योक्तक्षेपपरिहारकत्वज्ञापकाभावाच्च
तत्परिहारकत्वं सम्भवतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति ॥ स्यादित्यतः परमिति । स्मृतौ मात्र प्रयोजनमिति स्मृतुः प्रयोजनाभावोक्त्या हेत्वा-
देर्लिङ्गापक्षधर्मत्वस्मारकत्वेन सार्थक्यशङ्कानिरासेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वेन सार्थक्यशङ्काया अनिरासान्नोक्तक्षेपपरिहारकत्वस्य सम्भवतीत्यतः
स्मृतुरित्यस्य जिज्ञासित्रुपलक्षणत्वेन स्मृतुर्जिज्ञासितुश्चात्र न प्रयोजनमित्यर्थलाभाज्जिज्ञासितुरपि प्रयोजनाभावप्रतिपादनाद्धेत्वादेस्तज्जिज्ञासाजनकत्वे-
नापि सार्थक्यशङ्कानिरासोपपत्तेर्युक्तमाक्षेपपरिहारकत्वस्य वाक्यस्येत्याशयेनाह ॥ स्मृतुरिति । नन्वत्र स्मृतुरित्यन्येन व्याप्तिवचनेनैव पक्षधर्म-
तोपेतलिङ्गास्मरणसिद्धिरुपेक्ष्यशसमर्पणेऽपि हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थकरूपसाध्यांशसमर्पणसङ्गो दोषः । अत्र न प्रयोजन-
मित्यन्ये च हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थकरूपसाध्यांशसमर्पणेऽपि व्याप्तिवचनेन पक्षधर्मतोपेतलिङ्गास्मरणसिद्धिरुपेक्ष्यशसमर्पण-
प्रसङ्गो दोष इत्यतोऽत्र स्मृतुश्च प्रयोजनं नैत्युभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र स्मृतुरित्यन्ये उक्तहेत्वंशसमर्पणेपयोगितयाऽत्रेत्यस्यार्थमाह ॥
अत्र व्याप्तिवचन इति । तर्हि व्याप्तिवचनस्य स्मरणहेतुत्वादनेनेति तृतीयया भवितव्यमत्रेति सप्तमी तु कथमाधिकरणत्वादेरभावादित्यत आह ॥
निमित्तसप्तमीति । तथा च व्याप्तिवचनेनेति सिध्यतीति भावः । अत्र न प्रयोजनमित्यन्ये उक्तसाध्यांशसमर्पणाभिद्ध्यैतदुपयोगितयाऽत्रेत्य-

ल्यस्यार्थमाह ॥ हेत्वादाविति चेति । इयमपि निमित्तसप्तमीति चार्थः । तथा च हेत्वादिनेति सिध्यतीति हृदयम् । यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्ती-
 त्यादौ हननक्रियायाश्चर्मार्थत्वेन चर्मण उद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य चर्मणो हन्ति कर्मणा द्वीपिना योगस्य च सत्त्वात्तत्र निमित्तारकर्म-
 योग इत्यनेन सप्तम्युपपत्तावपीह पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणस्य व्यासिवचनार्थताया वा हेत्वाद्यर्थताया वा भावेन व्यासिवचनस्य हेत्वादेश्चोद्देश्यतया
 फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य कर्मयोगस्य चासत्त्वेन निमित्तारकर्मत्वेन सप्तम्यप्राप्त्या तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमयुक्तेत्याभाति । तथाऽप्य-
 न्तर्धौ येनेत्यत्रान्तर्धेऽद्देश्यतायाः फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्येच्छाकर्मणा दर्शनेन योगस्य चासत्त्वेऽप्यन्तर्धाविति सप्तम्या निमित्तसप्तमीत्वस्य न्यास-
 कारेणोक्तत्वात्तन्मत्ताश्रित्य तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमित्यवधातव्यम् । किं गदुक्तं सर्वं यदुपलक्षणत्वं स्मारकमित्यस्योच्यत इत्यतस्त-
 त्वरूपदर्शनपूर्वकमत्र स्मर्तुरत्र प्रयोजनं नेत्युक्तार्थोहेतुसाध्यांशसमर्पकत्वं च दर्शयन्नेव श्रुताद्याहृतपदं सम्बन्धप्रदर्शनेन वाक्यं योजयति ॥
 ततश्चेति ॥ व्यासिवचनवदिति । यथा व्यासिवाक्यं गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकमगृहीतव्याप्तिकं प्रति तज्जिज्ञासाजनकं तथेत्यर्थः ॥ अनु-
 सन्धानेति । लिङ्गतयाऽनुसन्धानेत्यर्थः । ननु हेत्वादेस्तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्पक्षधर्मत्वोपेतलिङ्गस्मारकत्वाद्युपपत्तावपि व्यासिवचनस्य तत्रासामर्थ्या-
 त्कथं पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिकमित्यतो हेत्वादेः प्रत्यायकत्वस्य सामर्थ्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्यभावाभावाभ्यां हेत्वादिव्याप्ति-
 वचनयोः प्रत्यायकत्वाप्रत्यायकत्वोपपत्त्या व्यासिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्धवत्सम्भवेऽपि स्मारकत्वपक्षे तस्य सादृश्याद्यपेक्षत्वात्सामर्थ्यानिपेक्षत्वेन
 सादृश्यादेश्च हेत्वादाविव व्यासिवचनेऽप्यविशिष्टत्वाद्भयोरपि स्मारकत्वोपपत्तेर्व्यासिवचनेन तस्यान्यथासिद्धिवर्णनमुपपन्नमेवेत्यभिप्रेत्य वाक्याभिप्रा-
 यमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । वाक्यतया आप्तवाक्यतयेत्यर्थः । तदेति । आगतया प्रत्यायकतायाः शक्यापरपर्यायसामर्थ्यापेक्षत्वाद्यासिवचने
 च तदभावाच्च व्यासिवचनस्य पक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इति भवेन्न चैवमिति भावः ॥ स्मारकत्वादिनैवेति । परस्परस्मिन्ननाधारेन
 प्रत्यायकत्वायोगादिति भावः ॥ सादृश्येति । परोपदेशरूपहेत्वादाविति शेषः । तस्यैव संस्कारोद्बोधोपयोगितया क्लृप्तत्वादिति भावः । तर्हि
 तद्भावाभावाभ्यामेव हेत्वादिव्यासिवचनयोरपि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वात्सामर्थ्यरूपपत्तेर्न व्यासिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्धिसम्भव इत्यतः

स्यादेवं यदि सामर्थ्यस्यैव सादृश्यादेरपि तयोर्भावाभावौ स्यातां न चैतदस्तीत्याह ॥ तदिति ॥ तदीयेति । अनेन पक्षधर्मताया व्याप्तिवचना-
प्रतिपाद्यत्वेऽपि तदवगतव्याप्यसम्बन्धित्वाद्वाप्यविवेचनेन तस्मृतिरूपपक्षेयुक्तं भवति । न चैवं समामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादुक्तपरोपदेश-
लक्षणस्यात्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र जनकशब्दस्य प्रयोजकत्वमात्रपरत्वेन तद्वनकाशात् । अन्यथा वाद्युक्तपञ्चवयववाक्यस्याऽऽदुक्तविध-
लिङ्गाप्रतीतिजनकत्वाभावेनासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः । इयं च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्मिन्नुक्तैरन्यतरस्य स्मृतिर्भवतीत्युक्तदृश्यते सलु लोके
पदैकदेशेन पदार्थस्मृतिरित्युक्तिवरुथाबाह्यप्रयोगाभिप्राया वा वादकथाभिप्राया वैकोक्तिमात्रेण द्वांशस्मृतिमत्पुरुषविशेषाभिप्राया वा कैमुल्याभिप्राया
वा न तु द्वयोरन्यतरदेवाभिधेयमित्याभिप्राया । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां स्मरणं तु पदैकदेशादिनाऽपि दृष्टं किमु न प्रतिज्ञादिनेति कैमुरय-
मेवोक्तमिति ध्येयम् । एवं हेतूपनययोर्वैयर्थ्यप्रतिपादकलिङ्गां तत्रेत्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन तयोरेव स्मारकत्वादिना सार्थक्यशङ्कानिरासपरत्वेन यदी-
त्यादिवान्यं व्याख्यातम् । सम्प्रति न पञ्चावयवोक्तौ चेत्याद्युत्तरग्रन्थानुरोधेन पञ्चावयववाक्ये परोक्तस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गाप्रत्यायकत्वस्य
निरासार्थत्वमस्याभिप्रेत्यागमतया तत्प्रत्यायकत्वपक्षे तदयोगात्कथं तन्निरासकत्वमस्येत्यतोऽस्य स्पष्टदूषणतया तत्र दूषणानभिधानं भाष्यकाराणां
नाचातुर्यापादकमित्याशयवान्प्रत्यायकत्वं विकल्प्याद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुमाह ॥ यदेति । आसवाक्यतया बोधकत्वे
प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यमिति वक्ष्यमाणदोषमभिप्रेत्य कश्चिदित्युक्तम् । तर्ह्यगमतया प्रत्यायकत्वमित्याद्य एवास्त्वित्यत आह ॥
न चेति । कुतो नेत्यत आह ॥ वादिप्रातिवादिनोरिति । उक्तमेवार्थं कैमुत्यन्यायेनोपपाद्यति ॥ दृश्यत इति ॥ पदैकदेशादित इति । अत्रा-
पिपदं कैमुत्यसूचनार्थं समग्रपदस्मरणद्वारेणेति शेषः । समग्रशब्दस्यैवार्थं गृहीतसङ्गतिकतया तस्मारकत्वेऽप्येकदेशस्यातथात्वेन पदार्थस्मारकत्वा-
भावात् । अवाक्यस्थपदाभिप्रायं चेदमतो न सिद्धान्तविरोधः । यद्वा परीत्येदमभिधानमिति न कश्चिच्छुद्धोपद्रवः । आदिपदेनावान्तरवाक्यैकदेशस्य
पदस्य परिग्रहः । ननु महावाक्यैकदेशस्यावान्तरवाक्यमात्रस्य प्रयोगादर्शनात्कथं तादृशस्य व्याप्तिवचनमात्रस्य तत्स्यादित्यत आह ॥ शान्ने चेति ।
तत्राप्तामप्यमासप्रामाण्याश्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमित्यादाविति शेषः ॥ तत्रेति । लोकशान्त्येतिरर्थः ॥ अनुसरणमिति । पदैकदेशादि-

तोऽपि पदार्थस्मरणानुसरणमित्यर्थः ॥ तदिति । आप्तत्वावधारणमित्यर्थः । अन्यथा न्यूनादिनिग्रहोद्भावनानुपपत्तेरिति भावः ॥ न हीति ।
 तथा च प्रतिवादिन्याप्रत्यनवधारणेन तद्वाक्यस्याप्तवाक्यतया निश्चयकत्वेऽपि स्मारकत्वमुपपन्नमिति भावः । प्रतिवादिन्याप्रत्यनवधारणमात्रेण तद्वा-
 क्यस्य स्मारकत्वमपि नास्तीत्यङ्गीकुर्वीत प्रति विपक्षे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ सांव्यावहारिक इति । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वाद्यन्न
 सात्मकं तन्न प्राणादिमद्वया घटः । न च तथेदं तस्मान्न तथेति सांव्यावहारिकः । केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि स्मारको न स्यादित्यर्थः ॥ उपपा-
 दितत्वादिति । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वाद्यप्राणादिमत्तत्सात्मकं प्राणादिमत्त्वेदं तस्मात्सात्मकमित्युक्ते घूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्हेत्येते
 तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् यो यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी स
 तद्वाप्तो यथा घूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिक्रतया सङ्ग्रहरुचितया वेति पूर्वग्रन्थेन वास्तवप्रयोग-
 परिमाणान्यथास्वस्योपपादितत्वेनाकाङ्क्षानुसारेण तथैव प्रयोक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रतिवादिन्यपीति । प्रतिवाद्युक्तवचनेऽपीत्यर्थः । आप्तवाक्यवदिति
 शेषः ॥ अनुसरण इति । पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणदेरिति शेषः ॥ निग्रहेति । न्यूनादीत्यर्थः । प्रमापकत्वांशपरिहारेण ज्ञापकत्वांशे
 लोकशास्त्रप्रहरीत्यनुसारि वादिवाक्यमव्याप्तवाक्यवदनुसरणीयमेवेति परिहरति ॥ लौकिकेति ॥ लोकिकशास्त्राख्यव्यवहारानतिक्रमेऽति
 निग्रहस्थानस्य इत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनि न्यूनवचनस्य किं प्रकरणाद्यापन्नतया न वदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहाधायकत्वान्निग्रहस्थानत्वेऽपि
 प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तने तदभावात्कथं निग्रहस्थानत्वमिष्यत आह ॥ किं प्रकरणेति । प्रकृतेऽपीति । प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनेऽपीत्यर्थः ।
 यद्वा ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेन न्यूनादेर्निग्रहस्थानं सम्भवति । अप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेनाप्रतिपत्तिलिङ्गत्वाभावादिति चेत्तर्ह
 तादृशे प्रतिवादिवचनेऽप्युक्तनिश्चयासम्भवेन न्यूनादेस्तन्न स्यादिति समानम् । यदि च प्रतिवादिवचनेऽप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेऽपि
 प्रकरणाद्यापन्नतया वाऽयं न वदतीत्युक्ताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वान्यूनानादेर्निग्रहस्थानमिति मन्यसे तर्हि प्रकरणाद्याप-
 नस्यावचनेऽप्युक्तविधनिश्चयासम्भवेऽप्युक्तविधिसन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गात्प्रकरणद्यापन्नस्यावचनमपि निग्रहः स्यादिति तुल्यमित्याशयवा-

नाह ॥ किं प्रकरणादीति । ननु वचनपञ्चावयवोक्तौ चेत्पुनरावयवमनर्थकम् । न च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतिस्थिभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्मात्तिपादनस्याध्ययनार्थकत्वात् । न च पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशान्निरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेत-
लिङ्गानुसन्धायकस्मार्तत्रणे परोपदेशात्प्रतीत्यजनकत्वस्य परोपदेशान्निरासे सामर्थ्यादित्यतः समामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशान्निराससम्भवेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे उक्तविधप्रतीत्यजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशान्निरासोपपत्त्या तदर्थतयोक्तविधप्रत्ययजनकत्वव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वेन तत्परस्योत्तरवाक्यस्य सार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य तन्मतनिरासपरतयोक्तवाक्यं योजयितुं तदुत्थापयति ॥ अपर आहति ॥ प्रमेयेति । पक्षे साध्यवधारणार्थमित्यर्थः ॥ प्रमाणेति । लिङ्गरूपेत्यर्थः । ननु प्रमेयवधारणस्य लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शकेन हेतुनैव सिद्धिसम्भवात्किं तदर्थं पञ्चावयवव नियम इत्यतो न प्रमेयनिश्चयमात्रमिह प्रमेयवधारणमभिमतं किन्नाम निर्विवादतत्प्रतीतिरेव । सा च न लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शनमार्तत्रणे सिध्यतीत्यस्तत्सिद्धयर्थं पञ्चावयवव नियम इत्याशयेनाह ॥ प्रमेयवधारणं चेति । यदि प्रमाणोपदर्शनेऽपि न निर्विवादा तत्प्रतीतिर्भवति तर्हि तत्प्रतीतावुपायान्तराभावात्सा न स्यादेवेति परार्थानुमानकथैव लुप्येतेत्याशयेन पृच्छति ॥ किन्नामेति । निरस्तसमस्तदोषशङ्कस्य लिङ्गास्यैव निर्विवादतत्प्रतीतावुपायस्यान्वानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ तदाभासोद्धारणापीति । अन्यथा आभासानुद्धारे ॥ उदाहरणवाक्येनेति । तस्य व्याप्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ तस्मादेवेति । सिद्धे सत्यारभस्य नियमार्थत्वादिति भावः ॥ पञ्चावयवोक्तावपीति । पञ्चावयवप्रयोगेणैव तद्वसितौ च तावतैव कथामुद्रणापातादिति भावः ॥ किन्त्विति । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वादिति भावः ।

अनु०—इष्टान्तविषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिध्रुवा ॥

मु०—नन्वेतदयुक्तम् । उदाहरणावयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात् । निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि विवादानवसाने सर्व (दाऽ) याऽपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह ॥ दृष्टान्तेति । दृष्टान्तपदेनोदाहरणार्थमुपलक्षयति । आदिपदेनोपनयनिगमनार्थग्रहणम् ।

विषयसमर्पणम् । एवं यथा प्रतिज्ञातार्थे । साधनं वक्तव्यमिति शेषः । स्यादेवेति सम्बन्धः । तुशब्दो यस्मादित्यर्थः । अयमर्थः । सत्यमुद्धृताभासात्ममाणत्वेमेयावधारणं भवतीति । किन्तु पञ्चभिरव्ययवैस्तादृशप्रमाणप्रतीतिरेव न भवतीति ब्रूमः । आभासोद्धार-
परोदाहरणाद्यर्थविप्रतीपत्तौ तत्साधनस्यापि वक्तव्यत्वात् । न च तत्र विप्रतीपत्तिर्न कर्तव्या । नापि वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिः । प्रतिज्ञार्थ-
समानयोगक्षेपत्वात् । न चोदाहरणादिष्वेव सर्वशङ्कोद्धारकारणमस्ति । अनुपलम्भात् । पञ्चावयवप्रयोग एव कथामुद्गृहणापातात् । अतः
प्रमेयनिर्णयावधित्वेऽनुमानप्रयोगस्य न पञ्चावयवत्वनिर्णयो गुज्यते । अपि तु कथापरिसमाप्त्यवधिकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति । सत्यं
निःशेषतो विवादनिवृत्तिर्न पञ्चावयवप्रयोगेऽपि भवतीति । तथाऽव्यवान्तराक्राड्क्षानिवर्तकत्वेन पञ्चावयवमेवान्तरवाक्यं परिसमाप्यत
इत्यत आह ॥ लिङ्गन्ति । चो हेत्वर्थे । अनुमेति तत्सम्बन्धिवाक्यमुपलक्ष्यते । एवं सति किमत्र प्रमाणमित्यवान्तराक्राड्क्षानिवृत्ति-
हेतौ धूमवच्चमिति लिङ्गोक्तौ कृतायामप्यवान्तरवाक्यपर्यवसानमवश्यं भवतीति तन्मात्रमेव वाक्यमङ्गीकरणीयम् । न तु पञ्चावयवत्व-
नियतिरिति । यदुक्तं स्मरणादिमात्रहेतुत्वेन वाक्यस्योपयोगस्तच्च व्याप्तिवचनमात्रेण भवतीति व्याप्तिरेव वक्तव्येति तदुक्तम् । तथा
सति लिङ्गमात्रवचनस्यापि प्रयोक्तव्यत्वापातात् । सम्भवति हि तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मतास्मरणादिहेतुतेत्युक्ताभिप्रायमजानानस्य चोद्यं
वा परिहरति ॥ लिङ्गन्ति । यथा व्याप्त्युक्तावेवं लिङ्गोक्तावप्यनुमावसितिर्ध्रुवा स्यात् । इष्टापादनमेतदित्यर्थः । चशब्दः प्रतिज्ञाहेतु-
गर्भेत्याद्युक्तपक्षान्तरसमुच्चये । न चैवं सति व्याप्तिरेवत्यवधारणानुपपत्तिः । येन येन प्रकारेण व्याप्त्यादिस्मरणादिकं भवति ।
यश्च सांव्यावहारिकस्तं तमुपादाय नियमनिराकरणस्य तत्रेष्टत्वादित्यभिसन्धिः । एतेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोगेतार्थताऽपि
समर्थिता वेदितव्येति ॥ छ ॥

टि०—निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वस्यैव परेणङ्गीकारात्तदनुरोधेन न पञ्चावयवोक्तौ च निर्विवादसाध्यप्रतीतिर्भवेदित्येव वक्तव्यतया वि-
वादावसिथभावमात्रव्युत्पादनमसङ्गतमित्यत आह ॥ विवादिति । ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य सिद्ध्या निर्विवादसाध्यप्रतीतिरि-

युक्तस्य तदवयवयोरैव परेण शङ्कितस्वात्तदनुरोधेनोदाहरणादिषु चैवं स्यादिति वक्तव्यं दृष्टान्तादिष्विति तु कथमुक्तमित्यत आह ॥ दृष्टान्तप-
देनेति । अर्थद्वारेणैव वचने विवादो न स्वातन्त्र्येणेति भावेनोदाहरणमित्यनुक्तोदाहरणार्थमित्युक्तमिति शेष इति । एवमित्यत्र यथा प्रतिशार्थ
इति शेषः । साधनमित्यत्र वक्तव्यमिति शेष इति भावः ॥ स्यादेवमिति सम्बन्ध इति । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादवशब्दस्य स्यादित्यनेन
सम्बन्ध इति नानर्थक्यमिति भावः । ननु निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यनुदये सर्वथाऽपि तदनुदयप्रसङ्गास्तदुदये च
पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्त्या निर्विवादसाध्यप्रतीतिरवश्यम्भावाच्च पञ्चावयवस्थादिना तद्विषेधानुपपत्तिरित्युभयतः पाशा-
रज्जुरित्यं भवतामापन्ना । यच्चोदाहरणार्थस्य साधनीयस्वप्रसङ्गनं तदसत् । निर्निबन्धनत्वात् । न च प्रतिज्ञार्थस्य साधनीयतादर्शनमेव तत्प्रस-
ङ्गमिति वाच्यम् । विप्रतिपत्तिभावाभावाभ्यां वैषम्येण तस्य साधनीयत्वेऽप्युदाहरणार्थस्यासाधनीयत्वोपपत्त्या तस्य तदप्रसङ्गकत्वात् । उभयत्र
विप्रतिपत्तिभावेऽपि वोदाहरणार्थविषयिण्यास्तस्याः साधनमन्तरेणापि वाङ्मात्रेणैव निवृत्तिसम्भवात्तेन तदनिवृत्तावपि वा विशेषदर्शनादेव तत्र
तद्विनिवृत्तिसम्भवान्न तदर्थस्य साधनापेक्षामित्यत आह ॥ अस्यमर्थ इति ॥ तस्या च निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेरेव प्रमेयाव-
धारकत्वाल सर्वथा तदनुदयप्रसङ्गादपि प्रमेयावधारणप्रसङ्गो निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेस्त-
त्राप्यविकलत्वादियुक्तदोषतादवस्थामित्याशयेन पृच्छति ॥ किन्त्विति । निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेः प्रमेयावधारकत्वपक्षे सस्यां तस्यां
तदवधारणप्रसक्ततावपि न पञ्चावयवप्रयोगे तदवधारणं प्रसज्यते । तत्रोक्तविधप्रमाणप्रतिपत्तेरेवाभावादित्याशयवान्परिहरति ॥ पञ्चभिरिति ।
ननु चोदाहरणार्थवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतस्वास्म्यं पञ्चभिवयवैस्तादृशप्रतीत्यनुदय इत्यत आह ॥ आभासोद्धारोऽर्थे । ननुदाहरणार्थे
विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेरेव किन्न स्यादित्यतस्तथा सत्यविशेषेण प्रतिज्ञातार्थेऽपि विप्रति-
पत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेति परेणापि वक्तुं शक्यत्वात्तत्साधनानर्थक्यं स्यादित्याशयवानाह ॥
प्रतिज्ञार्थेति । ननु चोदाहरणार्थविप्रतिपत्तावपि वाङ्मात्रेणैव तदनिवृत्तावपि तत्र विशेषदर्शनादेव तद्विनिवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनसापेक्षमिति

तस्माद् प्रतिज्ञार्थेऽपि तत एव तद्विष्टातिसम्भवाच्च तत्साधनापेक्षत्वं स्यादिति प्रतिबन्धो सूचयन्नेव वस्तुस्थितिमाह ॥ न चेत्यादिनाऽनुपलम्भा-
दित्यन्तेन । तदनुपलम्भे विप्रतिपद्यमानं प्रति बाधक्रमाह ॥ पञ्चेति । इतीत्यस्यायमित्यनेन सम्बन्धः । न पञ्चावयवत्वानियमो युज्यत इति
तावन्मात्रस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेन प्रमेयनिर्णयाभावादिति भावः ॥ अपि त्विति । दृष्टान्तकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वेन प्रमेयनिर्णाय-
कत्वादिति भावः । ननु लिङ्गोक्तिमात्रस्याप्यवान्तरशङ्कानिर्वर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वप्रतिपादनमर्थकमित्यतः पञ्चावयववाक्यस्य सकलशङ्कानिवर्त-
कत्वाभावेऽप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वापरोपदेशत्वं वदन्तं प्रति प्रतिबन्धत्वेन लिङ्गोक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्च
तदिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्यावान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेन परोपदेशत्वशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ सत्यमिति ।
अपिशब्देनैव समुच्चयस्य सिद्धत्वाच्चराब्दान्तरार्थक्य हेत्वर्थत्वाच्च तदित्यशयेन चराब्दार्थमाह ॥ चो हेतविति । लिङ्गोक्तिमात्रे-
णान्तरवाक्यपरिसमाप्तैकत्वव्यत्यादनुमावसरोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ अनुमेतीति । लक्षणामूलभूतशक्यसम्बन्धामावास्तथानुशब्देन वाक्यलक्षणे-
त्यत उक्तं तत्सम्बन्धीति ॥ उक्ताभिप्रायमिति । एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न तु पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः पक्षान्तरस्य स्वयमेव वाक्यमाण-
त्वादित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ॥ छ ॥

अनु०—विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम् ॥ प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुभया ह्यसङ्गतिः ॥

सु०—निर्दोषतामन्तर्भाव्य युक्तिरनुमेत्युक्तम् । दोषपरिज्ञान एव तद्वियुक्ता युक्तिः सुज्ञानेत्यतो युक्तिदोषो निरूपणीयः ।
धूमादेरन्यादिप्रामितिजनकत्वेऽपि यन्निमित्तं काश्चिदर्थोऽर्थान्तरज्ञानं न जनयति संशयविपर्ययो वा करोति स युक्तिदोषः । स द्विविधः
साक्षाद्वाचनिकश्च । तत्राद्यं विभागोनादिशति ॥ विरोध इति । प्रायेणानुमानदोषा विरोध एवान्तर्भवन्तीति प्राधान्यात्प्रथमं तदुद्देशः ।
एवेति परपरिसङ्ख्यानामाधिक्यं निराकरोति । दोषाणां सतामैवान्तर्भावत् । अनन्तर्भूताणां च दोषस्त्वनिरासात् । साक्षादिति
वचनोपधानेन विनाऽर्थनिष्ठम् । (उक्तं यु) उक्तं युक्तेः सामर्थ्यम् । दूषणं त्विति तुल्यद्वयसम्बन्धः साक्षात्त्विति वा । युक्तैर्युक्तित्वा-

भिमतस्यार्थस्य । साधनाधिमत्स्यार्थस्य साध्याधिमतेनार्थेन सम्भावितप्रतीतिरस्यापि साध्यसाधनभावस्य वाच्यलक्षणस्योपपत्त्यर्थं विरोध इति शिष्यैरेवोक्तमित्याशयवानसङ्गतिं निरूपयति ॥ प्रतिज्ञायाभिनि । प्रतिज्ञापटनं तदर्थो लक्ष्यते । विषयसम्पत्तीयम् । असम्बन्धोऽप्यक्राड्छालक्षणसम्बन्धविरहः । अत्रापि युक्तेरिति गौणो निर्देशः । असम्बन्धोऽसङ्गतिरिति पर्यायान्वित्यन्ता व्यवहारः साध्यतासूचनायोक्तेरुक्तम् । विरोधासङ्गतिरनुरूपस्य सुष्ठुत्वादन्वैरुपदर्शितत्वाच्च क्रिमत्रोदाहरणोपदर्शनेनैति हिशब्देनाह ।

टि०—ननु विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्याद्युत्तरनाक्यमनर्थकम् । न च युक्तिरूपणनिरूपणार्थं तदिति वाच्यम् । युक्तिरूपणनिरूपणवारे तन्निरूपणस्याप्यनर्थकत्वात् । न च दोषपरिज्ञाने तद्विद्युक्ततया युक्तिज्ञानासम्भवात्तज्ज्ञापनार्थं तदिति वाच्यम् । तावता यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्यादौ निर्दोषत्वेनोपपत्तेर्विशेषणं कृतम् । तत्र दोषनिरूपणस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वात्प्राप्तावपीह युक्तिसमुपपत्त्येवोक्तस्या निर्दोषत्वेनोपपत्तिर्विशेषणाभावेन दोषविरुक्ततया युक्तिज्ञानस्यानावश्यकत्वेन तज्ज्ञापनार्थतया दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वात्तदोपपत्तिरित्यतोऽत्रापि पक्षे उक्तविवक्षुक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वे हेतूपदर्शनेन दोषनिरूपणस्यावश्यकतामुपपादयति ॥ निर्दोषतामन्तर्भाव्येति । नन्वेवं दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वे दोषसामान्यलक्षणं तद्विभागमर्थदोषलक्षणं चाभिधायैवार्थदोषोऽभिधातव्यः सामान्यलक्षणेनैक्यमापन्नस्य वस्तुन एव विभज्योद्देष्टव्यत्वेन दोषलक्षणादिभिर्विधाऽर्थदोषविभागकथनस्यानवसरस्तत्त्वादित्यतोऽत्र स्पष्टत्वाल्लक्षणाधनमिधानेऽप्यर्थदोषविभागकथनं भाव्यकारणां न दोषायेत्याशयवान्दोषलक्षणमर्थवचनदोषभेदेन तद्विभागमर्थदोषलक्षणं च स्वयमुपदर्श्य तद्विभागवश्रनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं दोषलक्षणं तावदाह ॥ धूमादेरित्यादिना । अत्र लिङ्गातयाऽभिमतस्य कस्यचिदर्थस्य लिङ्गातयाऽभिमतार्थान्तरप्रामितिजनकत्वस्य कश्चित्सत्त्व एव प्रतिबन्धकत्वपनवसरो नान्यथेति भावेन धूमादेरन्यादिप्रामितिजनकत्वेऽपीत्युक्तम् ॥ यन्निमित्ताभिनि । यस्मिन्मतीत्यर्थः । काश्चिदर्थो लिङ्गातयाऽभिमतोऽर्थान्तरज्ञानं लिङ्गातयाऽभिमतार्थं ज्ञानं जनयतीति । अनेन ज्ञानजननशक्तिरितरोधायकत्वं दोषमित्युक्तं भवति ॥ संशयविपर्ययो वा जनयतीति । अनेन संशयविपर्ययजननशक्याविर्भावयितुत्वं दोषत्वमित्युक्तं भवति । यद्यपि ज्ञानजननशक्तिरितरोधायकस्य न संशयविपर्ययजननशक्याविर्भावयितुत्वं संशयविपर्ययजननशक्याविर्भावकस्य ज्ञानजननशक्तिरितरोधाय-

कत्वमस्तीति ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वरूपं दोषत्वं परस्पराननुगतम् । तथाऽपि प्रमाप्रतिबन्धकत्वं ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य संशयविपर्यय-
 जननशक्त्याविर्भावकस्य चाविशिष्टमिति न परस्पराननुगतम् । अयं भावः । लिङ्गाभिमतसाधनजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वं युक्तिदोषत्वं तत्त्व-
 कस्यचिज्ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वेन कस्याचित्संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वेन पर्यवसन्नमिति न परस्पराननुगतम् । यादृच्छिकसंवादि-
 लिङ्गाभिमतजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतुविरोधेऽव्याप्तिनिरासाय साधनग्रहणमिति ध्येयम् ॥ स युक्तिदोष इति । अत्र युक्तिदोषत्वमेव
 लक्ष्यतावच्छेदकं न तु दोषत्वमात्रम् । तथा सति शङ्खत्वादिलिङ्गकश्चेत्यप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावात्तदोस्तत्राव्याप्तिप्रसक्तः । अत एवात्र युक्ति-
 पदम् । पद्धतौ च पदं युक्तिदोषपरमेव । के तत्रोपपत्तिदोषा इत्युपक्रमात्कारिष्यमाणद्वोपविभागस्य तत्रैव सम्भाव्यत्वेत्यवधेयम् । स्वार्थानुमानपरा-
 र्थानुमानदोषविवेकार्थं दोषविभागमाह ॥ स द्विविध इति । स्वार्थानुमानस्योक्तरीत्या परार्थानुमानादभ्यर्हितत्वेन दोषस्याप्यभ्यर्हितत्वात्साक्षादि-
 त्यनेन तस्यैव प्रथमं निर्देशः ॥ आद्यं विभागेनोद्दिशतीति । यद्यपि समानलक्षणेनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो गिभज्योद्दृष्टव्यत्वात्साक्षादुपपत्तिदोष-
 लक्षणाभिधानपूर्वकं एव तद्विभागोद्देश उचितस्तथाऽप्युपपत्तेरेव साधनदूषणाक्षमत्वापादकः साक्षादुपपत्तिदोष इति लक्षणस्य स्पष्टत्वेन शिष्येरेव तदू-
 ह्यतामित्यारायेन तल्लक्षणाभिधानमिति ध्येयम् । ननु साध्यसम्बन्धरोहितरूपस्य व्याप्यत्वासिद्धस्योभयसम्बन्धाभावरूपाद्व्याप्तित्वेन सोपाधिकस्य
 च तस्य दशाभेदेनाव्याप्तिप्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधरूपत्वेन विरुद्धस्य च साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावैरेव सम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेनानैकान्तिकस्य
 च साध्यतदभावसम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेनानध्यवसितस्यापि पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तिग्रहणानुपपत्त्याऽव्याप्तित्वेन कालातीतस्य प्रतिज्ञाप्रबलप्रमाण-
 विरोधित्वेन सत्यतिपक्षस्य च प्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधित्वेन व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टसत्यप्रतिपक्षाणां विरोधा-
 न्तर्भावोऽपि सिद्धसाधकरूपस्याश्रयासिद्धिभेदस्य व्यर्थविशेषणसिद्ध्यादिरूपस्य पक्षधर्मत्वासिद्धिभेदस्य च प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादिरूपवश्यकप्रमाणविरोध-
 प्रकारत्रयानन्तर्भावान्न विरोधानन्तर्भावोऽस्ति । न चानुमानदोषाणामत्रान्तर्भावोऽभिमतः सिद्धसाधकादेश्च तदोषत्वाद्विरोधानन्तर्भावो न दोषयेति
 वाच्यम् । सिद्धसाधकौऽसङ्गतः सिद्धप्रक्षादिकं यत्तदाधिक्यान्तरातं भवेदित्यादौ सिद्धसाधनताया असङ्गतौ व्यर्थविशेषणत्वादेऽप्यधिक्येऽन्तर्भाव-

प्रतिपादनेन तद्वेषस्य स्थितत्वात् । अन्यथाऽन्तर्भावप्रतिपादनशक्यात् । तत्कथमनुमानदोषाणां विरोध एवान्तर्भावो येन प्राधान्यं विरो-
धस्येत्यत आश्रयासिद्धपक्षमस्यसिद्धप्रमेदानां सिद्धसाधकत्वादीनामसङ्गतत्वादधिक्यान्तर्भूततया विरोधेऽन्तर्भावभवेऽपि तद्वतिरिवतानां व्याप्यत्वा-
सिद्धादीनामदोषानुमानदोषाणां विरोधेऽन्तर्भावान्तरिबन्धनं प्राधान्यं विरोधस्याक्षममेवेत्यशयवतोक्तप्रयोगेति । भूले एवकारानर्थक्यमाशङ्क्य पर-
परसिद्धत्वात्तानुमानदोषाधिक्यानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेनाह ॥ इहैवेतीति । कथमयधारणमात्रेण परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां दोषाणां
निरास इत्यतोऽवधारणवल्लब्धमभिप्रायमाह ॥ दोषाणां सतामिति । विरोधासङ्गतत्वाभ्यामगृहीततया ततोऽन्यत्तराङ्गकलङ्कितानां व्याप्य-
त्वासिद्धादीनामत्रैव विरोधासङ्गत्योस्वान्तर्भावोदित्यर्थः । अन्तर्भावप्रकारश्चोक्तरीत्या बोध्यः ॥ अनन्तर्भूतानां चेति । विरोधासङ्गत्यनन्तर्भूता-
नामाश्रयसाध्यव्यधिकरणसिद्धीनामाश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धश्च दूषणम् । केपाच्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेत्यादिना भक्तितपादे
दोषत्वनिरासादित्यर्थः । तथाऽपि साक्षात्पदमनर्थकमित्यतो वचनद्वारेण न्यूनाधिक्ययोरेष्यपपत्तिदोषत्वाच्च विरोधासङ्गत्योरुपपत्तिदोषत्वावधारणं सम्भ-
वतीति शङ्कानिरासार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिरासोपयोगितया तच्चाचष्टे ॥ साक्षादिति । यथास्थितान्वये आनयन्यप्रसङ्गाद्विद्वत्कृतमा-
श्रित्य तदन्वयबललब्धमर्थविशेषमाह ॥ उक्तमिति । व्याप्तिरेव तु सा स्मृत्यादिनेति शेषः । तथा च पूर्ववाक्यानामिवास्यापि सामर्थ्यप्रति-
पादकत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । यदि युक्तो दूषणमस्ति यदि च दूषणमस्ति कथं तर्हि युक्तिस्ततो युक्तेर्दूषणमिति विप्रतिषि-
द्धमेतदित्यतो व्याचष्टे ॥ युक्तेरित्यादिना । विरोधोऽसङ्गततिश्चेत्युद्देशक्रमानुसारेण विरोधासङ्गत्योरुपपत्तिरपि क्रमेणैव निरूपणाश्रयाद्विरोधमनिरूप्य
मूलेऽसङ्गातिमात्रनिरूपणमनुचितमित्याशङ्कां विरोधानिरूपणे निमित्तोक्त्या परिहरन्नुक्तवाक्यानर्थक्यं परिहरति ॥ साधनाभिमतस्येत्यादिना ।
समयबन्वादिकथारूपसाधारणविरोधव्यावृत्त्यर्थं साध्यसाधनभावस्येत्युक्तम् । साधनाभिमतस्येत्यादि तु तन्निरूपककथनमात्रं न लक्षणान्तात्तम् ।
विरोधिर्नोर्वास्तवसाधनत्वाद्यसम्भवादुभयत्राभिमतपदम् ॥ सम्भावितप्रतीतिरस्यपीति । साकाङ्क्षस्यापीत्यर्थः । एतद्विशेषणप्रयोजनं तु नन्वेवं
सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यादित्यादिनाऽऽशङ्कः समाधानाभ्यामनुपदमाकर एव स्पष्टम् । अत्र साध्यभावः साध्यत्वम् । साधनभावः

साधनत्वम् । तत्र साध्यत्वस्य बाधो नाम साध्यप्रमितिजनकप्रमाणस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावः । साधनत्वस्य बाधश्च लिङ्गग्राहित्याव्याप्तिरूपो द्रष्टव्यः । तत्राप्येकैकमात्रग्रहणे हेतुप्रतिज्ञाविरोधयोर्व्याप्तिप्रसङ्गात्साध्यसाधनभावस्येत्युपपन्नं कृतम् । दृष्टान्तविशेषस्य चालक्ष्यताया उत्तराश्रान्कर एव स्पष्टत्वाच्च तद्विरोधेऽव्याप्तिः । बाध इत्येव वक्ष्यते बाधलक्षणमयोग्यत्वमिति कथनं च यथाऽऽप्तगतेरागच्छाविग्रहरूपतया न्यूनाद्विश्वसन्नित्यभावविशेषतया दोषत्वं तथा विरोधस्यापि योग्यताविग्रहरूपतया दोषत्वमिति ज्ञापयितुमिति भन्तव्यम् । नन्वागच्छायाश्चेतन्याप्रवृत्तिश्चैवान्यत्रावृत्त्याऽत्र विवक्षितागच्छालक्षणसम्बन्धाभावस्य पक्षवचनरूपप्रतिज्ञायां सर्वत्र सत्त्वेऽनुमानभात्रे युक्तेरसङ्गतिप्रसङ्गेन दुष्टत्वापत्त्या युक्तिः । तदाभासव्यवस्था न स्यादित्यतः पक्षवचनरूपप्रतिज्ञावाचकेन प्रतिज्ञापेदेनात्र प्रतिज्ञार्थस्य लक्षणया ग्रहणात्प्रतिज्ञायामागच्छालक्षणसम्बन्धाभावस्य रात्रिन्निकत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थे तस्यासार्वत्रिकत्वाच्चत्र प्रतिज्ञार्थे आगच्छाविग्रहस्तत्रासङ्गतिप्रसक्त्या युक्तेर्दुष्टत्वेऽपि यत्र न तद्विग्रहस्तत्रासङ्गालक्षणस्य युक्तेरदुष्टत्वोपपत्त्युक्तैव युक्तितदभासव्यवस्थेत्याशयवानाह ॥ प्रतिज्ञापदेनेति । लक्षणबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावाकथं प्रतिज्ञापदेन तद्विशेषतश्च उक्तं तदर्थ इति । भवेदेतेदेवं यदि प्रतिज्ञार्थे क्वचिदागच्छाविग्रहः क्वचित्सद्भावश्च स्यात् । न चासावस्ति । आगच्छायाश्चेतनमाप्रवृत्तिर्नेन प्रतिज्ञागमित्रं तदर्थेऽपि सर्वत्रागच्छाविग्रहस्यैव सत्त्वाकृत्यमुक्तव्यवस्थेत्यतो भवेदेवं प्रतिज्ञार्थे आगच्छाविग्रहस्य सार्वत्रिकत्वम् । यद्यत्र प्रतिज्ञायागित्या मिश्रणसमी स्याच्च चैवं विषयसप्तमीयम् । ततश्च प्रतिज्ञावामसम्बन्ध इत्यनेन प्रतिज्ञार्थविषयकागच्छाविग्रहोक्तत्वापि प्रतिज्ञार्थस्यागच्छाविषयतया विग्रहस्यैव पर्याप्तसत्त्वात्प्रतिज्ञार्थस्य सर्वत्रागच्छाविग्रहेऽप्यागच्छाविषयत्वविग्रहत्वाभावात् । यत्र प्रतिज्ञार्थे आगच्छाविषयत्वविग्रहस्तत्रानागच्छाक्षितमावनात्र प्रयुक्तत्वेन युक्तेरसङ्गतिप्राप्त्यापि यत्र प्रतिज्ञार्थस्यागच्छाविषयत्वविग्रहो न तत्रागच्छाक्षितस्यार्थस्य सातनाप्रगुणतत्वाच्च तस्मात्प्राप्त्योक्तत्वालोचनान्वयस्थोपपन्नैवत्याशयेनाह । विषयसप्तमीयमिति । न चैवं प्रतिज्ञापदेन तदर्थलक्षणाश्रयणभनर्थकम् । विषयसप्तम्याश्रयणेन लब्धत्वागच्छाविषयतया हित्यत्र प्रतिज्ञायां भावाभावान्द्युक्तव्यवस्थाया उपपन्नमित्युक्तव्यवस्थाया उपपन्नमित्युक्तव्यवस्थेन तदर्थलक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयत् । ननु भवेदेतत्सर्वं पयत्वस्य क्वाप्यभावेन तद्भावाभावाभासुतव्यवस्थाया उपपन्नमित्युक्तव्यवस्थेन तदर्थलक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयत् । ननु भवेदेतत्सर्वं

यथाकाङ्क्षाविहोत्राभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । श्रुतस्य सम्बन्धमात्राभावस्य परिग्रहे बाधकाभावेन तत्परिग्रहस्य निर्वन्धनत्वादित्यत आह ॥ असम्बन्धोऽत्रेति । अन्यथा विरोधोऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात्तत्रापि प्रतिज्ञार्थे युक्तेरसम्बन्धस्याविशिष्टत्वादिति भावः ॥ गौण इति । युक्तिस्त्याभिमतपर इत्यर्थः । असङ्गतिदोषदुष्टस्य मुख्ययुक्तिस्त्वान्भवादिति भावः । मूले युक्तेरत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य लक्ष्यलक्षणभावनुपपत्तिशङ्कापरिहाराय-
त्वाच्च तदिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ असम्बन्ध इति ॥ पर्यायाविति ॥ पर्यायाविति ॥ ज्ञातत्वाज्ञातत्वप्रसङ्गो-
नाभेदे तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ अन्यैरिति । तथा च तदुपदर्शितानि बाधाधुनादृशणान्यत्र विरोधादीनामुदाहरणानीति भावः ।

अनु०--विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थाविरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥

सु०--तु कथं द्वे एवानुमानदूषणं परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां सत्त्वादित्यतस्तत्पामत्रान्तर्भावं विभावयितुं विरोध-
विभागमाह ॥ विरोधोऽपीति । सामान्यविभागेन सह विशेषविभागस्य समुच्चयेऽपिशब्दः । असङ्गतिरित्यनेकविधेति वा त्रिधैव
न त्वेकविध एव । येनासिद्ध्यादीनामन्तर्भावो दुर्यटः स्यात् । यद्वा यावन्तोऽनुमानाभासाः परपरिगणितास्तावद्भेदां निवर्तयितु-
मेवशब्दः । सर्वेषामत्रैवान्तर्भावात् । त्रैविध्यं दर्शयति ॥ प्रतिज्ञार्थेति । साध्यधर्भविशिष्टो धर्मी प्रतिज्ञार्थः । तस्य प्रतिस्पर्धिसङ्गातो
विरुद्धता । यत्रार्थे लिङ्गप्रभितिः साध्यसिद्धयुयोगिनी तत्र तदभावो लिङ्गराहित्यम् । व्याप्तेरभावोऽव्याप्तिः । इतिशब्दोऽध्याहार्यः ।
साध्यसाधनभावसम्बन्धयोप्यताविरहो हि साध्यसाधनाभिमतयोस्तद्भावासम्भवे भवति । न च साधनस्य तद्भावेऽपि विरुद्धस्य साध्यता
सम्भवति । निश्चितत्वेऽपि परशोराकाशस्य छेद्यताभावात् । नापि साध्यस्य तथात्वसम्भवेऽव्यसमर्थस्य साधनतोषग्रते । छेद्यत्वेऽपि काष्ठस्य
कुण्डकुठारस्य छेदकत्वाभावात् । अतः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां युक्तं विरोधित्वम् । अस्तु लिङ्गराहित्याव्याप्त्यर्थोयुक्तिदोषत्वम् । प्रतिज्ञार्थवि-
रुद्धता तु कथं तदोषः । साध्यसम्बन्धित्वादिति चन्न । साध्याभिमतस्य तद्भावासम्भवे साधनाभिमतस्याविषयवृत्तित्वात् । नन्वेवं सति सिद्ध-
साधनताऽपि विरोध एव स्यात् । न हि सिद्धस्य साध्यता सम्भवति । न चास्त्विति वाच्यम् । उक्तप्रकारत्रयानन्तर्भावात् । सिद्धसाधकोऽ-

सङ्गत इति स्ववचनविरोधाच्चेति । मैवम् । सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यत्वं विरोधः । न च सिद्धसाधनस्य साकाङ्क्षताऽस्तीति नासौ
विरोधेऽन्तर्भवति । ननु चान्यत्र त्रिविधो विरोध इत्यादिना लिङ्गराहित्याव्याप्त्यारोक्तामुपादाय साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्त-
विरोधस्तृतीयतया परिगृहीतः । अत्रापि साध्यसाधनैककल्यं दृष्टान्तस्येति वक्ष्यति । तत्कथमेतत् । न चात्रापि तदव्याहारेण तथैव
व्याख्यानं युक्तम् । दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषताऽनुपपत्तेः । न हि दृष्टान्तोऽनुमानम् । तथाऽप्यनुमानाङ्गव्याप्तिदूषकतयाऽनुमानदोषत्व-
मस्तु । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्ये साधनस्य साध्यपरित्यागात् । साधनवैकल्ये तु व्याप्तेरनुपदर्शनादिति चेन्न । तथा सत्यव्याप्त्यैव
सङ्गृहीतत्वेन तृतीयत्वानुपपत्तेरिति । उच्यते । स्वार्थानुमाने हि दृष्टव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेण साध्यप्रमिति-
रुत्पद्यत इति तत्परिपन्थिनां दोषत्वमाभिप्रेत्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिङ्गराहित्याव्याप्तीनामत्र ग्रहणम् । परार्थानुमाने त्वव्याप्त्यौपयिक-
स्यापि दृष्टान्तदोषस्य तदाश्रयतया प्रतीतत्वेन तथैवोद्भावनीयताज्ञापनाय तेन सह त्रिविधत्वमन्यत्रोक्तमिति न विरोधः । यद्वा
साध्यसाधनोभयाश्रयहीनसाध्यसाधनोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनानष्टौ दृष्टान्तदोषानेके भाषन्ते । तन्निरासाय दृष्टान्तदोषस्य पृथगुपादानम् ।
तथा हि । उभयविकलस्तावन्न परिसङ्ख्येयः । अन्यतरवैकल्येनैव दृष्टान्तदुष्टतासिद्धावाधिक्यप्रसङ्गात् । अन्यथैकैकविकलपरि-
सङ्ख्यानानुपपत्तेः । कथं तर्हन्वयव्यतिरेकीति चेत् । न । कथञ्चिदित्युक्तमेव । साध्याद्यव्यावृत्तिस्तु दृष्टान्तस्य गुण एव न दोषः ।
सतो हि सता व्याप्तिं दर्शयितुं दृष्टान्तोऽन्वेष्टव्यः । वैधर्म्यदृष्टान्तस्यायं दोष इति चेत्स एव किमर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिवोच्येति चेन्न ।
तस्याः साक्षादनुपयोगात् । पारम्पर्येणोपयोगे तु साधर्म्यदृष्टान्त एवासाविति किं पृथगुपादानेन । उभयाव्यावृत्तश्चाधिक्यनिरस्तः ।
आश्रयहीनस्त्वाश्रयासिद्धिसमानयोगक्षेम इति द्वावेव दृष्टान्तदोषौ । असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः । न हि सर्वत्र दृष्टान्त एव व्याप्तिरूपदर्श-
नीयेत्यास्ति नियमः । आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणात् । स्यादेतत् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि कालातीतप्रकरणसमौ सङ्गृहीतौ ।
लिङ्गराहित्यमित्यसिद्धिः । अव्याप्तिश्च त्रिविधा भवति । साधनस्य साध्येन सम्बन्धाभावः । सत्यपि सम्बन्धे तदभावेनापि

सम्बन्धः साध्याभावव्या (स) प्यता चेति । तदेतत्त्वयं क्रमेणानव्यवसितानैकान्तिकविरुद्धसंज्ञां लभते । तथा च परनिर्मुक्ति-
प्रस्तारस्य समसमवेतानेन कृतं स्यात् । न चानेन किमपि प्रयोजनम् । अन्यथा पुरुषमतिवैख्येण प्रक्रियान्तरस्यापि साध्याभावव्या ।
न च ब्रह्मतत्कारितकालानुसृत्यैव व्युत्पादनमिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेऽप्यपरस्परपक्षेति । उच्यते । अस्ति प्रक्रियान्तरा-
णस्य प्रयोजनम् । तथा हि । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि स्वाभाव्यविरोधस्यापि सङ्ग्रहं वक्ष्यति । न च कालातीतत्वादिना स लभ्यः ।
अपि च व्यवहारोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोपपद्यते । न कालातीतत्वादिना वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । असाधकमिदं कालातीतत्वात् । सत्यति-
पक्षत्वादित्यस्य प्रबलसमवलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणस्य किमपि प्रयोजनमस्ति । हीनत्वस्य प्रमाणपदेनैव निर-
स्तत्वात् । प्रमाणतदाभासाविवेक एव हि प्रमाणशब्दप्रयोगो न त्वप्रमाणव्यतिरेक्यो अहीनत्वतया वा विशेषणे सम्भवति तद्वान्तरयो-
पादानं निरर्थकमेव । तथा चैकमेवेदं दूषणं स्यात् । लिङ्गुराहित्यग्रहणेन चार्हप्रणानामपि दूषणतया परपरिगणितानामाश्रयव्यति-
करणसाध्याव्यथासिद्धीनां निरासो लभ्यते । अन्यथा सिद्धेर्दूषणत्वेऽपि प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अनव्यवसितत्वादिभिर्दोषै-
र्किं व्याप्त्यभावे सम्भवतीत्येतावता परिसङ्ख्येयो व्यवहारोपयोगित्वाद्वा । नद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । न द्वितीयः ।
वैयर्थ्यप्रसक्तेः । नेदं साधकमनैकान्तिकत्वादित्यस्य हि सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणव्यवच्छेद-
किञ्चिदस्ति । एवं विरुद्धत्वादित्यस्य सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । तथा च वैयर्थ्यमेव । साध्यविपर्ययव्याप्यत्वादि-
त्यत्रापि सम्बन्धमात्रेण कृतार्थत्वे व्याप्तिग्रहणं व्यर्थमेव । एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपि निरसाम् । शिष्यमतिवैशद्याय व्युत्पादनं
त्वनुमतमेवेति न स्वीयव्यवहारविरोध इति । विरोधवदसङ्गतेरपि प्रभेदाः स्वयमवरोहनीयाः । एवं साक्षाद्युक्तिदोषमाश्रित्य वाच-
निकदोषमाह ॥ न्यूनैति । न्यूनशब्दो भावप्रधानः । युयतेर्दूषणमिति प्रकृतमनुवर्तते । अवश्यवक्तव्यापरिपूर्तिन्यूनत्वम् । कृतार्थ-
त्वमाधिक्यम् । वचनदोषात्प्रातिपादिता युक्तिरपि दुष्टा स्यादित्येतयोर्वाचनिकत्वम् । नन्वयुक्तोऽयं विभागः । विरोधारादयोरपि

वाचनिकत्वात् । न हि कृतकत्वं स्वयमेव दुष्टम् । अनित्यत्वसाधनेऽपि तथात्वापत्तः । कृशानुशैत्यादौ तथेति चेत् । तत्किं कृतकत्वं कृशानुशैत्यं वा शब्दनित्यत्वं वा साधयितुं स्वयमेव प्रवृत्तम् । येन तत्र दुष्टं स्यात् । किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रदर्शितम् । एवं प्रसङ्गतावपि सिद्धसाधनतादिलक्षणायां वाच्यमित्याशङ्कानिरासार्थं तु शब्दः । न्यूनाधिक्ये एव वाचनिके न विरोधासङ्गती । स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भावः । सन्तु तर्हि प्रतिपत्तप्रतिपादकयोरैवेति दोषाः । यथा निशातमसिमाकाशे छिन्ने वा व्यापारय-
नुरूपो दोषवान्भवति नासिः । एवं कृतकत्वादिकं कृशानुशैत्यादौ व्यापारयन्पुरुष एवापराधी स्यात् । न तु कृतकत्वादिकमिति ।
मैवम् । कृतकत्वादेरदुष्टत्वे तद्व्यापारयतोऽव्यपराधानुपपत्तेः । अन्यथा शब्दानित्यत्वसाधने प्रयुज्जानोऽव्यपराध्येत । ततः कृशानु-
शैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसमर्थत्वमित्यादिरर्थशब्दगत एव दोषोऽङ्गीकरणीयः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य-
भवन्दोषो न दोषो भवति । तथा सति बहुविप्रवापतेरिति ।

टि०—ननु विरोधोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विरोधविभागकथनपरं तदिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेन तस्याकर्तव्यत्वात् । न चा-
सिद्ध्यादीनां विरोधान्तर्भावज्ञापनार्थत्वाच्च तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । अन्तर्भावज्ञापनस्यापि निष्प्रयोजनत्वादित्यतो विरोधोऽसङ्गातिश्चैवत्यु-
क्तोपपत्तिदूषणद्वैविध्यनियमसिद्धयर्थत्वात्तदन्तर्भावव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वादिति भावेन निष्प्रमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु च दोषत्रै-
विध्यस्य प्रागनुक्तत्वेन तत्समुच्चायकत्वानुपपत्तेरतत्समुच्चयार्थकापिशब्दानर्थक्यमित्यतो नात्र त्रैविध्यसमुच्चयार्थोऽपि शब्दः किन्तु न केवलमुपपत्ति-
दोष एवावान्तरविभागवानिन्नु विरोधोऽपीत्येकस्मिन्नवान्तरविभागवतामात्रे दोषविशेषयोः समुच्चयार्थ इत्यतो न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ साधान्येति ।
त्रैविध्यसमुच्चायकस्यापिशब्दस्यावान्तरविभागवत्त्वमात्रसमुच्चायकत्वेऽस्वारस्यमित्यपरितोपादाह ॥ असङ्गतिरपीति । प्रतिज्ञार्थलिङ्गाव्याप्तिरूपविषयभू-
तसम्बन्धिभेदेन त्रिविधेत्यर्थः ॥ अन्तर्भावमिति । अनन्तर्मूतानां च दोषत्वानिरासादिति भावः ॥ साध्यधर्ममिति । यद्यप्यत्र साध्यशब्दो न सन्निधपरः
प्रमाणसम्बन्धादिना निश्चितेऽप्यर्थेऽनुमानत्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नापि प्रज्ञापनीयपरः । स्वार्थानुमाने प्रयोज्यतुरभावेन प्रज्ञापनाभावात् । नापि प्रमिति-

तपरः अनिष्टानुमानाभावप्रसङ्गात् । तथाऽपि लिङ्गजननप्रतीतिविषयपरतायां नानुपपत्तिः । एतच्च सपक्षद्वुदासाथ विशेषणम् । अग्निमात्रस्य सिद्ध-
त्वेऽपि पर्वतसम्बन्धितया तस्यासिद्धेस्तेन रूपेण साध्यत्ववर्षवर्तमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्निमात्रस्य निवृत्ततया तस्यासिद्धेश्चिदपि साध्यत्वात्-
द्विशिशिष्टस्यान्यस्य पक्षत्वं स्यात्तच्चिद्वृत्त्यर्थं धर्ममात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेन स्वरूपेण साध्यत्वानुपपत्तावपि धर्मनिष्ठतया साध्यत्वं भवि-
ष्यतीति भावेन विशिष्टग्रहणम् । साध्यधर्मविशिष्टत्वं च साध्यधर्मसम्बन्धित्वं तच्चाश्रयतया धर्मिण इव व्याप्यतया साधनस्याप्यविशिष्टमिति तन्ना-
तिव्याप्तिपरिहारायात्र धर्मग्रहणं कृतम् । साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यत्र धर्मिपदानुपादानं तु विशिष्टपदस्यैव धर्मधर्मभावरूपसम्बन्धविशेषपरत्व-
विवक्षया साधनधर्मदावतिव्याप्तिपरिहारसिद्धेर्न तदर्थं पृथक् तदपेक्षेत्याभिप्रेत्यैवेति तद्विक्राममेव स्पष्टमिति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ प्रतिस्प-
धीति । यद्यप्यत्र प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणेनुसारेण प्रतिप्रमाणसद्भाव इति वक्तव्यम् । तथाऽपि तथोक्तौ स्वभा-
व्यविरोधस्याग्रहणप्रसङ्गात्तत्सङ्ग्रहाय प्रतिसार्धसद्भाव इत्येवोक्तम् । प्रमाणलक्षणे तु प्रमाणविरोध एव प्रायेण सर्वहेत्वाभासानामन्तर्भावान्नैव
ग्रहणं कृतम् । न तु स्ववाक्याविरोधस्यैव यथातथ्यम् ॥ यत्रार्थ इति । समुचितदेशादावित्यर्थः । स च कञ्चित्स्थः क्वचिदन्य एव । इयं च
व्यवस्था व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणानुसन्धेया । लिङ्गमित्येव वक्तव्ये लिङ्गाग्रमिति रिति वचनं तु तत्प्रमित्यसिद्धिसङ्ग्रहायेति छेयम् । प्रति-
ज्ञार्थविरुद्धतेत्यादेः प्रतिज्ञातविरोधत्रैविध्योपदेशकत्वलाभापेक्षिताध्याहारमाह ॥ इतिशब्द इति । ननु प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादेः कथं विरोधविभाग-
त्वमित्यतस्त्रयाणामपि विरोधसामान्यलक्षणयोगित्वादिति भावेन त्रिष्वपि सामान्यलक्षणानुगममाह ॥ साध्यसाधनेति । तथा च प्रतिज्ञार्थविरु-
द्धस्थले साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवालिङ्गराहित्याव्याप्तिस्थले च साधनाभिमतस्य साधनत्वासम्भवात्साध्यसाधनभावस्यायोग्यतायाः सत्त्वाद्युक्तं
त्रयाणामपि विरोधत्वमिति भावः । ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे साधनस्य साधनभावासत्त्वे लिङ्गराहित्याव्याप्योरन्यतरत्वमेव स्यात्ततो न प्रति-
ज्ञाविरोधः पृथग्वाच्यः । तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाध्यत्वस्यापि साध्ये सम्भवान्न प्रतिज्ञाविरोधप्रसक्तिः । एवं हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य सा-
ध्यभावासत्त्वे प्रतिज्ञाविरोधः स्यात्ततश्च न हेतुविरोधरूपलिङ्गराहित्याव्याप्योः पार्थक्यं तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवात्

लिङ्गाराहित्याव्याप्त्योः प्रसक्तिरित्यतः सत्यपि साधनस्य साधनत्वे साध्यस्य साध्यभावाभावं तावत्सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ न चेति । साध्यस्य
 सत्यपि साध्यत्वे साधनस्य तद्भावायोगमपि सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ नापीति ॥ छेदनत्वाभावादिति । छिदिक्रियाकरणत्वाभावादित्यर्थः ॥
 अस्त्विति । साधनरूपयुक्तिसम्बन्धित्वादिति भावः ॥ साध्यं च न युक्तिरिति भावः ॥ अविषयवृत्तित्वादिति । तथा च
 साधनस्याविषयवृत्तित्वसम्पादकतया हेतुदोषत्वाप्रतिज्ञाविरोधस्य युक्तं हेतुदोषभूतासिद्ध्यादिसाहित्येन वचनमिति भावः । इदं च प्रतिज्ञाविरो-
 धस्य हेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन हेतुदोषत्वकथनं प्रतिज्ञाविरोधेनैव दूषिते विषये तत्र वर्तमानस्य हेतोरप्यविषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्राये-
 णैव न तु प्रतिज्ञाविरोधो न विषयदोष इत्यभिप्रायेणेति न विषयदोषत्वसमर्थनपरोत्तरग्रन्थविरोधो नापि प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध
 इति प्रमाणलक्षणाविरोध इत्यवधेयम् । यद्यप्यदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटं ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधेन तद्भवेदिति भक्तिभादीया-
 नुव्याख्यानव्याख्यानरूपटीकानुरोधेन प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोर्व्यभिचारसम्पादकतया हेतुदोषत्वसिद्धिरविषयवृत्तित्वरूपाक्लृप्तदोषान्तरसम्पादकतया तदो-
 षत्वव्युत्पादनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि तदनुरोधेन व्याप्तिग्रहदशायां प्रतिज्ञादिविभागाभावेन विषयस्य बुद्धान्नारूढत्वादविषयवृत्तित्वासम्भवा-
 द्याप्तिभङ्गास्यैव पुरःस्फूर्तिकत्वाच्च व्याप्तिभङ्गो हेतुत्वप्राप्तावपि परार्थप्रयोगोत्तरकालं व्याप्तिभङ्गोपपादनयोपजल्येनाविषयवृत्तित्वेनानुमानस्य
 दुष्टत्वे जन्यप्रतिपत्तिकव्याप्तिभङ्गानुसरणस्यान्याय्यत्वेन साधनस्याविषयवृत्तित्वनियमस्थित्याऽनुमितिसमये उपस्थितस्य प्रतिज्ञाविरोधस्य व्याप्तिभङ्गा-
 नेतुत्वेन दोषत्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वादविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वाश्रयणमित्यवधेयम् । ननु सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तित्वेन साध्यसाधनभावसम्बन्धयो-
 ग्यताविरहस्य विरोधलक्षणत्वाभावोक्तरीत्या तदक्रान्तत्वेन प्रतिज्ञाविरोधादीनां विरोधत्वव्युत्पादनं घटत इत्यभिप्रेत्योक्तलक्षणस्य सिद्धसाधनेऽ-
 तिव्याप्तिमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ न हीति । तथा च प्रतिज्ञाविरोधस्थल इवेहापि साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवात्साध्यसाधनभावस्यायोग्यता
 प्राप्तैवेत्यर्थः । तस्यापि विरोधत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्र लक्षणवृत्तिरतिव्याप्त्यापादिकेत्याशङ्कते ॥ न चेति । विरोधत्वं वदतोऽस्य तावद्विधान्तरत्व-
 मभिमतम् । तथा च चातुर्विध्यपत्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्किन्तूक्तप्रकाराश्रयान्तर्गतत्वमेव । तथा च यावद्विशेषबाधे सामान्यस्यापि बाधि-

तत्त्वात् तस्य विरोधत्वमित्याशयेन परिहरति ॥ उच्यते । उक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन विरोधत्वसिद्धेर्विध्योचितैव यथाकथञ्चिद्व्याख्येति वदन्तं प्रत्यनिष्ठान्तरमाह ॥ सिद्धेति । सम्भावितप्रतीतिकस्येत्यनेनैव सिद्धसाधनव्यावृत्तेरविशिष्टलक्षणस्य तत्रातिव्याप्युद्भावनमसङ्गतमित्याशयवास्तदु-
पयोगितया सम्भावितप्रतीतिकत्वमर्थतोऽनुवदति ॥ सतीति । साकाङ्क्षत्वे सतीत्यनेन तद्वावृत्तिरित्यतोऽनाकाङ्क्षितसाधनाय प्रयुक्तत्वाच्च सा-
काङ्क्षत्वं तस्येत्यतो युधैव तेन तद्व्यावृत्तिरित्याह ॥ न चेति । ननु तथाऽपि दृष्टान्तदोषस्यानुक्तेर्विशेषविभागस्य न्यूनत्वमित्याग्रेस्य दृष्टा-
न्तविरोधस्यैवावकत्वव्यवृत्तव्यस्येऽपि वाऽव्याप्तिपदेनैव सङ्गृहीतत्वाच्च पृथक् तदनुविततर्जोपापादिभ्यस्तस्यावकत्वसमर्थनपूर्वकमव्याप्तिपदेन
तत्सङ्ग्रहे बाधकोपदर्शनेन तेन तदसङ्ग्रहं चोपापादयन्मूनताशङ्कमुत्थापयति ॥ ननु चेति । आदिपदेन प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तमेवेन साध्यस्य
साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध इति तदुत्तरग्रन्थसङ्ग्रहः ॥ अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः ॥ वक्ष्यतीति । भवितपादे स्वप्नाधिकरण
इति शेषः ॥ तत्त्वमिति । न लक्षणेनोत्तरग्रन्थेन च विरुद्धत्वान्नोक्तलक्षणेन त्रैविद्याभिन्नं युक्तमिति भावः ॥ तदध्याहारेणेति । लिङ्गारा-
हित्याव्याप्यैश्चैकतया विवक्षितत्वाच्च तदध्याहारेऽपि चातुर्विध्यप्रसक्तिरिति भावः । दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषत्वं किमव्याप्योदिरिव साक्षादधि-
मतं किंवा तद्दोषापादकतयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाधं प्रत्याह ॥ न हीति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ तथाऽपीति ॥ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्य
इति । साध्यवैकल्यस्य दृष्टान्तस्य विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोः सत्यां सपक्षान्तरवृत्तौ साधारणत्वमसत्यां च सपक्षान्तरवृत्तौ पक्षविपक्षयोरैव
वर्तमानत्वाद्विरुद्धत्वमिति भावः ॥ व्याप्तेरनुपदर्शनादिति । ततश्चानुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद्वाप्यत्वासिद्धिरिति भावः ॥ तृतीयत्वानुपपत्तेरिति ।
तृतीयत्वेन परिणाननुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च द्वैविध्यप्रसक्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ स्वार्थानुमाने हीति । अत्र दृष्टव्याप्तिकस्येत्यनेन
व्याप्तिपरिपन्थिनां तत्प्रातिपरिपन्थिनां च विरुद्धादीनां सङ्ग्रहः । विवक्षितस्थलेऽसिद्धिमात्रेणेत्यनेन लिङ्गाराहित्यस्य साध्यप्रामितिरित्यनेन प्रतिज्ञार्थविरुद्ध-
तायाः सङ्ग्रहः । तथा च व्याप्तिग्रहणेन तत्प्रयोजकोपाध्यादेरिव साध्यवैकल्यदेरपि प्राप्तत्वाच्च पृथक् तदग्रहणमत्र कृतमिति भावः ॥ अन्यत्रो-
क्तमिति । उपलक्षणमेतत् । साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्युक्तवचनमपि दृष्टान्ताश्रयतया प्रतिभासास्त्रातिभासानुसारेण चोद्भाव्यत्वादित्याभि-

प्रेत्येति न तद्विरोध इत्यपि दृष्टव्यम् । एवं दृष्टान्तदोषस्याव्याप्तिप्रहणेन गृहीतत्वं दत्तं पृथगनुपादानमङ्गीकृत्यान्यत्र पृथगभिधानस्यैकं प्रयोजनमभिहितमिदानीमुक्तरीत्या पृथगनुपादनमत्रेत्यङ्गीकृत्यैवान्यत्र तदुक्तेः प्रयोजनान्तरमाह ॥येद्वेति । तत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयैककल्यामाश्रय्य हीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः । साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयाहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति ज्ञेयम् । कथमनेन तन्मतनिरास इत्यत आह ॥तथा हीति ॥अन्यतरवैकल्येनैवेति । सम्भवमात्रेणैव पृथगवचनेन च नैकान्तिककालातीतरवमासिद्धकालातीतत्वमित्याद्यपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति भावः ॥ अन्यथेति । अन्यतरवैकल्येन दृष्टान्तस्य दुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः । तथा चाष्टो दृष्टान्तदोषा इति मतहानिरिति भावः । या तु साध्यस्य साधनस्य चाननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणव्याख्यावसरे उभयोर्वेति ग्राह्यमित्युक्तिः सा यथा मनो नित्यं मूर्तत्वात्समाणुवत्कर्मवदित्यत्र क्रमेण साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च दोषः । तथा गगनवदित्यादावुभयवैकल्याल्लौ दोषौ स्त इत्यभिप्रेत्यैव न तूभयवैकल्यदूषणस्य पृथग्दूषणत्वमित्यभिप्रेत्य । अन्यथाऽन्यतरवैकल्येनेत्याद्येतद्ग्रन्थेनोभयवैकल्यं न पृथगणनीयमिति पद्धत्या च विरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ कथं तर्हीति । आधिक्यप्रसक्तस्योभयविकलस्य पृथगपरिसङ्ख्येयत्व इत्यर्थः । अन्यव्यतिरेकव्याप्योरन्यतरस्यागमकत्वे एकैकव्याप्तिमतः परिसङ्ख्यानानुपपत्त्या तद्गमकत्वावश्यम्भावेनान्यतरव्याप्तिमात्रेणैव गमकत्वसिद्धेरुभयोरपि गमकत्वे आधिक्यप्रसङ्गास्य तुल्यत्वादिति भावः ॥ उक्तमेवेति । व्याप्तिरेव तु सा स्मृतस्य त्रत्युशब्दव्यावर्त्यतेतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरोक्तिभेदेन त्रैविक्यमपि परास्तमित्यादिनेति शेषः ॥ तस्येति । यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्तिज्ञानेनैव धूमेन बन्धिसिद्ध्या योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य धूमेन बन्धिसिद्ध्यावनुपयोगादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्प्रकृतसाध्यसिद्धयनुपयोगिस्त्वेऽपि प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगित्वेन परम्पर्योपयोगादर्थवत्त्वमित्यत आह ॥ पारम्पर्येणेति ॥ साधर्म्यदृष्टान्त एवासावितीति । एतच्च तत्र चान्वयरूपतैव तस्या इत्यादिनाऽऽकर एव पूर्वं प्रपञ्चितमिति द्रष्टव्यम् ॥ आधिक्यनिरस्त इति । एकैकाव्यावृत्त्या दृष्टान्तदुष्टतापेक्षैकैकाव्यावृत्तपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेरिति भावः । दृष्टान्तदोषत्वज्ञापनार्थं साध्यसाधनानुगमयोरन्यत्र पृथगुपादानात्तथोसार्थविकल्पज्ञापनार्थमत्रानुपादानमित्येतोऽपि न परस्परविरोध

इत्यार्येण पक्षान्तरमाह ॥ असावर्त्रिकश्चेति । तस्यासावर्त्रिकत्वं कुत इत्यत आह ॥ न हीति । ततश्च दृष्टान्तस्यासावर्त्रिकत्वात्तदोपपत्त्याध्य-
सावर्त्रिकत्वमित्युक्तं भवति । केचित्तु हेतुदोषस्येव न दृष्टान्तदोषस्य सावर्त्रिकत्वं दृष्टान्तस्यासावर्त्रिकत्वेन तदोपस्य सावर्त्रिकत्वायोगात् । तथा
च हेतुदोषतया तद्रूपहणे तस्येव दृष्टान्तदोषस्यापि सावर्त्रिकत्वमिति विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति च पृथगुपादानमित्यसावर्त्रिकश्चेति वाक्यं योज-
यित्वाऽत्रानुक्तौ यद्वेत्सादिपक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वादिति पूर्वोक्तमेव निमित्तमनुसन्धेयमिति पक्षभेदमाहुः ॥ असिद्धिरिति । सङ्गृही-
तेति योऽयतया विपरिणामेन सम्बध्यते ॥ समसममिति । सङ्कोचनमित्यर्थः ॥ अन्यपरम्परैरेति । यथा शुक्लं क्षीरमित्यन्धनोक्तं कनेदमावातामिति
स पृष्ठो यदाऽन्धान्तरं मूलं निर्दिशति सोऽप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ये प्रमाणं भवति तादृगेतदित्यर्थः । शुक्लं क्षीरमिति गूलयूतान्धवचनस्य
प्रत्यक्षामूलकत्ववन्मूलभूतब्रह्मतर्कं तथा व्युत्पादनस्यापि प्रयोजनाभावयुक्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ वक्ष्यतीति । स्वाक्येन विरोधेऽपि नैव साध-
कतां व्रजेदित्यादिनाऽनुपपदेवेति शेषः ॥ न चेति । तल्लक्षणानाम्प्रान्तस्वास्ववाक्यविरोधस्येति भावः । ननु कालार्तितादेरापि स्वाक्यविरोधानु-
गतलक्षणकरणद्युक्तस्तेनापि तत्सङ्ग्रह इत्यत आह ॥ अपि चेति ॥ व्यवहारोऽपीति । असाधकत्वानुमानमपीत्यर्थः । असाधकमिदं प्रतिज्ञा-
र्थविरुद्धत्वादित्यत्र व्यर्थविशेषणत्वाद्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ नेति । यद्वेषेण हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपेणैव दोषः परं
प्रत्युद्भाव्यः । यद्वेषेण चोद्भावं तद्रूपेणासाधकता साधनीया । यद्वेषेणासाधकतासाधनं तद्रूपेणैवानुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथाऽन्यः शस्त्री
अन्यो योद्धा अन्यो जयी अन्यस्तु श्लाघ्य इतिवैरुह्यापातादिति भावः ॥ न चेति । असाधकमिदं प्रमाणं विरुद्धत्वादित्येतावन्यात्रत्येव निर्दु-
ष्टत्वादित्यर्थः । हीनबलप्रमाणविरुद्धस्य सत्यपि प्रमाणविरुद्धत्वे साधकत्वेन तत्र व्यभिचारपरिहार एवोक्तविशेषणकृत्यमित्यत आह ॥ हीनबलस्ये-
ति । तथा च प्रमाणविरुद्धत्वरूपहेतोर्वागमनान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । तत्रापि प्रमाणवदप्रयोगात्स्थं प्रमाणपदेन तन्निरास इत्यत आह
॥ प्रमाणेति । तथाऽप्यप्रामाण्यनिश्चयदशायां हीनबलस्य प्रमाणपदेनानिरसनान्नात्रिासे विशेषणकृत्यमित्यरुचेराह ॥ अहीनेति ॥ अवान्तरैति ।
प्रबलसमबलरूपावान्तरैत्यर्थः । अवान्तरभेदानुपादानेऽप्यहीनबलप्रमाणविरुद्धत्वरूपहेत्वामनान्देव तत्र व्यभिचारप्रसक्त्या व्यावर्थाभावात् ।

व्यावर्थाभावेऽपि विद्यमानतामात्रेण तदुपादाने च प्रबलचाक्षुषप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्याद्यपि प्रयुज्यते । न च परस्यात्यतिशक्तिज्ञापनार्थत्वाच्च
 यथ्यमिति वाच्यम् । अशक्तिज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वाद्वाधाज्ञानमूलाशक्तौ प्रतिरोधाज्ञानमूलाशक्तौ प्रतिरोधाज्ञानमूलाभावाच्चेति भावः । ननु बाधप्रति-
 रोधयोरन्योन्यसङ्कार्थमेव तदुपादानमस्त्वयतो दूषकताबीजैक्येन सङ्करस्यैवोचितत्वाच्च साङ्कर्यार्थतया तदुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ तथा चेति ॥
 आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनामिति । इन्द्रान्ते श्रूयमाणमसिद्धिपदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्चाश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिसाध्या-
 सिद्धन्यथासिद्धीनामिति पर्यवस्यति । अन्यथेयस्य च व्यर्थविशेषणत्वादिरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेषणत्वग्रहणयोरपि
 ग्रहणे गौरवादुभयसङ्ग्रहार्थमन्यथेयैवोक्तमिति ध्येयम् । ननु न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेति वक्ष्यमाणरीत्या आश्रयव्याश्रयसाध्यासिद्धी-
 नामदूषणत्वेऽप्यन्यथासिद्धेः सिद्धान्तेऽपि दूषणत्वास्थितेस्ताद्विरासलाभवर्णनमनुचितमित्यतोऽन्यथासिद्धेर्विशेषणे वैयर्थ्यमेकासिद्धौ चेति वक्ष्य-
 माणरीत्या दूषणत्वेऽप्यसिद्धयपेक्षयाऽऽधिक्यरूपप्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धित्वानभ्युपगमादसिद्धिरूपणमसिद्धिरूपदूषणतया परिगणि-
 ताश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां लिङ्गराहित्यग्रहणेन निरासलाभवर्णनमुचितमित्याशयवानाह ॥ अन्यथासिद्धेरिति ॥ अतिप्रसङ्गादिति ।
 व्याप्त्यभावेऽनन्तप्रकाराणां सम्भवेन तेषामपि परिसङ्ख्येयत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ विशेषणेति । सपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणे-
 रत्यर्थः । न च विरुद्धव्यावृत्त्यर्थत्वं न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यत्वेनाव्यावर्तनीयत्वादिति भावः । तथा च
 वैयर्थ्यमेवेति पक्षवृत्तित्वमात्रस्यैव निर्दुष्टतया सपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । न चानैकान्तिकव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् ।
 दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यतयाऽऽव्यावर्तनीयत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वं न विरुद्धत्वं
 किन्तु साध्यविपर्ययव्याप्तत्वं ततश्च न विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ साध्येति ॥ व्याप्तिग्रहणमिति । व्याप्तेर्नियतसम्बन्धरूपतया
 साध्यविपर्ययव्याप्तत्वस्य साध्यविपर्ययेण सह नियतसम्बन्धवत्त्व एव पर्यवसन्नत्वात्तत्र च साध्यविपर्ययसम्बन्धवत्त्वमात्रेण साध-
 कतानुमानोपपत्तेर्नियमांशत्रैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । एवममध्यवसितत्वादित्यस्य सपक्षविपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः ।

तत्र सपक्षवृत्तिवमात्रेणैव पूर्णत्वाद्विपक्षवृत्तिस्वादिस्य वैश्वस्यैवेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ एवमिति । अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकोऽविद्यामानसपक्ष-
विपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिः । विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानसपक्षविपक्षो विपक्षैकदेशवृत्तिः । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्या-
पकः । विद्यमानविपक्षोऽविद्यामानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टवाऽनव्यवसितस्य । पक्षत्रयव्यापकः पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षै-
कदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः
सपक्षव्यापकः सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टवाऽनैकान्तिकस्य । सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः । सति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः ।
सति सपक्षे विपक्षैकदेशवृत्तिः । सति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽसति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः । असति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः ।
असति सपक्षे पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरिति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापक इत्यष्टया विरुद्धस्य च यद्वान्तरभेदनिरूपणं तर्हि सम्भवमात्रेणैव
व्यवहारोपयोगित्वात् । नाद्यः । अर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गमिक्तत्वात् । नान्यः । असाधकतानुमाने विशेषेण वैज्यर्थ्यप्रसक्तेरिति पूर्वोक्तरीत्या निर-
स्तमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रबलप्रमाणविरोधभेदेन प्रमाणविरोधस्य पद्धत्यादौ तत्रैवैद्विविध्यव्यवहारः । द्वावपि प्रत्यक्षादिभेदेन त्रिविधाविति तत्रै-
वित्यव्यवहारः । कथं च मिथ्यात्वानुमानखण्डनादावसिद्ध्यादिक्रमेण हेत्वाभासव्यवहार इत्यतः शिष्यमतैवैवशायाय वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेवास्मादयो
ग्रन्थान्तरे तथा व्यवहारो न त्वसाधकताऽपि तथैव साधनयोरस्याभिप्रायेणेति नासाधकतानुमानानुपयोगप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य तद्विशेष इत्याशय-
वानाह ॥ शिष्यमतीति । विशेषस्यैवासङ्गातिप्रभेदानामपि सत्त्वात्तेषामनुक्तेरनूत्तममित्यतः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाद्विरोधविभागकथनेन
तद्विभागस्यापि सूचितत्वाच्च तेषामनुमित्यनूत्तमत्वापादिकेत्याशयवानाह ॥ विरोधवदिति । प्रतिज्ञार्थसङ्गातिलिङ्गासङ्गातिव्याप्यसङ्गातिश्चेत्य-
सङ्गातिप्रभेदा इत्यर्थः ॥ अवश्येति । अवश्यवक्तव्यस्यापरिगृहीतैकदेशमात्रवचनमित्यर्थः । सप्तमर्थ्यलिङ्गाप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्यैक-
देशवचनविशिष्टं तदेकदेशवचनमिति यावत् । अधिकपक्षैकदेशवचनत्वात्सम्पूर्णप्रयोगोऽतिव्याप्तिवारणाय सप्तमर्थ्यलिङ्गाप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्त-
व्यस्यसुक्तम् । सम्पूर्णप्रयोगे एकदेशवचनस्यापि भावादतिव्याप्तिरित्यत उक्तमेकदेशवचनविशिष्टमिति । अनुक्तावतिव्याप्तिवारणयैकदेशवचन-

मित्युक्तमित्यववेयम् ॥ कृतकार्यत्वमिति । वचननित्यत्वान्नित्यत्वविप्रतिपत्तौ वर्णात्मकः शब्दो नित्यो गुणश्चेत्यादावनित्यत्वप्रतिज्ञैव कृतकार्योऽ-
र्थान्तरेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पद्धत्युक्तरीत्याऽऽकाङ्क्षितत्वस्यात्राप्यभिप्रेततयाऽऽकाङ्क्षितत्वविरहादेव तत्राप्रसङ्गात् । समीचीनप्रयोगोऽतिव्याप्ति-
वारणाय कृतकार्यत्वमित्युक्तम् । ननु परार्थानुमान एव दर्शनान्मनूयनत्वादेव च न दोषत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । ननु विरोधासङ्गात्प्रति-
तदुपपादयति ॥ वचनदोषादिति । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधासङ्गात्त्वोर्वचनदोषत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । ननु विरोधासङ्गात्प्रति-
वचनदोषत्वदङ्गमुत्पापयति ॥ नन्विति । सिद्धार्थसाधकत्वाभिमतं लिङ्गमपि न स्वयमेवासङ्गतमसिद्धार्थसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः ।
सिद्धार्थसाधनाय प्रयोगे तथेति चेत् । किं तल्लिङ्गं स्वयमेव तमर्थं साधयितुं प्रवृत्तं येन तत्रासङ्गतं स्यात्किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रति-
पादितमिति वाच्यमित्यर्थः । कथमेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतोऽवधारणार्थत्वं तुशब्दस्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिरासपरतया योजयति ॥ न्यूनाधिक्ये एवेति ॥
स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भाव इति । ननु योग्यताविरहलक्षणप्रमाणविरोधस्य स्वार्थानुमाने दोषत्वसम्भवेऽपि स्वार्थानुमाने दोषत्वाददर्शनादस-
ङ्गातेः कथमर्थदोषत्वम् । न च सिद्धसाधकोऽसङ्गात् इत्युक्तेः सिद्धसाधनतालक्षणासङ्गातिः स्वार्थानुमानेऽपि दोष इति वाच्यम् । स्वार्थानुमाने रिद्ध-
साधनतादोषत्वस्यापसिद्धान्तग्रस्तत्वादिति चेत् । वर्णेषु नित्यत्वं जिज्ञासमानस्य केनचिद्व्यभिचारिणोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहलक्षणाराध्यतेरेव
वर्णनित्यत्वानुमिति विरहेणासङ्गातेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वदर्शनेनार्थदोषत्वोपपत्तेः । न च समुचितस्थले लिङ्गाप्रमितिरूपव्याप्तिरलक्षणे हेतुविरोधादेव
तत्र वर्णनित्यत्वानुमिति विरह इति वाच्यम् । सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वययोग्यताया एव विरोधत्वात् । न च वर्णनित्यत्वं जिज्ञासमानस्याकाशविमुखे
आकाङ्क्षाऽस्तीति नात्र विरोधादनुमित्यभावः किन्त्वाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गातेरेवेत्यक्रामेनापि स्वीकरणीयत्वादिति भावः ॥ आकाश इति । इदं च
विरोधस्य पुरुषदोषत्वनिर्दर्शनम् । छिन्न इति त्वसङ्गातेः पुरुषदोषत्वनिर्दर्शनमिति ज्ञेयम् ॥ अर्थशब्दगत एवेति । कुशानुशैत्यदेः साध्यतानहर्त्वं कृत-
कत्वादेरसामर्थ्यमर्थगत एव दोषो न पुरुषदोषः । आदिपदोपात्तं न्यूनत्वादिकं शब्दगत एव दोषो न पुरुषदोष इत्यर्थः । ननु विरोधासङ्गात्प्रति-
दोषत्वात्तादृशार्थप्रतिपदकत्वेनैव वचने विरोधासङ्गात्त्वोर्वचनदोषाधिकं विरोधादिकं कथं वचनदोषः स्यात् । तथा न्यूनादेव न दोषत्वात्तादृश-

वचनप्रतिपादितत्वेनैवार्थं तयोर्वक्तव्यत्वाद्ब्रूचनोपाधिकं न्यूनाधिकं कथमर्थदोषः स्यात् । कश्चिदुपाधिमन्तर्भात्य भवतो दोषत्वाभावादित्यत आह ॥ न हीति । अत्र न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो न दोषो भवतीति प्रायिकः पाठः । क्वचित्तु न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो भवतीत्यपि पाठः । पूर्वोक्त एवार्थः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो भवतीति पाठस्तु लेखकदोषपतितो मूलशेषोऽर्थदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । एवं सति दुष्टकरणजन्य-
ज्ञानस्य दुष्टत्वं न स्यात् । तत्रापि दुष्टकरणत्वरूपोपाधिनिबन्धनत्वाज्ज्ञानदुष्टत्वस्याशयवानाह ॥ तथा सतीति । यद्वा नन्वेवं कृशानुशैत्यसाध्य-
कत्वोपाधिकमेव कृतकत्वं दुष्टमिति प्राप्तं न स्वतस्तथा च कथमयमुपपत्तिदोष इत्यत आह ॥ न हीति ॥ बहुविधमेवेति । दोषमात्रोच्छेदापत्ते-
रित्यर्थः । काचदेः स्वप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्विषयविशेष एव तद्व्यतिवन्धकत्वेन तद्दोषताया अपि विषयविशेषोपाधिकत्वात्काचोदोषो दोषत्वं
न स्यादिति भावः ।

अनु०—साध्यव्यापकवैलोक्यमय्यतिस्साधनस्य च । दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् ॥

सु०—ननु कथमेत एवानुमानदोषाः । सोपाधिकत्वस्याप्यतिरिक्तस्य सत्त्वादित्यतस्तत्स्वरूपानुवादोनेकतान्तर्भावमाह ॥ साध्येति । साधनस्य यत्साध्यव्यापकवैलोक्यं साऽव्याप्तिः । चक्षुर्दास्तत्रातिपक्षता च । साध्यस्याधर्मसाधनत्वादेव्यापको यो निषि-
द्धत्वादधर्मः । यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमात् । तेन साधनस्य हिंसात्वादवैलोक्यं साध्यापेक्षया वैपरित्यगव्याप्तत्वमिति
यावत् । यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमाभावात् । वैयर्थ्यसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वाभावात् । तदनेन सोपाधिकस्य
स्वरूपमुक्तम् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापको हि धर्म उपाधिस्तद्वत् च साधनस्य साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमेव । एतत्प्रागनु-
मानाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेव । साध्यव्यापकं परित्यजतः साध्यपरित्यागवश्यम्भावात् । न हि साध्यमपरित्यजंस्तद्वापकं
परित्यजतीति युज्यते । साध्यपरित्यागश्चाव्याप्तिरेव । अपरे तु निरुपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । सोपाधिकत्वे तु लक्षणाभावाद्वा-
प्यभाव इत्याचक्षते । तदसत् । व्याप्तिज्ञानार्थानुपाधिज्ञानं तदधीनं च निरुपाधिकत्वज्ञानं तदायतं व्याप्तिज्ञानमिति चक्रक्रमसङ्गेन

तस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेः । तत्किं सोपाधिकस्याप्यस्ति व्याप्तिः । मैवम् । व्याप्तत्वनुपाधिकत्वयोः समनियमेऽपि व्याप्तिसिद्धौ नङ्गतयोपाध्यभावस्य लक्षणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नन्वेवं चेत्कथं साध्यसाधनव्यवहारः । आगामिसम्भावनापेक्षेयेति ब्रूमः । वस्तु तस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्तस्तस्य तेनाव्याप्तिरित्येव वक्तव्यम् । अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्यतिपक्षतैव । साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षादन्यत्र वा स्यात्पक्षे वा । न तावदाद्यः । तथा सति स्फुटव्यभिचारपरित्यागोपाध्युद्भावनस्यानवसरत्वात् । द्वितीये तु साध्यव्यापकस्य पक्षाद्वावृत्तिः साध्यमपि व्यावर्तयतीति सत्यतिपक्षतैव । एतेनोपाध्यभावस्य प्रतिपक्षत्वेनोपाधेदूषणत्वम् । न हि यदभावो यत्र दूषणं सोऽपि तत्र दूषणमिति युक्तं विरोधादिति परास्तम् । पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनैवोपाधित्वात् । एतदर्थं च साध्यव्यापकस्य वैलोभ्यं पक्षाद्वावृत्तिः साधनस्य सत्यतिपक्षेति योजनीयम् । भावप्रधानस्यादोषत्वं त्विष्टमेव । ननु च प्रागनुमानादपि सत्यतिपक्षताऽनुमानोत्तरमव्याप्तिर्वा किन्न स्यात् । मैवम् । पक्षे हि साध्यस्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः । न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षादिप्रविभागोऽस्तीति कथं तदा प्रतिपक्षत्वं स्यात् । अनुमानोत्तरमव्याप्तिः कथमिति वक्तव्यम् । साध्यव्यापक उपाधिः पक्षाद्वावृत्तमानः साध्यमपि व्यावर्तयति । तथा च साध्यरहिते तत्र वर्तमानं साधनं साध्यं व्यभिचरतीति चेन्न । तथा सति बाधितसत्यतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात् । ओमिति चेन्न । निरसिव्यमाणत्वात् । बाधप्रतिपक्ष्याभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत् । तर्हि व्यापकव्यावृत्त्या प्रतिपक्षेणैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यम् । किञ्च पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत सन्दिग्धः । नाद्यः । विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि । पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वा । आद्ये किं प्रमाणान्तरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमे तत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः । परस्परश्रयत्वप्रसङ्गात् । उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्वावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च तस्मिन्नसाधिविति । नेति पक्षे साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधेः कथं तद्वावृत्त्या पक्षे साधनस्य निश्चितो व्यभिचारः स्यात् । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचारस्तु स्वत एव सिद्धो

नोपाधिमुखानिरीक्षणोपक्षः । सर्वानुमानोच्छेदहेतुश्च । तस्मादनुमानोत्तरकालं सत्यतिपक्षतैवेत्युचितम् । एतदेवाभिप्रेत्य स एवोपाधि-
दोषोऽधीत्यादिवचनम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चये सति पक्षे निश्चितव्यभिचारितासिद्धिरिति चेन्न । निश्चितसाध्य-
व्यापकव्याप्यत्वेन तत् एवानुमानेन दूषिते व्यभिचारैवैयर्थ्यात् । तथाऽपि सोपाधिकत्वं सत्यतिपक्षत्वमिति गतः पक्ष इति चेन्न ।
प्रतिपक्षस्य यावज्जीवं तद्भावावनीकारात् । सामर्थ्यानिर्धारणायामेव सत्यतिपक्षो निर्धारिते तु सामर्थ्ये बाधको वा स्यात् । बाध्या-
वेति को नाम नाभ्युपैति । अत्र सोपाधिकत्वमिति वक्तव्यं साध्यव्यापकत्वोपयोग्यमिति वचनमुपाधिलक्षणस्यापि प्रदर्शनार्थम् ।
तदपि साध्यसमव्यापकत्वपक्षनिरासाय । नन्वेव पक्षेष्टीकाकृताऽङ्गीकृतः । भैरवम् । परमतानुवादत्वात् । अन्यथैकसाध्याविनाशाय
इत्युदयनवचनोदाहरणैवैयर्थ्यात् । दूषणं तु स्फुटत्वाभोक्तम् । तथा हि । समपदं किं विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थं भुक्तं प्रयोजनान्त-
रार्थम् । नाद्यः । पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः परमाणुविशेषगुणत्वात् । आप्यपरमाणुरूपादिवदित्यादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावा-
देर्विषमव्याप्तिकस्याप्युपाधित्वेन तद्ववच्छेदस्यायुक्तत्वात् । प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्च । विषमव्याप्तिकस्यापार्थित्वे पक्षे
तरत्वस्यापि तत्समङ्ग इति चेत् । तत्किमुक्तविशेषणद्वयोपेतं न वा । नेति पक्षे तत् एवानुपाधित्वम् । आद्ये तु तस्याप्युपाधित्वे को
दोषः । पर्वततरत्वादेः सर्वत्र सम्भवेन नैवमिति चेन्न । अनुमानव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गात् ।
तदभावे चानुमानभङ्गस्येष्टत्वात् । अन्यथा शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वाद्धटवदित्यादावशब्दत्वादेः समव्याप्तिकपक्षेतरस्यानिरासप्रसङ्गात् ।
तदिदमिष्टमपि त्यज्यनिष्टमपि गृह्णातीति न विशेषणम् । यद्युक्तम् । स्वसम्बन्धेन यः स्वीयं धर्ममन्यत्र योजयेत् । स उपाधि-
यथालोके जपादिः स्फटिकादिषु । इहायव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता । उपाधेः स्यात्तदा तस्य समव्याप्तियदा भवेदिति । अत्र
वक्तव्यम् । किमनेनोक्तं भवति । किं विषमव्याप्तिकस्य व्याप्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धेन साधनाभिमतं व्याप्यताभ्रमानुपपत्तेरदोषत्वेन
तद्ववच्छेदाय समपदमिति । किंवाऽन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थमिति । नाद्यः । प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषणत्वसम्भवे स्वातव्याप्यव-

भासकताभावस्यादोषत्वात् । साध्यसाहचर्यदर्शनेनैव व्याप्यताभ्रमसम्भवाच्च । न द्वितीयः । उपाधिशब्दसम्बन्धस्य स्वकपालकालप-
तत्वात् । अत एव भगवानाचार्यः सोपाधिकत्वमित्यनभिधाय साध्यव्यापकवैलोभ्यमित्याह । व्यवहारास्तु परकृतसङ्केतनापि निर्व-
हणीयाः । यद्वा क्वचित्साध्यव्याप्यतासद्भावेनोपाधित्वेऽन्यत्रापि गौण्या वृत्त्या (उपाधि) व्यवहारोपपत्तिः । अत एव न द्वितीयोऽपि ।
ननु च विषमव्याप्तिकस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वं न सम्भवति । क्वचित्पक्षेतरविपर्ययस्यासाधारणत्वादिति । मैवम् । असाधारणस्य दूषणत्वा-
सम्भतेः । सम्मतौ वा तत्रोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनात् यत्रोपाधिः पक्षैकदेशाद्भावते तत्र कथं प्रतिपक्षः । भागासिद्धिप्रसङ्गात् । न
चासौ नोपाधिः । पक्षैकदेशाद्वावृत्त्यापि साधनाव्यापकत्वसम्भवात् । न चायं समव्याप्तिपक्षेऽस्ति दोषः । उपाधिमल्येकदेशे साध्यसद्भाव-
नियमेन तं विहार्यैकदेशान्तरस्यैव पक्षीकरणौचित्यादिति । उच्यते । अस्माभिरव्युपाधिव्यावृत्तिमा (नैवैक) नेकदेशः पक्षीक्रियते ।
एकदेशान्तरेऽपि यदि साध्यसम्मतस्तदा तस्यापक्षीकरणमेव । असम्मतौ तु तत्र दोषान्तरमेव भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । ननु
शङ्कितोपाधी कथं प्रतिपक्षः सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासम्बलत्वादिति चेन्न । पाक्षिकसिद्ध्यादिना सत्यतिपक्षताफलस्य संशयस्या-
निवारणात् । संशयानङ्गत्वमेवासम्बलत्वमभिप्रेतम् । स्यादेतत् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं किमुपाधिसामान्यलक्षणं
किंवा विशेषलक्षणम् । नाद्यः । समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात्संयोगवदित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वोपाध्यव्यापनात् ।
वायुः स्पर्शानोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शोधिकरणत्वाद्वदित्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वापाध्यव्या-
पेक्ष । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य यत्किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्राचार्यैरङ्गी-
कृतत्वात् । व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्च । न द्वितीयः । सामान्यलक्षणस्य वक्तव्यतापातात् । न चान्यव्यतिरेकिवर्मत्वं तदिति
वाच्यम् । तस्यात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावात् । तथात्वे च लक्षणवैयर्थ्यादिति । अत्र ब्रूमः । इदमेव सामान्यलक्षणम् ।
साध्यपदेनावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यस्याभिधानात् । न च तत्र प्रतिपक्षासम्भवः । यदवच्छिन्नसाध्ये य उपाधिस्तद्वावृत्तेतद्विशिष्टाभावे

हेतुत्वोपपत्तेः । यथा समवायः सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनोऽन्तर्गतत्वादाकाशवत् । वायुद्रव्यत्वे सति स्पर्शानन्तेन हीनोऽन्तर्गतत्वादाकाशवदिति । न चात्र साध्यविशेषणवैयर्थ्यम् । शब्दो न स्पर्शविशेषणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यादाविव्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । क्वचिन्नाध्यावच्छेदकावच्छिन्नस्यापोऽध्यभावस्य हेतुत्वात् । यथा वायुः स्पर्शनो न भवति द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति । व्यतिरेकव्याप्तौ त्वक्तमवोत्तरम् । साध्यसाधनपदार्थां च प्रकृतयोरेव विवक्षितत्वाच्च कश्चित्शुद्धोपपन्नः । यो यत्साध्यव्यापको यत्साधनाव्यापक इति वाऽस्यार्थ इति सर्वं सुस्थम् । ननु च सोपाधिकत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि तैवानुमानदोषाधिक्यमिति । मैवम् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैव प्रबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणकालातीत (ता) वत्समबलप्रमाणविरुद्धतायाः सत्यतिपक्षताया अपि सङ्गृहीतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रं हि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्युक्तम् । एवं तर्हि दुर्बलेन विरोधोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धता स्यात् । उक्तलक्षणोपेतत्वादित्यत आह ॥ दुर्बलेनेति । अयमर्थः । प्रकरणादिवशाद्धि सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति प्रसिद्धम् । यथा विशिष्टसमये पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषविशेष एवानीयते न तु यः कोऽपि पुरुषः । प्रकृते चानुमानस्यासाधकत्वनिमित्तपरिसङ्ख्यमानम् । न च दुर्बलेन विरोधेऽप्यनुमानमसाधकं भवति । प्रबलविरोधादिना तस्यैवाभासत्वात् । यथा विगतशुष्मान्द्रपापरोक्षज्ञानित्वादित्यत्र विमतोऽन्यः पुरुषत्वादिति । अतः सामान्यशब्दप्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधो (नानुमानासाधकतावच्छिन्न) न प्रतिज्ञार्थविरुद्धता । किन्तु प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धतैवेति ।

टि०—ननु साध्यव्यापकेत्युक्तवाक्यमनर्थकम् । न चोपाधेरन्तर्भावकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्यापि प्रयोजनभावात्सोपाधिकत्वमव्याप्तिरित्येतावतैव तदन्तर्भावसिद्धेरितिरानर्थक्याणताच्चेत्यतोऽनुमानदोषचतुर्विध्याधारणमनर्थनार्थत्वेनान्तर्भावकथनस्यार्थवत्त्वात्साध्यव्यापकेत्यस्य च सोपाधिकत्वस्वरूपानुवादतयाऽवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्यानुमानदोषचतुर्विध्यनियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । साध्यव्यापकबलौभ्यस्य साधनमात्रनिष्ठत्वेन चशब्दस्य साधनस्यासाधनस्य चेत्सर्वं यथास्थितसम्बन्धानुपपत्ताव्यव्याप्तिश्चेति भिन्नक्रमतया तत्सम्बन्धो नानुपपन्न इत्यभि-

प्रेत्य स एवोपाधिदोषोऽपीति प्रमाणलक्षणानुसारेण चशब्दार्थमाह ॥ चशब्दादत्यतिपक्षता चेति । साध्यव्यापकत्वैलेम्यमित्यादेः कथमुपाधित्वरूपा-
 नुवादत्वं येन वैयर्थ्यं भवेदित्यतस्तत्स्वरूपोपदर्शकतया तद्धाचष्टे ॥ साध्यस्येत्यादिना । ननूपाधेरव्याप्तौ प्रतिपक्षे चान्तर्भावो न वक्तुं शक्यो
 विरुद्धत्वादित्यतो दशाभेदेनोभयस्यापि सम्भवाच्चानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तदुभयं दशाभेदोपादयन्मूले कण्ठोक्तामुपाधेरव्याप्तितां तावदुपपादयति ॥
 एतदिति । अस्तु साध्यव्यापकं परित्यजतो हेतोः साध्यपरित्यागस्तथाऽपि कथमव्याप्तिरित्यत आह ॥ साध्यपरित्यागश्चेति ॥ व्याप्तिज्ञाना-
 धीनमिति । व्याप्तिरूपकत्वरूपव्यापकत्वस्योपाधिरशरप्रविष्टत्वादिति भावः ॥ तदर्धीनं चेति । प्रतियोगिज्ञानार्थीनत्वादभावज्ञानस्येति भावः ॥
 यदायतं चेति । लक्ष्यावधारणस्य लक्षणज्ञानार्थीनत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र साधननिष्ठव्याप्तेरुपाधिघटकव्याप्तेश्च भिन्नतया न चक्रकावकाश-
 स्तथाऽपि सर्वत्रैकैव व्याप्तिरित्याभिमानेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । वस्तुतस्तु चक्रकशब्देनानवस्थाया एव विवक्षितत्वात्तद्ध्याप्तिभेदे चक्रकाप्रसरेऽ-
 प्यनवस्थाया दुर्वारत्वाच्चानुपपत्तिरित्यवधेयम् ॥ व्याप्तिबोधानङ्गतयेति । उक्तरीत्या चक्रकप्रसङ्गादिति शेषः ॥ एवं चेदिति । अनुमानात्प्रा-
 ग्व्याप्तिप्रहणवेलायामुपस्थितस्योपाधेरव्याप्युच्चायकत्वं चेदित्यर्थः ॥ साध्यसाधनव्यवहार इति । व्याप्तिग्रहणदशायां पक्षसाध्यसाधनप्रविभागा-
 भावेन व्यापकव्याप्ययोः साध्यसाधनभावभावेन साध्यव्यापकत्वादिरसम्भवात्कथं साध्यव्यापकत्वादिगर्भोपाधित्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ आगामीति ।
 अस्य सूत्रस्य शाकटं वयेत्यादिवद्भाष्येक्षया तद्धावहर इति भावः । अस्मिन्पक्षे साध्यसाधनव्यवहारस्य गौणत्वापत्तेराह ॥ वस्तुतस्त्विति । तथा
 चोपाधिलक्षणस्य साध्यसाधनघटितत्वाभावोक्तदोषावसर इति भावः । एवं कण्ठोक्तामव्याप्तिरूपतामुपाद्य चशब्दसूचितं प्रतिपक्षतामप्युपाधे-
 रूपपादयति ॥ अनुमानेति ॥ स्फुटव्यभिचारेति । साध्यव्यापकोपाधिना सह साधनस्य व्यभिचारो यत्र प्रदर्शनीयस्तत्र साध्यव्यभिचारस्यापि
 सत्त्वेन तस्यैवोपदर्शयितुं शक्यत्वाच्च तत्परित्यागेन साधनस्योपाधिव्यभिचारप्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः । न च तत्रोपाध्यभावस्य निश्चितत्वेऽपि साध्या-
 भावस्यापि निश्चयान्न साध्यव्यभिचारप्रदर्शनं साधनस्य सम्भवतीति वाच्यम् । तद्धापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तेस्तत्रापि निश्चितत्वात् ।
 अन्यथोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयायोगात्साध्यव्युपाध्यभावशङ्कया तस्मैतिवन्धादिति भावः ॥ प्रतिपक्षत्व इति । प्रतिपक्षत्वेन दूषणत्व इत्यर्थः ।

उपाधेः पक्षाद्यावृत्तिः प्रतिपक्षतया दोष इत्येवौपाधिदोषत्वं वादिनाऽभिमतम् । उपाधेः साधनव्यापकत्वेन साधनवत्पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
स्वनियमेन तस्या आवश्यकत्वाच्च तूपाधिस्तद्वावृत्तिश्चेत्युभयमपि दूषणमिति येनोक्तरीत्या विरोधः शङ्क्यतेत्याशयेनाह ॥ पक्षेति ॥ एतदर्थं
चेति । उपाधिव्यावृत्तिरेव प्रतिपक्षतया दोष इत्येतदर्थमित्यर्थः । तर्ह्युपाधिव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वेन दोषत्वेऽप्युपाधित्वेनोपाधेर्दूषणत्वाभावादुपाधिदू-
षणमित्यनर्थकः शास्त्रकाराणां व्यवहार इत्यतः स्वरूपेण तस्यादोषत्वस्येष्टत्वाच्छास्त्रकारव्यवहारस्य चोपाध्यन्तीतपक्षवृत्तेः प्रतिपक्षतया दोषत्वाभि-
प्रायकत्वाच्चानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ भवेति ॥ व्यावर्तयतीति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिति ।
स्ववाक्येन विरोधोऽपि नैव साधकतां व्रजेदित्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरे एतेनैतदपि निरस्तमित्यादिनेति शेषः ॥ तत एवेति । साध्याभावनिश्चा-
यकप्रमाणान्तरविरोधादेवेत्यर्थः ॥ नेति पक्ष इति । पक्षे साध्याभावो निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्य निश्चित-
त्वेन व्यभिचारज्ञानाभावादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयोपपत्तेर्व्यापकीभूतोपाध्यभावेन साध्याभावनिश्चयोपपत्त्या साध्यरहिते पक्षे साधनस्य वर्तमान-
तया साध्यव्यभिचारनिश्चयसम्भवेऽपि पक्षे साध्याभावो न निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्यानिश्चयेन व्यापकी-
भूतोपाध्यभाववत्तया निश्चिते पक्षे तद्व्याप्यभूतसाध्यसन्देहेन व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकवशादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भवादव्यापकव्या-
वृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तेश्चातिप्रसङ्गेन निश्चेनुमशक्यत्वेनोपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या पक्षस्य साध्यरहितत्वासिद्धेस्तत्र वर्तमानस्य साध-
नस्य न साध्यव्यभिचारनिश्चय इति भावः । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचार इति पक्षेऽपि सन्देहः किं स्वरासिक फलतयाऽभिमतः किंवा संशयान्तर-
मिति विकल्प्य न द्वितीयः । उपाधिव्यावृत्त्याहितपक्षीयसाध्यसंशयमुपजीव्यप्रवृत्तव्यभिचारसंशयरूपसंशयान्तरस्योपाधिव्यावृत्त्याहितसाध्यसंशयरूप-
प्रतिपक्षोपजीव्यत्वादुपजीव्यभूतप्रतिपक्षेणैव दुष्टत्वे तदाहितव्यभिचारसन्देहस्य निष्प्रयोजनत्वादिति द्वितीयपक्षदूषणं च मनसि निवाद्यां प्रत्या-
चष्टे ॥ पक्षे सन्दिग्धेति । स्वत एव सिद्ध इत्यस्य विवरणं नोपाधिमुखानिराक्षणापक्ष इति । उपाधिं विनाऽपि तत्सिद्धेर्न तस्य तत्फलत्वमिति
भावः ॥ सर्वेति । निश्चितेहेतुमति साध्याभावसन्देहेरुपाध्यव्यभिचारसंशयस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ तस्मादिति । उक्तरीत्या केनापि

प्रकारेणानुमानोत्तरकालमव्याप्युच्चायकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्रतिपक्षतैवेति । न च दूष्यानुमानस्य तर्कानुग्रहे उपाधिर्न साध्यव्यापक उपाधेस्तदनु-
 ग्रहे स्वनुमानस्य बाध एवेति न कदाऽपि प्रतिपक्षावसर इति वाच्यम् । यदैकत्रापि नानुकूलतर्कवतारस्तदा प्रतिपक्षावतारस्याविकलत्वात् ।
 अन्यथा प्रतिपक्षमात्रोच्छेदापेक्षेतिरित्याशयात् । ननु नेपाधेर्व्याप्तिग्रहदशायामव्याप्युच्चायकत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । स एवोपाधिदोषोऽपीति प्रमाण-
 लक्षणे उपाधिः प्रतिकूलं यत्साधनं तन्न चापरमित्युत्तरानुव्याख्याने चोपाधेरव्याप्युच्चायकत्वनिरासेन सप्रतिपक्षमात्रोच्चायकत्वप्रतिपादनेन तद्विरुद्ध-
 त्वादित्यत उदाहृतप्रमाणलक्षणादेर्विप्रतिपत्त्यनन्तरमव्याप्युच्चायकत्वनिरासेन ततः पूर्वमपि तदुच्चयनवारकत्वपरस्वभावाच्च तद्विशेष इत्यभिप्रेत्याह ॥
 एतदेवाभिप्रेत्येति । ननूपाधिव्यावृत्त्यैव पक्षे साध्याभावनिश्चयेन साध्यारहिते पक्षे वर्तमानस्य साधनस्य पक्षे निश्चितव्यभिचारत्वेनानुमानोत्तरमपि
 व्यभिचारोच्चायकत्वोपपत्तेः कथमनुमानोत्तरकालं प्रतिपक्षतैवेत्यवधारणम् । न चोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च
 तस्मिन्नसाविति परस्परश्रयत्वाच्चोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्युक्तमिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चयान्भ्युपगमेन
 साध्यव्यापकतानिश्चयस्योपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयसाध्यत्वानभ्युपगमेन तदप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते ॥ अनुकूलेति । तत्रापि प्रथमो-
 पस्थितबाधस्यैव दूषणत्वेन तदुपजीविनो व्यभिचारस्यादूषणत्वाद्युक्तमवधारणमित्याशयेन परिहरति ॥ नेति । अन्यथा बाधितसप्रतिपक्षयोरपि
 व्यभिचारितापातात् । तत्र बाधसप्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति यदि मन्यसे तर्ह्यत्रापि बाधेनैवानुमाने दूषिते
 किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति सममिति भावः ॥ गतः पक्ष इति । उपाधिव्यावृत्त्या निश्चितायाः साध्यव्यावृत्तेर्बाधत्वेन व्यापकव्यावृत्तेः प्रति-
 पक्षत्वाभावादिति भावः । न सोपाधिकत्वं सर्वत्र प्रतिपक्षतया दोषः किन्तु क्वचिद्बाधत्वेनपीति । ततश्च नेदमनिष्टमिति भावेन परिहरति ॥
 नेति । कथमेकस्यैव प्रतिपक्षत्वं बाधकत्वं च विरुद्धमुपपद्यत इत्यतो दशाभेदेनोभयमुपपादयति ॥ सामर्थ्येति । दूष्यानुमानमुपाधिश्वेत्यनयोर्भाष्य
 यदैकत्राप्यनुकूलतर्कवतारस्तदेत्यर्थः ॥ निर्धारिते त्विति । अन्यतरस्येति शेषः । बाधक इत्यादेरयम्भावः । यस्य हि यदाऽनुकूलतर्कवतारः
 स तदा बाधकोऽन्यस्तु बाध्य इति । यद्वा प्रतिपक्षस्य सामर्थ्यावधारणे बाधत्वं स्वविरोधस्तदवधारणे तु बाध्यत्वमिति ज्ञेयम् ॥ एष पक्ष इति ।

समव्यापकत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ टीकाकृतेति । सन्न्यायरस्तावलीकृतेत्यर्थः ॥ अङ्गीकृत इति । तथा च कथं तद्विशेष इति वाक्यशेषः । टीकायां साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः साध्यस्य व्यापक इति वेति विग्रहद्वयस्य प्रदर्शितत्वेन समव्यापकत्वस्य तदङ्गीकृतत्वमिद्विरिति भावः । उदयनमतानुवादरूपत्वादुदाहृतग्रन्थस्य न तेनास्य टीकाकृदभिमतत्वसिद्धिरित्याह ॥ परमतेति । टीकाया वस्तुस्थितिप्रदर्शनफलमेवास्तु किं परमतानुवादकल्पनयेत्यत आह ॥ अन्यथेति । परमतानुवादत्वाभाव इत्यर्थः । मिथः सम्बन्धन्ययोः परस्परपरिहारेणान्यत्र कलङ्कभक्षणादौ याग्याहिंसायां च वर्तमानयोः साध्यनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्यनाधर्मसाधनत्वेनाविनाभावे व्यर्थहिंसायां साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यात्ययो निवृत्तिः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिः । एवञ्च कलङ्कभक्षणादौ सत्यामपि हिंसास्वनिवृत्तौ साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य निवृत्तिर्नास्तीति न तस्योपाधित्वम् । निषिद्धत्वाभावास्तु कदलीफलभक्षणादौ सर्वत्र साध्याभावेन व्याप्त इति तस्यैवोपाधित्वमिति सम्मतिग्रन्थार्थः । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वमुक्तं द्वितीयपादेन तु साधनव्यापकत्वमुत्तरार्धेन तु साध्यव्यापकत्वमिति विवेकः । ननु दूषणाभावेनानुवादस्य तादर्थ्यानुपपत्तेः सम्मत्यैवायमनुवाद इति तेनैतत्पक्षस्य टीकाकृताऽङ्गीकृतत्वमिद्विरवर्जनीयेत्यत आह ॥ दूषणं त्विति । टीकाकृतेति शेषः । आद्येऽपि किं साधकाभावाद्विषमव्याप्तास्योपाधित्वं नेत्याभिमतं किंवा बाधकसद्भावात् । आद्येऽपि किं तत्रोपाधित्वेन शाले व्यवहारो नास्तीत्यभिमतं किंवा दूषकतावीजं नास्तीति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ पार्थिवपरमाणुरूप्यादय इति ॥ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादिति । अत्र पार्थिवपरमाणुगणैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वेषु सत्यपि नित्यत्वे पृथिवीगुणत्वाभावाभावेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहारोपाधौ विशेषपदम् । आदिपदेन गन्धवद्विशेषगुणत्वाभावरूपोपाधिसङ्ग्रहः ॥ विषमव्याप्तिरुच्येति । नित्यत्वव्याप्यपरमाणुरूप्यादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावस्य सत्त्वेनोक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वेऽपि पृथिवीविशेषगुणत्वाभाववति संयोगादौ नित्यत्वाभावेनोपाधेर्न साध्यव्याप्यत्वमिति नास्य समव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ उपाधित्वेनेति । तत्त्वेन शाले व्यवहृतत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ प्रतिपक्षेति । साध्यव्यापकत्वादिमात्रस्यैव प्रतिपक्षोच्चायकत्वे प्रयोजकत्वेन समव्याप्यभावेऽपि विषमव्याप्तास्य प्रतिपक्षोच्चायकत्वोपपत्तेरिति भावः । आद्याद्वितीयं शङ्कते ॥ विषमेति । इयं च गूढाभिसन्धेः शङ्केति ज्ञेयम् ।

आशयमजानान इव गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ तत्किमिति । शङ्किता स्वामिप्रायमुदाहरति ॥ अनुमानेति ॥ प्रमाणप्राबल्य इति । अनुमान-
 मूलव्याप्त्यादिप्राहकप्रमाणस्यानुकूलतर्कसनाथत्वेन प्राबल्ये सतीत्यर्थः ॥ साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति । पक्ष एवेति शेषः । तथा च पर्वतेतरत्वा-
 देरुक्तविशेषणवत्त्वस्यैवाभावात् विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तस्योपाधित्वप्रसङ्ग इति भावः । यत्रानुमानेऽस्यनुकूलतर्कस्तत्र पर्वतेतरत्वादेः पक्ष एव साध्य-
 व्यापकताभङ्गेनोक्तविशेषणवत्त्वाभावादनुपाधित्वेन तदनुमानोच्छेदप्रसक्ततावपि यत्रानुमाने नानुकूलतर्कस्तत्रोक्तरीत्या साध्यव्यापकताभङ्गाप्रस-
 क्त्योक्तविशेषणद्वयवत्त्वेन पर्वतेतरत्वादिरुपाधित्वं स्यादेवेत्यत आह ॥ तदभावे चेति ॥ अन्यथेति । विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तादृशपक्षेतरस्या-
 प्युपाधित्वप्रसङ्गेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसक्तेर्न तस्योपाधित्वमित्यङ्गीकार इत्यर्थः । अशब्दत्वादिरित्यादिपदेन घटः घृथिवी घटत्वादित्यत्र घटगत-
 गन्धवत्त्वरूपसमव्योसोपाधेः सङ्ग्रहः । यद्यप्यशब्दत्वादेः साध्यव्यापकतैव नास्त्यभिधेयत्ववति शब्देऽशब्दत्वाभावेन पक्ष एव व्यभिचारात् ।
 तथाऽपि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणदमुपाधिलक्षणे साध्यव्यापकपदस्य पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरत्वादिति ध्येयम् ॥ इष्टमपीति । सत्य-
 त्वपक्षोऽप्यपकत्वेन दोषकतार्विजाक्रान्तस्वेवोपाधित्वेष्टं विषमव्याप्तं न सहगृह्णाति । तत्र नास्तीति यावत् । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥
 अनिष्टमपीति । दूषकताबीजानाक्रान्ततयोपाधितयाऽनिष्टमशब्दत्वादिरूपसमव्याप्तमुपाधिं सहगृह्णाति । तत्रास्तीति यावत् । तथा च तत्राति-
 व्याप्तिरिति भावः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयितुमनुवदति ॥ यदपीति ॥ उदाहरणमाह ॥ यथेति । स्वधर्मस्य रक्तत्वदेः
 स्फटिकादिषु सन्दर्शकत्वाज्जापकुसुमादिः स्फटिकादिषु यथोपाधिरित्यर्थः । स्वसम्बन्धादन्यत्र स्वधर्मोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।
 तावताऽपि कथं समव्याप्तिनियमसिद्धिरित्यत आह ॥ इहापीति । वस्तुतोऽव्याप्यो यो हेत्वर्थो हिंसात्वादित्तर व्याप्यत्वमहेतुत्वान्यथाऽनुपपत्त्या
 समव्याप्तिसिद्धिरिति भावः । यद्यपि साध्यव्याप्यत्वमात्रेण व्याप्यत्वमहेतुत्वोपपत्तेर्न समव्याप्तिं विना तदनुपपत्तिस्तथाऽपि वृत्तिधर्मोपसङ्गकामकत्वानु-
 रोधात्साध्यव्याप्यत्वं सप्रतिपक्षोऽप्यपकत्वार्थं साध्यव्यापकत्वमित्यर्थोऽसमव्याप्त एवोपाधिरित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । ननु विषमव्याप्तस्यापि
 धर्मोऽन्यत्र वन्द्वादौ दोषवशादरोप्यत एवेति कथं तस्य लक्ष्यता । न च व्याप्तिरूपधर्मोपसङ्गकामकत्वं तत्सदप्रवृत्तिनिमित्तम् । दृष्टान्ते जपादुसु-

मादौ तदभावेन तस्यैकतद्दण्डान्ताननुगुणत्वादिति सत्येव दोषे दूषणान्तरं वक्तुं विकल्प्य पृच्छति ॥ किमनेनोक्तं भवतीति । स्वनिष्ठव्याख्य-
स्वभ्रमहेतुत्वं दूषकताप्रयोजकं तदभावाच्च विषमव्याप्त्योपाधित्वामित्यभिमतं किंवा तस्योपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तदभावेनोपाधित्वापत्तिरिति वि-
ल्यार्थः ॥ साध्यसाहचर्येति । साधनस्येति शेषः । तथा च व्याप्यस्वप्नरूपफलस्यान्यथासिद्धेर्न तत्रोपाधिरुद्धान्वितः स्यादिति भावः ॥
स्वकपोलकल्पितत्वादिति । साध्यव्यापकत्वादिति धर्मविशेष इति शेषः । ततश्च निश्चितसाध्यक्रादौ सपक्षादिशब्दस्यैव धर्मविशेषोऽपि विधाना-
द्यभावेन रूढाद्यभावेऽपि पारिभाषिकत्वेनोपाधिशब्दस्यान्वयार्थस्यैवाभावाच्च तदन्वयत्वसम्पादनार्थता समपदस्य युज्यत इति भावः । उपाधिशब्द-
स्य धर्मविशेषे सङ्केतयितृपुरुषेच्छाधीनत्वेन यथा रुचिकर्तव्यतया सोपाधिकत्वमिति परकृतसङ्केतवैलक्षण्येन साध्यव्यापकत्वैल्लोभ्यमिति रवेच्छया
सङ्केतान्तरकरणसम्भवेन तथोक्तेरुपपत्तावप्यन्वयत्वपक्षे तस्य स्वोपाधिकत्वमित्येव स्येनापि निर्दिष्टव्यतया साध्यव्यापकत्वैल्लोभ्यमिति विलक्षणनिर्दे-
शानुपपत्तेर्नान्वर्थतोपाधिशब्दस्यास्तीति सिध्यतीति भावः । नन्वेवं स्वेच्छापरिकल्पितसाध्यव्यापकत्वैल्लोभ्यमिति सङ्केतानुसारेण तथैव तस्य व्यव-
हर्तव्यतया कथं भाष्यकारस्य स एवोपाधिदोषोऽपि प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः । अथाऽपि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न भवेत् । अदुःखित्वेन चानुवर्ति-
कथं नोपाधितो व्रजेदिति परः सहस्रावधिकोऽन्यथाव्यवहार इत्यतो गौरवेण स्वसङ्केतनिबन्धनत्वस्याप्रयोजनत्वेन स्वपरसाधारणसङ्केतमात्रनिबन्धन-
त्वाद्यवहारस्य स्वसङ्केताभावेऽपि परसङ्केतसद्भावाद्युक्तो भाष्यकारस्य तदनुयायिनां च तथा व्यवहार इत्याशयेनाह ॥ व्यवहारास्त्विति । ननु
साध्यव्याप्यत्वरूपत्वधर्मस्य साधने प्रतिबिम्बजनकत्वरूपवयवार्थभावाद्विषमव्याप्तस्य पारिभाषिकोपाधित्वसम्भवेऽप्यवयवार्थवति समव्याप्ते कथं
तस्य सङ्केतिकत्वमन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ यद्वेति ॥ क्वचिदिति । समव्याप्त इत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । विषमव्याप्त इत्यर्थः ॥ गौण्येति ।
साध्यव्यापकत्वाद्विगुणयोगेनेत्यर्थः । समव्याप्तेऽवयवार्थसत्त्वादुपाधिपदं मुख्यं विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वाद्विगुणयोगाद्गौणमेवोपाधिपदं विषम-
व्याप्तस्य दूषणत्व इव तत्रोपाधिपदस्य मुख्यतायामपि स्वस्याभिनिवेशाभावाच्च तदङ्गीकारे काचिक्षतिरिति भावः ॥ अत एवेति । उपा-
धिशब्दस्यान्वर्थतासम्पादनरूपप्रयोजनस्य च प्रयोजनस्यानुपलम्भाश्रयजनान्तरार्थं समपदमिति प्राविकल्पितद्वितीयाऽपि नेत्य-

र्थः । विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोच्चायकत्वेन दूषकताबीजक्रान्तत्वेन दूषणत्वाच्च तदव्यवच्छेदार्थत्वं समपदस्येयुक्तमाक्षिपति ॥ नन्वेति ॥ क्वचि-
 दिति । बाधोच्चीतपक्षेतरोपाधिविपर्ययस्येत्यर्थः ॥ दूषणत्वासम्मतैरिति । अनित्यदोषत्वादसाधारण य बाधोच्चीतपक्षेतरोपाधिविच्छेदे उपाधिव्यतिरेक-
 रूपहेतोरनुकूलतर्कसमर्थत्वेनोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिश्चयदशायां तस्यासाधारणादुत्तीर्णत्वाच्च हेत्वाभासत्वमिति भावः । ननु
 तथाऽध्यसाधारणस्य नुकूलतर्कनिवतारदशायां तर्कभावोदेव सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनासाधारणः सर्वमाध्यवद्ब्यादृश्या साध्याभावव्याप्तौ वा सर्वसाध्याभा-
 ववद्ब्यादृश्या साध्याव्याप्तौ चेति सन्देहेन वाऽव्याप्तावन्तर्गतत्वादस्येव तस्याभासत्वमित्यत आह ॥ सम्मतौ चेति ॥ अतोऽस्तत्वादावि-
 त्यर्थः ॥ उपाधित्वाभावस्येति । स्थापनानुमानव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्राप्त्ये सति साध्यव्यापकत्वमङ्गोपाधित्वाभावस्यैव व्युत्पादनादित्यर्थः ।
 समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र नियमकान्तरमाशङ्कते ॥ यत्रेति । क्षितिद्व्यगुकादिपक्षकेश्वरानुमाने पक्षैकदेशवर्तिनोऽगुत्वस्योपाधित्वं न स्यात् ।
 तदव्यतिरेकस्य भागासिद्धत्वेन तत्र प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः ॥ पक्षैकदेशादिति । व्यगुकादिरूपादित्यर्थः ॥ साध्यसम्भवावनिमित्तमेवेति । उपाधेः
 साध्यव्याप्यत्वानियमादिति भावः ॥ एकदेशान्तरस्येति । व्यगुकादिरूपस्येत्यर्थः । तावताऽपीश्वरानुमानोद्देश्यगीविरोधत्वेन प्रतिपक्षलोपपत्ते-
 रिति भावः ॥ अपक्षीकरणमेवेति । स्थापनानुमान इति शेषः । अन्यथा सिद्धसाधनतापातादिति भावः ॥ दोषान्तरमिति । शरीरजन्यत्वाद-
 रूपमुपाध्यन्तरमित्यर्थः ॥ शङ्कितोपाधाविति । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र साधनान्वयापकतासन्देहेन सन्दिग्धे शाकपाकजत्वाधुपाधावित्य-
 र्थः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति पाथिकः पाठः । अत एव तर्कताण्डवे एतद्भुवाद्वावसरे तदव्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वेनेत्येवोक्तम् ।
 क्वचिसन्दिग्धासिद्ध्यादिप्रसङ्गेनेत्यपि पाठः । तत्रादिपदेन व्याप्तिसन्देहपरिग्रहः । यत्र साध्यव्यापकतासन्देहेनोपाधिसन्देहस्तत्र तदव्यतिरेक-
 रूपप्रतिपक्षहेतौ साध्यव्यतिरेकेण सह व्याप्तिसन्देहावश्यम्भावादिति भावः । ननु सन्दिग्धासिद्ध्या दुर्बलस्यास्य व्यतिरेकानुमानस्य कथं प्रति-
 पक्षत्वमित्यत आह ॥ संशयानङ्गत्वमेवेति । निश्चितोपाधौ साध्यव्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसत्त्वनिश्चयस्य फलतः संशयाधायकस्यापि
 स्थापनानुमानाधीनसाध्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्ववत्तदव्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसन्देहस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्वाद्युक्तं तत्र सन्दिग्धोपाधेर्दूषणत्वम् । न

चैवं पक्षीयसाध्यसन्देहस्योपाधौ विनाऽनुमानाद्भावेन स्वतः सिद्धत्वेनोपाध्युद्भावनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । पक्षीयव्याभिचारसन्देहस्याप्युपाधौ विना स्वतः सिद्धत्वेन व्यभिचारोच्चापकृतपक्षेऽपि तद्वैयर्थ्यानिस्तारत् । यदि च तत्रोपाध्यायो व्यभिचारसन्देहो नोपाध्युद्धानं विनोति तत्सार्थक्यमिति मन्यसे तर्हि प्रतिपक्षोत्तायकत्वपक्षे उपाध्यायत्तसाध्यसन्देहस्योपाधौ विनाऽसिद्धेस्तादृशं नोपाध्युद्धानमिति सममिति भावः । जातौ साध्यव्यापकतापरिहारायोक्तं साधनावच्छिन्नेति । साधनेन सम्बन्धत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके कृतकत्वोपाधावव्यापनादित्यर्थः । तत्र समवेतत्वेनैव साध्यत्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नस्य समवेतत्वस्यासाध्यत्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य कृतकत्वोपाधावव्यापनादिति भावः ॥ अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीति । तत्तवारिस्थे तेजसि व्यभिचारवराणाय सत्यन्तम् । तमसि परमाणौ व्यभिचारपरिहाराय विशेषणम् । स्पर्शो साध्यव्यापकतानिरासायाह ॥ द्रव्यत्वावच्छिन्नेति । पक्षधर्मेण द्रव्यत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके चाक्षुषत्वोपाधावव्यापारित्यर्थः । तत्र स्पर्शान्नस्यैव साध्यत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पर्शान्नस्यसात्त्वेन तद्व्यापकस्य चाक्षुषत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः । न चात्र साध्यपदेन साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यस्यैव विवक्षितत्वात् कृतकत्वाद्युपाधावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति विभक्तौ धूमवान्बन्दिमत्त्वादि-त्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके आर्देन्धनाद्युपाधौ वैधीहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वादित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके निषिद्धसाधुभावौ च साधनाद्यवच्छिन्नासाध्य-व्यापकत्वाभावेनाव्याप्यतादिति भावः । ननु साध्यपदेन शुद्धसाध्यस्यैव विवक्षणादाद्रेन्धनाद्युपाधेश्च तद्भावात् तत्राव्याप्तिः । साधनाद्यव-च्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वादेश्चोपाधित्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्राव्याप्तिरित्याभिप्रायेण शङ्कते ॥ न चेति ॥ यत्किञ्चिदवच्छिन्नेति । पक्षधर्माव-च्छिन्नेत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति । अत एव चोपमेयधिकरणे जीवब्रह्मणी परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमाने चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परसुखदुःखाधनुसन्धानस्योपाधेश्चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरमित्यादिनोक्तत्वेन साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यत्रैवाधिकरणे श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दस्यैव सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात् । श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमानेऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्यो वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वस्योपाधौर्विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितमित्यादिनोक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य चोपाधित्वेन ग्रन्थकृद्भाषित-

त्वसिद्ध्या तयोऽनुपाधित्ववर्णनस्य तद्ग्रन्थविरुद्धत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । ननु तत्र तत्रोपाधित्वेनोक्त्या न तयोऽनुपाधित्वस्य ग्रन्थद्वयमभिप्रेतत्वं
 सिध्यति । परंत्याजपि तदुद्भावोपपत्तेरित्यत आह ॥ व्यतिरेकोपाधीति । पृथिवी इतरभिन्ना गुरुत्वादित्यत्र यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गुरुत्वाभाव
 इति व्यतिरेकव्याप्तौ य उपाधिर्नोऽसत्वरूपस्तदव्यापनादित्यर्थः । नीरसत्वस्य गुरुत्वाभावव्यापकत्वेनेतरभेदाभावादव्यापकत्वेन व्यापकत्वाभिमत-
 व्यापकत्वे सति व्याप्यत्वाभिमतान्वयापकत्वे सत्यपि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादिति भावः ॥ वक्तव्यत्वापातादिति । विशेषलक्षणस्य
 सामान्यलक्षणपूर्वकत्वानियमादिति भावः ॥ न चेति । अत्र साध्यव्यापकत्वोपपादनायान्वयिस्त्वोक्तिः साधनाव्यापकत्वोपपादनाय व्यतिरेकित्वो-
 क्तिरिति ध्येयम् ॥ तस्योक्ते । धूमवान्वहेरित्यत्राद्रन्धनसंयोगः स इयमो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभा-
 वादित्यर्थः । नन्वन्यव्यतिरेकिधर्मत्वमप्यत्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणमेवेति नोक्तदोष इत्यत आह ॥ तथात्वे चेति । अन्यव्यतिरेकिधर्मत्व-
 स्यैवात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वे चेत्यर्थः ॥ लक्षणेति । साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिविशेषलक्षणेत्यर्थः । केचित्तस्य लक्षणस्य तादृशव्य-
 वहारकारणत्वाभावेऽपि न दोषः । न चोक्तव्यवहारस्य निर्निबन्धनत्वप्रसङ्ग एव दोष इति वाच्यम् । लक्षणान्तरेणैव तत्सम्भवादित्यत आह
 ॥ तथात्वे चेति । लक्षणान्तरस्यैव तादृशव्यवहारकारणत्वेऽन्यव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणवैष्यर्थ्यापातादित्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु भाऽस्त्वस्य
 लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वं किं तावत्स्यत आह ॥ तथात्वे चेति । अत्रायमुपाधिरिति व्यवहारव्यतिरेकित्वस्योपाधिरित्येवं सामान्यव्यवहार-
 स्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य तादर्थ्यानुपपत्तेरायमुपाधिरित्येवंरूपतद्व्यवहारार्थत्वमिति वाच्यम् । न च तदुपपद्यते । अन्यव्यतिरेकिधर्मत्वस्य
 धूमवत्त्वादौ सत्त्वेऽपि तादृशव्यवहाराभावात् । ततश्चोक्तत्वरूपव्यवहारसाग्नत्वेन साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिलक्षणान्तरस्यावश्यकत्वेन तेनैव
 तद्व्यवहारोपपत्तावन्यव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणस्य व्यर्थत्वापातादित्याहुः । नन्वत्र साध्यपदस्य शुद्धसाध्यपरत्वे साधनाव्यवच्छिन्नकृत-
 कत्वाद्युपाधावव्याप्तिः । अवच्छिन्नसाध्यपरत्वे च शुद्धसाध्यव्यापके आद्रन्धनसंयोगादावव्याप्तिरित्यतोऽत्र न साध्यपदमवच्छिन्नमात्रपरं
 नाप्यनवच्छिन्नमात्रपरं येनोक्तदोषः स्यात्किन्नाभावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यपरमतो नाव्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ साध्यपदेनेति । अयमाशयः । साध्य-

पदेन हि व्यापकतावच्छेदकधर्माधिकरणत्वमात्रं विवक्षितं न तु तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपि । एवञ्च यथा शुद्धसाध्यं धर्मादिकं व्यापकतावच्छेदकधर्मत्वादिधर्माधिकरणं तथा द्रव्यत्वसमानाधिकरणस्पर्शानन्तरूपमपि साध्यं व्यापकतावच्छेदकस्पर्शानन्तरत्वाधिकरणमेवेति न कुत्राप्यल्यसि । न हि ध्वलात्वसमानाधिकरणं गोत्वमोक्षं भवतीति । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादेरयमर्थः । यो यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः स तत्रोपाधिरिति । एवञ्चावच्छिन्नसाध्यव्यापके नाव्याप्तिशङ्का । नापि शुद्धसाध्यव्यापके आर्ध्वनादौ । तस्यापि धर्मत्वादिधर्मावच्छिन्नधर्मरूपसाध्यव्यापकत्वात् । एवञ्च सर्वोऽप्युपाधिरवच्छिन्नसाध्यव्यापक एव । अत्रानवच्छिन्नपदं तु व्यापकतावच्छेदकधर्मान्वधर्मोणावच्छिन्नत्वाभिप्रायं न तु शुद्धसाध्याभिप्रायमित्यविरोधः । यद्वा साध्यपदस्थाने यत्पदप्रक्षेपेण यो यद्व्यापकत्वे सति यद्व्यापकः स स्वाव्याप्ते तस्मिन्हेतावुपाधिरित्येव विवक्षितम् । एवञ्च द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पर्शानन्तरस्य दूष्यानुमाने साध्यत्वाभावेऽपि तत्र चाक्षुषत्वयोपाधितासिद्धिः । अत्र साध्यपदं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एव पूर्वं वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्यस्तस्य तेनान्याभिरिति साध्यपदस्थाने यत्पदमेव प्रयुक्तम् । अत्र चाद्ये पक्षेऽवच्छिन्नसाध्यमपि साध्यमेव द्वितीये शुद्धसाध्यमप्यवच्छिन्नसाध्यमेव तृतीयेऽवच्छिन्नसाध्यस्यासाध्यत्वेऽपि चाक्षुषत्वस्य तत्रोपाधित्वमिति भेदो द्रष्टव्यः ॥ न चेति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यातिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेक्याधनसम्भवाद्द्विशिष्टसाध्यव्यातिरेकसाधने चार्थान्तरत्वादिति भावः ॥ तद्विशिष्टाभाव इति । न चैवमप्यर्थान्तरता । उपाधिः स्वव्यावृत्त्याऽवच्छिन्नं साध्यं व्यावर्तयन्नवच्छेदकव्यावृत्तेरसम्भवादवच्छेद्यशुद्धसाध्यव्यावृत्तौ पर्यवस्यन्हेतुदोषो भवति तथैवेत्याशयात् ॥ न चात्रेति । विशिष्टाभावासाधन इत्यर्थः । व्यभिचारवास्तत्त्वं तु साध्यगतविशेषणानां नोपपद्यते । क्वाप्यदर्शनेन साध्ये व्यभिचारवारकविशेषणोपादानस्यासाध्याप्रदायिकत्वादिति भावः ॥ स्पर्शवदिति । प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजे स्थाणुज्येनसंयोगे सत्वेऽपि स्पर्शवदगुणत्वेन तदभावाभावात्तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषपदम् । आदिपदेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । तत्र सुखादौ व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियेति विशेषणोपादानादिति ध्येयम् ॥ क्वचिदिति । अयमभावः । वायुः स्पर्शानेऽनुद्भूतरूपान-

धिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यादौ स्पर्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एव द्रव्यत्वादिविशेषस्य चाक्षुषत्वाभावस्याभाव उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूपोपाधिः स्पर्शनत्वादिरूपसाध्यवति स्पर्शदौ चाक्षुषत्वाधाभावरूपविशेषवति तदभावप्रयुक्तो न सम्भवतीति द्रव्यरूप-विशेषणस्याभावेन घटादौ तु द्रव्यत्ववति तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य चाक्षुषत्वेन तत्र चाक्षुषत्वाभावरूपविशेषाभावसद्भावात्-प्रयुक्तविशिष्टाभावोऽनुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । उक्तसाधनवति वायौ द्रव्यत्वस्य चाक्षुषत्वाभावस्य च सत्त्वेन तदभावलक्षणेपाध्यभावेन साध-नाव्यापकश्च । अत एव य उपाधिर्लभति साध्ये सम्बन्धविशेषणे तद्विशेषणयुक्तैतदभावा भूस्तु केवल इत्युक्तम् । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादि-नाऽन्वयव्याप्त्यादिकमिवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिनिश्चित इति न कश्चिदोपः । अत्र क्वचिदित्युक्तिस्त्वस्य प्रकार-स्योक्तरीत्या वायुः स्पर्शन इत्यादौ सम्भवेऽपि वायुः स्पर्शनः स्पर्शत्वादित्यसिद्धिसङ्कोपे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके चाक्षुषत्वोपाधावसम्भवेना-सर्वत्रिकत्वाभिप्रायात्तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावावरूपोपाधावुक्तरीत्या स्पर्शनस्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्या-भावात्साधनवति स्पर्शे द्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात् । न चास्योपाधित्वाभावादसङ्ख्यात्वेति शङ्क्यम् । प्रतिपक्षोवायकत्वरूपदूषकतर्बिजाक्रान्तस्योपाधित्वस्यावश्यकत्वेन तदनुगतलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । लक्षणाभावेनोपाधित्वाभाववचनस्यासङ्गतत्वात् । तस्मादस्य प्रकारस्य क्वचित्सत्त्वेऽपि क्वचिदसत्त्वादवच्छिन्ने साध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वमिति पूर्वप्रकारस्य वायुः स्पर्शनः स्पर्श-त्वादित्यत्रापि द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पर्शनस्वरूपसाध्यवति चाक्षुषत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वात्स्पर्शस्वरूपसाधनवति स्पर्शे चाक्षुषत्वस्याभावेन साधनाव्याप-कत्वेनचाक्षुषत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पर्शनत्वाभावसाधनसम्भवेन सर्वत्रिकत्वादिति ध्येयम् । यद्वा साध्ये यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य क्वचिद्धेतुत्वादित्यर्थः । साध्यावच्छेदकमुपाध्यभावे न सर्वविशेषणं किन्तु क्वचिदेव । तथा हि । यत्र साध्यावच्छेदकावच्छिन्नोपाध्यमावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यव्यापकत्वं तत्रत्यसाधनाव्यापकत्वं च तत्रैवोपाध्यभावेन साध्याभावे उपाध्यभावे साधनीये विशेषणं देयम् । यत्र तु तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यसाधनव्यापकत्वाभावात्तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपा-

ध्यभावे तद्धर्मावच्छिन्नत्वं विशेषणं न देयम् । तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य साध्यव्यापकत्ववत्साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नो-
पाध्यभावेन साध्याभावस्यैव साधनाभावस्यापि सिद्धत्वेन हेतोरविषयवृत्तित्वासम्पादकत्वात् । तत्सम्पादकस्यैव च प्रतिपक्षस्य दूषणत्वात् । तथा च
वायुः स्पर्शानोऽनुद्धूतरूपानधिकरणत्वे सत्पुलक्यमानस्यार्थधिकरणत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टाचाक्षुषत्वाभावस्य स्पर्शनत्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाध्यभावा-
नाव्यापकत्वस्य च सत्त्वेन वायुः स्पर्शानो न द्रव्यत्वे सरचाक्षुषपत्रादिति-प्रतिपक्षानुमाने पूर्वहेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन साध्याभावसाधनोपात्ता-
वपि वायुः स्पर्शानः स्पर्शत्वादित्यादौ विशिष्टस्यापार्थः साध्यव्यापकत्वस्यैव साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तदभावेन साध्याभावस्यैव साधनाभावस्यापि
सिद्ध्यापत्त्या तत्र हेतोरविषयवृत्तित्वासम्भवेन तत्रोपाध्यभावे साध्यावच्छेकावच्छिन्नत्वं न विवक्षणीयमिति नायं प्रकारः सार्वत्रिकः । प्रार्चनस्तु सार्व-
त्रिक इति स एवात्र विवक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ व्यतिरेकेति । व्यतिरेकव्याप्तिर्न सामानाङ्गान्त्वव्याप्तिरिति चान्यव्याप्तिरेव सत्युत्तरमुक्तोप-
लब्धः । नन्वेवं धूमानुमानस्यापि सोपाधिकत्वं प्रसज्यते । यत्किञ्चित्साध्यव्यापकत्वेन यत्किञ्चित्साधनाव्यापकत्वेनाद्रिन्धनसंयोगस्य तत्रोपाधित्वसम्भवा-
दित्यतः साध्यसाधनपदाभ्यां तदनुमानस्यसाध्यसाधनयोर्विन्धूयोरैवाभिधानेनाद्रिन्धनसंयोगस्य धूमवन्दिरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वसद्भावेऽपि
वन्दिधूमरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वयोरसम्भवेन न तत्र तस्योपाधित्वमित्याह ॥ साध्यसाधनपदाभ्यामिति । एवं तर्बननुगमः स्यादित्यत
आह ॥ यो यत्साध्येति । सर्वत्र नाम्नां बुद्धिस्त्ववाचकत्वेऽपि सार्वत्रिकव्यवहारोपयिक्तस्यानुभवसिद्धत्वादानुगम इत्यवधेयम् । ननु दुर्बलेन विरो-
धेऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताऽभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः प्रसङ्गा-
भावेन प्रसक्तत्वेन तदभावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धता सङ्गृहीतत्ववर्णनमेव सिद्धान्तनस्तत्प्रसङ्ग-
मिति वाच्यम् । निमित्ताभावेन सिद्धान्तिना प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया समबलप्रमाणविरोधस्य सङ्गृहीतत्ववर्णनस्याकर्तव्यतया तस्य तत्र प्रसङ्गात्वास-
म्भवादित्यतोऽनुमानाधिक्यशङ्कानिरासार्थतया सिद्धान्तिना समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनस्यावश्यकं कर्तव्यत्वाच्चुक्तं
तस्य तत्प्रसङ्गकत्वमित्याशयेन समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्वं सिद्धान्तिना वाचयितुं तद्भावर्यतयाऽनुमानदोषाधिक्यशङ्का-

मुत्थापयति ॥ ननु चेति ॥ समबलप्रमाणविरुद्धताया इति । समबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणाया इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोः कालातीतमद्यतिपक्षयोः कथं प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्ग्रह इत्यतः प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसङ्भावस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वे तस्योभयानुगतत्वेन तयोभयसङ्ग्रहाभावोऽपि प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिसङ्भावमात्रस्य तत्त्वे तस्योभयानुगतत्वादुक्तः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोभयोः सङ्ग्रह इत्याशयेनाह ॥ प्रतिस्पर्धीति । एवं दुर्बलेन प्रमाणेन विरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरोधताप्रसङ्गः प्रुक्त्वा तदभावोपपादकतयोत्तरं वाक्यं योजयितुं तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताङ्कामुत्थापयति ॥ एवं तर्हीति । नन्वत्र दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रमाणासाधकत्वम्पादकत्वाभावो वर्ण्यते न तु प्रतिज्ञार्थ-विरुद्धत्वाभावः । तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तस्य तादर्थ्यावानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अयमर्थ इत्यादिना ।

अनु०—स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत् ॥

सु०—नन्वेवमाधिक्यनिरासेऽपि नानुमानविरोधत्रैविध्यं सम्भवति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्यैव गतत्वात् । विरोधेनैव साध्य-विराहिणि पक्षे वर्तमानस्य हेतोरव्याप्तिर्भवति । न हि विरोधस्याव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति । यत्र तु विरोधसम्भवस्तत्राव्याप्तेरेवा-न्यत्रावधृतसामर्थ्याया दूषणत्वात् । विरोधस्याव्याप्त्युत्थापनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्कां भिक्षु (क) पादप्र (सारणन्यायेन) सरणेन परिहरति ॥ स्ववाक्येनेति । प्रमाणमित्यनुवर्तते । न केवलं प्रमाणविरोधे किन्तु स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं नैव साधकतां व्रजेत् । एवशब्देन परेषामपि सिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । यथोक्तम् । अविरोधिग्रहणत्वात्प्रत्यक्षानुमानागमाभ्युपगतस्वशास्त्रस्यवचन-विरोधिना निरस्ता (इति) भवन्ति । एतदुक्तं भवति । प्रतिज्ञार्थविरोधो द्वेधा भवति । प्रमाणविरोधः स्ववाक्यविरोधश्चेति । तत्राद्यः प्रबलसमबलप्रमाणविरोधात्मा द्विविधो भवति । द्वितीयोऽप्यपसिद्धान्तजातिभेदेन द्वेधा । जातिश्च स्वचनविरोधस्वन्यायविरोध-स्वक्रियाविरोधभेदेन त्रेधा । तत्रास्तां तावत्प्रमाणविरोधः । स्ववाक्यविरोधग्रहणं तावत्पृथक्करणायम् । तस्याप्यव्याप्त्युत्थापने व्यापारा-योगात् । स्ववाक्यविरोधे हि किं साधनस्योभयाभिमत्या (पक्षे) व्यभिचारो भवेत् । किञ्चाऽन्यतराभिमत्या । नाद्यः । स्ववाक्य-

प्रमाणस्योभयासम्मतः । न द्वितीयः । तस्य स्वतःसिद्धत्वेन स्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वात् । अदोषत्वाच्च । तस्मादविषयवृत्तिता हेतुत्वेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धता पृथगेव परिसङ्ख्यातव्येति । किञ्चायं न केवलं व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरनुमानस्यैव दोषः । किञ्चाम तदपेक्षस्य प्रत्यक्षादपि । तथा चान्यत्रोपलब्धसामर्थस्यानुमानेऽपि स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्याशयवता प्रस्तावादनुमानमिति वक्तव्ये प्रमाणमित्येवाधिकृतम् । एतैरेतदपि परास्तम् । अस्तु स्ववाक्यविरोधस्य पृथग्दोषत्वमव्याप्त्युत्थापकत्वायोगात् । बाधप्रतिरोधरूपः प्रमाणविरोधस्तु न स्वतन्त्रदोषः । प्रमाणविरोधे हि हेतुरपक्षधर्मो वा स्यात् । अनैकान्तिको वा (स्यात्) । जिज्ञासितधर्मणो धर्षिणः पक्षत्वात् । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवत्तत्वापक्षत्वेन तद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वनियमात् । साध्यधर्म (मि) ण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति दर्शनेन व्यभिचारात् । न च सपक्षविपक्षविधानव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयो न पक्ष इति साम्भतम् । यदि हि पक्षं विहाय बहिरेवाविनाभावोऽवगम्यते तदा बहिर्व्याप्तिबलेन पक्षधर्मोऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत् । असिद्धा हि तत्र तस्य साध्येन व्याप्तिः । तस्मान्दन्तर्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावोऽवगन्तव्यः । एवञ्च सिद्धः पक्षे व्यभिचारः साधनधर्मस्य । ननु प्रतिरोधकथम् । तत्रापि व्याप्तिग्राहकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यात् । उभयत्रापि प्रमाणसद्भावे व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावादिति । प्रमाणविरोधस्य प्रमाणान्तरेऽप्यविषयवृत्तिता हेतुत्वेनावगतस्वतन्त्रदूषणभावस्यानुमानेऽपि तथैवाङ्गीकृत्युचितत्वात् । अपि च किं व्याप्तिग्राहणसमयेऽप्यपेक्षस्थापकः प्रमाणविरोधः स्यात् । उतानुमानप्रवृत्त्युत्तरमपि । आद्योत्त्वष्यत एव । मानवाधेन तद्बवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः । उपजीव्यपरित्यागेनोपजीवकस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । प्रमाणविरुद्धस्यापक्षधर्मत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वं स्यात् । समानन्यायत्वात् । ओमिति चेन्न । स्वार्थानुमानेऽपि सिद्धसाधनस्य दोषत्वापत्तेः । न हि पक्षधर्मतासिद्धिः परार्थ एवानुमाने दोषः । तस्मात्परानाकाङ्क्षितत्वादसङ्गत एव सिद्धसाधन इति ॥ छ ॥

टि०—ननु स्ववाक्येन विरोधेऽपीति स्ववाक्यविरोधस्य प्रमाणसाधकत्वोपपादनमनर्थकम् । न च तस्य पृथग्दोषत्वसमर्थनार्थं तदिति

वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानुमानविरोधत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याः प्रागेव परिहृततया पुनरपरिहृतव्य-
त्वात् । न च दोषान्तरसद्भावनिमित्तकत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कायाः पूर्वं परिहारेऽपि विरोधत्रैविध्यनिबन्धनतत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया अपरिहारात्तदर्थमेतदिति
वाच्यम् । अन्यतरेणान्यतरस्यागततया द्वैविध्यशङ्काया एवानुस्थानेन तत्प्रयुक्तत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया दूरापास्तत्वादित्यतः प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्या
गतत्वात्तद्वैविध्यप्रयुक्ततद्विषयानुपपत्तिशङ्का युक्तैवेत्याशयेन तामुस्थापयति ॥ नन्येति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्या गतार्थतोभेदोपपादयति ॥
विरोधेनेति । नन्वस्तु यत्र विरोधस्तत्राव्याप्तिरपि तथाऽपि तस्या एव कुतो दोषत्वमित्यत आह ॥ न हीति । विरोधेन साव्याभावे निश्चिते तत्र
सतो हेतोरव्याप्यापन्या तदसङ्कीर्णं विरोधोदाहरणं नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं विरोधासङ्कीर्णव्याप्युदाहरणाभावात्तस्या एवादोषत्वं किञ्च स्यादित्यत
आह ॥ यत्र त्विति ॥ अन्यत्रेति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपपत्तिरपि विरोधाभावादव्याप्तेरेव दोषत्वेन तत्र क्लृप्ततया तस्या एव सर्वत्र
दोषत्वनिश्चयोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि विरोधोद्भावनार्थक्यमित्यत आह ॥ विरोधस्य चेति । अन्यथासिद्धत्वात् तस्य दोषत्वमिति भावः ।
नन्वेवं प्रबलसमन्वयप्रमाणविरोधस्याव्याप्याऽजातत्वव्युत्पादनमेव कर्तव्यम् । तस्यैवोक्तशङ्कानिर्वर्तकत्वात् । न तु स्ववाक्यविरोधस्यासाधकत्वमप्याद-
त्ववर्णनम् । न तेन तस्य दोषत्वप्राप्तावपि प्रमाणविरोधस्य तदप्राप्तेरित्यतस्तत्कालं तेन प्रबलप्रमाणविरोधादेस्तदसिद्धावपि प्रमाणविरोधवत्स्ववाक्य-
विरोधस्यापि प्रतिज्ञाविरोधप्रभेदत्वात्तदप्रतिविरोधस्याव्याप्या गतत्वसिद्धेर्युक्त एव तेन तत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहार इत्याशयेनोक्तं भिक्षुपाद-
प्रसारणेनेति । तन्नयोपेत्यर्थः । क्वचिद्भिक्षुपादप्रसरणन्यायेनेत्यपि पाठः । तथा हि । भिक्षुणा वामेन त्रिपदस्थलेन सर्वं जगद्ग्रासम् । तथा
स्ववाक्यविरोधाख्या पृथग्दूषणस्थले न सर्वस्यापि प्रतिज्ञाविरोधस्य पृथग्दूषणत्वं साधयिष्यामीति भावः । ननु स्ववाक्येन- विरोधेऽपि प्रमाणं न साध-
कर्ता ब्रूनेदित्येतावतैव पूर्वेरेवशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः स्ववाक्यविरोधे प्रमाणं न साधकमित्यस्यार्थस्य परसिद्धत्वात्प्रदर्शनार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यागिरथाह ॥
एवशब्देनेति ॥ यथोक्तमिति । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । तद्वक्तव्यं पठति ॥ अविरोधेनेति । अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽ-
विरोधिग्रहणादित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्वचनविरोधिनो निरस्ता इत्येव पाठः । मूलकोशेषु प्रशस्तपादभाष्यादिषु च तदर्शनात् ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रेयवमाकारस्तु लेखकदोषनिमित्तक एव । स्वमूलकोशेषु परग्रन्थेषु च तददर्शनात् । तत्रानुष्णोऽभिरेति प्रत्यक्षविरोधी ।
घनमन्वरमित्यनुमानविरोधी । ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमाविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सकार्यमिति वदतः स्वशास्त्रविरोधी । शब्दोऽप्रत्यायक इति
स्ववचनविरोधी । त एते सर्वेऽविरोधिग्रहणेन निरस्ता इत्यर्थः । ननु स्ववाक्यविरोधस्य प्रतिज्ञाविरुद्धतात्वमेव तावदसिद्धम् । सिद्धत्वेऽपि वा
प्रमाणविरोधस्यैवाव्याप्त्युद्वायकत्वेनैव दूषणत्वसम्भवात् पृथग्दोषत्वमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ जातिश्च
स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधभेदेनेति । ननु कथं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः
स्ववाक्यत्वाभावात् । न हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिः स्यादित्यत्र धूमार्थं वन्देऽस्तुत्यर्थं भोजनस्यैवोपादानं वा कार्योत्पत्तेः
कारणधीनत्वसाधको युक्ताङ्गान्वादनस्वादयुक्तिन्यायो वा स्ववाक्यम् । येन तद्विरोधस्य स्ववाक्यविरोधत्वं स्यात् । जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य
वा भवेदिति ब्रह्मतर्केऽन्यच्चात्र स्वक्रिया स्वन्यायो वेति टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वशब्दविवक्षिता स्ववाक्यान्यत्वोक्तिश्चेति चेत् ।
स्ववचनलक्षणक्रियाया एव क्रियात्वेन स्ववचनाभिप्रेतन्यायस्यैव चात्र स्वन्यायत्वेनोक्ततया तद्विरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वसम्भवात् । अत एव
पृक्तौ स्वक्रियाविरोध उदाहृतोऽहं मूक इतीति । लक्षणटीकायामपि मूकोऽहमिति स्वस्वक्रियाविरोध इत्युक्ततद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्यस्य विरोध इति
स्वन्यायविरोधस्वरूपं चोक्तम् । तद्वाक्याभिप्रेत्य तन्न्यायेनेत्यर्थः । तथा च मूकोऽहं कार्यं कारणानपेक्षं ज्ञेयं ज्ञानानपेक्षं नाप्रत्यक्षं बोधकमित्यादौ-
न्येव स्ववचनव्याहततया स्वक्रियाविरोधोदाहरणानि । धूमार्थवन्धुपादानविरोधस्तु न स्वक्रियाविरोधः किन्त्वनिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्क एव । न च
ब्रह्मतर्के तटीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वान्यत्वोक्तिर्विरोधस्तत्र स्पष्टेनैकवाक्यातपदादौरेवाभिधानेन स्वक्रियास्वन्याययोस्तदन्यत्वोक्तिस्तम्भ-
वात् । अत एव तत्रोत्तरवाक्ये एवञ्च स्वव्याहतिर्जातिः । सा त्रिविधा । स्ववचनविरोधः स्वक्रियाविरोधः स्वन्यायविरोधश्चेति स्वक्रियास्वन्याय-
विरोधयोरपि स्वव्याहतिस्तमुक्तम् । तत्र स्ववचनविरोध इत्यस्य विभज्यमानस्ववाक्यविरोधावान्तरविभागरूपैकवाक्यातपदादिविरोधपरत्वेन स्वक्रि-
यास्वन्यायविरोधयोरपि तद्वेदोक्तिरविरुद्धा । न च पूर्वोच्यार्थवचनस्य स्वयमङ्गाङ्कितत्वेनैकेऽपि विरोधप्रतियोगिनोभिन्नवस्तुतत्वेन

व्यक्तित्वेदाद्युज्यतेऽपसिद्धान्तस्य स्ववाक्यविरोधत्वम् । एकवाक्यव्याहृतित्वेनाभ्युपगतजातेस्तु न तद्युज्यते । विरोधप्रतियोग्यनुयोगिभेदाभावादिति वाच्यम् । आद्यजातौ महावाक्यस्यैकत्वेऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोः पदयोखान्तरवाक्ययोर्वा व्यक्तिभेदात् । द्वितीयजातौ प्रतियोग्यनुयोगिभावापन्नवाक्यस्यैकत्वेऽपि प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकयोः क्रियात्ववाक्यत्वयोर्भेदात् । तृतीयजातौ च स्ववाक्याभिप्रेतयोन्यायोर्युक्तार्थाङ्गान्यादिमत्वेनैक्येऽपि प्रतियोग्यनुयोगितन्यायव्यक्तिभेदात् । न च ज्ञानत्वतस्साधनत्वहीनायाः स्वक्रियायाः कथं ज्ञापकीभूतस्ववचनविरोधकत्वमिति वाच्यम् । वचनस्यैव स्वक्रियात्वेनोक्ततया तस्य ज्ञापकत्वापायात् । न च मूकोऽहमिति वचनस्य मूलत्वादिमात्रज्ञापकतया कथं स्वविरोधकत्वमिति वाच्यम् । शब्दविधया मूलत्वमात्रज्ञापकत्वेऽपि स्ववचनस्यानुमानविधतया मूलत्वाभावज्ञापकत्वात् । तथा चासाधिविति त्वदीयमूकस्ववचनम् । यतः स्वक्रियात्वेन रूपेण मूलत्वाभावानुमापकतया स्वात्मानमपि व्याहन्ति । असाधिवदं त्वदीयं कार्यस्य कारणानपेक्षस्ववचनम् । यतः परप्रत्ययनार्थं तव वचनक्रियैव कार्यस्य कारणानपेक्षत्वमनुमापयिष्यतीति स्वात्मानमपि व्याहन्ति । असाधिवदं मेयमानानपेक्षं श्रेयत्वाच्छब्दशृङ्गावदिति त्वदीयं वचनम् । यतो मेयस्य ज्ञानानपेक्षत्वज्ञापनान्त्वदीयमानाभिधानाक्रियैव मेयस्य मानापेक्षत्वमनुमापयतीति स्वात्मानमपि व्याहन्तीति । एवं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । एवञ्च शब्दे यत्र क्वचन स्ववचनातिरिक्तस्वक्रियाविरोध उच्यते । तत्र यद्येवं तर्हेषा स्वक्रियाव्याहृतेश्चनिष्ठप्रसङ्गात्मकस्तर्कविरोध एव परोक्षेरोभिप्रेतोऽजातिरूपस्वक्रियाविरोधस्तस्य स्ववचनविरोधावान्तरविशेषरूपाजातिविशेषत्वादिति सर्वं सुस्थमिति दिक् ॥ स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्भवेति । माता मे वन्द्यात्वादिति स्ववाक्यविरोधोदाहरणम् । तत्र मे मातेति स्ववाक्यस्योभयसिद्धप्रमाणाभावत्वे तेन वन्द्यात्वाभावस्य पक्षे सिद्धत्वात्तत्र वर्तमानस्य हेतोरुभयसम्भत्वा व्यभिचारप्राप्तावपि तद्वाक्यस्योभयसिद्धप्रामाण्याभावाद्यस्य तदभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचारप्रसक्तत्वपि यस्य तदनभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचाराप्रसक्तेर्नोभयसम्भत्वा तत्र व्यभिचारो वक्तुं शक्यत इति भावः ॥ अदोषत्वाच्चेति । अन्यतरीत्या पक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकत्वाच्च तस्य दोषत्वमित्यर्थः । नानुमानमसाधकमिति वक्तव्ये किमिति न प्रमाणमिति सामान्येन निर्देश इत्यतः स्ववाक्यविरोधरूपप्रतिज्ञाविरो-

धस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वे युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्याशयस्तद्वचितं युक्त्यन्तरमुपदर्शयति ॥ किञ्चेति ॥ स्वातन्त्र्येति । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेन परमुखाविरक्षणनिरेषकतया प्रत्यक्षादाविवानुमानेऽपि साक्षोदवानुमितिरूपफलप्रतिबन्धकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ प्रस्ता-
वादिति । युक्तेर्दूषणमित्यादिना युक्तिशब्दवाच्यानुमानस्यैवोपक्रमादित्यर्थः । यदुक्तं मिथुपादप्रसारेणेति तदुपपादयति ॥ एतेनेति । प्रति-
ज्ञातमपक्षधर्मत्वमुपपादयति ॥ जिज्ञासितेति । सन्दिग्धकर्मणो धर्मिण इत्यर्थः ॥ अपक्षत्वेनेति । प्रमाणेन साध्याभाववत्तया निश्चिते साध्य-
सन्देहाभावात् पक्षत्वमित्यर्थः । अनैकान्त्यमुपपादयति । साध्यधर्मिण्येवेति । साध्यं प्रति धर्मित्वेनाभिमत एवेत्यर्थः ॥ दर्शनेनेति । साध्येव
गृहीताविनाभावस्य लिङ्गास्येति शेषः । यद्यपि साध्यधर्मिण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति हेतुदर्शनभावोक्त्याऽपि व्यभिचारः सिध्य-
ति । तथाऽपि व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दूषणत्वात् । पक्षयहेतोः पक्षीयसाध्येन च तदग्रेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावाच्चा-
स्य व्यभिचारस्य प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापरिहारार्थं साध्येन गृहीताविनाभावस्येति विशेषणोपादानम् । तथा च व्याप्तिग्रहप्रमाणस्य पक्षतोद्दि-
तरसाधारण्येन साधने साध्याविना ग्राहकत्वात्पक्षीयसाधनस्यापि पक्षीयसाध्येन व्याप्तिसिद्ध्या पक्षे साध्याभावस्य प्रमाणेनावगतौ निश्चितसाध्या-
भाववति पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्यव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वं स्यात् ।
न चैतदस्ति किन्तु सपक्षविपक्षयोरिव तत् । तथा च व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन सपक्षादौ साधनस्य साध्यव्याप्तिग्रहेऽपि पक्षीयसाधनस्य पक्षीयसाध्येन
व्याप्यग्रहात्प्रमाणोपस्थापितसाध्यविरुद्धधर्मवत्यपि पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्न व्यभिचार इति कथं प्रमाणविरोधे हेतोर्नैकान्तिकसिद्धिरित्याशङ्कते ॥
॥ न चेति ॥ एवञ्चेति । सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्यव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वसिद्धावित्यर्थः । प्रमाणोपस्थापितसाध्याभाव-
वति पक्षे हेतुवृत्तेरिति भावः । केचित्तु दर्शनेनेत्यत्र हेतोरिति शेषः ॥ व्यभिचारादिति । निश्चितसाध्याभाववति पक्षे हेतुनिश्चयादिति भावः ।
भिन्नविषयत्वात् पक्षीयव्यभिचारदर्शनं व्याप्तिग्रहपरिण्यतीति भावेन शङ्कते ॥ न चेति ॥ एवञ्चेति । तथा च पक्षीयव्यभिचारज्ञानमपि समा-
नविषयकत्वात्तत्परिण्यतेति ग्रन्थार्थ इत्याहुः । ननु प्रतिरोधस्यानुकूलतर्कावतारदशायां प्रवृत्तत्वेन पक्षे साध्याभावनिश्चयात् न तत्र वर्तमान-

नस्य हेतोर्निश्चितो व्यभिचारः शक्यते वक्तुं तत्संशयस्तु स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रतिबन्धक इति न हेतोरनैकान्त्यं नाप्यपक्षधर्मरवं पक्षे साध्य-
सन्देहेन सन्देहघटितपक्षतायां अनपायादित्याशयेन शङ्कते ॥ न प्रतिरोधे कथमिति ॥ तत्रापीति । न प्रतिपक्षो यावज्जीवं प्रतिपक्ष एव
किन्नामानुमानमूलभूतव्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्यापि यदा नानुकूलतर्कवितारस्तदैव । यदा तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्य तदवतारस्तदा
न स प्रतिपक्षः किन्तु बाध एवेति तदवतारदशायां पक्षे साध्याभावनिश्चयोपपत्तेर्हेतोरैकान्त्यादिकमप्रत्यहमेवेति भावः । अस्त्वेवं यत्रान्यतर-
स्यानुकूलतर्कवितारस्तत्र यत्र तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरप्यनुकूलतर्कवितारस्तत्र कथमनैकान्त्यादिनिश्चयादीत्यत आह ॥ उभयत्रेति । परस्परप्रति-
बन्धेन व्याप्तिनिश्चयात् व्याप्तिप्रसिद्धसिद्धावन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्वा पक्षे साध्यस्योभयत्र सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धव्याप्यत्वासिद्धः । यद्यपि पक्षीयसाध्यस-
न्देहोऽप्रतिबन्धकस्तथाऽप्युपाध्याहितसन्देहवत्प्रमाणद्वयाहितसन्देहोऽपि फलबलेन प्रतिबन्धक एवेत्यर्थः । ततश्च सप्रतिपक्षः सर्वथा न हेत्वा-
भासान्तरमिति भावः । इतीत्यस्यैतदपीति पूर्वेण सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टं दर्शयति ॥ प्रमाणविरोधस्येति ॥ प्रमाणान्तरेऽपीति । प्रत्यक्षा-
दावित्यर्थः । प्रत्यक्षादेव्याप्त्यनपेक्षप्रवृत्तितया तत्राव्याप्याद्युपस्थापकत्वायोगादिति भावः ॥ तथैवेति । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेनानुमिति-
रूपफलप्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रदूषणाभावस्यैवेत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । स्वप्नाधिकरण इति शेषः । अयुक्तत्वाद्गति । सन्निपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति युक्तिविरुद्धत्वादिति भावः ॥ समानन्यायत्वादिति । स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वादिति भावः ॥ तस्मादिति । परार्थानुमान
पक्षक्षत्वेन तत्र वर्तमानत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ स्वार्थेति । पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वादिति भावः ॥ तस्मादिति । परार्थानुमान
एव तस्य दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा स्वार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधने अपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गात्याऽविषयत्वाद्
तित्वसम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधे सत्यप्यपक्षधर्मत्वेन तथा दूषणत्वं स्वविषयवृत्तिसाम्यादकत्वेनैव दूषणत्वमिति भावः ॥ छ ॥

अनु०—संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहः ॥ वादो जलपो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ॥ स्वार्थं परार्थमपि
वा तत्स्वनिर्णयसाधिनी ॥ केवलं तु कथावादो जलपोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥ सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डात्वसतां सताम् ॥ अप्रकाश्य
स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् ॥ उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ॥

सु०—एवमुमानदोषाभिरूप्य प्रसङ्गात्परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भाव इत्याह ॥ संवादति । निगृह्यते पराजयते एभिरिति निग्रहा निग्रहस्थानानि । ननु च प्रतिज्ञादान्यादीनां वक्तृदोषाणां कथमर्थवचनदोषेषु विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्येष्वनुपवेश इत्युक्तं संवादानुवितसंयुक्ता इति । तथाऽप्यनुपपत्तिरेव । विरोधादिचतुष्टयस्यानुमानदोषत्वेनोक्तत्वात् । निग्रहस्थानानां च नियमेनानुमानाश्रयत्वाभावात् । न हि पुनरुक्तिरनुमान एव सम्भाविनी । प्रश्नादावप्युपपत्तेरित्यतोऽस्त्यत्र विशेष इति तुशब्देनाह । द्विविधं हि विरोधादिचतुष्टयम् । समयबन्धादिकथा सर्वरूपसाधारणमसाधारणं च । तत्रानुमानस्यैव यदसाधारणं विरोधादि तत्रानुमानदोषाणां सर्वेषां प्रवेशोऽभिहितः । साधारणे तु सर्वनिग्रहस्थानानामिति न कश्चिद्विरोधः । निग्रहस्थानस्वरूपाजुषादपूर्वकमन्तर्भावप्रकारश्च लेशतोऽन्यत्रास्माभिर्दर्शित इति । यद्वा कथावादादीनामेषां निग्रहस्थानताव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । ननु कथं कथानामेत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं निरूपयन्सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाह ॥ वाद इति । अत्र कथंति लक्ष्यपदमावर्तनीयम् । विचारगोचरेत्युपस्कृतव्यम् । विजानतामिति जातौ बहुवचनम् । तथा चानेकविद्वत्कर्तृकविवरणोचरा कथा वाक्यसन्दर्भः कथंति सामान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्च कथा वादादिभेदेन तिस्रस्त्रिविधा इत्यर्थः । विजानतां मतेन तिस्र इति वा । तेन न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिस्तद्विरोधादयुक्तोक्त्युक्तं भवति । वादलक्षणमाह ॥ स्वार्थमिति । तत्त्वनिर्णयसाधनीत्यर्थद्वयार्थजल्यवितण्डाव्यवच्छेदः । तथाऽपि वितण्डाविशेषोऽतिव्याप्तिस्तदर्थं केवलमित्युक्तम् । साक्षादित्यर्थः । तुशब्देन तत्त्वनिर्णयसाधनादपि जल्यविशेषात् । तदुद्देशेन प्रवृत्तत्वेवलक्षणं दर्शयति । यदा तु विदितत्त्वौ वीतरगावविदितत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ कथां कुतस्तदा तत्राव्याप्तेर्मतलक्षणम् । न चासौ न वादः । अन्यत्रानन्तर्भावेन तिस्र इत्यस्य व्याघातादित्यत उक्तम् । स्वार्थं परार्थमपि वेति । अपिशब्द उभयार्थतासमुच्चयार्थः । जल्यलक्षणमाह । जल्प इति । आदिपदेन ख्यात्यादेर्ग्रहणम् । अर्थादिव्यपक्षयेति वादव्यावृत्त्यर्थम् । आनुषङ्गिकार्थादिसाधनत्वं वादस्यापि सम्भवतीति व्यपेक्षग्रहणम् । वितण्डाव्यावृत्त्यर्थं सतामेवेति । सतामित्येवोक्ते न वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धिः । वितण्डायामप्येकस्य सत्त्वात् । बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात् । तेनैवत्युक्तम् ।

वितण्डां लक्षयति ॥ वितण्डेति । तुशब्दो वादजल्पव्यवच्छेदार्थः । कथेत्यनुवर्तते । कर्तृभेदेन कथाभेदेऽतिप्रसङ्ग इत्यतो लक्षणान्तरमाह ॥ अप्रकाशयेति । सद्भिः स्वसिद्धान्तमप्रकाश्यासाधयित्वाऽसतां पक्षस्य दूषणमेव क्रियते यत्सा वितण्डेत्यर्थः । प्रतिवादिनः । स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिषेधमात्रेण पर्यवसन्ती कथा वितण्डेत्युक्तं भवति । नन्वेतदेव किञ्चित् प्राशिक्षाद्यधीनमिति ब्रूमः । तेऽपि कुत एतादृशनियमं कुर्युरिति चेन्न । तत्त्वज्ञानायोग्यानसतः प्रति सद्भिः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गात् । तस्य च निषिद्धत्वादित्याशयेनासतामित्युक्तम् । एतेन प्रथमलक्षणस्यापि समर्थनं वेदितव्यम् । नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । परपक्षदूषणं हि तत्प्रतिपादकप्रमाणदूषणेनैव भवेत् । न च स्वपक्षसाधनहीनायां वितण्डायां तत्सम्भवतीत्यत आह ॥ उक्त इति । तैरसद्भिः प्रथमं स्वपक्षसाधनाय माने उक्ते सति सद्भिस्तस्य मानस्य दूषणं वक्तव्यम् । असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनं परपक्षनिराकरणं च करणीयम् । सतस्तु प्रतिवादिनस्तत्प्रमाणदूषणेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं भवति । क्वचित्प्रतापेवेत्यादिसार्थश्लोको वादजल्पयोरित्यतः परं पठितः । तत एतामेव सङ्गतिमाश्रित्य टाकाकृता तत्रैव व्याख्यातः । किञ्च गुरुशिष्यादयोऽसमानविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्ते । तत्त्वनिर्णयार्थित्वात् । जल्पवितण्डयोस्तु सम्भावितसमानविद्ययोरैवाधिकारः । ययोरैव समं वित्तं ययोरैव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहो वादश्च नोत्तमाधमयोः क्वचिदिति स्मरणात् । वादो जल्पवितण्डालक्षणो विवादः । अन्यथाऽत्यन्तापकृष्टोऽधुक्लृष्टमेव वैयात्यादृष्टमानो यदि वा देवाचमभिभावयेत् । यदा वृथाख्यातिं लभेत । तथा च प्राशिक्षादीनामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अप्रूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनात् । एवं च वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदः ।

टि०—परानिरूपितशेषनिग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणेऽसङ्गातिरित्यत उक्तं प्रसङ्गादिति । अनुमानदोषाणां विरोधादिष्वन्तर्भावप्रतिपादनेनाशेषनिग्रहस्थानानामपि तत्रान्तर्भावस्मरणादिति भावः । नन्वैते निग्रहस्थानानित्यवचनान्नानेन निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिः । विरोधादीनां परेण परस्याहङ्कारखण्डनपरत्वाभावेनानिग्रहत्वात्तन्निग्रहत्वोक्तस्ययुक्तिरित्यतोऽत्र निग्रहपदस्य निग्रहस्थानपर-

त्वाच्च दोषद्वयमपीत्यभिप्रेत्याहङ्कारस्फण्डनपरस्य निग्रहपदस्य कथं निग्रहस्थानपरत्वमित्यतो भावसाधनस्य निग्रहपदस्य पराजयपरत्वेऽपि करणसाधनस्य पराजयनिमित्तपरत्वाप्रत्युहमित्याशयवान्करणसाधनतामाश्रित्य निग्रहपदं निग्रहस्थानपरतया व्याचष्टे ॥ न निगृह्यत इत्यादिना । एत एव तु निग्रहा इत्येतावतैव निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावविरूपणस्य तावता सिद्धावपि तत्र प्राप्तानुपपत्तिः शङ्कापरिहारार्थत्वाद्विरोषणस्य न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तन्निवर्तकतया तद्विरोषणं योजयितुं निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्काश्रुत्यापणयति ॥ नन्विति । आदिपदेन निरर्थकाविज्ञातार्थादीनां परिग्रहः । मूले तु राब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधैवैवियग्रूपविशेषोपदर्शनार्थत्वाच्च तदित्यभिप्रेत्य किं तदुपदर्शनेनापीत्यतो निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तेषां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्काश्रुत्यापयति ॥ तथाऽनुपपत्तिः । अनुमानदोषेषु विरोधादिष्वनुमानदोषाणां निग्रहस्थानानामन्तर्भावः किञ्च स्यादित्यत आह ॥ निग्रहस्थानानामिति । उक्तनिग्रहभावेनोपपादयति ॥ न हीति ॥ अन्यत्रेति । पद्धतावित्यर्थः । कथास्वरूपप्रतिपादकोत्तरग्रन्थोपदेशाय तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकतया तं व्याचष्टे ॥ यद्वेति । आदिपदेन कथायामस्मारोन्मादादिदशापञ्चादीनां परिग्रहः । न चैवं कथालक्षणटीकाविरोधः । तत्रैतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्वीकारात् । अत्र पुनस्तद्व्यवच्छेदादिति वाच्यम् । तत्र जल्यारम्भोत्तरकालीनं निग्रहस्थानमुक्तम् । ततः प्रागापि सम्भवादाहेत्यादिना जल्यदिकथातः पूर्वं विद्यापरिक्षाथै क्रियमाणवादकथायां प्राप्तदोषाणां पराजयेहेतुत्वमुपपादयितेनेत्युक्तत्वेन वर्तित्व्यमाणजल्यदिकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वनिरोधेन तन्निग्रहस्थानत्वसम्भवावपि सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानस्यासम्भस्या सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वपरैतदुग्रन्थार्थतद्विरुद्धत्वात् । केचित्तत्तद्गुणसंविज्ञानब्रह्मविद्याश्रयणेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापञ्चानां निग्रहस्थानत्वव्यवच्छेदस्यैवेहाभिप्रेतत्वेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्यासम्भतत्वाच्च तेषामपि निग्रहस्थानत्वं परोदाहृतकथालक्षणटीकाविरोध इत्याहुः ॥ केयं कथेत्यपेक्षायाभििति । कथवाक्यप्रबन्ध इति धातोः श्रियां भावे चिन्तिपूनिर्कथिकुम्बिचर्चश्चेति सूत्रेणाडप्रत्यये निष्पन्नकथाशब्दयोगिकार्थस्य वाक्यप्रबन्धस्य भारतादि-साधारण्योत्तेषां च वादादिष्वन्तर्भाववादतिरेके च तत्रैवियग्रमङ्गाप्रसङ्गादकथात्वेन तत्रातित्यापनान्दन्त्यस्य चाप्रतिभासादिति भावः ॥ सामान्य-

लक्षणमित्यादि । यद्यपि वादो जल्यो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथेति कथालक्षणकारिका विभागविशेषोद्देशमात्रपरतया तट्टीकायामवतारिता तथाऽप्याचार्यग्रन्थानां बह्वर्थप्रकरनाय प्रकारान्तरेण व्याकरिष्यता सामान्यलक्षणविभागविशेषोद्देशपरतयाऽवतारितेति ध्येयम् । नन्वस्यां कारिकायां विशेषोद्देशविभागादेव प्रतीयते न तु सामान्यलक्षणमपि तत्कथं त्रितयपरतया तदवतार इत्यतोऽक्षादिशब्दार्थविभागोद्देशप्रसङ्गपरिहारायादच्छेदकैक्यमपान्नस्यैव वस्तुतो विभज्योद्दिष्टव्यञ्चनियमात्सामान्यलक्षणं विना विभागविशेषोद्देशयोरनवसरेण तत्परत्वस्याप्यनुपपत्तिप्रसक्तः कथं तल्लक्षणसमर्पकत्वमप्यास्थेयमित्याशयेन तत्समर्पकत्वमुपपादयति ॥ अत्रेति ॥ आद्यतेनीयमिति । आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धपरे लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमिति शेषः । यद्यपि चात्र कथेत्येकवचनान्तं पदं न श्रुतं तथाऽपि योग्यतया वचनविपरिणामेन तल्लभमभिप्रेत्य तथोक्तमित्यवधेयम् ॥ विचारगोचरेत्युपस्मृतेव्यमिति । पूर्वोत्तरपक्षबलबलचिन्ताविचारस्तद्गोचरत्वं च यद्यपि विचारगोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन विचारविषयकत्वं न भवति । वाक्यसन्दर्भरूपकथाया वस्तुतत्त्वविषयकत्वेन ज्ञानरूपविचारविषयकत्वाभावात् । नापि विचारस्य विषय इति षष्ठीसमासाश्रयणेन विचारं प्रति विषयत्वम् । वस्तुतत्त्वस्यैव विचारं प्रति विषयत्वेन वाक्यसन्दर्भस्य तं प्रत्यविषयत्वात् । तथाऽपि विचार्यत इति विचारमिति कर्मार्थव्युत्पन्नत्वाद्विचारशब्दस्य विचारविषयमात्रार्थत्वाद्विचारो गोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि विचारविषयगोचरतया एव वाक्यसन्दर्भे लाभाच्चानुपपत्तिरिति ध्येयम् । केचित्तु विचारस्य गोचर एव गोचरो यस्येति मध्यमपदलोपिसमाश्रयणाद्विचारगोचरगोचरत्वमेव विचारत्वमत्र विवक्षितमित्याहुः ॥ जाताविति । तथा च जल्पवितण्डयोर्द्विकर्तृके चादेशेनव्याप्तिरिति भावः । कथेत्यावृत्त्यादिना सिद्धं लक्षणं दर्शयति ॥ तथा चेति । कत्र्थैकषष्ठीजात्यर्थकबहुवचनलब्धार्थकश्चनमनेकद्विकर्तृक इति । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहाय द्विकर्तृक इत्यनुक्त्वाऽनेककर्तृक इत्येवोक्तम् । अनेककर्तृकत्वोक्त्यैककर्तृकेभ्यो मर्मांसावाक्येभ्यो व्युदासः । कथामहावाक्यनिर्वाहकत्वरूपैवदुष्योक्त्या कलहकारादिभ्यो व्युदासः । विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामेवान्यान्यं सुलब्धवहारेभ्योव्युदास इति श्रेयम् । कथकभेदेन कथानामानस्यात्कथं तद्वित्तोक्तिरित्यत आह ॥ त्रिविधा इति । प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः । तत्तल्लक्षणोपाधिक्रोडोद्दिष्टराशित्रयविवक्षेयं त्रित्तोक्तिरिति भावः । एवमा-

वृत्त्यादिना वचनस्तथासामान्यलक्षणलाभाय विदुषामित्यस्य कथापदेनान्यमाश्रित्य कारिका व्याख्यातुः। अतः विचारोचरत्वं विशेषणवलक्षण-
स्याप्यलक्षितस्य विभागविशेषोद्देशानुपपत्तेराक्षेपेणैव लाभसम्भवाद्विदुषामित्यस्य त्रिविधेत्यनेनान्वये विभागविप्रतिपत्तिनिरासरायापि सम्पत्तेरावृ-
त्त्यादिश्रुतमानाश्रित्यैकवाक्यतया व्याचष्टे ॥ विजानतां मतेनति ॥ न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तंरिति । एक एव कथामार्ग इति बाह्यानां वादवि-
तण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षस्य वादो जरुषो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्रः कथा इति गौणनैयायिकानां च न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ॥
विशेष इति । स्वयमध्यवसितार्थेन कारुणिकतया पापण्डुप्रसङ्गितौ लोकस्य संशयविपर्ययो पराकर्तुं तद्विजिगीषयाऽऽरभ्यमाणयां वितण्डायाभि-
त्यर्थः ॥ केवलमित्युक्तमिति । तस्याश्च ख्यात्यादिकं तत्त्वनिर्णयं चोद्दिश्य प्रवृत्तत्वात्तदुभयसाधनत्वेन तत्त्वनिर्णयमात्रसाधनत्वाभावाच्च तत्राति-
व्याप्तिरिति भावः । भावे वा वितण्डा लोकस्य संशयविपर्ययनिरासं ख्यात्यादिकं चोद्दिश्य प्रवर्तते ततोऽनेन व्यावृत्तिः । या तु केवलं लोकस्य
संशयाद्यपाकरणायैव प्रवर्तते कथं ततो व्यावृत्तिरित्यत आह ॥ साक्षादित्यर्थ इति । ततश्च वितण्डायाः परपराभेदद्वारेण तत्त्वनिर्णहेतुत्वेन साक्षा-
त्तदेहेतुत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ केवलं त्विति । तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तत्त्वनिर्णयोद्देशेन प्रवृत्ततया वादस्य जल्पविशेषैवलक्षणोपद-
र्शनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन किं तद्वैलक्षण्यप्रदर्शनस्यापि फलमित्यतो जल्पविशेषेति व्याप्तिनिरास एव तथैवभिप्रेत्याह ॥ तुशब्देनति ॥
जल्पविशेषादिति । यत्र हि ख्यात्याद्यर्थयमानौ विजिगीषू सद्व्याप्तेः साधनदूषणाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भौ कुर्वते तस्मादित्यर्थः । तथा च
तस्य साक्षात्तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽपि तदुद्देशेनाप्रवर्तत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ तत्रेति । तत्र द्वयोरपि तत्त्वज्ञानित्वेन तस्योद्देश्यत्वासम्भ-
वादिति भावः ॥ स्वार्थं परार्थमपि वेत्तीति । न केवलमियं वादकश्चकथकगततत्त्वनिर्णयार्था विवक्षिता किञ्चाम यदा गुरुशिष्यौ तदा स्वार्थं
कथकार्थं शिष्यार्थं शिष्यस्य तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा तु विदिततत्त्वौ तदा परार्थं कृतप्रार्थनानां परेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा
साखिसत्रलक्षचारिणास्तदोभयार्थं सर्वेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । अनवधारितस्वपरगतविशेषं तत्त्वनिर्णयमात्रमेव चात्रोद्देश्यतया विवक्षितमिति न
तस्य विशेषावलम्बननानुगमशङ्काकाशः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ आदिपदनेति । नन्वत्रार्थाख्यातिपूजापरखिलीकरणानि साम-

स्तानि व्यस्तानि बोद्धव्यानि जल्पे विवक्ष्यन्ते । नद्यः । एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्यापनात् । नान्यः । परस्परव्याप्तेरिति चेन्न । तत्त्वनिर्णयाति-
 रिक्तफलोद्देशेन सतामेव कथा जल्प इति लक्षणार्थत्वात् । फलान्तरं चार्थादिकमेवेति तदग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ वादव्यावृत्त्यर्थमिति । वादस्य
 तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽप्यर्थोदिसाधनाभावात्तद्व्याप्तिरिति भावः ॥ वादस्येति । वादविशेषस्येत्यर्थः । ननु सतामित्येतावताऽपि वितण्डाव्यावृ-
 त्तिसिद्धेः किमेवशब्देनेत्यत आह ॥ सतामित्येवेति । ननु बहुसत्कृतृत्वस्य सतामिति बहुवचनबलेन लब्धत्वाद्वितण्डायाश्चातादृशत्वात्कथं
 तेन न व्यावृत्तिरित्यतो भवेदेवं यदीदं बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वविवक्षानिमित्तं बहुवचनं स्यात् । न चैवम् । किन्नाम जात्याख्यायामेकस्मि-
 न्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रविहितं जात्याख्यानिमित्तमेव । तथा च बहुसत्कृतृत्वकालाभाच्च सतामित्येन तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्याह ॥ बहुवच-
 नस्येति । न चैवं लक्षणटीकायां सतामित्येन वितण्डाव्यावृत्तिवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । एतदनुसारेण तत्रापि सतामेवत्यर्थस्याभिप्रेतत्वेन
 तदव्यावृत्तिवर्णनसम्भवात् । केचित्तु जात्यार्थत्वेऽपि सतामित्यस्य सतोऽस्तिरर्थः कृत्वाद्वितण्डायाश्च सदसत्कथार्थत्वेन सतोः कथात्वाभावात्तदव्यावृत्ति-
 रिति तदभिप्रायमाहुः ॥ तुशब्द इति । असतां सतां सह या कथा सा वितण्डैव न वादो नापि जल्प इति वादजल्पव्यवच्छेदप्रतिपादनेन
 तत्रातिव्याप्तिशङ्कानिरासार्थ इति भावः ॥ कर्तृभेदेनेति । स्वरूपभेदकनिमित्तम् । तदभावेऽपि केवलं कोटिभेदमात्रेण कथाभेदे कर्तृपुरुषाणा-
 मान्त्येन कथानन्यापत्तिरित्यर्थः ॥ लक्षणान्तरमिति । स्वरूपभेदकप्रवृत्तिप्रकारभेदरूपलक्षणमित्यर्थः । अत्रापि सदसत्तोलक्षणेऽपि तत्त्वात्कर्तृ-
 भेद एव कथाभेदकतयोच्यते न प्रवृत्तिप्रकारभेद इति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ प्रतिवादिन इति । ततश्च प्रवृत्तिप्रकारभे-
 दादेव कथाभेदो न कर्तृभेदादित्युक्तं भवति ॥ स्वपक्षसाधनेन विनेति । मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मतेति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः । मूलपक्षः
 स्वपक्षस्तस्य ग्रहः साधनं तदेत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनहीनत्वं वितण्डायामसम्भवादमसाधकं व्यभिचारित्वादित्यादिवृषणस्याप्यनुमान-
 स्वेन साधकत्वात् । यदि वर्णा अनित्यास्ताहिं नाशकत्वाभिमतसमवधानानन्तरं नोपलभ्येदिति तर्कस्याप्यनुमानतया साधनत्वात् । अथ कथाहेतुवि-
 प्रतिपत्तिविषयकोदिसाधकमेव साधनत्वेन विवक्षितमुदाहृतं चानुमानं न तादृशमिति न साधनम् । द्विविधं ह्यनुमानं स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति

द्वितीयमपि द्विविधम् । दुष्टिप्रमितिसाधनं तर्कश्चेति । अतः कथमसम्भव इति चेन्न । तथाऽपि वर्णानां नियमविमुखादिति सत्प्रतिपक्षस्य बाधप्रत्यक्ष-
भिन्नागमयोश्च साधनत्वेन तदोपपादकस्य । अत एव ब्रह्मतर्कऽग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु दूष्येदेव पाण्डुस्तत्त्वविष्णवकान्तदेत्यागमोऽपि वै-
तण्डिकोपायत्वेन सङ्गृहीत इति मैवम् । भावानवबोधात् । न हि स्वपक्षसाधनेन विनेति साधनप्रयोग एव निषिध्यते किन्तु साधनत्वेन तत्प्रयोग एव । न च
वैतण्डिकेन प्रतिपक्षादिकं साधनत्वेन प्रयुज्यते किन्तु साधनत्वापनादूषणतयैव । ततश्च यथा जल्ये विरुद्धाद्युद्धावनेन परसाधने दूषितेऽपि स्वपक्षसाधनोप-
न्यासं विना न कथापरिसमाप्तिस्तथा वितण्डायामित्यभिप्रायात् । तदिदमुक्तं स्वपक्षसाधनेन विनेति । अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेणैवेत्येतावतैव पूतावतस्य
वैयर्थ्यार्थापातात् । ब्रह्मतर्केऽपि दूष्येदेवेत्युक्तामिति ध्येयम् । ननु भवेदेवं प्रवृत्तिप्रकारभेदेन कथाभेदो यदि वितण्डायां प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन
विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण कथापर्यवसानं सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । नियामकाभावात् । अन्यथा जल्येऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाक्षिपति ॥
नन्विति । प्राशिकादिभिस्तन्मात्रेण कथापर्यवसानं नित्यमात् । तत्कृतसमयस्यैव नियामकत्वात् । तन्मात्रेण कथापर्यवसानोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥
प्राशिकादीति ॥ तेऽपि कुत इति । जल्ये तथा नियमं कृत्वा वितण्डायामेव तथा समयकरणे नियामकाभावादिति भावः ॥ प्रसङ्गादिति ।
जल्ये चोभयोरपि सत्त्वेन तत्त्वज्ञानयोग्यतायाः स्वपक्षसाधनेऽपि वादिनस्तत्त्वप्रसङ्गो नानिष्ट इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ तस्य च निषिद्ध-
त्वादिति । मानस्तेनेभ्य इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ एतेनेति । वितण्डाया वादजल्पव्यावृत्तप्रवृत्तिप्रकारकथनेनेत्यर्थः । स्वरूपभेदनिमित्तान्तराभावेऽपि
केवलं तर्कभेदेनैव कथाभेदोक्तावतिप्रसङ्गप्रसक्तावपि प्रकृते प्रवृत्तिप्रकारभेदस्यैव कथास्वरूपभेदकस्य सत्त्वात् । स्वरूपभेदकनिमित्तान्तराभावाभावेन
केवलकर्तृभेदस्य कथाभेदकत्वानभ्युपगमात्वातिप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तमपि लक्षणं युक्तमिति भावः ॥ नन्विति । प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि स्वपक्ष-
साधनं वितण्डायां नास्तीति आन्त्या शङ्कैव । अत एवोक्तं तैः प्रथमं मान इति । असतो वादिमूतस्य स्वपक्षसाधनमिति मूलतद्वाक्योः स्वपक्ष-
साधनास्तित्ववर्णनमिति ध्येयम् ॥ असतो वादिभूतस्येति । ननु च वितण्डायां वादिनः वथं परपक्षदूषणं तत्त्वमपु निगूहितमित्यन्यत्रावतरेप्रफाश्य-
स्वसिद्धान्तसमतां पक्षदूषणमित्यत्रापि पूर्वमुक्तेर्मूलपक्षग्रहापेता । अप्रकाश्य स्वपक्षो हि अग्रहेणैव पक्षस्येति ब्रह्मतर्कवत्तेश्च सता प्रतिवादिना सर्वथाऽ-

प्रकाशितस्य तत्परस्यासता वादिनाऽज्ञानात् । अथैतानि वाक्यानि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिराकरणपराणि । अप्रका-
 श्यस्य स्वपक्षसाधनं विनेत्येव पूर्वं व्याख्यातत्वात्तत्त्वज्ञानायोग्या न स्वतः प्रतिवादिनः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गादित्युक्तत्वाच्च ।
 ब्रह्मतर्कवाक्यानामपि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिषेध एव तात्पर्यादिति चेन्न । तथाऽपि वादिनः परपक्षदूषणं युज्यते । न हि ज्ञानमात्रेण परपक्षस्य
 दूषणं युज्यते । अपि तूपन्यासे सति साधनस्य दूषणम् । अन्यथा वादजन्ययोरप्यादावेव प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि परपक्षदूषणप्रसङ्गात् ।
 एवञ्च प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनाभावाद्वादिनः परपक्षसाधनदूषणानवकाश एवेति । मैत्रम् । अनेन वर्णानित्यत्वेन साधिते त्वया तद्दूषणमेव कार्यम् ।
 अनेन पुनस्तद्दूषणयमिति प्राशिक्षादिनियतस्य त्वया वर्णानित्यत्वं साधनीयं मया त्वदूषणमेव काथिते तत्पुनस्त्वया दूषणयमिति प्रतिवादिपरि-
 गृहीतस्य वादिनः स्थापनादूषणन्यैवात्र परपक्षपदेन विवक्षितत्वात् । अत्र एव दूषणस्यापि पक्षतया तत्परिग्रहसत्त्वादेव चैतण्डिलस्य पक्षपरि-
 ग्रहसामान्यनिषेधायोगाद्ब्रह्मतर्कं मूलपक्षग्रहापतादित्युक्तम् । न च प्रतिवादिपक्षत्वेऽप्यस्य दूषणस्योद्धार एव कर्तव्यो वादिना न दूषणमिति
 वाच्यम् । दूषणदूषणस्यैव दूषणोद्धारत्वादिति सर्वं सुस्थम् ॥ सतस्तु प्रतिवादिन इति । ननु तत्त्वज्ञानयोग्यतालक्षणं सत्त्वं यदि कथा-
 भिमानसिद्धं विवक्षितं तदा न वितण्डावकाशः । द्वयोरपि स्वाभिमानतस्तत्त्वात् । अथ वास्तवं तथाऽपि न वितण्डावकाशः । तदनिश्चयत्वात् । निश्चये
 वा न वितण्डा स्यात् । न हि निश्चितस्वासाधुभावः परसाधुतां निश्चित्य वितण्डायै घटितुमर्हतीति चेन्न । उभतरूपवादिग्रन्थायाः प्राशिक्षाविधे-
 यत्वात् । तेषां च शास्त्रोदितलक्षणैः सत्त्वासत्त्वनिश्चयोपपत्तेः । अत एव प्राशिक्षाणां वैष्णवस्वनिश्चयोपपत्तेः इति भावः । ननु सताम्बेभ्योऽदि-
 सार्धश्लोकस्य जल्योऽर्थादिव्यपक्षयेत्येतच्छेषतया व्याख्यानमयुक्तम् । टीकाकृतोभाभ्यां साधनं चेत्युत्तरानुव्याख्यानशेषतया व्याख्यातत्वेन तस्यैत-
 न्छेषत्वाभावात् । अन्यथा टीकाकृताऽप्यत्रैव व्याख्येयतयोत्तरशेषतया तद्याख्यानस्यासङ्गतत्वापातात् । न चोत्तरत्र तत्प्राट्दर्शनमूलकं तद्याख्यानं
 जल्योऽर्थादिव्यपक्षयेत्यतः परं तत्प्राट्दर्शनमूलकं च स्वकीयव्याख्यानमित्याविरोध इति वाच्यम् । तथाऽप्युभयत्र पठाविशेषे उत्तरशेषतया टीकाकारो-
 व्याख्यानोल्लङ्घनेन पूर्वशेषतया तद्याख्यानस्य निमित्ताविशेषाभावेनयुक्तत्वादित्यत उत्तरत्र पाठस्य क्वाचित्कत्वात्पूर्वत्र पाठस्य च प्राथिकत्वार्हता-

कारीयमुत्तरशेषतया व्याख्यानमुल्लङ्घ्य पूर्वशेषतया व्याख्यानस्य श्लिष्टत्वादित्याशयेनाह ॥ क्वचिदिति ॥ एतामेवेति । अस्मदुक्तानामेव सङ्गति-
मित्यर्थः ॥ आश्रित्येति । अभिप्रेत्येत्यर्थः । टीकाकारीयस्यान्यथान्यथासङ्गतिरूपस्याप्यस्मदुक्तसङ्गस्य भिन्नप्रायकत्वाच्च तद्व्याख्यानान्शेऽपि तद्विरोध-
इति भावः ॥ टीकाकृतेति । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । भेदकान्तरोपपादनार्थत्वाच्चान्तरोपपादयैवमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितु-
मुत्तरशेषोपपादनेन सूचितं वादवितण्डाजल्पयोर्भेदकान्तस्माह ॥ स्मरणादिति । याज्ञवल्क्यस्मृतोरित्यर्थः । नन्वत्र वाद एव समानविषयोराविचार-
वचनात्कथं जल्पवितण्डयोः समानविधाधिकारिकत्वात्प्रतिपादकतयोपन्यास इत्यतोऽत्र वादशब्दस्य गौण्या वृत्त्या जल्पवितण्डापरत्वाच्चानुपपत्तिरि-
त्याह ॥ वाद इति । तद्विहितगुणयोगाभावात्कथं गौणित्यतो विवादत्वेन जल्पवितण्डयोर्वादाभ्यामुत्तरपक्षोरित्याशयेनोक्तं विवाद इति । अपू-
ज्यत इति पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वा पूज्याश्चैवामानिताः । त्रीणि तत्र वर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं
भयमिति वाक्यशेषेणान्वयः । इत्यादीति पाठे आदिपदेनैवास्तविषयवाक्यशेषपरिग्रहः ।

अ०—विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च ॥ उच्चनीचत्वनिर्णयनिर्णयितो जयपराजयौ ॥ विनैव तत्त्वनिर्णयि न हि
जल्पादिना क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् ॥ वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ॥ इति वादस्य
पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः ॥ बहुविद्यत्वासिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम् ॥ सभासभाप्राशङ्गिकपूर्वस्तु स्वाधेनामपि ॥ वाद-
एवोभयार्थः स्याद्विनिर्णयकारकः ॥ तत्त्वाप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् ॥

सु०—नन्येतदयुक्तम् । परबुद्धेरग्रत्यक्षत्वेन विद्यासाम्यपस्ययोर्बहुविद्यत्वादिति चेन्न । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादंः परीक्षया
निश्चयोपपत्तेः । तदेतदाह ॥ विद्येति । विद्यापरीक्षापूर्वा कारणभूता यस्याः सा तथोक्ता । विद्यापरीक्षानिश्चितसाम्ययोरेव वितण्डा-
दातव्या न विषयविद्ययोः । जल्पश्चैवम् । विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयम् । द्वितीयवशदो वादव्यावृत्त्यर्थः । समानविद्ययोरैवत्ययं
नियमो न वादेऽस्तीति । ननु जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयश्च कर्तव्या परीक्षा किं कथयतामन्यथा । नान्यथा । अन्योन्य-

सङ्घर्षेण विना तदासिद्धेः । आद्येऽपि किं वादेन जल्पवितण्डाभ्यां वा । न प्रथमः । ख्यात्यादिकामयोः स्वार्थवतोर्वोदानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अनवस्थापातादिति चेन्न । वादेन तावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित्याशयवान्वादस्य विद्यापरीक्षायां (कार) तत्कारणत्वमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपोद्घातं तावदाह ॥ उच्येति । यतो विद्ययोच्चत्वेन निर्णीतत्वमेव जयो जीचत्वेन निर्णीतत्वं च पराजय-
इत्यर्थः । इति विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । एवमुक्तमभिधाय व्यतिरेकमाह ॥ त्रिनैवेति । निर्णीयतेऽनयंति निर्णी-
तिस्तच्चस्य निर्णीतिस्तच्चनिर्णीतिर्वाद् इति यावत् । तच्चनिर्णीतिं विनोच्चनीचत्वविज्ञानं न हीत्येवोक्ते विना वादेनेति वक्ष्यमाणविरोधः
स्यात् । अतो जल्पादिनैत्युक्तम् । इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थः । विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यद्यपि सत्साधनो-
पलम्भे जल्येऽपि भवति वादिनोरुच्चनीचत्वविज्ञानम् । तथाऽपि तदुद्देशेनाप्रष्टुं तेस्तादर्थ्यस्य प्रथममनिश्चयान्न तदर्थं जल्यो दातुं शक्यते ।
व्यतिरेकस्यान्यदीयाकारणत्वमात्रनिश्चयहेतुत्वाद्वादस्य कारणतामवधारयितुमन्यं चाह ॥ वादेनेति । चशब्दोऽन्वयस्य व्यतिरेकेण
समुच्चयार्थः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां समर्थितमर्थमुपसंहरति ॥ इतीति । इति तस्माद्वादस्य पूर्वत्वम् । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासा-
म्यादिनिश्चयहेतुपरीक्षार्थं प्रथमानुष्ठयत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । समानविद्ययोरेव जल्पवितण्डे । समानविद्यता च परीक्षा-
निश्चया । परीक्षा च वादकथया विधेया । न जल्पवितण्डाभ्याम् । जयेन हि विद्याधिक्यं निर्णेतव्यम् । पराजयेन च तन्यूनता ।
जयपराजयौ च प्रमाणतर्काभ्यां प्रकृतप्रमेयसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणादुच्चनीचत्वनिर्णयविषयताशब्दाच्चैव प्रकृतोपयोगिनौ ।
तौ च वाद एव सम्भवतो न जल्पवितण्डयोः । तत्र यत्किञ्चिद्विश्रहोद्धानमात्रेण जयपराजयव्यवस्थानाम् । अतो जल्पवितण्डार्थं
जल्पवितण्डाभ्यर्थनाभावान्नानवस्थेति । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन कृतायां किं कार्यम् । समविद्यत्वसम्भावनायां जल्प-
वितण्डे कर्तव्ये इत्युक्तमेव । विषयविद्यतावधारणायां किं विधेयमित्यपेक्षायामाह ॥ तत्सिद्धादिति । तेन वादेनैव तस्य नीचोच्च-
भावस्य सिद्धौ संस्यामन्योर्जल्पवितण्डयोर्व्यर्थता । ततश्चाकर्तव्यतेत्यर्थः । परीक्षार्थेन वादेनैवोपरम इति । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरी-

शार्थं वादकथा प्रथमं दातव्यं युक्तस्यापवादमाह ॥ बहुविद्यात्वचेति । प्राक् परीक्षातो लोकसंवादादिनाऽन्यतरस्य प्रतियोग्यपेक्षया बहुविध्यत्वसिद्धौ तु वादोऽपि नैव दातव्यः । किमु जल्यवितण्डे इति । कुत इत्यत आह ॥ कारणमिति । विद्यापरीक्षाया इति शेषः । वाद इत्यनुवर्तते । वादो हि विद्यापरीक्षाकारणमित्येष्टव्यो न तु व्यसनितया । तत्फलं त्वन्यत एव जातमिति किं परीक्षया किं तद-
ज्ञेन वादेनेति । यदुक्तं स्पर्धावितोः ख्यात्यादिकामर्थवादो न सम्भवति । तत्रास्तसाधनोत्तरप्रयोगस्यावश्यमवर्णनीयत्वात् । ततश्च विद्यासाम्यवैषम्यनिर्णयानुपपत्तेरिति तत्राह ॥ स भवेति । प्रश्नशब्दात्क्रुरोतीत्यर्थे ईकप्रत्ययो वक्तव्यः । स्पर्धनामिति जातौ बहु-
वचनम् । एवेत्यस्य युज्यत इत्यध्याहृतनान्वयः । यतः सभादिपूर्वस्ततः स्पर्धनामपि वादो युज्यत एवेति । तुशब्दो हेत्वर्थः । सभा-
सभापतिप्राश्निकैर्नितयतयोरसत्साधनादिप्रयोगवर्जनसम्भवादिति भावः । यदुक्तं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरिति तदयुक्तम् । वादेन
तत्त्वनिर्णयसिद्धावप्यर्थवादसिद्धेः । तथा चाभिलषितं न सिद्धं सिद्धं चानभिलषितमिति तत्राह ॥ उभयेति । वाद् इत्यनुवर्तते ।
अस्यैव विवरणं निर्णीतिरिति । न केवलं निर्णीतिकारकः किन्तु जयकारकश्च । जयशब्देन तत्साध्यमर्थोदिकमुपलक्ष्यते । विद्यापरी-
क्षायां वादे जयिनोऽर्थादिकमपि सभापतिना सम्पादनीयमिति भावः । एवं तर्हि न कदाऽपि जल्यवितण्डाप्रवृत्तिर्व्यर्थताऽन्ययोरिति
युक्तेः समानत्वात् । यथा हि विद्यावैषम्यनिर्णये जितवतोऽर्थादिलाभः । तथा तत्साम्ये द्वयोरप्यर्थादिलाभः सम्भवत्येव । न च
फलान्तरमस्ति । येन पुनर्जल्यवितण्डारम्भः स्यादित्यत आह ॥ तत्त्वाप्रकाश एवेति । तत्त्वाप्रकाश इति परवञ्चनसामर्थ्यमुच्यते ।
तेन तत्साध्योऽर्थादिलाभो लक्ष्यते । इदमुक्तं भवति । यद्यपि विद्यासाम्यवैषम्ययोर्निर्णीतिजयो स्यातां तथाऽपि तात्त्विककथाफल-
रूपावेव । पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविधयोः पुनर्जल्यवितण्डाप्रवृत्तिरिति । न चैवं विषमविद्ययोरपि तत्प्रवृत्तिः ।
उपप्लवमसङ्गस्योक्तत्वादिति । यद्वा तत्त्वनिर्णयफलो वादोऽर्थादिले फले जल्यवितण्डे इति फलभेदेन कथामेदं उक्तः । सांजुषण्णः ।
तथा सत्यार्थदीनां भेदेन कथानन्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ तत्त्वेति । यद्यप्यर्थादयोऽनन्तरभेदभिन्नास्तथाऽपि तत्त्वाप्रकाश एक एव

वितण्डाजल्ययोः फलम् । तच्च निर्णयेतरत्वरूपेणार्थादीनामेकत्वाभोक्तदोषः । तदवान्तरभेदविवक्षा तु व्यर्थेवेति भावः ।

टि० — ननु तथाऽप्युत्तरत्र वितण्डाजल्ययोर्विद्यापरीक्षापूर्वत्वव्युत्पादनमनर्थकम् । न च परीक्षया समानविद्यत्वादिति निश्चयसम्भवोपपादार्थं तदिति वाच्यम् । तस्योपायान्तरेणापि सम्भवेन तन्निश्चयाय विद्यापरीक्षाऽनपेक्षणादित्यतः शङ्कामुखेनोपायान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं विद्यापरीक्षया तन्निश्चयोपपादकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति ॥ नन्विति । नन्वत्र वितण्डाजल्ययोरेव विद्यापरीक्षाकरणकत्वमुच्यते न तु विद्यासाम्यादेस्तत्कथमस्योक्तार्थसमर्पकतयोपन्यास इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ विद्यापरीक्षेति । जल्प एव चेत्यत्र चशब्दस्य जल्पशब्देन सम्बन्धं साकाङ्क्षतया विद्यापरीक्षापूर्वत्वस्यानुवृत्तिं योऽयतया लिङ्गव्यत्ययं चाश्रित्योक्ततत्पर्यार्थातिदेशं च सूचयन्त्याचष्टे ॥ जल्पश्चैव विद्यापरीक्षापूर्वं एवेति व्याख्येयमिति । अत्रैवमिति पूर्वोक्तताभिप्रायातिदेशसूचनम् । विद्यापरीक्षया निश्चितसाम्ययोरेव जल्पो दातव्यो न विषमविद्ययोरित्यभिप्रायः । जल्पश्चैव विद्यापरीक्षापूर्वं एवेति पाठे एवचशब्दयोर्भिन्नक्रमतयाऽन्वयं साक्षात्तया विद्यापरीक्षापूर्वत्वस्यानुवृत्तियोग्यतया लिङ्गव्यत्ययं विद्यापरीक्षया निश्चितसमानविद्ययोरेव जल्पो दातव्यो विषमविद्ययोरित्युक्ताभिप्रायं च मनसि निधाय व्याचष्ट इत्यवतारो द्रष्टव्यः । जल्पश्चैत्येतोऽवता पूर्वेजल्पश्चैवेत्येवशब्दव्यर्थं वितण्डासमुच्चयकचशब्देन विरुद्धार्थत्वं चेत्याशङ्क्योक्त्या नियमस्य वादाङ्गेदकत्वोपपादनार्थत्वाज्ञानार्थक्यम् । अनभिमतवादव्यावर्तकत्वेन वितण्डाव्यावर्तकत्वाभावात् न विरोधश्चेति भावेनाह ॥ द्वितीयैवशब्द इति ॥ न वादेऽस्तीति । तत्त्वनिर्णिनाष्टूणामसमानविधानामपि गुरुशिष्यादीनामाधिकारदर्शनादिति भावः । ननु तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जयपराजयस्वरूपनिरूपणार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वात् । न च वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपयुक्तायां भिदायकत्वाच्चासङ्गातिरिति वाच्यम् । तत्साधनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विद्यापरीक्षासम्भवसमर्थनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तत्सम्भवाक्षेपसमाधानार्थत्वाच्च तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । निर्बीजत्वेन तदाक्षेपस्यैवानुस्थानेन तस्यासमाधेयत्वात् । न चोपायासम्भवस्यैव तत्र बीजत्वाच्च निर्बीजत्वं तस्येति वाच्यम् । कथाभिन्नस्य वा कथारूपस्य वाऽनेकस्य तत्रोपायत्वसम्भवेनोपायाभावस्यासम्भवदुक्तिकत्वेनाक्षेपानिजत्वसम्भ-

वादिष्यत उपायासम्भवसमर्थनेन तदाक्षेपशङ्कामुपपादयति ॥ नन्विति ॥ तदसिद्धरिति । परीक्षारूपलिङ्गस्याप्रत्यक्षत्वेन कथामन्तरणान्यासह-
वर्षणेन विना निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ वादानुपपत्तेरिति । तत्रासत्साधनप्रयोगात्प्रावर्जनीयत्वादिति भावः ॥ अनवस्थेति । जल्पादिना प-
रीक्षानिश्चयाभ्युपगमे विद्यापरीक्षानिश्चयोपायस्यापि जर्यादेः सम्भावितसमानविद्याधिकारिकत्वात्तस्मानविद्यानिश्चयस्य च जल्पादिसाध्यविद्याप-
रीक्षापूर्वकत्वादनवस्थेति भावः । ननुत्तररीत्यापायाभावात्कथं परीक्षासमानमित्यतो विकल्पितेषु पक्षेषु वादेनेति पक्षं परिगृह्य समाधत्ते ॥ वादेनेति ।
तत्सक्षोक्तदोषस्तूत्रत्र परिहरिष्यत इति भावः । विना वादेनेत्यादिनाऽन्यथेति पक्षस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । एवं तर्हि वादेन वि-
द्यापरीक्षणस्यैव वक्तव्यतया विनैवेत्याद्युत्तरत्रान्यार्थक्यमित्यतो वादस्य कारणत्वोपपादकान्यव्यतिरेक्योरुपदर्शनार्थत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमिति भावेनोक्तं
वादस्येति । तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यस्य वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वानभिधायकत्वाद्विनैवेत्येदेरिव कारणत्वोपपादकत्वाभावाद्वैय-
र्थ्यमेवेत्यतोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वसाधनोपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वेन तदुपोद्घातरूपत्वाच्च तस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन तथैव तद्योजयति ॥ उपो-
द्घातमिति । साकारुक्षतया प्रसक्तवाक्याभासतां परिहरति ॥ इतीति । कथमस्योपोद्घातत्वमित्यत उपयुक्ताभिधायकत्वादिति भावेनोक्तमुप-
युक्तमिति । तर्हि वादेन विनोच्चनीचत्वनिर्णायभावात्स्यैवाभिधेयत्वात्तत्त्वनिर्णीतिं विना तदसम्भववर्णनानुपपत्तिः । यस्य कस्यचिद्व्यतिरेकेण कार्यव्य-
तिरेकस्यापि विवक्षितकारणत्वात्तावदकत्वादन्वयाऽतिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र तत्त्वनिर्णीतिपदस्य वादपरत्वेन वादव्यतिरेकेणैव तदसम्भवप्रतिपादनाच्चानु-
पपत्तिरित्यभिप्रायेण भवेदेवं यदि वादपरत्वं तत्त्वनिर्णीतिपदस्योपपद्येत तदेव कथमित्यतो योगेन तत्परतामुपपादयति ॥ निर्णयितेऽन्येत्यादिबिरो-
ध इति । तत्र वादातिरिक्तस्याविगीतविद्वत्प्रसिद्धवादिरूपस्यापि विद्यापरीक्षणोपायस्योक्तोरिति भावः ॥ तस्मादित्यर्थ इति । यस्मादित्यर्थकहिंशब्द-
श्रवणादिति भावः । व्यतिरेकमात्रेण कारणत्वसिद्धेरन्वयोपदर्शनमनर्थकमित्यत उक्तं व्यतिरेकस्येति । उच्चनीचत्वेत्यादिवाक्यैर्विशकलिततया प्रतिपा-
दितं प्रमेयं बुद्धचरोहाय सङ्गृह्य दर्शयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । तत्रोच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयावित्युक्तस्योक्ततामुपोद्घाततमुपपादयति ॥
जयेन हीति ॥ प्रकृतेति । न शारीरबलादितदभावतया निर्णीतितत्त्वशब्दवाच्यादित्यर्थः । न हि जल्पादिनेत्युक्तमुपपादयति ॥ नेति । तस्मिन्नौ व्यर्थेति-

ल्यनेन समानविद्यत्वाधाराणां विषमविद्यत्वाधाराणां च वादेन सिद्धायां जल्यदेव्यर्थमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्यावयवाङ्काप्रदर्शनपूर्व-
 कं विकल्पं मनसि निधाय वाक्यभेदमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना । समानविद्यत्वसम्भावनायामित्यनेन तत्सिद्धावित्येतावन्मात्रं वि-
 भिधापेक्षिताध्याहारेण योजितं भवति ॥ उक्तमेवेति । विद्यापरीक्षणपूर्वव वितण्डा जल्प एव चेत्यनेनेति शेषः ॥ तत्सिद्धाविति । अनेन व्यर्थताऽन्ययो-
 रिति वाक्ये तत्सिद्धावित्यनुवर्तत इत्युक्तं भवति । अनेन तत्सिद्धावित्यत्र तत्पदमावर्तते । तत्रैकं तृतीयान्तं परं षष्ठ्यन्तमित्युक्तं भवति । यद्वा
 ननु तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन सिद्धायां किं कार्यमित्याकाङ्क्षापूरकत्वाच्च तदिति वा-
 च्यम् । किं कार्यमित्याकाङ्क्षायाः समाविद्यत्वसिद्धौ किं कार्यमित्यभिप्रायकत्वस्यापि सम्भवेन तत्राप्यनुत्तरेण तत्पूरकत्वायोगादित्यतोऽत्र सम्भा-
 वितं विकल्पद्वयं मनसि निधायार्थं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति ॥ जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना । अभिप्रायमाह ॥
 परीक्षार्थेनेति । ननु वादेन विना बहुविधत्वसिद्धावुपायान्तरस्यैवामावेनासति तस्मिन्बहुविधत्वसिद्धेरैवावसम्भवात् । तत्सिद्धिमिलषता तदर्थतया
 वादस्य तत्र दातव्यायाः स्वीकार्यत्वारकथं तत्र तस्यादातव्यत्वाभिधानमित्यतोऽविगतिविद्वत्प्रसिद्धेरपि तदुपायत्वेन वादमात्रस्य तत्रोपायत्वा-
 मावादोक्तानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण तद्योजयति ॥ प्रागिति । वादोऽपीत्यपिशब्दार्थमाह ॥ किम्विति । तर्हि वादोऽपि नैवेत्येताव
 तैवोक्तापवादसिद्धेः कारणमित्यनर्थकमित्यतो हेतुसमर्पणार्थत्वाच्च तदिति भावेन हेतुपरतया तद्योजयति ॥ कुत इतीति । कारणमित्येतावता
 नोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितपूरणेन वाक्यं योजयति ॥ विद्येति । अस्तु तर्हि तत्रापि विद्यापरीक्षार्थमेव वादस्य दातव्यतेत्यत आह ॥ तत्फलं
 त्विति । विद्यापरीक्षाफलमित्यर्थः ॥ अन्यत इति । अविगतिविद्वत्प्रसिद्ध्यादित इत्यर्थः । यत्र परीक्षापेक्षा तत्र वादस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र न परी-
 क्षापेक्षा तत्र न वादस्यापेक्षेति कुत इत्यत उक्तं तदङ्गोनेति । वादस्य समासभाषितप्राशक्तिकपूर्वकत्वोपादनपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यतो वादेन विद्या-
 परीक्षणमिति पक्षोक्तदोषपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्प्रातिहारिकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तत्पक्षोक्तदोषमुत्थापयति ॥ यदुक्तमिति । ननु
 मृदङ्गवादनं शिल्पं कौशलमस्येति मार्दङ्गिक इत्यादौ मृदङ्गवादनानादवुपचरितवृत्तेर्मृदङ्गादिशब्दात्तदस्य शिल्पमित्यभिप्रायार्थं शिल्पमिति सूत्रेण

ठकि तस्यैकादेशो आदिवृद्धौ च मादङ्गीकं इत्यादिरूपसिद्धिप्रशङ्कणं शिल्पमस्येति प्राश्नीक इत्यत्रापि प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दाच्छ-
ल्यमित्यनेन ठकि तस्यैकादेशो आदिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे प्राश्नीकेति भवितव्यम् । तत्कथं भाष्ये प्राश्नीकेति दीर्घ इत्यतोऽभियुक्तप्रयोगसं-
रक्षणाय तत्र तत्र तद्धिता इति बहुवचनज्ञापितविचित्रतद्धितागत्याश्रयणेनापेक्षितप्रत्ययव्युत्पादनस्य कृतत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन विचित्रतद्धि-
तेत्येव प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दात्तदस्य शिल्पमित्यर्थे ईकप्रत्यये सति प्राश्नीकेति रूपनिष्पत्तिरविकलेति सत्येव समाधाने उभयोः प्रश्न-
कर्तृत्वात्प्राश्नीका इति कीर्तिता इति ब्रह्मतर्कमनुसृत्य करोतीत्यर्थं विचित्रतद्धितागत्या ईकप्रत्ययमाश्रित्य समाधत्ते ॥ प्रश्नशब्दादिति । एवैव
दिक् सर्वत्रेति ध्येयम् । वाद एवेत्येवशब्दस्य यथास्थितान्वये वैयर्थ्यं वाद इत्येतावन्मात्रस्य साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासप्रसङ्गश्चेत्यतो युज्यत इत्य-
ध्याहारान्न साकाङ्क्षत्वमप्याहृतान्वितस्यैवशब्दपरपक्षप्रतिक्षेपसूचकत्वान्न वैयर्थ्यमपीत्याशयेनाप्याहृतान्वयमाह ॥ एवेत्यस्येति । समासभाष्यप्राश्नि-
कपूर्वत्वमुक्तप्रतिज्ञायां हेतुरिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ यत इति । मूले यत इत्यादेरश्रवणात्कथं हेतुहेतुमद्भावेनान्वय इत्यतस्तुशब्दस्यैव तस्य तत्र हेतुत्व-
समर्पकत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ तुशब्द इति । सभादिपूर्वकस्य हेतुत्वमतिपादक इत्यर्थः । तावताऽपि कथं वादपक्षाक्तदोषपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ स-
भेति । मूले वादस्योभयार्थत्ववर्णनार्थक्यमाराड्क्य तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युक्तस्य वैयर्थ्येन जल्पाद्यकृतव्यत्वस्य वैयर्थ्योपपादनेन समर्थनार्थत्वाच्च
तदिति भावेन तदुपपादकतया तदोजयितुं वैयर्थ्यानुपपत्तिशङ्कमुत्थापयति ॥ यदुक्तमिति ॥ विवरणमिति । ततश्च न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । निर्णीति-
कारकतया वादे सिद्धत्वाच्च विधेयत्वमिति तद्विधानानुपपत्तिरित्यतोऽनुवाद्यतया तमशं योजयति ॥ न केवलमिति । तथाऽप्यभिलषितमार्थादिकं न सिद्ध-
मिति शङ्काया न परिहार इत्यतो जयशब्दस्य लक्षणायाऽर्थादिरपरत्वेन जयमात्रपरत्वाभावाद्युक्तोऽनेन तत्परिहार इत्याह ॥ जयशब्दनेति । लक्षणावीज-
मूतशक्यसम्बन्धमाह ॥ तत्साध्येति । ननु वादस्य तत्त्वानिर्णयसाधनवोपपत्तावपि कथमर्थादिरपरत्वमित्यतस्तदुत्तरं भिप्रायमाह ॥ विद्यापरीक्षार्थ इति ।
विद्यापरीक्षापूर्ववेत्यादिनोक्तस्य विद्यासाम्यानिर्णयजल्पादिकृतव्यत्वस्य समर्थनार्थत्वाच्चोत्तरग्रन्थवैयर्थ्याभिलषेत्य प्रापकाभावेन तदाक्षेपस्यैवानुत्था-
नार्त्तिकं समर्थनेनेत्यत आक्षेपहेतुभूतयुक्त्युपन्यासेन तदुपपादयन्नेव तत्समर्थनपरत्योत्तरग्रन्थं योजयति ॥ एवं तर्हीति ॥ कदाऽपीति । समानविधत्वा-

निश्चयदशायामपीत्यर्थः । वैषम्यसिद्धावकर्तव्यता तु तत्रापि सम्भेति भावः । विद्यासाम्यनिश्चयदशायां कुतो न तत्प्रवृत्तिरित्यतो विधौवैषम्यनि-
श्चये जल्पदेरकर्तव्यत्वसाधकयुक्तिबलादेवेत्याह ॥ व्यर्थेतेति । युक्तेः समतामेवोपपादयति ॥ यथा हीति ॥ न चेति । भावे च तदर्थमेव
विषमविद्ययोरापि प्रवृत्तिप्रसक्तेर्व्यथताऽन्ययोरिति तदकर्तव्यत्वोक्तिरनुपपन्नोति भावः ॥ न चेति । यथा हि विद्यासाम्यनिर्णये तात्त्विककथाफलरूप-
निर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनाचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डारम्भ इष्यते । तथा वैषम्यनिर्णये जयिनस्तात्त्विक-
कथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं विषमविद्ययोरापि पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तदकर्तव्यत्वोक्तिरयुक्तेति न च
वाच्यमित्यर्थः ॥ उपप्लवेति । असुज्ञत्वप्रत्यवायरूपोपप्लवैत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । अत्यन्तापक्वष्टोऽप्युक्त्वमेन वैयात्याद्धटमानो यदि दैवात्तमभि-
भावयेद्यदि वा वृथा ख्यातिं लभेत तदा प्राश्निकानामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अपूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनादित्यादिनेति शेषः । इतीत्यस्ये-
दमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां तत्त्वाप्रकाशपदस्य लक्षणाप्रसङ्गादेक इत्यस्य चानर्थक्यात्तदुभयस्वारस्याय पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ।

अ०—विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥ स्याज्जल्पादिरपि क्वापि वाद एवान्यथा भवेत् ॥ जल्प इत्यपि नाम
स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रलिखामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याश्चवल्क्यवत् ॥ संवादे वादिनोः क्वापि विवादे हेतुरिष्यते ॥ सभासभा-
पतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः ॥ रागद्वेषविहीनाश्च स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ॥ प्राश्निकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैवं च दूरगाः ॥ प्रमाणं
निर्णयाय स्युः पक्षपाताधिर्वाजताः ॥

सु०—एवं कथया विद्यापरीक्षणमिति पक्षः समर्थितः । इदानीमन्यथेति पक्षमपि समर्थयमान आह ॥ विनेति । अविगीत-
विद्वत्प्रसिद्ध्यादिनेति शेषः । क्वापीत्यस्य पूर्वार्थेनान्वयः । तदा समविद्ययोः प्रथममपि जल्पादिः कथाविशेषः । कार्यः स्यादित्यर्थः ।
तर्हि विद्यापरीक्षणं वादेनैवेत्युक्तिविराध इत्यत आह ॥ घाद एवेति । वाद एव प्रथमं कर्तव्यो भवेदिति यदुक्तं तदन्यथावादेन
विना विद्यापरीक्षणस्य कर्तुमशक्यत्व एवातो न विरोध इति । अस्त्वेवमुपायान्तरविरहे कथयैव विद्यापरीक्षणम् । सा तु वाद इति

कृतः । तत्त्वनिर्णयार्थिनारधिकारित्वात्तत्फलत्वाच्चेति चेन्न । एवं तर्हि विजिगीषावतोरधिकारित्वादर्थोदिकफलत्वात्समाद्यङ्गापेतत्वाज्ज-
ल्योऽपि स्यादिति किमत्र जलशब्दवाच्यतामात्रमापाद्यते किंवा वादशब्दवाच्यताभावः । अथवा समाहाररूपं कथान्तरं यद्वा निमित्त-
द्वयसमावेशे वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्राप्युत्तरमाह ॥ जल्प इति । एतादृशस्य निमित्तद्वयोपेतस्यात्र जल्प इति नाम
स्यादित्यभ्युपगमेनाद्यो निरस्तः । अपिशब्देन वादशब्दवाच्यता प्रतिज्ञायैतादृशस्येत्यनेन हेतुशक्तः । तेन द्वितीयो निराकृतः । न हि
निमित्तसद्भावे वाचकाग्रष्टाक्षरिणि युक्तम् । जलशब्दोऽपि साम्यात् । अतस्तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दबहुभयशब्दवाच्यत्वमिति । तृती-
योऽयमेवैव निराकृतः । अन्यथा तुलाऽपि प्रमाणादितो विधानन्तरवती स्यात् । वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादिति वादसंज्ञा तु
मुख्या जल्पसंज्ञा त्वमुख्येति सूचितम् । तेन चतुर्थोऽपि निरस्तः । तत्र हेतुविशेषसद्भावं तुशब्देन द्योतयति । तथा हि । यद्यपि
कथकावादितो विजिगीषू तथाऽपि सभ्यादिभिर्विजिगीषां परिभाष्योत्पादिता तत्त्वनिर्णयार्थित्वेव कथोपयोगिनी । अर्थादिलाभशान्तरा
प्राप्तो न त्वादित एवोद्दिष्ट इत्यमुख्य एव । अत एव पूर्व उभयार्थः स्यादित्युक्ते साम्यप्रतीतिप्रसक्तौ निर्णीतिजयकारक इति तत्त्वनि-
र्णीतेः प्राधान्यप्रदर्शनार्थं विवरणं कृतम् । अन्यथा कथाफलद्वयस्यैवोभयशब्देन प्रतीतिविवरणं व्यर्थं स्यात् । अल्पाचतरमिति लक्षणस्य
व्यभिचारं कुर्वोणेनाप्येतदेव सूचितम् । अन्यथा जयनिर्णीतिकारक इत्यवश्यम् । सभ्यादिसंवरणं च विजिगीषुतापरिषेवार्थमिति
वदता प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति । अपि चाधिकारिभेदादिकं वहिरङ्गतयैव कथाभेदकम् । अन्तरङ्गं तु प्रवृत्तिप्रकार एव । स च वाद-
सम्बन्धेवास्यां कथायामस्तीत्यतो वादत्वमेव मुख्यमित्याशयवानाह ॥ प्रतिज्ञेति । विद्यापरीक्षार्थ्यां कथायां क्वापि प्रमेये प्राप्ते-
ज्ञापमात्रेण प्रमाणोपन्यासराहितेन वचनेन साध्यत्वं (प्र) ज्ञापनीयत्वं स्यात् । कुत एतत् । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे
याज्ञवल्क्येन त्रयस्त्रिंशदिति वचनमात्रेण प्रतिज्ञापनस्य कृतत्वात् । सा च विद्यापरीक्षार्थां कथेत्युपक्रमपर्यालोचनया सिद्ध्यति । याज्ञ-
वल्क्यशब्देन तत्कथोपलक्ष्यते । सप्तम्यर्थे वतिः । ततः किमित्यत आह ॥ संवाद इति । एवम्भावो हि वादिप्रतिवादिनाः संवादोऽ-

न्योन्यास्तदाऽश्वासो हि वाद एव सम्भवति न जल्ये । विजिगीषुणाऽपसिद्धान्तादिपरिहारेण सर्वथा प्रमाणप्रक्षस्य कर्तव्यत्वात् । तेनार्यं वाद एवेति (प्रति) ज्ञायत इति । नन्वेवं तर्हि न विद्यापरीक्षा सम्भवति । प्रमाणोपायसो हि तत्समर्थनोपालम्भाभ्यां सा स्यात् । न तु मक्षप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रेणेत्यत आह ॥ विवाद इति । हेतुरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । प्रमाहेतुरिति वा । न ह्येकत्राप्तः सर्वत्राप्त एवेति नियमोऽस्तीति भावः । याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणेन्यासः कृत एवेति सकल-मनाकुलम् । प्रकृतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपजिज्ञासायामाह ॥ सभेति । द्वौ चशब्दौ सभ्यादीनामन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो विशेषणसमुच्चये । एवशब्दौ तु वैष्णवा एव रागद्वेषविहीना एवेति सम्बध्यते । अन्यथा कथाऽनुपपत्तिमुचनं तत्प्रयोजनम् । स्युरिति वक्ष्यमाण (मिहापि) मन्त्रापि सम्बध्यते । सभ्यानां प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाह ॥ स्युरिति । सर्वशब्देन वादिप्रतिवादिदश नस्य कथोपयुक्तस्य व्याकरणादेश्च सङ्ग्रहः । पुनः सभ्यप्राश्निकग्रहणं सभापतिव्यवच्छेदार्थम् । तत्सर्वज्ञस्य कथोपयोगाभावात् । सभ्याः प्राश्निकाश्च सर्ववेदिनः स्युरित्यन्वयः । ननु प्राश्निकानां कथोपयोगः । विवदमानयोगुणदोषावधारणादाविति ब्रूमः । एवं तर्हि तैरेवालं किं सभ्यैरित्यत आह । एतादिति । अनन्तरोक्ताग्रप्राश्निकान् एतच्छब्देन परामृशति । क्वचित्सूक्ष्मे प्रमेये एतेषां प्राश्निकानां कारणान्तराद्वा ज्ञाने सति वादिनोर्गुणदोषनिर्णयाय सभ्याश्च प्रमाणं स्युरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रमाणाश्रयेषु प्रमाणत्वो-पचारः । यद्येवं प्राश्निकेष्वज्ञानशङ्काया सभ्यानां वरणम् । तदा तेष्वयज्ञानशङ्कायाऽपि वरणीयाः । अन्यथा निर्णयाभावेन कथा-वैयर्थ्यार्पितेः । तेष्वप्येवमित्यत आह ॥ एषां चेति । एषां सभ्यानां चाज्ञाने सति दूरगा देशान्तरस्थाः । न चैवं सभ्यसंवरण-मभ्यन्तर्गकम् । ततः परं प्रायेणाज्ञानशङ्कानुदयात् । लौकिकश्चायमर्थ इति । दूरगान्निर्णयकत्वसम्भवाय विशिनष्टि ॥ पक्षेति । एक-देशोत्कीर्तिनेन यथोक्तं सभ्यादिलक्षणमितिदिशति ।

टि०—विना वादेनेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य कथतोऽन्यथा विद्यापरीक्षणमिति द्वितीयपक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषपरिहारार्थत्वात् वैय-

र्थ्यमिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं तथोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ एवमिति । क्वार्पण्येन विगतिविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यासाम्यसिद्धावपि जल्पादिरूपः कथाविशेषः क्वचित्कार्यः क्वचिद्वैयर्थ्ये । तच्चानुपपन्नम् । उक्तरीत्या विद्यापरीक्षणसिद्धावपि जल्पादेरकर्तव्यतायां नियामकाभावात् । अन्यथा वादेन विद्यापरीक्षासिद्धावपि जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वापातादित्यतो न क्वापित्यस्योत्तरार्धेऽन्येन जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वाभिधायकत्वमभिमतं किञ्चाम पूर्वार्धेऽन्येनाविगतिविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यापरीक्षणं न सर्वत्रिकं किन्तु क्वाचित्कत्वेति तत्त्ववाचित्कत्वाभिधायकत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ क्वार्पित्यस्येति । ननु वादेन विद्यापरीक्षणेऽपि जल्पादेः कार्यत्वाविशेषादविगतिविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना तत्परीक्षणे जल्पादिः कार्यः स्यादिति विशिष्याभिधानमनुपपन्नमित्यतो नात्र जल्पादिकथाविशेषस्य कार्यत्वमात्रं प्रतिपद्यते येनसाधारण्येनोक्तिवैयर्थ्यं स्यात्किञ्चाम प्रथमपदाध्याहारेण प्रथमं कार्यत्वं तच्च वादेन विद्यापरीक्षणपक्षे जल्पादेर्नास्तीति विशिष्योक्तियुक्तेत्याशयेनाध्याहारेण योजयति ॥ प्रथममपीत्यादिना । अनेन न केवलं वादेन समानविद्यत्वसिद्धौ सत्यां वादोत्तरं जल्पादेः कार्यत्वं किन्त्वाविगतिविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना समविद्यत्वसिद्धौ सत्यां प्रथममपि जल्पादिः कार्यं इत्यर्थसूचनात्समुच्चेतव्यानुपपत्तिप्रयुक्तद्वैयर्थ्यशङ्का निरस्ता भवति ॥ तर्हीति । यद्यपि वादेनैव विद्यापरीक्षणमित्युक्तिरेव नास्तीति न तद्विरोधिराङ्कावकाशस्तथाऽप्यन्यव्यतिरेकवर्णनेन सिद्धस्यार्थस्यायमनुवाद इति ध्येयम् । ननु जल्प इत्यपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विद्यापरीक्षार्थकथाया वादत्वमनर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रानुपपत्तेरभावेन तत्समर्थनस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च जल्पत्वप्रसङ्ग एव तत्र बाधक इति वाच्यम् । प्रसङ्गकाभावेन तदप्रसक्त्या तस्य बाधकत्वयोगादित्यतस्तत्प्रसङ्गानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं प्रसङ्गकप्रदर्शनेन तत्प्रसङ्गराङ्कमुत्थापयति ॥ अस्वेवमिति । ननु जल्प इति नाम स्यादित्येतावतैव जल्पत्वप्रसङ्गस्येष्टापादनत्वोक्त्या तत्प्रसङ्गनिराससिद्धेरित्तरांशस्य वैयर्थ्यम् । न च वादत्वोपादनार्थं तदिति वाच्यम् । जल्पत्वप्रसङ्गानिरासावसरे तस्यार्कतव्यत्वादित्यतो जल्पत्वं स्यादित्यस्य जल्पत्वापादन इव वादत्वं न स्यादित्यत्रापि तात्पर्यसम्भवाच्च वादत्वोपादनार्थक्यमिति भावेन जल्पत्वं स्यादिति शङ्कावाक्यात्सम्भाविततया प्रसक्तसकलपक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तद्विषयान्सम्भाविततया शङ्कावाक्यात्प्रसक्तान्विकल्पान्दर्शयति ॥ किमत्रेति ॥ समाहरेति ।

वादजल्पसमाहारेत्यर्थः ॥ निमित्तद्वयेति ॥ वादजल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्वयेत्यर्थः । अत्रैतादृशस्यैत्यस्य जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतत्वात्तत्रैवोपशब्दः
 समुच्चित्तवादशब्दस्य वाच्यतायां हेत्वनुक्तिप्रसङ्गाद्वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतत्वात्तत्रैव च जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तुपादानेन तद्वापादनत्वादि-
 द्विप्रसङ्गान्यान्यतरमात्रार्थत्वं तस्य युक्तमित्याशयेनोभयपरतया तद्व्याचष्टे । एतादृशस्येति । ननु कथमस्य पक्षचतुष्टयनिरासद्वयनित्येनोपशब्देने-
 त्याभिप्रेत्य तद्भेदेन तन्निरासप्रकारं दर्शयति ॥ अत्रिति ॥ हेतुरिति । वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्धारूप इत्यर्थः ॥ तेनेति । वादशब्दवाच्यत्वं
 प्रतिज्ञाय तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्धारूपहेतुकथनेनेत्यर्थः ॥ निरस्त इति । वादशब्दवाच्यत्वं न स्यादित्येवंकथ्यतेति भावः । ननु वादशब्दप्रवृत्तिनिमि-
 त्तसद्धारोऽपि तच्छब्दवाच्यत्वं माऽतु विपक्षे बाधकाभावादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तर्ह्युक्तन्यायेन जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्धारूपस्यापि तच्छब्दवा-
 च्यत्वेऽप्युपपत्त्याऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गः । जल्पशब्दवाच्यत्वसिद्धिरपि न स्यात् । तत्र निरुपाधिकसहचारादरेव विपक्षे बाधकरताभिप्राये च प्रकृतेऽपि
 तस्यैव बाधकत्वाच्चाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ न हीति ॥ अत इति । प्रवृत्तिनिमित्तद्वयसद्धारवादित्यर्थः । निमित्तद्वयसद्धारवसमावेदेन संज्ञाद्वयसमावेदो
 न्यायसूत्रोक्तं दृष्टान्तमाह ॥ तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदिति । यदा हि तुलान्तरेण तस्यामाण्यं निश्चयेन तदा प्रमेयम् । यदा पुनः भुक्तभुज्य
 प्रमापयति तदा प्रमाणमिति निमित्तद्वयसमावेशाद्यथा तुलायाः प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । एतच्च प्रमेया च तुला प्रमाण्यवदिति न्यायसूत्रमा-
 प्यादौ स्पष्टम् ॥ तृतीयोऽपीति । समाहाररूपकथान्तरमिति तृतीयोऽपीत्यर्थः ॥ अनेनेवेति । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वात्तत्राप्रामाण्यतया
 चरितार्थत्ववर्णनेनेत्यर्थः ॥ निरस्त इति । अन्यथासिद्धनिमित्तद्वयसमावेशस्य कथान्तरानापादकत्वादिति भावः ॥ अन्यथेति । निमित्तद्वयसमावेशस्य
 तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्राप्रामाण्यतया चरितार्थत्वमनभ्युपगम्य वादजल्पसमाहाररूपकथान्तरानापादकत्व इत्यर्थः ॥ तुल्यऽपीति । तत्रापि निमित्तद्वय-
 समावेशस्य प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमात्राप्रामाण्यतया चरितार्थताया वक्तुं शक्यत्वाच्चिनिमित्तद्वयसमावेदेन तुलाप्रमाणप्रमेयद्वयविधानं स्यादिति
 भावः । न चैवं योगरूढिसमाहारोऽपि विधानतरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षतया विशिष्टार्थबोधनरूपप्रयोजनत्वेन विधान्तरत्वेऽपि
 तुलायाः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन विलक्षणप्रयोजनद्वयसम्पादकतया विधान्तरत्वकल्पकाभावात् । अन्यथाऽसिद्धावधारणादिसापि

दोषान्तरत्वं स्यादित्यवधेयम् । तथाऽप्यत्र चतुर्थपदनिरसकं न विमप्यतीति वक्ष्यते इत्यतो वादस्येत्यनेनैव तद्विरासकमिति भावेन तद्योगजनाप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचितमर्थमाह ॥ वादस्येति ॥ सूचितमिति । अन्यथा जल्प इत्यपि नाम स्यादेतादृशस्येति वाक्ता । पूर्वतर्कस्यैव स्यादिति भावः । मूले तुशब्दान्तरक्यमाशङ्क्य निमित्तद्वयमावेष्टो कुतो वादसंज्ञाया मुख्यत्वमिति शङ्कानिरासाय तन्मुख्यदेऽपेक्षितेव विशेषप्रस्ताव्योक्तार्थत्वाच्च तदिति भावेन तथा योजयति ॥ तत्रेति । अनेन मूले तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । तुशब्दयोर्नितं विज्ञेयमात्रस्यैव दर्शयति ॥ तथा हीति । अर्थादित्याभ्यासुल्लेखार्था हेतुमाह ॥ अत एवेति । तस्यामुख्यत्वादपेक्षार्थः ॥ अन्द्रथेति । न च न निरागतात्रेण निर्णीतिः प्राधान्यज्ञापनमुपपद्यते । न्यायमकाभावात् । अन्यथा तत एव जयथापि तत्प्रसङ्गादिति वाच्यम् । प्राथम्येन तद्विरासकमात्रादिमत्त्वेनानतिप्रसङ्गात् । ननु न प्रथमनिर्देशमात्रं प्राधान्यव्योक्तमतिप्रसङ्गात् । किंवापि द्वितीयतया निर्दिष्टव्यस्यैव प्रथमं निर्दिष्टम् । न चान्तथाऽस्तीति न प्रथमनिर्देशेन तत्तन्निर्णयस्य प्राधान्यासिद्धिरित्यतो निमित्तान्तरमाह ॥ अल्पाचूत्रमिति लक्षणस्येति ॥ अन्यथेति । पशुना विरथ्यन्न द्वन्द्वे घीस्यस्य ईशकृष्णविरथ्य चानाददन्तमित्यस्य सावकाशत्वादिन्द्रादी इत्यत्र तदुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाजायमानेन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपाते विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाल्पाचूत्रस्य पूर्वनिपातदर्शनेनाल्पाचूत्रशब्दस्य तदुभयवाक्यत्वस्थित्या निर्णीतिमशङ्कत इत्यत्रानाद्यदन्तमित्यस्याप्रसङ्गात् द्वन्द्वे घीस्यस्य प्रसङ्गेऽपि पूर्वनाल्पचूत्रमित्यस्य तद्व्यवहृत्वात् जयनिर्णीतिकारक इत्येवावधारित्यर्थः । इदं चाल्पाचूत्रमित्यस्य नित्यत्वमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतो लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राग्राह इत्यादिषु यथाशयं व्यभिचारं कुर्वता सूत्रहेतुवैवाग्रस्येणस्यित्यस्त्वज्ञापनादल्पाचूत्रमित्यस्यानित्यताया एवाकरे स्थितत्वात् । अल्पाचूत्रमित्यस्यानित्यत्वात् शकुनिदूत्रयोरिति साध्विति वदता दर्शनाकृताऽपि तदनित्यत्वस्यैवाहङ्गीकृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत एवपरितोषादिमित्तान्तरमाह ॥ सभ्यादिसंस्वरणं चेति । वादस्ये सभ्यादिसंस्वरणा-नर्थक्यमाशङ्क्य विजिगीषुतापरिभवार्थं तदिति प्रतिपादकतया सभासभापप्राप्तीकपूर्वस्तु स्पर्धनामभित्यादिना अन्धेनाचार्यास्तत्त्वनिर्णयैः प्राधान्यमेवोपोह्यन्तीत्यर्थः । क्वचिद्वादताप्राधान्यमेवोपोह्यन्तीति पाठस्तत्र सभ्यादिसंस्वरणं वादतायाः प्राधान्यमेवोपोह्यन्तीति सम्भवाः । तस्यै

सभ्यादिसंवरणस्य तदुपोद्बलकत्वमित्यत उक्तं विजिगीषुतापरिमवार्थमिति । इतिशब्दो हेतौ विजिगीषुतापरिमवार्थत्वात्तस्यैवार्थः । अल्पताया
 अपि प्राधान्ये विजिगीषुतापरिमवार्थसभ्यादिसंवरणानर्थक्यं स्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञामात्रेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न च वादसारवन्धिग्रन्-
 त्तिप्रकारवत्तां विप्रतिपक्षकथाया उपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च वादस्वस्य मुख्यतासिद्धवर्थं तदिति वाच्यम् ।
 तत्त्ववर्णिनीष्वधिकारिकत्वेन तत्त्वनिर्णयफलकत्वेन च तस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्धवर्थत्वायोगात् । न च वादस्यैव मुख्यतासिद्धवर्थमिति तदिति वाच्यम् ।
 तस्यापि पूर्वोक्तहेतुनैव सिद्धत्वात् । न च प्रकारान्तरेण तदुपपादनार्थत्वादर्थवन्त्वमिति वाच्यम् । भेदकत्वाविशेषपक्षेयं मुख्यभेदकत्वायोगादि-
 त्यतोऽस्यस्यस्मिन्नाधिकारिभेदादेरिति प्रसङ्गित्वादिना भेदकत्वाभावेन तस्य बहिर्दृग्वात्प्रवृत्तिप्रकारभेदस्य च स्वरूपभेदकत्वेनान्तरदृग्वादाद्विशेषा-
 सिद्धया युक्तमस्य तत्साधकत्वाभावात्तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ अपि चेति । अनेन मूलेऽपिशब्दः प्रकारान्तरसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति
 ॥ क्वापि प्रमेय इति । इदं च योग्यतयोत्तरवाक्यस्थस्यापि ववापीत्यस्य पूर्ववाक्य एवान्वय इत्याभिप्रेत्यानृद्य व्याख्यानमिति ध्येयम् ॥ उपपन्नमेति ।
 जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन यजेत । तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः खिदेतां ज्ञा-
 ह्मणानामनूचानतम इत्युपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः । तर्हि याज्ञवल्क्यकथावदित्येव भाष्ये दक्तव्यम् । याज्ञवल्क्यवदिनि तु कथमुक्तमित्यतोऽत्र याज्ञवल्क्य-
 शब्देन कथाग्रहणाजानुपपत्तिरिति भावेन रूढ्यादोरभावात्कथं तच्छब्देन तदग्रहणमित्यतो मुख्यवृत्त्या तस्य तत्परत्वाभावेऽपि लक्षणया तत्परत्वापुप-
 वमित्याह ॥ याज्ञवल्क्यशब्देनेति । लक्षणाबीजभूतराक्षसम्बन्धमुपदर्शयति ॥ तत्कथेति । तथाऽपि विद्यापरीक्षार्थयां वश्यायामिति कथं सप्तमीलभ
 इत्यतो दृष्टान्तबलादेवेति भावेन दृष्टान्ते सप्तम्यर्थविवक्षायां ज्ञापकमाह ॥ सप्तम्यर्थ इति । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः ॥ अतः क्षिरित्यत
 इति । प्रमाणरहितवचनमात्रेण प्रमेयविशेषस्य प्रज्ञापनीयताया वादादन्यत्रापि सम्भवाच्चात्नेन वादत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः ॥ एतदभाव इति ।
 प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु कथायामेकस्य वादित्वादपरस्य च प्रतिवादित्वाच्च तत्र वादिद्वयमस्तीति कथं वादिनोरिति द्विवचनमित्यतोऽत्र
 वदेते तौ वादिनाविति वादिशब्दस्य योगेन वादिप्रतिवादिपरत्वेन प्रसिद्धवादिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ वादिप्रतिवादिनो-

रिति ॥ अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति । ऋतुप्रश्नदोषभूतापसिद्धान्तान्नादिदोषचतुष्टयपरिहारेण प्रश्नदोषप्रसक्त्या यथा प्रश्नस्याभासत्वं न
स्यात्तथा प्रमाणप्रश्नोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ विजिगीषुणेति । अन्यथा प्रश्नदोषैः स्वस्यैव पराजयप्राप्त्यापेक्षितानिवाक्याना-
प्रसङ्गादिति भावः । केचित्तु ननुच्यमानदशाप्राज्ञापसिद्धान्तानुद्भावेन परोक्तलण्डनसम्भवत्कथं विजिगीषोः प्रमाणप्रश्नवत्तद्व्यस्त्यापराधमि-
त्यत उच्यमानप्राज्ञमपसिद्धान्तान्नादिकं लभ्यते । तत्र तस्यैवोद्भावाद्यत्ममभिमतम् । न तु प्रमाणप्रश्नस्या कर्तव्यता । यत्र त्वपसिद्धान्तोद्देशः परिहारा-
यथा भवति तथा वादिनोच्यते तत्र तत् एवोच्यमानप्राज्ञापसिद्धान्तानुद्भावेन परलण्डनस्य कर्तुमशक्यत्वात्तत्र परोक्तदोषोऽन्यार्थ-
प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेयत इत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तमपसिद्धान्तान्नादिपरिहारेणेतीत्याहुः ॥ एवं तर्हीति । प्रमाणरहितवचनमात्रा-
स्यापि प्रज्ञापकत्व इत्यर्थः । प्रमाणप्रश्ने सर्वत्र प्रमाणविशेषहेतुवचननियमः प्रतीयते । स चानुपपन्नः । यत्किञ्चित्प्रमाणोपन्यासेनापि प्रमाणप्रश्न-
परिहारेणपन्त्या तद्विषयस्य निर्वन्धनत्वादित्यतोऽत्र प्रमाणविशेषवाचकेहेतुशब्दस्य लक्षणया प्रमाणमामान्यपरत्वात्तद्वक्तव्यतानियमपरत्वेन हेतुरूप-
प्रमाणविशेषवक्तव्यतानियमपरत्वाभावाच्चाानुपपत्तिरित्याह ॥ हेतुरिति । सामान्यविशेषभाव एव लक्षणाविवर्जितः शक्यसम्बन्ध इति भावः ।
अस्मिन्क्षे हेतुशब्दस्य लक्षणिकत्वं परिकल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ प्रमाहेतुरिति वेति । तथा च मूले हेतुशब्दो न प्रमाण-
विशेषपरः किन्तु कारणपरो योपयतया च प्रमायाः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु विद्यापरिक्षात्कथायां वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यं वदन्निदाहतासमाश्रयासेन
तत् एव सर्वत्रासतासमाश्रयान्न तत्र प्रमाणोपन्यासस्यावसर इत्यत आह ॥ न हीति । कथं तर्हि याज्ञवल्क्यकथायां प्रमाणरहितवचनमात्रेणैव विप्रतिपन्नप्र-
मेयसिद्धिरित्यतो यत्र विषये याज्ञवल्क्यस्यासतावधारणं तत्र तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तदवधारणं तत्र तद्वचनमात्रेण प्रमेयसिद्ध्या हेतुहेतुरद्वयो-
कारादौवतनियमानुपपत्तिरित्याह ॥ याज्ञवल्क्येनापीति । तत्र तत्रेति । अपानेन हि गन्धान्विजानाति तं हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्याद्वादिना इतीत्या-
दिनेति शेषः ॥ सकलमिति । कचिदसतासमाश्रयात्तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तत्समाश्रयस्तत्र तत्प्रमाणोपन्यासतत्समर्थनोपात्मन्तीकारेण
प्रश्नप्रतिशान्नुपगममात्रानङ्गीकाराद्वादकथाया विद्यापरिक्षणमित्येतत्सकलमित्यर्थः । सभ्यादिस्वरूपानिरूपणार्थत्वाच्चोत्तरवाक्यवैयर्थ्यामित्यभिप्रेत्य तत्त्वं

रूपनिरूपणोऽसङ्गतिं परिहरति ॥ मकृतानामिति । सभासभाप्रार्थकपूर्वस्वित्वादिनेति शेषः ॥ विशेषणेति । वैष्णवत्वरगद्वेषहानित्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः । एवशब्दद्वयस्य यथास्थितस्य वैयर्थ्याद्विरुद्धार्थत्वाच्च भिन्नक्रमतया सम्बन्धं दर्शयति ॥ एवशब्दौ त्विति । तत्र किं तस्ययोजनमित्यत आह ॥ अन्यथेति । विष्णुभक्त्याद्यभाव इत्यर्थः ॥ कथानुपपत्तीति । कथाविशेषव्यवस्थानुपपत्तिसूचनमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वोत्तरवादावस्थानानुपपत्तिसूचनमित्यपि द्रष्टव्यम् । अयमाशयः । प्राश्निकैर्हि कथकयोः सदसद्भावं विविच्य सतोर्जल्पः सदसतोर्वितण्डा दातव्या । तत्राप्यसतः स्वपरपक्षसाधनदूषणलक्षणं वादित्वं सतस्तु परपक्षप्रतिषेधलक्षणं प्रतिवादिष्वं व्यवस्थापनीयम् । असतो जये सद्युदासितव्यम् । सतो जये च स. स्मूर्णसन्मानाय घटनीयम् । न चैते कथाविशेषव्यवस्थापनादयो गुणास्तेषां विष्णुभक्तिं विना सम्भवन्तीत्यतो वैष्णवत्वमावश्यकं रागित्वेऽसन्तमपि पक्षं सन्तं वदेयुः द्वेषित्वे सन्तमप्यसन्तं वदेयुरिति प्राश्निकादीनां तद्वाहित्यस्य कश्चोपयोगित्वमिति । ननु वैष्णवा रागद्वेषविहीना इति न तावदनुवादः । विष्णुभक्तिरारादिराहित्ययोः प्रकारान्तरेणाप्राप्ततया तदयोगात् । नापि विधिः । विष्णुभक्त्यादेर्विधियताज्ञापकशब्दाभावेन तस्याप्यर्थो-गात् । न च स्युरिति शब्द एव तत्र ज्ञापक इति वाच्यम् । तस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवत्त्वसर्वोदित इत्युत्तरेणान्विततया तन्मात्राविधयतास-मर्पकत्वात् । उक्तरीत्या रागद्वेषविहीना इत्यनेनान्वयाभ्युपगमं च तन्मात्रस्य विधेयत्वसमर्पकत्वान्मध्ये दीपिकान्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धे तदुभ-यविधेयत्वसमर्पकत्वेऽपि वैष्णवा इत्यनेन व्यवहितत्वात्तदन्वयानुपपत्त्या तद्विधेयत्वसमर्पकत्वादित्यतः सन्निधेरन्वयाप्रयोजकत्वादाकाङ्क्षायोग्यतयोरेव च तस्ययोजनकत्वाद्यवहितेनापि वैष्णवा इत्यनेनाकाङ्क्षायोग्यताभ्यामन्वयसम्भवात्तद्विधेयत्वसमर्पकताऽप्यप्रत्युद्भवित्वाशयेनाह ॥ स्युरिति । सर्वदि-दिन इत्यत्र सर्वशब्दो नाकुञ्चितवृत्तिसम्भवप्रसङ्गात् । नापि सङ्कुचितवृत्तित्ववच्छेदकाभावेनातिप्रसङ्गापातादित्यतो द्वितीयपक्षमेवाभ्युपगम्य त-त्रोक्तदोषपरिहारायावच्छेदकमाह ॥ सर्वशब्देनेति ॥ वादिप्रतिवादीति । तदज्ञत्वेऽपिसिद्धान्तोद्भावेन निरणयो न स्यादिति भावः । व्याकरणादाल्या-दिपदेनाभिधानादिसङ्ग्रहः । अपशब्दप्रयोगो वादिनेश्च साधुत्वादिविप्रतिपत्तौ प्राश्निकादीनां तदनभिज्ञत्वेऽनिर्णयप्रसक्तोरिति भावः । नन्वत्र स-भ्यानां सर्वेदित्वं प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाहेति मूलवतारश्चेति वाद इव जल्पवितण्डयोरपि वादिप्रतिवादिभ्यामेव कथाविशेषव्यवस्थापना-

देः कर्तुं शक्यत्वाच्च प्राशिकानां तत्रोपयोग इत्यभिप्रायेणाक्षिपति ॥ नन्विति । वादे वादिप्रतिवादिनोर्वातरागयोस्तत्तत्कर्मकारित्वसम्भवेऽपि जलया-
दौ वादिप्रतिवादिनोराश्रयगृहीतत्वेन स्वयमेवोक्तकर्मकारणाशक्तौस्त्वक्तकर्मकरणाय तेषामादश्यकतेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ दिक्दमानयो रिति । आदिप-
देन भग्नप्रतिबोधनादिसङ्ग्रहः ॥ तैरेवालमिति । कथकगुणदोषाद्यवधारणस्य प्राशिकैरेव सिद्धैरतदतिरिक्तस्य च तत्कर्तव्यस्याभावादिति भावः ।
उभयोरपि प्रकृतत्वादेतच्छब्देनोभयपरमशान्तिं प्राशिकपरमशो हेतुं वदन्नेव परिहरति ॥ अनन्तरेति ॥ कारणान्तरादिति । प्रमेयसूक्ष्मस्वरूपो-
क्तकारणपक्षया कारणान्तरादित्यर्थः । पूर्वोक्तकारणपक्षेण मुख्यप्रमाणत्वात्प्राशिकानां च तदभावादिति भावः ॥ तेष्वध्यवसिति । तथा चानवस्थिति
भावः । तर्हि दूरगानां वर्णानर्थक्यमित्यतो यत्र सभ्येषु नाज्ञानशङ्का तत्र तद्वर्णानभ्युपगमाद्यत्र च तेषु ज्ञानशङ्का तत्रैव गुणदोषावधारणाय तद्व-
रणोपपत्तेरिति भावेन प्रायेणेत्युक्तम् । तर्हि तेष्वध्यवसितमनवस्थेत्यत आह ॥ लौकिककथ्येति ॥ एकदेशोक्तोक्तिर्निति । पक्षपातविवर्जितत्वस्य वै-
ष्णवस्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपोक्ततल्लक्षणैकदेशभूतरागद्वेषराहित्यरूपत्वादिति भावः ॥ लक्षणमिति । वैष्णवस्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपमित्यर्थः ।

अ०—उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजलपयोः ॥ सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभाप्रसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण
ह्यसद्भिरनुमोच्यते ॥ प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता ॥ लिङ्गानुक्त्यं स्वार्थस्य
श्रुत्यादीनामुग्रहः ॥

सु०—अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमिति विताडालक्षणमुक्तम् । तत्तथं वादजलप्याभ्यां व्यावर्तकमित्यत आह ॥ उभाभ्यामिति ।
वादजलपयोरुभाभ्यामेव स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं कर्तव्यं न तु प्रतिवादिनः परपक्षदूषणमात्रेण कृतार्थेति । सतामेवेति सार्धश्लोक-
स्यात्र सन्निवेशे तु लक्षितौ वादजलपाविदानीं तु वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तावदुपयुक्तमाह ॥ उभाभ्यामिति । कथा वादजल-
लक्षणा । एतेन जल्योऽर्थादिव्यपेक्षयेत्युक्तस्य वितण्डायामतिव्याप्तिरपि परिहृता । उभयसाधनवत्त्वेन सदैकाधिकारिकत्वेन वाऽर्थो-

दिव्यपेक्षकथाया विशेषितत्वात् । यदर्थं सतामेवेत्युक्तं तद्वितण्डालक्षणमाह ॥ वितण्डा त्विति । कथेत्यनुवर्तते । उभाभ्यामिति
 यदर्थमुक्तं तल्लक्षणान्तरमाह ॥ अप्रकाशयेति । उक्ते तैरिति पूर्ववदिति । उभाभ्यां साधनमित्याद्युक्तम् । तत्र साधनाय किं
 प्रमाणं प्रयोक्तव्यम् । यत्र यदस्ति तत्र तदेव (किं) वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रमाणसम्भवे तु कथम् । किं सर्वमेवोक्तक्रमेव तत्रापि
 किमित्यपेक्षायामाह ॥ सद्भिरिति । एक एव । न तु सम्भवत्सर्वमाधिक्यप्रसङ्गात् । स चागम एवेति योज्यम् । यद्वैकशब्दो
 मुख्यार्थः । ईश्वरादिप्रमेये मुख्यो वेदादिरागम एव वक्तव्यः (तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्धयङ्गत्वात्) नानुमानमिति । नन्वैदिकस्य
 वेदाद्यागमोपादानेऽपसिद्धान्तः स्यादित्यत उक्तं सद्भिरिति । कुतो वेदादिप्रयोगनियम इत्यत आह ॥ अभीष्टमिति । यत इति शेषः ।
 अनुमानं खलु न स्वातन्त्र्येणैश्वरादिसाधनस्येष्टे । सर्वत्रोपाधिप्रतिपक्षयोः सम्भवात् । तदर्थमन्ततोऽप्यागमोऽनुसरणीयः । ततो वरं
 प्रथममेवागमो वक्तव्यः । तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्धयङ्गत्वात् । नन्वैदिक प्रति कथम् । आगमं प्रयुज्य तत्सामान्यं साधनीयमिति ।
 नन्वसद्भिः किं वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । अतीन्द्रिये तदयोगात् । न चागमः । स्वपरागमयोरन्योन्यं प्रामाण्यासम्भवेः । नाप्यनुमानम् ।
 प्रयोगपरिमाणसम्भवेः । तथा हि । सौगतो यदि द्वयवप्रयोगं कुर्यात्तदा नैयायिकेन न्यूनन निगृह्येत । अनिग्रहे वा प्रतिवादी पर्यनुयोज्य-
 मुपेक्षेत पञ्चावयवप्रयोगे त्वधिकेन निगृह्येत । तथा स्वीकारे चापसिद्धान्तेन । तथा च नियतावयवादिध्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यादित्यत
 आह ॥ स्वसिद्धान्तेति । यथा सिद्धान्तं वक्तव्यमिति प्राङ्नियमात्स्वसिद्धान्तनिर्णयप्रयोगव्यवहारिमाणपक्षेयव न्यूनाद्यवतारा-
 दन्यथा कथानुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः । सद्भिरागमो वक्तव्य इत्युक्तम् । वैदिकस्य प्रतिवादिनस्तद्वृषेऽपसिद्धान्तात् । अदूषणे तु
 परपक्षादूषणेन कथाभावप्रसङ्गादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । आगमे तु वादिना प्रयुक्ते प्रतिवादिना वैदिकेन तस्यान्यार्थैव दर्श-
 नीया । नानुमानस्यैवाप्रामाण्यम् । येनापसिद्धान्तः स्यात् । तत एव कृतपरपक्षदूषणोऽपि भवेत् । अन्यार्थतां दर्शितवताऽऽयस्य
 पराभिमतार्थात्पच्यवितत्वात् । न ह्यपेक्षितार्थासाधकत्वादन्त्यप्रमाणदूषणमस्तीति । नन्वेवं सति कथं कथापर्यवसानम् । स्वस्वाभि-

तार्थाग्रहरित्याजनोपायाभावादित्यत उक्तं प्रत्यक्षेत्यादि । अत्र पराभिप्रेतेश्च प्रत्यक्षगमविरोधाश्रित्य न केवलमेतावत् । अत्रो-
पक्रमादिलिङ्गविलोमतदोषोऽपि दर्शनीयः । अत्रान्यतममात्रे तात्पर्यम् । अन्यथाऽऽधिक्यप्रसङ्गात् । नचेतावताऽपि न कथासमाप्तिः ।
पराधिमताथानुपपत्तिमात्रेण स्वाभिमतार्थासिद्धिरित्यतः सत्यमित्याह ॥ लिङ्गेति । दर्शनीयपदमुवर्तते । श्रुत्यादीनां वेदादीनां
श्रुतिलिङ्गं समाख्या चेत्युक्तानां लिङ्गग्रहणैव गृहीतत्वात् । उपलक्षणं चैतत् । परार्थे प्रमाणानुक्त्यस्य स्वार्थे तत्प्रातिकूल्यस्य च
निरासो दर्शनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेण परार्थानुमानवाक्यप्रयोगः कर्तव्यः । तथात्वे च न
न्यूनाद्यवतारः । तदतिक्रम एव तदवकाश इत्युक्तम् । अपर आह । यथावस्तुप्रयोक्तव्यम् । न च वस्तुतत्त्व एव वादिनां विप्रति-
पत्तेरवश्यं न्यूनाद्यवतारसम्भवेनाप्रयोगप्राप्तिरिति वाच्यम् । (त) यस्य यत्र तात्त्विकत्वाभिमानस्तेन तत्प्रयोगानन्तरं परेण न्यूनादाबु-
द्भाविते तथारूपतायाः साध (नीयत्वात्) नात् । न चैवमर्थान्तरापातः । हेतोरेव्यतरासिद्धयद्भावेन तत्सिद्धिव्युत्पादनवत्कृतोपयो-
गसद्भावादिति । तदयुक्तम् । द्वित्रिष्ववयवादपक्षाणां सर्वेषामपि तात्त्विकतायाः समर्थितत्वात् । स्वस्वनियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य
तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे तु सर्वथा कथोच्छेदोपपत्तेः । तत्तात्त्विकतायां प्रतिवादिना विप्रतिपद्यमानेनावश्यं न्यूनादेरुद्भावनात् ।

टि०— ॥ न त्विति । वितण्डायामिवेति शेषः । सतामेव कथेत्यस्यापि वितण्डालक्षणेप्युक्तार्थाभिप्रायकत्वसिद्धयर्थं कथाशब्दं व्याचष्टे
॥ कथेति ॥ अतिव्याप्तिरपीति । अनेन वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तदुपयुक्तं वदन्नलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रकारद्वयेन परिहरतीति वाक्यमवत-
रणीयमित्युक्तं भवति । परिहारप्रकारमेव विशदयति ॥ उभयेति ॥ यदर्थमिति । यद्वितण्डालक्षणाभिमित्यर्थः ॥ पूर्ववदिति । सतामेवेत्यादिसा-
धूलोकस्य पूर्वत्र सन्निवेशे यथोक्ते तैरित्येतदवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्यातं तथैवात्रापि सन्निवेशेऽवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्यात-
मित्यर्थः ॥ किं प्रमाणमिति । किं प्रत्यक्षमनुमानमगमो वा । नाद्यः । केवलानुमानविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । न द्वितीयः ।
चक्षुराद्येकप्रमाणके केवलसाक्षिविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । केवलप्रत्यक्षविषये केवलानुमानविषये वा तदनवकाशादिति भावः । के-

बलानुमानशब्दविषये प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्येकप्रमाणकेऽनुमानस्य केवलप्रत्यक्षानुमानविषये च शब्दस्थानवकाशेऽपि चक्षुराद्येकप्रमाणके चक्षुरादेरेव केवलानुमानविषये चानुमानस्यैव केवलशब्दविषये च शब्दस्यैव प्रमाणतयोपन्यासे नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ यत्र यदस्ति तत्र तदेव वक्तव्यमिति । क्वचित्तत्र तदेवेत्यतः परं किं वक्तव्यमिति पाठः । तत्र यच्च यदस्ति तत्र तदेवेत्यस्मिन्कर्त्तुं वक्तव्यं किमस्ति न किमपीति योजना द्रष्टव्या । शङ्कते ॥ सत्यमिति । तत्र सर्वस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ तत्रापीति । किमनुमानं वक्तव्यं किवाऽऽम इत्यर्थः ॥ न तावत्सर्वमेवेति । पक्ष आधिक्यप्रज्ञात् । न द्वितीयः । तस्य स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वाभावात् । नान्यः । अवैदिकं प्रति तदुपन्यासायोगादिति गूढाभिसन्धेरिमे विवक्षा ज्ञेयाः । किं सर्वमिति प्राग्विकल्पितपक्षनिरस्यमूलारूढतत्सिद्धवर्धमेवशब्दस्यैकशब्देनान्यथामभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं समुक्तिकं तद्यावृत्त्यादि दर्शयति ॥ एक एवेत्यादिना ॥ तत्रापि किमिति । किमनुमानमगमो वेत्यभिप्रायकपक्षयोरगमस्वीकारस्य मूलारूढतायै एवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमभ्युपेत्यापि योजयति । स चेति । एवमुभयत्रैवशब्दसम्बन्धकल्पनाक्लेशं मनसि निधाय तत्रापि किमिति विकल्पितपक्षद्वयान्यतरमात्रपक्षपरिग्रहपरतया कारिकां व्याचष्टे ॥ यद्वेति । तद्भागम् एवेत्येतादौ तैव तत्परिहारेणगमपक्षपरिग्रहसिद्धेरैकशब्दस्य वैयर्थ्यमिति यतो दुरागमपरिहारेणगमस्य वक्तव्यत्वे मुख्यस्वरूपहेतुसूचकत्वाच्च तस्य वैयर्थ्यमित्याशयैकशब्दं मुख्यार्थतया व्याचष्टे ॥ एकशब्द इति । एकं मुख्यान्यैकैवला इत्यमरोक्तेरिति भावः । मुख्यत्वं चात्र स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वमित्याकर एवोत्तरत्र स्पष्टम् ॥ कुतो वेदादिप्रयोगनियम इति । श्रित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानस्यापीश्वरादिप्रमेयसाधनत्वसम्भवाच्चोक्तनियमो युक्त इति भावः । अभीष्टसाधक इत्यस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पकत्वाभावापेक्षितं पूरयति ॥ यत इति शेष इति ॥ साधनस्येष्ट इति । अधीगर्थदेयशां कर्मणीति षष्ठीति यावः ॥ सर्वत्रेति । उपाधिप्रतिशयो तु क्व नामार्तावदुर्वचवित्युक्तेरिति भावः ॥ उपाधिप्रतिपक्षयोरिति । शरीरिजन्यत्वोपाधेरस्मत्सम्मतकर्तुरहितस्वरूपविकर्तृकत्वसाधकहेतोश्चेत्यर्थः ॥ तदर्थमिति । अत्रार्थशब्द आवर्तनीयः । तत्राद्यो निवृत्तिवचनस्तथा चोपाधिप्रतिपक्षयोरिति । लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्ततोऽनुसरणस्य गौरवापादकत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । नन्वागमार्थनिर्णयस्योपपत्तिसाध्यत्वेनानुमानस्यापि तत्रान्ततोऽनुसरणात्कथमगमस्यैव वक्तव्यत्व-

मित्यतोऽनुमानादेरेव प्रमाणान्तरसंवादमपेक्ष्य नार्थमकत्वमगमस्येत्येवात्राभिप्रेतं न त्वङ्गतया नान्तरयिकप्रयोगनिषेधोऽनुमानस्य निवृत्तफलत्वेनाभि-
प्रेतोऽत एवान्यत्र प्रथममिति ग्रन्थकारियोक्तिः सङ्गच्छत इत्याशयवानाह ॥ तस्येति । आगमपक्षेऽयं दोषमभिसन्धाय तत्रापि किमिति प्राविक्-
ल्पितं दोषमुद्धृतुमुदाहरयति ॥ नन्विति । यद्यपि वादजलपयोः सन्मात्राधिकारिकत्वेन प्रतिवादिनोऽवैदिकत्वेऽपि वितरनुपपत्ता तथाऽप्यत्र नवैदिकत्व-
पदेन तत्त्वज्ञानयोग्यत्वं विवक्षितं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु तत्त्वज्ञानयोग्यत्वेऽप्यवैदिकपक्षपरिग्रहेण व्यवहारकर्तृत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति ध्ये-
यम् । मूले आगम एव वक्तव्य इत्यंशेन सूचितं तत्पक्षोक्तदोषपरिहारमाह ॥ आगममिति ॥ नन्विति । वितरदायां स्वपक्षसाधनाय प्रमाण-
मिति शेषः । तथा च वादिनः स्वपक्षसाधनोपपत्त्याभावात् वितरण्डावकाश इति भावः । ननु प्रत्यक्षागमानुमानानामेव तथोपायत्वाच्च तदनवकाश
इत्यतस्तदसम्भवं क्रमेण दर्शयति ॥ न तावदित्यादिना ॥ स्वेति । असत्त्वाद्यागमस्य चासद्वादिनं प्रति प्रामाण्यासम्मतोरित्यर्थः ॥ नैयायिकेने-
ति । तन्मेते पञ्चावयवप्रयोगस्यावयवकर्तृव्यतायाः स्थित्याऽवश्यदक्तव्यैकदेशवचनात् छावयवप्रयोगस्य न्यूनत्वादिति भावः ॥ अनिग्रह इति । तेन
न्यूनत्वानुद्भावन इत्यर्थः ॥ पर्यनुयोज्यमुपेक्षेति । प्राश्निकैर्वादिनैव वेति शेषः । न्यायरीत्याऽवश्यमुद्भाव्यतया प्राप्तनिग्रहानुद्भावनादिति भावः ।
ननु सौगतेन छावयवप्रयोगे न्यूनादिप्रसङ्गोऽपि पञ्चावयवप्रयोगे तदनवकाशादनुमानमेव साधकमस्तिव्यत आह ॥ पञ्चेति । नैयायिकेनेति
शेषः । सौगतमते छावयवप्रयोगस्यैवानुमितिरूपफलजननाय पर्याप्तत्वेन तद्वर्तित्याऽवयवान्तरप्रयोगस्य कृतकार्यप्रयोगत्वादिति भावः । ननु पञ्चावयवप्र-
योगस्यैव तत्र पर्याप्तत्वाभ्युपगमाच्चाधिक्यमिष्यत आह ॥ तथेति । अपसिद्धान्तेति । छावयवप्रयोगस्यैव पर्याप्ततायास्तत्त्वार्थचार्थैरभ्युपगतत्वेन तदीय-
पञ्चावयवप्रयोगपर्याप्तत्वाभ्युपगमस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ तथा चेति । ऊत्तरीत्या प्रत्यक्षागमानुमानानां साधकतथोपन्यसितुमशक्यत्वादुपायान्तरस्य
चाभावाद्वादिनः स्वपक्षसाधनासम्भवेन न वितरण्डावकाश इति सम्बन्धः । ननु चावयवनिग्रहो नास्तीति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तकथायां न्यूनाधानवकाशा-
द्वितरण्डप्रवृत्तिरप्रस्यूहव । एवमवयवनिग्रहपक्षेऽपि तस्योभयसम्मतत्वे नियमातिक्रमे न्यूनाधवतारेऽपि तदनतिक्रमे तदनवकाशाच्च वितरण्डाप्रवृत्तौ बाधक-
मिति न तदनुपपत्तिराङ्कावकाश इत्यतोऽवयवनिग्रहो नास्तीति समयबन्धपूर्वकशत्रुप्रवृत्तिपक्षेऽवयवनिग्रहोऽपि तस्योभयसम्मतत्वपक्षे तदनतिक्रमेण प्र-

वृत्तकथायां न्यूनाद्यवकाशोऽपि तथासम्यं बद्ध्वा प्रवृत्तकथायामवयवनियमपक्षे तस्योभयासम्भयैव प्रवृत्तकथायां च न्यूनादिवर्जनीयत्वाच्च तत्र वित-
 ण्डा स्यादित्याशयेनोक्तमनियतावयवादिव्यतिरेकेणेति पाठः । तत्रानियतावयववादित्तेनेति न्यूनाद्यनवताराद्वित-
 ण्डाप्रवृत्तिसम्भवेऽपि नियतावयववादित्ते तदवतारप्रव्याज तदवकाश इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ स्वसिद्धान्तेति । स्वस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा सिद्धान्ते
 निर्णीतं तत्प्रयोगावयवपरिमाणं तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ अवयवपरिमाणोपेक्षयेत्यर्थः । तथा च स्ववसिद्धान्तसिद्धप्र-
 योगपरिमाणातिक्रमेण परार्थानुमानप्रयोगे न्यूनाद्यवतारोऽपि तदनुतिक्रमेण तत्प्रयोगे तदनवतारेणानुमानेनैव वादिनः स्वपक्षसाधनोपपत्तेर्न वितण्डान-
 वकाशाप्रसङ्गा इति भावः ॥ दूषणेऽपसिद्धान्तादिति । प्रतिवादिना स्वयं तस्यामाण्याङ्गीकारेण सर्वनिर्विषयत्वरूपाप्रामाण्योपपादनरूपदूष-
 णस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ अदूषणे चेति । सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादने चेत्यर्थः ॥ परपक्षेति । परपक्षसाधकप्रमाणदूषणस्यैव
 परपक्षनिराकरणत्वादिति भावः । नन्वेवं परपक्षानिराकरणत्वात्कथाभावप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ तत एवेति । अन्यार्थतोपदर्शनमात्रादेवेत्यर्थः ।
 ननु परोपन्यस्तप्रमाणादूषणे कथं परपक्षनिरास इत्यत आह ॥ अन्यार्थतामिति । अस्त्वागमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावनं तथाऽपि तस्य सर्वथा
 निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादनात्कथं तददूषणम् । तदुपपादने च कथं नापसिद्धान्त इत्यतो न प्रमाणदूषणं नाम सर्वथा निर्विषयत्वापादनमेवेति
 नियमः । आगमशब्दसङ्गृहीतानां श्रुत्यादीनामपौरुषेयत्वादिनाऽप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वेन तदयोगात् । किन्तु पराभिमतार्थात्प्रच्यावनमिति
 न परपक्षानिरासो नाप्यपसिद्धान्त इत्यत आह ॥ न हीति ॥ स्वस्वाभिमतैति । वाद्यागमस्य वादिप्रतिवाद्याभिमतार्थाग्रेत्यर्थः । त्वदागमस्य
 मदभिमत एवार्थो न स्वदभिमत इत्येवंवादिनि प्रदिवादिनि न मदागमस्य त्वदभिमतोऽर्थः किन्तु मदभिमत एवेति वादिना वक्तुं शक्यत्वा-
 दिति भावः । अत्रेत्यस्य न केवलं दोषो लिङ्गविलोमेत्यनेन सम्बन्धः । किन्तु प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्येत्यनेनापीत्याभिप्रेत्य तत्पराग्रहोविषय-
 प्रदर्शनपूर्वकं तदेकवाक्यतया योजयति ॥ अत्रेति ॥ अन्यतरमात्र इति । प्रत्यक्षागमविरोधोपक्रमादिलिङ्गविलोमतारूपदोषद्वयान्यतरमात्र इत्यर्थः ॥
 प्रत्यक्षागमविरोधोरन्यतरस्मिन्निति । उपक्रमोपसंहारादिविलोमतानामन्यतरस्मिन्निति वाऽर्थः । अन्यथेति । एतच्च जल्पाभिप्रायेण बो-

ध्यम् । श्रुत्यादीनामिस्यादिपदेन प्रत्यक्षादिपरिश्रहः । ननु श्रुत्यादीनामिति मौलपदस्य श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तश्रुत्यादिपरत्वमेव किञ्च स्यात्क
वेदादिपरत्वकल्पनयत्यतस्तेषां लिङ्गानुसूच्यामिति पूर्ववाक्ये लिङ्गशब्देन गृहीतत्वेन श्रुत्यादीनामित्येनेनापि तदग्रहे पदद्वयेनाप्यत्राश्रयप्रतिपादनेन
पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् तस्य तत्परत्वमित्याह ॥ श्रुतिरिति । नन्वेतावताऽपि न कथापरिसमाप्तिः पराभिमतार्थं लिङ्गाविलोमतोपपादनेऽपि प्रमाणा-
नुकूल्यानिरासेन तत्त्याजनासिद्धेस्तथा स्वार्थं लिङ्गानुकूल्यापपादनेऽपि प्रमाणप्राप्तिकूल्यानिरासेन तदसिद्धश्चेत्यत आह ॥ उपलक्षणं चेतदिति ।
परां विलोमतोपपादकं पूर्ववाक्यं तदानुकूल्याभावस्य स्वार्थं लिङ्गानुसूत्योपपादकमुत्तरवाक्यं तस्मात्तदूल्याभावस्योपलक्षणं चेत्यर्थः । न केवलं
विलोमतोपपादकमिति चार्थः । उदयनोक्तविततण्डाप्रवृत्तिसमर्थनप्रकारनिरासार्थस्वाद्योक्तवाक्यवैयर्थ्यमित्याभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तनिरासकतयो-
त्तरग्रन्थं योजयितुं पक्षद्वयसाङ्ख्यशङ्कानिरासाय ग्रन्थकृदभिहिततत्समर्थनप्रकारं निष्कृज्य तावदशयति ॥ स्वस्यसिद्धान्तेत्यादिना । इदानीं पर-
पक्षमुपन्यस्यति ॥ अपर आहति ॥ एवमिति । अवयवसङ्ख्यात्वात्त्विकत्वसाधन इत्यर्थः ॥ अर्थान्तरत्वेति । तत्साधनस्य प्रवृत्तानुपयुक्तत्वा-
दिति भावः । शब्दानित्यत्वसाधनस्य कृतकत्वस्य भीमासकेनासिद्धावुद्भावितायां तद्विरासार्थतया कृतकत्वमाधनवदयवमङ्ख्यातात्त्विकत्वसाधनस्य
परोद्भावितास्यदोषपरिहारार्थत्वेन प्रकृतोपयोगान्नाथान्तरत्वमित्याह ॥ हेतेरिति । अन्यथा हेतुसाधनेऽप्यर्थान्तरं स्यादिति भावेन दृष्टान्तो-
पादानमिति ध्येयम् । उत्तरमूलस्य प्रकृतेन साक्षात्सङ्ख्याभावान्मध्योपेक्षितपूणेन सङ्गतिं दर्शयति ॥ तदयुक्तमित्यादिना ॥ समर्थितत्वा-
दिति । सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽर्थायादिना मानलक्षणे यामाहुर्नुमां केचिदित्यादिना तत्त्वनिर्णये च विस्तरत उक्ता
व्याप्तिरेव तु सा स्मृता लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादित्यादिनेह च सङ्क्षेपतः समर्थितत्वादित्यर्थः ॥ कथोच्छेदेति । वितण्डोच्छेदेत्यर्थः । तमेवोप-
पादयति ॥ तत्तात्त्विकतायामिति ।

अ०—त्रिपञ्चावयवमेव शुभावयविनीमपि ॥ नियमावोऽनुमां ब्रूयात्तं द्यूयादि तादृशी ॥ नाऽनुमेति तदा केन साध्यावयव-
कल्पना ॥ नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥ कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता ॥ अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन

सृष्टिरपेक्षते ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥

सु०—ननुक्तमत्र स्वस्वावयवकल्पना परं प्रति समर्थनीयेति । दुरुक्तं तत् । तत्समर्थनस्याशक्यत्वादित्याह ॥ त्रिपञ्चेति । त्रयः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्युदाहरणोपनयनिगमनानि वा । पञ्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वाऽवयवा यस्याः सा त्रिपञ्चावयवा । एवशब्देन पक्षद्वयनियममाह । युग्मौ द्वावुदाहरणोपनयावयवौ यस्याः सा शुभावयविनी । नियमादिति सन्निहितेनैव सम्बध्यते । अनुमेति तादर्थ्यान्वययोग उच्यते । वैशेषिकादीनां तत्रैव व्यवहारात् । तं ब्रूयाद्वादि परो नियतवादीति शेषः । यद्वा यो मीमांसक-स्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवोभवानुमां ब्रूयात् । तं प्रति यः सौगतो नियमाद्युपमावयविनीं ब्रूयात् । स यदि तादृशी व्यवयवा पञ्चावयवा च नानुभेति ब्रूयादिति योज्यम् । एवं विपरिवर्तेनापि तादृशी नानुमेत्यस्य प्रमाणाभावादिति शेषः । एतदुक्तं भवति । नैयायिकेन सौगतं प्रति पञ्चावयवप्रयोगे विहिते सौगतोऽधिकमिति निगृहीयात् । ततो नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव ताल्लिकत्वान्नैवमिति वक्तव्यम् । ततः सौगतो नदं तत्त्वप्रामाणिकत्वादिति वदेद्वे । अथ नैयायिकेनाप्रामाणिकत्वमसिद्धमिति वदता कथमिति सौगते पृष्टवति (सति) केन प्रमाणेन स्वीया पञ्चावयवकल्पना साऽव्या । न तावत्प्रत्यक्षेण । पञ्चावयववाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतो-पेतलिङ्गप्रतीतिजनकत्वमित्यस्यार्थस्य तदगोचरत्वात् । न हि कार्यकारणभावः क्वापि प्रत्यक्षस्य विषयः । न चागमेन । तदभावात् । पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदिति भारतादिवाक्यमस्तीति चेन्न । सौक्ष्म्यं सङ्ख्याक्रमश्च निर्णयश्च प्रयोजनमित्यादिना तत्रैवान्यथा व्याख्यातत्वात् । नाप्युपमानाभावाभ्याम् । नियतविषयत्वात् । न चार्थोपस्था । तदभावात् । अनुमानेन तु भविष्यति । व्याप्तिपक्षधर्मतांपेतलिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति चेत् । न तावदिदमनुमानं त्वच्चेतसि परिवर्तमानं परं प्रत्यायनाङ्गम् । किन्नाम प्रयुज्यमानम् । तत्र किं पञ्चावयवप्रयोगोऽस्य विधास्यते । अथ व्यवयवः । नोभावपीत्याह ॥ नियतेति । नियतावयवस्य पञ्चावयवस्य व्यवयवस्य च यथासङ्ख्यं सौगत-

नैयायिकयोर्बोधार्थकत्वासिद्धौ नानुमानेनाप्यवयवकल्पनासिद्धिरिति शेषः। यद्वोत्तरपक्षाय नित्यतावयवासिद्धादित्यनुवादोऽयम्। ततो नियतावयवासिद्धेरिति सिध्यति। पञ्चावयवप्रयोगे परेणाधिक्योद्भावनत्। अवयवप्रयोगेऽन्यतरन्यूनत्वापसिद्धान्त्योरुद्भावनानादित्यर्थः। ततः किमित्यत आह ॥ व्याप्तीति। यत एवं नोपायान्तरं तेन कारणेन। तेन नैयायिकेन व्याप्तिमात्रेण यद्व्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्कार्यमित्यादिव्याप्तिवचनमात्रेणैव। उपलक्षणमेतत्। लिङ्गोक्ततावित्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेऽन्यतमेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। साधनं पञ्चावयवनियमस्य कर्तव्यं स्यात्। सौगतेनापि तदनुसरणीयम्। इतरथा तस्यापि प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादिति। ततोऽपि किमित्यत आह ॥ तस्मादिति। यस्मात्प्रयोगेयत्तासाधनं वादिप्रतिवादिभ्यामन्यतरेण वा स्वमतपरित्यागेनान्यगताभ्युपगमे कृत एवोपपद्यते नान्यथा। तस्मात्सैवानुमा मता। व्याप्तिवचनादिकमेव परार्थप्रयोगत्वेन सर्वत्र मन्तव्यम्। इदमुक्तं भवति। यदा नैयायिको अवयवेन पञ्चावयवनियमं साधयति। तदा अवयवस्य तात्त्विकत्वं स्वर्यं मन्यते न वा। नेति पक्षे प्रतारकः स्यात्। आद्येऽन्यत्रापि कथं तत्तत्त्वं न स्यात्। एवं कथाभावप्रसङ्गभीरुः सौगतोऽपि पञ्चावयवेन अवयवस्यावयवकृतां प्रतिपद्यमानस्तत्त्वं मन्यते न वा। द्वितीये कथं ततः प्रतिपद्यते। आद्येऽन्यत्रापि कुतस्तन्न तत्त्वम्। अतोऽत्र सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वाद्युक्तं स्वसिद्धान्तानुसारेणेति। अस्मादेव सङ्कटाद्विभ्यदुदयनो यथावस्तु वक्तव्यमित्युक्त्वा यथासिद्धान्तं वा वक्तव्यमिति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तायां कथायां (न) न्यूनाद्यवतार इति पक्षान्तरमवादीदिति ॥ छ ॥ अवसितमनुमानम् ॥ छ ॥ निर्दोषं वाक्यमागमः। स द्विविधः। पौरुषेयोऽपौरुषेयश्च। तत्रापौरुषेयो वेदः। अन्यस्तु पौरुषेय इति सुप्रसिद्धत्वाद्भाक्तम्। केचिद्वैश्वं वाक्यार्थेऽनुमानमिति ब्रुवते। तदन्यपक्षम्। वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतो वाऽन्यव्यतिरेकाभावात्। अथेदं वाक्यं वाक्यार्थवत्। वाक्यत्वादिति साध्यते। तत्र किं वाक्यार्थमात्रं साध्यते तद्विशेषो वा। नाद्यः। विशेषप्रमितेर्निबन्धनत्वापत्तेः। द्वितीये स विशेषः प्रतीतो न वा। आद्ये वाक्यवैयर्थ्यम्। द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता। विशेषस्यान्यत्राभावादनेकान्त्यं च। मत्वर्थश्च किं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धान्तरं वा। आद्ये साक्षाद्विज्ञतया वा। न प्रथमः। अनुमानवैयर्थ्यतः।

अपसिद्धान्ताच्च । द्वितीये तु नेदं वाक्यार्थानुमानं किन्तु सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य लिङ्गतानुमानमेव । तत्र च दृष्टान्तोऽन्यतरसाध्यविकलः ।
 न द्वितीयः । तदभावेन बाधात् । अर्थेवं प्रयुज्यते विवादाध्यासितानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रसिद्धिपूर्वकाणि । आकाङ्क्षादि-
 मत्पदकदम्बकत्वादिति । तदयुक्तम् । विनाऽप्यन्वयप्रसिद्धिं देवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्सु पदेष्वनैकान्त्यात् । आत्मप्रयुक्तत्वेन हेतु-
 विशेषणे साध्यार्थस्य हेत्वर्थे प्रवेष्टापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्याध्यापकप्रयुक्तेषु व्यभिचारात् । मूलप्रमानुमानेऽपि वेदेऽनुयपत्तेः ।
 तदपौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । अपरे त्वपौरुषेयस्यागमत्वमुपगम्य पौरुषेयस्यानुमानत्वमभ्युपगच्छन्ति । तेषां तु सुष्ठो वेदे व्यभि-
 चारः । किञ्च पदानामन्विताभिधाने शक्तिः । पदान्येव च वाक्यम् । न च वैदिकपदेभ्योऽन्यान्येव लौकिकानि पदानि । वक्ता तु
 पदज्ञान एवोपयुज्यते । तत्कथं लोकवेदयोः प्रकारभेदः स्यात् । अपि च वेदानुकारेण पठ्यमानेषु लौकिकवाक्येषु कथम् । अन्वय-
 प्रतीतिरुत्पद्यत एव । किन्नाम पुनः पौरुषेयत्वज्ञानादपनीयत इति । एवं तर्हि वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानम् । तत्प्रामाण्यनिश्चयाय तु
 वक्त्राद्यनुसरणमित्यायातमित्यास्ताम् । तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणानि लक्षितानि । तत्र स्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनार्था-
 द्वाद्यन्तरोक्तसामान्यलक्षणानि निरस्तान्येव । तथाऽपि स्मृतिविषये वक्तव्यविशेषस्य विद्यमानत्वात्प्राभाकरलक्षणं विशेषतो निरा-
 करोति ॥ अनुभूतिरिति । तदा वक्तव्यं स्मृतिः प्रमा न वा । आद्येऽपसिद्धान्त इति शेषः । द्वितीये त्वाह ॥ केनेति । यदि
 स्मृतिर्न प्रमा तदा लक्षणेन व्यावर्तनीया । अन्यथाऽतिव्याप्तेः । तत्केन (लुतः) स्मृतिरपोद्यते व्यावर्त्यते । स्मृतिव्यावर्तकं न क्रियापि
 लक्षणेऽस्तीति यावत् । नन्वनुभूतिरित्युक्त एव स्मृतावप्रसङ्गः । स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरित्यभिधानात् । न हि स्मृतिः स्मृति-
 व्यतिरिक्ता भवतीति । मैवम् । स्मृतेरपि स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वसम्भवेनाव्यवच्छेदकत्वात् । स्मृतित्वानधिकरणं ज्ञानमनुभूतिरिति चेत् ।
 किमिदं स्मृतित्वम् । न तावज्जातिः । गुणेषु जातेरनङ्गीकृतत्वात् । संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वं तु न सम्भवति । अदृष्टादिजन्यत्वात् ।
 असाधारणकारणविवक्षायामपि तथा । स्मृतेर्मानसत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकभूतयत्वमनुभूति-

स्वमित्यव्यवच्छेदकं द्रष्टव्यम् । स्मृतेरपि मानसप्रत्यक्षजन्यायास्तथात्वात् । संस्कारस्य कारणत्वेऽपि नासौ सत्तामात्रेण स्मृतिं जनयति किन्नामोद्बुद्ध एव । तथा च कथं न प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणजन्यत्वम् । अन्यरेन्द्रि (यादिमा) यमात्रमुपादायानुभूतेरपि तन्निराकुर्यात् । किञ्च स्मृतिरपि काचित्प्रत्युत्पन्नसंस्कारजन्या सम्भवत्येव । न चावच्छेदकेन विना नियमो ज्ञातुं शक्यत इति । यद्वाऽनुभूतिः प्रमाणं चे (तदा) तस्मादव्याप्तिरिति शेषः । ननु स्मृतिः प्रमाणमेव न भवति । तत्कथं तत्राव्याप्तिदोष इत्यत आह ॥ केनेति । स्मृतिः केन निमित्तेनापोद्यते प्रमाणाद्वाहिः क्रियते न केनापित्यर्थः । तथा हि । किमप्यथार्थत्वात् । याथार्थेऽप्यनुभूतित्वाद्वाऽप्रमाण्ये वाधकाभावाद्वा प्रमाण्ये साधकाभावाद्वाधकसद्भावाद्वा । आद्यं दूषयति ॥ केनेति ॥ केनेति । केन प्रबलेन प्रमाणेनापोद्यते बाध्यते । येन यथार्था न स्यात् । वाधकाभावाद्वायथार्थत्वं वाच्यमिति द्वितीयं निराकरोति ॥ केनेति । किमनुभूतित्वं प्रमाणलक्षणमिति कृत्वाऽनुभूतित्वात्स्मृतिरप्रमाणमित्युच्यते । किंवा यदादिदृष्टान्तवष्टम्भेन । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा च केन स्मृतिरपोद्यते । द्वितीयेऽपि स्मृतिरेव केनापोद्यते । अस्मृतित्वेनानुभूतिः कुतो नापोद्यते विशेषाभावादिति । तृतीयस्याकारोति ॥ पूर्व्वेति । यदि स्मृतिरप्रमाणं स्यात्तदा पूर्व्वानुभूते किं मानमिति प्रश्नो निरुत्तरः स्यात् । स्मृतित्वयतिरिक्तस्य तत्प्रमाणस्याभावात् । तथा च साध्यादिलोकव्यवहारोलुप्येत । स्मृतिरेव प्रमाणं किन्तु लिङ्गतयेति चेन्न । तथाऽनुभवाभावात् । अन्यथा साक्षात्कारेण कार्येण कर्मकारकतया यदाद्यनुमानमित्यपि स्यात् । चतुर्थं प्रत्याह ॥ पूर्व्वेति । स्मृतिरित्येव वक्तव्यं वचनाच्चानुभवोऽनुमीयत इति लोकव्यवहार एवात्र प्रमाणामित्यर्थः ।

टि०—एवं मध्येऽपेक्षितमाभिधायानुनोत्तरग्रन्थमुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु त्रिपञ्चावयवत्वस्य प्रयोगगतत्वेनानुमानागतत्वाभावात्तदर्थं त्रिपञ्चावयवमनुमानमित्युक्तिरित्यतोऽत्रानुमापदेन लक्षण्या प्रयोगस्यैव ग्रहणाद्वानुपपत्तिरिति भावेन लक्षणाभिज्ञाव्यसम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं तच्छब्दार्थमाह ॥ अनुमेतीति । तादर्थ्यादनुमार्थत्वात्तर्हि स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतो रुद्धलक्षणात्वाच्च प्रयोजनापेक्षेति भावेनाह ॥ वैशेषिकादीनामिति ॥ तत्रैवेति । अनुमार्थे परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः । शेषपूर्णेऽपरितोषादाह । यदेति ॥ विपरिवर्तनार्थमिति । यः सौगतो नियमाद्युभाव-

थाविनिमनुमां ब्रूयात्तं प्राति यो मीमांसकस्तां किंकादिश्च त्रिपञ्चावयवमैवानुमां ब्रूयात्स यदि तादृशी युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयादित्यपि योज्यमित्यर्थः ।
 तादृशी नानुमेत्यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽधिकरणत्वम् । तथा च तादृशी नानुमेत्यत्रेत्यर्थः ॥ न हीति । कारणतायाः शक्तिरूपत्वात्तस्याश्च नित्या-
 तीन्द्रियत्वाच्च तद्वदितकार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षविषयेति भावः । अन्यथा सिद्धनियतपूर्ववृत्तिरूपकारणत्वस्यानन्यथा सिद्धनियतपञ्चाङ्गावित्वरूप-
 कार्यत्वस्य च नियतपदोक्तप्रत्यक्षाभ्यव्याप्तिघटितमूर्तिकर्तृत्वेनाप्रत्यक्षत्वमित्यर्थ इत्यप्याहुः । आगमोऽपि किं प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमन-
 रूपपञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश इति निरवकाशोऽभिमतसाधकतयाऽभिमतः किंवा सावकाश इति विकल्पद्वयं मनसि निधायानुपलब्धेनाद्य इत्याह
 ॥ तदभावादिति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ पञ्चावयवेति ॥ तत्रेति । भारतादावेत्यर्थः । उपमानस्य मीमांसकरीत्या सादृश्यमात्रगो-
 चरत्वेन न्यायरीत्या वा वाच्यवाचकतामात्रगोचरत्वेनाभावस्य चाभावमात्रप्रमेयकत्वेन ताभ्यां स्वविषयस्य सादृश्योदेः सिद्धिसम्भवेऽपि कार्यकारणभाव-
 स्य तदविषयत्वेन न ताभ्यां तस्मिन्निरिति भावः ॥ तदभावादिति । अनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । अनुपपत्तिसद्भावमुपेयाह ॥ अनुमानेति । तस्य
 चोत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वादिति भावः । इतीत्यर्थैतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतल्लिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयववाक्यजन्या तच्छू-
 वणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमेव तत्र मानं भवतीत्याशङ्कते ॥ मा भूदिति । विकल्पितपक्षद्वयनिरासवत्त्वलाभाया-
 पेक्षितपूर्णेन योजयति ॥ नियतावयवस्येत्यादिना ॥ यथासङ्ख्यमिति । पञ्चावयवस्य सौगतं प्रति द्वावयवस्य नैयायिकं प्रतीत्येवं यथासङ्ख्य-
 मित्यर्थः । तेन पञ्चावयवस्य द्वावयवस्य च नैयायिकसौगतयोर्बोधौपयिकत्वसिद्धेः कथं तदसिद्धयुक्तिरिति शङ्का निरस्ता भवति । असिद्धिपदं
 तद्विशेषपरमित्यभिप्रायेण बोधौपयिकत्वासिद्धादियुक्तम् । अत्र पक्षे नानुमानेनावयवकल्पनासिद्धिरिति शेषपूर्णं भवतीत्यपरितोपादाह ॥ यदेति ॥
 सिध्यतीति । तेन विनोक्तरूपानुवादानुपपत्तेरिति भावः । उक्तरूपां नियतावयवासिद्धिर्भवोपादयति ॥ पञ्चस्यादिना ॥ परेणेति । सौगतेनेत्यर्थः । स्व-
 रीत्येति शेषः ॥ अन्यतरेति । सौगतेन द्वावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाभ्युपगमेन नैयायिकेन द्वावयवप्रयोगे कृते सौगतरस्या न्यूनत्वाप्रसक्तावप्यनु-
 मानकर्त्रा नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाङ्गीकारेण तदीयद्वावयवप्रयोगे तद्वरीत्या न्यूनत्वमेवेति भावेनान्यतरेत्युक्तम् । ननु नैयायि-

केन द्रव्यवशय तात्त्विकत्वाभ्युपगमे कथं तद्रात्या न्यूनत्वमित्यतो माऽस्वाभिन्मक्षे न्यूनत्वमपसिद्धान्तरस्त्वजनैरपि एवासिन्पक्ष इत्यादिप्रार्थेणाप-
सिद्धान्तग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ततः किमिति । अनुमानेनावयवकरुणया असिद्धिसिद्धावपि किमित्यर्थः । मूले तेनेत्यनेन लब्धार्थप्रदर्शनं
यत इति । न्यूनतापरिहाराय मूले तेनेत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तदर्थमाह ॥ नेति । यसञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायि
तपश्चावयववाक्यश्रवणकार्यमिति प्रकृतानुमानाङ्गाविशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्यासिपदं सामान्यव्याप्तिपरं तस्यापि परं प्रत्यप्रयुक्तस्य तत्प्र-
त्यायनानङ्गाद्यासिपदं तद्वचनपरमिति भावेनानुद्ध व्याख्याति ॥ व्याप्तिमात्रेणेत्यादिना । ननु लिङ्गोक्तस्यादिनाऽपि तत्साधनसम्भवाद्यासिमात्रे-
णेति मात्रशब्दनुपपत्तिरित्यतो नरं च नारायणमेव चाद्रावित्यादाविवानभिमतनियममात्रव्यावर्तकत्वेनानुभाविकलिङ्गोक्तस्यादिपक्षान्तरानिरासकत्वाद्या-
नुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सङ्ग्राह्यपक्षोपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ उपलक्षणं चैतदिति । प्रागिति । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवेत्यादावित्यर्थः ।
सौगेतेन तस्यानुसरणीयत्वे नियामकमाह ॥ इतरथेति । न्यूनपसिद्धान्तप्रसक्तोरिति भावः ॥ ततोऽपीति । व्याप्तिमात्रेण पञ्चावयवनियमादिसा-
धनकर्तव्यता सिद्धावपि किमित्यर्थः ॥ अन्यतमाभ्युपगमे कृत एवेति । व्याप्तिवचनलिङ्गोक्त्यादिप्राप्त्युत्पादितप्रकारेण्यन्यतमप्रकाराभ्युपगमे कृत
एवेत्यर्थः ॥ व्याप्तिवचनादिकमेवेति । यावता व्याप्तिमलिङ्गबोधस्तावदेवेत्यर्थः । ननु द्रव्यवादिप्रयोगस्यातात्त्विकत्वेऽपि तेनावयवव नियमसम्भवा-
दवयवनियमसाधने तस्य तात्त्विकत्वेऽप्यन्यत्र तात्त्विकत्वसम्भवद्वैतावन्मात्रेण द्रव्यवादिसदृशता तात्त्विकत्वमिद्विरित्यत आह ॥ इदमुक्तं भव-
तीति । यद्वाऽस्त्वेवं यावता व्याप्तिमलिङ्गबोधस्तावत एव परोपदेशत्वं तावताऽपि कथं सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वं येन स्वनियमस्यैव तात्त्विक-
त्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गाकारे सर्वथा कथोच्छेदप्रसङ्गादित्यत आह ॥ इदमुक्तमिति । सम्मतश्चायमर्थ उदयनस्यापीत्याह ॥ अस्या-
देवेति ॥ वस्तुतत्त्वानुसारेण प्रयोक्तव्यमित्यस्मिन्पक्षेऽस्माभिरुपन्यस्तात्त्विकथोच्छेदापत्तिरूपसङ्कटादित्यर्थः ॥ न्यूनाद्यवतार इति । स्वसिद्धान्त-
सिद्धप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेण प्रयोगे न्यूनाद्यवतार इत्यर्थः ॥ पक्षान्तरमवादीदिति । अन्यथा पृथगेव कथारम्भस्य समर्थितत्वात्तन्नावादीदिति
भावः । अनुमूर्तिरित्यादेरनुमाननिरूपणपरपूर्वग्रन्थशेषत्वप्रान्तिमनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता । तस्यास्त्वानुमा मतेत्युपक्रमोपसंहार-

सूचिततत्त्वरूपणपर्यवसितत्वोक्त्या परिहरति ॥ अवसितमिति ॥ छ ॥ सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणविभागाभ्यां प्रमाणनिरूपणार्थं प्रवृ-
त्तेऽस्मिन्प्रकरणे प्रत्यक्षानुमानयोर्विगमस्यापि लक्षणविभागाभ्यां निरूपणस्य कर्तव्यत्वात्तदनुसृत्या प्रत्यक्षां भाष्यकाराणामचतुरीं तद्विभि-
न्नोक्त्या परिहरति ॥ निर्दोषमिति । यद्यप्यत्र वाक्यग्रहणमनपेक्षितं निष्प्रयोजनत्वाद्विदोषनिरासार्थमावश्यमेव निर्दोषत्वविशेषेणैव निर-
भिधेयान्विते चातिव्याप्तिनिरासेन व्यावर्त्याभावात् । अत एव निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणे वाक्यग्रहणं न कृतम् ।
अत एव च पद्धतौ वाक्यानन्तर्भावेन निर्दोषः शब्द आगम इत्युक्तम् । तथाऽप्यगमो दुष्टवाक्यं चेति शिष्याणां पदवाक्यादिस्वरूपज्ञानार्थं
वाक्यानन्तर्भावेनोक्ततल्लक्षणानुसारेण वाक्यग्रहणमात्रं कृतम् । न तु व्यावर्तकतेति नानुपपत्तिः । अत एव पद्धतौ निर्दोषं वाक्यमागम
इति वाक्यानन्तर्भावेनागमलक्षणमुक्त्वा विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमन्ति पदानि वाक्यमित्यादिना पदादीनां लक्षणमुक्तम् ।
अत एव च प्रमाणलक्षणटीकायां मूलस्थं शब्दपदं वाक्यपरमित्युक्तमिति ध्येयम् । आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव चेति
ब्रह्मतर्कानुसारेण तद्विभागमाह ॥ स द्विविध इत्यादिना । यद्यप्युदाहृतगमानुसारेण नित्योऽनित्य इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽप्यश्वत्थुद्धिमपेक्ष्य
वेदस्यैवं पुराणादेरपि नित्यत्वादस्मदादिवुद्धयपेक्षया पुराणादेरिव च वेदस्याप्यनित्यत्वेनोक्तरीत्या द्वैविध्यस्य बाधितत्वात् । ब्रह्मतर्कैकतं नित्यत्व-
मनित्यत्वं च न यथाश्रुतं किन्त्वपौरुषेयत्वं चेत्येवंरूपमित्याभिप्रायेणपौरुषेयत्वादिना विभागप्रदर्शनम् । यद्यप्यपौरुषेयः पौरुषेयश्चेति विभागमु-
क्त्वाऽपौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यभावस्य भावनिरूपत्वात्पौरुषेयत्वादिना विभागमुक्त्वाऽप्राधान्यानुसारेण प्रवृ-
त्तनित्योऽनित्य इति ब्रह्मतर्कानुसारेण तत्रापौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्यपौरुषेयादिक्रमेण शृङ्गिग्राहिकतया प्रदर्शनमित्यवधेयम् ॥ नोक्त-
मिति । ततश्च मूले न तदनुक्त्या न्यूनत्वमिति भावः । ननु तथाऽप्यगमस्य पृथक् प्रमाण्ये कणादादीनां विप्रतिपत्तेस्तत्समर्थनस्यावश्यकर्तव्यत्वा-
द्वाप्ये न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्याप्यतिसुप्रसिद्धत्वात्तदनुक्तिदोषोपेत्याशयवांस्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति ॥ केचिदिति । काणादाद्या इत्यर्थः ।
वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति वदतः किं विशेष्यमतं किं विशेषणमतं वाक्यमेवानुमानतयाऽभिमतं किंवा विशेषणमतं वाक्यत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायार्थं दूष-

यति ॥ वाक्यवाक्यार्थयोरिति । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थो यत्र वाक्यार्थभावस्तत्र वाक्याभाव इति दैशिकान्वयव्यतिरेकयोराकाशः । यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थो यदा वाक्यार्थभावस्तदा वाक्याभाव इति कालिकान्वयव्यतिरेकयोश्चातितादृशप्रतिपादकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ वाक्यार्थमात्रमिति । अविवक्षितविशेषं संसर्गमात्रमित्यर्थः ॥ निर्विबन्धनत्वापत्तेरिति भावः । व्यतिरेकित्वसामान्यप्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यपत्तिरिति दाहः ॥ विशेषस्येति ॥ धटमानयेत्यादिवाक्ये सत्यपि वाक्यत्वे कालविशेषीयपुरुषविशेषकर्तृत्वगोविशेषकर्मकानयनरूपवाक्यार्थत्वाभावादिति भावः । वाक्यविशेषत्वस्यैव हेतुत्वाच्च तत्र व्यभिचार इत्यपत्तिरिति दाहः ॥ मतुवर्थश्चेति ॥ अनुमानेति । वाक्यादेव साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेर्वाक्येन वाक्यार्थानुमानवैयर्थ्यादित्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थवदित्युद्देश्यप्रतीत्यर्थात्त्वानुमानवैयर्थ्यामित्यपत्तिरिति दाहः ॥ अप्रसिद्धान्तादिति । वाक्यस्य लिङ्ग- तथा वाक्यार्थप्रतिपादकत्वरूपेण त्वत्पूर्वाचार्यैर्हङ्गकृतत्वेन साक्षात्प्रतिपादकत्वरूपेण तद्विरुद्धत्वादिति भावः । अस्तु सिद्धे वाक्यार्थं वाक्यस्य लिङ्गत्वात्तुमानमेवैतदित्यत आह ॥ तत्र चेति । वाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्धवदर्थकत्वात् परं प्रत्यक्षमेतेरिति भावः ॥ तदभावेनेति । सम्बन्धान्तरं भवति तादात्म्यं स्याद्विवा संयोगोऽथ समवायः । नाद्यः । वन्धादिशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गात् । वर्तमानस्य शब्दस्यातीतादिनाऽर्थेन तादात्म्येऽर्थस्य वर्तमानतायाः शब्दस्य वाऽतीतादित्वस्य च प्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । गुणत्वात् । न तृतीयः । आकाशगुणस्य शब्दस्यान्यत्र समवायायोगात् । ततश्च वाक्यस्य वाक्यार्थेन तादात्म्यादिरूपसम्बन्धस्याभावेन तद्वत्त्वसाधने वाद्य इति भावः । उदयनोक्तमनुमानप्रकाशमाशङ्कते ॥ अथेति । अत्र प्रतियोगिविशेषोपरक्तसंसारसिद्धयर्थमेतानीति पदविशेषणं द्रष्टव्यम् । तस्य च विशिष्यश्रयमाणानीत्यर्थः ॥ स्वस्मारितेति । धूमोऽस्तीति वाक्ये वह्निहंससाज्ञानेनार्थान्तरतादिनिवृत्त्यै स्वस्मारितार्थेति । वृत्त्या पदस्मारितत्वं च तदर्थः । अन्यथा वन्देरपि स्वहेतुकधूमोपस्थापकधूमपदस्मारितत्वसम्भवेनार्थान्तरतातदवस्थ्यात् । अन्ययज्ञानपूर्वकत्वमात्रसाधनेऽन्वयस्य वस्तुतत्वासिद्धेस्तात्सिद्ध्यर्थं प्रतिग्रहणम् । हेतौ नदीकृच्छ्रसंसर्गपरतयाच्चारितेऽहो विमलं जलं नद्या इत्येकदेशे व्यभिचारस्वरूपाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षेपादानम् । न चैतदस्मात्तत्प-

र्यमादाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपपत्तिरिति वाच्यम् । अजनितान्वयबोधस्यैव व्यभिचारोदाहरणस्य वारणियत्वात् । आदिपदेन च
 योऽन्यतासत्तिपरिश्रहः । नदीतीरे पञ्चफलानि सन्त्याग्निना सिञ्चेदित्याद्ययोभ्यवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्यतोपादानम् । योग्ये साकाङ्क्षेऽस्य विधानादज-
 नितपदार्थस्मरणे व्यभिचारवारणायामतीत्युपादानम् । आसत्तेरव्यवधानेन पदार्थसृष्टिरूपत्वाच्च तत्र व्यभिचार इति भावः । न च दृष्टान्ताभावः । परप्रयु-
 क्तस्य गामानयेति पदकदम्बस्य पदतुल्यत्वादिति वाच्यम् । स्वप्रयुक्तस्य तस्य दृष्टान्तत्वाभ्युपगमात् । न चैवमर्थसिद्धिः । ज्ञानवच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः ।
 तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वाच्च विशेषप्रतिलम्भप्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ देवात्प्रयुक्तत्वेति शुक्राद्युक्त्वारितेषु धूमोऽस्तीत्यादिपदेष्वित्यर्थः ।
 तत्र विवक्षितसाध्याभावमुपपादयितुं विनाऽप्यन्वयप्रमितिमित्युक्तं । विवक्षितहेतुमत्तामुपदर्शयति ॥ आकाङ्क्षादिमत्त्विति । न च तत्र शुक्रा-
 दान्वयप्रमित्यभावोऽपिश्वरीयान्वयप्रमितिसम्भवाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । ईश्वरीयान्वयप्रमितेर्व्यधिकरणतया तत्राकारणत्वात् । अन्यथा विसंवा-
 दित्युक्तादिवाक्यरचनाहेतुत्वेन तस्य श्रमोऽपि कल्पनीयः स्यादिति नित्यप्रमावाञ्छित्यश्रमस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । आसत्प्रयुक्तत्वे सत्याकाङ्क्षा-
 दिमत्पदकदम्बकत्वं स्वैव हेतुत्वाच्च शुक्रादिवाक्ये व्यभिचार इत्यत आह ॥ आमेति । अत्रासत्प्रयुक्तत्वमात्रस्य तद्व्युक्तगदेऽपि सत्त्वात्तत्र व्य-
 भिचारवारणाय विशेषग्रहणमिति ध्येयम् ॥ हेत्वर्थ इति । तथा च साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति भावः । ननु शुक्र-
 बालादीनामन्वयप्रमित्यभावोऽपि यद्विरचितपदावलीज्ञानेन पदप्रयोगस्तस्य मूलपुरुषस्य तदन्वयप्रमितिसत्त्वेन मूलपुरुषयस्वस्मारितार्थसंसर्गप्रमितिपू-
 र्वकत्वात्तस्यैव च साध्यत्वेन विवक्षितत्वाच्च व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ॥ मूलेति । एवं तर्हि माऽस्तु शुक्रादिवाक्ये व्यभिचारस्तथाऽपि याय
 पुराणादेः स्वतन्त्रो वक्ताऽस्ति । तत्र स्वतन्त्रवक्तुरुक्तस्वरूपप्रमितिसत्त्वेनोक्तसाध्यस्य तत्र साधनसम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रवक्तृत्वसूत्र-
 स्त्वेन तदीयोक्तस्वरूपप्रमितिपूर्वकत्वस्य तत्रानुपपत्त्यांशो बाधः स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ वेद इति । ननु भवेदेवं यदि वेदस्यापौरुषेयत्वं स्यात्तदेव कुत
 इत्यत आह ॥ तदिति ॥ साधितत्वादिति । अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यतेत्यादिना जिज्ञासाधिकरणे नित्यत्वासुरूपोद्भवैरित्यादिना चैत-
 दधिकरणे चेति शेषः । अस्तु तर्हि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र स्वतन्त्रवक्तृत्वज्ञानानुमानस्य बाधितत्वेनागमतया प्रामाण्यं पौरुषेयस्य तु तत्सम्भवेना-

नुमानान्तर्भावसम्वाद्यागमत्वमिति प्राभाकरमतमुत्थाप्य दूषयति ॥ अपरे त्विति ॥ स्फुट इति । शुक्रादिवाक्य इव वेदे व्यभिचारस्याकाङ्क्षा-
दिमत्स्यद्वन्द्वकृत्वरूपहेतुमत्तया स्वस्मारिताथसंसर्गाविषयस्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकत्वरूपसाध्याभाववत्तया च परस्य सममतत्वेन तद्वत्तया व्युत्पादनान-
पेक्षत्वं दर्शयितुं स्फुट इत्युक्तम् । किञ्च पौरुषयापौरुषेयस्य चानुमानत्वमभ्युपगच्छतोऽर्धजरातयाप्रसङ्ग इत्याशयवान्कथमनयोरनतिभिन्नत्वमि-
त्यतः पौरुषेयवाक्यस्यानि पदानि किमन्विताभिधानशक्तिमन्ति न वा । तथा किं पदान्येव वाक्यमुत ततोऽन्यदिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय-
क्षपक्षद्वयं दूषयति ॥ किञ्च पदानामिति । पौरुषेयवाक्यस्थपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वे तथापदानामेव च वाक्यत्वेऽपौरुषेयवाक्येयव पौरु-
षेयवाक्यस्यापि संसर्गावादकत्वेनागमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नान्त्यौ । तथा सति पदानामभेदेन वेदस्यापि संसर्गावादकत्वानुपपत्तेरनागमत्वप्रसङ्गादि-
त्याभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि पदानामभेदो भवेत् । न चैतदस्ति । लोकवेदयोः सत्यपि वर्णाभेदे केनचित्स्वरलान्दसवर्णमलेपविकारविपर्ययाभ्य-
नाव्यापनादिधर्मभेदेन जराराजपदयोर्वि क्रमभेदेनाथ शब्दानुरासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेत्यभियुक्तानां व्यपदेशभेदात्सप्रेमेद-
स्वरूपपूपादिशब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वस्य स्थितत्वात् । ततश्च वैदिकपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वेन संसर्गावादकत्वे लौकि-
कानां च तद्गहितानां तदेवादकत्वं च भविष्यतीत्यतो यत्रार्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदो यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वमनतोदात्तत्वे स्वाथवृत्तित्वं
स्मृतितः । ब्रह्मवर्णादिषु न्यूनातिरिक्तवशाज्जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वावसायस्तत्र पदभेदोऽभ्युपगम्यत एव । नैवं लोकवेदयोर्थापयिकधर्म-
भेदोऽस्ति । अनियतस्वराणां नियतस्वराणां चार्थान्यत्वस्य स्मृतिलोकतो लोकतो वाऽनवगमात् । देवासः स्मनेत्यादिषु च लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्य-
रूपभेदे सत्यपि तद्रूपस्यार्थान्तरानवगमात् । किञ्चिद्रूपभेदेऽपि लौकिकप्रत्यभिज्ञानात् । न च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिद्युक्तप्रसङ्गात्तदवस्थयमेवे-
त्याशयवानाह ॥ न च वैदिकेभ्य इति । ननु तथाऽपि स्वतन्त्रवक्तृभावाभावाभ्यां लोकवेदयोः पदान्यत्वं भविष्यतीत्यतः पुरुषस्य वाक्योत्पाद्य-
ज्ञानेऽभ्युपयोगाङ्गीकारेऽपौरुषेयवाक्ये वेदपुरुषाभावेन तस्य बोधकत्वाभावापत्त्या वाक्योत्पाद्यज्ञाने तस्यानुपयोगेनोच्चारणद्वारा पदज्ञानमात्रोपयो-
गिनः पुरुषस्य भावाभावयोः संसर्गावादकत्वत्वादकत्वे प्रति न प्रयोजकतेति तद्व्याभावौ प्रयोजकाविशयवानाह ॥ वक्ता त्विति ॥ प्रकार-

भद् इति । संसर्गवादकत्वतदनुमापकत्वरूप इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे पदभेदो यत्र न न्यूनातिरेकस्तत्र तद्दे-
 दस्य निर्विबन्धनत्वेनायोगात्तादृशलौकिकैवैदिकपदानामन्यत्वाद्वैदिकपदवह्लौकिकानामपि तेषां संसर्गवादकत्वाच्च तदनुमापकत्वे इत्याह ॥ अपि
 चेति । तत्र संसर्गवादकत्वे तस्य वास्तवत्वसिद्धयर्थं स्वतन्त्रवस्तुप्रमितिपूर्वकत्वस्यादश्याश्रयणीयत्वादनुमानत्वावतिरिति भावेन शङ्कते ॥ अन्व-
 येति । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य वक्तृयथार्थज्ञानाप्रयोज्यत्वस्य प्रागुपपादितत्वान्न प्रामा-
 ण्यनिश्चयार्थताऽपि वक्त्राद्यनुसरणस्य सम्भवतीत्याशयेनास्तामित्युक्तम् । यद्यप्ययं विचारो यत्रागमस्योक्तारूपेण द्वैविध्यं कण्ठरेवणोक्तं तत्रैव
 सङ्गतस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादनुक्तेरपि उक्तिप्रतिरूपकत्वेन तत्कार्यकारिवादत्र तद्विचारो नासङ्गत इत्यवधेयम् । याथास्थ्यमेव प्रामाण्यमित्या-
 दिना प्रमेयोपसंहारपूर्वकमुत्तरग्रन्थानर्थक्यं परिहरति ॥ तदेवमिति । यद्यप्यागमलक्षणमिह नोक्तं यदाह सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तमिति ततश्च विशेषतः
 प्रमाणानि लक्षितानिऽप्युपसंहारो न युक्तस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादिति वदताऽनभिमतनिमित्तानुक्ताया व्यावर्तितत्वेनाभिमतत्वासिद्धेस्तदभिप्रायेण
 वा लक्षितालक्षितसमुदाये छान्निन्यायेन वा लक्षितानीत्युपसंहारोपपत्तिरिति ध्येयम् । अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धतेत्यादिना स्मृ-
 तिविषये वक्तव्यस्योक्तत्वात्किमेनेत्यत उक्तं विशेषयेति । स्मृतावद्यादया प्राभाकरलक्षणमपि दूषितमेवेत्यत उक्तं विशेषत इति । ननु केन
 स्मृतिरपोद्यत इत्यनेन लक्षणे स्मृतिव्यावर्तकविशेषणाभावोपपादनेन तत्रातिव्याप्तिरित्युच्यते । तदनुपपन्नम् । स्मृतेः प्रमाणतया लक्ष्यत्वेन तद्व्या-
 वर्तकपदाभावस्यादोषत्वादित्यतोऽत्र विकल्पद्वयं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षनिरासमात्रपरत्वात्केनेत्यादिग्रन्थस्यानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य
 विकल्पद्वयमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेव दर्शयन्निर्द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ तदा वक्तव्यमित्यादिना ॥ अन्यथेति ।
 लक्षणस्य तदनुगतत्व इत्यर्थः । स्मृतिव्यतिरिक्तस्यत्र स्मृतिशब्देन काचिस्मृतिव्यक्तिरुच्यते स्मृतित्वाविच्छन्नं वेति विकल्पं मनसि
 निधायाद्यं दूषयति ॥ मैवं स्मृतेरपीति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ स्मृतित्वेति । स्मृतित्वाविच्छन्नव्यतिरिक्तमित्यर्थः । तथा च स्मृति-
 ज्ञानव्यक्तेः स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वेऽपि तस्मृतित्वाविच्छन्नव्यतिरिक्तत्वेन स्मृतित्वाविच्छन्नव्यतिरिक्तत्वाभावाद्युक्तमस्य स्मृतित्ववच्छेदकत्वमिति

भावाः । यद्यप्यत्र स्मृतिवाच्यव्यतिरिक्तज्ञानत्वमित्येव वक्तुं शक्यं तथाऽपि स्मृतिवाच्यव्यतिरिक्तत्वमपि स्मृतिवानधिकरणयैवेति न स्मृतिवाच्यव्यतिरिक्तत्वमस्मृतेः स्मृतिवाच्यव्यतिरिक्तत्वमिति स्पष्टयितुमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि स्मृतिभेदवादिना स्मृतेः सजातीयव्यवस्थान्तरोक्षया व्यतिरिक्तस्यैव प्रतिव्यक्ति स्मृतिवानि भिद्यन्त इति वादिना मया स्मृतेः स्मृतिवान्तरानधिकरणत्वस्याप्यभ्युपगम्येन स्मृतिवानधिकरणत्वमपि न तद्व्यवच्छेदकमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य स्मृतिव्यक्तत्वं पराभिमानं लण्डयितुं तथोक्तमित्यवधेयम् । स्मृतिस्वं किं जातिः किंवापाधिरिति विरूपद्वयं मनसि निधायत्वं निषेधति ॥ न तावदिति । कुतो नेत्यतो नियतसंस्थाविशेषव्यङ्ग्यस्यैव गोत्वादेर्जातित्वदर्शनेन नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वस्य जातिव्यवपाकत्वादुगुणत्वरूपत्वादौ च नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यरूपजातिव्यवपाकव्यावृत्त्या तद्व्याप्यजातिव्यवपापि व्यावृत्तिसिद्धेर्न गुणेषु गुणत्वरूपस्मृतिस्वार्थदिलक्षणजातिसत्तैरङ्गीक्रियत इत्याशयेनाह ॥ गुणेऽप्यिति । विस्तरस्वरूपातिवादिव्यवकार्यार्थचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चोपाधिरिति द्वितीयोऽपीत्याभिप्रेत्यासम्भवेन तत्संक्षं दूषयति ॥ संस्कारमात्रेति । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणयोक्तं वेगादिमात्रप्रमथतनादावनतिप्रसङ्गोक्तं ज्ञानत्वमिति । असम्भवेवोपापादयति ॥ अदृष्टादीति । संस्कारमात्रासाधारणकारणकज्ञानत्वं विवक्षितम् । तथा चादृष्टादिजन्यत्वेऽपि तस्य साधारणत्वाच्च संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासम्भव इत्याशङ्क्याह ॥ असाधारणेति ॥ तथेति । असम्भव एवेत्यर्थः । तमेवोपापादयति ॥ स्मृतेरिति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यादिनेति शेषः । स्मृतिव्यावृत्तानुभूतिवनिर्वचनानन्तरमप्यतिदेशेन निराचष्टे ॥ एतेनिति । प्रत्युत्पन्नमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं यदसाधारणमिन्द्रियार्थसाक्षिकर्थादि तज्जन्यप्रत्ययध्वमनुभूतिस्वमित्यर्थः । माससंवत्सरादिव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृतिव्युदासाय प्रत्युत्पद्येति । प्रत्युत्पन्नात्मनः संयोगादिरूपसाधारणकारणकस्मृतिव्युदासायसाधारणेति । तादृशकारणकपटादिव्युदासाय प्रत्ययेति । कदाचिदनुभवानन्तरं भाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव जनितायां स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय नियमेनेत्युक्तम् । संस्कारस्य स्मृत्युपादानेऽदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमभावाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम् । स्मृतिसाधारणमिति यावत् । एतेनेत्युक्तमेवोपापादयति ॥ स्मृतेरपीति । तथात्वाद् प्रत्युत्पन्ना-

साधारणकारणकप्रत्ययत्वात्। स्मृतेः संस्कारसाधारणकारणकप्रत्ययत्वात्पक्षे तज्जनकसंस्कारस्य प्रत्युत्पन्नत्वेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वस्य तद्व्यवच्छेदकत्वलोभेऽपि मानसप्रत्यक्षजन्यत्वपक्षे प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूत्यन्तरस्येव स्मृतेरप्यविशिष्टमिति न तेन तन्निरास इति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुद्धैव च मानसप्रत्यक्षजन्यतया स्मृतेरपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं व्युत्पादितम् । इदानीं संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वपक्षेऽपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं तस्या अविकलमित्याह ॥ संस्कारेति ॥ सत्तामात्रेणेति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ उदबुद्ध एवेति । संस्कारस्योद्बोधो नाम सदृशदर्शनादिसहकारिणभूतस्य चाव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तित्वमस्तीति प्रत्युत्पन्नत्वमवर्जनयामिति भावः । नन्वेतावतोद्बोधस्य प्रत्युत्पन्नत्वप्राप्त्यसाधारणकारणस्य संस्कारस्य तदप्राप्तेन संस्कारसाधारणकारणकप्रत्ययरूपस्मृतेस्तस्याप्तिरित्यतस्तर्ह्यनुभूतिजनकस्येन्द्रियादिरप्यप्रत्युत्पन्नत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चोद्बोधतुल्यतया तत्प्रत्युत्पन्नत्वस्याप्रयोजकत्वादनुभूतेरपि तत्र स्यात् । यदि च करणस्येन्द्रियादेस्तदभावेऽपि सेतुकर्तव्यस्येन्द्रियस्य तद्भावानुभूतेस्तत्प्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि सेतिकर्तव्यस्य संस्कारस्याप्युत्तराया प्रत्युत्पन्नत्वात्तज्जन्यस्मृतेरपि उक्तरूपानुभूतित्वप्राप्तेरव्यवच्छेदकत्वमेवाप्त्येत्याशयेनाह ॥ अन्यथेति ॥ काचिदिति । अनुभवानन्तरभाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव या स्मृतिरुत्पद्यते सेत्यर्थः । ननु तथाऽपि संस्कारस्य स्मृत्युत्पादनेऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावाच्चियमपदेन तद्यावृत्तिः स्यादित्यत आह ॥ न चेति । ततश्च यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तरूपकरणजन्य इति नियमो वाच्यः । न चासावनुभूतस्वरूपवच्छेदकप्राहे शक्यो ग्रहीतुमनुभवत्वं चेदानुगैव निरुच्यत इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । एवं प्राभाकरोक्तलक्षणस्य स्मृतावतिव्याप्तिव्युत्पादकतया केनेत्यादिग्रन्थयोजनायां स्मृतेः प्रामाण्यत्वप्रतिपादकपूर्वानुभूते किं मानमित्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरित्यपरितोपादव्याप्युत्पादकतया तं ग्रन्थं व्याख्यातुमव्याप्त्यभिधायकतया पूर्वग्रन्थमपेक्षितपूरणेन व्याचष्टे ॥ यद्वेति । तर्ह्यव्याप्त्यभिधानेन लक्षणस्य दुष्टत्वसिद्धेः किं केनेत्युत्तरवाक्येनेत्यतो न लक्षणाभावमात्रेणव्याप्तिप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनसिद्धिरितिप्रसङ्गात् । किन्तु लक्ष्यत्वोपादनेनपि ततः पूर्ववाक्येन लक्षणाभावमात्रप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनार्थं तस्यावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्य लक्ष्यत्वोपादकतया तद्योजयितुं तद्व्यावर्त्यतया तस्या अवलक्ष्यस्वशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । मूले किंशब्द आक्षेपार्थ इति भावेनाह ॥ न केनापी

ति । स्मृतिरिति स्मृतैः प्रमाणाद्वाहिकारो निमित्तमात्राभावं प्रतिज्ञाय पूर्वानुमते किं मानमित्यादिनिमित्तविशेषाभावोपादनमयुक्तमित्यतोऽत्र केने-
त्यनेनावृत्तेनावशिष्टपक्षनिराकरणञ्च न्यूनत्वमित्याभिप्राय केनेत्येतन्निमित्तविशेषाभावोपापादकतया योजयितुं सम्भावितनिमित्तविशेषांस्तवाद्विरूपयति
॥ तथा हीति । आद्यपक्षनिरासस्य मूलरूढतासिद्धये तदुपयुक्तार्थपरतया तेनेत्यादि व्याचष्टे ॥ स्मृतिरिति ॥ किंवा घटादिदृष्टान्तोक्ति । अन-
नुमृतिरूपस्य घटादेरप्रमाणत्वदर्शनादननुभवरूपायाः स्मृतेरप्यप्रमाणत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयत्वमिति । अनुमृतिरूपस्य लक्षणत्वे सिद्धे
तद्वाहिल्येन स्मृतेरप्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात्राव्याप्यभावादनुमृतिरूपस्य तल्लक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ तथा चेति । अनुमृतिरूपस्य
लक्षणत्वसिद्धेस्तद्वाहिल्येन तदप्रामाण्यसाधनेऽप्ययोजकत्वप्रसङ्गाच्च तेन तत्साधनं युज्यत इति भावः ॥ अविशेषादिति । अननुमृतिरूपस्य घटा-
देरप्रमाणत्ववदस्मृतिरूपस्य घटादेरप्यप्रमाणत्वदर्शनेन घटादिदृष्टान्तावष्टम्भस्याननुमृतित्वेन स्मृतेरप्रमाणत्वसाधनेऽस्मृतिरूपेनानुमृतेरप्रमाणत्वसाधने
वा विशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ साध्यादीति । अत्रार्थं देवदत्तः साक्षीत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीति हि तदर्थः ।
स्मृतेश्चाप्रामाण्ये तादृशव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः । सत्यं स्मृतिरेवानुमृते प्रमाणमिति किञ्चाम लिङ्गात्वेनैव । पटुतरां ह्यनुभवः संस्कारं जन-
यति । स च सदृशदर्शनादिना समुद्बुद्धः स्मृतिमिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गं स च पूर्वानुभवे भविष्यतीत्यतो नानुमृतेरप्रामाणि-
कत्वप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ स्मृतिरेवेति । अनुभववत्स्मृतेरप्यर्थनिश्चयत्वेन साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवाच्चानुमृतेर्लिङ्गात्वेन प्रामाण्य-
माश्रयितुं शक्यम् । तथाप्रामाण्यवरूपने स्मृतैः संस्कारे संस्कारस्यानुभवे लिङ्गात्वमित्यनेन क्रत्याप्रामाणिकस्य कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवप्रसङ्गादि-
त्याशयेनाह ॥ तथानुभवेति । साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवेऽपि लिङ्गात्वेन स्मृतैः प्रामाण्यरूपने पृथक् प्रमाणतयाऽभ्युपातस्य साक्षात्कारस्या-
प्यर्थे साक्षात्प्रामाण्यं न स्यात् । संस्कारादिजन्यस्मृत्यादेः संस्कारादादिव कर्मकारकजन्यसाक्षात्कारस्य कर्मकारके घटादौ लिङ्गात्वसम्भवात् । तत-
श्च दृष्टहानिरित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति । अकारणककार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकसूचनाय कार्येणेत्युक्तम् । अप्रामाण्ये बाधकाभावनिरासकतया यो-
जितमेव वाक्यं प्रामाण्ये साधकाभावनिरासतयाऽपि योजयति ॥ चतुर्थं प्रत्याहति । ननु स्मृतिः प्रमाणमिति व्यवहारस्यानुमृतिरित्यात्थं प्रामा-

ण्यमित्यत आह ॥ वचनाच्चेति । तथा च स्मृतिप्रामाण्यानुभवाभावे तस्याध्यस्मृतिप्रामाण्यव्यवहारस्यानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्याप्रामाण्यानुभवसिद्धेस्तादृशानुसृतिरेव तत्र मानमिति भावः । केचित्पूर्वानुसृते किं मानमिति पृष्टो यदा स्मृतिमेव मानत्वेन वदति । तद्वाक्यश्रोतुः कथमनुसृतार्थज्ञानमित्यतोऽस्यत्र विशेषः । यः स्मृतिं प्रमाणत्वेन वदति तस्य सा स्मृतिः साक्षादनुभवदेव पूर्वानुभूतार्थनिश्चयरूपा तद्वाक्यश्रोतुश्च लिङ्गत्वेनार्थनिश्चयिकानुभववच्छेदकत्वेन तदर्थस्याप्यनुभवानुमितिविषयत्वादित्याशय इत्याहुः ।

अ०—मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥ अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽज्ञसा ॥ एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि ॥ साक्षादनुभवान्तिस्मृद्धं कथमेव ह्यपोद्यते ॥ एवं लक्षणैकं मानत्रये ब्रह्मादिवस्तुषु ॥ प्रमाणं वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २-१-२ ॥

सु०—ननु यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्तदा तत्करणस्य संस्कारस्यानुप्रमाणत्वं प्रसज्येत । तथा चानुप्रमाणाश्रित्यं भज्येत । न हि संस्कारः प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भवति । अनिन्द्रियसन्निकर्षत्वादज्ञातकरणत्वाच्चेति पञ्चममपाकराति ॥ मानसमिति । हि यस्मात्तत्स्मरणं मानसं मनःप्रत्यक्षजं न संस्कारकरणकं ततो नोक्तदोष इति शेषः । असाक्षात्काररूपत्वाच्च प्रत्यक्षफलत्वमित्यत उक्तं विज्ञानमिति । साक्षात्कार इत्यर्थः । स्मरणस्य मानसत्वं साक्षात्कारत्वं च कृत इत्यत आह ॥ तच्चेति । तदिति मानसत्वम् । चशब्दात्साक्षात्कारत्वं च । यद्वा द्वयमपि तच्छब्देन पराग्रह्यते । प्रकृतानुसन्धानार्थश्च शब्दः । नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादतीतं च मनसः प्राप्तेरयोगात्कथं स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षत्वमित्यत आह ॥ अतीतेति । सन्ति तावद्योगिनोऽणिमादिसिद्धिसम्पन्ना अतीतानागतदर्शिनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः । श्रुत्यादेः सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । कर्मविधिसमाचयोगक्षमत्वाच्च योगविधीनाम् । न च तज्ज्ञानमसाक्षात्कारः । श्रुत्यादिना साक्षात्कारत्वप्रतीतिः । तथा हि श्रुतिः । अपश्यमप्ययं मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुरिति । पुराणं च । नारायणप्रसादनेत्यादि । इतिहासोऽपि । दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्यादि । तदिदमुक्तमञ्जसेति । साक्षादित्यर्थः ।

वएश्च यथा योगिनामिन्द्रियैर्णवातीतानागतार्थसाक्षात्कारस्तथाऽतीतमपि मनसा स्मर्यत इति को दोषः । नन्विन्द्रियस्यार्थप्राप्तिर्नाम न सयोगः समवायो वेति नियमः । किन्तु प्रत्यासत्तिमात्रम् । अस्ति च तद्योगीन्द्रियाणाम् । तत्तदुपदर्शकयोगजघर्षमरहकृतत्वलक्षण-मिति चेत् । एवं तर्हि मनसोऽपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारसाचिव्यलक्षणाऽस्त्यतीतार्थेन प्रत्यासत्तिरित्याशयवतावतं पूर्वानुभूतं चेति । एतदुक्तं भवति । यदि प्राप्तिः संयोगादिलक्षणा विवक्षिता तदा तदभावोऽनैकान्तिकः । प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां त्वसिद्धिरिति दृष्टान्तकथनं तु प्रत्यासत्तिमात्रस्य साक्षात्कारहेतुतां सम्भावयितुम् । कार्यदर्शनवशाच्चयं कल्पनाऽतो नातिप्रसङ्ग इति दर्शयितुं च । एतेन मानसं चेत्स्मरणं स्थान्न संस्कारजं तदानीनुभूते (ऽयु) व्युत्पद्येतेति परास्तम् । संस्कारस्य सन्निकर्षस्थानीयतयाऽङ्गीकृतत्वात् । यत्स्मृतमानसत्वं साक्षिसिद्धमित्युक्तं तदभिनयेन दर्शयति ॥ विज्ञातमिति । एतन्मया पूर्वं कृतमित्येतन्मया मनसा विज्ञातं स्मृत-मपीति स्मरणस्य मानसत्वं साक्षादनुभवात्साक्ष्यनुभवेन सिद्धमिति । यदुक्तं परैः पूर्वानुभवावच्छिन्नार्थोचरा स्मृतिस्तद्याथाख्यादि-कमनुविधाना न स्वयं यथार्थेति । तदस्त् । अनुभववच्छुद्ध्यर्थविषयत्वस्यापि साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुं भयैतत्कृतमित्यपीत्युक्तम् । ननु मनसोऽप्रत्यक्षत्वात्कार्थं स्मरणस्य मानसता साक्षिप्रत्यक्षागम्येति चेन्न । तस्य साक्षिवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि कार्य-कारणभावो न प्रत्यक्ष इति चेदन्वयव्यतिरेकसचिवस्य साक्षिणस्तत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् । ज्ञानं नित्यानुभयमिति चेन्न । ज्ञातताया निराकरित्यमाणत्वात् । स्वप्रकाशमिति चेन्न । अनात्मत्वात् । घटवत् । मानसवेद्यता तु निरसिष्यत इत्याशयवानाह ॥ कथमेवेति । याथाथ्यमेवेत्यादिनोक्तस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ एवमिति । यस्मान्मानत्रयमेवं लक्षणकं तस्माद्ब्रह्मादिवस्तुषु वेद एव प्रमाणं न युक्त्या देस्तत्रावकाशः । इन्द्रियं हि रूपादिमत्येव द्रव्ये प्रवर्तते । न च ब्रह्मादिकं तथा । अनुमानं च व्याप्तिसापेक्षम् । न च वेदानिरपेक्षस्य तस्य ब्रह्मादौ सञ्चारोऽस्ति । उपाधिप्रतिपक्षयोस्तु सर्वत्र सम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयात् । वेदानुसरणे तु साध्याव्यापकत्वबाधितविषय-त्वयोरानवश्यकत्वात् । पौरुषेयगमस्तु परतन्त्र एवेति । ततः किमित्यत आह ॥ तत्प्रामाण्यं चेति । य (त) स्मादेदविषयं न

युक्तेरवकाशस्ततो विरोधोऽपि स एवोक्त इत्युपपन्नम् । तथा च वेदस्य प्रमाणविरोधाभावात्तत्प्रामाण्यं च साधितम् । यदुक्तं प्राक् तस्माद्देवप्रामाण्यमिष्यत इति तत्सिद्धमित्यर्थः ॥ २-१-२ ॥ छ ॥

टि०—ननु स्मृतिकरणस्यानुप्रमाणत्वमिष्टमेवेति मनसोऽतीतेन संस्काररूपसिद्धिर्पट्युपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदप्युपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चासन्निकृष्टत्वेहोत्तरसिद्धिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च मनो नातीतार्थग्राहि तदसन्निकृष्टत्वादिति पूर्वपक्षश्च भिमतानुमानस्याभासत्वसिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रिये व्यभिचारेणैव तत्सिद्ध्या तदर्थसिद्धिप्रतिपादनानपेक्षणात् । न चाप्राप्तिप्रतिपादनेन योगीन्द्रिये परेण व्यभिचारस्य परिहृतत्वाच्च तेन तदाभासत्वसिद्धिरित्यथर्वदसिद्धिप्रतिपादनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रियणाभतीतादिना संयोगादेरैवासम्भवेनार्थप्राप्तिप्रतिपादनस्य परेण कर्तुमशक्यत्वादित्यतोऽतिप्रसङ्गभङ्गकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते । संयोगसमवाययोरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तमिति तादृशनियामकसङ्गादेन योगीन्द्रियाणामप्यर्थं न च मनस्सन्निकर्षसम्भवात् युक्तैव व्यभिचारपरिहारशङ्केत्याशयेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारेण परानुमानस्याभासत्वसिद्धिराशङ्क्या तु भविष्यतीत्याशयेनासिद्धयभिप्रायकतया पूर्वानुभूतपदं योजयति ॥ एवं तर्हि । संयोगादिविवक्षायामसिद्धेः प्रत्यासत्तिमात्रविद्वक्षायां व्यभिचारस्य चाप्रसङ्गात् । मूले सूचितं दूषणद्वयं नाव्यवस्थितं किन्तु व्यवस्थितमेवेत्यभिप्रेत्य व्यवस्थिततया दूषणद्वयं योजयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । तर्हि प्रत्यासत्तिमात्रविद्वक्षयाऽसिद्ध्युपादनमात्रेणापि परानुमानस्याभासत्वसिद्धेरतीतानागतं यद्योगिभिर्दृश्यत इति किमर्थं दृष्टान्ताभिधानमित्यत आह ॥ दृष्टान्तकथनं त्विति । दर्शयितुं चेति दृष्टान्तकथनमिति सम्बन्धः । एतेनेति पराश्रयेण दर्शयति ॥ संस्कारस्येति । अभिनयेनाक्रान्तरदर्शनेन विज्ञातमित्यनूद्य स्मृतमिति व्याख्यानम् । न केवलं मया पूर्वं कृतं किन्नाम पूर्वं कृतमिति स्मृतमपीत्यपरार्थः । साध्याकारप्रदर्शनावसरे इदं मया पूर्वं कृतमिति स्मृत्याकारप्रदर्शनमनर्थकमित्यतस्तत्सार्थक्यं वक्तुमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ अनुभववदिति । यथा हि घटास्पटानुभवस्यानुभवानवच्छिन्नार्थगोचरतायाः साक्षिसिद्धत्वाच्चानुभववच्छिन्नार्थगोचरतेति तत एव याथावर्थमेवं स्मृतेरप्यनवच्छिन्नार्थगोचर-

तायाः साक्षिमिद्धवाचानुभवावच्छिन्नायगोचरतेति स्वत एव याथाथ्यमन्यथाऽनुभवयापि तत्र स्यादिति प्रतिबन्दीसूचनायानुभववदिति दृष्टान्तो-
पादानमिति ध्येयम् ॥ मनसोऽप्रत्यक्षत्वादिति । अरुणित्वत्वेन चक्षुरादिना तदवगमासम्भवाच्चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धश्च न तस्य प्रत्यक्षत्व-
मिति भावः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । साङ्ख्यपरिक्षायां मनो म इति भेदतो मनसोऽपि गृहीत्वाऽनुव्याख्यास्याख्यावसर इति शेषः ॥ तत्पक्ष-
इति । अन्यथासिद्धान्तयत्पूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वानन्यथासिद्धान्तयत्पश्चाद्भूतित्वरूपकारणत्वस्य तदुत्तिकार्यकारणभावस्याप्यतीन्द्रियत्वाच्च प्रत्य-
क्षत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ सचिवस्येति । सहकारिसाध्यत्वेन कारणानां शक्यन्तरविभाक्कार्यकारणभावग्राहकत्वं साक्षिणो युक्तमिति भावः ॥
भट्टमतमाश्रित्य शङ्कोतेति । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रामितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना स्वमाधिकरण इति शेषः । तथा च ज्ञातताया अप्रामाणिक-
त्वेन तथा तदसिद्धेल्लिङ्गान्तरस्य चाभावात्तदसिद्धिरिव स्यादिति न तस्य नित्यानुमेयत्वमिति भावः । प्राभाकरमतमाशङ्कोते ॥ स्वमिति । अनात्मत्वा-
दिति । जडत्वादित्यर्थः । नन्वप्रयोजकत्वमात्मवदनात्मनोऽपि तत्सम्भवात् । अन्यथाऽऽत्मत्वादेव न तस्य स्वप्रकाशत्वमित्यपि स्यादिति चेन्न ।
स्वप्रकाशत्वं हि स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वाच्यं प्रकारान्तरासम्भवात् । न चैतदनात्मनोऽनित्यज्ञानस्य सम्भवति । स्वप्रकाशत्ववादिना प्राभाकरेण
ज्ञानांशे लौकिकसाक्षात्कारत्वाङ्गीकारेण जन्यलौकिकसाक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वनियमेन स्वस्यैव स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे स्वस्यैव स्वात्मानं प्रत्य-
न्तर्भावितपूर्वापरभावरूपजन्यजनकभावापत्त्या व्याघातापत्तेरेव विषये बाधकत्वात् । अत एव सर्वगतत्वाधिकरणे स्वकर्मकप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वमिति
लक्षणस्य प्राभाकरपक्षे क्रिया हि कर्मकारजन्येयत्वं इत्यादिनैवमेव दूषणमभिहितं पुरस्तात् । न्यायामृते चात्मारूपज्ञानस्थेश्वरज्ञानवित्यत्वेन जन्य-
साक्षात्कारत्वाभावेन स्वपक्ष एतद्दूषणपरिहारेऽभिहित इति द्रष्टव्यम् । ननु च यस्मिन् तदाभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानस्याभिधेयत्वरूपेण स्वविषय-
त्वादानात्मत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरितः । यदि च ज्ञानत्वेन रूपेण स्वस्य विषयत्वं विवक्षितं तदा वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्व-
विषयतया तत्र व्यभिचारः । यदि चैतज्ज्ञानत्वेन स्वविषयत्वं विवक्ष्यते तदाऽप्येतत्कालीनशाब्दज्ञानत्वात्स्वमिति शाब्दज्ञानस्यैतज्ज्ञानत्वेनापि
तद्विषयत्वात्तद्व्यभिचार एव । किञ्च वृत्तिर्न ज्ञानमनात्मत्वाद्भूतवदित्याभाससाम्यं ज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानत्वात्सम्भवतवदिति सत्यतिपक्षत्वाच्च । तद्वत्-

श्मनास्त्वेनास्त्वप्रकाशत्वानुमानमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । येनाकारेण स्वस्य प्रकाशत्वं तेनाकारेण विषयत्वस्य विवक्षितत्वे तदभावस्यैव साध्य-
 तथा व्यभिचाराप्रसक्तेः । तथा हि । यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानत्वेन प्रकाशत्वात् । न च तेनाकारेण विषयत्वं किन्त्वभिधेयत्वेनेति
 तादृशत्वप्रकाशत्वाभावस्तत्राप्यविकलः । प्रवृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्काली-
 नेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानविषयत्वेन तस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि
 शाब्दज्ञानविषयकत्वेन प्रकाशत्वात्तेन रूपेण च न विषयत्वं किन्तु शाब्दज्ञानत्वेनैवेति न क्वापि व्यभिचारः । यच्च वृत्तिर्न ज्ञानमित्युक्तं तत्र
 यदि ज्ञानत्वं नाम प्रकाशरूपत्वं तर्हि तदभावसाधने बाधो यद्यतिरिक्तं किञ्चित्तदा तदभावसाधने सिद्धसाधनमात्मत्वस्योपाधित्वात् । नान्य-
 दोषोऽपीति दिक् । तर्हस्तु तार्किकरीत्या ज्ञानस्य मानसत्वमित्यत आह ॥ मानसेति ॥ निरासिष्यत इति । मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिणं ज्ञान-
 गोचरं ज्ञानमिति भक्तिपदीयानुव्याख्यानेन तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयस्तथा सति ज्ञास्यामीत्येव स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनस्तथात्वे
 ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात् । न च सहविनाभावि ज्ञानान्तरमस्ति । अतो न ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यमिति मीमांसासुखेन मानसे दशने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने सुदृ-
 ढो निर्णयो यत्र श्रेयं तस्माक्षिदर्शनमित्यादिना ज्ञानपदे ज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपमानसप्रत्यक्षविषयत्वे घटादाविव कस्याचित्कदाचित्तत्र संशयः स्यात् । न हिदं
 ज्ञानं न वेति संशयोऽस्ति । अतो ज्ञानं न मानसवेद्यमिति मानसवेद्यता निरासिष्यत इत्यर्थः ॥रूपादिभृत्येवेति । प्राकृतभौतिकरूपादिमत्येवेत्यर्थः । ब्रह्मादिकं
 च न प्राकृतभौतिकरूपादिमदिति न तत्रेन्द्रियप्रवृत्तिरूपपद्यत इत्यर्थः ॥व्याप्तिसापेक्षमिति । उपलक्षणं चैतत् । धर्म्यादिसापेक्षमित्यपि द्रष्टव्यम् । धर्म्या-
 दिसापेक्षत्वं च तत्प्रमितिसापेक्षत्वमेव । तथा च धर्म्यादिभृतस्य ब्रह्मादेर्वेदाद्वेदेऽसिद्ध्या वेदानेपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । तदपेक्षायां च
 विरोधिना धर्म्यादिग्राहकविरोधाच्च वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यावकाश इति भावः । नन्वनुमानस्य ब्रह्मादावसञ्चारे मीमांसारम्भानुपपत्तिर्ममांसाया युक्त्य-
 नुसन्धानात्मकत्वादित्यतो न दयं सर्वथाऽनुमानस्य ब्रह्मादौ सञ्चारामात्रं ब्रूमः । किन्नाम तदपेक्षस्य तत्सापेक्षस्य तु सञ्चारोऽभिमत एवेति न
 मीमांसारम्भानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्याह ॥ न च वेदनिरपेक्षस्येति । तदनपेक्षस्य ब्रह्मादावसञ्चारे निमित्तमाह ॥ उपाधीति । तर्हि वेदसापेक्षस्या-

पि कथं तत्र सञ्चारः । उपाधिप्रतिरोधयोः सर्वत्रसम्भवेन व्याप्यनिश्चयादिति युक्तेः साम्यादित्यत आह ॥ वेदानुसरणे त्विति । आगमबलेन साधनस्य साध्यव्याप्यत्वे गृहीते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेन पक्ष एव साध्याव्यापकस्य वेदानुगृहीतत्वेनानुमानस्य प्राबल्यात्तद्विरुद्धानुमानस्य च वेदानुगृहीतानुमानेन बाधितविषयसंप्राप्त्याऽसमानबलत्वस्य प्राप्त्योपाधिप्रतिपक्षनिराकरणं सुलभमिति भावः ॥ परतन्त्र इति । अप्रामाण्यशङ्कानिरासाय मूलभूतप्रमाणसापेक्ष एवेत्यर्थः ॥ ततः किमिति । वैदिकेऽर्थे युक्तेरन्वकाशत्वसिद्धौ किं सिद्धमित्यर्थः । वैदिकेऽर्थे युक्त्यनवकाशसिद्धेर्वेदप्रामाण्यसिद्धिर्न प्रयोजनं तत्कथमयमुपसंहार इत्येतोऽयं परमसाध्यापसंहारोऽवान्तरसाध्यसाधनभावस्तूक्तरीत्याऽनुसन्धेय इति भावेन तद्वान्तरदर्शनपूर्वकमुपसंहारवाक्यं व्याचष्टे ॥ यस्मादित्यादिना ॥ २-१-२ ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ तथाऽपि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः ॥ दृष्टव्यासिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥

सु०—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ युक्त्यन्तरविरोधं वेदस्य परिहर्तुमिदमारभ्यते । स्यादेतत् । युक्तिविरोधाः किं प्रत्यक्तं परिहरणीयाः । उतोपलक्षणया । नाद्याः । निरसनीययुक्त्याभासानन्त्येन शास्त्रार्थव्यमानप्रसङ्गात् । सूत्रत्वव्याघाताच्च । द्वितीये त्वनारम्भ एवास्याधिकरणस्य । निरन्तरातीताधिकरणैर्नैवोपलक्षणया सकल्युक्तिविरोधानां परिहृतत्वादिति । मैवम् । अभ्यधिकाशङ्कासद्भावेन तदुपपत्तेरित्याशयवान्पूर्वपक्षं तावदाह ॥ तथाऽपीति । यद्यपि फलव्याभिचारादिविरोधो वेदस्य परिहृतस्तथापीत्यर्थः । मृज्जलादीनामित्यादिपदेन तेजःप्रभृतीनां ग्रहणम् । बुद्धिज्ञानं वागवक्तृत्वम् । आदिग्रहणेन श्रोतृत्वादिकम् । वेद इत्यनुवर्तते । दृष्टा प्रमिता व्याप्तिर्यस्या युक्तेः सा तथोक्ता । व्याप्तिग्रहणं पक्षधर्मताया अयुपलक्षणम् । क्वचित्त्रिगुणमानभ्युपगमात्सशब्देनासङ्कीर्तनम् । तथा विरुद्धत्वाच्च मृज्जलादीनां बुद्धिवागादौ । कथमित्याक्षेपे । प्रतिपाद्यान्तरं तु नास्त्यप्रतीतिरिति शेषः । एतदुक्तं भवति । मृदव्रवीदापोऽब्रुवन् तत्रैव ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त शृणोत ग्रावाणो विदुषोऽनुप्राणा

अहं श्रेयसि द्यूदिरै आपो वा अकामयन्तेत्यादिवेदस्तावन्न प्रमाणम् । युक्तिविरुद्धार्थाभिधायित्वात् । नीलं नभ इतिवत् । मृज्ज-
 लादीनां बुद्धिवागादिमन्त्रं खल्वस्यार्थः । स च विमता मृन्न वक्त्री मृत्वात्सम्प्रतिपन्नमृद्वदित्यादियुक्तिविरुद्धः । तथा च वेदवाक्यान्त-
 रेऽप्यप्रामाण्यमनुमास्यते । ननु न विलक्षणत्वादित्यनैनैव न्यायेनायमपि विरोधः परिहरणीयः । मैवम् । तन्न्यायसञ्चारविषय-
 त्वात् । तत्र हि यथोक्तानुष्ठानेऽपि फलव्यभिचारश्चेदुस्तदापातस्तदावत्सन्दिग्धविशेषणासिद्धः । कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवात् ।
 नित्यत्वेन वेदप्रामाण्यस्थितौ तु विशेषणसिद्धिनिश्चय एव । फलव्यभिचारमात्रस्य हेतुत्वे त्वनैकान्तिकत्वमित्येवं व्याप्तिपक्षधर्माविरह-
 व्युत्पादनेन युक्तिविरोधः परिहृतः । न चास्या युक्तेर्व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यं शक्यव्युत्पादनम् । व्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वात् । न खलु
 मृत्वादिकमवक्तृत्वादिना न सम्बद्धम् । प्रसिद्धमृदादौ तथोपलम्भात् । न च तत्रापि बुद्ध्यादिसद्भावः कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनात् ।
 नापि सम्बद्धमपि व्यभिचीर्णम् । व्यभिचारानुपलम्भात् । न चानुपलभ्यमानव्यभिचारमपि सोपाधिकमुपाधेरनिरूपणात् । बुद्ध्यादि-
 मन्त्रे च मृदादीनां शरीरेन्द्रियवत्ताऽपि स्यात् । अकरणकक्रियादर्शनात् । न च तद्युक्तमिन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वादिदर्शनात् । ततोऽ-
 नुक्कूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलम्भसहकृतेन सहभावग्राहकेण प्रमाणेन सिद्धा मृत्वादीनामवक्तृत्वादिना व्याप्तिः । न च
 मृदादिषु मृत्त्वादिकं नास्तीति युक्तम् । व्याघातात् । मृदब्रवीदित्यादिप्रयोगोपागच्छ ततः पक्षधर्मताऽपि सिद्धयेति । ननु च नित्य-
 तथा वेदस्य प्रामाण्ये व्यवस्थिते तद्विरुद्धाया युक्तेरेवाप्रामाण्यमुचितमिति । मैवम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया युक्तेरपि निरयकाशत्वात् ।
 ततश्च सत्प्रतिपक्षतया निश्चायकत्वाभावेनाप्रामाण्यं वेदस्य । ननु प्रसिद्धमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनता । पक्षसपक्षभेदाभावश्च । सप-
 क्षान्तरस्वीकारे तत्र मृत्वाद्यभावः । जडत्वस्य हेतूकरणे त्वसिद्धिः स्यात् । तस्मादादिकालीनं मृदादिकं पक्षयितव्यम् । न च तत्प्रत्य-
 क्षादिसिद्धिमिति वेद एवोपजीव्यः । तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादप्रामाण्यं युक्तेरिति चेन्न । व्याप्त्यादिमत्यास्तदसम्भवात् ।
 आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरवाक्यान्तरेण परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्राहोपपत्तेः । एतेन वैदिकेऽर्थे युक्तेरयकाशाभावान्न तद्विरो-

यकत्वमित्यपास्तम् । तदेवं मृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यानां युक्तिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्ये वेदत्वाद्यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां मय्यप्रामाण्यान्न वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

टि०—॥ ३^० अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ३^० ॥ ननु तथाऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनपरमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाधिकरणरम्भसमर्थनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । प्रागपरिहृतयुक्तिविरोधपरिहारकतयाऽगतार्थत्वेनाधिकरणरम्भस्य सुस्थितया तदारम्भसमर्थनस्याभ्यधिकाशङ्कानिरपेक्षत्वादित्यतो गतार्थशङ्कामुत्थाप्याधिकाशङ्काप्रदर्शनतया भाष्यं योजयितुं तस्याविषयोपस्थितिसापेक्षत्वात्तदर्थं विषयं तावदाह ॥ युक्त्यन्तरेति । विषयमुक्त्वा गतार्थताशङ्कामाह ॥ स्यादेतदिति । प्रत्येकं युक्तिविरोधानां परिहरेणीयत्वात्कथं गतार्थतेत्यतोऽस्मिन्क्षेपे गतार्थताशङ्काऽनुदयेऽप्याय पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वात्तदभिमेते चोपलक्षणया युक्तिविरोधानां परिहरणीयत्वे तच्छङ्कोदयानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य कुतोऽस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वमित्यतः सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तस्यानभिमतत्वमुपपाद्य द्वितीयपक्षे गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ युक्तिविरोधा इति ॥ सूत्रत्वव्याघाताच्चेति । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वानुरोधेन विषयविशेषपुलक्षणतयोपादाय समानविषये न्यायसञ्चारकत्वनियमाप्रत्येकं युक्तिविरोधपरिहारकत्वे च समानविषये न्यायसञ्चारकत्वाभावप्राप्त्या सूत्रत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ अभ्यधिकाशङ्केति । पूर्वोक्तन्यायविषयत्वाच्छादिका शङ्काऽभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः ॥ तदुपपत्तेरिति । अधिकाशङ्कया तन्न्यायविषयत्वाभावे परेण शङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य न तदनुदयप्रसङ्ग इति भावः । मूले तथाऽपीत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति ॥ यद्यपीति ॥ तेजःप्रभृतीनामिति । प्रभृतिग्रहणं ग्रावादियग्रहाश्रयं । श्रोत्रादिकमित्यादिपदेन कामकलहादिपश्चिह्नः ॥ अनुवर्तत इति । प्रमाणं वेद एवैक इति पूर्ववाक्यादिति शेषः । ननु दृष्टव्यातिविरोधपरिहारकत्वेन युक्तिविरोधपरिहारकत्वाभावात्स्याधिकरणस्य न पादेऽन्तर्भावः स्यादित्यतो बहुव्रीह्याश्रयणेन दृष्टव्यातिपदस्य युक्तिपरत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेन बहुव्रीहिसमासमाह ॥ दृष्टेत्यादिना । दर्शनस्य भ्रमत्वे दृष्टव्यासित्वेन विरोधकयुक्तेः प्रामाण्यसमर्पणायोपादाहर्शनपदं प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ ग्रभीतेति । ननु च ग्रभीतव्याति-

कत्वमात्रस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गाद्विरोधयुक्तेस्तत्समर्पणाय प्रमितव्याप्तिकस्यैव प्रमितपक्षधर्मताकत्वस्यापि भाष्यकृताऽवश्यं वक्तव्यत्वा-
 त्तदनुक्तिर्दोष इत्यतोऽत्र व्याप्तिग्रहणस्य पक्षधर्मत्वोपलक्षणत्वेन दृष्टव्याप्तिपदेनैव प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वस्य सिद्धत्वाच्चानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥
 व्याप्तिग्रहणमिति । तथाऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरपि तत्प्रामाण्यौपयिकत्वाविशेषाच्चाप्तेः स्ववाचकशब्देन पक्षधर्मतायाश्च लक्षकशब्देन सङ्की-
 र्तनमयुक्तमेवेत्यतोऽत्रोभयोरपि स्वशब्देन सङ्कीर्तनेऽनुमितिमात्रे उभयनियमप्रतीतिप्रसङ्गात्तद्विरासार्थत्वेन तस्य युक्तत्वादिति भावेनाह ॥ क्वचि-
 दिति । क्वचिदित्यतः परं व्यभिचारेणेति शेषः ॥ तथेति । प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकयुक्त्यर्थः ॥ तत्र मृज्जलादीनां बुद्धिवागादाविति ।
 तत्रेत्यनेन मृदादिपरामर्शे तस्य युक्त्यविरुद्धत्वेन युक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गात्तत्रेत्यनेन बुद्ध्या विवेकेन बुद्धिवागादेरेव परा-
 मर्श इति भावः ॥ आक्षेप इति । प्रतिवचनाभावेन प्रश्नार्थत्वानुपपत्तेरिति भावः । तद्विरुद्धमर्थान्तरमादाय वाक्यप्रामाण्योपपत्तेः कथं तद-
 प्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यतो यत्र विरुद्धार्थादर्थान्तरसद्भावस्तत्र विरुद्धार्थपरित्यागेनाविरुद्धार्थप्रामाण्यसम्भवेऽपीह तत्साधकाभावादर्थान्तरस्यै-
 वासत्वेन तत्र प्रामाण्ययोगाद्युक्तः सर्वथाऽप्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यभिप्रेत्यपेक्षितं पूरयति ॥ प्रतिपाद्यान्तरं स्याति । अत्र मूले
 मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकैवेदस्वरूपस्य विशिष्याप्रदर्शनम् । वेदार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वेन वेदाप्रामाण्यसाधने वैयधिकरण्यप्रसङ्गाश्च
 विरोधिन्या युक्तेर्विशिष्यानुपन्यासः । तावता जगत्कारणत्वाभिधायकस्य यतो वेत्यादेयुक्तिविरुद्धार्थानभिधायकत्वेनाप्रामाण्याप्राप्त्या जग-
 त्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिश्च । युक्तिविरुद्धत्वेनैव वेदाप्रामाण्यसाधनसम्भवान्मूले प्रमितव्याप्तिकत्वाभिधानैवैयर्थ्यं चेति न मूलोक्तं द्वेष्टाऽ-
 प्रामाण्यसाधनं सम्भवतीत्यतस्तद्वाहशवेदस्वरूपोपदर्शनेन साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्योपदर्शनेन विरोधियुक्तिस्वरूपोपदर्शनेन च मूलोक्तं
 वेदाप्रामाण्यसाधनं तावदुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । अग्रे यतो वेत्यादिवाक्यस्याप्यप्रामाण्यप्रतिपादनात्तावच्छब्दः । कोऽसौ
 वेदार्थो यस्य युक्तिविरुद्धत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ मृज्जलादीनामिति । जगत्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति । मृदब्रवी-
 दित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यसिद्धावित्यर्थः । वेदवाक्यान्तरेऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकयतो वेत्यादेवेदवाक्यान्तरेऽपि अनुमास्यते वेदत्वेनेति

शेषः । पूर्वन्यायाविषयत्वोपदर्शकत्वाद्वैतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रमितव्याप्तिकवाधुन्यासस्यार्थवत्त्वात् तद्वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तथा योजयितुं गतार्थताशङ्कामुस्थापयति ॥ नन्विति । सूत्राणां विधितोमुल्लेख्यत्वात्समानविषये न्यायसञ्चारकत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वाभावादिति भावः । कथं प्रमितव्याप्तिकत्वाधभिधानेन गतार्थताशङ्कानिरास इत्यतस्तेन तन्न्यायसञ्चारविषयत्वसिद्धेरित्याह ॥ भैदमिति । कस्तदधिकरणन्यायः कथं चास्य तत्सञ्चारविषयत्वमित्यतस्तन्न्यायं तावदुपदर्शयति ॥ तत्र हीति ॥ आपातत इति । वेदप्रमाण्यानिश्चयशङ्कायामित्यर्थः ॥ विशेषणेति । यथोक्तानुष्ठानेऽपीत्येतद्विशेषणेत्यर्थः । तामेवोपादयति ॥ कर्त्रादीति । ननु फलव्यभिचितत्वादित्येव हेतुर्न तु यथोक्तानुष्ठानेऽपीति विशेषणविशिष्टस्तत्त्वार्थसन्दिग्धविशेषणसिद्ध्यादीत्यतस्तस्य विशेषणतायामुक्तो दोषोऽविशेषणत्वे तु दोषान्तरं भविष्यतीत्याह ॥ फलव्यभिचारसाक्षर्यमिति ॥ अन्यैकान्तिकत्वमिति । भोजनं वृत्तिसाधनमित्यात्माक्य इति शेषः । इदानीं तन्न्यायविषयत्वमस्योपादयति ॥ न चेति ॥ व्याप्त्यादीति । आपादित्वेन पक्षधर्मतापरिग्रहः । कथमेतदनुमानाङ्गभूतव्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वमित्यतो व्याप्तेस्तावदुपादयितुं सृष्टादेरवकृतत्वादिव्याप्तेरैवासत्त्वात्त्वार्थतस्याप्राप्यदृष्टत्वमिति वदन्तं प्रति किमत्र साधनस्य साध्येन सहभावस्यैवाभावाद्याप्यभावोऽभिमतः किंवा व्यभिचारादिति विकल्पं मनसि निधायान्न दूषयति ॥ नेति ॥ तथेति । सहभावोपलब्ध्यावप्यसहभावे च धूमादावपि तत्प्रसक्तैरिति भावः ॥ तत्रापीति । प्रसिद्धमुददवपीत्यर्थः । द्वितीयं प्रतिषेधति ॥ नापीति । किमत्रपक्षादन्यत्र स्पष्टदृष्टो व्यभिचारो व्याप्यभावोपादकतयाऽभिमतः किंवोच्यतः पक्षीयव्यभिचार इति विकल्पद्वयं मनसि निधायान्नमुपलब्ध्या दूषयति ॥ व्यभिचारेति । उच्यतः पक्षीयो व्यभिचार इति पक्षेऽपि किमुपाधिर्नोचितत्वमभिननं प्रयोजकत्वशङ्क्येति विकल्पद्वयं मनसि निधायोपाध्यभावाद्याह इत्याह ॥ न चेति । कुतोऽवोपाध्यभाव इत्यत ऐन्द्रियकस्यानुपलम्भबाधितत्वादतीन्द्रियत्वे च प्रमाणान्तरेवेवावप्रसङ्गात्सर्वथाऽप्राभाणिकस्य च शङ्कितुमप्यशक्यत्वाच्चात्रोपाधिरस्तीत्युपाध्यभावनिश्चयो युज्यत इत्याशयेनाह ॥ उपाधेरिति । अस्तु तर्ह्यप्रयोजकत्वशङ्कया पक्षे व्यभिचारोच्यनमिति द्वितीय इत्यतोऽत्रानुकूलतर्कसद्भावेनाप्रयोजकत्वशङ्कानुदयाच्च तस्य व्यभिचारोच्यत्वकत्वं सम्भवतीत्याशयेनानुकूलतर्कमाह ॥ बुद्ध्यादिमन्वे चेति । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । शरीरेन्द्रियादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्यादिमन्वेपपत्तेरप्रयोजकमेतदित्यतोऽकरणक-

क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव विषये बाधकत्वात्ताप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ अकरणेति ॥ इष्टापादनत्वं परिहरति ॥ न चेति ॥ इन्द्रियादीना-
मिति । कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनादिन्द्रियदेवैर्वक्तृत्वादिवदप्रामाणिकत्वाच्च तदापादनस्येष्टापादनत्वमिति भावः । नन्वस्तु मृत्वादेरवक्तृत्वादिना
व्याप्तिः । तस्यास्तु केन प्रमाणेन सिद्धिरित्यतः सहभावग्राहकप्रत्यक्षत्वादेवेति वदंतीति सहभावग्राहकप्रत्यक्षस्य वन्हादावपि भावात्तेन वन्हादेरपि
धूमादिना व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्ग इत्यतः सहकार्यन्तरविशिष्टसहभावग्राहकप्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिसाधकत्वाङ्गीकारेण केवलस्य तस्य तदसाधकत्वात्त-
द्भावाभावाभ्यां विशेषात्ताप्रसङ्ग इत्याशयवान् व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षस्य सहकार्यन्तराणि दर्शयन्त्यासौः प्रत्यक्षसिद्धत्ववर्णनमुपसंहरति ॥ ततोनु-
लतर्कसनाथेनेत्यादिना । अत्रानुलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोर्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षसहकारित्वमित्याभिप्रायेण तदुभयोपादानमिति नाभिप्रायः । तर्क-
विनाऽपि भूयोदर्शनव्याभिचारादर्शनसहकृतप्रत्यक्षमोत्रेण व्याप्तिग्रेहेण तयोर्व्यभिचरितत्वात् । तर्कस्य व्याप्तिग्राहकज्ञानसापेक्षत्वेनोपाध्यभावनिश्चय-
स्य च व्याप्तिज्ञानसापेक्षतर्कसापेक्षत्वेनानुलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोर्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षसहकारितयात्मनवस्थापत्तेश्च । किं तर्हि यत्राप्रयोजकत्वशङ्का सोपाधिक-
त्वशङ्का वा तत्रानुलतर्क उपाध्यभावनिश्चयश्चापेक्षित इत्याभिप्रेत्यैव तदुभयोपादानम् । एवमेव व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्याभिचारा-
दर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण इति पद्धतावुपाध्यभावनिश्चयोक्तेरप्युक्त एवाभिप्रायो बोध्यः । अत एव पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचित्कत्वो-
क्तिरित्यवधेयम् । व्याप्त्यादेरित्यादिशब्दोक्तपक्षधर्मताया अपि प्रमितत्वमुपादयति ॥ न चेति व्याघातादिति । मृदादिष्वित्युक्त्या तत्र मृदा-
दित्वस्त्वलाभेन तन्निषेधस्य तद्व्याहृतत्वादिति भावः ॥ प्रयोगेति । मृत्वादिविशिष्टस्यैव मृदादिपदार्थतया मृदादिपदार्थस्यैव प्राप्त्येति भावः ।
इतीत्यस्येतदुक्तं भवतीति व्यवहितेन सम्बन्धः । पूर्वं न्यायसञ्चारविषयत्वप्रदर्शनेन गतार्थताशङ्कानिरासार्थं दृष्टव्यासीति व्याप्त्यादेः प्रमितत्ववर्णन-
मित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तेर्निरवकाशत्वोपादानद्वारा वेदसमानबलत्वोपदर्शनार्थं तदित्यभिप्रेत्य किं तत्प्रदर्शनेनापीत्यतो युक्तेर्वेदावाच्यत्वासिद्धि-
स्तत्प्रयोजनमित्याशयवांस्तद्वाध्यत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेति । युक्तिविरोधेन वेदस्यैवाप्रामाण्यं किञ्च स्यादित्यत उक्तं नित्यतयेति । पूर्वाधि-
करणन्यायेनेति शेषः । उभयोरपि प्रामाण्यं किञ्च स्यादित्यतस्तथा सति वस्तुनो द्वैरूपापत्तिरिति भावेन तद्विरुद्धाया इत्युक्तम् । समबलत्वाच्च

युक्तेरगमवाध्यतेत्याशयेन परिहरति । नैवमिति । कथं तर्हि युक्तिविशेषेन वेदाप्रामाण्यपूर्वपक्षस्तत्वापीत्यत आह ॥ ततश्च त्वानिष्टं मम तु निश्चायकत्वाभावेन युक्त्यप्रामाण्यमिष्टमेवेति भावः । ननुपजीव्यवेदविरुद्धत्वेन युक्तेरेवाप्रामाण्यनिश्चायक्यं युक्तिविशेषेन तदप्रामाण्यमिति पूर्वपक्ष इत्याशङ्कानिरासार्थं वा मूले युक्तिमूलभूतव्याप्त्यादेर्दृष्टव्यमिति प्रमितत्ववर्णनमित्यावश्याप्रत्यक्षेणैव मृदादिस्वरूपमिदं वेदस्य धर्मिभ्राह्मकतया तत्रोपजीव्यत्वमिति न तद्विरोधशङ्काकाश इत्यतोऽत्र प्रसिद्धमृदादिपदपक्षिकारे वेदस्य धर्मिभ्राह्मकतयापजीव्यत्वाप्रामाण्यमिदं प्रतीयते । पक्षत्वे तस्योपजीव्यत्वमवर्जनीयमेवेत्यभिप्रेत्य कुतोऽत्र प्रसिद्धमृदादेर्न पक्षत्वं येन वेदस्योपजीव्यतेत्यतस्तत्र वाधकोपदर्शनपूर्वमादि-
लीनमृदादेस्तत्प्रदर्शनेन वेदस्योपजीव्यतासुपादयत्वेव तद्विरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ सिद्धसाधनमिति । प्रसिद्धस्य मृदादेः सिद्धा-
कालीनमृदादेस्तत्प्रदर्शनेन वेदस्योपजीव्यतासुपादयत्वेव तद्विरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ सिद्धसाधनमिति । प्रसिद्धस्य मृदादेः सिद्धा-
नेऽपि वक्तृत्वाद्यभावादिति भावः । ननु प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनाच्च सिद्धसाधनतेत्यतः किमत्र पक्षे प्रसिद्धमृदादिकमेव
सपक्षतयाऽभिमतं किंवा सपक्षान्तरमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ पक्षेति । तथा च व्याप्यत्वमिदिरिति भावः । द्वितीयेऽपि
किं मृत्वादिकमेव हेतुतयाऽभिमतं किंवा जडत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ सपक्षान्तेति । ततश्चासाधारण्यमिति भावः ।
द्वितीयं दूषयति ॥ जडत्वस्येति । प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता तत्र जडत्वानङ्गीकारादसिद्धिरित्यर्थः । न च मतत्वेन तत्साधनसम्भवाच्चासि-
द्धिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धमृत्मात्राय पक्षत्वेन मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणस्थलभावेन व्याप्यत्वमिदमिष्टप्रसङ्गात् । न च ऽतिक्रम्यासिद्धसम्भवः ।
जडत्वत्वत्वाद्वा मृत्वाप्रवेशेनासाधारण्यापातात् । न चात्र यदिदं जडं न स्यात्तर्हि मृत्वा स्यादित्यनुकूलतत्कसद्भावाच्चासाधारण्यं दोष इति वाच्यम् ।
अनुकूलतर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्कनात् । न चैवं टीकायामपि कथं तस्य हेतुत्वेनाभिधानं सङ्गच्छते । अन्यतरासिद्धेरविशेषादिति वाच्यम् । तत्रा-
दिकालीनमृत्मात्रस्य पक्षत्वेन प्रसिद्धमृदि मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणसम्भवेन मृत्त्वेन जडत्वसाधनस्योपपन्नतया जडत्वस्य हेतुकरणे उक्तदोषप्रसारात् । न
चात्रेव तत्रापि मृत्वादिना वक्तृत्वादेरेवानुमानसम्भवे तेन जडत्वं प्रसाध्य जडत्वेनावक्तृत्वाद्यनुमाने वृथा परम्पराश्रयणं दोष इति वाच्यम् । वक्तृत्वादिना
जडत्वस्येव मृदादेर्विशेषाप्रतीतेर्वक्तृत्वादिना जडत्वस्येव मृदादेर्विशेषाप्रतीतेर्वक्तृत्वादिना मृदादेर्व्याप्तिरस्फुटतया तदाश्रयणस्यार्थवत्त्वात् । अत एव

चात्र व्याप्त्युपादनं कृतम् । एवञ्च तत्र टीकायां स्फुटव्याप्तिकस्यास्फुटपक्षधर्मताकस्य जडत्वस्यात्र च स्फुटपक्षधर्मताकस्यास्फुटव्याप्तिकस्य मृत्वा-
 देरेव हेतूकरणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्योपपादनीयताया उभयत्राविशिष्टत्वात् । इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । केचित्तु सन्दिग्धसाध्यवत् एव पक्ष-
 स्त्वेन प्रसिद्धमृदादौ च वक्तृत्वाभावरूपसाध्यस्य सिद्धतया सन्दिग्धसाध्यत्वाभावेनापक्षत्वात् । तद्धर्मभूतजडत्वस्य
 पक्षधर्मत्वाभावात्पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ आदिकालीनमिति । प्रसिद्धमृदादेरेव पक्षस्त्वे तेषां वचनक्रियाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वेन
 प्रत्यक्षविरोधस्यैवान्न प्रथमं स्फुरणेन युक्तिविरोधस्यास्फुरणादस्य पादासङ्गतप्रसक्ततावप्यादिकालीनमृदादौ वक्तृत्वाद्यभावस्याप्यप्रत्यक्षत्वेन तत्र
 प्रत्यक्षविरोधाप्रसक्त्या युक्तिविरोधस्यैवानुसरणीयत्वाच्च पादासङ्गतानिरित्यप्यनेन सूचितम् । अस्तु तर्ह्यादिकालीनमृदादिकं पक्षिकृत्य तस्य मृत्वा-
 दिना वक्तृत्वाद्यभावानुमाने नित्यतस्तस्यासिद्धत्वं आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादादिकालीनस्य तस्यास्मदाद्ययोग्यत्वेन प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावादनुमानेन च
 तदसिद्धेर्मृदव्रवीदित्यादिवेदादेव तस्माद्विवाच्येति सिद्धं वेदस्य धर्मिग्राहकतयोक्तयुक्तिं प्रत्युपगम्यत्वमिति तद्विरोधात्तैरप्रामाण्यमिस्थाह ॥ न
 चेति ॥ प्रत्यक्षादीति । असदादिप्रत्यक्षादीत्यर्थः ॥ धर्मिग्राहकप्रमाणेति । अत्र प्रमाणपदं श्रुतिपरम् । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्पक्षस्यैव
 विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारित्वात्पक्षधर्मत्वप्राप्त्यात्कथं व्याप्त्यादिमत्त्वमित्याशङ्क्योक्तयुक्तिं प्रति यस्य स्वरूपमात्रपरस्योपपत्तिव्युत्पन्नं
 न तद्विरोधोऽस्ति । युक्तेर्यद्विरोधोऽस्ति युक्तेस्तस्य मृदव्रवीदित्यादेर्नोपजीव्यत्वमिति न धर्मिग्राहकश्रुतिविरोध इति न व्याप्त्यादिभङ्ग इत्या-
 शयेनाह ॥ आदिकालीनेति ॥ स्वरूपपरंति । स्वरूपमात्रपरेत्यर्थः । नन्वनुपलभ्यमास्वरूपमात्रपरं वाक्यमेव नास्ति । तथा चोपजीव्यविरोधो
 दुर्वार इत्यतो भवेदेतदेवं यदि वेदो धर्मिग्राहकः स्यात् । न चैवं किं तर्हीदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाधनुमानसम्भवेन तस्यानुमा-
 नसिद्धत्वात्तदेव धर्मिग्राहकमित्याशयेनाह ॥ परिहरयमानेति । एतच्च लिङ्गासिद्धिपरिहारयोक्तम् ॥ एनेनेति । आदिकालीनमृदाद्विस्वरूपमात्र-
 परवाक्यान्तरेण वा परिहरयमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्राहोपपादनेन प्रकृतयुक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधाभावनिरूपणेनेत्यर्थः ॥ अवकाशाभावा-
 दिति । धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधादिति भावः । यत्र हि वैदिकेऽर्थे युक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधस्तत्र तदवकाशाभावेऽपि प्रकृतयुक्तेरादिकालीन-

मृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरोपजीवनेन प्रवृत्ततया तद्विरोधाभावेन वैदिकेऽर्थे युक्तेः प्रवेशोपपत्तेस्तस्या मृदब्रवीदित्यादिवेदविरोधित्वमवर्जनीय-
मिति । वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकारोऽप्यादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वाद्द्वैदिकत्वस्यैवाभावेन तत्रोक्तयुक्तेरवकाशसम्भवात्तस्यास्तद्विरोधकत्वमिति च
निरासप्रकारो द्रष्टव्यः । अस्त्वेवं दृष्टव्याप्यादिसद्युक्तिविरुद्धत्वेन मृदब्रवीदित्यादेरप्रामाण्यप्राप्तिः । तथाऽपि न तद्विरोधपरिहारकत्वस्य सम्भ-
वति । तथा सति सर्ववैशिष्ट्ये विरोधकयुक्तिनिरासकत्वाभावेनास्याधिकरणस्यैतत्तदादान्तर्भावाभावाप्रसङ्गादित्यतस्तत्तुपादयन्नेव पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥
तदेवमिति ।

अ०—ततस्तस्मान्नमकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति ॥ युक्त्यागमाविरोधेन प्राप्तमन्नाभिधीयते ॥ बालरूढि विनैवापि विद्वद्रूढि-
समाश्रयात् ॥ तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः ॥ सन्ति तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ॥

सु०—सिद्धान्तमाह ॥ तत्त इति । वेदस्य युक्तेश्च निरवकाशत्वं तत् इति परायण्यति । तन्नामको मृदादिनामकः कश्चिदित्य-
स्मदाद्यतीन्द्रित्वमभिप्रैति । पुमांश्चतनोऽन्योऽस्मदादिलक्षणेऽन्तर्धानादिशक्तिमान्भवेत् । अस्यां श्रुतौ वस्तुत्वादिना प्रतिपाद्यत इति
शेषः । इतिशब्दस्य प्राप्तमित्यनेनान्वयः । प्राप्तं प्रमितम् । युक्त्यागमाविरोधेन्यथापत्तिं सूचयति । ततश्चायमर्थः । न मृदब्रवीदित्या-
दिवाक्यानां युक्तिविरोधेनाप्रामाण्यं वक्तव्यम् । अत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वात् । तथा च तत्पक्षीकारे हेतोरसिद्धेः । शब्द-
मात्रेण हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अचेतनमृदादिपक्षीकारे च प्रकृताविरोधात् । ननु कथं चेतेषु मृदादिशब्दप्रवृत्तिः । अभिधानशक्त्यति-
ब्रूमः । मृदाद्याभिमानित्वात् । पृथिव्यादिषु तदभिमतत्वेन मृदादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेतेऽभिमानिनः किमभिमतार्थव्यापिनस्तदेकदेशवृत्तयो-
वा । आद्येऽपि सदेहा विदेहा वा । आद्ये तदुपलब्धमसङ्गः । द्वितीये तेषामिन्द्रियाभावेन वक्तृत्वाद्यनुपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधात्तदवस्थयम् ।
तृतीये तद्वैयर्थ्यम् । तदनधिष्ठितप्रदेशवत् प्रदेशान्तरप्रवृत्तिसम्भवादिति । मध्यम् । व्यापकानां सदेहानामपि पिशाचादिवदन्तर्धान-
शक्तियोगाददृश्यत्वोपपत्तेः । नन्वेवं सति कल्पनागौरवमापद्येत । केषाञ्चिच्चेतनानां मृदाद्याभिमानित्वं ततस्तच्छब्दानां तेषु वृत्ति-

व्योपकृत्वं सदेहत्वमन्तर्धानशक्तिस्तत्परता च श्रुतिरित्यनेकस्य कल्प्यमानत्वात् । मैवम् । अर्थोपचितः सर्वस्यास्य सिद्धत्वात् । श्रुतिर्हि
 मृदादीनां वक्तृत्वादिकं प्रतिपादयति युक्तिश्च तदभावम् । न च वास्तवो विरोधः सम्भवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । न चायं विरोधो
 विनैतत्कल्पनया शाम्यति । जडस्वीकारे युक्तिविरोधात् । अनभिमानिस्वीकारे च पृथक् शब्दशक्तौ प्रमाणाभावात् । अव्यापकत्वा-
 दधीकारे चोक्तानुपपत्तेः । न च श्रुतियुक्तयोरन्यतराप्रामाण्येनाथेतदुपपद्यत इति वाच्यम् । उक्तरीत्या द्वयोरपि निरवकाशत्वात् ।
 न हि परेणापि विद्वेषणैवागमाप्रामाण्यमभिधातुं युक्तम् । किन्नामोपपत्तिमाश्रित्यैव । तथा च कथं वेदप्रामाण्येऽपि न दीयते दृष्टिः ।
 तेदेवं युक्त्यागमविरोधेनास्यार्थस्य प्राप्तत्वाच्च किञ्चित्कल्पनागौरवमिति । नन्वेतदुत्सूत्रितं कथमुच्यत इत्यत आह ॥ अत्रेति ।
 इत्युक्तमेतत्सर्वमत्राभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रेऽभिधीयत इत्यर्थः । यद्वाऽत्राभिधीयत इति सिद्धान्तोपक्रम-
 वाक्यम् । तस्यैवं प्राप्ते सूत्रकृता समाधानमभिधीयत इत्यर्थः । एवं सूत्रमवतार्य तत इत्यादिना व्याख्यातमिति । यदुक्तं तन्नामक
 इति मृदादिशब्दवाच्यत्वं देवतायास्तदनुपपन्नम् । अयोगादनुपयोगाच्च । मृदादिशब्दाः स्वल्पचेतनैर्ब्रह्मैव रूढाः । न देवतायाम् ।
 लक्षणाश्रयणेनापि श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिर्भविष्यति । नापि वचनवृत्तिं सूत्रकृदाहेत्यत आह ॥ दालरूढिभिति । एते पृथिवीवरूपा-
 दयस्तत्तन्नामान एव सन्ति । तानि तानि मृदादीनि नामानि वाचकानि येषां ते तथोक्ताः । न तु तानि लक्षकाणीत्येवार्थः । सन्ति
 भवन्ति । अयोगपरिहारायोक्तं बालेति । अविद्वद्ब्रह्मभावेऽपि विद्वद्रूपसिद्धावात् । मृदादिशब्दास्तावदेवताविषया इत्यर्थापत्तिसिद्धम् ।
 मुख्यतासम्भव एव च जघन्यवृत्तिराश्रयणीया । न चात्र वाद्यक्रमस्तीति वैदिकप्रयोगादेव वाद्यकाभावसहितोद्धिद्रुहिरवगम्यते । यच्चोक्तं
 वचनवृत्त्यङ्गीकारः प्रकृतानुपयोगीति तत्परिहारार्थोक्तं तत्तन्मृदादिवस्त्वभिमानिन इति । अयमर्थः । मृदादिशब्दानां चेतनविषयतामात्रेण
 प्रकृतविरोधशान्तावपि वस्तुस्थितिं विजिज्ञापयिषता सूत्रकारेण व्यपदेशस्त्विति तुशब्देन मुख्यवृत्तिः सूचिता । तत्रोपपत्तिज्ञानन्याया-
 भिमानीति चोक्तम् । अन्यथा चेतनव्यपदेश इत्यवश्यम् । अभिमानी स्वत्वभिमतस्य सत्तादेः प्रयोजकः । ततश्च तदधीनत्वादिति

न्यायेन स एव तन्मुख्यार्थ इति । तदेतदस्माभिः सूत्रं व्याकुर्वद्भिरभिहितमिति । नन्वत्र तन्नामक इत्येकवचनं प्रक्रम्य तत्तन्नामान इति बहुवचनप्रयोगो किञ्चिमित्तम् । तथा भाष्येऽपि । अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते । तासां चेत्यादि । उच्यते । अत्राभिमानिव्यपदेश इत्यभिमानशब्दो हेकवचनान्तः समस्तः । व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वात् । न हि बहूनामेको व्यपदेश इति स्रभ्यवति । उत्तरसूत्रे चैकवचनमेव । अतो यथा सूत्रं प्रथमं व्याख्यातम् । अथेदानीं प्राणसंवादादिघटनाय जाताविदमैकवचनमित्याशयवता बहुवचनं प्रयुक्तमिति । अभिमानिनां प्रादेशिकत्वविदेहत्वयोर्वैयर्थ्यवक्तृत्वाद्यनुपत्ती । व्याप्तानां सदेहत्वेऽनुपलम्भबाध इत्येतत्परिहाराय विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रखण्डं काश्चिदन्य इति तात्पर्यतो व्याख्यातम् । तत्प्रपञ्चयति ॥ तेषामिति । विशेषेणातिशयेन । अन्येभ्योऽस्मदादिभ्यः । व्याप्तिश्चोच्यत इति तात्पर्यतो व्याख्यातम् । यद्यप्येतत्सर्वमर्थपर्यवैव लब्धम् । अन्यथा विरोधशान्तौषापर्यवसानात् । तथाऽप्युच्यत इति पृथिव्याद्याभिमानिन्य इत्यागममयत्र संवा (दय) दिनं दर्शयति । यद्यप्यत्राकाङ्क्षानुसारेण व्याप्तिमादाबुक्त्वा शक्तिविशेषोऽनन्तरमभिधातव्यः । तथाऽप्यव्याच्यतरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य प्रवृत्तं सूत्रमनुगच्छता क्रमो भग्नः ।

टि०—तत इत्यादेः सिद्धान्तग्रन्थत्वज्ञापकाभावादाह ॥ सिद्धान्तमाहेति । मूले तत इत्याद्यनेकशब्दग्रहणानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारार्थं न तदिति भावेन प्रकृतोपयोगितया तत इत्यादि व्याचष्टे । वेदस्येत्यादिना । कथमेतेषां विशेषणानां प्रकृताक्षेपपरिहारकतयत आकाङ्क्षक्रमेण तं दर्शयितुं प्रतिजानीते ॥ ततश्चेति । मूले चेतनस्य मुदादिनामकत्वस्य प्रकृतोपयोगं तावद्दर्शयति ॥ न मुदब्रवीदित्यादीति । चेतनविषयत्वेऽपि कुतो न शुक्तिविरोध इत्यतः किमत्र विरोधत्वेनोक्तशुक्तिश्चेतनपक्षिकेत्यभिमतं किंवाऽचेतनपक्षिकेति विकल्पं मनसि निधायद्य दूषयति ॥ तथा चेति । चेतनेषु जडत्वावान्तरजातिरूपमृत्त्वादेरभावाच्चेतनमात्रनिष्ठस्य दृष्टान्तेऽभावादिति भावः । ननु न मृत्त्वादिकं जातिविशेषरूपं दृष्टान्तमात्रानुगतं न वा चेतनमात्रानुगतं यत्किञ्चिद्धेतुतया विवक्षितं येनोक्तदोषो भवेत् । किञ्चाम मुदादिशब्दवाक्यत्वरूपमेव । तच्च पक्षे दृष्टान्ते चाविशिष्टमिति नासिद्धिसाधनवैकल्ये इत्यत आह ॥ शब्दमात्रेणेति । शब्दस्यान्यमात्रेणैकसाध्यसाधकत्वे इत्यर्थः ॥ अति-

प्रसङ्गादिति । वागादीनामपि गोत्वेन शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यचेतनपक्षिकेति द्वितीयः । तत्रासिद्ध्याद्यभावादित्यतस्तर्ह्युदाहृत-
 युक्तेरचेतनमृदादीनामवकृत्यादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतेः चेतनस्य मृदादेर्वकृतत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतियुक्तयोर्भिन्नाविषयकत्वेन परस्परवार्तानभिज्ञतया
 नोदाहृतयुक्तेः प्रकृतवेदप्रामाण्यविरोधकत्वमित्याशयेन तं दूषयति ॥ अचेतनेति । अचेतनपक्षत्वे प्रसिद्धमृदादेः सिद्धान्ते वकृतत्वाधानङ्गीकारा-
 स्तिष्ठसाधनमित्याहाचेतनेतीत्यप्याहुः । मूले तन्नामकत्वोपपादकानुक्तिदोष इत्यतोऽभिमानाति सौत्राभिमानिपदसूचितयुक्त्यैव तदुपपादनेनेप-
 पादकयुक्त्यन्तरानपेक्षत्वात् तदनुक्तिदोष इत्यभिप्रेत्य तस्मैचितयुक्त्या तदुपपादयितुं तन्नामकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । मृदादि-
 शब्दानां रूढशब्दत्वाप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वेन रूढ्या मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवदचेतनप्रतिपादकतया तन्नामकत्वसम्भवेऽपि चेतनेषु मृदादिरूपप्रवृत्ति-
 निमित्ताभावेन तदपेक्षप्रवृत्तीनां मृदादिशब्दानां रूढ्या तस्यातिपादकत्वानुपपत्तेर्न तन्नामत्वमुपपद्यत इत्याशयः । तद्वत्त्वस्यैव तदधीनतयाऽपि शब्द-
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य स्वातन्त्र्यं तद्वत् चेत्यादिना पूर्वत्र व्यवस्थापितत्वात् । मृदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य मृदादेश्चेतनगतत्वाभावेऽप्यचेतनगतमन्वादे-
 श्चेतनाधीनत्वेन स्वातन्त्र्यरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनेष्वपि सत्त्वेन न तदपेक्षप्रवृत्तिकानामपि मृदादिशब्दानां रूढ्या चेतनप्रतिपादकत्वोप-
 पत्तेस्तन्नामत्वं युक्तमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अभिधानेति । भवेदेवं यदि प्रसिद्धमृदादिगतमन्वादेश्चेतनादेरधीनत्वं स्यात् । तदेव वृत्त इत्यतस्तेषां
 मृदाद्याभिमानित्वेन मृदादिगतमन्वादेश्चेष्टविनियोगाहत्वेन स्वतया चेतनानां तत्र स्वातन्त्र्योपपत्तेरित्याशयवानाह ॥ मृदादीति । तर्हि
 प्रसिद्धमृदादिप्रतिपादकत्वाभावात्तत्र प्रयोगानुपपत्तिरित्यतो मृदादिशब्दवाच्यदेवतासम्बन्धानिमित्तक रूढ्यादिनाऽमुस्यतया जहप्रतिपादकत्वस्याङ्गी-
 कारात् । जडेष्वपि युक्तैव मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ पृथिव्यादिञ्चिति । ननु तथाऽपि भाष्ये कश्चिदन्य इत्यंशवैयर्थ्यम् । न चाभि-
 मानिदेवतानामस्मदाद्यतीन्द्रियत्वान्तर्धानशर्कितमन्वत्प्रतिपादकत्वात्तस्य न तादिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाभिमानिदेवतोप-
 लम्भप्रसङ्गपरिहारार्थत्वात्तस्य न तादिति वाच्यम् । अभिमानिदेवतानां विग्रहरहितत्वैकदेशवृत्तित्वयोरपि सम्भवेन तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशा-
 दित्यतस्तत्पक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशोऽपि तस्य सिद्धान्त्याभिमतत्वात्तदभिमतव्याप्तिवसन्देहत्वपक्षे तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरे

दूषणोपदर्शनपूर्वकं विग्रहवत्त्वव्यापित्वपक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गमुत्थाप्य तत्परिहारकतया तमंशं योजयितुमत्र सम्भावितविकल्पानुपदर्शयति ॥
नन्विति ॥ किमभिप्रेतेति । अभिमन्यमानेत्यर्थः । तेषां विदेहानामभिमानिनाम् ॥ इन्द्रियाभिवर्तेति । इन्द्रियाणां देहाश्रितत्वेन देहाभावे
तदयोपादिति भावः ॥ वक्तृत्वाद्यनुपपत्ताविति । अन्यथाऽकरणक्रियोत्पादप्रसङ्गादिति भावः ॥ तृतीय इति । द्वितीयत्वेऽप्यप्य पक्षस्यो-
क्तरीत्या द्वेधा विकल्पितप्रथमापेक्षया तृतीयत्वमित्यभिप्रेत्य तृतीयत्वमिति ज्ञेयम् ॥ प्रदेशान्तरेति । तदधिष्ठितप्रदेशान्तरेत्यर्थः । आद्येऽप्याद्य-
मङ्गादित्यस्य कश्चिदन्य इति भाष्यरूपण्डाभिप्रेतयुक्त्या तत्पक्षदोषं परिहरति ॥ भवमिति । युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमित्यर्थोपेत्योक्तस्य प्रमेयस्य
प्रमितत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य करुणनागौरवदोषपरिहारार्थवान्न तादिति भावेन तद्यावत्तया तदेकशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेवमिति । कल्पना-
गौरवमेवोपादयति ॥ केषाञ्चिदित्यादिना ॥ वस्तुविकल्पपक्षेति । वस्तुनो मृदादेकवदृत्वतदभावरूपविरुद्धाकारद्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ एत-
त्कल्पनयेति । सर्वस्यास्य कल्पनयेत्यर्थः । अव्यापकत्वादित्यादिपदेन विदेहस्वप्निहः ॥ उक्तानुपपत्तेरिति । अव्यापकत्वपक्षे तदनापिष्ठित-
प्रदेशवत्प्रदेशान्तरस्यापि प्रवृत्तिसम्भवात्तद्वैयर्थ्यम् । विग्रहरहितत्वे चेन्द्रियरहितत्वेन वक्तृत्वद्युपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यमित्युक्तदोषापत्ते-
रित्यर्थः । तथाऽपि भाष्ये तत् इत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो युक्त्यागमरूपप्रमाणद्वयस्यानवकाशत्वद्योतनार्थत्वात् तद्वैयर्थ्यमित्यतो युक्त्येति भावेन तन्निर-
वकाशत्वद्योतनस्यापि प्रयोजनमित्यतोऽर्थापत्तेरन्यथापपन्नत्वेनाभासत्वशङ्कापरिहारस्तस्योजनमित्याभिप्रेत्यान्यथोपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ न
चोति । उपपद्यते विरोधस्यावारतत्वमिति शेषः ॥ उक्तरीत्येति । प्रमितिर्व्याप्तिपक्षधर्मताकत्वेन युक्तोन्निरवकाशत्वं विलक्षणत्वाधिकरणसिद्धान्तो-
क्तरीत्या वेदस्य तदित्यर्थः ॥ न दीयते दृष्टिरिति । वेदप्रामाण्येऽप्यतीताधिकरणे दृढतरोपपत्तेर्दृशितत्वादित्यर्थः । तथाऽप्यत्राभिधीयत इति
भाष्यसूत्रवैयर्थ्यमित्यत उक्तरीत्यर्थस्य सूत्रारूढत्वप्रदर्शनार्थं तादिति भावेन किं सूत्रारूढत्ववर्णनेनपीत्यतो भाष्यस्योक्तत्वशङ्कानिरासस्तत्रयो-
जनमित्याशयवानुसूत्रत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेतादिति । इतिशब्दस्य न केवलं प्राप्तमित्यनेन सम्बन्धः किञ्चामत्राभिधीयत इत्यनेनापीत्य-
भिप्रेत्योक्तसर्वपरतया तं व्याचष्टे ॥ इतीति । इतिशब्दस्यत्रेत्यनेनाप्यन्यत्वरूपनायामपरितोषास्यस्थान्तमाह ॥ यद्वेति । सिद्धान्ताभिधानप्रति-

शारूपतया स्पष्टप्रतिभासस्यात्रेत्यादिग्रन्थस्योक्तार्थस्य सूत्रारूढत्वकथनपरस्वाश्रयणं क्लिष्टमित्याशयेन वाऽऽह ॥ तस्येति । सिद्धान्तोप-
 क्रमवाक्यस्येत्यर्थः । अस्य चेत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं प्राप्त इत्यपि पाठः । तत्रात्रेत्यनु-
 वादेनैवं प्राप्त इति व्याख्यानमित्यवधेयम् । ननु तन्नामक इति मृदादिनामकताया उक्तत्वात्तस्यातिपादकोत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ततन्नाम-
 कत्वाक्षेपसमाधानार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदाक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ यदुक्तमिति । अयोग्यमुपपा-
 दयति ॥ मृदादीति । तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः ॥ न देवतायामिति । देवतासु मृदादिशब्दानां प्रयोग-
 प्रत्ययप्राचुर्याभावादिति भावः । अनुपयोगमप्युपपादयति ॥ लक्षणेति । श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिहेतुभूतस्य श्रुतेश्चेतनविषयत्वस्य मृदादिशब्दानां
 देवतासु वचनवृत्त्येव तत्र लक्षणयाऽप्युपपत्तेरिति भावः । ननु सूत्रकृतवचनप्रवृत्तेस्त्वत्वात्तद्व्यावृत्तौ भाष्यकारस्य वृत्त्युक्त्यनुपपत्तिरित्यतो भवेदेवं कथ-
 निचद्यदि सूत्रकृता वचनवृत्तिरुक्ता स्यात् । न चैतदस्ति । अभिमानिव्यपदेश इत्येवोक्तत्वेन तज्ज्ञापकपदाश्रवणादित्याह ॥ नापीति । तथा च सूत्रार्थ-
 कथनरूपत्वाभावादविद्वत्परमित्याभिप्रेत्याह ॥ एवार्थ इति । एवशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ अयमेति । पूर्वपक्षिशङ्कितयोगेत्यर्थः । विद्वद्रूढिसमाश्रयादित्युत्तरत्र
 श्रवणाद्वा लपदमविद्वत्परमित्याभिप्रेत्याह ॥ अविद्वद्रूढ्यभावेऽपीति । नन्वत्र भाष्ये आचक्षत इत्यादि विद्वद्रूढिसाधकप्रमाणानुक्त्या चेतनेषु भृदादि-
 शब्दानां विद्वद्रूढ्यसिद्धेस्तद्भावनिरूपणं भाष्यकारियमयुक्तमित्यतो नाचक्षत इत्याद्युक्तिरेव तत्साधिका किन्तु बाधकाभावसहकृतौ वैदिकप्रयोगास्त-
 स्य च प्रकृते सद्भावान्तेन विद्वद्रूढिसिद्धिः स्यादेवेत्याह ॥ मृदादिशब्दास्त्वित्यादिना । सिद्धमिति । अन्यथा प्रकृतविरोधशान्त्यसम्भवात्तद्व्य-
 वैदिकप्रयोगसिद्धिरिति हृदयम् । मुख्यसम्भव एवेति । मुख्यवृत्त्यसम्भव एवेत्यर्थः । गड्गायां घोष इत्यादौ तथा दर्शनादन्यथा गड्गायां मत्स्य
 इत्यादावप्यमुख्यवृत्त्याश्रयणप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु तद्व्यत्र गड्गायां घोष इत्यादाविव बाधकवशादेव जघन्यवृत्त्याश्रयणमित्यतो वैषम्येन परि-
 हरति ॥ न चात्रेति । श्रुतियुक्तिविरोधिशान्तिरूपेत्यर्थः । सूत्रकृत एवमत्राभिप्रायकत्वमेव विपक्षे बाधकोपदर्शनेन स्पष्टयति ॥ अन्यथेति । अ-
 वश्यमिति । आवश्यकत्वाद्वाववाच्चेति भावः । देवतासु मृदादिशब्दानां मुख्यवृत्तिज्ञापकोपपत्तिज्ञापकत्वमभिमानिपदस्योक्तम् । तत्राभिमानिपद-

शापिता का सावुपपत्तिरित्यतः स्वातन्त्र्यरूपेणाह ॥ अभिमानां सखिवति ॥ अभिमतेति । अभिमन्यमानेत्यर्थः । अस्तु स्वातन्त्र्यं तथाऽपि कथं तच्छब्दानां तत्र मुख्यत्वमिष्यत आह ॥ ततश्चेति ॥ अनेति । अनुव्याख्यान इत्यर्थः । उपक्रमानुसारेणोत्तरत्रायेकवचनस्यैवोत्तरानुसारेण पूर्वमेवा बहुवचनस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वेन प्रथमैकवचनप्रयोगस्योत्तरत्र बहुवचनप्रयोगस्य प्रयोजनविशेषापेक्षत्वेन तदभावेऽसम्भवादिति भावः । नन्वेतद्वैचित्र्यस्य यादृच्छिकत्वेन प्रयोजनानपेक्षत्वाच्च तदभावो दोषयोरुक्तो भाव्येऽप्येवमेव वैचित्र्याश्रयणेन यादृच्छिकत्वस्यरूपनान्यत्वात्तादिस्य शब्देनाह ॥ तथा भाष्येति । व्यपदिश्यत इत्येकवचनं प्रक्रम्यत इति शेषः । तासां चेत्यादिपदेन बहुवचनप्रयोगो किञ्चिन्नामित्यत्र परिश्रहः । एकवचनान्त इति । अभिमानिनो व्यपदेश इत्येकवचनान्त इत्यर्थः । नन्वभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तः । समस्त एवाभिमानिशब्दः किं त्वान्त इत्यत एकवचनान्तविग्रहस्य ग्राह्यतायां नियामकमाह ॥ व्यपदेशशब्दस्येति । तथा च तेन व्यपदेशस्यैकत्वसिद्धेरुक्तवचनान्तविग्रह एवाश्रयणीय इत्यर्थः । व्यपदेशैकत्वेऽपि बहुवचनान्त एव विग्रहेऽस्त्वित्यत आह ॥ न हीति ॥ एकवचनमेवेति । दृश्यत इत्येकवचनमेवेत्यर्थः ॥ व्याख्यानं तमिति ॥ तन्नामको मृदाद्यभिमानिन्देवतेति । अत्र भाष्ये च व्याख्यानमित्यर्थः । प्रमाणसंबन्धाद्विद्वन्नायेति । दृष्टिव्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितैजस इत्यादिप्रमाणसंबन्धस्यादिपदादाप औषधयो ग्रावाणः प्राणा इत्यादौ श्रुतबहुत्वस्य च घटनायेत्यर्थः । प्राणसंबन्धादिति क्वचित्साठः । तत्र प्राणा अहं श्रेयसि व्यूढिर इत्युक्तप्राणसंबन्धस्यादिपदात् प्राणा इत्युक्तबहुत्वस्य घटनायेत्यर्थो बोध्यः ॥ जातामिति । जातिरूपकार्यविदक्षणां द्वेकयोरिति सूत्रविहितमेकवचनमित्यर्थः । समुदायापेक्षामिदमेकवचनमिति टीकायाः प्रकारान्तरत्वाच्च तद्विशेष इति हेतुम् । केचित्तदाहर्तानुत्तरोधेनात्र जातिपदं समुदायपरमित्याहुः ॥ इदमिति । अभिमानिनो दृश्यत इति च पूर्वोत्तरसूत्रगतमित्यर्थः ॥ बहुवचनमिति । तत्तन्नामान्तराणां चेति बहुवचनमित्यर्थः ॥ प्रयुक्तमिति । अनुव्याख्यानभाष्ययोरिति शेषः । पूर्वं गतार्थतामुत्तरग्रन्थस्य परिरिति ॥ अभिमानिनामिति ॥ व्याख्यातमिति । एकदेश इति शेषः ॥ तत्प्रपञ्चयतीति । प्रपञ्चकत्वं चास्य व्याख्यातानुगतिपदार्थभूता व्याप्युक्त्या दृष्टव्यम् । ननु शक्तिरित्युह्यति व्याप्तिश्च प्रतिष्ठिततीत्येतावतैव तस्य प्रपञ्चनसिद्धेरुच्यत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । न चोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वप्रातिपदनार्थमेतदिति वाच्यम् ।

अर्थापत्त्यैव तस्य सिद्धत्वादित्याक्षिपति ॥ यद्यपीति ॥ आगममप्यत्रेति । तथा च प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य दाढ्यार्थं प्रमाणसंबादोपदर्शकमिदमिति भावः । ननु भाष्यकारीयं विशेषोक्त्यनन्तरं व्याप्यभिधानमसङ्गतम् । अभिमतार्थव्याप्युक्त्यनन्तरमेव सन्देहानां तेषामनुपलभ्यानुपपत्तिशङ्को-
 देयनाकाङ्क्षानुसारेण व्याप्युक्त्यनन्तरमेव विशेषाभिधानस्य श्लिष्टत्वात् । न च विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रानुसारेण भाष्यकारीयमाकाङ्क्षाक्रमभङ्गे-
 नोक्तविधमभिधानमुपपन्नमिति वाच्यम् । सूत्रेऽप्युक्ताकाङ्क्षाक्रमानुरोधेनानुगतिविशेषाभ्यामित्येव वक्तव्यतया तत्राप्युक्तक्रमभङ्गेनोक्तौ निमित्ता-
 भावेन तदनुरोधेनापि भाष्यकारीयाभिधानस्य सम्प्लस्योपपन्नत्वात्तदनुरोधेनाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्य प्रथममभिधानं भाष्यकारीव-
 निमित्तविशेषसद्भावेन सूत्रकारीयविशेषानुगतिभ्यामिति निर्देशस्योपपन्नत्वात्तदनुरोधेनाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्य प्रथममभिधानं भाष्यकारीव-
 मुपपन्नतरमित्याशयेन परिहरति ॥ तथाऽपीति । यद्यपि समुद्राभ्रादूष इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेनाल्पाचूतरस्य पूर्वाभिचारविधायकं शास्त्रमनित्यमित्या-
 करे स्थितं तथाऽपि तन्नित्यत्वमभ्युपगम्येदं समाधानमिति द्रष्टव्यम् ।

अ०—इयामिच्छोक्तानुसारेण दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव द्युत्पत्तिः शास्त्रालिङ्गतः ॥ द्युत्पत्तिः सा
 बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत् ॥ दृढद्युक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ २-१-३ ॥

सु०—ननु च पृथिव्याद्याभिमानिन्य इति वाक्यं कथमुपादेयम् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । उत्क्रान्तिगत्यागती-
 नमिमत्याद्याणामिसृत्रेणाचिन्त्यशक्तः सर्वगतत्वस्य च विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ उक्तानुसारेणेति । आत्मनि चैवमित्याद्युक्तानु-
 सारेण शक्तिव्यभिच्छोच्यत इत्यन्वयः । स्यादयं विरोधो यदि शक्तिव्यभिश्च निरवधिकाऽत्रोच्यते । न चैवम् । प्रमाणान्तरानुसारे-
 णान्तर्धानादिशक्तेरभिमतार्थव्याप्तेः प्रतिपाद्यताङ्गीकारादिति । एवमसमाद्यपेक्षयाऽभिमानिनामुपलभमङ्गीकृत्य तद्वाधः परिहृतः ।
 इदानीमसिद्धश्चासावित्याह ॥ दृश्यन्ते चेति । अधिकारिभिरन्तर्हितार्थदर्शनसमर्थैर्योगिभिः । एतच्च भाष्योदाहृतस्मृतिसिद्धम् ।
 एतेन दृश्यन्ते चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ये तु मीमांसकं मन्या विग्रहवर्ती देवतां न सहन्ते तेऽप्यनेनैव निरस्ता भवन्ति ।

अर्थोपपत्त्या प्रत्यक्षेण च तत्सिद्धेः । समर्थितं चागमानां सिद्धार्थे ग्रामाण्यम् । अनुपलम्भोऽनेकत्र युगपत्सन्निधानं च शक्तिविशेषादुप-
पद्यते पिशाचादिवत् । न च पिशाचादयोऽपि न सन्ति । मन्त्रौषधादिनाऽऽमदादिधिरसुपलभ्यमानत्वात् । अर्थक्रियया संबोदेन च
प्रामाण्यापपत्तेः । वक्ष्यति च सूत्रकारो देवादिवदित्युक्त्वा तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्यापि लोक इति । किञ्चेन्द्राग्रिकरणादिपदं कस्यचिद्वाचकं
पदत्वात् । गोपदवत् । न चाचेतनमात्रे तत्प्रयोगोऽस्ति । न च चेतनो भुक्तः प्रलीनो वा तद्वाच्यः । जगद्धापासम्बन्धिन्यपि प्रयो-
गात् । न चासौ विग्रहविधुरः सम्भवतीत्यलम् । ननु तथाऽपि मृदव्रवीदित्यादिवेदस्याबोधकत्वलक्षणप्रामाण्यं दुर्निवारणम् । तथा हि ।
यद्यपि वाक्यतापन्नानि पदानि वाक्यार्थं पदार्थानामन्योन्यसंसर्गोविशेषरूपमपूर्वमेवावगमयन्ति । तथाऽपि पदार्थैर्वैच्यवाचकभावयरूप-
सम्बन्धप्रतिलक्षणां व्युत्पत्तिमपेक्षन्ते । अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां तथाऽन्वधारणात् । न च मृदादिशब्दानां पृथिव्यादिषु देवतासु व्युत्पत्ति-
स्सम्भवति । सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वात् । प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्च देवतायाः प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वात् । लिङ्गाभिवेदानु-
मानयोगात् । न च शब्दतत्तदवगमः । सत्यां व्युत्पत्तौ शब्दतो देवतावगमः सति च तस्मिन्व्युत्पत्तिरिति परस्परश्रयत्वात् । न च
शब्दविशेषस्यागृहीतसङ्गतिस्वरूपैव बोधकत्वम् । अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । यद्यपि दृश्यते चेत्पुनरितम् । तथाऽप्यसमृद्धादीनां व्युत्पत्त्यनु-
पत्तिरेव । देवतादर्शनं च योगिनां वेदार्थज्ञानोत्तरभावनाजन्यमङ्गीक्रियत इति न व्युत्पत्तिहेतुः । लक्षणाऽपि वाच्यार्थदर्शनं विनाऽनुप-
पन्नैवेत्यत आह ॥ शास्त्रोक्तोति । चशब्दोऽयर्थः । एवशब्दः सामर्थ्याच्छास्त्रशब्देन सम्बन्धनीयः । शास्त्रैकसमाधिगम्यवस्तुनो
इति । प्रत्यक्षाद्यगम्याया अपि देवताया इति यावत् । वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति मृदादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वमतिपत्तिरित्यर्थः ।
युज्यत इति शेषः । अनेन चैवशब्दस्य सम्बन्धः । शास्त्रलिङ्गतस्तज्ज्ञानसम्भवादिति शेषः । यद्वा शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि शास्त्रलिङ्गतोऽ-
धिगतिस्सम्भवाच्चशब्दस्य व्युत्पत्तिर्युज्यत इति योजना । देवताया इति वक्तव्ये शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेति वचनं शङ्कानुवादरूपम् । शास्त्र-
मेव लिङ्गं शास्त्रलिङ्गम् । मृदव्रवीदित्यादिशास्त्रादेवोपपत्तिविरोधसहितान्यमृदादिशब्दवाच्यतयैव देवतास्वरूपमवगम्यत इति । यद्वा

शास्त्रं तैस्तैः प्रणीतं तत्सद्भावे लिङ्गम् । न हि वेदान्तद्वयार्थं वक्तारमन्तरेणोपपद्यतं । ततश्च वचनलिङ्गानुमिते वक्तारि वृद्धैरन्या-
 न्यति मृदादिशब्दाः शक्यव्युत्पादनाः । यद्वा शास्त्रं शासनम् । वर्षणाद्युपलक्षणमेतत् । न हि वर्षणादिक्रिया विकर्तृका सम्भवति ।
 तथा च तस्याऽनुमिते कर्तारि शक्यत एव वृद्धैः शब्दो व्युत्पादयितुम् । अथवा शास्त्रोक्तं लिङ्गमव्यभिचारितो धर्मः शास्त्रालिङ्गम् ।
 पाशहस्तत्वसहस्राक्षत्वादिशालोक्ततत्तद्देवतालक्षणान्युपादाय व्युत्पादयं शक्यमेव । यथा खलु लोके यथा मुहुरस्तथा मुहुरपणीं यथा माष-
 स्तथा माषपर्णी दीर्घग्रीवादिमान्यशुरुष्टू इति लक्षणान्युपादाय मुहुरप्यादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते तथा यः पाशहस्तत्वादिमान्तोऽवदि-
 शब्दार्थ इति व्युत्पादनं सुकरमेव । पाशादिशब्दास्तु लोकात् एव गृहीतसङ्गतयः । समासस्य वाक्यत्वेन व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति न
 कश्चिद्विरोधः । न केवलं मृदादिशब्दानामयं व्युत्पत्तिप्रकारः । किन्नामातीन्द्रिये धर्मोदावपि । ततश्चैवं वेदप्रामाण्यमाक्षिपतोऽतीन्द्रि-
 यार्थव्यवहारमात्रविलयप्रसङ्ग इति सूचयितुं शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेति सामान्येनोक्तम् । एवं तर्हि कुटिलिकेयं व्युत्पत्तिर्दुर्बला । साक्षा-
 त्कृते तु मृदादावेष प्रबला । ततश्च देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्युक्तम् । किन्तु मृदादीनामेव । व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्प्रतिपादनस्ये-
 त्यत आह ॥ व्युत्पत्तिरिति सति । या विदितशब्दशक्तिभिर्दृष्टैः शास्त्रालिङ्गतः सम्पादिता । भवैरविदितशक्तिभिर्व्युत्पादिता
 व्युत्पत्तिर्भूखिव्युत्पत्तिः । हिशब्दो हेतुमुच्यते । न हि व्युत्पत्तिविषयस्य परोक्षत्वमपरोक्षत्वं च व्युत्पत्तेर्दौर्बल्ये प्राबल्ये च कारणम् ।
 अपि तर्हि व्युत्पादकस्य शब्दशक्तितत्त्वज्ञत्वम् । तदनुसारेण व्युत्पादनं प्राबल्ये । अन्यत्तु दौर्बल्ये अन्यथैरण्दे साक्षात्कृते चन्दन-
 शब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रबला । लिङ्गतो ज्ञापितचन्दनं दुर्बलेति स्यात् । अस्ति चेदं कारणं प्रकृत इतीयमेव प्रबला नेतरेति । यद्यस्मा-
 देवं तस्मात्तन्नामान एवैत इति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वेतदयुक्तम् । यद्युक्तिविरोधेन वेदस्य स्वार्थात्मन्यवयवम् । तस्य सकलप्रमाण-
 पेक्षया प्राबल्यात् । यत्कश्चित्स्वार्थात्मन्यवयवं तदुपजीव्याविरोध एव । न चात्र तथेत्यत आह ॥ इहेति । विरोधे वेदस्येति शेषः ।
 अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रचयावनस्यायुक्ततां बततः कोऽभिमान्यः । किं विरुद्धयोरैव प्रामाण्यमुतामयविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यं नाद्यः ।

वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । व्याप्तिपक्षधर्मात्तेषां यास्तदयोगात् । कथं तद्वृत्तिव्यविरागे त्वित्याद्युक्तमिति चेत् । उपलक्षणत्वे-
नोति ब्रूमः । उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव वाचकम् । किन्तु प्रबलत्वेन तद्यदि शुक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न वायकृतमिति ।
यद्वाऽधिकरणोपाधिमेव नह । न केवलमत्रोदाहरणे । किन्तु सर्वत्रापि वेदवाक्ये प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मात्तद्युक्तिविरागे सतीदृश एवा-
न्यार्थस्वीकारेण विरोधपरिहारो न्यायः प्रकारो द्रष्टव्य इति ॥ २-१-३ ॥

टि०—उक्तानुसारेणेति भाष्यसङ्ग्रहस्यानर्थक्यमाशङ्क्योच्यत इत्युपदर्शितागमसंवादानुपत्तिरङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदनु-
पपत्तिरङ्कमुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ विरुद्धत्वादिति । अभिमानिदेवतास्त्विति शेषः । आत्मानि चैवं विचित्राश्च हीत्यत्राचिन्त्यशक्तोर्भावन्ः त्र-
निष्ठत्वस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति जीवाणुव्यय च समर्थनेनात्रोच्यमानस्य देवतानामचिन्त्यशक्त्यादिमन्त्रस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । काश्चिदन्य
इत्यदृश्यत्वाभिधानाद्दृश्यन्त इति तद्विरुद्धा कथं दृश्यत्वोक्तिर्भाष्यकाराणामित्यत आह ॥ एवमिति । तथा चास्मदाद्येष्वप्युपलम्भोक्तौ पूर्वो-
त्तरविरोधप्रसक्तत्वापि योगिनः प्रयुपलम्भोक्तौ नैतत्प्रसवितरिति भावः । अनुपलम्भमङ्गीकृत्येति देवताद्येष्वप्युपलम्भोक्तत्वापि न विरोधः पूर्व-
स्याङ्गीकारवादस्य च वस्तुतत्त्वकथनरूपत्वादिति सूचितम् ॥ उदाहृतमिति । पृथिव्याद्याभिमानिन्य इत्युदाहृतस्यार्थः । तत्र दृश्यन्ते मुनिभिश्च ता
इत्युक्तेरिति भावः । दृश्यन्त इत्यादिभाष्यस्योत्सृज्यं परिहरति ॥ एतेनेति ॥ ये त्विति । चतुर्थ्यन्तराब्दस्यैव देवतात्वात्तास्य च जडत्वाच्च
विग्रहवत्त्वं देवताया इत्याशयः ॥ अर्थोपपत्तेरिति । युक्त्यागमविरोधसूचितार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेणेति । दृश्यते चेत्तु चारसूत्रोक्तप्रत्यक्षेणेत्यर्थः
॥ तत्सिद्धेरिति । विग्रहविशिष्टचेतनरूपदेवतासिद्धेरित्यर्थः । ऐन्द्रादियगरोषधवादतन्मन्त्रेषु विग्रहविशिष्टस्यैवेन्द्रादेस्तत्तद्वागादिना प्रतीतिरस्त-
त्वेन विग्रहविशिष्टचेतनस्यैव देवतात्वसिद्धेः न चतुर्थ्यन्तराब्दस्य देवतात्वं युक्तमित्यभिप्रेत्य कार्यपरत्वादागमस्य न सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमिति न
मन्त्रार्थवादादिना तत्सिद्धिरिति शङ्कामुक्तस्मरणेन परिहरति ॥ समर्थितं चेति । कार्यता च न काचित्स्यादित्यादिनेति शेषः । न च मन्त्रा-
र्थवादादेरनुष्ठेयप्रकाशनस्तुत्यादिपरत्वात्कथं तत्र प्रामाण्यमिति वाच्यम् । विरोधाभावेऽपि स्वार्थपरत्वाभावेऽतिप्रसङ्गेन विशिष्टदेवतापरत्वात्

न्याय्यत्वात् । न च देवादयो न शरीरिणो मातापितृरहितवाद्धवदित्यनुमानं तत्र बाधकमिति बाधकाभावोऽसिद्ध इति बाध्यम् । तस्य युका-
दावनैकान्तिकत्वेवाभासतयाऽबाधकत्वादिति भावः । ननु विश्वहवत्त्वे ब्रह्मणुलम्भः । किञ्चैवं सति ऋत्विगादिवसन्निधानेन कर्माङ्गात्वं स्यात् ।
न च तदुच्यते । बहुषु श्राद्धेष्वेकस्य ब्राह्मणस्याङ्गाभावदर्शनेन बहुषु योगेषु युगपदेकस्येन्द्रादेः सन्निधानयोगादित्यतोऽन्तर्धानशक्तियोगेनानु-
पलम्भस्य शक्तिविशेषेण युगपदेकत्र ऋत्विगादिवसन्निधानेनाङ्गाभावस्य चोपपत्तेर्न दोषद्वयमपीत्याशयवानाह ॥ अनुपलम्भ इति । दुर्घटा
शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां किमु किमेवं परमस्य हरः प्रभोरिति ब्रह्मत्कामतेरिति भावः ॥ शक्तिविशेषादिति । यद्यप्यत्र
यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपद्ब्रह्मस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्थानिश्चताया एव युगपद्विप्रकृष्टानेकाङ्गापलम्भसाध्यनानेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकार-
सम्भवाच्चानेक्यागेषु ऋत्विगादिवसन्निधानापेक्षेयव वक्तुं युक्तमिति नानेकत्र युगपत्सन्निधानोपादानाय शक्तिविशेषाश्रयणमुचितम् । तथापीन्द्र-
आगच्छ हरिच आगच्छेत्यादिनाऽऽव्धानेन सन्निधानसिद्ध्या स्वस्थाने स्थिताया एव देवताया अनेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकर्तृत्वकल्पनायो-
गात् । युगपत्सन्निधानमङ्गीकृत्य तदुपपादकतया शक्तिविशेषाश्रयणमित्यवधार्यम् ॥ पिशाचादिवदिति । दैत्यरक्षः पिशाचका इत्युक्तपिशाचा-
नामत्र ग्रहणात्तेषां चांशतो व्याप्तिः सत्त्वादेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु मन्त्रौघ्यादिना तदुपलम्भस्य भ्रमत्वात्कथं तेन तस्मि-
द्धिरित्यत आह ॥ अर्थक्रियेति ॥ बध्यति चेति । देवादिवदपि लोक इत्यत्रेति शेषः ॥ जगद्ध्यापारसम्बन्धिन्यपीति । जगद्ध्यापारकर्तृ-
पारर्थः ॥ असाविति । जगद्ध्यापारकर्तृत्वार्थः । कर्तृत्वस्य शरीरत्वव्याप्यत्वेन तद्विवृतौ निवृत्त्यवश्यम्भावादिति भावः । नन्यशरीरस्यापि जग-
द्ध्यापारकर्तृत्वे बाधकाभावात्पिबिधुरोऽयं प्रसङ्गः कारकप्रयोक्तृत्वरूपत्वेऽपि कर्तृ-
त्वस्य प्रयत्नाविनाभूतत्वाप्रयत्नस्य चेच्छादिनाभूतत्वादिच्छायाश्च ज्ञानाविनाभूतत्वाहेहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनेनोद्दिहिनां च सुप्तप्रलीतानानदर्श-
नेन ज्ञानस्य च देहाविनाभूतत्वेनोत्तरोत्तरव्यापकनिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावेनाशरीरस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरिति तदर्थः । ननु शास्त्रोक्तवस्तुनश्चे-
त्युत्तरवान्वयगन्तव्यम् । न च व्युत्पत्त्युपपादनपरत्वाच्चानर्थक्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाप्रामाण्यपरिहारार्थं तदिति बाध्यम् । विग्रहादिमन्त्रे-

तन्वोपपदनमात्रेणैव युक्त्याविरोधासिद्ध्या तद्विरोधनिबन्धनाप्रामाण्यपरिहरस्य सिद्धत्वेन तदर्थतया व्युत्पत्त्युपपदनस्यानपेक्षितत्वादित्यतोऽप्योप-
कत्वाविपरीतबोधकत्वरूपेणाप्रामाण्यस्य द्वैविध्यद्विशिष्टचेतनविषयत्वोपपादनेन विपरीतबोधकत्वरूपेणाप्रामाण्यपरिहरसिद्धौ द्वैविध्यबोधकत्वरूपेणाप्रामाण्य-
परिहरासिद्ध्या तस्मिद्धवर्थं तदुपयोगिव्युत्पादनस्यावश्यकत्वाच्च तत्परोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा तद्योजयितुमवश्यकत्वेनाप्रामाण्यशङ्का-
मुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना । मृदन्नर्वादित्यादेवदस्य कुतो न स्वार्थबोधकतेत्यतस्तदुपायाभावादित्याभिप्रेत्यातोऽन्विताभिभाषित्वमित्यादुक्तारित्या
वावयतापन्नपदानामेव वाक्यबोधत्वस्थिते तेषां च प्रकृतेऽपि सत्त्वात्कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तिमपेक्षतादृशपदानामेव स्वाथबोधकत्वेन वा-
क्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्वबोधकत्वाभावाच्च तन्मात्रेण तदित्याह ॥ यद्यप्येत्यादिना । वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्वबोधकत्वोपपत्तेर्न व्युत्पत्ति-
विशिष्टानां तेषां तत्कल्पना युक्ता । तथा च कथं तदुपायाभाव इत्यतो सत्यामेवोक्तत्वरूपवैयर्थ्यबोधोपादसत्यां च तस्यां तद्वबोधो-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पत्तिविशिष्टपदानामेव तद्वबोधकत्वास्थित्या पदमात्रस्य तद्वबोधकत्वाभावादुक्त एव तदुपायाभाव इत्याशयेनाह ॥ अन्व-
येति । अस्तु तर्हि व्युत्पत्तिविशिष्टैरेव तैः प्रकृतेऽप्यर्थबोध इत्यतोऽत्र व्युत्पत्त्यसम्भवेन तद्विशिष्टपदानामेवात्राभावाच्च तैरप्यत्र तद्वबोध इत्याशये-
नाह ॥ न चेति । कुतोऽत्रैव व्युत्पत्त्यसम्भव इत्यतः ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितत्वाच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वेन तत्सत्त्वे ता-
धीनव्युत्पत्तेर्वक्त्यान्तरे सम्भवेऽपि प्रकृते सम्बन्धितत्वाच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानविहाज सम्बन्धिज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह ॥ सम्बन्ध-
ज्ञानस्येति । क्वचित्सम्बन्धस्येति पाठः । तत्र सम्बन्धिपरं ज्ञानरूपपरम् । ननु सम्बन्धिरूपशब्दस्य श्रोत्रिणा ज्ञातवै कथं तद्विग्रह इत्यतो न
यैत्किञ्चित्सम्बन्धज्ञानमात्रं ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने कारणम् । तथा सति वनस्पतिप्रत्यक्षमात्रेण वायुवनस्पतिसंयोगस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रमङ्गात् ।
किन्तु यावत्सम्बन्धिज्ञानमेव । तथा च शब्दज्ञानेऽपि प्रतिसम्बन्धिदेवताया अज्ञानेन सम्बन्धिद्वयज्ञानविहाज तत्सम्बन्धज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भ-
वतीत्याभिप्रेत्य कुतः प्रतिसम्बन्धिदेवताया अत्रानवगतिरित्यतस्तत्कारणाभावादिति भवेन तदवगतिकारणं किमत्र प्रत्यक्षमात्रमात्रं किंवाऽनुमानमथ
मृदन्नर्वादित्यादिरागम इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ छिद्भवेति । तृतीयमनूय

निषेधति ॥ न चेति । मृद्व्रवीदित्यादिशब्दः किं वचनवृत्त्या देवतोपस्थापक इत्यभिमतं किंवा लक्षणयेति विकल्पं मनसि निघायाधं दूयति ॥ सत्यामिति । न च व्युत्पत्तिहेतुभूतदेवतावर्तिनं तच्छब्दजन्याभ्युपगम्यते किन्नाम शब्दान्तरसाध्येति कथमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । शब्दान्तरस्य लक्षणया तदवगमकत्वे वक्ष्यमाणतत्त्वक्षोक्तदोषप्रसङ्गात् । वचनवृत्त्या तदवगमकत्वे तच्छब्दसङ्गतिग्रहोपयोगितया देवतागतेरवश्यं वाच्यत्वात्तस्या वाचकशब्दान्तराद्यत्वेऽनवस्थाप्रसक्त्या तच्छब्दाद्यत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसक्त्या मृदादिशब्दतुल्ययोगक्षेमतया तदवगतायां मृदादिशब्दसङ्गतिग्रहस्य दूरनिरस्तत्वादिति भावः ॥ दृश्यते चेति । द्वितीयसूत्रे प्रत्यक्षकथनान्नानुपपत्तिरित्यतस्तत्र योगिनः प्रति देवतानां प्रत्यक्षत्वाभिधानेन देवताविषयकयोगिप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति तच्छब्दसङ्गतिग्रहमात्रोपयोगित्वेऽप्यन्यनिष्ठसम्बन्धज्ञानोपयोगितायामतिप्रसङ्गेन योगिनिष्ठेदेवताप्रत्यक्षस्य नास्मदादीन्प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमित्यस्मदादीन्प्रति तदसिद्धेः प्रामाण्यं दुर्वारमित्याशयेनाह ॥ यद्यपीति । एवं सत्यस्मदादीन्प्रत्यक्षोपयोगित्वेऽपि योगिनः प्रति तदप्राप्तेन बोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कायाः सदलत्वमित्यतो योगिनिष्ठेदेवताप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमङ्गीकृत्यैवास्मदादीन्प्रति तदनुपयोगो वर्णितो वस्तुतस्तु न तान्प्रत्यपि तरय सङ्गतिग्रहोपयोगित्वं सम्भवति । वेदार्थज्ञानार्थवैभावित्वे तस्य तदुपयोगित्वोपपत्तापि वेदार्थज्ञानोत्तरभाविनस्तस्य तद्धेतुभूतच्युत्युपयोगस्यान्योन्याश्रयेणानुपपत्तेर्वेदार्थज्ञानाग्रागस्मदादितुल्यत्वाच्च तान्प्रत्यपि बोधकत्वमित्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षो युक्त इत्याशयेनाह ॥ देवतादर्शनं चेति ॥ लक्षणयेति । द्वितीयं दूषयति ॥ वाच्यार्थदर्शनं विवेति । वाच्यार्थसम्बन्धितया लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्वरूपतो लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनवगतस्य कूर्मरोमादेरन्यसम्बन्धितयाऽवगतस्य तरिदेर्गङ्गापदलक्ष्यत्वादशनेन स्वरूपतो गङ्गादिसम्बन्धितया चावगतस्य तरिदेरेव च तद्दर्शनेन च लक्ष्यभूतार्थान्तरस्य स्वरूपेण वाच्यार्थसम्बन्धितया चावगतलक्षणाहेतुत्वावधारणेन मृदादिशब्दानां लक्षणया देवताबोधकत्वं वदता प्रकारद्वयेनापि देवतावगतेर्वक्तव्यत्वात्तस्याश्च देवतानामसद्वाद्यतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावेनानुमानतः सत्यां व्युत्पत्तावित्युक्तरित्याऽन्योन्याश्रयेण च वाचकमृदादिशब्देन तादृशशब्दान्तरेण वाऽसम्बन्धाल्लक्षणाशब्दान्तराद्यत्वे च तच्छब्दलक्षणाया अप्युक्तत्वरूपलक्ष्यावगतिसाध्यत्वेन तदर्थकशब्दान्तराश्रयेण चानवस्थाप्रसङ्गोनावगतौ लक्षणा लक्षणाया

चावगतिरित्यन्योन्याश्रयेण मृदादिशब्देनाप्यसम्भवेनोक्तलक्षणवागतिरक्षणहेतुस्वाभावाच्च लक्षणाऽपि सम्भवतीति भावः । समुच्चयाभावात्तदर्थकचशब्दस्य मूले आनर्थक्यमित्याशङ्क्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतु मृतेदेवतावागस्यसम्भवेपपादकतयोक्तस्य प्रत्यक्षाद्यगमस्याप्रयोजकत्वसूचनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपयोगितया चशब्दार्थमाह ॥ चशब्दोऽप्यर्थ इति । शास्त्रोक्तवस्तुनश्च्येयतावता पूर्तमूले एवशब्दवैयर्थ्यं शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि प्रत्यक्षादिनाऽवगतिसम्भवेन तस्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुदेवतावागस्यसम्भवेपपादकत्वाभावात्तदुक्तितैयर्थ्यं चेत्तोऽत्र शास्त्रशब्देनैव शब्दसम्भवेनास्य शौक्षिकसमाधिगम्यत्वसमर्पकत्वलाभात् । व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुपपादकत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ एवशब्द इति । उक्तशब्देन समास्तेन शास्त्रशब्देन कथमेवशब्दस्य सम्बन्ध इत्यतो योग्यत्वादुद्धृत्वा विवेकेन शास्त्रशब्देन सम्बन्धो युज्यत इति भावेनोक्तं सामर्थ्यादिति । सम्बन्धमेव दर्शयंस्तत्तात्पर्यमाह ॥ शास्त्रैकेति । नन्वगृहीतसङ्घातितया मृदन्नवीदित्यादेरबोधत्वरङ्कानिरासाय शब्दानां सङ्घातिग्रहरूपव्युत्पत्तिसम्भवो वर्णनीयो न तु वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति वस्तुनस्तत्सम्भवेनमित्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽनूद्य व्याचष्टे ॥ वस्तुन इति । व्युत्पत्तिरित्यस्य साक्षाद्भवेन प्रसक्तवाक्याभासत्वरङ्कानिदृश्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ मुख्यत इतीति ॥ अनेन चेति । युज्यत इत्यनेन चेत्यर्थः । अतोऽपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । मूले शास्त्रलिङ्गात् इत्यस्य दैयर्थ्यमाशङ्क्य सङ्घातिग्रहे उपायाभावात्कथं तत्सम्भव इत्यत उक्तलक्षणव्युत्पत्तावर्थापत्तिरूपोपायप्रदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेनापेक्षितं सम्पूर्वं यथावद्याचष्टे ॥ शास्त्रेति ॥ वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति । अव्यवहितान्वये व्युत्पत्तिशब्दस्योक्तरीत्याऽर्थरूपनायामस्वास्त्यमित्यपरितोषात्तत्स्वारस्याय व्यवहितान्वयमाश्रित्यपेक्षिताध्याहारेण योजयति ॥ यद्वेति । ननु देवतावर्धवस्तुपदेनैव पूर्तः शास्त्रोक्तेति विशेषणवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ देवताया इतीति । आद्ययोजनायां शास्त्रलिङ्गात् शब्दसङ्घातिसङ्ग्रहः सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र किं शास्त्रं कथं च तेन सङ्घातिग्रहोऽयमस्य वाचक इति तत्रानुक्तेरित्यत आगमतया तस्य वाचकत्वागमकत्वेऽप्युपपत्तिविरोधसाहितस्य तद्गमकत्वादानुपपत्तिरित्याशयेन तमुपपादयति ॥ शास्त्रमेवेति । इदं च युक्त्यागमविरोधेन्यनेन सूचितार्थापत्तिव्युत्पादनावमरे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् । द्वितीययोजनायां शास्त्रलिङ्गात् देवतावासुपपादयति ॥ यद्वेति । वृद्धैः प्रयोजकवृद्धैः शास्त्रशब्दस्य रुढार्थमाश्रित्य तदुपलिङ्गेन देवतावगतिर्निर्दिता । इदानीं यौगि-

मर्थमाश्रित्यापि तेन लिङ्गेन देवतावागतिमुपपादयति ॥ यद्वेति । एवं शालं च तल्लिङ्गं चेति शाललिङ्गाशब्दे कर्मधारयमाश्रित्य शाललिङ्गतो
देवतावागतिः समर्थिता । इदानीं शालोक्तमिति मध्यमपदलोपीसमासमाश्रित्य शालोक्तलिङ्गेस्तद्वगतिं दर्शयति ॥ अथवेति ॥ लक्षणान्युपा-
दायेति । अनेन शाललिङ्गात् इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति । कृपविलप्रयत्नमनेप्येवार्णयोऽप्यप्रसिद्धमुद्रमापसहस्रौ सूक्ष्ममुद्र-
पर्णीमाषपर्णीशब्दवाच्याविति भावः ॥ व्युत्पत्त्यनेपक्षत्वमिति । अन्यथाऽधिगतार्थत्वप्रसक्तेरन्तरुपप्रयुक्तस्वभाभिप्रेतार्थप्रतिपादकतत्तत्पदा-
वापोद्वापप्रयुक्तानन्तवाक्यानां तत्तदर्थानां च पदादिवदनुगतत्वाभावेनोपस्थित्यसम्भवेन वाक्यस्य स्वार्थं शक्तिग्रह्याराक्यत्वाच्चेति भावः ॥
क्वचिदिति । विपरीतबोधकत्वाबोधकत्वरूपः कोऽपीत्यर्थः । शालोक्तवस्तुनश्चेत्यत्र शालोक्तेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्त्वा वातुन इति साना-
न्येन देवतासमर्पकविशेषस्य प्रयोजनमाह ॥ न केवलमिति ॥ सामान्येनोक्तमिति । अन्यथा शालोक्तदेवताया इत्येवावक्ष्यदिति भावः ।
व्युत्पत्तिरित्युत्तस्वाक्यानर्थक्यमाराड्क्य शालोक्तलिङ्गान्युपादाय देवतासु जाताया मृदादिशब्दव्युत्पत्तिर्दुर्बलशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन
दुर्बलत्वेऽप्यविरोधात्किं तन्निरासेनेत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ एवं तर्हीति । शाललिङ्गान्युपादाय मृदादिशब्दानां यदि देवता-
सु व्युत्पत्तिस्तर्हीत्यर्थः ॥ कुटिलिकेति । देवतासाक्षात्कारमूलकत्वाभावादित्यर्थः ॥ मृदादीनामेवेति । प्रसिद्धमृदादीनामेव मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः ।
ततश्च युक्तिविरोधादप्रामाण्यमपरिहार्यमिति भावः । मूले सेत्यस्य वैयर्थ्यमाराड्क्य मृदादिशब्दानां देवतासु व्युत्पत्तेः प्राबल्येऽपेक्षितहेतुसमर्प-
णार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपयोगितया तद्वाच्ये ॥ सेतीत्यादिना । मूले मूर्खत्वविशेषणार्थक्यमाशाड्क्य व्युत्पत्तेर्दौर्बल्यहेतुसमर्पणार्थं तदिति
भावेन विषयान्तरे मूर्खत्वाय तद्व्युत्पादितव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वोपपादकत्वाभावात्तदुपयोगितया मूर्खपदं व्याख्याति । मूर्खेति । सेत्युक्तार्थस्य व्युत्पत्तेः
प्राबल्ये हेतुसूचकत्वाद्दिशब्दाय वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ हिशब्द इति । हेतुसूचको हेतुत्वसूचक इत्यर्थः । पूर्वपदिशङ्कितप्राबल्यदौर्बल्यहेतु-
निषेधपूर्वकं सेत्याद्युक्तस्य विहितशक्तिभिव्युत्पादितादेस्तत्राबल्यादौ हेतुत्वमाह ॥ न हीति । ननु न प्रतिज्ञामात्रं साधकमन्यथा विपरितप्रति-
ज्ञया विपर्ययस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यतो विनिगमकमाह ॥ अन्यथेति । यदिति यच्छब्दस्य तच्छब्दसोपेक्षत्वात्साकाङ्क्षतया वाक्यभासत्वा

परिहरति ॥ यद्यस्मादित्यादि । दृढयुक्ताद्युत्तरवाक्ये युक्तेत्यतिपक्षधर्मताविशिष्टस्वरूपदृढत्वप्रतिपादनार्थक्यमाशङ्क्य प्रकृतयुक्तिविरोधस्या-
गमार्थप्रच्यावनहेतुत्वोपपदनार्थत्वाच्च तदिति भावेन युक्तिविरोधमात्रस्यैव तस्यच्यावकत्वहेतुत्वसम्भवात्किं तदुपदर्शनेत्यतो युक्तिविरोधमात्राच्च
तत्प्रच्यावकत्वसामर्थ्यं दर्शयितुं शङ्कते ॥ नन्विति । युक्तेः श्रुतितो दुर्बलत्वात्तद्भावेन प्रसिद्धस्यैव मृदादेर्वक्तृत्वादिकमेव श्रुत्यर्थोऽस्तु किमर्था-
न्तरकल्पनयेति भावेनाह ॥ तस्येति ॥ प्रावल्यादिति । प्रावलयमगमस्यैवेत्याद्युक्तेरिति भावः । कथं तर्हि तत्त्वमसि प्राणा वा अणवो जनितेऽत
विणोरेत्यादिदेवस्य प्रत्यक्षानुमानविरोधेन स्वार्थप्रच्यावनं तत्रापि देवविरोधेन ततो दुर्बलप्रत्यक्षानुमानयोरेवाप्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यतस्तत्र
प्रत्यक्षानुमानयोरगमं प्रत्युपजीव्यत्वेनागमोपेक्षया प्रबलत्वेन तद्विरोधात्तदुपपत्तिरित्याह ॥ यत्त्वचिदिति ॥ उपजीव्यविरोध एवेति । उपजीव्य-
विरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्वमुक्तेरिति भावः । तर्ह्यत्राप्युपजीव्ययुक्तिविरोधादेव वेदस्यान्यार्थकल्पनेति किञ्च स्यादित्यतो यवेदेयं यदि
युक्तेरत्रोपजीव्यत्वं स्यान्न चैवम् । आदिकालीनमृदादेः श्रुत्येकगम्यत्वेन युक्तेर्धर्मग्राहकत्वाभावात् । नचेदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीन-
मृदाद्यनुमानसम्भवेन युक्तेरपि धर्मग्राहितयोपजीव्यत्वाच्च श्रुत्येकसमधिगम्यत्वमिति वाच्यम् । गोमयतण्डूलकणादिविजातीयजन्यानामापि दृष्टिक-
त्वतण्डूलीयकत्वादिजातिमत्त्वदर्शनेन तत्र व्यभिचारेणोक्तानुमानानवकाशात् । तथा च प्रकृतयुक्तेरनुपजीव्यत्वाच्च स्वार्थप्रच्यावकत्वमित्याशयेनाह
॥ न चात्रेति । ननु चैवं युक्तेर्दृढतयाऽऽगमबाध्यत्वेऽप्युभयोरपि प्रामाण्योपपत्तेर्नागमार्थप्रच्यावकत्वमनुपजीव्यत्वादन्यथोपजीव्यविरोधे तु वेदस्या-
न्यार्थकल्पनेति प्रागुक्तिविरोधादित्यत आह ॥ अयमिति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतोपताया इति । व्याप्तिपक्षधर्मतया निरयकाशाया इत्यर्थः ॥ तर्ह्येति ।
निरयकाशाद्युक्तिविरोधस्यागमार्थप्रवर्तकत्व इत्यर्थः । ननु च सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वानुपपत्त्या समाने विषये न्यायसञ्चारकत्वादय-
च्छेदकोपाध्यनुक्तौ चेदमस्योदाहरणमिदं नेति सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयत्वतदविषयत्वविवेकासम्भवात्तदुपपत्तये निणेतव्यादच्छेदकोपाधेर्वश्यवक्त-
व्यत्वात्तदनुक्त्या भाष्ये प्रसक्तन्यूनतापरिहारायावच्छेदकोपाध्यभिधायकतयाऽयेतदेव योजयति ॥ यदेति । युक्तेर्दृढत्वं न श्रुत्यप्रामाण्यं विनानुपपन्न-
त्वम् । सिद्धान्तदशायामिहाप्यभावात्पूर्वपक्षदशायां तु पूर्वत्राविनाभावाकिन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ प्रमिनेति । अत्र च व्याप्तिप-

क्षयमतादत्त्वं सिद्धान्तदशायामपि श्रुतिप्रतीतार्थाभावेनैव सह हेतोर्विवक्षितम् । न त्वभिप्रेतार्थाभादेनापि तत् । विवक्षितं च दृढत्वं प्रकृतोरैव जडस्य कर्मज्ञानेन्द्रियादिहीनस्य वक्कटत्वकामयितृत्वोदेरनुपपन्नत्वेन जडस्य भृदादेर्वक्कटत्वादिरूपप्रतीतार्थात्यगो जडत्वादेरनुपपद्यमानत्वात् । न तु पूर्वत्रापि । कारीयोर्द्विष्ट्यादिहेतुत्वरूपप्रतीतार्थात्यागेऽपि संवादादेर्वैगुण्यादिनोपपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ २-१-३ ॥

अ०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी ॥ यत्र तत्र कथं घस्तुनिर्णयः स्यादिति ॥ विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः ॥ युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादायमस्य च ॥ कथं न निर्णयं क्षुर्यादित्यस-
त्कारणं न हि ॥ श्रुत्यर्थो भवति क्वापि श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ॥ अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते ॥

सु०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ ननु चानारम्भणीयवेदमाधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यने-
नैव वेदस्य सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वात् । दृढयुक्तिविरोधपरिहारस्य चाभिमान्यधिकरणन्यायसिद्धत्वादित्यतो गतार्थतां परि-
हरन्धिकरणस्योपाधिमध्याह ॥ अल्पवाक्येति । यत्र यदा वेदस्य वाक्ययुता युक्तिर्विरोधिनी स्यात् । तत्र तदा वस्तुनिर्णयः कथं
स्यात् । इति पूर्वपक्षेणोरिते सति तद्विरोधियुक्तीनां बाहुल्यात्मावल्याद्वस्तुनिर्णयो भवेदिति सिद्धान्तः । इत्येषोऽत्राधिकरणे न्यायो
विनिश्चितः । एतदुक्तं भवति । पूर्वोधिकरणे प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्त्यादिमन्वेन दृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्देकदेशस्याप्राप्त्याण्ये सति
तद्गृह्यन्तेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकस्यापि वेदस्य वेदत्वादप्राप्त्याण्ये तदसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु युक्तिबद्धस्याय-
पौरुषेयत्वेन दृढत्वाद्वास्तवविरोधस्यानुपपत्तेरविरुद्धार्थकल्पनोपपत्तेर्नप्राप्त्याण्येति । इह पुनर्वेदवाक्यान्तरसंवादेन दृढया युक्त्या विरु-
द्धत्वाद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधात्रीणां श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यानुपपत्तौ प्रथमाध्यायोक्तवस्तुनिर्णयो न भवेदिति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु । पूर्वपक्षेणोत्प्रेक्षिताभ्यः श्रुतिमहितयुक्तिभ्योऽपि भवत्वानां तद्विरोधियुक्तीनां सद्भावाच्चद्विरुद्धानां पूर्वपक्षश्रुतियुक्तीनाम-
प्रामाण्यादुपपन्नतरः प्रागुक्तोऽर्थ इति । अतः पूर्वोत्तरपक्षन्याययोरगतत्वेन युक्तोऽधिकरणारम्भ इति । एतच्चानुपपदेभेवोदाहरणेन

त्वमङ्गीकार्यमिति । मैवम् । स्यादेतेदेवम् । यदीश्वरादीनां प्रलये सत्त्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । सिद्धान्तिना कारणत्वेनाशाशय-
 मानमीश्वरादिकं प्रलयेऽसन्नवितुमर्हति । भावत्वान्महदादिकार्यवदिति युवितविरुद्धत्वात् । एवञ्चेदीश्वरादीनां प्रलयेऽसत्त्वसिद्धौ
 प्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधनेऽपि तस्यैव कारणत्वमिति सिध्यति । ननु च यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति नियमान्महदादिक-
 र्तृत्वेनेश्वरोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । न । प्रलये तत्स (ताभा) स्वाभावस्य प्रमितत्वेन प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः । न चैतदनु-
 मानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणमिति साधयामः । असदेवेदमग्र आसीत् । तदसदेव सन्नोऽकुरुत् । असतः सदजायतेत्यादि-
 श्रुतिसंवादित्वेन श्रुतिमात्रतः प्राबल्यात् । प्रबलयुवितविरुद्धायाश्च श्रुतेः स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वात् । प्रागभावरयापि
 स्वरूपसत्त्वादिना सदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः । नन्वेतेन सर्व इत्यसदादिशब्दानां ब्रह्मार्थत्वयुक्तम् । तत्किं शब्दानामन्यत्र शक्ति-
 रेव नास्ति । किंवा श्रुतेस्तत्र तात्पर्यभावः । नाद्यः । समाकर्षाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । युक्त्युपेतायास्तत्र तात्पर्योपपत्तेः । तथाऽपि
 प्रागभावस्यैव कारणत्वं कर्तृत्वं च न क्वाप्युपलब्धमिति चेन्न । अलौकिकार्थस्य यथागमं ग्राह्यत्वात् । सन्ततोत्पत्तिमसङ्गम् अस्म-
 वादिनोऽपि समानः । इच्छादि (कारणानां) कादाचित्कत्वेन तत्समाधानं ममापि समानम् । अत एव श्रुतिराह । मनोऽयुरुतेति ।
 तस्मात्तत्प्रागभावस्यैव तत्कर्तृत्वादुक्तमयुक्तमिति । तदिदमुक्तमसदभावः श्रुत्या जगत्कर्तृत्वेनोच्यते । अनुशीयते च तथा । तस्मात्स
 एव जगत्कर्तेति । अत्रासच्छब्दो भावसाधनः श्रुत्यनुगमार्थमभावे प्रयुक्तः । अपराऽपि द्वाप्तिः । भावत्वहेतुना कार्यवदीश्वरादिकार्यपि
 प्रलयेऽसदनुमीयत इति । अत्रासच्छब्दः कर्तृसाधनः । इह प्रथमा दृष्टिमभिप्रेत्य नेति सिद्धान्तांशं व्याख्याति ॥ असदिति ।
 अभाव इत्यर्थः । कारणमिति तद्दिशपः कर्तोच्यते । हीत्यनेनदमाह । उपपत्तिविरुद्धस्तावन्न वेदार्थः सम्भवति तदविरुद्धं सम्भ-
 वतीत्युक्तम् । प्रकृतशोषोपपत्तिविरुद्धः । तथा च वक्ष्याम इति । श्रुत्यर्थो न भवतीत्युपलक्षणम् । अनुमानमेवमपीदं न भवत्युपपत्ति-
 विरुद्धत्वादित्यापि द्रष्टव्यम् । विश्व सस्मावित एव श्रुत्यर्थो वक्तव्योऽनुमातव्यश्च न चैवं प्रकृतः । क्वाप्यभावस्य कर्तृत्वानुपलब्धा-

दित्वाह ॥ क्वापीति । असत्कारणं न ह्यपलब्धमित्यनुवर्तते । चतुर्थपादादस्याधिकरणस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुमर्हत्याद्युक्तम् । तद-
विशदम् । वैलक्षण्यज्ञानस्योभयस्वरूपज्ञानाधीनत्वात् । अतश्चतुर्थपादार्थं दर्शयति ॥ श्रुतीति । श्रुतीनां भाषां बाहुल्यम् । तत्साहिता-
भिरुपपत्तिभिः । श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरिति यावत् । अविरोधो विरोधाभावः । श्रुतीनामिति शेषः । यद्वा श्रुतिप्रायशब्देन श्रुति-
कल्पत्वमुच्यते । श्रुतिगृहीताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः । अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति स्फुटमेव । अथवाऽत्रोक्तार्थस्यैव तत्र प्रपञ्चनाच्च दोषः ।
यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चना द्वितीयपादस्येत्याशयेनोक्तं सम्यगिति । यद्वा क्वापीत्यत्र सम्बध्यते । तेन क्वाप्यध्यात्मलक्षणे विषयेऽत्र
त्वन्त्रेति भेदः सूचितो भवति । यद्यप्येतत्प्रागेव वक्तव्यम् । तथाऽप्यसत्कार्यमित्यादेवैवमप्यमाणस्य सूत्रव्याख्यानान्तरत्वद्योतनाय
व्यवधानेनोक्तम् । अन्यथा पूर्वमेव व्याख्यानमिदं तु तदुपपादनायोपयोगीति विज्ञायेत ।

टि०—॥ ३० असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ३० ॥ नन्वस्याप्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वोधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्त-
न्यायोपलक्ष्यैतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोर्भेदोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च गतार्थताशङ्कानिरासस्त-
स्ययोजनमिति वाच्यम् । निरसिष्यमाणविरोधस्य प्रागपरिहृतत्वेन गतार्थताशङ्काया एवानुदयेन तद्विरासार्थत्वानुपपत्तेरित्यतो गतार्थताशङ्कोत्थापन-
पूर्वकं तद्विरासार्थं न्यायवैपम्योपदर्शनपत्रयोत्तरभाष्यं योजयितुं तच्छङ्कां तावदुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ उपाधिष्यत्येति । अन्यथाऽस्येमेवो-
दाहरणमिदं नेति विवेकानुपपत्तेरिति भावः । साक्राडक्षत्वा वाक्याभासत्वरङ्कापरिहारार्थमपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं न्यायवैपम्योपदर्शकतया
भाष्यं व्याचष्टे ॥ यत्रेत्यादिना । बाहुल्यादित्यस्यैव व्याख्यानं प्राबल्यादिति । नन्वेतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनमोत्रेण न न्यायमे-
दमिच्छिर्भेदस्य सम्बन्धिकप्रपञ्चत्वेनाधिकरणद्वयसम्बन्धिवर्णनसिद्धान्तन्यायरूपसम्बन्धित्वनिरूपणार्थानि निरूपणादित्यतस्तदुभयोपदर्शनेन न्यायमे-
दमुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ एतच्चेतीति । ब्रह्मणो जात्कारणत्वाभिधायकश्रुतीनां वेदे वाक्यसंवादास्तुदृढतया युक्ताविरुद्धत्वादिक-
मित्यर्थः ॥ प्रपञ्चयिष्याम इति । अथमस्यार्थं इत्यादिनेति शेषः । ननु वाक्ययुक्त्युक्तिविरुद्धत्वोक्त्यैव न्यायवेदोपदर्शनेन गतार्थताशङ्कानिराससि-

द्वेर्भाष्ये श्रुतियुक्त्योरल्पस्वरूपविशेषणोक्तिव्यर्थस्तन्मात्रेण न्यायभेदोपदर्शनेन विशेषणोपादानस्य गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वास्मभवेऽपि
 वाक्ययुतयुक्तिविरोधनिरासकतया प्राप्तचतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वाच्च तस्यानर्थक्यमिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतया तद्वोजयितुं चतुर्थपा-
 दान्तर्भावशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेवं सतीति । नन्वल्पस्वरूपत्वयोश्चतुर्थपादीयविधिश्रुतियुक्तिसाधारणत्वात्कथं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वम-
 पीति वैयर्थ्यमेवेत्यतोऽत्राल्पत्वबहुत्वयोः स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयोर्बहुयुक्तय इत्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेन गुणत्वप्रधानत्वरूपत्वेन यथाश्रुतार्थत्वा-
 भावादुक्तस्वरूपयोश्च तयोश्चतुर्थपादीयश्रुतियुक्तिसाधारणत्वाभावादुपपन्नं तत्रान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वमिति न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतोपयोगित-
 योत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाल्पत्वबहुत्वे व्याख्याति ॥ अत्राल्पत्वमित्यादिना । मूले एवशब्दस्य वैयर्थ्यपरिहाराय प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥
 एवशब्दस्त्विति । चतुर्थपादे युक्तेरुपसर्जनत्वं श्रुतेश्च प्रधानत्वमिति यथा श्रुतियुक्त्योर्गुणप्रधानभावो न तथेह श्रुतियुक्त्योरर्थेन तत्रान्तर्भावः स्या-
 दित्यर्थप्रदर्शनाय मूले एवकार इति भावः । न्यायभेदोपपादनेनाधिकरणारम्भस्य पूर्वणैव सिद्धेरुत्तरवाक्यस्यानर्थक्यमित्यत उक्तार्थविवरणार्थत्वाच्च
 तदिति भावेन किं तेनापीत्यतस्तत्र प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदित्याशयवांस्तत्रानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ प्रबलयुक्तीति । प्रबलयु-
 क्तेः पूर्वपक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वपक्षयुक्तेः सिद्धान्तयुक्तिवच्चछूतिसंवादेन च प्राबल्यादुभयथा प्रबलयुक्ति-
 वरिद्धासिद्धान्तयुक्तेरप्रामाण्यस्यैव प्राप्तत्वाच्च सस्यातिपक्षत्वमपीति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । अभ्यस्तयुक्त्यागमशब्दानामेकार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय
 प्रकृतक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽर्थभेदं वदन्वाक्यं योजयति ॥ पूर्वपक्षेति । बाहुल्यामित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इत्यभिप्रेत्य तमनूय व्याचष्टे ॥ च
 बाहुल्यमिति । ननु युक्त्यागमयोरेव निर्णयकारित्वात्तद्बाहुल्यस्य चानिर्णयकारित्वाभावात्कथं मूले निर्णयकारित्वोक्तिरित्यतो निर्णयकारित्वा-
 भावेऽपि तत्प्रयोजकत्वात्प्रयोजकमाधान्यनिवक्षया तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वाक्यर्थमाह ॥ पूर्वपक्षयुक्त्येक्षितेति । युक्त्यागमयोरुभयोरपि निर्णयकारि-
 त्वात्कथमेकवचनान्तं कुर्यादिति क्रियासम्बन्ध इत्यतः पूर्वपक्षयुक्त्येक्षितयुक्त्यपेक्षया प्रबला युक्तिः कथं निर्णयं कुर्यात्तदुक्त्येक्षितागमापेक्षया प्रबल
 आगमः कथं निर्णयं कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धश्रयगानानुपपत्तिरित्याह ॥ कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्ध इति । नन्वस्तु पूर्वपक्षयुक्त्येक्षितयुक्त्याग-

माभ्यां प्रबल्युक्त्यागमयोस्तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापकवीमिति वस्तुस्थितिः । तावताऽपि यत्र पूर्वपक्षशुद्धौक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ युक्त्यागमौ सिद्धान्तसाधकौ ततस्तत्र ताभ्यां तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापनसम्भवात्तावपि प्रकृते प्रबल्युक्तिमात्रस्य सिद्धान्तसाधकत्वेन युक्त्यागमयोस्तद्बाधान् प्रबल्युक्तिमात्रेण युक्त्यागमबाधया वस्तुव्यवस्थापनं कर्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चिन्प्रतिपक्षमात्रस्यैव ग्रोसेरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ न केवलमिति । मूले इतिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यपक्षेक्षितशेषपूर्णेन सङ्गतिमाह ॥ इतीति । अत इत्यादिशेषपूर्णेऽपि रतिोपास्यक्षान्तरमाह ॥ अधिकरणेति । नन्वसत्कारणं न हीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न केतन्नेति सिद्धान्तानांशव्याख्यानरूपत्वाद्वाचनार्थक्यमिति वाच्यम् । असत्कार्यमित्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणासदिति सौत्रखण्डस्य भावत्वेनेश्वरादिसत्त्वस्थित्या प्रागभावकर्तृतायाः श्रयानुमानममेये त्वप्रतिषेधाश्रयस्य नेति सिद्धान्तानांशव्याख्यानत्वायोगादित्यतो न केवलमसदिति चेदिति सौत्रखण्डस्येश्वरादिसत्त्वसाधकत्वं किन्नाम प्रागभावकर्तृत्वसाधकत्वमपीति नारय तद्वाख्यानत्वानुपपत्तिरिति भावेन सूत्रखण्डं द्वेधा योजयितुं तत्प्रसङ्गयति ॥ तद्विदामित्यादिना । सर्ववैशिष्ट्ये विष्णोयुक्तिविरोधेनिरासकत्वादस्याधिकरणस्यैतदव्यायान्तर्भावमुपादयितुं तथा पूर्वपक्षमारचयति ॥ अयमर्थ इत्यादिना । काऽसौ विरोधिनी युक्तिरित्यतस्तासुपदेशयितुं करिष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिहेतुविशेषव्यासिद्धौ तावत्परिहरति ॥ महाप्रलय इत्यादिना ॥ कार्योत्पादायोगादिति । प्रागसतः सत्तासम्बन्धस्यैवोत्पादशब्दार्थत्वादिति भावः । करिष्यमाणानुमाने हेतुविशेषणासिद्धिं परिहरति ॥ न चास्येति । अस्युत्पत्त्यमानकार्यप्रागभावस्य महाप्रलयेऽवस्थानमन्यत्र चरितार्थत्वं च किमेतावदेत्यतः पटं प्रति कुविन्दस्यैवान्यथासिद्धिनियतपूर्वक्षणवृत्तित्वदुत्पत्त्यमानकार्यप्रागभावस्योत्पत्त्यमानसकलकारणत्वप्राप्तिरित्याह ॥ ततश्चेति । महादादिप्रागभावस्य पक्षत्वात्तदन्यस्य चोक्तसाधनोपपन्नस्य महादादिकारणस्य सिद्ध्या दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यसम्भवासामान्यव्याप्तिमाह ॥ य इति ॥ नियमोऽस्तीति । कुविन्ददौ व्यभिचारादिति भावः ॥ तत्समानन्यायानामिति । प्रागभाववदनन्यथासिद्धिनियतपूर्ववर्तिनामित्यर्थः ॥ प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेरिति । ईश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया कलसस्य प्रागभावस्य कर्तृत्वमात्रकल्पनस्यैव लघुत्वादिति भावः ॥ उदाहृतेति । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूपेत्यर्थः । श्रुतियुक्तयोः श्रुतेः स्वभावप्राबल्यादिति भावः । साम्प्रतं युक्तमित्यर्थः ।

ततश्च न तद्विरोधेन सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेरय तदभिमतार्थाऽप्रामाण्याभाव इति भावः ॥ संवादित्वेनेति । उक्तानुमानजातस्येति शेषः । ततश्च युक्तिविरोधमात्रस्य श्रुतेः स्वार्थाप्रच्यावनासमर्थत्वेऽपि प्रबल्युक्तिविरोधस्य तत्समर्थत्वात् सदेवेत्यादेर्भवदभिमतार्थे प्रामाण्यमिति भावः । युक्तिविरोध इव प्रबल्युक्तिविरोधोऽपि न तत्र समर्थ इति वदन्तं प्रति तथा सति व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया प्रबल्युक्तिविरोधेन मृदवर्वादित्यादिवचनानां प्रतितीर्थे प्रामाण्याभावो न स्यादित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ प्रबलेति । अतीताधिकरणेऽभिमानिव्यपदेशस्त्वित्याधिकरण इत्यर्थः । ननु मृदवर्वादित्यादिवचनानां प्रबल्युक्तिविरोधेन प्रतीतिर्यस्यागो युक्तः । मृदाद्यभिमानिदेवतारूपाबाधितार्थान्तरमादायार्थत्वोपपत्त्या प्रामाण्याव्याहतेः । इह तु सदेवेत्यादेः प्रतीतिर्यस्यागो न प्रामाण्यसम्भवः । अबाधितस्यार्थान्तरस्याभावादित्यतोऽत्रापि प्रागभावरूपार्थान्तरमादायार्थत्वात्प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य सदेवेत्यादेः प्रागभावे सावकाशतामुपादयति ॥ प्रागभावस्यापीति ॥ ब्रह्मार्थत्वमुक्तमिति । ततश्च सदेवेत्येतस्मानार्थस्यासदेवेत्यादेर्न युक्तिसंवादकत्वेन तस्याबल्यापादिकेत्यर्थः ॥ तथाऽपीति । घटप्रागभावस्य घटं प्रति कारणतायाः कर्तृत्वस्य च लोकेऽदर्शनात् । महदादिकार्यप्रागभावस्य महदादिकारणत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । लोकेऽशरीरस्य कर्तृत्वाददर्शनेऽपि यथाऽऽगमबलादश्वरस्याशरीरस्यैव कर्तृत्वं यथा वा लोके नोपादानस्य कर्तृत्वाददर्शनेऽपि परमते आगमबलादुपादानस्यैव कर्तृत्वं तथेहापि प्रागभावान्तरे कर्तृत्वाददर्शनेऽप्यागमबलान्महदादिप्रागभावस्य महदादिकर्तृत्वं नानुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ अलौकिकमार्थस्येति । ननु चैवं यदोत्पत्तिरिष्यते ततः पूर्वमपि महदादेरुत्पत्तिः स्यात्तदाऽपि प्रागभावस्य सत्त्वादित्यस्य चोपेक्षणीयस्याभावादित्यतस्तर्हि त्वस्येऽपि प्रलये उत्पादकस्य ब्रह्मणः सद्भावादित्यस्य चोपेक्षणीयस्याभावादुत्पत्तिप्रसङ्गस्तुल्य इत्याह ॥ सन्ततेति । ननु न ब्रह्ममात्रं कर्तुं किन्तु ज्ञानेच्छादिरूपकादाचित्कारणान्तरसचिवमेव । तथा चोपेक्षणीयस्य कारणान्तरसद्भावाभ्यामुत्पन्नावुत्पत्तेः कालविशेषभावाभावावित्याह ॥ इच्छादीति ॥ तदिति । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गोऽर्थः । ननु ब्रह्मणश्चेतनत्वेन तस्य ज्ञानेच्छाद्युपपत्त्या तद्विशिष्टस्य तस्य कर्तृत्वोपपत्त्या तस्मादाचित्कत्वेन मत्स्ये उक्तप्रसङ्गपरिहागवोपपत्तावप्यचेतनत्वाद्विधप्रागभावस्य ज्ञानेच्छाद्युपपत्त्या न तद्विशिष्टस्य तत्कर्तृत्वमिति नेच्छादिकादाचित्कत्वेनोक्तप्रसङ्गपरिहारस्त्वप्यस्य यथाशब्दमङ्गीकृतत्वेन चेतनत्वादेस्तद्भावाभावाभ्यामन्योन्यकत्वात्प्रकृते च

युक्तिप्राप्तेश्च श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वेन तन्निरासकत्वे एतदधिकरणीयोपाध्याकलितत्वप्राप्तावपि शून्यस्य कारणतायाः श्रुत्योक्तरीत्याऽप्राप्तस्तस्या-
 यकयुक्तेष्टीकादावनुक्त्या तदप्राप्तेश्च तन्निषेधकत्वेऽस्याधिकरणस्य तस्याः श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वरूपोपाध्यानकलितत्वप्रसङ्गेनाधिकरणोपाधिक-
 नरूपैतदग्रन्थविरोधापत्त्या तदविरोधायापि भाष्यस्यासच्छब्दस्य प्रागभावपरतयाऽऽवश्यकत्वात् । न चैवम् । समयस्योपरि निषेधादिति भाष्यवि-
 रोधः । तदनुरोधेन तस्य शून्यकारणतानिषेधायात्र परत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । किं श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभाववत्त्वनिषेधकत्वाश्रयणेन समय-
 प्राप्तासन्मतस्यैवायं निषेधः किन्न स्यादित्याशङ्कायां तथा सति प्रागभावकर्तृताप्रापकसमयस्याभावेन समयप्राप्तसामन्तनिषेधकत्वेऽस्य समय-
 प्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वायोगेन शून्यसमयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वस्यैव वाच्यतया तत्परसमयपादीयाधिकरणेन पौनस्वत्यापत्त्या तस्याप्तसमय-
 निषेधकत्वायोगेन श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृतानिषेधपरस्वमेवेत्याभिप्रायकत्वादुदाहृतभाष्यस्य तदप्रसङ्गात् । न चैवम् । न हि शशविद्या-
 णादीनां किञ्चिन्नति कारणत्वं सम्भवतीत्यादिदीप्ताविरोध इति वाच्यम् । सकलेदेशश्चिरन्तनमूलकोद्देशेपु न हि घटप्रागभावस्य घटं प्रति
 कर्तृत्वं सम्भवतीत्यादेरेव पाठस्य दर्शनेन तस्य क्वचिदाधुनिकपुस्तकेषु लेखकदोषपतितस्यैवाश्रयणीयत्वात् । ततश्च श्रुतिसूत्रस्थसच्छब्दस्य प्राग-
 भावमात्रपरत्वाच्च भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधाय तच्चानार्थस्ववर्णनमनुपपन्नम् । किञ्चेह नानार्थत्वाश्रयणेन भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधवर्णनं किं
 तयोरेकार्थत्वानुपपत्त्या कल्प्यते किंवा मानान्तरवशात् । नाद्यः । भाष्यानुव्याख्यानयोश्चोक्तरीत्यैकार्थत्वोपपादितत्वेन तदभावात् । नान्यः ।
 तस्यादर्शनात् । अपि च भाष्यस्य शून्यकारणतानिषेधकत्वे तन्मनोऽकुस्तेत्यादेस्तो मनसो जनिनिवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विनेत्यनुव्या-
 ख्याने पूर्वमभावस्य जगत्कर्तृत्वं निराकृतम् । इदानीं तु शून्यस्येति तद्दीकायां चाकस्मादिति श्रुतः शून्यकारणत्वपरत्वेन प्रतीतेरेवेति सूत्रस्या-
 कस्मादिति श्रुतिप्राप्तासन्मतनिराकरणपरस्वनिश्चयात्पूर्वत्रापि श्रुतिप्राप्तशून्यकारणतानिषेधपरत्वाश्रयणे कथं न पौनस्वत्यम् । न चाकस्मादिति श्रुति-
 र्नोनर्थेति न भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोध इति वाच्यम् । एकार्थत्वसम्भवे तच्चानार्थत्वाश्रयणस्याश्लिष्टत्वात् । अन्यथा सर्वत्र तच्चानार्थत्वाश्रयणे ना-
 नाविधस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वाच्च कुत्रापि तद्विरोधशङ्कावशाः स्यादित्यलम् । कारणशब्देन कारणविशेषकर्तृत्वलक्षणायां बीजभूतं सम्बन्धमाह

॥ तद्विशेष इति ॥ इत्युक्तमिति । जिज्ञासाधिकरणे तथा सति मीमांसावैयर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । यद्वाङ्मिमान्याधिकरणे दृढयुक्तिविरोधे स्मित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ वक्ष्यमाण इति । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्यादिनेति शेषः । ननु श्रुत्यनुमानावष्टम्भेन प्रागभावकर्तृनायाः पूर्वपक्षितत्वात्तदनुसारेण प्रागभावकर्तृत्वस्य श्रुत्यर्थत्वाभावदनुमेयत्वाभावस्यापि नेति सिद्धान्तांशार्थतयावश्यक्यं व्याख्येयत्वाच्छ्रुत्यर्थत्वाभावाद्भावावर्णनमाचार्योऽयमुक्तमित्यतस्तदुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे ॥ श्रुत्यर्थ इति । असत्कारणं न हि श्रुत्यर्थं भवतीत्येतदवैव प्रागभावकर्तृताया उपपत्तिविरुद्धत्वेन हेतुना श्रुत्यनुमानप्रेमयत्वाभावाप्रतिपादनाद्वाप्ये क्वापीत्यंशवैयर्थ्यामित्यत उक्तप्रतिज्ञायां हिशब्दसमाप्तिोपपत्तिविरुद्धत्वेस्त्वेष्वप्याऽऽसम्भावितत्वरूपाहेस्वन्तरसूचकत्वाच्च तद्वैयर्थ्यामिति भावेन हेत्वन्तरपरतया तमंशं योजयति ॥ किञ्चेति ॥ अनुमातव्यश्चेति । सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुनेत्युक्तेरिति भावः । क्वापीत्येतावन्मात्रेण कथं प्रागभावकर्तृताऽऽसम्भावितत्वलाभ इत्यत उक्तानुवृत्त्या तं दर्शयति ॥ असदिति । प्रकृतोपायोगितया हीत्यनूद्योपलब्धिमिति व्याख्यान्म । श्रुतिप्रायोपपत्तिरिति भाष्यमनर्थकम् । न च श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारकत्वस्यास्य तादृशोचतुर्थपाद एव कर्तव्यताशङ्कापरिहाराय ततो वैलक्षण्योपदर्शनेमेतदिति वाच्यम् । अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनीत्येतदधिकरणोपाधिकथनपरे वाक्ये वाक्ययुक्तिविशेषणाभ्यामल्पस्वबहुत्वाभ्यामेव तद्वैलक्षण्योपदर्शनादित्येतद्विशदिकरणाथत्वाच्च वैयर्थ्यामित्यभिप्रेत्य विशदिकरणे निमित्तोपदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ चतुर्थपादादिति ॥ वैलक्षण्यज्ञानस्येति । तत्र चैतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनेऽपि चतुर्थपादीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानुपदर्शनात्तदुभयस्वरूपज्ञानाभावाच्च तदधीनवैलक्षण्यज्ञानं सम्भवतीति भावः । नन्वस्मिन्नप्यधिकरणे बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासत्कथमयं चतुर्थपादार्थ इत्येतोऽत्र श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरित्यस्य श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरित्यर्थकत्वेन बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासत्कथमप्येव तद्वैलक्षण्योपदर्शनात्तदुभयस्वरूपज्ञानाभावाद्बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासकथाप्यस्य श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधनिरासकत्वेन श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिरित्येतावन्तात्पर्यकत्वाभावाद्बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः प्रवेशोऽस्येति भावेनाह ॥ श्रुतिप्रधानकेति । अविरोधो विरोधाभाव इत्येतत्पादोपक्रम एव प्रयानोपपत्तिभिरित्येतावन्तात्पर्यकत्वाभावाद्बहुलश्रुतिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामिति भाव्यं श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामिति चतुर्थपादीयान्वयाख्यानं च मनसि निधायोपक्षितं शेषं प्रपञ्चितम् । युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामिति भाव्यं श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामिति चतुर्थपादीयान्वयाख्यानं च मनसि निधायोपक्षितं शेषं

पूरयति ॥ श्रुतीनामिति शेष इति । नन्वेवमधिकरणस्य चतुर्थपादप्रवेशपरिहारेऽपि तृतीयचतुर्थपादयोः साङ्ख्यार्थेन चतुर्थपादीयाधिकरणेष्विव
 तृतीयपादीयेष्वपि तेषु प्रायेण श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासादित्यत आह ॥ यद्वेति ॥ श्रुतिगृहीताभिरिति । श्रुतिगृहीतत्वं च श्रुतिसङ्-
 व्याप्त्यादिमत्त्वं द्रष्टव्यम् । एतच्च श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामित्युत्तरानुव्याख्यानानुसारे आकर एव स्पष्टम् ॥ अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति । श्रुत्य-
 परिगृहीताभिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयपादेऽपि द्रष्टव्यम् । श्रुतिप्रायोपपत्तिभिर्विरोधश्चतुर्थपादे समर्थ्यत इत्येतावता चतुर्थपादार्थप्रदर्श-
 नेनास्य ततो वैलक्षण्यसूचनेन तस्माङ्कथंशङ्कानिराससिद्धेर्भाष्ये सम्यगित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतश्चतुर्थमित्यस्यैतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वसूचनेनागताथत्वोपपा-
 दनार्थत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ अथेवेति । एतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वेन चतुर्थस्योक्तमवैयर्थ्यं दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ यथा प्रथमपादार्थ-
 प्रपञ्चनादिति ॥ इतरेषां चानुपलब्धेरिति । प्रथमपादोक्तहेतुत्रयप्रपञ्चनिरूपणत्वादित्यर्थः । प्रथमपादस्थधिकरणोक्तोऽप्यर्थः प्रथमपादार्थ एव ।
 अन्यथा पादार्थाप्रतिपादकत्वादितरेषां चानुपलब्धेरित्यस्य पादान्तर्भावभावप्रसङ्गादयमेव च पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चभावलक्षणासङ्गतिति
 समयपादीयोक्तेः प्राधान्याद्युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्ये तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्यं इति तृतीयपादीयटीकोक्तेश्चाभि-
 प्रायोऽनुसन्धेयः । प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादित्यनेन प्रथमपादीयोक्ताधिकरणप्रपञ्चकताया एव विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः । अद्यात्मप्रवणो भूत्वा
 तस्य सच्चिहितत्वं इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणाध्यात्मविषये युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारस्य चतुर्थपादार्थत्वास्तस्या युक्तिसहितश्रु-
 तिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारमात्रस्य तदर्थत्वाभावाच्च नास्याधिकरणस्य तेन साङ्ख्यमित्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थोपदर्शकत्वोपयोगितया
 तद्व्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥ अन्यत्रेति । अध्यात्मेतरविषये विष्णौ जागत्कारणत्वविषय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयेऽध्यात्मेतरविषय इति
 तस्यापि चतुर्थार्द्धेद इत्यपि द्रष्टव्यम् । चतुर्थपादाधिकरणस्य वैलक्षण्यमुपदर्शयितुं चतुर्थपादार्थोपदर्शकत्वेऽस्य ग्रन्थस्य चतुर्थपादवैलक्षण्योपदर्श-
 कादल्पवाक्ययुतेत्यादिग्रन्थादानन्तर्यमेव स्यान्न तु तेन व्यवधानमित्यत एकार्थोपदर्शकत्वेऽपि ग्रन्थद्वयस्य व्यवधानं प्रयोजनसद्भावाद्युक्तमित्यभि-
 प्रेस्य तदाह ॥ यद्यपीत्यादिना ।

अ०—असत्कार्यं यथा दृष्टवस्तुधात्कारणं तथा ॥ इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता ॥ बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः ॥ धर्मधर्मैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च भावोऽपि धर्माऽपि हि धर्मिणः ॥ तादृकत्वं मात्रतेहोक्ता बुद्धिराहिल्यमेव तत् ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु ॥ निषेधाविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ॥

सु०—अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्यासदिति चेन्नत्येतावत्सूत्रं व्याचष्टे ॥ असदिति । कार्यं महदादिकम् । यथा प्रलयेऽस्त्यमितं तथा वस्तुवाद्भावत्वात्कारणं कारणत्वेन सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतमीश्वरादिकमपि प्रलयेऽस्त्यद्विद्युर्हतीत्यर्थः । कुतो नेति चेत् । न तावदस्मादेवानुमानादभावस्य विश्वकर्तृत्वसिद्धिः । किन्त्वनेन प्रलयावस्थायामीश्वराद्यभावसिद्धौ कार्यस्य सर्वकर्तृत्वनिगमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्वभावित्वेन विश्वकारणत्वं सिध्यत्कर्तृत्वैव सेत्स्यतीति वक्तव्यम् । तदिदं प्रत्यनुमानपराहतिमित्याग्रायवान्प्रतिषेधमात्रत्वादिति सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्साध्यमध्याहरति ॥ निषेधेति । निषेधैकस्वरूपस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अयमत्र प्रयोगः । विप्रतिपन्नोऽभावो न कर्ता प्रतिषेधमात्रत्वात् । निषेधैकस्वरूपत्वात् । सम्प्रतिपन्नघटाभाववदिति । कर्तृत्वमात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वं दूरोत्सारितम् । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां कुलालादेः कर्तृत्वनिश्चयेऽभावस्य तत्कलयकाभावात् । नन्वस्तु निषेधैकस्वरूपत्वं कर्तृत्वं च । को विरोधः । तथा च घटाद्यभावस्याकर्तृत्वेऽपि प्रलयकालिनोऽभावः कर्ता भविष्यतीत्यतः कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधं स्फोरयितुं कर्तृत्वस्वरूपमाह ॥ बुद्धीति । प्रवृत्तिरिच्छाप्रयत्नादिका । निश्चितं सर्वेऽपि परीक्षकैः । वृक्षेण स्थीयत इत्यादौ कर्तृत्वं पारिभाषिकम् । न तु स्वाभाविकमिति हि सर्वेऽपि प्रतिपन्नाः । अत्र बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्येतद्बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयम् । तथा हि । स्यात्कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोरविरोधः । यदि तृतीयादिविषयत्वमेव कर्तृत्वं स्यात् । न चेत्तदस्ति । अपि तर्हीच्छाप्रपन्नादिरूपा प्रवृत्तिरेव । सर्वेऽपि परीक्षकैस्तस्या एव कर्तृत्वेन निश्चितत्वात् । प्रकरणाच्चैतद्वै निश्चितम् । अत्रैव हि विप्रतिपत्तिर्निगन्त । सा चेप प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वा बुद्धिव्याप्ता । कार्यायाः प्रवृत्तेर्बुद्धिकारणकत्वात् । अकार्यायाश्च बुद्धिव्याभिचाराद्यदर्शनात् । न च

कर्तृत्वापरपर्यायाः प्रवृत्तव्यापिका बुद्धिरभावं सम्भवति । ततो व्याप्यं कर्तृत्वमपि न सम्भवत्येवेति कथं कर्तृत्वनिषेधस्वरूपत्वयोर्न विरोध इति । अत्र कर्तृत्वानुवादेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति व्याख्यानाभिश्चितमिति नपुंसकोपपत्तिः । भावे वा क्तप्रत्यय इति । ननु मा भूदप्रयोजकत्वं हेतोः । तथाऽपि वैयर्थ्यमपरिहार्यम् । अभावपर्यायो हि प्रतिषेधशब्दः कर्तृत्वं च कार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादियोग इत्युक्तम् । न च प्रतिषेधत्वं कर्तरि वर्तते । येनाकर्तृत्वं व्यभिचरेत् । तन्निरासार्थं च विशेषणं सार्थकं स्यात् । अतः प्रतिषेधत्वादित्येतावताऽकर्तृत्वव्यभिचाराभावात्सूत्रे मात्रग्रहणं व्याख्यानेऽप्येकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह ॥ प्रतिषेधेति । भावस्यापि कुलालादेः कर्तुः प्रतिषेधात्मकत्वं विद्यते । अतः प्रतिषेधत्वादित्येवोक्ते कुलालादावकर्तृत्वेन हेतोर्व्यभिचारः स्यात् । तत्परिहारार्थं मात्रग्रहणम् । तद्व्याख्याने चैकग्रहणं च सार्थकमिति । ननु कुलालादेर्भावस्य कथं प्रतिषेधात्मकमित्यत आह ॥ अभावोऽत्रान्योन्याभावो विवक्षितः । स धर्मोऽस्येत्यभावधर्मा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तत इति भावप्रधानो निर्देशः । अस्ति खल कुलालादेर्भावस्य भेदापरपर्यायः प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो धर्म इति । नन्विदमसङ्गतम् । यः कर्ता धर्मी कुलालादिर्न तस्य प्रतिषेधात्मत्वम् । यश्च प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो न तस्य कर्तृत्वमित्यत आह ॥ धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरेकत्वतः । चशब्दो हेतुसमुच्चये । अभावधर्मतो धर्मधर्म्यैक्यतश्च प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यास्तीत्यन्वयः । एवशब्दो भेदव्युदासार्थः । अन्योन्याभावो हि धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नोऽभ्युपेयते । न त्वयावद्द्रव्यभावी धर्म इव भिन्नाभिन्नः । अस्त्वेवं प्रतिषेधत्वस्य कुलालादौ व्यभिचारस्तथाऽपि कथं मात्रग्रहणस्य सार्थक्यम् । न ह्यविशिष्टव्यभिचार एव विशेषणं प्रयोजयति । तथात्वे विशेषणनियमानुपपत्तेः । किन्नाम विशेषणस्य व्याभिचारनिरासौपयिकत्वे सति । तदत्र कथमित्यत आह ॥ न त्विति । कुलालादेः कर्तृभावस्य प्रतिषेधात्मकत्वेऽपि तन्मात्रता प्रतिषेधमात्रता न भवेत् । अतोऽस्ति मात्रग्रहणस्य व्यभिचारपरिहारोपयिकत्वम् । तुशब्दोऽवधारणे । सन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः । नन्वेवमेकं स (न्य) न्दिस्सतोऽन्यत्सच्यवते । यतो व्यर्थविशेषणतापरिहारे स्वरूपासिद्धिराण्ना । तथा हि । पक्षीकृते भावे प्रमेयत्वादियर्माः

सन्ति न वा । नोति पक्षेऽप्रामिताश्रयत्वादिकं हेतोः । आद्ये न तावत्तद्व्यभावाः । विधिप्रत्ययविषयत्वात् । विधिप्रत्ययविषयत्वाच्च । पद-
पदार्थोतिरिक्तत्वमभावत्वमिति चेन्न । स्वेच्छापरिकल्पनाया अनुपादेयत्वात् । अन्यथा पक्षैव भावास्तदतिरिक्तोऽभाव इति कल्पनायां
समवयवादेरपि भावत्वं न स्यात् । ते च नाभावाद्धर्मिणो भिन्नाः । अन्योन्याभावसमानयायत्वात् । तथा च यथा कुलालादेर्विष-
यस्य विधিনিषेधात्मकत्वेन प्रतिषेधमात्रत्वाभावस्तथा पक्षीकृताभावस्यापि (धर्मद्वारा विधिरूपस्य) प्रतिषेधमात्रत्वाभावात्स्वरूपासिद्धा
हेतुः स्यात् । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । घटाभावस्यापि धर्मद्वारा विधिरूपस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावादित्यत आह ॥ अभावस्य चेति ।
प्रथमापिशब्दात्पूर्वं यदीत्यध्याहार्यम् । यद्यप्यभावस्य पक्षीकृतस्य दृष्टान्तीकृतस्य च भावः प्रमेयत्वादिधर्मोऽस्ति । चशब्दाद्धर्मिणा
भिन्नश्च । भावस्याभावधर्म इवेति वा । अथापि न स्वरूपासिद्ध्यादिदोष इति शेषः । कथमित्यत आह ॥ हि धर्मिण इति ।
हिशब्दो हेतौ । तादृक्त्यं प्रतिषेधात्मकत्वम् । मात्रता प्रतिषेधमात्रता । इह सूत्रे । एतदुक्तं भवति । स्यादयं स्वरूपासिद्ध्यादिदोषो
यद्यत्र प्रतिषेधमात्रशब्देन केवलप्रतिषेधत्वं विवक्षितं स्यात् । न चैवम् । किन्तु धर्मद्वारागन्तरं धर्मिण एव प्रतिषेधत्वम् । तच्च पक्ष-
दृष्टान्तयोरस्त्येव । तयोर्धर्मद्वारेण विधित्वेऽपि धर्मिणोः प्रतिषेधत्वस्योभयसिद्धत्वात् । व्यावृत्तं च विपक्षात्कुलालादः । तस्य धर्मता
निषेधत्वेऽपि धर्मि (णो विधित्वा) णोऽनिषेधत्वादिति । ननु कथमेतदुच्यते । उच्यते । मात्रशब्दो हि साकल्ये वर्तते । न च
तत्त्वापि सम्भवति । प्रतिषेधेऽपि विधिसम्राजस्य परैवोक्तत्वात् । ततः प्रतिषेधमात्रशब्दो विधेःप्राधान्यं लक्षयति । अत्रमात्रं
श्रुतमिति यथा । धर्मधर्मिणोश्चाप्राधान्यं धर्मस्य प्राधान्यं धर्मिणः । तेन धर्मिणः प्रतिषेधत्वं प्रतिषेधमात्रत्वमिति सिध्यति । इच्छा-
प्रयत्नादिरूपायाः प्रवृत्तेः कर्तृतापरनामिकाया व्यापिका बुद्धिरभावाद्वावृत्ता तामपि व्यावर्तयतीत्युक्तम् । तत्राभावाद्बुद्धिव्यावृत्तिरेव
कुत इत्यत आह ॥ बुद्धीति । तत्तस्मात्प्रतिषेधमात्रत्वादेव बुद्धिरहितमभावस्य घटाभाववत्सिद्धयतीत्यर्थः । द्विविधं हि प्रमेयम् । स्वतन्त्रं
परतन्त्रं च । परतन्त्रमपि द्विविधम् । भावोऽभावश्च । भावोऽपि द्वेधा । चेतनोऽचेतनश्च । एवञ्च यदा भावस्यापि कस्यचिन्न चेतन्यं

का वार्ता तदाऽभावं चैतन्यस्य । कश्चिद्भावो बुद्धिमान् किन्न स्यादिति चेन्न । निरुपाधिकसम्बन्धमनादृत्य निनिमित्तायाः शङ्काया
 अतिप्रसङ्गित्वात् । तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतेरिति चेन्न । अन्यथासिद्धत्वात् । अथ प्रतिषेधमात्रत्वमपि पक्षे नाभ्युपेयात् । तदाऽसदिति
 ब्रह्मेति च संज्ञाभेदमात्रम् । अनेकत्वादेः परेणापि त्याज्यत्वात् । अनेकस्मात्तन्म्ये कार्योदयायोगात् । नन्विदं तत्रैव वक्तव्यम् ।
 सत्यम् । प्रतिषेधमात्रत्वे विदिते ततो बुद्धिराहित्यप्रतीतिः सौलभ्यादिहोक्तम् । टीकाकारास्तु प्रमेयत्वादिव्यवर्तार्थीकारे बुद्धिरपि
 तथा किन्न स्यादिति शङ्कावकाशादिहोक्तमित्याहुः । भावस्याभावधर्मतोऽभावस्य च भावोऽपि धर्म इत्यनुपपन्नम् । भावाभावयोरभाव-
 भावधर्मित्वे प्रमाणाभावात् । सम्बन्धाभावाच्च । सम्बद्धयोरेव हि शौक्यपटयोर्धर्मिभावो दृष्टो नासम्बद्धयोर्मैरुमन्दरयोः । न च
 भावाभावयोः सम्बन्धोऽस्ति । संयोगसमवाययोर्भावनियतत्वात् । विरुद्धस्वभावत्वाच्च । यावद्विरुद्धस्वभावौ गुणगुणिनौ तावेव हि
 धर्मधर्मिणावुपलब्धौ । न विरुद्धस्वभावान्धमहिषौ विरुद्धस्वभावौ च भावाभावौ । विधिनिषेधरूपत्वात् । अपेदाच्च । न हि घटः
 स्वयं स्वस्यैव धर्मो भवति । उक्तं च धर्मधर्मैक्यमित्यत आह ॥ विशेष्यतैवेति । विशेषणतैव च धर्मत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । यो हि
 येन विशिष्यते व्यवच्छिद्यते स तस्य धर्मः । धर्मश्चापरः । प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीयते च विशेष्यविशेषणभावो
 भावाभावयोः । अन्यथा घटः पटो न भवतीत्यभावः प्रमेय इति च व्यवहारानुपपत्तेः । तत्कथं भावाभावयोर्न धर्मधर्मिभावः । पट-
 शौक्ययोश्च न सम्बन्धप्रयुक्तो धर्मिधर्मभावः । नापि मैरुमन्दरयोस्तदभावः सम्बन्धाभावप्रयुक्तः । किन्तु स्वभावादेव विशेष्यविशेषण-
 त्वतदभावरूपः । सम्बद्धयोरपि घटपटयोस्तदभावान्द्रूपतदभावयोस्तद्भावाच्च । एवमेव विरोधिस्वभावाभेदावपि निरस्तौ । समुण-
 निर्गुणत्वेन नित्यानित्यत्वेन वा विरुद्धस्वभावयोरपि गुणगुणिनोर्धर्म्यादित्वस्य दर्शनात् । अदर्शनाच्च पटत्वशौक्ययोः । दृश्यते
 चाभेदेऽपि तद्भावः । अस्तित्वाभिधेयत्वादीनां धर्माणां परेर्धर्म्यभेदस्याङ्गीकृतत्वात् । भिन्नानामपि तद्भावो नोपलभ्यते । तदेवमसम्ब-
 द्ययोरपि विलक्षणस्वभावयोरपि भावाभावयोरभेदेऽपि विशेष्यविशेषणतालक्षणो धर्मिधर्मभावो युक्त एवेति । यद्येवं

भावाभावयोरभावसाधर्मित्वं धर्मधर्मिणोश्चाभेदः स्यात् । तदा भावस्याप्यभावत्वेनाभावस्य च भावत्वेन घटादीनां भावत्वमेव प्राकृत्यन्व-
सात्यन्ताभावानामभावत्वमेवेति नियमो निर्निबन्धनः स्यात् । न चैवमस्त्विति वाच्यम् । सकललोकसिद्धस्य तथाभावानर्हत्वादित्यत
आह ॥ प्रथमेति । रूपशब्दो धर्मिवचनः । भावाभावत्वमिति यथायोगं सम्बन्धः । अत्रैवं सत्यपि हिशब्दः प्रसिद्धो । अयमर्थः ।
किं भावाभावनिबन्धनं प्रमेयरूपमन्विष्यते प्रमाणं वा । आद्यस्योत्तरार्धमुत्तरम् । यद्यपि भावाभावात्मका घटादयः प्रागभावादयश्च ।
तथाऽयत्र पदार्थसार्थे यः पिण्डो विधिधर्मिको घटादिः स भावो यस्तु निषेधधर्मिकः प्रागभावादिः सोऽभाव इति व्यवस्थोपपद्यते ।
अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावो विशेषशक्त्या सङ्गच्छत इत्युक्तमेव । द्वितीयस्योत्तरं प्रथमप्रतिपत्तिश्चित्ति । यः प्रथमं विधितया परप्रतिक्षेप-
रूपतां विना प्रतीयते स घटादिर्भावः । यस्तु निषेधतया परप्रतिक्षेपेण प्रतीयते प्रागभावादिः सोऽभाव इत्युत्तरार्धनैकवाक्यतया
योज्यम् । घटो हि प्रथमं विधित्वेन धर्मिरूपेण प्रतीतोऽनन्तरं पटो न भवतीति पटनिषेधात्मया प्रतीयते । प्रागभावादिरपि प्रथमं
निषेधत्वेन धर्मिरूपेणावगतोऽनन्तरं प्रमेय इति विधितया प्रतीयत इति सकलप्रतिपत्तृप्रसिद्धमिति बहुवचनहिशब्दाभ्यां द्योतयति ।
विषयिविषययोराधाराधेयभावमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगः । कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षाभावस्य स्थितत्वादिति । एवं पूर्वपक्षयुक्तोपक्षित-
प्रमाणसमुदायलब्धस्यार्थस्य प्रमाणविरोधो दर्शितः ।

टि०—नन्वसदित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वस्तुतत्त्वस्य प्रागभावे व्यभिचारित्वाभावसाधनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् ।
न च पूर्वपक्षयुक्तप्रागभावकर्तृत्वसाधकानुमानस्य सप्रतिपक्षत्वेनाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदनुमानविरुद्धार्थासाधकत्वेनास्य तत्र प्रति-
पक्षत्वायोगादित्यतोऽसत्कार्यमिति तीक्ष्णोद्वेगसत्साधकतयाप्यन्यस्तानुमानेऽप्यप्रतिपक्षत्वासम्भवेऽपि तदुपजीवनेन प्रवृत्तैतच्छङ्काग्रन्थाभिप्रेतप्रागभावकर्तृ-
त्वसाधकानुमानविरुद्धार्थसाधकत्वेन तत्र प्रतिपक्षत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य शङ्काग्रन्थस्यापि यथाश्रुतैतदनुमानमात्राभिप्रायकत्वसम्भवेनानुमाना-
न्तराभिप्रायकत्वाभावाच्च तत्रापि प्रतिपक्षसमर्पकत्वमित्यतो यथाश्रुतार्थाभिप्रायकत्वे बाधकप्रदर्शनपूर्वकमनुमानान्तराभिप्रायकत्वमुपपाद्य तत्र प्रतिपक्षसम-

पकतया प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतदोजयितुमाह ॥ कुतो नेति चेदित्यादिना ॥ हेतुगर्भमिति । हेत्वर्थगर्भमित्यर्थः । ततश्च निषेधैकस्वरूपत्वा-
 दिति सिध्यतीति भावः । भाष्ये पक्षदृष्टान्तयोरनभिधानान्मूढत्वमित्यतः स्पष्टत्वात्तदनुवर्तितं दोषायेत्यभिप्रेत्य पक्षदृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं प्रतिपक्षप्रयोगं
 दर्शयति ॥ अयमिति । ननु भाष्ये बुद्धिपूर्वेति कर्तृत्वनिरूपणमनर्थकम् । न च निषेधैकस्वरूपत्वकर्तृत्वयोर्विरोधप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् ।
 तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽप्रयोजकत्वाद्वापरिहारार्थं तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुख्यस्ययति ॥ न-
 नित्यादिना । प्रवृत्तिशब्दस्य प्रयत्नमात्रार्थत्वप्रतीतिरिन्नासायाह ॥ प्रयत्नादिकेति । प्रयत्नान्तरभाव्यात्मपरिस्पन्दसङ्ग्रहायादिपदम् । अत एव
 चिकीर्षाव्यतिरेकेण कृतिमात्रजन्ये यतो सूतमिदं न मया कृतमिति व्यवहारोऽवामकृते मुख्यकर्तृत्वाभावात्प्रायश्चित्तभेदश्चोपपद्यते । अन्यथा कर्तृ-
 त्वविशेषात्कामकृते सम्पूर्णप्रायश्चित्तमन्यत्र तदर्थमिति नियमो न स्यादित्यवधेयम् । नन्विच्छादियोगित्वरूपकर्तृत्वस्य चेतनमात्रनिष्ठत्वेनचेतनसा-
 धारणत्वाभावादनुगम इत्यतोऽचेतनस्य कर्तृताया एवाभावान्न तदननुगमो दोषायेत्यभिप्रेत्य तथा सत्यचेतने कर्तरि विहितत्वात्तृतीयादेर्वृक्षस्तिष्ठति
 वृक्षेण स्थीयत इत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यतोऽचेतनस्येच्छादियोगित्वरूपमुख्यकर्तृत्वाभावेऽपि तृतीयादिप्रयोजकपरिभाषिकैवेत्याकरणाभिमतकारका-
 न्तरानपेक्षत्वरूपामुख्यकर्तृतायाः सत्त्वादुक्तविधकर्तृत्वव्यवहारो गौण एवेत्यभिप्रेत्य तद्गौणतायां न्यायवाचस्पत्युदयनादिसम्प्रतिमाह ॥ युक्षेणेति ।
 आदिपदेन वृक्षस्तिष्ठतीत्यादेः सङ्ग्रहः । यद्यपि वृक्षस्याचेतनपक्षेऽपि तत्र मुख्यकर्तृत्वाभावात्तद्व्यवहारस्य गौणत्वप्राप्तावपि चैतन्यपक्षे मुख्यमेव
 कर्तृत्वं सम्भवतीति तद्व्यवहारस्यामुख्यत्ववर्णनमनुचितम् । तथाऽप्यत्रातदुपसंविज्ञानवद्बुद्धिर्हि घटस्तिष्ठति घटेन स्थीयत इत्यादेरेवौपचारिक-
 व्यवहारत्वेनोभित्तत्वाज्ञानपपत्तिरत एव न्यायवाचस्पतिना घटस्तिष्ठतीत्यौपचारिकः प्रयोग इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । वस्तुतो वृक्षस्य स्थितिरनु-
 लेच्छाप्रयत्नसद्भावे मानाभावान्न मुख्यकर्तृत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्युक्त्या प्रसक्तां विशिष्टस्य कर्तृत्वरूपतां परि-
 हरति ॥ अत्रेति । ननु कथमस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेन योजनेत्यत उक्तं बुद्ध्या विविच्येति । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति च बुद्ध्या वाक्यभेदं सम्पद्येत्यर्थः ॥
 तृतीयादिविषयत्वमिति । वैय्याकरणाभिमतं पारिभाषिकं तृतीयादिप्रयोजकं कारकान्तरानपेक्षत्वेमेत्यर्थः । मूले निश्चितमिति पदप्रवृत्तिरेव वस्तु-

मिति प्रतिज्ञार्थं हेतुसमर्पकमित्यभिप्रेत्य तथा योजयति ॥ प्रकरणाच्चेति ॥ व्युत्पादनीयत्वाच्चेत्यर्थः ॥ एतद्वति । प्रवृत्तौ च कर्तृत्वमित्येतदेत्यर्थः । कुतोऽस्यैव व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृतत्वं तृतीयादिविषयत्वस्यापि तत्सम्भवादित्यत आह ॥ अत्रैव हीति । चिकीर्षाकृतमित्त्वरूप एव कर्तृत्वे विप्रतिपत्तिर्न तु तृतीयादिविषयत्वरूपे तस्मिन्नित्यर्थः । ब्रह्मशब्देन कृतगुणपूर्तिसम्भावस्यैव जन्मादिसूत्रोक्तत्वादिति भावः । तद्धतावतैव कर्तृत्वनिर्वचनेन कर्तृत्वनिर्षेधकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोणानुबुद्धिपूर्वस्यैव वैयर्थ्यमित्यत उक्तत्वरूपकर्तृत्वस्यापि तन्मनोऽदुरुतेति श्रुतिबलेन प्रागभावे पोषाङ्गीकाराच्च कर्तृत्वनिर्षेधकस्वरूपत्वयोर्विरोधसिद्धिरित्यप्रयोजकत्वमेवेत्यर्थं तत्कर्तृतायास्तद्व्यापकव्यापृत्या पक्षे व्यावृत्तिप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितया तच्चाचष्टे ॥ सा चेयमिति । कुतः प्रवृत्तेर्बुद्धिव्याप्तिर्येन तद्व्यावृत्तिर्भवेदित्यत आह ॥ कार्यया इति । तथा चाकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गरूपविषयवाधकतर्कसहकृतसाहचर्यग्राहिप्रत्यक्षादेव तस्मिद्धिरिति भावः । व्यभिचाराद्यदर्शनादित्यादिपदेनोपाधिपरिश्रहः ॥ अभावे सम्भवतीति । तस्याचेतनप्रभेदत्वादिति भावः । ननु या बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति बुद्धिपूर्वप्रत्ययानुवादेन तस्याः कर्तृत्वरूपताविधानादुद्देश्यप्रवृत्तिलिङ्गानुरोधेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितेति वक्तव्यम् । तत्तत्तर्कनिश्चितमिति नृपसकप्रयोग इत्यतो भवेदेवं यद्यत्रोक्तरीत्या प्रवृत्त्यनुवादेन कर्तृत्वविधिः स्यात् । न चैवमा किं तर्हि यत्कर्तृत्वं तदबुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति कर्तृत्वानुवादेन तद्व्याख्यानादुद्देश्यकत्वलिङ्गानुरोधेन निश्चितमिति नृपसकत्वमुपपन्नमित्याह ॥ अत्रेति । यथाश्रुतोद्देश्यविधेयभावव्यवस्थेन योजनायामिति शब्दन्य भिन्नकृत्वाश्रयणादपरितुष्यन्नाह ॥ भावे वेति । नृपसके भावे इत इति स्मरणादिति भावः । तथा चेति निश्चितमित्यस्येति निश्चय इत्यर्थवत्त्वाच्च विशेष्यनिश्चत्वप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । ननु प्रतिषेधात्मकत्वं चेत्युत्तरव कथमनर्थकम् । न च कुलालदेः प्रतिषेधत्वोपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रतिपक्षानुमानस्याभासत्वरशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । कर्तृत्वनिर्षेधकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोणानुवादेन तद्व्याप्यनर्थकत्वायाः परिहृतत्वेन तदभासत्वं प्रागेव परिहृतत्वात् । प्रतिषेधत्वोपादनस्य तत्रानुपयोगाच्च । न च प्रकारान्तरेण प्राप्ताभासत्वरशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तदनुदयादित्यतो विशेषणवैयर्थ्यायैव तत्प्रापकत्वेन तत्प्रयुक्ततदाभासकत्वशङ्कायां व्यभिचारवारकत्वेन विशेषणस्यार्थवत्तया विशेषण-

वैयर्थ्यन्यैवाभावाच्च तत्प्रयुक्तताया अपि तदाभासत्वशङ्काया अदकाश इत्यभिप्रेत्य तद्वारकतया तत्सार्धक्यं वक्तुमविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वे
 व्यभिचारस्यैवाप्रसक्त्या विशेषणस्य तद्वारकत्वायोगात् । व्यभिचारप्रसक्त्युपपादनाय विपक्षेऽविशेषितस्य हेतोर्द्वुत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति भावेन रीत्य-
 न्तरेण तदाभासत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु मा भूदिति । नन्वविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वोपपादकत्वे कुलालादेः कर्तुरेव प्रतिषेधात्मकताया एव
 व्यभिचारोपपादकत्वेन तदुपदर्शनाय कुलालादेरित्येव वक्तव्यतया भावस्येति वचनासङ्गातिरित्यतोऽत्र सामान्यशब्दत्वाद्वायशब्दस्य तद्विशेषकुलाला-
 दिकर्तृपलक्षणत्वान्नासङ्गातिरिति भावेनानूद्य भावशब्दं व्याचष्टे ॥ भावस्येति । साकाङ्क्षतया वाक्याभासवत्प्रशङ्कापरिहारायोपहितक्रियामध्याहरति
 ॥ विद्यत इति ॥ मात्रग्रहणमिति । सूत्र इति शेषः । क्वचित्सूत्रे मात्रग्रहणमित्यपि पाठः । तद्याख्यानो एवग्रहणं चेदेव पाठः । व्याख्यानो चैवग्रहण-
 मिति पूर्वग्रन्थानुसारात् । तद्याख्यानमेकग्रहणं चेति पाठे सौत्रमात्रपदव्याख्यानमेकग्रहणं व्याख्यानो सार्थकमिति व्याख्यानपदाध्याहारेण योज्यम् ।
 कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनेन व्यभिचारोपपादनसिद्धेरभावधर्मत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन किं तदुपपा-
 दनेनेत्यतस्तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । अभावशब्दस्य चतुर्विधाभावपरत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ अभावोऽत्रेति । संसर्गाभाववत्त्वस्य
 धर्मत्वेऽपि संसर्गाभावस्यादृश्यत्वाधिकरणन्यायेन धर्मत्वाभावेन चतुर्विधस्याभावस्य धर्मपदोक्तधर्मत्वान्ययासम्भवादिति भावः ॥ भावप्रधान इति ।
 अभावधर्मत्व इति भावप्रधान इत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं परिहरति ॥ अस्तीति । ननु धर्मधर्मैक्यतश्चेति भाव्यमनर्थकम् । न च कुलालान्योन्याभाव-
 योरैक्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽभावधर्मकत्वोक्तेरभावरूपे धर्मं हेतुवृत्त्युपपादकत्वेऽपि विपक्षभूते कर्तरि
 कुलालादौ तदनपादकत्वेन तदुपपादकतया भावधर्मत्वोक्तेरसङ्गातिशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ हेतु-
 समुच्चय इति । अत्र समुच्चयशब्द इतरेतरयोगपरः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाभावधर्मकत्वधर्मैक्यग्रयोः परस्परसापेक्षोरेव हेतुवृत्त्युपपादकत्वेन निरपे-
 क्षयोस्तदभावात् । परस्परनिरपेक्षयोरैकक्रियासम्बन्धस्थल एव च समुच्चयनिगमन्याकरे स्थितत्वादित्यवेयेयम् । धर्मधर्मैक्यत इतरेतावता धर्मधर्मिणोः
 कुलालान्योन्याभावयोरैक्योक्त्या कुलालादेः प्रतिषेधात्मकताया उपपादितत्वादेव शब्दवैयर्थ्यमित्यतः कुलालान्योन्याभावयोर्भिन्नाभिन्नत्वेऽन्योन्याभावमेवेन

कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वाप्या व्याभिचारप्राप्तिवत्तद्भेदेन तदनात्मकत्वाप्या तत्परिहारस्यापि प्रसङ्गेन भेदाभावात् व्याभिचारानुपपादकत्वेन भेद-
निरासद्वारा तदुपपादकास्तन्नाभेदत्वाभावेवराब्द इत्याह ॥ एवराब्द इति । नन्वन्योन्याभावस्य धर्माणाऽस्त्यन्ताभेदाभेदयोरेपि सम्भवे किमिति
सिद्धान्तेऽस्त्यन्ताभेदाभ्युपगमोऽर्पित्यतः सत्यपि तस्मिन्नास्त्यन्ताभेदाभावे कथमेवराब्देन सूत्र भेदव्युद्भाससमर्पणमित्यतस्तत्र तत्र सम्भवाह ॥ अन्यो-
न्याभावो हीति । ननु संयोगादिवदिति वक्ष्यमाणभेदसाधकाक्रान्ततया संयोगादौ भेदाभावाद् भेदोऽप्यन्योन्याभावे भेदसाधकस्य खण्डितत्वाभा-
वाद्भेदाभावेन भेदाभेदयोस्तत्रासम्भवादित्याह ॥ न त्विति । ननु तथाऽपि न तु तन्मात्रताभेदित्युत्तरमाप्यमनर्थकम् । न च कुलालादेः प्रति-
षेधमात्रताभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यानर्थक्यात् । न च मात्रराब्दस्य व्याभिचारवत्त्वप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रप्रदर्शन-
स्याप्यनर्थकत्वात् । न च सार्थक्यवर्णनेन तस्य विशेषणत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अविशेषितस्य व्याभिचारोपपादनेनैव विदोषणसार्थ-
क्यसिद्ध्या विशेषणतायास्तदनपेक्षितत्वात् । न चाविशेषितस्य व्याभिचारविशिष्टोपणस्य व्याभिचारपरिहारकतौपयिकस्यापि तदुपयोनित्वाच्च तदिति
वाच्यम् । आविशेषिते व्याभिचारमात्रस्यैव तत्सार्थक्यनिमित्तत्वे बाधकाभावेन विशेषणे व्याभिचारपरिहारकत्वस्यापि तद्विमित्तवत्त्वकल्पनायां कल्पना-
गौरवप्रसङ्गादित्यतोऽविशेषितव्याभिचारमात्रस्य तत्सार्थक्योपपादकत्वे बाधकदर्शनेनोपयोरपि विशेषणसार्थक्योपपादकत्वं व्युत्पाद्य पूर्वग्रन्थेनाविशे-
षितस्य व्याभिचारसमर्थनेऽपि विशेषणस्य व्याभिचारपरिहारकत्वासिद्ध्या सार्थक्यासिद्धेस्तासिद्धयर्थमव्यवस्तव्यव्याभिचारपरिहारकतोपदर्शकत्वेनो-
त्तरं वाक्यं योजयति ॥ अस्त्येवमिति । विशेषणसार्थक्यवर्णनेन तद्वैयर्थ्यप्रयुक्ततदाभासताशङ्कायाः परिहारात्स्मिन्मुत्तरेणेत्यतः स्वरूपासिद्ध्यादि-
परिहारार्थत्वात्तत्वाक्यवैयर्थ्यमिति भावेन प्रतिपक्षानुमाने स्वरूपासिद्ध्यादिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेति । ननु विधेयप्रागभावे कथं प्रतिषेधमात्रत्वस्य
सिद्धिरित्यतस्तां प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । प्रमेयत्वादिलक्षणभावरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वाच्च प्रतिषेधमात्रत्वं प्रागभावेऽपि वक्तुं
तस्य प्रमेयत्वादिलक्षणमेवाभावाभावेऽपि तेषामप्यभावत्वे भावत्वेऽपि वा प्रागभावाद्भिरत्वे उक्तत्वरूपतद्वर्मात्मकत्वापत्त्या तदनवकाशात्तत्तदुपपा-
दनपूर्वकं तद्व्युत्पादयन् प्रथमतः प्रमेयत्वादियमर्थं तदभावे दोषोक्त्या दर्शयितुं विकल्पयति ॥ पक्षीकृत इति । सत्यन्यायपक्षेऽपि किं तेन

बोताभाव इति विकल्पद्वयं मनसि निधायद्ये द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ आद्य इति । कुतस्तेषां नाभावस्वामित्येतौ विधिप्रत्ययविषयत्वेन भावलक्षणा-
 क्रान्ततया भावत्वस्यैव निश्चितत्वात् । अन्यथाऽभावस्यापि तद्विषयतायां तत्रानिव्याप्तत्वेन तस्य भावलक्षणायोगादिति भवेदवाह ॥
 विधीति । न केवलं भावलक्षणाक्रान्ततयैव तेषां भावत्वसिद्धिः किन्नाम भावलक्षणानाक्रान्तत्वादित्यन्यथा प्रमेयत्वादावभावलक्षणादृत्या-
 व्यासिप्राप्त्या तस्याभावलक्षणत्वं न स्यादित्याशयेनाह ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वाच्चेति । ननु न प्रतियोगिनिरूप्यत्वमभावलक्षणम् ।
 प्रतियोगित्वस्याभावविरूपकत्वरूपतया परम्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वन्यदेव । तथा च प्रतियोग्यनिरूप्यत्वेऽपि तेषां विद्वक्षिताभाव-
 लक्षणवत्तयाऽभावत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ पदपदार्थातिरिक्तत्वमिति । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिपञ्चलक्षणोपपत्त्या एव भावान्तर-
 द्रष्टव्यम् ॥ स्वेच्छेति । लोकप्रतीतिमवधूयेति शेषः ॥ अन्यथेति । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिपञ्चलक्षणोपपत्त्या एव भावान्तर-
 हितोऽभाव इत्यपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भावा इत्याद्यप्येव किं प्रमेयत्वादयो धर्मिणः प्रागभावाद्विज्ञा उताभिज्ञा इति विकल्पद्वयं मनसि नि-
 दायद्यं दूषयति ॥ ते चेति । कुतो नेत्यतोऽन्योन्याभावस्यैव यादृक्यभाववितया धर्मिणाऽस्यन्ताभिन्नत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याह ॥ अन्योन्येति ।
 अस्तु तर्हि धर्मिणोऽभिज्ञा इति द्वितीय इत्यत आह ॥ तथा चेति । न केवलमस्मिन्गक्षे हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्येव किन्तु दृष्टान्तस्य सादनवि-
 कलत्वाद्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्याह ॥ दृष्टान्तश्चेति । घटाभावस्यापीति । धर्मद्वाराऽप्रमेयत्वादिविभावरूपमभिदेनेत्यर्थः । उक्तस्य
 सर्वस्याप्यर्थस्य मूलरूढतासिद्धचर्यमपेक्षिताव्याहारेण योजयति ॥ प्रथमेति ॥ अभिन्नश्चेति । अत्यन्ताभिन्नश्चेत्यर्थः ॥ इवेति वेति । तथा च
 चराब्द इवार्थ इति भावः । अथाऽपीत्यस्य साकारुक्षत्त्वपरिहारायपेक्षितं शेषं पूरयति ॥ नेति । उक्ताराद्व्यापारोपयोगितया भाव्य-
 पदानि व्याचष्टे ॥ हिमन्द् इत्यादिना । नन्वेवं धर्मिणः बुलालदेवान्योन्याभावरूपप्रतिषेधधर्माभिन्नत्वेन प्रतिषेधतया धर्मिणः प्रतिषेधात्मकरूपप्र-
 तिषेधमात्रत्वस्य विपक्षद्व्यावृत्तिरिति व्यभिचारात्तदवश्यमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ कथमिति । उक्तस्यार्थस्य मुख्यवृत्त्याऽलाभा-
 लक्षणायाश्च निनिबन्धनत्वादिति भावः । लक्षणयैव तल्लभ इति दर्शयितुं तस्या मुख्यार्थद्यनुपपत्त्यादिसापेक्षितत्वे तदभावेऽसम्भवात् । तत्स-

द्वावं वक्तुं मुख्यार्थं तावदाह ॥ मात्रशब्दो हीति ॥ न च तत्त्वार्थीति । सकलस्य प्रतिषेधत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ प्रतिषेधेऽपीति । ततो मुख्यार्थो न सम्भवतीति भावः ॥ विशेषरिति । प्रतिषेधार्थेऽप्येति शेषः । रूढलक्षणास्वाद्य प्रयोजनार्थे-
त्याशयेनाह ॥ अद्वयमात्रं भूदतमिति ॥ यथेति । अत्र मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च भुक्तिमत्सकलस्यान्यत्वात् त्वमिति सम्भवति । व्यञ्जनोद्वेगज-
यत्वात् । अतस्तत्राप्यत्र मात्रशब्दो लक्षणार्थाऽऽप्त्यै प्राधान्यं व्यञ्जनादेश्चाप्राधान्यं लक्ष्यतीत्येवाश्रयणीयमित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किमायातमि-
त्यत आह ॥ धर्मधर्मिणश्चेति । निर्गुणे पक्षे चेयम् । ननु बुद्धिराहिर्यमेव तदितुत्तरवाक्यप्रसक्तम् । न च प्रागाभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वेन
बुद्धिराहित्यसाधनत्वमेव प्रदिपादयामिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तस्मादनस्यापि प्रकृतासङ्गतत्वेनानर्थक्यपरिहारादित्यतोऽस्याव्यवहितेन सङ्-
गत्यभावोऽपि बुद्धिर्भूति तत्त्वार्थावयवसूचितस्य बुद्धिराहित्येन प्रागाभावे कर्तृत्वाभावासाधनस्य बुद्धिराहित्यामिद्वया तदनुपपन्नत्वाद्वापरिहारकत्वेन
तत्सङ्गातत्वाच्चानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततयोत्तरवाक्यं योजयितुमुक्तानुवादपूर्वकं प्रागाभावस्य कर्तृत्वाभावासाधने हेतुभूतबुद्धिराहित्यासिद्धि-
त्वापुरथापयति ॥ इच्छेत्यादिना । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतो मूले तदित्यस्य तस्मादित्यर्थत्वमेव शब्दस्य तत्सम्बन्धं चाश्रित्य तत्पराशृ-
तेतुप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितयाऽपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे ॥ तत्तस्मादित्यादिना ॥ नैतन्यमिति । बुद्धिरित्यर्थः । अप्रयोजकत्वमाशङ्कते ॥
कश्चिदिति । द्रव्यत्वसंयोगित्वादाविव निरुपाधिकसम्बन्धभङ्गास्यैव विषये बाधकस्य सत्त्वाच्चाप्रयोजकत्वेत्यभिप्रेत्य तस्य बाधकत्वावङ्गीकारे बाध-
कमाह ॥ निरुपाधिकेति । योऽन्यस्योपादेरनुपलम्भमाधितत्वादयोग्यस्य च शङ्कितुमशक्यत्वादनयोरनौपाधिकसम्बन्धसिद्धिरिति शेषम् ॥ निर्नि-
मित्ताया इति । व्यभिचारचिन्हदर्शनरूपनिमित्तान्या या इत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गित्यादिति । किञ्चिद्व्यसंयोगि किञ्च स्यादिति निर्निमित्तव्यभि-
चारशङ्काया द्रव्यत्वेन संयोगसाधनेऽपि तुल्यत्वात् । तेनापि तदसिद्धिः स्यादित्यतिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः ॥ तन्मत्त इति । तथा चाभावस्यानि-
बुद्धिमत्तायाः श्रुतिसिद्धत्वात्वेयं विभिचारशङ्का निर्निमित्तेति नातिप्रसङ्गा इति भावः । श्रुतेर्भावात्परत्वाच्च प्रागाभावस्य बुद्धिमत्त्वसिद्धिः ।
श्रुतुक्तदोषतादवस्थ्यमेवेति परिहरति ॥ अन्यथेति ॥ संज्ञाभेदमात्रमिति । नार्थे कश्चिद्विशेष इति शेषः । ततो नास्मन्मतमतिपक्ष-

पताऽस्य पक्षस्येति भावः । ननु संज्ञामात्रं ब्रह्मवादिना तदेकत्वाभ्युपगमान्मया च तत्तत्कार्यप्रागभावानामनेकत्वाभ्युपगमेन प्रमेयेऽपि
 वैलक्षण्यादित्यत आह ॥ अनेकत्वादेरिति । अत्रादिपदेनोचेतनप्रमेदत्वपरिग्रहः । त्याज्यत्वं हेतुमाह ॥ अनेकेत । स्वतन्त्राणापनेकेपारेक-
 प्रकाशानचिकीर्षाश्चातिसद्भावस्य प्रमाणभावपरग्रहत्वेन कस्यचिदुत्पत्त्यनुकूलत्वादाद्यप्यस्य तत्रातुकूलत्वादिमत्त्वेन कार्योत्पत्त्यनुकूलत्वा
 तदुत्पत्तेरिव तस्यातिकूलत्वा तदनुत्पत्तेरपि प्राप्त्याऽनेकत्वातन्त्र्ये कार्योदयोयोगादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वाभावसाधकबुद्धिरहितस्य सिद्धि-
 प्रतिपादकतया बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हितेतद्वाक्ये सङ्गतस्यास्य वाक्यस्य तद्वाक्यानन्तर्यस्यैव युक्तत्वाच्च व्यवधानं सम्भवतीति शङ्कते ॥ नन्विति । ननु
 विशेष्यतैवेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च धर्ममिभावास्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् ।
 न च भावाभावयोर्धर्मभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यानुक्तत्वेऽनुक्तत्वेऽपि वा तत्रानुपपत्त्यभावेनानुपपादनीयत्वादित्यतस्तस्योक्तत्वाप्रद-
 र्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तद्विरासकतयोत्तरमूलं योजयितुं भावाभावयोर्धर्ममिभावोपदर्शकं मूलानुवादपूर्वकं तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति ॥ भावा-
 भावधर्म इत्यादिना । कुतो न भावाभावयोरभावाभावधर्मत्वमित्यतः प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः प्रकृते च तदभावादयथा यस्य कस्यचिद्वि-
 श्विद्धर्मकत्वप्रसक्तेरिति भावेनाह ॥ भावाभावयोरिति । न केवलं साधकप्रमाणाभावमात्रं किन्त्वनुमानाभाधश्चेत्यभिप्रेत्य धर्ममिभावाभावसाधक-
 हेतूनाह ॥ सम्बन्धाभावाच्चेत्यादिना । भावाभावौ न धर्मधर्मिणौ सम्बन्धशून्यत्वादित्यनुमानमनेनोक्तं भवति । नन्वसम्बन्धेऽपि धर्मधर्मिभावा-
 किञ्च स्यादित्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावव्यापकत्वसिद्ध्या व्याप-
 कनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्धर्मधर्मिभावव्यापकसम्बन्धनिवृत्त्या तद्वाप्यधर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य सम्बन्धस्य तत्प्रयोजकत्वा-
 वधारकान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ सम्बन्धयोरित्यादि । अस्तु सम्बन्धस्य तद्वापकत्वं तथाऽपि भावाभावयोः सम्बन्धवत्त्वाद्याव्यापकव्यावृत्तिरिति
 कथमसिद्धेनासम्बन्धेन तदभावानुमानमित्यत आह ॥ न चेति । कुतो न सम्बन्ध इत्यतः संयोगसंप्रदायौ हि सम्बन्धौ न च तौ तयोः स्त इति
 भावेन तदसम्भवे युक्तिमाह ॥ संयोगेति । संयोगस्य युतिसिद्धव्यमात्रनिष्ठत्वात्समवायस्यापि गुणगुण्यादिरूपायुतसिद्धमात्रानिष्ठत्वेन भावमात्रं

निष्ठत्वादित्यर्थः । विरुद्धस्वभावत्वेऽपि धर्मधर्मिभावः किञ्च स्यादित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामविरुद्धस्वभावत्वस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वसिद्ध्या व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावाच्च तदवकाश इति भावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तत्प्रयोजकत्वावधारकावन्वयव्यतिरेको दर्शयति ॥ यावदित्यादिना । भावाभावयोरप्यविरुद्धस्वभावत्वाच्च व्यापकव्यावृत्तिरस्तीति कथं तथा तद्व्याप्याभावसाधनमित्यतो विरुद्धत्वोपादयेन व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धिं परिहरति ॥ विरुद्धस्य भावौ चेति । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावः किञ्च स्यादित्यतो भेदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वाविर्णयाद्व्यापकनिवृत्त्या व्याप्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावेन भेदस्य प्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ न हीति । अनेन व्यतिरेको दर्शितः । भिन्नयोरेव धर्मधर्मिभावद्वेष्टेरित्यन्वयोलक्षणं चैतत् । असिद्धिं परिहरति ॥ उक्तं चेति । नन्वत्र विशेष्यैव धर्मस्वमित्युच्यते । तत्स्थमस्य धर्मधर्मिभावस्य विशेषणनिरोप्यभावरूपताप्रतिपादकत्वमित्यतोऽस्य विशेषणैव धर्मत्वमित्येतदुपलक्षणत्वात्तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योलक्ष्यं दर्शयति ॥ विशेषणतैवेति । अस्त्वेवं धर्मधर्मिभावरय विशेषणविशेष्यभावरूपत्वं तथाऽपि न प्रकृतसिद्धिस्वतत्त्वरूपधर्मवर्गित्वाच्च प्रमाणाभावेन भावाभावयोरसम्भवादित्यत आह ॥ प्रतीयते चेति । भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यभावे नाशकमाह ॥ अन्यथेति । व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यतया कारणमृतप्रतीत्यभावे तत्कार्यव्यवहारयोगादन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसक्तेरिति भावः ॥ तत्कथमिति । साधकप्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । पटशौक्ल्ययोः सत्यपि सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावस्य स्वभावप्रदुक्तत्वेन सम्बन्धप्रदुक्तत्वाभावलोभमन्दूयोश्च सत्यस्य सम्बन्धे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रदुक्तत्वेनासम्बन्धप्रदुक्तत्वाभावेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभेदानान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्त्वबो-
जकत्वानवधारणात्सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वासिद्ध्या भावाभावयोः सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिभावाभावानुमानमप्यपकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिसाधकत्वा-
दनुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पटशौक्ल्ययोश्चेति । अङ्गीकृत्य च सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभेदानान्वयव्यतिरेकावस्वभावप्रदुक्तत्वाद्धर्मिभावास्तदभावयोः सम्बन्धस्तदभावप्रदुक्तत्वाच्च सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिसाधनावश्यक इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावो-
न्वयव्यतिरेकोवेव न स्त इति तस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तदभावेन तदभावस्य साधनमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य सति सम्बन्धे धर्मधर्मिभावान्नतदभावो नद-

भाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ व्यभिचारेण दूषयति ॥ सम्बन्धयोरपीत्यादिना । गुणगुणिनोः सत्यव्यतिरेकस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वे-
 नाविरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वाभावात् । अक्षमाहिषयोश्च सत्यपि विरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन विरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वादविरुद्ध-
 स्वभावस्य धर्मधर्मिभावान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकभावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तद्व्यावृत्त्या धर्मधर्मिभावाभावसाधनमुप-
 धत्ते । तथा भिन्नयोर्धर्मधर्मिस्थले सत्यभिन्नत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन भेदप्रयुक्तत्वाभावात् । घटस्य स्वेन भेदाभावेऽपि धर्मधर्मिभावा-
 भावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन भेदप्रयुक्तत्वाभावाद्भेदस्य धर्मधर्मिभावाभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वाभावेन तद्व्यापकत्वा-
 धारणान्न तद्व्यावृत्त्याऽपि धर्मधर्मिभावाभावसाधनमवकाशं लभत इत्युक्तन्यायेनोत्तरमपि हेतुद्वयं दूषणियमित्याह ॥ एवमेवेति । अङ्गीकृत्य चैत-
 दुक्तम् । वस्तुतस्तु यावविरुद्धस्वभावौ तौ धर्मधर्मिभाववन्तौ यौ विरुद्धस्वभावौ तौ न धर्मधर्मिभाववन्ताविति यौ भिन्नौ धर्मधर्मिभाववन्तौ
 यावभिन्नौ न तौ धर्मधर्मिभाववन्ताविति चाविरुद्धस्वभावत्वभेदयोर्धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकव्यतिरेकव्यभिचारेणभावाच्च ताभ्यां तयो-
 स्तत्प्रयोजकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तदभावसाधनमुपपन्नमित्याभिप्रेतस्य ययोर्विरुद्धस्वभाववत्त्वं न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकव्यभिचारेण दूष-
 यति ॥ सगुणेति । यावविरुद्धस्वभावौ तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वयेऽपि व्यभिचारमाह ॥ अदर्शनाच्चेति । अविरुद्धस्वभावत्वेऽपि
 शौकल्ययोर्धर्मधर्मिभावस्यादर्शनादित्यर्थः । यावभिन्नौ न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ दृश्यते चेति । अन्यथा घटोऽ-
 स्यभिधेयः प्रमेयश्चेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । ननु चास्तिस्वादीनां धर्मिणो घटादोर्भिन्नत्वात्कथमभेदेऽपि धर्मधर्मिभावे निदर्शनमिदमित्यतः
 पदार्थानियमवादिनो नैयायिकस्य मतेऽस्तिस्वादीर्धर्मिणो भिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थानियमवादिनो वैशेषिकस्य मते तस्य तदभिन्नत्वात्तदुदाहरणत्वप्रशस्तमि-
 त्याभिप्रेत्याह ॥ अस्तित्वेति ॥ अङ्गीकृतत्वादिति । भावस्य रूपमेव ह्यवस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वं चोच्यत इति तदुक्तैरिति भावः । यथोर्ध-
 स्तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वये व्यभिचारमाह ॥ भिन्नानामपीति । घटपटादीनां सत्यपि भेदे धर्मधर्मिभावो नोपलभ्यत इत्यर्थः । नन्वभेदे कथं विशेष-
 णाविशेष्यभाव इत्यतः किमयं प्रमाणप्रश्नः किंवा स्वभावप्रश्न इति विकल्पं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्याद्यपक्षदूषणं च मनसि

निधाय भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुन इत्यद्वयस्याधिकरणयानुव्याख्यानानुसारेण सम्भावकं वदन्मङ्गलाक्षेपपरिहारमुपसंहरति ॥ तदेवमिति । ननु भावाभावयोर्विधिविषयरूपत्वस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादुत्तरवाक्ये तदभिधानमनर्थकम् । न च भावाभावाद्योर्विधिविषयधर्मिकत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यातिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च घटादिभिर्मित्र एव प्रागभावादिरभाव एवेति व्यवस्थापनार्थं तदिति वाच्यम् । अव्ययस्थाप्रापकत्वाभावेन तदप्रसक्त्या तदुपपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रापकप्रदर्शनाव्यवस्थाप्रसङ्गाशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकृत्या भावाभावाद्योर्विधिविषयधर्मिकत्वोपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं शङ्काशुत्थापयति ॥ यद्येवमिति ॥ भावस्याप्यभावत्वेनेति । घटादभावित्वान्योन्याभावरूपमात्मकत्वनाभावत्वं स्यादित्यर्थः ॥ अभावस्य भावत्वेनेति । प्रागभावादेरभावस्य प्रमेयत्वादिरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वं स्यादित्यर्थः । उभयेत्रेष्टापत्ते परिहरति ॥ घटादीनामिति । तत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ तथा भावेति । निर्निबन्धनत्वस्येत्यर्थः । यथाक्रमं सम्बन्धग्रामं वारयति ॥ यथायोग्यमिति । मूलेऽत्रेत्यप्रयोजकत्वसूचनार्थमिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ अत्रेति । तर्हि भावाभावयोर्विधिविषयधर्मिकत्वकथनमात्रेणोक्तव्यवस्थया उपपादितत्वात्प्रथमप्रतिपत्तिरिति भाष्यखण्डैवैयर्थ्यमित्यतस्तत्सङ्गमार्गितुं सम्भावितं विकल्पद्वयं प्रदर्श्य तस्यपरिहाररतया ग्रन्थं योजयति ॥ अयमर्थ इति ॥ पदार्थसार्थ इति । भावाभावात्मकपदार्थसमूह इत्यर्थः । ननु भावाभावात्मकत्वे धर्मधर्मिभावस्यैवायोगेन विधिविषयधर्मिकत्वस्यैवायोगाच्च घटतत्प्रागभावादेर्भावाभावस्वरूपवस्थैत्यतो भावाभावयोर्घटतदन्योन्याभावयोः प्रागभावप्रमेयत्वयोर्वा सविशेषाभेदेन निर्विशेषाभेदानङ्गीकाराद्विशेषस्य च भेदप्रतिपत्तिरिति तच्छक्त्या धर्मधर्मिभावसम्भवाच्चापत्तिरित्याह ॥ अभेदोऽपीति ॥ उक्तमेवेति । तदेवमित्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेनेति शेषः । ननु प्रथमप्रतिपत्तिमात्रस्य भावाभावनिबन्धनप्रमाणत्वाभावात्प्रथमं विधिविषयरूपत्वेन प्रतीतेरेव तत्प्रमाणत्वात् । न प्रथमप्रतिपत्तिरित्यस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वमित्यतस्तदुपपत्तये उत्तरार्धमवाक्यतामाश्रित्य तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः सोऽभावो विधिबुद्धेरतु गोचरः । प्रथमं पर इत्युक्तानुव्याख्यानानुसारेण योजयति ॥ य इत्यादिना । ननु च के इमे विधिविषयतया प्रतीता क्रिमस्ति नास्तीति व्यवहारोपपत्तिके अस्तिनास्तिपदार्थविषयके वाऽस्तिस्त्वनास्तिस्वप्कारके वा । नाद्यः । अव्याप्तेः । ज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वानियमाभावेन विवक्षितस्यास्तीत्यादिप्रतीतिः ।

विषयस्वस्याभावात् । उत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य व्यवहिर्गोभावेन व्यवहारजनकत्वात् । न द्वितीयः । भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्यसम्भवप्रसङ्गात् । अभा-
वस्यास्तिपदार्थत्वात् । अन्यथा कथं पश्चादपि घटाभावोऽस्तीति प्रतीतिः । तृतीयेऽपि के इमे अस्तित्वनाशित्वे भावाभावत्वे सत्त्वाविशेषभूत्वे वा । आद्येऽ-
न्योन्याश्रयः । द्वितीयेऽनुगतसत्तानङ्गीकारेण सत्त्वाविशेषधरूपत्वे उभे अपि प्रत्येकं भावे अभावे च विद्येते इति सिद्धान्तः । एवञ्च ते किं स्वरूपप्रती-
तावेव प्रतीयते उत न । आद्ये स्वरूपसत्त्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतद्व्यवृत्तात् । निषेधत्वस्य चाभाव इवाभावेऽपि प्रत्येतद्व्यवृत्तादव्याप्तिः ।
द्वितीये त्वव्याप्तिस्तत्कथमेतदित्यतो विधित्वनिषेधत्वे निरूपयति परप्रतिक्षेपतां विनोति परप्रतिक्षेपेण चेति । ननु तथाऽपि प्रतीतौ किं प्रथमं यो
विधितया निषेधतयेत्येवं प्रथमग्रहणं कालविशेषणमभिप्रेतं किंवा प्रथमायाः प्रतीतिरिति प्रतीतिविशेषणम् । नाद्यः । बुद्धेर्विरम्यव्यापरायोगात् ।
द्वितीयेऽपि किमेतज्जन्मनि या स्वविषयिका प्रतीतिः सा विवक्षिता किं वैकसामग्रजन्यासु स्वविषयिकासु प्रतीतिषु या स्वविषयिका प्रथमप्रतीतिः
सा । नाद्यः । गिरिदश्विर्निर्गो गजाभावस्य ज्ञानाश्रयमेव जातायां यत्प्रमेयं तदस्तीत्यस्यां सामान्याकारेण प्रमेयमात्रविषयिकायां वन्याजाभावस्य
प्रथमं परप्रतिक्षेपकतां विनैव प्रतीतेर्भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकसामग्र्याऽनेकज्ञानजनकत्वायोगात् । सामग्रीभेदाभावे
कार्यभेदस्याकरिमकत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । यदा यदा स्वयं ज्ञायते तदा तदा स्वयं ज्ञायते तदा स्वविषयं ज्ञानद्वयमस्ति । आपातजं विमर्शजं
चेति । तत्रापातजा या संवित्तस्या एवेह प्रथमप्रतीतित्वेनाभिप्रेतत्वात् । अत एव तत्त्वसङ्ख्यानटीकायामापतजा या संविदीत्येवोक्तम् । ननुक्तरूपे
अपि विधিনিषेधत्वे प्रत्येकं भावे भावेऽपि च विद्येते इति सिद्धान्तः । ततश्च ते अपि स्वरूपप्रतीतावेव यदि प्रतीयते तदोक्तस्वरूपविधित्वस्य भाव
इवाभावेऽपि प्रत्येतद्व्यवृत्तादुक्तस्वरूपनिषेधत्वस्याप्यभाव इव भावेऽपि प्रत्येतद्व्यवृत्तादव्याप्तिः । यदि च स्वरूपप्रतीतौ न प्रतीयते तदा त्वव्याप्तिर्भाव
एवोक्तस्वरूपं विधित्वमेव दशमं प्रतीयते । अभाव एव चोक्तस्वरूपनिषेधत्वमेव प्रथमं प्रतीयत इत्यत्र नियामकाभावादित्यतो भावाभावयोरभावाभावधर्म-
वत्तया प्रतिक्षेपात्मकत्वेऽपि धर्मिरूपेणाप्रतिक्षेपात्मकत्वादापातजायां संविदि भावघटादावप्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्या अभावे च प्रागभावादौ
प्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्याश्च सद्भावेऽपि तदा प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्रीविरहेणोक्तस्वरूपविधितिनिषेधयोरेव भाननियमोपपत्तेर्नाव्याप्तिरि-

स्याशयवानपातजायां संविदि रूपान्तरप्रतीतिसामग्रीविग्रह एव द्वितीयादिप्रतीतौ तत्समावेशश्च कुत इत्यतः कार्यमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रेत्य
भावविषयमभावविषयं च प्रतीतिद्वयं क्रमेणोदाहरन्कार्यमेव दर्शयति ॥ घटो हीत्यादिना । न च भावलक्षणे घटाभावोऽस्तीति वाक्याश्रयमम-
स्तीत्युपलब्ध्यमानेऽभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि घटाभाव इत्यवान्तरवाक्यार्थभूतप्रतिषेधाकारप्रतीत्युत्तरकालमेव तदस्तिव्यप्रतीतिः । अत
एव घटाभावो नास्तीति वाक्याश्रयममेव घटस्य नास्तिस्वाकारेण प्रतीतेरभावलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति परास्तम् । नन्वेवमप्यभावलक्षणस्य
भावेऽतिव्याप्तिरेव । तथा हि । भेदो हि धर्मस्वरूपमेव । स च धर्मग्रहणे गृह्यत एव । यद्वक्ष्यति । स्वरूपं वस्तुनो भेदो यत्र तस्य ग्रहे ग्रह
इति । न च प्रथमप्रतीतौ सप्रतियोगिकप्रतिषेधाकारेण प्रतीयमानत्वं विवक्षितम् । तथा च घटप्रतीतौ स्वरूपाकारेण भेदस्य प्रतीतावप्युक्तत्वं
पेणाप्रतीतेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथममेव सर्वविलक्षणत्वेन वस्तुप्रतीतेरङ्गीकृतत्वात् । प्रायः सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यत इत्य-
न्यत्रोक्तेः । तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति चेदुच्यते । विशेषतः प्रतिषेधाकारत्वेन प्रतीयमानताया एवाभावलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा
च स्वरूपेण प्रथमं भेदप्रतीतावपि विशेषरूपेण प्रतीयमावाप्तातिव्याप्तिः । अत एवानन्तरप्रतीतिरिह टीकायां पटो न भवतीति अन्यत्र च न
शुक्ल इति विशेषाकारैर्बोदाहृता । वक्ष्यते चैतत् । को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु । अस्यामुज्जादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यत इती-
त्यलम् । ननु प्रथमप्रतीतिपक्षिणिति नाधिकरणसमर्पमा । विधिविषयरूपत्वविषयिण्याः प्रतिपत्तेस्तदनाधारत्वेनानधिकरणत्वात् । नाप्यन्या प्रकृतानु-
पयोगान्तदसम्भवाच्चेत्यतोऽधिकरणसत्सम्येक्यमित्याभिप्रेत्य कथं प्रतिपत्तेर्विधिविषयरूपत्वानाधारभूतायास्तदविकरणत्वमित्यतो मुख्यस्याधारत्वं त्वत्वाभा-
वेऽपि बुद्धिपरिकल्पितगौणधारतायाः सत्त्वेनाविकरणत्वोपपत्तेर्न सत्सम्यनुपपत्तिरित्या-येनाह ॥ विषयविषययोरिति । ननु प्रतिपत्तेर्विषयं प्रति
गौणधारतायामपि नाधिकरणत्वं तद्विबन्धनाया मुख्यधारताया अभावादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्वदि मुख्यधारताया एव तद्विधिविषयिणीति
स्यात् । न चैतदस्ति । कारकेषु गौणमुख्यविवक्षासङ्गस्य वैयर्थ्याकरणसम्भवा गौणमुख्यसाधारणस्यैवापादानादधिकारकत्वेन गौणमुख्य-
साधारणस्यैव तस्यापादानादिसंज्ञानिबन्धनस्त्वदिहापि गौणमुख्यसाधारणधारमात्रस्यैवाधिकरणतया गौणमुख्यसाधारणधारमात्रस्यैवाधिकरणमन्ना-

निबन्धनत्वेन मुख्यधारात्वादस्तदभावात्ततश्च तदभावेऽपि बुद्धिप्रकल्पितगौणधारात्तान्त्रेणप्यधिकरणसंज्ञानिर्वाहोपपत्तेर्न सम्भ्यनुपपत्तिरित्याशये-
नाह ॥ कारकेष्विति । न चात्र ज्ञापकाभावः । साधकतमं करणमित्यत्र तमप्युत्तरेव तज्ज्ञापकत्वात् । ननु साधकं करणमित्येवोच्यमानेन
कारकग्रामसाध्यायामेकस्यां क्रियायां सर्वस्यापि कारकस्य यथायथं स्वस्वव्यापारनिवर्तनद्वारा साधकत्वात्सर्वस्यापि कारककलापस्य करणसंज्ञा स्यात् ।
न च संज्ञान्तरारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च सर्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्संज्ञारम्भसामर्थ्यादिकसंज्ञाधिकाशच्च कारकसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च
विकल्पाप्रसङ्गेन तदनवकाशात् । न चासत्यपि तमपग्रहणे करणकारकसंज्ञयोरनिशेषासंज्ञाद्वयप्रणयनप्रामाण्यादेव न सर्वत्र करणसंज्ञाप्रसङ्ग-
इति वाच्यम् । एवमपि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कञ्चिदेव विषयं परिहरती तावह्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणैष्टविषये तस्याः प्रवृ-
त्तिलभ्यत इति संज्ञाद्वयस्य विकल्पप्रसङ्गानिवृत्त्यर्थं तमपग्रहणमिति न तद्विद्वद्विशिष्टार्थापकमिति चेन्नैवम् । असत्यपि तमपग्रहणे विकल्पाप्रस-
क्त्या तद्विवृत्तेस्तमप्रयोजनत्वयोगात् । तथा हि । पूर्वोक्तावदपादानादिसंज्ञा येन नाप्राप्तन्यायेन करणसंज्ञायां प्राप्तायामारम्भमाणाः करणसंज्ञा-
बाधिकाः । यास्तु परास्ता अपि परत्वेन निरवकाशत्वेन च तस्याबाधिका एवेति किं तमपुपादानेनेति । केचित्तु धनुषा विध्यतीत्यत्र करणसंज्ञैव
यथा स्यादित्येतदर्थमत्र तमपग्रहणम् । तथा हि । शराणामपायं प्रत्यवधिभूस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वाभिस्युक्तोभयप्रसङ्गो निरवकाश-
त्वात् । अपादानसंज्ञैव स्यात्करणसंज्ञाया अपायादन्यत्र दोत्रेण छिनत्तीत्यादौ सावकाशात् । तमपग्रहणे तूभयोरपि भिन्नविषयकत्वात् । धनुषा
विद्वद्यतीत्यत्रोभयत्र प्रसङ्गो परस्वारकरणसंज्ञा सिध्यति । तस्मात्कर्षलाभार्थं तमपग्रहणम् । ततः करणसंज्ञासिद्धिरिति । तदिदमप्यप्रयोजनम् ।
कन्यादानस्य दृष्टादृष्टफलत्वेनानिर्मुक्त्याय कन्यादानकारके संज्ञाप्रसङ्गाभावात्साधकं करणमित्युक्तेऽप्यन्तरेण तमपग्रहणं साधकतमभिरुपगमिस-
म्भवात् । तस्माज्ज्ञानार्थं तमपग्रहणं । एतच्च ज्ञापयति । इह कारकप्रकरणे प्रकर्षप्रत्ययमन्तरेण सामर्थ्यागम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । तेन साङ्का-
श्येभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्रापदानसंज्ञा सिद्धा भवति । यत्र हि सम्प्राप्य निवृत्तिः स एवापायो मुख्यः । ततश्च ग्रामादागच्छतीत्य-
त्रैव मुख्यपायसम्भवादपादानसंज्ञा स्यात् । बुद्धिकल्पितायां येन स्यात् । तथाऽधिकरणसंज्ञा यत्र सर्वैश्वर्यैः महावैयर्थ्यास्तत्रैव मुख्यपायारब-

सम्भवात्स्यात्तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरिति । ३ ३ न स्यात् । गङ्गायां गावः कूपे गर्कुलमिति । अत्र गेभिर्गङ्गाया व्याप्यभावादस्मात्तु शप-
काद्बुद्धिक्लिप्तापायाश्रया साभीप्याद्याश्रयेण न प्रकल्पिताधारभावान्निबन्धना च संज्ञा भवतीति । तथा च प्रकृतेऽपि बुद्धिप्रकल्पिताधारभावनिबन्ध-
नाधिकरणसंशोपपत्त्युक्तः प्रथमप्रतिपत्तिरिति सप्तमिप्रयोग इति सकलमनावुलम् । सर्वनाशोऽप्यस्तुस्त्वान्धव्यमाशाङ्क्य न तु दृष्टान्त-
भावादिति सूत्रोक्तेश्चरार्दिसद्भावसाधकानुमानप्रकारदर्शनाश्रयाच्च तदित्यभिप्रेत्य तत्प्रदर्शकतया तद्योजयितुं पूर्वमेतद्वैवा अनुमानविशेषेन पूर्व-
पक्षस्य निरस्तत्वादनुमानविशेषेन तद्विरासकसूत्रेण न प्रयोजनमित्यतस्ततः प्रमेयमेदद्व्युत्पादेन सूत्रस्याश्रयतां दर्शयितुं प्रथमभूत्रप्रमेयं तावदर्श-
यति ॥ एवमिति ॥ प्रमाणसमुदायोति । भावत्वेनेश्वरादानां प्रत्येऽभावमित्येव कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वेन नियमे रिशते प्रागभावरय नियतपूर्व-
वृत्तित्वेन कारणत्वं सिध्यत्कर्तृत्वमादायैव सिध्यतीत्येवं प्रागभावकर्तृत्वस्य प्रमाणसमुदायलब्धत्वादित्यर्थः ।

अ०—॥ ३० अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ३० ॥ सर्वनाशोऽपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य नुः ॥ नाशोऽयं विमतोऽपि स्थान्नाशत्वा-
त्कर्तृशेषवान् ॥ न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् ॥ धर्मोऽधर्मोऽश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ अनादित्वं विना दृष्टं
कथं स्यात्कारणं क्वचित् ॥ पूर्वादृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं कुतः ॥

सु०—इदानीमसन्तार्यं यथा दृष्टमित्यनुमानं विशेषतो निराचिकीर्षुस्तत्प्रस्तावनायासूत्रसूत्रकारः ॥ ३० अपीतौ तद्व-
त्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति ३० ॥ असमञ्जसमेतद्विश्वस्याभावकर्तृकत्वमतम् । कुतः । अभावस्यैव जगत्कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपीतो प्रलये तद्व-
त्प्रसङ्गादभाववच्चप्रसङ्गात् । ईश्वरादेः सर्वस्याप्यभावाभ्युपगमप्रसङ्गादिति यावत् । न हीश्वरादौ सति तत्परित्यगेनाभावस्य जगत्कर्तृत्व-
मवधारयितुं शक्यमिति । ननु नेदमनिष्टभीश्वरादिकं प्रत्येऽसद्भवितुमर्हति । भावत्वाद्वद्वयदित्यनुमानेनैश्वरादेः सर्वस्य प्रत्येऽभावा-
भ्युपगमादित्यत्रोक्तं सूत्रकृता न तु दृष्टान्तभावादिति । नैव प्रलये सर्वस्यासत्त्वमङ्गीकर्तुमुचितम् । कस्माद्दृष्टान्तभावात् । दृष्टान्त इति
तत्रावधारितव्याप्तिमूलमनुमानमुच्यते । दृष्टान्तमात्रस्य साधनवाधनानङ्गत्वात् । तथा च प्रलये परमेश्वरादिसद्भावस्य साधकानुमान-

सम्भवादित्यर्थः । किन्तदनुमानमित्यत आह भाष्यकारः ॥ सर्वनाशेष्वपीति । अधिशेषिव्याप्ता । सर्वशब्दो वर्तमानमात्रविशेष-
याऽपि स्यादित्यतः सदेत्युक्तम् । तदिदं व्यभिचारपरिहारायाभिहितम् । नुः पुरुषस्य अयमित्यस्यैव विवरणं विमत इति । अत्र पूर्वो-
र्धेन व्याप्तिरुक्ता । उत्तरार्धेन प्रतिज्ञाहेतू । एतदुक्तं भवति । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्भवितुमर्हति । नाशत्वात्सम्मतनाश-
वदिति । अत्र पुरुषावेशपमात्रं साध्यम् । न तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टता । अत एवोक्तं यस्य कस्यंति । नाशस्य कर्तुरकतुर्वेत्यर्थः ।
तथाऽपि कर्तृशेषवानिति वदतेदमभिप्रेतम् । प्रलये पुरुषसद्भावमात्रसाधने सति भग्नं तावत्परस्यानुमानम् । यदपि परस्याभावकर्तृत्वं
जगतोऽभिमतम् । तदप्यत एवापास्तम् । अवशिष्टस्य पुरुषविशेषस्यैव विश्वकर्तृत्वसम्भवेऽभावस्य तत्कल्पनाऽनवकाशात् । दृष्टानुसा-
रिणी हि कल्पना । न हि लोके प्रागुत्पत्तेः कुलालाभावयोः सतोरभावां घटस्य कर्ता दृष्टः । किन्नाम कुलाल एवेति । अभिप्रायमज्ञा-
नानः कर्तृशेषवानित्युक्त्या विभ्रान्तश्चोदयति । यत्र सुन्दोपसुन्दन्यायेनाशेषा अपि पुरुषा नष्टास्तत्र नाशत्वहेतोरनैकान्तिकतेति तत्राह ॥
न चेति । चशब्दोऽवधारणे । अशेषपटुनाशस्तु नैव क्वचिद्दृष्ट इत्यतीतनिषेधो दृश्यो वा नैवेयनागतस्य नैवास्ति वा दृश्यमान इति
वर्तमानस्य । इदमुक्तं भवति । अनैकान्तिकत्वं हि प्रमिते विषये हेतुदृष्ट्या वक्तव्यम् । नाप्रमिते । तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।
न चशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि प्रमितो येन नाशत्वस्य तत्र व्यभिचारः स्यात् । प्रमितत्वाङ्गीकारं च प्रमातुरेवैवेरितत्वेन व्यापातश्च
स्यात् । न च नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टतासाध्यत्वेनेष्टा । येन सुन्दोपसुन्दादिनाशः प्रत्युदाह्रियेत । किन्तु पुरुषावेशेषवच्चमात्रमिति ।
अनेन प्रलयकालः पुरुषवान्कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्ययनुमानं सूचितम् । न च तदा कालाभावादाश्रयामिद्धिः । तथा सति
तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वात् । परकीयानुमाने च प्रलयविशेषणानुपपत्तेः । यद्यप्यत्र कालोऽङ्गीक्रियते न वा । आद्ये तत्रैव भावत्वहेतो-
र्व्यभिचारः । द्वितीये प्रलयविशेषणानुपपत्तिः । सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्य प्रलयत्वात् । अथ कार्यविनाश एव प्रलयस्तथापी-
ध्वराभावस्य तेन सम्बन्धाभावादीश्वरादिकं प्रलयेऽसदिति प्रतिज्ञार्थानुपपत्तिः । देशादिद्वारा सम्बन्धाभ्युपगमे तत्रैव भावत्वस्य

व्याभचारः । प्रलयविशेषणपरित्यागे चेश्वरादेः सर्वदाऽव्यभावः प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च स्फुटं दोष इति वक्तुं शक्यते । तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोद्धृतामिति न सूत्रभाष्यकाराभ्यामभिहितम् । सूचितं चापीतामिति सूत्रकृता । लये मानं च किं भवेदिति भाष्यकृताऽपि । तदिदं जिवेश्वरसाधारणमनुमानमुक्तम् । इदानीं प्रलये जीवसद्भावसाधकमनुमानमाह ॥ घर्मेति । न केवलमुक्तानुमानेन । विज्ञाप धर्मधर्माश्रयत्वेनापीति सम्बन्धः । नरो जीवात्मा । अयमत्र प्रयोगः । प्रलयकालवर्ती धर्मः साश्रयः । धर्मत्वादिदानीन्तनयमेवत् । एवमधर्ममपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । न च धर्माधर्माश्रयो जीवात्मनोऽन्यः सम्भवति । एवञ्च प्रलये जीवात्मसद्भावज्ञानमात्रात्मस्व-साधनमनुपपन्नमिति । यद्वेश्वरसद्भावसाधनमिदम् । आश्रयशब्दस्याधिष्ठातृपरत्वात् । तत्रैवं प्रयोगः । प्रलयकालवर्तिनौ धर्मोऽयमौ केन-चिदधिष्ठितौ । कारणत्वं सत्यचेतनत्वात् । वाश्यादिवदिति । न चातीन्द्रिययोर्धर्मोऽधर्मयोरेरधिष्ठातृत्वमीश्वरादन्यस्यापपन्नं । अतो धर्मोऽधर्मोऽधिष्ठातृत्वेनापि नरः परमपुरुषो लये स्वीकार्य इति । ननु प्रलये भावमात्रस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतां मम तदा धर्माधर्मावपि न स्त एवेत्याश्रयासिद्धिरिति । इदमिह वक्तव्यम् । किं धर्मोऽधर्मोऽज्ञितमदृष्टमस्ति कार्यमात्रस्य कारणं च भवतीत्यभ्युपगम्य प्रलयं तद-भावोऽधिधीयते । उन सदापि तदकारणमित्यभ्युपेत्य । अथ तदेव नास्तीत्यङ्गीकृत्य । आद्यं दूषयति ॥ अनादित्वमिति । अना-दित्वमिवानादित्वं प्रलयं सच्यमित्यर्थः । क्वचिदिनि सृष्टिकालं । यद्यदृष्टं प्रलयं न स्यात्तदाऽऽदिकालीनस्य कार्यस्य कारणं न स्यात् । असतः कारणत्वायोगात् । तथा च सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमित्यभ्युपगमो भग्न इत्यर्थः । स्यादेतत् । अधुनातत्कार्यमदृष्टकारणकं न त्वादिकालीनमिति ममाभ्युपगमः । तत्किमदृष्टस्य प्रलयं सद्भावेत्यत आह ॥ अनादित्वमिति । अनादित्वं विना तत एवादि-कालीनकार्यकारणत्वं च विना दृष्टं क्वचिदधुनातनेऽपि कार्ये कारणं कथं स्यात् । न कथञ्चिद् । अधुनातनं कार्यमदृष्टकारणकं न कार्य-त्वादिकालीनकार्यवदित्यनुमानसम्भवात् । न चेद्विदमिव तदप्यदृष्टकार्यमेवाङ्गीकार्यमिति । यद्वा मा भूदादिकालीनस्य कार्यस्यादृष्ट-कारणम् । तथाऽपि प्रलये तद्भावोऽङ्गीकरणीयः । कुतः । अनादित्वं प्रलये सर्वं विना दृष्टं क्वचिदानीन्तनेऽपि कार्ये कारणं कथं

स्यात् । अन्तराल एवादष्टोत्पत्त्ययोगादिति योज्यम् । नन्वदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमग्निमित्तत्वंऽपि न मलयं सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । आदिकाल एवोत्पन्नस्यापि महादादिकारणत्वोपपत्तेरिति । इदमत्र वक्तव्यम् । तदादिकाले जनिमदृष्टं ततः पूर्वोदष्टादुत्पद्यते न वेति । आद्यमुपादत्ते ॥ पूर्व्वेति । जायत इति शेषः । परिहरति ॥ नैवेति ॥ एवं तर्हि तदुत्तरमादिकाले जनिमदृष्टं नैवास्माभिः पक्षीक्रियते । किन्तु तत्कारणं प्रलयकालीनं पूर्व्वोदष्टमेवेति कुत आश्रयासिद्धिरिति । द्वितीयमुपादत्ते ॥ पूर्व्वेति । नैवोत्पन्न इति शेषः । दूषयति ॥ उत्तरमिति । तर्हि तदुत्तरमादिकालीनमदृष्टं कुतो जायते । न कुतश्चित् । सर्वोत्पत्तिमग्निमित्तस्यादृष्टस्याभावादादिकालीनादष्टोत्पत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । न ब्रूमो वयं सर्वं कार्यमदृष्टजन्यमिति । किं तर्वादिकाले जनिमतो महादादिकारणाददृष्टादन्यदेवातो नोक्तदोष इत्याशङ्कामुत्थाप्य दूषयति ॥ पूर्व्वेति । यदि परादृष्टं सृष्ट्युपक्रमं जनिमतपूर्व्वोदष्टानैवोत्पद्यते । अपि त्वदृष्टनिरपेक्षमेव । तर्ह्युत्तरमहदादिकार्यमपि कुतोऽदृष्टाद्युत्पद्यत इत्यङ्गीकरणीयम् । अदृष्टवत्तस्याप्यदृष्टनिरपेक्षत्वसम्भवात् । अन्यथा कार्यत्वाददृष्टस्याप्यदृष्टापेक्षाऽङ्गीकार्येति ।

टि०—॥ ॐ अपीतो तद्वत्ससङ्गादसमञ्जसमिति ॐ ॥ एवं पूर्व्वसूत्रतात्पर्यमुक्त्वा न तु दृष्टान्तेति सूत्रतात्पर्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अनुमानमिति । असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथेत्येवंरूपमित्यर्थः ॥ निराचिकीर्षुरिति । अनुमानविरोधेनेति शेषः । तथा च प्रमाणसमुदायलब्धार्थस्यानुमानविरोधाभिधायकपूर्व्वसूत्रेणानुमानविरोधेनासत्कार्यमित्येतदनुमाननिरासके तत्सूत्रस्य न गतार्थेति भावः । ननु प्रमाणसमुदायलब्धार्थस्यानुमानविरोधे समुदायान्तरात्तदनुमाननिरासोऽपि सिद्ध एवेति पुनर्निरासवैयर्थ्यमिष्यत उक्तं विशेषत इति । नन्वेवं न तु दृष्टान्तभावादित्यनेनैव विशेषणोऽनुमाननिराससिद्धेरपीताविति सूत्रवैयर्थ्यमेवेत्यतोऽप्रसक्तस्यानुमानस्य निषेधयोगात्तत्प्रसङ्गतया तत्पीठिकारचनरूपत्वाच्च तस्यापि वैयर्थ्यमिष्याह ॥ तत्प्रस्तावनायेति । तत्प्रसङ्गततया तत्पीठिकारचनरूपत्वाच्चप्रदर्शयितुमपेक्षितपूरेण प्रकृतोपगितया व्याचष्टे ॥ असमञ्जसमित्यादिना । तदित्यसच्छब्देनैकताभावपरामर्शः । वदिति मतुष्पत्ययो न तु परमत इव वनिरित्यभिप्रेत्य तत्प्रसङ्गादिति सूत्रा-

क्षराणि योजयति ॥ अभवत्त्वत्त्वप्रसङ्गादिति । तदपि सावधारणमित्यभिप्रेत्याह ॥ ईश्वरादेरिति । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ न हति । नन्वत्र दृष्टान्तसद्भावमात्रस्यैवोक्तत्वेनेधरादिमद्भावसाधकानुमानानुक्तेः कथमर्थश्रवणसत्त्वसाधकानुमाननिरासकत्वमित्यस्येत्यतो दृष्टान्तपदेनानुमानस्यैव ग्रहणानुपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथमन्यवाचेकनान्यग्रहणमित्यतो लक्षणयेत्याशयवान् लक्षणावर्जजसूत्रादव्यसम्बन्धं दर्शयति ॥ तत्रावधारितेति । मुख्यार्थानुपपत्तिं दर्शयति ॥ दृष्टान्तमात्रस्येति । एवं सूत्रद्वयस्य सार्थक्यमुपपाद्य सूनोक्तानुमानप्रकर्तृत्वानाश्रयत्वात्तस्मात्प्रत्यक्षमित्यभिप्रेत्य तथा भाष्यं योजयति ॥ किं तादित्यादिना । सर्वनाशेष्यपीत्यपिशब्दस्य समुच्चायकत्वाद्योगात्सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वन् इति गतितात्पर्य-निर्णये एवमपि कर्म न तदनादरेण कार्यमित्यादिनाऽऽचारैरभिधायित्यर्थतया तस्य व्याख्यानात्सर्वस्येत्या इत्यादिलोकव्यवहारसिद्धत्वाच्च सर्व-पदसङ्कोचप्रतीतिं निवारयितुमभिधायित्यर्थतया तं व्याख्याति ॥ अपिरभिधायताविति ॥ वर्तमानमात्रविवक्षयाऽपीति । यद्यपि दैशिककालिक-तत्सङ्कोचनिरासोऽभिव्याप्यर्थक्यापिपदेनैव सिध्यति । तथाऽपि कालिकतत्सङ्कोचनिरासकसदापदसमभिव्याहारात् । दैशिककालिकसङ्कोचनिरासका-भिव्याप्यर्थकस्याप्यपिशब्दस्य दैशिकव्याप्यत्वस्यैवात्रार्थोऽभिमत इति न सदापदस्य वैयर्थ्यमित्यवधेयम् । किं दैशिककालिकाभिव्याप्तिप्रदर्शकापि-शब्दसदाशब्दाभ्यामित्यत आह ॥ तादित्येति ॥ व्यभिचरोति । देशान्तरयकालान्तराण्यविनाशयोरिति शेषः । नाशत्वहेतौऽदशान्तराण्य-नाशो व्यभिचारवाराणयापीति । अतीतानागतरूपकालान्तराण्यनाशो व्यभिचारवाराणाय च सदेत्युक्तमित्यर्थः ॥ नुः पुरुषस्येति । अत्र सर्वत्र पुरुष-पदं चेत्तन्मात्रपरमिति ज्ञेयम् ॥ विवरणमिति । तथा च नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । एकार्थतया पूर्वोत्तराद्वयोः पौनस्त्यं परिहरति ॥ अत्रेति । ननु सुन्दोपसुन्दन्यायेन यत्राशेषकर्तृनाशस्तत्र नस्यपि नाशवे कर्तृशेषत्वाभावेन व्यभिचाराद्याय प्रतिपक्षो युक्त इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । भवेदेवं व्यभिचारत्वेन प्रतिपक्षानुपपत्तिरिति प्रतिपक्षानुमाने कर्तृशेषः साध्यतयाऽभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । महाप्रलयालक्षणो नाशः पुरुषशेषत्वा-शत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति प्रतिपक्षपक्षप्रयोगस्याभिमतत्वेन नाशकर्तृकर्तृसाधारणपुरुषावशेषस्यैव साध्यतयाऽभिमतत्वेन कर्तृशेषस्य तदभावादित्येकवा-क्यतयेदं योज्यम् । नाशकर्तृकर्तृसाधारणपुरुषावशेषस्य साध्यतया प्रतिपक्षप्रयोगविवक्षायां भाष्यकारिणं ज्ञापकमाह ॥ अत एवोक्तमिति । कथं-

मस्य प्रकृते उपयोग इत्यत उक्तार्थज्ञापकतासिद्धयर्थं प्रकृतौपयोगितयोदाहृतभाष्यपदद्वयस्यार्थमाह ॥ नाशस्यति । तर्हि पुरुषावशेषवानित्येव
भाष्यकारेणापि वक्तव्यतया कथं कर्तृशेषवानिति तद्रीया साध्योक्तिरित्यतस्तस्याः प्रयोजनान्तरार्थत्वेन प्रतिपक्षार्थत्वाभावादानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य
प्रतिपक्षार्थत्वाभावोपपादनपूर्वकं तस्याः प्रयोजनान्तरमाह ॥ तथाऽपीति ॥ अभावस्य तत्कल्पनानवकाशादिति । जगन्व्य कर्तृत्वकल्पनायाः
प्रलये वस्तुन्तरानवशेषमात्रनिबन्धनत्वेन वस्तुन्तरावशेषे निनिबन्धनत्वेनानवकाशादित्यर्थः । तत्कल्पनायां दृष्टाननुसारित्वं च दोष इत्याह ॥
॥ दृष्टानुसारिणी चेति । दृष्टानुसारिणोऽपि दर्शयति ॥ न हीति । इतिवत्यस्यैतदुक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः । ननु न चारोपनृनाश इत्युत्तर-
वाक्यमनर्थकम् । न चारोपनृनाशस्यप्रामित्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वाद् । न च व्यभिचाराभावोपपादनार्थं
तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन व्यभिचारादङ्काया एवानुदये तदभावोपपादनस्य व्यर्थत्वात् । न च सुन्दोपसुन्दन्याय एव तस्यापक इति वाच्यम् ।
तस्य कर्तृत्ववशेषनाशाप्रापकतया कर्तृवशेषसाध्यताया व्यभिचाराप्रापकत्वेऽपि पुरुषानवशेषनाशाप्रापकत्वेन कर्तृत्वसाधारणपुरुषावशेषसाध्यतापक्षे तद-
प्रापकत्वेन प्रकृते च तन्मात्रावशेषस्यैव साध्यत्वेन कर्तृवशेषसाध्यतया सुन्दोपसुन्दन्यायेनापि व्यभिचारादङ्कानुदयादित्यतस्तच्छङ्कास्थापन-
पूर्वकं तन्निरासाय विपक्षस्याप्रामित्योपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तच्छङ्कापुपपादयति ॥ अभिप्रायमिति । अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यं न
तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टत्वमित्युक्तमभिप्रायमित्यर्थः ॥ भ्रान्त इति । नाशकर्तुः पुरुषस्यावशेषः साध्य इति भ्रान्त इत्यर्थः ॥ सुन्दोपसुन्द-
न्यायेनेति । सुन्दोपसुन्दावादिसौ नर्मदातीरे मोक्षार्थं तपश्चक्रतुः । तयोस्तपोविधातार्थं विधात्रा काचित्तिलोत्तमाख्या वराङ्गानां प्रेषिता । तां
दृष्ट्वा मोहितौ ममेयमिति परस्परं निजमनु रिति सुन्दोपसुन्दन्यायेनेत्यर्थः ॥ अवधारण इति । समुच्चयाभावेन समुच्चयकत्वसम्भवा-
द्विपक्षस्य सर्वथाऽप्रामित्यप्रकारान्तरेणालाभाच्चेति भावः । एकैवैव पूर्तौ किं त्रिविधोक्त्येत्यत आह ॥ अशेषस्यादिना । नन्वशेषनृनाशस्यादृष्ट-
त्वाद्युक्तिमात्रेण कथमनैकान्तिकत्वपरिहारः । न चानेन विपक्षस्याप्रामित्यसमर्थनद्वारा प्रमिते विपक्षे हेतुवृत्त्यभावमसूचनादिति वाच्यम् । प्रमिताप्र-
मितसाधारण्येन विपक्षे हेतुवृत्तेव व्यभिचारत्वेन प्रमितत्वेऽपि विपक्षस्य तदपरिहारादित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ प्रामाणिक

इत्यर्थः । नन्वशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि न प्रमितः प्रमित इत्यनुभवकलहो निरवाधिक इत्यतो विशेषनिर्णयामकमाह ॥ प्रमितत्वाङ्गीकारं चेति । ननु माऽस्तुवशेषपुरुषनाशस्य प्रमितत्वं व्याघातात् । तथा व्याघाताभावेन सुन्दोपसुन्दन्योयेनाशेषकर्तृनाशस्य प्रमितोपपत्तेस्तत्रहेतोर्वृत्त्या व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यतोऽत्र पुरुषवशेषमात्रस्यैव साध्यत्वेन कर्तृवशेषस्य तदभावाद्वाशेषकर्तृनाशस्य विपक्षत्वमिति न तदवृत्तावपि हेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ न चेति ॥ प्रत्युदाहिरेतेति । विपक्षतयोदाहिरेत्येत्यर्थः । इतीत्यस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । नाशोऽयं दिमतोऽपि स्याद्याशस्वात्कर्तृशेषादिति प्रतिपक्षानुमाने विपक्षस्याप्रमितत्वसमर्थनद्वारा व्यभिचारपरिहारकत्वेन तदेकत्राक्यतया न चाशेषानुशा इति व्याख्यातमिदानीमस्तकार्यमिति श्रदादीनां प्रत्येकालेऽभावसाधकानुमानस्य प्रतिपक्षान्तरप्रतिपादकतयाऽपीदमेव वाक्यं योजयति ॥ अन्वनेति ॥ इत्यप्यनुमानमिति । इत्यनुमानमपीत्यर्थः । केचित्तु महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवाद्याशस्वात्सम्प्रतिपक्षवादिष्यनुमानसमुच्चयार्थमपिदातेति मन्वाना यथास्थित एवापिशब्द इत्याहुः । आश्रयासिद्धितयाऽऽभासत्वेनासमानवल्लान्वास्यासत्कार्यमिति प्रलये ईश्वराभादसाधकानुमाने प्रतिपक्षान्नित्याशङ्कते ॥ न च तदेति ॥ तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वादिति । सर्वैकान्यास्तु यत्तदः कालेदेति स्मरणेन तस्य कालाभिधायकत्वादित्यर्थः । तथा च तदेत्यनेन कालमन्ताया लब्धत्वात्तदा कालो नास्तीति तदभाववचनं स्वव्याहृतमिति भावः । एवं स्वव्याघातेनासिद्धिशङ्कानुदयेमानाभासत्वाद्युक्तः प्रतिपक्ष इत्युक्तमिदानीं त्वानु तदा कालाभावः । न चोक्तदोषः । आश्रयासिद्ध्याऽऽभासत्ववदीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्विवृतमहेतीति परकीयानुमानस्याप्रसिद्धविशेषणत्वेनाभासतया तुल्यवल्लवानपायेन सप्रतिपक्षत्वाविघातत्वादित्याशयेनाह ॥ परकीयानुमाने चेति ॥ प्रलयविपक्षवगाहपपत्तेरिति । सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्यैव प्रलयत्वात्तथा च कालाभावे प्रलयस्याप्यसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वं परकीयानुमानस्येति भावः । सम्भावितपुरस्कृतिरव्यभिचारप्रसिद्धविशेषणस्वरूपदूणाभिधानेन प्रसक्ततां सूत्रमाप्यकारयोरचातुरीं तदोषद्वयोपपादनपूर्वकं तदनुक्तौ निमित्तवत्त्वा परिहरति । यद्यपीत्यादिना ॥ तत्रैवेति । काल एवेत्यर्थः ॥ अनुपपत्तिरिति । तथा चाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः । तामेवोपपादयति ॥ सर्वेति ॥ अथेति । तथा च कालनङ्गीकारेऽपि कार्यविनाशरूपप्रद्वलस्य प्रसिद्धेनाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ सम्बन्धाभावादिनि । संयोगात्समाययोग्यभावादिति

भावः । न कालाभावेऽपि श्रद्धाभावस्य कार्यनाशेन सम्बन्धाभावः । समानदेशत्वस्य समानकालत्वस्य वा सम्बन्धस्य सम्भवादित्यत आह ॥ देशादिद्वारेति ॥ तत्रैवेति । देशादोर्वेदार्थः । प्रलय इति विशेषणपरिस्थगान्न प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिरित्यत आह ॥ प्रलयेति ॥ स्फुटो दांप इति । महादेः कार्यस्य प्रलयकालेऽसत्त्वस्य प्रवृत्तेर्वादिसम्मतत्वेऽपि सर्वथाऽसत्त्वस्यासम्भवेऽप्यन्तस्य साध्यवैकल्यं स्यादित्यर्थः ॥ सूचितं चेति । प्रलये सर्वासत्त्वं स्यादिति वदताऽर्पितौ तद्वत्त्वप्रसङ्गादित्यनेन कालस्यापि तदाऽसत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा तत्रैव भावत्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथा चाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति सूचितमित्यर्थः ॥ भाष्यकृतेति । लयस्याप्रमाणिकत्वाभिधानमुत्वेन तत्कालाभावापादनस्यापि लभेनाप्रसिद्धविशेषणतेति सूचितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रलये जीवसद्भावसाधकानुमानप्रदर्शनार्थत्वाच्चोत्तरग्रन्थवैयर्थ्याभित्यभिप्रेत्य प्रलये तत्सद्भावसाधकानुमानस्य पूर्वग्रन्थेनाप्युक्तेः किमनेनेत्यतौ गतार्थतासिद्धयर्थं पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदमाह ॥ तदिदमिति । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवाद्याशत्वात्सम्मतवत् प्रलयकालः पुरुषवान्कालत्वादित्येतदित्यर्थः । अणीति सम्बन्ध इति व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादित्यर्थः । अतो न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वत्र पुरुषमात्रसद्भावसाधनं प्रतीयते न तु जीवसद्भावसाधनमिति नोक्तत्वेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थयोः प्रमेयेभेदासिद्धिरित्यतः पुण्यपापाश्रयत्वसमर्पकधर्माधर्माश्रयत्वेनेति पदसमभिव्याहारेण जीवेश्वरसाधारणस्यापि नरशब्दस्य जीवमात्रपरत्वास्थितेर्नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तदनूद्य व्याचष्टे ॥ नरो जीवात्मेति । धर्माधर्मान्यतराश्रयत्वेऽपि जीवसद्भावसिद्धेः किमुभयोपादानेनेत्यतः प्रयोगद्वयसूचनार्थं तदित्यभिप्रेत्य प्रयोगद्वयं दर्शयति ॥ अयमत्र प्रयोग इत्यादिना । नन्वेनेन प्रलयकालवर्तिनो धर्माधर्मयोरश्रयः प्रलयेऽस्तीत्येव सिद्धं न तु जीव इति तत्तथ्यमेनेन जीवसिद्धिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ अनुपपन्नमिति । अंशबाधादिति भावः । जीवे भावत्वहेतोर्व्यभिचारित्वादिति भाव इत्यप्याहुः । नरशब्दस्येश्वरपरस्वमाश्रित्याप्याहुः ॥ यदेति । नन्वीश्वरस्य पुण्यपापाश्रयत्वाभावेन तत्समर्पकधर्माधर्माश्रयत्वेनेति पदविरोध इत्यत आह ॥ आश्रयशब्दस्येति । साक्षात्कर्तृपरत्वादित्यर्थः । यद्वा कार्यविशेषजननाय धर्माधर्मप्रेरकपरत्वादित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे धर्मत्वाधर्मत्वयोरेव हेतुत्वायोगाद्योग्यतया हेतुविशेषं वक्तुं प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ धर्माधर्माविति । अत्रापि धर्मः केनचिदाश्रयितः । अत्रापि धर्मः केनचिदाश्रयितः । अयमर्थः केनचिदाश्रयितः अत्रेति नोरे-

वेति प्रयोगद्वयमभिप्रेतमिति न पक्षकोटावदन्यतर्वैयर्थ्यमिति ध्येयम् ॥ केनचिदधिष्ठातामिति । केनचित्साक्षात्कृतावित्यर्थः ॥ कारणत्वे सतीति । परमते प्रागभावत्वे न्यायमते पारिमाण्डस्ये स्वमते चापरिणतप्रकृतिसमये व्यभिचारनिरामाय कार्यविशेषजननाय केनचित्प्रोत्तिविति वोकं कारणत्वे सतीति । स्वरोत्यश्वरे परीत्या जीवे व्यभिचारवारणायोचेतनत्वादित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । वाश्यादिवदित्येवपाठः । दारुविदारकवदित्यर्थः । वाश्याकादि दारुविदारण इत्यभिधानात् । यद्धा वाशीशब्दः दुठारपरस्तत्त्व दुठारवदित्यर्थः । वाशीमेको धिर्माति हत आयसीमिति श्रुतेः । वास्त्यादिवदिति तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्यदर्शनात् । नन्यनेन धर्मार्थयोरधिष्ठातृरूपमात्रसिद्धावपि नैश्वरसिद्धिरन्यस्यापि तदधिष्ठातृत्वसम्भवादित्यत आह । न चेति । उक्तमर्थं मूलखण्डं करोति ॥ अत इति । अनादित्वं विनेत्युत्तरमूलानर्थक्यमाशङ्क्य प्रलये धर्मोर्गभरूपादृष्टसद्भावप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदित्यभिप्रेत्य किं तद्भावप्रतिपादनस्य प्रयोजनमित्यत आश्रयासिद्धिराङ्कानिरासस्तस्योजनमित्याशयदानाश्रयासिद्धिराङ्कानि दर्शयन्तामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु प्रलये धर्मार्थमौ न स्त इति वदतोऽदृष्टमेव नास्तीति सम्प्रतिपत्तं सदापि वा न सर्वकारणमिति न स्वदृष्टस्य सत्त्वं सर्वकार्यकारणत्वं च । तथा च तं प्रत्यदृष्टस्य प्रलये सत्त्वाभावादादिकालिनकार्यकारणत्वाभाव्यातिपादकोत्तरग्रन्थानुपपत्तिः । न च प्रलये धर्मार्थमौ न स्त इति वदतो यद्यप्यदृष्टमस्ति सर्वकारणं च भवति । तथाऽपि प्रलये नास्तीत्येवाभिमतं न तु तदेव नास्ति सदापि वा कारणं नेतीति नोत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथा सति लये मां च किं भवेदित्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्यप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विस्मयुत्वेन प्रवृत्तेर्न कस्याप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वमाद्यपक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ इदमिहेति । नन्यनादित्वाभावेन नादृष्टस्यादिकालिनकार्यकारणत्वाभाव आपादयितुं शक्यः । तथा सति स्वमतेऽप्यदृष्टस्यानादित्वाभावेनादिकालिनकार्यकारणत्वाभावप्रसङ्गात्प्रलये तत्तत्समात्रस्यैव तत्कारणताप्रयोजकत्वेन तदनादिद्वयं तत्राप्रयोजकत्वाच्चेत्यतोऽत्रानादित्यशब्देन प्रलयाकाले सत्त्वस्य विवक्षितत्वात्तत्तत्तदृष्टस्य प्रलये सत्त्वेनादिकालिनकार्यकारणत्वापत्तावपि परपक्षे प्रलये तस्य तदाऽसत्त्वाच्च तत्कारणत्वमित्याशयेन कथमनादित्यशब्दस्य प्रलयकाले सत्त्वसमर्पकत्वामित्यतो गौण्यात्तत्समर्पकतां दर्शयति ॥ अनादित्वमेवेति । इदानीन्तनकार्यसुष्ठुतत्त्वमदृष्टसत्तामात्रापेक्षत्वेन प्रलयकाले सत्त्वानपेक्षत्वाच्च तदभावेन तद-

भावापादनं सम्भवतीत्यतः क्वचित्पदं सृष्टिकालपरतया व्याचष्टे ॥ क्वचिद्वितीति । मिदं प्रमङ्गमाह ॥ यदीति । अप्रयोजकतां परिहरति ॥
 असत् इति । पूर्वमसत् इत्यर्थः । नियतपूर्ववृत्तित्वरूपत्वात्तद्व्याप्त्याह ॥ कारणत्वस्येति भावः । अदृष्टस्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभावादिष्टापादन-
 मेतदित्यतः क्रिमसङ्कुचितसर्वोपत्तिमिदमित्यतश्चादृष्टस्याभ्युपगम्येदमाशङ्क्यते किंवा सङ्कुचितकार्यकारणत्वमभ्युपगम्येति विवरूपद्वयं मनसि निधा-
 यादपक्षमाश्रित्येष्टापत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति । द्वितीयपक्षमाश्रित्येष्टापत्तिमाशङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ तत्किमदृष्टस्येति । अधुनातनकार्यस्य तत्पूर्व-
 क्षणेऽदृष्टसद्भावमात्रेणोपपन्नतया प्रलये तस्य सत्त्वानपेक्षत्वादिति भावः । एतत्पक्षनिरासोपयोगितया वाक्यं व्याचष्टे ॥ अनादित्वं विनित्यादिना ।
 दृष्टान्तमात्रस्यासाधकत्वाद्धेतोश्चानुक्तत्वाच्च कथञ्चिदित्युक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ अधुनातनेति । तथा चाधुनातनकार्यकारणमदृष्टमित्यभ्युपा-
 ममङ्ग इति भावः । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ न चेदिति । अधुनातनकार्यं नादृष्टकारणं न चेदृष्टकारणकं चेदित्यर्थः । अनेनानादिकालीनं
 कार्यमदृष्टकारणकं कार्यत्वादधुनातनकार्यवदित्यनुमानं सूचितं भवति । तथा च तद्विवाहाय प्रलयकाले सत्त्वस्यावश्यमभ्युपगमनीयत्वमिति श्र-
 यासिद्धिरिति भावः । एवमधुनातनकार्यस्य प्रलयेऽदृष्टसत्त्वानपेक्षत्वेऽप्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभावे तदृष्टान्तेनादृष्टस्याधुनातनकार्यकारणत्वाभाव-
 प्रसङ्गेनाधुनातनकार्यकारणमित्यभ्युपगममङ्गापत्त्या तदुपपत्त्यर्थमेवादिकालीनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टं प्रलयेऽदृष्टसत्त्वसाधकत्वोपपादकत्वाभिप्रायेण
 नुपपत्तेः प्रलये तत्सत्त्वसिद्धिरित्यादिकालीनकार्यकारणसमर्थनद्वाराधुनातनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टं प्रलयेऽदृष्टसत्त्वसाधकत्वोपपादकत्वाभिप्रायेण
 वाक्यं योजितम् । इदानीं स्वधुनातनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टस्य प्रलये सत्त्वं विनाऽनुपपत्तेः साक्षादेव तेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणापेक्षिताख्याहारेण वाक्यं
 योजयति ॥ यदेति । ननु तथाऽपि पूर्वादृष्टात्परादृष्टमित्याद्युत्तरमाप्यमनर्थकम् । न च महदादिकारणादृष्टस्य पूर्वादृष्टादुत्पत्तिनिरासार्थं तदिति
 वाच्यम् । तद्विरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्राग्युत्पादितमहदादिकार्यकारणत्वेन प्रलयेऽदृष्टसत्त्वस्य समर्थनेनाश्रयासिद्धिपरिहारार्थत्वादित्यभिप्रेत्य
 तदनुपपत्तिराङ्कमुत्थापयति ॥ नन्वेति ॥ महदादीत्यर्थः । नन्वेवं परिहारग्रन्थातङ्गतिः । अदृष्टमनपेक्षैवोत्पन्नस्यादृष्टस्य महदादि-
 कारणताया अपि परेणाभिप्रेतुं शक्यत्वेन पूर्वादृष्टमपेक्षैव महदादिजनकादृष्टोत्पत्तिनियमाभावेन महदादिजनकादृष्टजनकप्रलयकालीनादृष्टपक्षीकरण-

प्याभासत्वात् तैस्तत्सिद्धिरिति तुल्यमुत्तरम् । तथा हि । विमतः कालोऽवयविषुक्तः कालत्वादिदानीन्तनकालवत् । विमतो ब्राह्मणो ब्राह्मणपूर्वको ब्राह्मणत्वात्सम्मतवदित्यादीनां सत्प्रतिपक्षं तावदुक्तानुमानजातम् । ननु प्रलयकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिः । अन्यथा सिद्धसाधनम् । एवमाद्यब्राह्मणपक्षीकारेऽन्यथा च दोष इति चेन्न । पूर्वतोऽग्निमानित्यादावप्यग्निमदनग्निसम्पन्नपणसम्भवेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । नन्वग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेणाप्यस्ति पर्वतादौः स्वरूपं शक्यं च विशेषान्तरेणावधारयितुम् । तत्कथं दोषावकाश इति चेत् । तत्किमवयविसम्बन्धसम्बन्धौ विहाय कालविशेषस्य स्वरूपमेव नास्ति । ब्राह्मणव्यवर्तयोऽध्यत्वानाद्यत्वे विहायवधारणं च कालादेर्हिरण्यगर्भोपव (गोत्र) गर्गन्तरमाधित्वादिना भविष्यति । किञ्च प्रथमप्रयोगे विश्वशब्देन किं ब्रह्माण्डमभिप्रेयते सकल-कार्याणि वा । नाद्यः । आश्रयासिद्धेः । प्रलयमनभ्युपगच्छता ब्रह्माण्डस्यानङ्गीकृतत्वात् । ब्रह्माण्डाधिपेऽपि कार्यान्तरावस्थितिसम्भवेन प्रलयासिद्धेः । कपिकपोलान्तर्गतौ दुम्बरोदरवर्तिस्रजशरीरादिवत्कार्यान्तरावस्थानसम्भावितमिति चेन्न । कुण्डवदवदुपपत्तेः । कालाधिरुद्रादिमक्रियाया असिद्धत्वात् । द्वितीयेऽपि न प्रलयसिद्धिः । यथा हीदानीन्तनानां दहनपवनसन्तानानां क्रमेणास्तमयेऽपि न प्रलयस्तथा तरुगिरिशरीरादिसन्तानानामपि क्रमारम्भसिद्धावप्यवयवविशूल्यसमयासिद्धेः । अथैकदेवति विशेषणमुपादीयत तदा क्रमारब्धदहनपचनदिसन्तानैर्व्यभिचारः स्यात् । एकदारम्भकहेतुसाकल्ये सतीति हेतुविशेषणे विशेषणासिद्धिः । अणुकादिक्रमेणारम्भस्वीकारेण बाधादिप्रसङ्गश्च । एतेन द्वितीयानुमानमपि निरस्तम् । ब्रह्माण्डानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽध्यवयवानामावापोद्वाराभ्यामेवोत्पादविनाशयोरुपपत्तेः । कार्यान्तरावस्थानोपपत्तेश्च । तृतीयेऽप्यपसिद्धान्तः । क्रमेणोच्छेदस्याभ्युपगतत्वात् । चतुर्थेऽपि पटादिभ्यः पूर्वविनष्टैस्तन्त्वादिभिव्यभिचारः । परमाणुत्वेन हेतुविशेषणेऽपि अणुकाद्यवस्थानसम्भवेन दृष्टान्तस्य सन्निध्यमाव्यता । पञ्चमेऽपि किं भूगोलका एव सन्तानशब्देनोच्यन्ते तदतिरिक्तो वा कश्चिन् । आद्ये सिद्धसाधनम् । अवयवानावावापोद्वाराभ्यां सन्ततोत्पत्तिविनाशासिद्धेः । द्वितीय त्वाश्रयासिद्धिः । पाठं त्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणमिति । अथ वा भूदनुमानः

प्रलयसिद्धिस्तथाऽप्यागमैर्भविष्यति । तेषां सिद्धार्थेऽपि प्रागाप्यस्य साधितत्वात् । तनां नाप्रसिद्धिर्भविष्यतीति त्रयो तर्ह्यस्माकमपि
 धर्मादिसिद्धिरागमाद्भविष्यतीति कथमाश्रयासिद्धिरिति । एवं प्रलये जीवेश्वरसद्भावं साधयता धर्मादिसत्त्वमपि साधितमिति न
 प्रलये भावमात्रासत्त्वसाधनं युक्तम् । एवमादिकार्यं पक्षीकृत्य सांपादानत्वसाधने प्रकृत्यादिसिद्धिरपि द्रष्टव्येति । प्रथममुद्-
 भावस्य कर्तृत्वानिरासायानुमानमुक्तम् । इदानीमिदोऽपि नाभावनकर्तृकं जगत्चेतनकर्तृत्वं दृष्टान्तभावादिति सूत्रस्य दृश्य-
 न्तरमभिप्रेत्य चेतनकर्तृत्वेऽनुमानमाह ॥ उत्पत्तीनि । बुद्धिमानुपपत्तिनाशकारीति बुद्धिपूर्वं तर्कनेत्यर्थः । क्वचित्तदादौ । सर्वत्र
 विप्रतिपक्षे कार्ये । महदादिकार्यं इत्येवोक्तेऽङ्कुरादौ व्यभिचारः दृढक्यते । तदर्थं तस्यापि पक्षानिर्दिष्टार्थं सर्वत्रत्युक्तम् । कर्ता
 बुद्धिमानिति शेषः । अन्यथाऽभावकर्तृत्ववादिनं प्रति सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । क्रिमाक्षेपं । अनुमाने न किमपि कारणम् । दृष्टान्ता-
 भावेन प्रतिपक्षासम्भवादित्यर्थः । एनेन स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रमपि व्याख्यातं भवति । अयमत्र प्रयोगाक्रमः । विमतं कार्यं चेत-
 नोत्पाद्यं कार्यत्वाद्धट्यत् । चेतनविनाश्यं च तत एव तद्देव । विमतोत्पत्तिश्चेतनकर्तृकाप्यतिव्याप्योऽप्यतिवत् । विमतो विनाशश्चेतन-
 कर्तृको विनाशत्वात्सम्मतघटिति । अत्र विनाशस्य चेतनकर्तृकत्वसाधनं प्रासङ्गिकम् । यद्वा कश्चिदकारणस्य बीजादेः प्रध्वंसेनाङ्कुरा-
 दर्जेनदर्शनात्तन्वादिनाशेन पटादिनाशदर्शनाच्च प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमास्थिताः । यथोक्तम् । नानुपपद्य प्रादु-
 र्भावादिति । तन्मतं वाऽत्रासदित्यादिसूत्रैर्निराकृतमिति ज्ञापनार्थम् । दृष्टान्ताभावस्तु स्वयमुहनीयः । नन्विदमनुमानेनैवस्य जग-
 त्कर्तृत्वसाधनं सूत्रकारस्योक्तविरुद्धम् । शास्त्रेयानित्वादिति श्वरेऽनुमानप्रागाप्यस्य स्वयमेव निराकृतत्वादित्यत आह ॥ आगमेति ।
 अनुमतिं वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । न सर्वथाऽप्यीश्वरेऽनुमानस्य प्रागाप्यं सूत्रकृता निराकृतम् । किन्नागागमानुगृहीतस्य । आग-
 मानुगृहीता त्वनुमेश्वरे मानमेवाभिमता । अन्यथा वेदवाक्यार्थं युक्त्यनुसन्धानरूपजिज्ञासां नारभेति । किमतो यच्चैवमित्यत आह ॥
 एषेति । आगमानुगृहीतेत्यनुवर्तते । मानमिति च । एषा सम्पत्त्युपन्यस्ताऽध्यनुमा यतो वा इमानि भूतानीत्यागमानुगृहीता । नतो

भवतीश्वरं मानमिति न काश्चिद्विरोध इति ।

टि०—अदृष्टं कारणं नो चेदित्युत्तरवाक्यस्य द्वितीयपक्षमात्रे निरासपरत्वे तृतीयपक्षस्य मूलादनिरासप्रसक्त्या पक्षद्वयनिरासपरत्वेन योजयितुं द्वितीयतृतीयपक्षावाशङ्कते ॥ अस्तु तर्हीति ॥ उभयस्यापीति । अदृष्टस्य तत्कारणत्वस्य चेत्युभयस्येत्यर्थः ॥ अनुपलम्भादिति । प्रत्यक्षेणेति शेषः । पक्षद्वयनिरासपरतया भाग्यं योजयति ॥ यदीत्यादिना । मानं चेयत्र चशब्दस्य वैयर्थ्येन सम्बन्धयोगाद्विद्वत्कमतया तामाह ॥ लये चेति । इष्टापात्ते परिहरति ॥ तथा चेति ॥ अप्रसिद्धविशेषण इति । अप्रसिद्धविशेषणविशेषण इत्यर्थः । तथा चानुमानद्वयस्याप्याभास-तया समत्वात्सप्रतिपक्षत्वमप्रस्यूहमिति भावः । ननु माऽस्तु प्रत्यक्षं लये मानं कुसुमाञ्जलिं लावतीकारादिभिराशङ्कितानुमानजातं तत्र मानं भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ अथेति । नन्वनुलम्भबाधितानुमानजातं तत्साधनायालमिष्यतो नानुपलम्भमात्रमसत्त्वसाधकमिति प्रसङ्गात् । किन्तु योग्यानु-पलम्भ एव । ततश्च प्रत्यक्षस्य कालान्तरमाधितयेदानीमसत्त्वेनायोग्यत्वात् तदनुपलम्भेन तदभावमिद्विरिति नोक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ कालेति ॥ अङ्गीकरणीय इति । तथा च नाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ विश्वसन्तानोऽयमिति । वर्यकारणेभ्यद्वर्तितं धर्मद्वैतं सन्तानद्यं तच्च द्यगुक्राय-न्यावयविपर्यन्तमविशिष्टमिति लीलावतीवर्धमानः । सन्तनोतीति सन्तान इति कार्यमात्रमुच्यत इति तर्कचन्द्रिकाकारः । दृश्यदून्यत्वं परमाणुः सदैवेति न प्रत्यक्षमिद्विरित्यतः सन्तानेति विशेषणम् । दृश्यसन्तानशून्याश्च समवायिनः प्रत्यक्षकालीना एवेति तस्मिद्विरिति भावः ॥ आरण्येति । अरण्युत्पन्नवन्निहसन्तानवदित्यर्थः । तत्र दृश्यसन्तानकून्यः समवाययण्यन्तर्गतो यन्निहरेवेति ज्ञेयम् ॥ वर्तमानेति । ब्रह्माण्डस्यागमसिद्धत्वाद्याश्रयासिद्ध-रिति ध्येयम् ॥ पूर्वमिति । अत्रैकत्र युगपन्मूर्तद्वयावस्थानासम्भवेन पूर्वोक्तवक्रार्थे सत्यस्य ब्रह्माण्डार्याम्भासम्भवात्तल्लभ्यत इति प्रलय-सिद्धिरिति भावः । अत्र तदारम्भकत्वमात्रं पूर्वमनुत्पादितपदैस्तनुभिरनैकान्तिकं स्यादित्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वमात्रं च व्योमादिभि-रनैकान्तिकमिति तदारम्भकत्वादित्युक्तम् । प्रदीपपरमज्जुनां तैजसद्रव्यत्वेन संसर्गिद्रव्यतयाऽऽब्धतेनोजातीयत्वमिद्वौ दृष्टान्तत्वम् । न चाप्रयोज-कत्वम् । निरुपाधिकत्वमप्यप्रसङ्गास्य विपक्षबाधकत्वात् । नत्वागमो विपक्षबाधकः । तस्य कार्यद्रव्यानापारकालावोधकत्वादिति भावः ॥ सर्वे

एव परमाणव इति । अत्र स्पर्शवन्त इत्यपि पक्षे विशेषणं देयम् । अन्यथा भनस्यस्पर्शवन्तशतौ बाधापत्तेः । उपदेयपदस्य स्वोपादेयद्रव्यपरत्वात् । अन्यथा बाधापत्तेः । गुणादिसत्त्वादभ्योपादेयशून्यत्वाभावाच्च । शून्यपदस्य काद्राचिराभावापरत्वात् । अत एवारम्भकत्वादिलेव हेतुः । अन्यथा मेयत्वादित्येव क्रियेत । आरम्भकत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वात् । अन्यथोक्तसाध्याभाववति मनःप्रभृतौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति ध्येयम् । नन्वेककालीनसामान्योपादेयप्रबन्धशून्यत्वमेव वा । नाद्यः । अप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नान्त्यः । क्रमेण साव्यसिद्धौ सिद्धसाधनात् । पवनपरमाणूनामपि पक्षत्वेनांशे सिद्धसाधनं च । अपक्षत्वे च तेषामेव कार्यद्रव्यत्वेन प्रलयासिद्धेः । तरङ्गशमेतदिति चेदुच्यते । अत्रैककालीना इत्यपि विशेषणमेककालावच्छेदेन परमाणुमात्रे सामान्योपादेयप्रबन्धशून्यत्वलाभाय विवक्षितम् । ततश्चैककालीना इति विशेषणतैककालीनत्वसाध्ययोः पक्षेऽन्वयबोध एवास्त्विति वाच्यम् । प्रमाणमहिम्ना बाधकं द्विनैकविशेषणवच्छेदेनापरविशेषणान्वयबोधनियमेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यस्य सिद्धेरनुमानेनाकलङ्कत्वात् । न चांशतः सिद्धसाधनम् । पक्षधर्मतावल्लभ्योद्देश्यप्रतीत्यसिद्धया तदप्रसङ्गात् । न च पक्षेकदेशत्वे दृष्टान्ताभावः । साध्यवत्तया निश्चितस्यैव तथात्वात्पक्षान्यत्वस्य वैयर्थ्यात् । तथाऽपि तस्य पक्षत्वं साधयसन्देहसाधनविषयोरभावादिति चेन्न । येन रूपेण साध्यं निश्चितं तेन रूपेण तयोरथावेऽपि सामान्येन रूपेण तयोः सम्भवेन तत्त्वोपपत्तेरिति दिक् ॥ नष्टपवनेति । नष्टा ये पवनास्तदारम्भकपरमाणुवदित्यर्थः । न च तेजोवद्वायोरपि संसर्गिद्रव्यतया तेनापि द्रव्यान्तरजनने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यामिति वाच्यम् । पूर्वद्रव्यानाशकालीनस्य परमाणोः साध्यवत्तानिश्चयात् ॥ इयं क्रियेति । अत्र वर्तमानक्रियायाः पक्षत्वमतीतानागतक्रियायोश्च दृष्टान्तत्वम् । साध्ये च स्वपदं वर्तमानक्रियामात्रपरम् । स्वान्यद्यदवयविकालीनं तस्य भावः स्वान्यावयविकालीनत्वम् । तद्वगविकरणभूता यत्किञ्चित्कालीनक्रिया तदन्यत्वमिति साध्यार्थः । अत्र पक्षीमूतवर्तमानक्रियाऽपि किञ्चित्कालीयक्रियात्वात्तदन्यत्वसाधने बाधवारणायवयविकालीनत्वानधिकरणेति किञ्चित्कालीनक्रियाविशेषणम् । परमते क्रियामात्रत्वस्यावयविकालीनत्वेनावयविकालीनत्वानधिकरणक्रियाया अत्रसिद्धेरप्रसिद्धिवारणाय स्वान्यत्वेनावयविकालीनक्रियां विदिनष्टि । एवञ्च नाप्रसिद्धिः । स्वान्यत्वरूपविशेषणभावप्रयुक्तात्वात्

न्यायविकालीनवरूपविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतवर्तमानक्रियान्यत्वस्यातीतदिक्क्रियायां सत्त्वेन दृष्टान्ते साध्येऽस्य सत्त्वात् । स्वान्यवरूप-
विशेषणाभावप्रयुक्तस्वान्यायविकालीनरूपविशिष्टाभावस्य वर्तमानक्रियामात्रनिष्ठत्वेन तदन्यत्वरूपसाध्यस्य च तत्र बाधत्वेन हेतोः पक्षधर्म-
ताबलादवयविकालीनवरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्किञ्चित्कालीनक्रियामादायैव तदन्यत्वस्य पक्षे सिद्धिरिति प्रलयसिद्धिरिति व्येयम् ॥
देवदत्तशरीरादिकमिति । अत्र देवदत्तपदमन्यदीगशरीरेऽद्यतो बाधवारणाय । आद्यत्वेन चात्र शरीरं विशेषणीयम् । अन्यथा देवदत्तत्तरुशरीरादौ
देवदत्तप्रयत्नजन्यत्वे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरज्ञानमादायार्थान्तरं परिहर्तुं साध्ये देवदत्तपदम् । देवदत्तपरिमाणदिनाऽर्थान्तरवारणाय विशेष-
पदम् । न च बाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यम् । बाधस्फोरणयैव तदुपादानात् । वस्तुतस्तूद्देश्यसिद्ध्यर्थमेवात्र तदुपादानम् । न चैवमपि जन्मा-
न्तरीयज्ञानजन्यसंस्कारोणार्थान्तरमित्यपि केचित् । हेतौ च मनआदौ व्यभिचारं वारयितुं सत्यन्तम् । यज्ञदत्तशरीरादौ व्यभिचारवारणाय देवदत्त-
स्याद्युत्तरभागः । देवदत्तभोगसाधनद्रव्यत्वं च तदर्थोऽन्योऽभिमतोऽन्यथाऽऽसमनःसंयोगादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् । न चैवमपि यज्ञदत्तनिर्मितक्ष-
मादेवदेवदत्तभोगहेतुर्द्वयतया तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्य पक्षत्वेन तदप्रसङ्गात् । देवदत्तनिर्मितेत्युपलक्षणम् । तद्भोगहेतुश्चेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । तदेवमुक्तानुमानेन शरीरादिजनकतयाऽऽरमविशेषगुणसिद्धौ ययत्नादिरूपस्य त्रयैव तज्जनमस्थस्याभावात् । जन्मान्तरस्य च नष्टस्य द्वारं
विना हेतुस्यानिर्वाहात् । अदृष्टस्यैव तद्वद्भारतया कल्पनीयत्वेनावश्यकत्वात् । अदृष्टपेव धर्माधर्मसंज्ञितम् । तज्जनकमेष्टमित्यपूर्वसिद्धिरित्यव-
धेयम् ॥ विचित्रकार्येति । अस्ति चेह खलु जीवानामन्योन्यं सुरासुरनरतिशयादिरूपत्रैविध्यम् । न चेदं निर्निमित्तं सम्भवति । न चादृष्टवैवि-
ध्यव्यतिरेकेण निमित्तान्तरमत्र सम्भवतीत्यदृष्टवैविध्यमेव तदुपादकत्वेनेति द्रष्टव्यम् । न चादृष्टवैविध्यमपि निर्निमित्तमिति शङ्क्यम् । तदपूर्वा-
दृष्टवैविध्यमप्यद्वयं तदुपपत्तेः । तदपि तदूर्वादृष्टवैविध्यदेवस्यनादिरियं परम्परेत्यदोषः । ज्योतिष्टोमेनेत्यादित्रिक्षणावस्थायिनि यागादौ श्रुतं काला-
न्तरभावित्वासाधनत्वं धर्मं विनाऽनुपपन्नम् । एवं त्रिक्षणावस्थायिनि ब्रह्मावगुणे कालान्तरभावविघातनाकारणत्वं श्रुतम् । अधर्मं विनाऽनुपपन्नमिति
धर्माधर्मौ ताभ्यां कल्प्येते इत्यर्थः । अयं भावः । यनेत्युक्ते शब्दभावनभाव्यत्वेन पुंश्वुत्तिलक्षणार्थभावनाप्रतीतेः । तस्याश्च भाव्यकरणेनिकर्त-

व्यतारूपांशत्रयसापेक्षत्वास्मानपदोपात्तस्यापि यागस्य स्वयं क्षेत्ररूपत्वेन सम्बन्धस्य वक्ष्यतव्यत्वात्क्षणमङ्गुरस्य यागस्य च कालान्तरभाविफलसाध-
 नत्वानुपपत्तेः श्रुतस्य साध्यसाधनभावोपपत्त्यर्थं परमतेऽपूर्वकल्पनं ग्रन्थदृग्मते स्विष्टसाधनत्वमात्रस्यैव विध्यर्थत्वात् लिङा स्वप्रकृतियज्यर्थयागस्य
 स्वरूपेष्टसाधनत्वमुच्यते । तच्च शक्यस्यास्यमतीन्द्रियं धर्मान्तरमेव तच्च क्वचिदन्यव्यतिरेकान्तावुच्यते क्वचिच्छब्देन । तदाश्रयस्य च श-
 क्तस्य कार्ये कादाचित्कत्वं नियामकत्वं न व्यवहितस्य । कार्यसातत्यप्रसक्तेरित्यवधानमावश्यकम् । तच्चाव्यवधानं ध्वस्तस्य यागस्य न साक्षा-
 त्सम्भवतीति व्यापारद्वारेणाव्यवधानं वक्तव्यमिति द्वारान्तरानिरूपणात् । द्वारीभूतापूर्वमिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ अङ्गीकारादिति । तथा च वाध
 इति भावः ॥ प्रयत्नेति । यागादिप्रयत्नेत्यर्थः ॥ देवताद्वारेणेति । देवताप्रतिद्वारेणेत्यर्थः । न चैवमेतत्कल्पे कृतयागारकल्पान्तरे न स्यात् ।
 एतत्कल्पीययागादिजन्याया एतत्कल्पीयेन्द्रादिप्रतिः कल्पान्तरेऽनुपयोगात् । उपयुक्तायाश्च कल्पान्तरीयेन्द्रादिप्रतिरेतत्कल्पकृतयागाधजन्यत्वादिति
 वाच्यम् । एतत्कल्पीयकर्मभिराराधितस्येन्द्राधन्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव कल्पान्तरे फलप्रदत्वाभ्युपगमादित्याहुः ॥ आकाशादेरेवेति । देशादेरेत्यर्थः ।
 देशकालादेः सर्वोत्पत्तिमधिमतकारणत्वेन भोगहेतुत्वस्यापि सत्त्वाद्वेदत्तविशेषणमनुजन्यतया देवदत्तभोगहेतुताग्रामाकाशादेरेवदत्तविशेषणजन्य-
 त्वविरहेण देवदत्तभोगहेतुत्वानापत्तैस्तन्निर्वाहाय देवदत्तभोगहेतुताया निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वस्यानुसरणीयत्वात् । आकाशादेरिव विशेषणजन्यस्यापि
 देवदत्तशरीरादेस्तद्भोगहेतुत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ दृष्टेति । स्वर्गस्थाः सुरा भूमिष्ठा नरा इत्यादिस्थानवैचित्र्यरूपदृष्टकारणवैचित्र्यादेव सुरासुरादिवै-
 चित्र्योपपत्तेरन्यथाऽनुपपत्त्यभावाच्चापूर्वकल्पना युक्तेति भावः ॥ साध्यसाधनभावेति । यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वं शब्दो न बोधयतीत्यर्थः । ननु
 चान्वयबोधानुसूलाकाङ्क्षादिरूपवत्तया प्रतिबन्धीयमानस्य ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य नान्वयबोधकत्वं युक्तमन्यथा तादृशस्य गामानयेत्यादिवाक्य-
 स्यापि तन्न स्यादित्यतो नाकाङ्क्षासत्ती एव तत्र हेतू । अतिप्रसङ्गास्किन्नामार्थाबाधरूपा योग्यताऽपि तत्र हेतुः । तथा चान्वयबोधाङ्गमूतस-
 कलरूपसम्पत्त्या गामानयेत्यादेरन्वयबोधकत्वेऽपि क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वस्य बाधितस्यापि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ योग्य-
 ताविरहादिति । तथा साध्यसाधनभावस्यैवाश्रवणाच्च तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थान्तरकल्पनाक्षेपकप्रामिष्यभावेनाथार्पितिसामग्रीविरहादिति बोध्यम् ।

ननु केयं योग्यता यद्विरहादन्यबोधकत्वमुच्यते । न तावत्सज्जतीयेऽन्वयदर्शनम् । कथञ्चिस्माजात्यस्यायोग्यसाधारणत्वात् । व्यवहितपुष्टिजन-
केन वृत्तपानेन सह क्रियात्वेन साजात्यस्य योगेऽपि सत्त्वाच्च । पदार्थतावच्छेदकप्रमेण वा तात्पर्यविपर्ययभूतान्वयप्रतियोगितावच्छेदकप्रमेण वा सा-
जात्यविवक्षायां पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तिः । अद्य जातः पयः पिवतीत्याप्तवाक्येऽतिव्याप्तिश्च । नाप्यन्यविरोधिरूपनिर्हो योग्यता ।
अनाप्तवाक्येऽपि तत्प्रसङ्गात् । साधनत्वसामान्यान्यव्यं प्रति प्रयोजकत्वस्य नित्यात्वस्य फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य यागत्वस्य योगो
सत्त्वाच्च । तस्माद्वाक्यप्रमाणभाव एव योन्येति वाच्यम् । सा च प्रकृतेऽप्यस्ति । तथा हि । न लिङा साक्षात्फलसाधकत्वं यागस्योच्यते येन
तस्य बाधिततयोक्तत्वरूपयोग्यता न स्यात् । नापि परम्परया साधनत्वं बोध्यते येन परम्पराधर्मद्वारस्य पूर्वमनुपस्थित्या परम्परया साधनं याग इति
ज्ञानानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु यदकरणे काम्यासिद्धिस्तत्त्वरूपं साक्षात्परम्परासाधनतासाधारणं साधनत्वं सामान्यमेव बोध्यते स्वर्गसाधनं याग इति ।
तच्च ज्ञानं साक्षात्परम्परोदासीनम् । वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभावायितुं शक्यम् । न च साक्षात्परम्पराविशेष-
द्वयव्यतिरिक्तसामान्यमेव नास्तीति कथं तद्विरूपणं लिङा क्रियतामिति वाच्यम् । काम्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य तस्यावश्यकत्वात् ।
अन्यथाऽननुगमात् । कस्य च साक्षात्परम्परया वा विशेषणं क्रियेत । न च लिङ्बोध्यस्य तादृशसाधनत्वस्य साक्षात्साधनत्वरूपैकविधोपपन्नो
बाधो वक्तुं युक्तः । अतिप्रसङ्गात्किन्तु यावद्विशेषबाधेनैव । न चात्र सम्भवति । परम्परासाधनत्वेऽत्राद्यात् । तथा च लिङ्बोध्यसाधनत्वस्य
बाधितांशं विहाय परम्परासाधनत्वरूपाबाधितांशमादाय विश्रान्तिरसम्भवात् । न बाध्यत्वमिति न योग्यताविरहः । तथा च योग्यताविरहप्रयुक्त-
मन्यबोधकत्वं ज्योतिषोमादिवाक्यस्याङ्गीकर्तुं शक्यमिति कथं साध्यसाधनभावाश्रयणम् । अस्तु वा याकचिद्योग्यता । प्रकृते तद्विरहेति
किं तावता । न हि योग्यतारूपस्य न्ययबोधहेतुः । तथा सत्ययोग्ये योग्यताश्रमेण शाब्दभ्रमाभावप्रसङ्गात् । किन्तु संशयादिसाधारणं ज्ञान-
मात्रमेवास्याः प्रयोजकत्वम् । ततश्च योग्यताविरहेण तत्प्रमाणसम्भवेऽपि तद्व्रमसम्भवाद्भ्रमरूपं योग्यतः ज्ञानमादान्वयबोधसम्भवात् । कथं साध्य-
साधनभावाश्रयणमित्याशङ्क्योक्तरीत्या योग्यताभ्रमाश्रयणेनान्यथाख्यातिरूपसाध्यसाधनभावाश्रयणेऽपि न तन्मात्रेणापूर्वसिद्धिः परस्याभिपता किन्तु

श्रुतसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्त्यैव । न च सा प्रकृतेऽस्ति । श्रुतसाध्यसाधनभावस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह ॥ अन्यथाख्यातिमाश्रित्येति । अभ्युपगमेऽन्यथाख्यातिरूपान्वयबोधोभाभ्युपगम इत्यर्थः । अन्यथासिद्धमेव दर्शयति ॥ यागादीति । आदिपदेनावगुणादिपारिग्रहः । स्वर्गादित्यादिपदेन यातनापरिग्रहः । ननु देवताप्रीत्यादेर्न यागादिव्यापारत्वकल्पनमुचितम् । तथा सत्येतत्कल्पेऽनुष्ठितस्य यागादेः कल्पान्तरे फलजनकत्वाभावापातात् । एतत्कल्पययागादिजन्यस्यैतत्कल्पयोगेन्द्रादिप्रीत्यादेः कल्पान्तरेऽनुपयोगात् । उपयुक्तस्य कल्पान्तरीयेन्द्रादिप्रीत्यादेश्चैतत्कल्पययागाद्यजन्यत्वात्कथमन्यथासिद्धिरिति चेन्न । एतत्कल्पययक्रमादिभिराराधितस्यावज्ञातस्य चेन्द्राद्यन्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव कल्पान्तरे तत्र फलदत्त्वाभ्युपगमाद्युक्तमन्यथासिद्धत्वमित्यवधेयम् । इत्यादिनेत्यादिपदेन विमतः क्षत्रियः क्षत्रियपूर्वकः क्षत्रियत्वात्सम्मतवादित्योदेः परिग्रहः । क्रिञ्चप्रथमप्रयोग इत्यादिना विशिष्याप्यनुमानदूषणादुत्तरत्र तावदियुक्तम् ॥ ननु प्रलयकालेति । अवयव्यसम्बन्धिकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिस्तत्सम्बन्धिकालप्रक्षीकृतौ च सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ एवमाद्येति । विमतो ब्राह्मण इत्यत्रापि सर्गाधिकालीनब्राह्मणपक्षीकारे प्रलयाभाववादित्येते सर्गादिकालीनब्राह्मणासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिः । अन्यथा सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः ॥ दूषणसम्भवेनेति । अग्निमत्पर्वतपक्षीकारे सिद्धसाधनत्वमग्निमत्पर्वतपक्षीकारे च बाध आश्रयासिद्धिश्चेति दूषणसम्भवेनेत्यर्थः । वैषम्यात्प्रतिबन्दीग्रह इत्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ विशेषणान्तरेणेति । पर्वतत्वादिधर्मान्तरेणेत्यर्थः । आद्यत्त्वानाद्यत्वे विहायेत्यत्र स्वरूपमेव नास्तित्यनुवर्तते । नन्वस्त्वग्निमत्त्वानग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेण पर्वतादिस्वरूपवदवयवसम्बन्धसम्बन्धौ विहाय कालस्वरूपमाद्यत्त्वानाद्यत्वे विहायापि ब्राह्मणस्वरूपं च । न चैवं तत्पक्षीकारेणवयवियुक्तत्वादिसाधनसम्भवात्प्रतिपक्षसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र पर्वतत्वदेरिवत्र पक्षतावधारकधर्मान्तराभावेन तदयोगादित्यत आह ॥ अवधारणं चेति । पक्षताया इति शेषः ॥ उत्तरभावित्वादिनेति । उत्तरभाविकालत्वादिनेत्यर्थः । आदिपदेन हिरण्यगर्भसृष्टिकालीनब्राह्मणत्वेन द्वितीयानुमानेऽपि पक्षतावधारणमित्यस्य सङ्ग्रहः । ननु च यथा ज्वलनं विनाऽप्यरण्ये ज्वलनोत्पत्तिर्यथा वा वृश्चिकतन्दूलकणादिविजातीयजन्यमानानामपि वृश्चिकं तान्दूलयकत्वादितिस्तथाऽब्राह्मणजातस्यापि सर्गादिकालीनब्राह्मणस्य विशिष्टादृष्टोपगृहीतपरमाणुजन्यत्वेन ब्राह्मणस्योपपत्तेर्ब्राह्मणपूर्वकत्वादिव्याप्यत्वविरहान्न तेन तत्साधनगुणप-

वामित्युच्येव ॥ किञ्चेति । यद्वाऽऽतु वोदाहृतानुमानानामश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । किमेतवताऽभ्यर्थ्यते । न चासमानबलत्वाच्च प्रत्यक्षाधिका-
नुमानसत्तातिपक्षतोति वाच्यम् । प्रत्यक्षमाधकानुमानानामपि तदक्रान्ततया तुल्यबलत्वापयादित्याशयेनाह ॥ किञ्चेति । आश्रयासिद्धिरिति । न
चागमसिद्धत्वाद्ब्रह्माण्डस्य नाश्रयासिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य सिद्धार्थकतया मुख्यार्थपरत्वाभावात् । अन्यथा प्रलभ्यापि तत एव निर्द्धृतुमर्हद्व्यव-
श्यायात्तादिति भावः ॥ कार्यान्तरेति । गिरिसगरादिरूपकार्यान्तरेत्यर्थः । ब्रह्माण्डनाशो कार्यान्तरस्यापि नाशो भवतीत्यत्र निरासकाभावानिति
भावः । ननु च कार्यान्तरादवस्थानं न तावदहेतुकं वक्तुं शक्यम् । नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । नापि नित्यहेतुकम् । तथा सति कार्यान्तरात्ता-
भावप्रसङ्गात् । तदेवं प्रत्यक्षप्रकारद्वयं निषेधेन परिशिष्यमाणस्यानित्यहेतुनिबन्धनत्वस्यैव वाच्यत्वात्कथं कार्यान्तराविच्छेदः । अन्वयार्थात्त-
न्धनस्थितिकं तदपगमे तस्य निवृत्तिश्चौच्यत् । तदयं प्रयोगः । ब्रह्माण्डान्तरवर्ति गिरिसगरादिकं विनाशवद्भवितुमर्हति महद्व्यान्तरेण विद्वत्प्रा-
धारसात् । महादहनक्षुभितसमुद्रविलयमानाधारत्वादित्यनुमानं मनसि निधाय दृष्टान्तमाह ॥ कुरिष्यमिति ।
कंपीत्यतः पूर्वं कुपितोति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । दावदहनदह्यमानदारुरद्विघूर्णितबुणसङ्घातवत्प्रलयपवनोच्छासलालिबद्धानलानुशातोत्पन्न-
सांयान्निकसार्धवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्वचिच्छरीरादिवदिति पाठस्तत्रादिपदेनोक्तदृष्टान्तद्वयपरिग्रहः ॥ कुण्डेति । कुण्डनाशोऽपि तदन्तर्गतवत्प्र-
णामवस्थानवद्ब्रह्माण्डनाशोऽपि तदन्तर्गतकार्यावस्थानोपपत्तेरित्यर्थः । तथा तत्रैव व्यभिचाराच्चानुमानेन कार्यान्तराविच्छेदासिद्धिरिति भावः । ननु
कालाभिरुद्रादित्यादिभिर्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तकार्यजातस्य विनाशो सति पश्चादुडुमप्यन्यादिना नश्यतीति पौराणिकप्रलयक्रिया तत्तत्प्रथमब्रह्माण्डनाशो
कार्यान्तरावस्थानशङ्कावकाश इत्यत आह ॥ कालाग्नीति ॥ असिद्धत्वादिति । स्वन्मत इति शेषः । सत्यमेवं पौराणिकीप्रलयक्रिया । न द्वयं
परस्य सम्भता । तेन प्रकारान्तरेणैव तदभ्युगमात् । तथा च तद्रीत्या ब्रह्माण्डनाशो कार्यान्तरावस्थानशङ्कापक्षवैति भावः । यद्वा कालाग्नेर-
द्रादित्यादिसकलमुपवनतेमेधेश्वरस्य सज्जिहापसमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वास्मितादृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति मेधेश्वरश्चात्मापुन-
योगजनकमभ्यः शरीरेन्द्रियकारणानुविभागास्तस्यस्वययोगनिवृत्तौ तेषामापरमापवन्तो तेषामापरमापवन्तो विनाशस्तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि गहाः । नानाभवेन

नैव क्रमेणोत्तरस्मिन्विनष्टे सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशस्तनः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन् इति हि प्रशस्तपादोक्ता प्रलयक्रिया । अत्र च दृष्टे-
 व्यासक्तस्य ब्रह्माण्डस्य नाशस्तदितरसर्वनाशानन्तरमेव प्रतीयते । एवञ्च कथं ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरावस्थानशङ्कोदय इत्यत आह ॥ काका-
 ग्रीते । प्रमाणाभावादिति भावः । अथवा ननु यथा वातपित्तश्लेष्माणं च प्रकोपप्रशमकमानियमेऽप्येकदा त्रिदोषसन्निपाते देहसंहारः । तथा
 वा ग्रहाणां गमनानियमेऽपि कदाचित्सर्वमण्डलोपरगस्तथा प्रकृते कालानलपवनमहार्णवानां सन्निपाते युगपत्सर्वकार्यनाशः स्यादित्यन आह ॥
 कालाग्नीति ॥ असिद्धत्वादिति । प्रमाणाभावादिति भावः । न चात्र पुराणादिरूपः शब्द एव प्रमाणमिति वाच्यम् । तथा सति तत एव
 प्रलयसिद्धेरनुमानवैयर्थ्यर्यापातदित्यत्र तात्पर्यात् । कार्यमात्रपक्षीकरणेऽपि दहनादिसन्तानवक्रमेणारम्भः साध्यते युगपदेति विद्वत्पद्वयं मनसि नि-
 धायाद्यमर्थान्तरत्वेन दूषयति ॥ यथा हीति । क्रमारम्भसिद्धावपीत्यतः परमेकदा तदसिद्धयेति शेषः । अत्रयविशून्यसमयसिद्धेरित्यस्य न प्रल-
 यसिद्धिरिति पूर्वेणान्वयः । उपलक्षणं चैतत् । कार्योत्पत्तेः प्राकार्यशून्यैरारम्भे साध्ये सिद्धसाधनं कार्यनिधिकरणैरारम्भसाधने तु यावत् इत्यपि
 द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाराद्वय दूषयति ॥ अथैकदैवेति ॥ विशेषणमुपादीयतेति । साध्यस्येत्यर्थः ॥ क्रमारब्धेति । एककार्योत्पादकालस्य तदि-
 तरसर्वकार्योत्पादककालेन व्याप्यसिद्धेरिति भावः ॥ विशेषणसिद्धेरिति । हेतुविशेषणसिद्ध्या विशिष्टस्य रक्षुपासिद्धत्वादित्यर्थः ॥
 स्वीकारेणेति । सकलकार्याणां युगपदनुत्पत्तेरिति भावः ॥ किञ्चैकदैवेति । किं यदैककार्यस्य हेतुसाकल्यं तदैव तदन्येषामपि विवा
 क्रमेण । आद्ये प्रागुक्त एव दोषः । अन्त्ये क्रमिकहेतुसाकल्यस्य क्रमिककार्योत्पादकव्याप्तत्वाध्याप्यदुत्पादे साध्ये व्याप्यत इत्याशयेन
 वाचादीत्यादिपदप्रयोगः । एतेनेत्यनेन परामृष्टं दूषणजानेव दर्शयति ॥ ब्रह्माण्डेति । तथा चाश्रयाभिद्धिरिति भावः । लब्धग-
 मादेव तस्तिद्धेर्नाश्रयासिद्धिरित्यतस्तर्हि तत एव प्रलयसिद्धेरनुमानवैयर्थ्यमिति सत्येव दोषे आगमेन तस्मिद्धिसम्युभय दूषणान्तरमाह ॥
 अश्रुपगमनेऽपीति । तत्तदवयवोपगमाभ्यां क्रमेण नाशोत्पादेऽपि प्रकृतसाध्योपपत्त्या ब्रह्माण्डनाशसिद्ध्या प्रलयासिद्धेरर्थान्तरस्येति शब्दः ।
 ब्रह्माण्डनाशमङ्गीकृत्याप्यर्थान्तरमाह ॥ कार्यान्तरेति । ब्रह्माण्डनाशे तदन्तर्गतस्य नाश एवेत्यत्र नियामकविशेषानुपलम्भाच्छङ्कितस्य प्रत्ययानु-

मानदूषणावसरे आशङ्क्य दूषितत्वादिति भावः ॥ अभ्युपगमादिति । महाभूतानामप्यनेनैव न्यायेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाश इति तदुक्तेरिति भावः ॥ पटादिभ्य इति । पटारम्भेऽपि नष्टानां तन्तूनां पटश्चंसाद्यनधिकरणत्वेन तत्र साध्यादिति भावः ॥ अमुकावस्थानेति । प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिततया व्यणुकावस्थाननुपपत्तावपि व्यणुकावस्थानेऽपि तस्यातिन्दिश्यत्वेन प्रत्यक्षत्वापेक्षानुपलम्भबाध इत्यर्थः ॥ सन्दिग्धेति । तथा च पक्षसमत्वाच्च तेषां दृष्टान्तत्वमिति भावः ॥ आभासेति । अयं घटः स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनघटान्यो घटत्वाद्धटान्तरादित्याभाससमानयोगक्षेममित्यर्थः । स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वान्यावयविकालीनत्वरूपविशिष्टाभाववक्षीभूतघटान्यत्वरूप घटान्तरे सत्त्वादृष्टान्तोक्तरीत्या विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य पक्षीभूतपटमात्रनिष्ठत्वेन तत्त्वरूपसाध्यस्य च तत्र वाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलद्वयविकालीनत्वरूपविशेष्याभाववत्किञ्चित्कालीनघटमादायैव तदन्यत्वरूपसाध्यस्य पक्षे सिद्धिरित्यनवयविकालीनक्रियासिद्धितत्कालीनघटसिद्धिरपि स्यादिति भावः । नवगमनानां सिद्धार्थत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात्कथं तैः प्रलम्भिद्धिरित्यत आह ॥ तेषामिति ॥ साधितत्वादिति । कार्यतावाद इति शेषः ॥ नामासिद्धविशेषणतः । ईश्वरादिकं प्रत्येऽसद्विवितुमर्हति भावत्वादिनी-
श्वरादिसत्त्वासाधकानुमानस्येति शेषः । आगमादिति । पुण्येन पुण्यलोकदायति पापेन पापमित्येदिरित्यर्थः ॥ कथमाश्रयेति । धर्माधर्माश्रयत्वात्तदधिष्ठातृत्वादिना जीवेश्वरसाधकस्य धर्माधर्माश्रयत्वेनेत्यादिमूलोक्तप्रतिपक्षानुमानस्येति शेषः । ननु सत्तीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेत्तच्च तु दृष्टान्तभावादित्येतत्सूत्रोक्तानुमानप्रदर्शनार्थत्वाच्चानर्थक्यमिति वाच्यम् । एतत्सूत्रोक्तानुमानस्य सर्वनाशेष्यपीत्यादिप्रयुक्तभाष्येणैव प्रदर्शितत्वेन तादृश्यायोगादित्यतः पूर्वं प्रत्ये परमेश्वरादिसद्वत्साधकानुमानभवात्तैव प्रत्ये सर्वासत्त्वमङ्गीकर्तुं शक्यमिति योजनामभिप्रेत्य तदनुमानं सर्वनाशेष्यपीत्यादिना भाष्ये प्रदर्शितमिदानीं तु योजनान्तरमभिप्रेत्य सूत्रसूचितानुमानप्रदर्शनं क्रियत इति नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य योजनान्तरप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रयूचितानुमानप्रदर्शकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमसदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति प्रथमसूत्र एवाभावो न कर्ता निषेधैकस्वरूपत्वादित्यभावकर्तृत्व-
निरासाथानुमानस्योक्तत्वास्तिमनेनेत्यतस्तच्चिरासाय युक्त्यन्तरोपदर्शनार्थत्वावानुपपत्तिरित्याह ॥ प्रथमसूत्र इति व्याख्यानं भवतीति । स्वपक्षे

प्रागभावकर्तृत्वरूपस्य पक्षे प्रामाणिकत्वाख्यशेषाच्चेति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । प्रागभावकर्तृत्वे प्रमाणान्तरस्य सर्वथाऽप्यभावो नानुमानमेव
 वाच्यम् । तदपि विश्वप्रागभाव इत्येवंरूपं प्रागुक्तप्रकारेण दूषितमिति नोपपद्यते । अतो विश्वं प्रागभावकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र वाच्यम् । तच्च
 दृष्टान्तभावान्न सम्भवतीत्यप्रामाणिकत्वं प्रागभावकर्तृत्वपक्षस्येति भावः । यद्वा प्रागभावकर्तृत्वपक्षे दृष्टान्ताभावाख्यदोषाच्चेति व्याख्यातं भवती-
 त्यर्थः । चेतनस्योत्पत्तिकर्तृत्वसाधनमात्रेणैव प्रागभावकर्तृत्वपक्षनिराससिद्धेर्विनाशस्य चेतनकर्तृत्वसाधनं भाष्येऽसङ्गतमित्यत आह ॥ अत्रेति ।
 प्रासङ्गिकत्वमसहमानः पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमपि केषाञ्चित्सम्प्रतिपन्नमित्यत्रैव न्यायसूत्रसम्भति-
 माह ॥ यथेति । चतुर्थाध्याय इति शेषः । तत्सूत्रं पठति ॥ नेति । अत्र नानुपमद्य प्रादुर्भावादित्यस्याभावाद्भावोत्पत्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 अभावाद्भावस्य कार्यस्योत्पत्तिः कुतः । न बीजमनुपमद्याङ्कुरस्य प्रादुर्भावो यत इत्यर्थः । अयमाशयः । न किलाविनेष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यते ।
 बीजनाशोत्तरकालमङ्कुरस्य प्रादुर्भावदर्शनात् । यदि च विनाशोऽङ्कुरकारणं नाभविष्यत् । अविनेष्टेऽपि बीजेऽङ्कुरो भविष्यत् । न चैवमस्ति ।
 तस्माद्बीजविनाशाभावेऽङ्कुरानुगतैः सति च तस्मिन्स्तदुत्पत्तेरेकसद्बीचीनप्रत्यक्षेण बीजविनाश एवाङ्कुरकारणमिति निश्चयते । तत्-
 श्च तद्दृष्टान्तेन सर्वत्रापि तदनुमानमिति । यद्यप्यत्रान्वयव्यतिरेकबलात्कारणविनाशस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वमेव प्राप्तं न तु कार्यनाशकर्तृत्वमपीति न
 परेषां प्रध्वंसस्यैव जगदुत्पत्तिविनाशकर्तृत्वाङ्गीकारे सम्मतितयाऽस्योदाहरणं युक्तम् । तथाऽपि ध्वंसस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वमात्रस्वीकारे परेषां स-
 म्रतितयाऽस्योपन्यासो न तु विनाशकर्तृत्वेऽपीति नानुपपत्तिरित्याहुः । वस्तुतस्तन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षमवलम्ब्य कारणनाशस्य
 कार्योत्पत्तिकर्तृत्वं वदतोऽभावस्योत्पत्तिकर्तृतायामिव नाशकर्तृत्वमपि तत्कल्पकान्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षमवलम्ब्य कारणनाशस्य
 त्रकर्तृत्वसूत्राणां स्वारस्यात्तत्स्वारस्याय नानुपमद्य प्रादुर्भावादित्यत्र प्रादुर्भावपदस्य विनाशोपलक्षणत्वस्याश्रयणियत्वेन फलतः सूत्रस्य जगदुत्पत्ति-
 विनाशकर्तृत्वाङ्गीकारसमर्पकत्वमस्तीत्यभिप्रायैवेतत्सूत्रोदाहरणम् । अत एव भाष्यवार्तिकदौ तन्वादिनाशेन पटादिनाशस्यानुदाहरणेऽपि स्वयं
 तदुदाहरणं तत्राप्येतदुदाहृतव्यमित्याभिप्रेत्य पूर्वं कृतमित्यवधेयम् । अत्र टीकायां मूलकोशेषु भाष्यवार्तिकदिषु च प्रादुर्भावादित्येव सर्वत्र पाठ-

दर्शनात् । क्वचिक्किन्नानुपमद्य प्रादुर्भावादीति पाठो व्याख्यातुमतिदोषपरिकल्पित एवेति ध्येयम् । ज्ञापनार्थमित्यत्र विनाशस्य चेतनकर्तृत्वसाधनमित्यनुपङ्गाः । नन्वव्यतिरेकसहचारनिश्चयसमोचीनप्रत्यक्षेण ध्वंसस्यात्मनिविनाशकर्तृतायाः सिद्धत्वात्कथमनेन तन्निरास इत्यत आह ॥ दृष्टान्ताभावास्त्विति । अविनष्टस्यैव बीजोदरङ्कुराभ्याना परिणतत्वाच्च बीजध्वंसङ्कुरोत्पादयोरन्वयव्यतिरेकौ स्तः । न चाङ्कुरस्याविनष्टबीजोपादानत्वे कुण्डले मुक्तेः स्वस्येवाङ्कुरेऽपि बीजत्वानुगतिः स्यादिति वाच्यम् । परिणामस्यानेकप्रकारस्वस्य प्रागुपपादितत्वेन यत्र धर्मिणस्तादवस्थेऽपि धर्मस्यैवान्यथाभावः । तत्रैवोपादानातधर्मस्योपादेयानुगतता । ततश्च कटकाद्याकारस्य मुवर्णस्य कुण्डलत्वाद्यापत्तौ कुण्डलव्यवहारदर्शनाद्धर्मिणस्तादवस्थसिद्धयोपादेयोपादानधर्मस्यानुगतिर्युक्ता । इह च क्षीरस्य दधिभावद्वीजस्याङ्कुराभावो धर्मिभावस्यैव परिणामरूपो विशेषविपरिवर्त एव । तथा च क्षीरस्य दधिभावापत्तौ क्षीरव्यवहारानुपलम्भाद्धर्मिभूतक्षीरस्यैवातञ्चनादिवशाद्दधिभावेन धर्मिणोऽस्तादवस्थ्यादुपादेये यथा क्षीरत्वाननुगतिस्तथा धर्मिभूतस्य बीजस्यैवाङ्कुरभावाद्धर्मिणोऽस्तादवस्थ्याच्चाङ्कुरे बीजत्वानुगतिः प्रसज्यत इति । एवं तन्वादिनाशातिरिक्तपटादिनाशासम्प्रतिपत्त्या कारणनाशस्य कार्यनाशान्वयव्यतिरेकयोस्तत्राप्यसम्प्रतिपत्तेर्नान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयसहकृतप्रत्यक्षेण ध्वंसस्य कार्यात्मनिविनाशकर्तृत्वसिद्धिरित्येवं दृष्टान्ताभावः स्वयमूलनीय इत्यर्थः । नन्वागमानुगृहीतैस्तु तत्र वाक्यमनर्थकम् । न चागमानुगृहीतस्यानुमानस्यातीन्द्रियायें प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदव्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृतासाधनस्योक्तविरुद्धशङ्कापरिहारार्थं स्वात्तस्य न तदिति भावेनोक्तविरुद्धशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं कथमस्योक्तविरुद्धत्वमित्यतस्तदुपपादनपूर्वकं तां शङ्कामुत्थपयति ॥ नन्विति । नन्वत्र शास्त्रयोनिमूत्रे न सर्वथाऽनुमानस्येश्वरेऽप्राप्त्याप्यमुक्तं विन्त्वागमानुगृहीतस्यैव । आगमानुगृहीतस्य तु प्रामाण्यमेवेत्युक्ताभिप्रायमात्रकथनपरत्वेतद्वाक्ययोऽनयायामेऽपि स्तित्यंशवैयर्थ्यम् । ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधकानुमाया आगमानुगृहीतत्वात्प्रामाण्यमिति प्रकृतपक्षतया योजनयां चापि स्तित्यंशवैयर्थ्यम् । पक्षद्वयेऽप्यनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनस्योक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारानुपपत्तिश्च । शास्त्रयोनिमूत्रे आगमानुगृहीताया अनुमाया एवेकेश्वरेऽप्राप्त्याप्यप्रतिपादनेनागमानुगृहीतायास्तत्र प्रामाण्यस्यैवत्वेन सर्वथाऽनुमाया अप्राप्त्याप्यनुक्तेः प्रकृतानुमायाश्चागमानुगृहीतत्वेनेश्वरे प्रामाण्यसम्भावोक्तविरोधोऽनुमानेन जगत्कर्तृत्वसाधनस्येत्ये-

तावदर्थप्रतिपादकत्वे ह्यस्य वाक्यस्य तदनुपपत्तिपरिहारकञ्च स्यात् । न चैतद्योजनद्वयेऽपि लभ्यते । आद्योजनयामगमानुगृहीताया अनुमाया ईश्वरे प्रा-
 माण्यस्य शास्त्रयोऽनिसूत्राभिप्रेतत्वस्य वाक्येन समर्पणेऽपि जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया मानताया वाक्येनासमर्पणाद्वितीययोजनायां च
 जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया प्रामाण्यमित्यंशस्य वाक्याल्लोभेऽपि तादृशानुमाया ईश्वरे प्रामाण्यमित्यंशस्य शास्त्रयोऽनिसूत्राभिप्रेतताया
 अनेन वाक्येनासमर्पणादित्यतो नेदमुक्ताभिप्रायकथनमात्रपरं नापि प्रकृतानुमानस्यागमानुगृहीततायाः प्रामाण्यसमर्थनमात्रपरं किन्तुभयपरमिति यु-
 क्तमुक्तविरोधशङ्कापरिहारकत्वमित्याशयवान्कथमेकस्य वाक्यस्योभयपरत्वमित्यतोऽत्रागमानुगृहीतता तु मानमित्येकं वाक्यमेवानुमाऽपि त्वित्यपरं
 वाक्यम् । तत्राद्यमुक्ताभिप्रायकथनपरं द्वितीयं च जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया प्रामाण्यप्रतिपादनपरमिति वाक्यमेवेदोभयपरत्वे-
 नोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यवाक्यमुक्तार्थाभिप्रायकथनपरतयाऽपेक्षितपूर्णेन योजयति ॥ अनुमेत्यादिना । ननु किमभिप्रायान्तरकल्पनया शास्त्रयोऽनि-
 सूत्रेऽनुमाया ईश्वरे सर्वथाऽप्रामाण्यमेवोक्तमित्येव किन्न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति । न हि सूत्रकारो व्याहृतमार्घीति भावः । द्वितीयमपि
 वाक्यमपेक्षितपूर्णेन विवक्षितार्थोपपादकतया योजयितुमनाकाङ्क्षिताभिधानेनावक्यताशङ्कां तावत्परिहर्तुमाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ किमत
 इत्यादिना ।

अ०—॥ ॐ तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ॥ अक्षजागम
 मूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथाऽस्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा द्याहृतैव हि ॥

मु०—एवमनुमानेनाभावकर्तृत्वं विश्वस्याशङ्क्यानुमानेनैवैश्वर्यकर्तृत्वं समर्थितम् । तदेतन्मतान्तरेणाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ।
 ॥ ॐ तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नायमनुमानावह-
 र्भेन पूर्वपक्षः सिद्धान्तो वा युज्यते । यतः प्रमाणाभासेन पूर्वपक्षः प्रमाणेन च सिद्धान्तो भवति । न चानुमानं नाप्य प्रमाणमस्ति ।
 कुतः । अन्यथाऽप्यनुमेयम् । असत्यातिपक्षत्वं ह्यनुमानप्राप्यवादिभिर्नुमानाङ्गमङ्गीकरणीयम् । प्रतिकुदस्य करणस्य क्वापि क्रिया-

निष्पादकत्वदर्शनात् । अनुमानप्रतिपक्षं चान्यथाऽप्यनुमेयमनुमातुं शक्यम् । कस्मात् । तर्कप्रतिष्ठानात् । एवमेवानुमातव्यम् । न पुनरन्यथेति तर्कस्य व्यवस्थाभावात् । तथा चोक्तम् । उपाधिप्रतिपक्षौ तु क्व नामातीतवदुपेयमिति । नन्विदं व्यधिकरणं तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादन्यथाऽनुमेयमिति । मैवम् । एतदनेन ज्ञापयति सूत्रकारः । न तर्कोऽनुमानाद्विद्यत इति । अथवा तर्कस्यानुमानस्याप्रतिष्ठानादनुमानत्वाच्चानुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तौ । कथमनुमानत्वम् । यतोऽन्यथाऽनुमेयमिति योजया । तत्र समाधानसूत्रं सङ्गमयितुमुत्तुत्रमेव भाष्यकारस्तावदुत्तरमाह ॥ आगमेनेति । आगमग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । अत एवोत्तरार्धेऽक्षजमपि सङ्गृहीतम् । प्रमाणा-
नुग्रहप्रमाणमूलशब्दाभ्यां प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रमाणान्तरावधृतपक्षलिङ्गव्याप्तिमत्त्वं तत्संवादित्वं चोच्यते । तत्राद्ययोजनायाः सस्यायमर्थः । यदुक्तमनुमानस्याव्यवस्थितत्वेन सर्वत्र प्रत्यनुमानसम्भव इति तदनुपपन्नम् । यतः प्रमाणानुग्रहाभावे तर्को न प्रतिष्ठितः स्यात् । किन्तु प्रमाणमूलत्वैवास्य प्रतिष्ठितिः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यनुमानं भवत्किं प्रमाणानुग्रहरहितं स्यात् । उत तन्मूलम् । आद्यं तु कथं स्वयमदृढभूमिकं परं प्रतिकुल्यात् । न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो हरिणशावः । किन्वाद्यैव प्रमाणमूलेन बाध्यते । द्वितीयं तु स्यादेव प्रमाणम् । आद्यं चापवादित । उभयथाऽपि न सर्वानुमानाप्रामाण्यम् । यदा तुभयोरपि प्रमाणमूलत्वसन्देहस्तदाऽस्तु प्रतिरोधः । किन्तु नैवं सर्वत्र । अवधारणायां तु पूर्वैव गतिरिति । द्वितीययोजनायां तु प्रष्टव्यम् । किं प्रमाणानुग्रहरहितमनुमानं प्रत्यनुमानपरा-
हत्वादादप्रमाणम् । उत तन्मूलम् । आद्ये सम्मतिप्रतिष्ठितसमाह ॥ आगमेनेति । तथाऽपि नैवं सर्वत्रेति भावः । प्रतिष्ठितः प्रमाण-
भूतः । द्वितीये त्वाह ॥ अक्षजेनेति । प्रतिष्ठितिः प्रामाण्यं तेनैव प्रतियोगस्य बाधितत्वात् । उभयोर्वैतिप्रमाणमूलत्वासम्भवादिति भावः । यस्त्वेतां व्यवस्थापनश्रुताभ्यां सर्वत्रापि प्रतिपक्षस्यास्त्यक्ता इति सर्वमनुमानमप्रमाणमिति च मन्येत । तस्य सूत्रारुरुत्तर-
माह ॥ अन्यथेति । एतेनैवमुपपादितेऽपि यो नैवं मन्येत तस्य स्ववचनव्याघातादिनिर्भक्षप्रसङ्ग इति सूत्रयोजना सूचिता । तथा हि । सर्वमनुमानमप्रमाणं प्रतिपक्षप्रतिहतत्वादिति त्वदीयमनुमानं प्रतिपक्षपराहत् चानुमानं च भवति न वा । आद्ये नानेन सर्वस्याप्रामाण्यमिति ।

द्वितीये त्वत्रैव बाधदीति । अन्यथोक्तव्यवस्थां विहायास्य सर्वस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठाऽप्रमाणता स्वर्थाच्चैव व्याहृता हीति । अपरे तु न विलक्षणत्वादित्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतया व्याचक्षते । तत्प्रकृत्याधिकरण एव निराकृतम् । यच्चात्र सूत्रे तर्काप्रतिष्ठानादिति वाक्यं भित्त्वा सिद्धान्ततयैव वर्णयन्ति । तद्वाऽनेन सार्धश्लोकेन निराचष्टे । तथा हि । तर्कस्थाप्रतिष्ठां वदन्वक्तव्यः । किं प्रमाणानुग्रहरहितस्योत तन्मूलस्य । आद्ये गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ आगमेति । अयमाशयः । सत्यमेतत् । तथाऽपि न साङ्ख्यः स्वतर्कस्यागमाद्यनुग्रहाभावं मन्यते । स्वमतेनेदमुच्यते चेत्यैनरुक्तम् । शास्त्रयोनित्वात् । ईक्षतेर्नाशब्दम् । आनुमानिकमित्यादिनाऽस्यार्थस्यैव तत्त्वादिति । द्वितीयं दूषयति ॥ अक्षजेति । न हि ज्ञानकरणस्य प्रमाणगृहीतव्याख्यादिमत्त्वेनाप्रामाण्यकारणव्यभिचारदिशङ्काकलङ्कविकलस्य प्रामाण्यं नास्तीति युक्तमिति भावः । विपक्षे बाधकं चाह ॥ अन्यथेति । अन्यथोक्तानभ्युपगमेनास्य प्रमाणमूलस्याप्यनुमानस्यप्रतिष्ठा स्ववाचा व्याहृतैव सूत्रकृतः स्यात् । स्वयमेव हि युक्त्यनुसन्धानरूपां ब्रह्ममीमांसामारभ्य प्रमाणमूलस्यापि तर्कस्याप्रामाण्यमभिदधानः सूत्रकारो न व्याहृतभाषी कथं स्यात् । यदपि वृत्तिकारिरुक्तम् । एकेन तार्किकेणेत्यक्षितं तर्कमपरो दूषयति । तेनोत्प्रेक्षितमप्यपर इत्यतः पुरुषमतिर्वै (श्व) रूप्यजन्मा तर्कः स्यादप्रतिष्ठित इति । तच्चायुक्तम् । यतोऽस्यापि तर्कस्य प्रामाण्येऽप्रामाण्ये चास्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहृतैवेति नायं वाक्यभेदो युक्त इत्युक्त एव सूत्रार्थः ।

टि०—॥ ३७ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ३७ ॥ नन्वागमानुग्रहाभाव इत्याद्युत्तरमाध्यमनर्थकम् । न चेदं तर्काप्रतिष्ठानादिति सौत्रसमाधानांशविचारणरूपत्वाच्चानर्थक्यमिति वाच्यम् । सौत्रपूर्वपक्षांशस्य परिहायेन तस्यसिद्धान्तानांशमात्रविवरणं भाष्यकाराणां नानुपपन्नाभित्याशयेन स्वयं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं विवृणोति ॥ एवमित्यादिना ॥ कस्मादिति । सर्वत्र सत्यतिपक्षितत्वमात्रं साध्यं तर्कस्याव्यवस्थितत्वं च हेतुरिति द्रष्टव्यम् ॥ नन्विति । तर्काप्रतिष्ठानत्त्वानुमानप्रतिपन्नान्यथाऽनुमेयत्वयोर्व्यभिचारणत्वादित्यर्थः । अनुमानाव्यवस्थितताया एवानुमानप्रतिपन्नान्यथाऽनुमेयत्वोपापदकत्वादिति भावः ॥ कथमिति । अत्र च पक्षेऽनुमानस्याप्रामाण्यं साध्यं सत्यति-

पक्षत्वं च हेतुरिति । नन्वेवमपि सौत्रसमाधानांशास्यान्यथा प्रतिष्ठा चेति भाष्यशेषेणैव विवृतत्वाद्भागमानुग्रहाभाव इत्यादिभाष्यानर्थक्यमेवेत्यनः
समाधानांशं सौत्रं सञ्जामयितुं तदुपयुक्तार्थाभिवायितया तच्छेषस्यानर्थक्यमित्याशयेनोक्तरीत्या तद्योजयति ॥ तत्रेति । अन्यथेत्यादिना सूत्र-
रूढस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । नन्वामानुग्रहस्यैव प्रत्यक्षानुग्रहस्येति तस्याक्षजगममूलस्येत्युत्तरत्र प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । अत्र
वाक्येनागमस्यैव विशिष्यग्रहणं युक्तमित्यतोऽत्रागमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वेन प्रत्यक्षसङ्गाहकत्वेन तद्व्यवच्छेदकत्वाभावेन प्रत्यक्षगमानुग्रह-
तत्त्वैवाप्रतिष्ठित्यन्वात्राभिधानादानुपपत्तिरित्याह ॥ आगमेति । मूले आगमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वे मूलकारिणं ज्ञापकमाह ॥ अत एव-
ति । आगमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वेनाभिप्रेतत्वाद्देवस्यर्थः । अन्यथा तच्च स्यादिति भावः ॥ प्रतिष्ठेति इति । निश्चितप्रामाण्यस्यर्थः ॥ न
प्रतिष्ठेति इति । न प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अत्र मूलातत्कशाब्देन प्रतिषेधानुमानमाद्ये द्वितीये स्थापनानुमानं च विवक्षितमिति ध्येयम् । अतः आ-
गमस्यैवास्य प्रतिष्ठितत्वं तथाऽपि कुतो न प्रतिषेधानुमानसम्भव इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ किन्वाद्येनैतन्त्यादि । अनेन द्वि-
तीयेनारयेत्यनेनाद्ये स्थापनानुमानं द्वितीये प्रतिषेधानुमानं परामुश्रयत इत्युक्तं भवति । ननु प्रमाणमूलेनाद्येन द्वितीयस्य वा प्रमाणमूलेन द्वि-
येनाद्यस्य वा वाधायुपगमे तदनुमानाप्रामाण्यप्राप्तेः परस्येष्टसिद्धिरित्यतः सर्वानुमानाप्रामाण्यप्राप्तावेव परस्येष्टसिद्धिर्न तु यस्मिंश्चिदनुमानाप्रामाण्य-
प्राप्तौ । ततश्चाद्यपक्षे आद्यस्यैव द्वितीयपक्षे च द्वितीयस्यानुमानस्यैवाप्रामाण्यप्राप्त्या पक्षद्वयेऽपि सर्वानुमानाप्रामाण्यप्राप्तौनेष्टसिद्धिरित्याह ॥ उत्प-
थाऽपीति । यस्मिंश्चिदनुमानाप्रामाण्यवर्णनं च प्रकृतानुपयुक्तं सिद्धान्तिन इष्टं चेति दूषणमिति भावः । ननु यत्रानुमानद्वये एकं प्रमाणमूलतया
निश्चितम् तत्राद्यस्य द्वितीयस्य वा प्रमाणत्वादुभयोरप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्र नैकप्रमाणमूलतया निश्चितं तत्रैकेनापस्य वाद्ययोगात्परस्परप्राप्तौशेषमर्थ-
भविष्यतीत्यत इष्टापस्या समाधत्ते ॥ यदा त्विति । तर्हि तत्रानुमानद्वयमप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्रान्यतरस्य प्रमाणमूलत्वेनैकप्रमाणमूलतया तस्मात्
द्वयस्य प्रमाणमूलत्वं सन्देहस्तत्र प्रतिकूलत्वेनानुमानद्वयप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्रान्यतरस्य प्रमाणमूलत्वेनैकप्रमाणमूलतया तस्मात्
सर्वानुमानाप्रामाण्यनिश्चयप्राप्त्यप्राप्तेः परस्येष्टसिद्धिरित्याशयेनह ॥ नैवं सर्वत्रेति । अङ्गीकृत्य च स्थलविशेषे उभयप्रामाण्यभिदं समाधानम् । वस्तुतस्तु

वस्तुनो निःस्वभावत्वानुपपत्त्याऽन्यतरस्य प्रमाणमूलत्वस्यावश्यम्भावात्तात्कालिकसन्देहेऽप्यन्यतरस्य परीक्षया प्रमाणमूलत्वावधारणसम्भवात्प्रमाण-
 मूलेनेतरबाधसम्भवोभयोरप्रामाण्यं तत्रापित्याह ॥ पूर्ववेति । प्रमाणमूलेनातथामूलत्वा वाव इत्युक्तौनेत्यर्थः ॥ द्विती-
 ययोजनायामिति । प्रत्यनुमानपराहतत्वादानुमानं प्रमाणमिति नानुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तावित्यादिना प्रदर्शितयोजनार्थमित्यर्थः । ननु प्रमा-
 णानुग्रहरहितस्यानुमानस्य प्रत्यनुमानपराहतत्वेनाप्रामाण्ये परस्येष्टसिद्धेः कथं तत्सम्प्रतिपत्तिरित्यतस्मादशस्यप्राभाष्यमास्तावपि प्रमाणानुग्रहवतोऽ-
 नुमानस्य प्रबलतया तद्धातित्वेन द्वितीयस्य तत्प्रतिरोधकत्वयोगेन तदप्रामाण्यप्राप्त्या न सर्वानुमानाप्रामाण्यसिद्धिरिति न परस्येष्टसिद्धिस्तथा न
 युक्ता सम्प्रतिपत्तिरित्याशयेनाह ॥ तथाऽपि । ननु च यत्रोभयोरप्यक्षजागममूलत्वं तत्र प्रतियोग्यस्य पूर्वेण वादानुपपत्तेरुभयप्राप्यमावश्यकत्व-
 मित्यतोऽस्त्वत्रोभयाप्रामाण्यं तथाऽपि नैवं सर्वत्रेति न परस्येष्टसिद्धिरिति सत्येव समाधानमाह ॥ उभयपरिति । ततो यद्वस्तुतः
 प्रमाणमूलं तेनेतरबाधोपपत्तेर्नोभयाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । अवकाश इति मन्येत इत्युत्तरेण सम्बन्धः । स्ववक्तव्यप्राप्तौ परानपूर्विकं भाष्यं यो-
 जयति ॥ तथा हीत्यादिना । बाधादीत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिपत्तिग्रहः । आगमानुग्रहाभाव इति सार्धश्लोकस्य सौमनसा । नांशविवरणपरतया
 योजनायां तर्काप्रतिष्ठानादित्येतत्सूत्रायव्याख्याननिरासपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य तत्परत्वत्यागः क्लेशेन कथञ्चित्सौत्राज्यमाध्यानांशोविवरणपरस्य चागमानु-
 ग्रहाभाव इत्याद्यकारिकाया उत्सूत्रार्थविवरणपरत्वेनाभाष्यत्वापत्तेश्चरितोषातत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य तत्परत्वपरि-
 त्यागक्लेशेन कथञ्चित्सौत्रसमाधानांशविवरणपरत्वं चागमानुग्रहाभाव इत्याद्यकारिकाया उत्सूत्रार्थवर्णनपरत्वेनाभाष्यत्वापत्तिश्चेत्यपरितोषात्तत्सूत्री-
 यापव्याख्याननिरासस्वमेवाश्रित्य तर्ह्यधिकरणार्थस्याप्यसम्प्रतिपन्नस्य निरस्यत्वात्तमानिरस्यैवाधिकरणैकदेशार्थनिराकरणं भाष्यप्राणानुचितमित्यतोऽ-
 धिकरणार्थस्य प्रागेव निरस्तत्वात्किं पुनरिह तद्विरासेनेत्याशयेन तमानिरस्यैवाधिकरणैकदेशार्थस्यापि तर्काप्रतिष्ठितत्वापत्त्येव निरासो मुदत इत्यभिप्रेत्य
 कोऽसावधिकरणार्थः कुत्र च तन्निरास इत्याशङ्क्यापरिहाराय तदुभयं दर्शयन्नेव प्रागनिराकृतैतदधिकरणैकदेशार्थमनन्तया पौत्रेक्षिततर्काप्रतिष्ठितत्वं
 निरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ अपरे त्वित्यादिना सार्धश्लोकेनेत्यन्तेन । इत्यादीनीत्यतः परमनिर्माणप्रसङ्ग इत्यन्तान्यथाविति शेषः ।

दृश्यते चेत्तस्य सूत्रस्य परमतेऽसत्त्वेन न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राष्टस्यैवैकाधिकरणत्वस्य परैरसंस्कृतत्वादिनि द्रष्टव्यम् ॥ जगदु-
पादानत्वाक्षेपसमाधानार्थेत्येति । प्रथमद्वितीयपञ्चमसूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपार्थानि तृतीयचतुर्थषष्ठसप्तष्टमानि तत्समाधानान्निरर्थेयं
जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थेत्यस्य । तथा हि । प्रकृतिश्चेत्स्यादिना ब्रह्म जगदुपादानमित्युक्तम् । तदाक्षेपार्थं न विलक्षणमिति सूत्रम् । न ब्रह्म
जगदुपादानम् । कुतः । अस्य जगतः स्थूल्यसाध्यवत्त्वाच्चेतनत्वपरिच्छिन्नत्वादिना ब्रह्मविलक्षणत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् । रुक्मादीनां मृद्धि-
कारकस्य शरावादीनां च सुवर्णविकारस्वस्यादर्शनेन समानरूपयोरेव प्रकृतिविकृतिभावस्थित्या विलक्षणयोर्ब्रह्मजगतोस्तद्वयोगात् । न च ब्रह्मजगतो-
रपि वैलक्षण्यसिद्धेर्युक्तः प्रकृतिविकृतिभाव इति वाच्यम् । विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्त्यादिशब्दादेव तत्सिद्धेरिति प्रथमसूत्रार्थः । ननु मृदब्रह्मो-
दापोऽब्रवद्दित्यादिश्रुत्या जगतोऽपि चेतनरूपप्रसिद्धवैलक्षण्यमसिद्धमिति युक्तः प्रकृतिविकृतिभाव इत्यत्रोत्तरं पठति ॥ अभिमानातीति । अत्र सूत्रे
तुशब्दः शङ्कापनुदाति । न मृदब्रह्मादित्येवंनातीयकृत्या श्रुत्या मृदादीनां चेतनस्त्वशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमा-
नित्यश्चेतनादेवतावदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न मृदादिमात्रम् । तस्माद्विशेषात् । एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना
इति कौषीतिके ब्राह्मणे संवादे करणमात्राशङ्कानिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवतारब्देन विशेषणात् । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानित्यश्चेतनोदेवता
मन्त्रार्थवादे इतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । अभिवागमूत्वा मुखं प्राविशदित्येवमादिक्रिया श्रुत्या करणेऽप्यनुग्राहकदेवतानुगतिदर्शनाच्च । तस्मा-
द्विलक्षणमेवदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्म प्रकृतिकमित्याक्षिप्ते सिद्धान्तयति ॥ दृश्यते त्विति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं
विलक्षणत्वाज्जगद्ब्रह्म प्रकृतिकमिति न तद्युक्तम् । वैलक्षण्येऽपि गोमयवृश्चिफादेः प्रकृतिविकृतिभावदर्शनेन समानरूपयोरेव तद्भावनिगमास्थितत्वा-
द्विलक्षणयोरेपि ब्रह्मजगतोः प्रकृतिविकृतिभावो युक्त इत्यर्थः । उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ अस्मादिति चेदिति । ननु तद्वैचैतनरूपं जगत्प्रागु-
त्पत्तेरसम्प्रसज्येत तदा चेतनमात्रवस्थानात् । अनिष्टं चैतत्सर्कार्यवादिनस्तवेति चेन्न । कार्यस्य कारणाभिन्नतया कारणरूपेण सत्त्वसम्भवात् ।
सत्कार्यवादप्रतिषेधस्य प्रतिषेधमात्रत्वात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधासमर्थत्वादित्यर्थः । पुनरुक्तिमाक्षिपति ॥ अपीताविति । एवं तर्हि स्थूल्यसाध्य-

वत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधार्मिकं कार्यं प्रलये कारणाविभागमापदमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः
 कार्यस्यैवाशुद्ध्यादिप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमित्यर्थः । समाधत्ते ॥ दृष्टान्तभावादिति । नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसाम-
 न्यमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणाभावं गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति । तददूषणम् । कस्माद्दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता
 यथा कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिर्या विकाराः प्रलीनाः सन्तो न प्रकृतिमात्मीयेन
 संसृजन्ति । रुचिकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतत्वात्मात्मीयेन
 धर्मेण संसृजति । यथा च मायास्वप्नादयः प्रलीना न मायादिस्वप्नद्रूपदीनस्वप्ने धर्मेण संसृजन्ति । ततश्च कारणस्य कार्यद्रोपासंशो मृदाद्यनेन दृष्टा-
 न्तभावाच्च कार्यधर्मेण ब्रह्मणोऽप्यशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ स्वपक्षदोषान्वेचति । न विलक्षणत्वादुपादानेतस्यादयो ये दोषा
 ब्रह्मणो जगदुपादानतायामभिहितास्तौ साङ्ख्यमतेऽपि समाना एव शब्दादिर्हीनाप्रधानाच्छब्दादिमतौ जगत उत्पत्त्यशुपमात् । अत एव
 विलक्षणकार्योत्पत्त्यशुपमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्त्वप्रसङ्गोऽपि समानः । ततश्च
 स्वप्नसाधारणत्वाच्चैतेऽस्मत्पक्षे चोदीयितव्या इत्यदोषा एवैत इति नैतैर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वनिरास इति भावः । दूषणान्तरमाह ॥ तर्केति । न
 तर्केण ब्रह्मणः श्रौतकारणत्वापन्हवो युक्तः । तर्काणामप्रतिष्ठत्वादित्यर्थः । शङ्कते ॥ अन्यथेति । अन्यथा तर्कस्याप्रतिष्ठा यथा न भवति तथा
 सूक्ष्मबुद्धिभिर्नुमेयमिति चेदित्यर्थः । परिहरति ॥ एवमपीति । एवमपि विषयान्तरे तर्कस्य प्रतिष्ठेऽप्यतिगम्भीरशब्दैकतापधिम्यो जगत्कारणे
 तर्कस्याप्रतिष्ठत्वदोषादनिरासोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थ इति जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतया व्याख्यानप्रकारोऽनुसन्धेयः । न केवलं जगदुपादानत्वाक्षेप-
 समाधानार्थतयेत्येतद्वस्तु स्थितिकथनमात्रपरं किन्तु न विलक्षणत्वादिस्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वमुचनव्याजेन पूर्वपक्षसूत्रस्यानुपपत्ति-
 रूपदोषमुचनार्थं च । तथा हि । अस्मद्रीत्याऽभिमानीव्यपदेशस्त्वित्यादिरवश्यवक्तव्यश्रुतिसंवादियुक्त्यविरोधोक्त्या सिद्धान्तसूत्रत्वेन प्रत्येकमनि-
 करणत्वे सम्भवति । आद्यद्वितीयपञ्चमसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वेन तृतीयादीनां च सिद्धान्तसूत्रत्वेन त्रयोपेतस्य ब्रह्मजगतोर्विगारविकारिभायस्योक्त्यैकाग्रि-

करणत्वरूपनाडनुपपत्तिः । यदि च तुशब्दप्रयुक्तत्वादृश्यते स्थितिसूत्रस्य तत्पूर्वसूत्रयोः पूर्वपक्षत्वं तर्ह्यभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतित्वात्सम्भ-
वस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यादौ तुशब्दश्रवणात्तत्तत्पूर्वज्ञाणां पूर्वपक्षत्वं स्यात् । यद्यपि पूर्वमीमांसदौ पूर्वपक्षसूत्राणि सन्ति तथाऽपि तत्राद्याभ्याघापाद-
एव पूर्वपक्षसूत्रसद्भावादिह च स्वन्मते प्रथमाध्याये तदभावेनान्यत्रापि सूत्रकृतः पूर्वपक्षसूत्रचर्कजैर्मित्यादिग्रहणभावे व्याकरणकल्पसूत्राविव पूर्वपक्ष-
सूत्राकरणशैलीनिश्चयाच्च न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वकल्पनाऽनुचितमिति ॥ प्रकृत्यधिकरण एव निरस्तामिति । न च प्रकृति-
शब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यादिनेति शेषः । यद्यप्यत्र सूत्राक्षराननुगुणव्युत्पादनेन परव्याख्यानस्याप्राप्त्युत्वे सिद्धे नाक्षरानुगुणानुगुण्यविनाऽप्यावश्यकी । तदाऽपि
प्रेमयानराकरणैव तदाक्षेपसमाधानाभ्यां तस्यातिपादकतया परव्याख्यानस्याप्राप्त्युत्वे सिद्धे नाक्षरानुगुणानुगुण्यविनाऽप्यावश्यकी । तदाऽपि
तायामपि वा शिष्येणैव तदूढताभित्याशयवता न विशिष्यतद्व्युत्पादितम् । एतदभिप्रेत्य विशिष्यैतद्व्युत्पादनं चन्द्रिकायां कृतमित्यवधेयम् ॥
असूत्र इति । तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्माक्षप्रसङ्ग इत्येतस्मिन्सूत्र इत्यर्थः ॥ वाक्यं भिन्नेति । तर्काप्रतिष्ठानादित्येकं
वाक्यम् । अन्यथाऽप्यनुमेयमित्याद्यपरमिति द्वे एते वाक्ये इत्यर्थः ॥ सिद्धान्ततयैवेति । तत्प्रकारश्च प्रागुक्त एवानुसन्धेयः । इदं च वचनं
न करिष्यमाणदूषणार्थं परोक्तानुवादमात्रपरं किन्तु परव्याख्यानेऽनुपपत्त्यन्तरसूचकमपि । तथा हि । चशब्दाभावेन सिद्धान्ते हेतुन्तरायोग्य-
त्वयाऽप्यन्यथाऽनुमेयमित्येनैकसूत्रत्वेन स्वीकृतस्य च तर्काप्रतिष्ठानादित्यस्यास्मादीयरीत्या । अन्यथा स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रोक्ततद्वैपरित्येनानुमेयं
तर्काप्रतिष्ठानादित्येकवाक्यतया श्रुतसाधनान्वयेन शङ्काशेषत्वे सम्भवति श्रौतस्य विलक्षणयोऽपि कार्यकारणभावस्य न हानिस्तर्कस्याप्रतिष्ठाना-
दित्येवमप्याहृतसाध्यान्वयेन वाक्यं भित्त्वा न सिद्धान्तशेषत्वोक्तिर्युक्ता । अनिर्माक्षं प्रति प्रतियोगिनो दोषादित्यस्योत्तरवाक्ये त्वद्योजनयामनुप-
लब्धीयत्वाच्च । दोषादनिर्माक्ष इत्येतावता पूर्वेरनिर्माक्षप्रसङ्ग इत्यत्र प्रसङ्गापदैवग्रथ्यार्थाच्चेति न वाक्यभेदो युक्त इति । अभिसन्धिमेवोद्घाट-
यति ॥ अयमाश्रय इति ॥ सत्यमेतादिति । आगमानुग्रहरहितस्तर्को न प्रतिष्ठित इत्येतस्सत्यमित्यर्थः । नन्वेवं साङ्ख्योऽशिक्षितस्य ब्रह्मणोऽ-
नुपादानवसाधवैलक्षण्याख्यतर्कस्य प्रधानस्य जगदुपादानतासाधकतर्कस्य चागमाधननुगृहीतत्वेनाप्रतिष्ठितत्वप्राप्त्या न ब्रह्मणो जगदुपादानत्वा-

सिद्धिर्नापि प्रधानस्य तस्मिद्धिरिति मदिष्टसिद्धिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्विदित् तर्कद्वयस्याप्यागममनुगृहीतता स्यात् । न च साऽस्ति । तर्क-
तर्कद्वयस्याप्यागममनुगृहीतत्वं साङ्ख्यरीत्याऽसिद्धमिष्युच्यते । स्वरिथा वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मणो जगदुपादानस्वनिषेधकत्व-
तर्कस्य प्रधानस्य तदुपपादकतर्कस्य च निर्विकारमित्यादिश्रुत्यनुगृहीतत्वाभ्युपगमाच्च तस्याप्रतिष्ठत्वप्राप्तिरित्याशयेनाह ॥ तथाऽपीति । द्वितीय-
मुत्थाप्य दूषयति ॥ स्वमतमेनेति । पौनरुक्त्यमेव व्युत्पादयति ॥ शास्त्रयोनित्वादित्यादिना । शास्त्रयोनित्वादित्यत्र जगत्कारणस्यानुमानात्तत्त्वमा-
शाङ्क्य शास्त्रैकसमाधिम्यस्वस्याथवा शास्त्रं योनिः प्रमाणमित्यादिना वर्णकान्तरेणोक्तत्वाद्व्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य शास्त्रसमविगम्यत्वस्य सिद्धे-
स्तदोक्षेपकतर्कस्यागमाननुगृहीतत्वेनाप्रतिष्ठत्वस्य तत्रैव सिद्धेस्तथा प्रधानाशाब्दस्वस्येक्षतेर्नाशाब्दभिरत्र तद्विवरणसंके आनुमानिकमादे च स्वयो-
पपादितरेन तत्कारणतया अनागमिकत्वस्य सिद्धत्वेन तत्कारणतासाधनतर्कस्यागमाननुगृहीततयाऽप्रतिष्ठत्वसिद्धेस्तदुपपादकत्वे तर्काप्रतिष्ठाना-
दित्यस्य शास्त्रयोनित्वादित्यादिना पौनरुक्त्यमित्यर्थः । नन्वत्र प्रमाणमूलस्य तर्कस्य प्रामाण्यमुच्यते न त्वप्रामाण्यनिरास इति कथमस्य द्वितीयपक्षस्य
दूषणत्वं प्रतिष्ठितपदेनाप्रामाण्यनिरासविदक्षया तथात्वे च हेत्वनुवितरेव हेत्वर्थगर्भतया द्वितीयपक्षानुवादपरस्याक्षजागममूलस्येत्यस्यैतद्धेतुश्चाश्रय-
णेऽप्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ न हीति । अन्यथाप्रसङ्ग इति भावः ॥ विपक्षे वायकं चाहेति । अक्षजागममूलस्यापि तर्कस्या-
प्रामाण्ये बाधकान्तस्माहेत्यर्थः । स्ववाचा व्याहृतिमेषोपपादयति ॥ उपलक्षणं चैतत् । तर्काप्रतिष्ठितत्वायावकतर्कस्याप्यप्रति-
ष्ठितत्वेन तर्काप्रतिष्ठानां सिद्धेर्मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्यो यस्तर्केणानुसन्धत इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ पुरुषमतिवैश्वरू-
जन्मेति । पुरुषमर्तानां वैश्वरूप्यं विचित्रत्वं तज्जनम विचित्रपुरुषमतिजन्मेति यावत् ॥ यतोऽस्यापि तर्कस्येति । तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसात्रको यः
पुरुषमतिवैश्वरूप्यजन्मा तर्काप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादकतर्कस्यैवेत्येवंरूपस्तर्कस्तस्याप्यित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ न च शिष्टागृहीतत्वं निरीशादीशवादिनः ॥ अतोऽवशिष्टजीवादि-
कर्तृताऽत्र निषिध्यते ॥ तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः ॥ निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना ॥ असतो विश्वजनन-

माशङ्क्यात्र निबिध्यते ॥ प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारो विशेषतः ॥ कर्वाचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वा चेतनादेव चाकृतम् । तद्वदेवानु-
माऽन्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः ॥ २-१-४ ॥

सु०—अत्र सूत्रम् ॥ ३० एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ३० ॥ तत्केचिद्वाचक्षते । एतेन न विल-
क्षणत्वादित्यादिना प्रकृतेन शिष्टैः केनाचिदंशेन परिगृहीतस्य प्रधानकारणवादस्य निराकरणेन शिष्टिर्भुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंश-
नापरिगृहीता येऽध्यादिकारणवादास्तेऽपि व्याख्याता द्रष्टव्या इति । तदिदं दूषयति ॥ न चेति । आस्तां तावद्भ्यधिकशङ्काप्रकारः ।
परिहारातिदेशप्रकारश्च । यत्तावदुक्तम् । साङ्ख्यादपि वैशेषिकादेरतिशयेन शिष्टागृहीतत्वं तदतीवविरुद्धम् । साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वात् ।
वैशेषिकादेस्तु सेश्वरत्वात् । वैशेषिकस्यैवोचितत्वात् । इह हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तयो निरस्यन्ते । तत्र साङ्ख्यो ब्रह्मैव
नाभ्युपैति । कुतस्त्वेदीयं जगत्कारणत्वमित्यतिशयेन वेदान्तादविरोधित्वाच्छिष्टापरिगृहीतः । वैशेषिकादिस्तु ब्रह्म तस्य जगन्निमित्तत्वं
चाङ्गीकृत्योपादानतामात्रं नाङ्गीकुरुत इतीपद्विरोधित्वादीपच्छिष्टापरिगृहीत इति युक्तम् । सत्कार्यवादित्वादिकं तु प्रकृतासङ्गतमेव ।
अन्यथा यागीयहिंसानिषेधादिना विपरिवर्तः स्यात् । अथ वेदसंवादवाहुल्याबाहुल्यप्रयुक्तमिदम् । तत्र । तत्त्वानां प्रतिपाद्यानामगरे-
सङ्ख्यातत्वादिति । किं तस्य सूत्रस्याभिधेयमित्यत आह ॥ अत इति । अर्थान्तरस्य निराकृतत्वादित्यर्थः । अपव्याख्यान-
निराकरणं स्वव्याख्यानदर्शार्थत्वात्सङ्गतमिति सूचयितुमत इत्युक्तम् । अवशिष्टा निराकृताया अभावकृतताया जीवादिकृतता जगत
इति शेषः । अनेन निराकृतादवशिष्टा वेदापरिगृहीता जीवप्रयत्नासत्कालस्वभाववादिवादा निराकृता इति व्याख्यातं भवति । तत्र
शिष्टा इत्येवोक्ते ब्रह्मकारणवादोऽपि प्राप्नोति । तदर्थमपरिग्रहा इत्युक्तम् । तन्मात्रे तूक्तेऽभावकृतत्वयादाऽपि गृह्यते । तथा च पुन-
रुक्तिरतिदेशानुपपत्तिश्च स्यात् । अतः शिष्टा इत्युक्तम् । अभ्यधिकशङ्कासद्भावसूचनेन सूत्रारम्भोपादानार्थं च शिष्टाः शिष्टतया
प्रतीताः । न तु तत एव निराकृततयेति । ननु जीवादीत्यादिग्रहणेनासत्कृतत्वं गृहीतम् । तदसत् । तस्यासादिति चेदित्यादिना

निरस्तत्वेन पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ तन्मन इति । इत्यादः प्रमाणात् । आशङ्कितेति शेषः । आदिपदेनोक्तयुक्तिगृह्यते । असतोऽभावस्य मनस इति ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्यो जनिर्जात इति शेषः । पूर्वत्र त्विति सम्बन्धः । तच्च प्रतिषेधमात्रत्वादित्यादिना स्फुटमवागम्यत इति हिशब्दः । अकस्माद्धीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्या । तन्मनो विना । असतः शून्यात् । एतदुक्तं भवति । पूर्वमभावस्य जगत्कारणत्वं निराकृतमिदानीं तु शून्यस्य । किञ्च पूर्वं कर्तृत्वं नायुगा कर्तृतां विनैवाति न पौनरुक्त्यादीति । यद्वा भाष्यदिशा निष्कारणैवात्र जगज्जनिराशङ्कितेति न पौनरुक्त्यादिकम् । अत्र शङ्काप्रापकप्रमाणोपन्यासस्त्वस्यैव प्रमेयभेदस्योपादनार्थम् । एतेनाभ्याधिका शङ्काऽपि सूचिता । तथा हि । मा भूदभावकर्तृकं जगत्तथाऽपि जीवादिभ्यो जनिमद्भवत्यति । जीवाद्भवन्ति भूतानि । प्रधानादिदमुत्पन्नम् । अकस्माद्धीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्यनुगृहीतेभ्यो घटदधिकण्टकतैश्चयादिदृष्टान्तेभ्यः । न हि जीवादीनां प्रतिषेधमात्रत्वमस्ति । येनोक्तयुक्तिविरोधः स्यात् । असत्त्वाचेतनत्वादेषुपलक्षणमेतदिति चेत् । किमत्रासदादः कारणत्वमात्रं नेत्युच्यते । किंवा कर्तृत्वं । नाद्यः । उक्तदृष्टान्तेषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः । कर्तृत्वस्यास्माभिरनङ्गीकृतत्वादिति । अत एवात्र सर्वत्र कर्तृशब्दः कारणत्वमात्रपरो द्रष्टव्यः । नन्वत्र जीवादेर्विभ्वकारणत्वमात्रं शङ्क्यते । तस्यैव वा । आद्ये न सिद्धान्तविरोधः । जीवस्य ह्यद्रष्टाधारतया निमित्तत्वं प्रधानस्यापादानत्वमङ्गीकृतमेव । न द्वितीयः । प्रापकाभावात् । कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनाच्चत्यत आह ॥ प्रापकाभिनि । द्वितीय एवाशङ्क्यते । तस्य च प्रापकं न जीवात्कारणं परं न हन्यत्कारणं मतमित्यादिवाक्यम् । न च लोको विरोधः । वाक्यमात्रसिद्धेऽर्थे तत्प्रातिपक्षमेव गृह्यते न तु लोकोऽनुगम्यत इति पूर्वपक्षी मन्यत इति । ननु च प्रधानकारणत्वादिमतापि द्वितीयपादे निराकारिष्यन्ते । तेषामत्रापि निराकरणे पुनरुक्तिदोषः स्यादित्यतौ वाऽह ॥ प्रापकमिति । अत्र शङ्काप्रापकं वाक्यमात्रं न तु समय इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति । अत्र श्रुत्यनुगृहीताभियुक्तिभिः प्राप्तं प्रधानादिकारणत्वं निराक्रियते । उच्यते तु साङ्ख्य्यादिसमयप्राप्तम् । अतो नोक्तदोष इति । नन्वेवं तर्ह्येतेन्यतिदेशः कथम् । उक्तपरिहारस्य पूर्वपक्षाणां परिहृतत्वादित्यत

आह ॥ परिहार इति । यद्यपि प्रतिषेधमात्रत्वं प्रधानादिष्वसिद्धम् । अचेतनत्वादिकं च कारणमात्रत्वंऽनैकान्तिकम् । तथाऽपि पूर्वपक्षाणां युक्तिविरुद्धत्वं यत्यतिषेधमात्रत्वादृष्टान्तभावादिति सामान्यतः सूचितम् । यच्च स्वपक्षदोषाच्चेत्यप्रामाणिकत्वं स परिहारोऽत्रायविशेषितः समान इत्यतिदेशो युज्यत इत्यर्थः । ननु कथं जगतो जीवकर्तृत्वादिवदस्य युक्तिविरुद्धत्वमित्यत आह ॥ क्वंचिदिदं । क्वचिद्देशादौ । यद्वा क्वचिज्जीवादौ । अकृतमिति च भावप्रधानो निर्देशः । कारणत्वमात्रत्र पूर्वपक्षां न कर्तृत्वमित्यतोऽचेतनादिति पञ्चमीप्रयोगः । अचेतनादकृतं च दृष्टा । एवमब्देन दृष्टान्तानामसन्दिग्धमाध्यातामाह । अनुमाऽनुमितिः । अन्यथा वस्तुत्वयैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यात् । जीवाकृतत्वादिति शेषः । अन्यत्र महदादौ । अत्रैत प्रयोगाः । महदादिकार्यं न जीवकृतं वस्तुत्वाज्जीववत् । विमतं न प्रधानकार्यं वस्तुत्वात्प्रधानवत् । विमतं नासत्कार्यं वस्तुत्वाद्वद्वदिति । यद्यपि जीवस्य निमित्तत्वेन प्रधानस्योपादानत्वेन जगत्कारणत्वमङ्गीकृतमेव तथाऽपि स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायेणैदं वचनमिति न विरोधः । नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यात् । विमतमीश्वरकृतं न भवति वस्तुत्वादीश्वरयदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ श्रुतेरिति । स इदं सर्वमसृजतेत्यादिश्रुतेर्महदादेरीश्वरकृतत्वावधारणादतिप्रसङ्गानुमानस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्यमिति । समं तर्हीदं भवदनुमानेषु । जीवाद्भवन्ति भूतानीत्यादिश्रुतेरित्यत आह ॥ श्रुतेरिति । भावप्रधानो निर्देशः । जीवादिशब्दानां ब्रह्मश्रुतित्वाद्ब्रह्मनामत्वात् श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तत्कृत इत्यत आह ॥ श्रुतेरिति । नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीत्यादिश्रुतेः । शेषं भाष्ये । ननु जीवादिकारणकत्वेऽपि घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेनानुमानसम्भवात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ श्रुतेरिति । नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुतेर्बाधितविषयत्वादृष्टान्तानां साध्यवैकल्याच्च नानुमानानां प्रामाण्यम् । एतेनास्मदनुमानेऽकार्यत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तम् । स्वातन्त्र्येण जीवाद्यकृतेऽपि घटादावकार्यत्वाभावात् । प्रतिपक्षे बाधादिदोषानुपपन्नाच्चेति सर्वं सुख्यम् ॥ २-१-४ ॥

टि०—॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ यस्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमाधकस्तर्कः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमो

कुतः सर्वतर्कप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादकतर्कस्यैव तदभावात् । द्वितीये कुतः सर्वतर्कप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधकतर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । न चे-
 त्याद्युत्तरभाष्यार्थक्यमाशङ्क्योत्तरसूत्रापठ्याख्याननिरासार्थत्वाच्च तदपठ्याख्यानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं दूषकतयोत्तर-
 भाष्यं योजयति ॥ अत्र सूत्रमित्यादिना । केनचिदंशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत् । अण्वादीत्यादिपदेन स्वभाववादपक्षिणः ॥
 व्याख्याता इति । निराकृता इत्यर्थः ॥ आस्तां तावदभ्यधिकाशङ्काप्रकार इति । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं युक्तम् । पटादिभ्यो न्यूनपरि-
 माणानामेव तन्वादीनां पटाद्युपादानत्वदर्शनेन कार्यदल्पपरिमाणस्योपादानत्वनियमास्थित्याऽऽत्यन्ताल्पपरिमाणदुपादेयाज्जगतः परममहताश्चिदा-
 त्मन उपादानत्वायोगात्तस्माद्यत्रेदमल्पतास्तम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीभ्यः सम्भवति । तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः क्षोदीयोनन्तरानस्यैव सव-
 यवत्वेन मेरुसर्पयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोस्तस्मात्परममहतो ब्रह्मण उपादानादिभिन्नुपादेयं जगत्कार्यमभिदधतीश्रुतिः प्रातिष्ठि-
 तप्रमाण्यविरोधात्सहस्रवत्सरसन्नगतसंवत्सरश्रुतिवज्जघन्यदृश्यैव कथञ्चिद्व्याख्येया । न तु तदनुरोधेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिद्विद्विरिति भामतीरित्या-
 गतार्थशङ्कानिरासाभ्याम्यधिकाशङ्काप्रकार आस्तामित्यर्थः ॥ परिहारप्रकारातिदेशश्चेति । परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य
 चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथाऽनुमानेऽप्यनिर्मेक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंरूपं निराकरणकारणमत्रापि तुल्यमिति परिहारातिदेशप्रकारश्चास्तामित्यर्थः । आ-
 स्तामित्यराचिमत्र सूचयति । तद्धीजं त्वेवमधिकाशङ्कासद्भावेनास्य पूर्वधिकरणेनागतार्थत्वप्राप्तावप्येतेन सर्वे व्याख्याता इत्यनेन गतार्थत्वमवर्जनी-
 यमेव । त्वया तत्राप्यस्यैवार्थस्योक्तत्वादिति ॥ वैपरीत्यस्यैवेति । वैशेषिकादेरीषच्छिष्टापरिगृहीतत्वं साङ्ख्यस्यातिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वमिति
 वैपरीत्यस्यैवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ इह हीत्यादिना । ननु साङ्ख्यस्य सत्कार्यवादित्वैद्वैशेषिकदिस्त्वसत्कार्यवादित्वाच्च वैपरीत्यमुचितमि-
 त्यतो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तिनिरासावसरे ब्रह्मतदीयकारणत्वाभ्युपगमस्तदनभ्युपगमप्रयुक्तवैषम्यस्येवच्छिष्टापरिगृहीतत्वातिशयेन शिष्टापरि-
 गृहीतत्वातिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वद्योतकत्वेऽपि सत्कार्यवादित्वासत्कार्यवादित्वप्रयुक्तवैषम्यस्योक्तविभागगमत्वेन प्रकृतासङ्गतत्वादोद्भावितवैष-
 रीत्यनिरासकत्वमित्याह ॥ सत्कार्येति । अवान्तरप्रमेयाभ्युपगमानभ्युपगमप्रयुक्तवैषम्यस्याप्युक्तविभागप्रयोजकत्वे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ या-

गीर्वाहसन्निवेशदिनेति । साङ्ख्येन यागीर्वाहस्य निषिद्धत्वाभ्युपगमात्स एव चातिशयेन शिक्षापरिगृहीतः । वैशेषिकादिना तु यागीर्वाहस्यार्थमसाधनत्वस्वीकारात्स ईषच्छिक्षापरिगृहीत इति विपरिवर्तो वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः । साङ्ख्यस्य यागीर्वाहस्य निषेधाभ्युपगमास्तु तदभ्युपगमादभास्यते । तथा हि तदग्रन्थः । दृष्टवदानुश्राविकः सत्त्वाविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । व्याख्यातं चैतत्तत्त्वबोद्धव्यम् । गुरुपाठादनुश्रयता एव न तु केनाचिद्विद्यत इति । अनुश्रवो वेदस्तत्र भव आनुश्राविको वेदज्ञात इति यावत् । आनुश्राविकोऽपि कर्मफलपः । दृष्टवेदेव दृष्टेन तुर्यं वर्तते इति दृष्टवत् । ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुर्यत्वात् । न चैवं विवेकज्ञानस्याप्यात्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेकतव्य इत्यनुश्रवणेनानुश्राविकत्वादात्यान्तिकदुःखनिवृत्तिमाधत्वं न स्यादिति वाच्यम् । आनुश्राविक इति सामान्याभिधानस्य कर्मफलपाभिप्रायकत्वेनाविरोधात् । नन्वानुश्राविकत्वाविशेषात्कथमेकस्यात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वमपरस्य च तदिति वैपम्यनियामकाभावेनोभयोरप्येकप्रकारत्वयैवाशयकत्वादित्यत उक्तं सत्त्वाविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । तत्राविशुद्धियुक्तत्वं सोमयागादः पशुर्वाजादिवधसाधनत्वात्तस्य च न हिंसात्सर्वभूतानीति निषिद्धत्वादवसीयते । न च न हिंसात्सर्वभूतानीति निषेधस्य सामान्यशाल्मत्वेन दुर्बलत्वाद्वाग्निधर्मिणं पशुमालभेतेति यागाविधेश्च विशेषशाल्मत्वेन प्रबलत्वात् । प्रबलशाल्मानुसारेण निषेधशाल्मस्याविहितहिंसाविधेयकत्वं एव पर्यवसानात्पश्चादिवधसाधनस्यापि सोमयागादेरनिषिद्धत्वात्कथमविशुद्धत्वमिति वाच्यम् । विरोध एव हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चानयोः शाल्मयोर्विरोधोऽस्ति भिन्नविषयत्वात् । तथा हि । न हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न तु हिंसाया अक्रत्वर्थमपि । अग्निधर्मियादिवाद्येन च हिंसायाः क्रत्वर्थत्वम् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारत्वयोः कश्चिद्विरोधः । सा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति ततोश्चोपकारिष्यतीति । ततश्च भिन्नाविषयत्वेनाविरुद्धतया विशेषशाल्मत्वेन सामान्यशाल्मस्य बाधायोगाद्युक्त एव न हिंस्यादिति । यागीर्वाहसया अपि निषेध इति निषिद्धत्वात्सोमयागादिकर्मणामविशुद्धमेवेति युक्तमुक्तं यागीर्वाहसन्निवेशदिनेति दिक् ॥ प्रतिपाद्यानामिति । साङ्ख्यशाल्मे वैशेषिकशाल्मे च प्रतिपाद्यानामित्यर्थः ॥ अपरिसङ्ख्यतत्त्वादिति । निषेधकत्वादित्यर्थः । प्रतिपाद्यानामर्थानामेतावत्त्वमेवेति निश्चये हि वैशेषिकापेक्षया साङ्ख्यशाल्मे वेदमवादावतुर्यं तदपेक्षया च वैशेषिकशाल्मे

तदल्पत्वमिति वेदसंवादबाहुल्यनिश्चयो भवेत् । ततश्च तदधीन उक्तीविभागोऽपि सिध्येत । प्रतिषेधेयत्तानिश्चय एव चाशक्यः प्रतिषाद्यामानन-
न्तत्वादित्याशयः । इतिशब्दो व्याख्याननिराससमाप्तर्यः । सूत्रारम्भोपपादनार्थं चेत्ततः परं शिष्टा इत्युक्तमनुवर्तते । कथमनेनाधिकाशङ्का-
सूचनमित्यतस्तदुपयोगिता तद्व्याचष्टे ॥ शिष्टाः शिष्टतया प्रतीता इत्यादिना । ननु तन्मनोऽङ्कुस्तेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चासादिति चेत्या-
दिसूत्राणामेतेनेत्यस्य च प्रमेयभेदोपदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पुनरुक्त्यादिशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमिति
वाच्यम् । जीवादिकर्तृतानिरासपरस्यैतेनैत्यस्यासत्कर्तृतानिरासपरैरसदिति चेदित्यादिसूत्रैर्भिन्नाविषयतया तच्छङ्काया एवानुदयादित्यतः समानविषय-
तोपदर्शनेन पौनरुक्त्यादिशङ्कामुत्थाप्य तन्निवर्तकतोत्तरभाष्यं योजयति ॥ ननु जीवादीत्यादिना ॥ पौनरुक्त्यादीति । न च तत्रासत्कर्तृता-
मात्रनिरासादत्र च तदानिराकृतजीवादिकर्तृताया अपि निरासान्न तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । तथाऽप्यंशे पौनरुक्त्यापरिहारात् । अधिकविषय-
तयाऽस्य तेनागतार्थस्वेत्येतदपेक्षयाऽस्यविषयकस्य तस्यानेन गतार्थताशङ्काया अवर्जनयित्वाच्चेति भावः । आदिपदेनातिदेशानुपपत्तिपरिग्रहः ॥
उक्तयुक्तिरिति । प्रागभावस्य कर्तृत्वसाधकतया पूर्वपक्ष्युक्तयुक्तिरित्यर्थः । पूर्वप्राभावस्य जगत्कर्तृतानिरास इत्यर्थस्य मूलारूढतासिद्धयर्थमस-
च्छब्दमभावपरतया व्याख्याति ॥ असतोऽभावस्येति । ननु ज्ञानपूर्वकच्छाप्रयत्नादिरूपप्रवृत्तेरेव कर्तृत्वादुदाहृतश्रुतौ चासतो ज्ञानेच्छाप्रयत्नप्रति-
पादनाभावात्कथमस्याः श्रुतेरसतो जगत्कर्तृत्वे प्रमाणतयोदाहरणमित्यतोऽस्यां श्रुतौ मनःपरिणामस्य ज्ञानोदेरेव लक्षणया मनःशब्देन ग्रहणान्न
तदनुक्तिरिति भावेन मनस इत्यस्यार्थमाह ॥ मनस इति ॥ ज्ञानेच्छामस्यत्वेनेभ्य इति । विश्वजननमित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनापेक्षितं पूरयति ॥ जगत्
इतीति । निवारिता स्त्रियत्र निष्प्रयोजनत्वाद्यालोच्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ पूर्वत्र त्विति सम्बन्ध इति । ननु भाष्ये हिशब्दोऽ-
नर्थक इत्यतः सौत्रासच्छब्दस्य शून्ये स्वारस्यात्तदनुरोधेन पूर्वत्र शून्यस्य जगत्कारणत्वनिरासस्यापि सम्भवात्पूर्वप्राभावस्य जगत्कारणतानिरासः
कुत इत्यतोऽसच्छब्दस्य योगेनाभावपरतयोपपादितत्वेन शून्याभावसाधारणत्वात् । प्रतिषेधमात्रेहोतेश्च शून्येऽप्यवृत्त्याऽभावमात्रनिष्ठत्वेन निरवकाश-
त्वात्तदनुरोधेन पूर्वप्राभावसज्जगत्कर्तृताया एव निरासोऽजगन्म्यत इत्युक्तार्थस्य स्फुटावागतिस्त्वचनार्थत्वाच्च तदिति भावेनाह ॥ प्रतिषेधमात्रत्वादित्य-

नेनेति । ननु पूर्वत्राभावस्योत्तरत्र च शून्यस्य जगत्कारणताया निरस्यत्वकथनमात्रेण पौनस्त्वस्यादिपरिहारसम्भवात्तदर्थं पूर्वत्राभावस्य जगत्सृष्टौनेति-
रत्र च शून्यस्य जगत्कारणता निरस्यत इत्येतावत्प्रमेयभेदवर्णनं भाष्यकारियमतनर्थकमित्यतस्तावन्मात्रकथनेन पौनस्त्वस्यादिपरिहारसिद्धयेतावत्प्रमेय-
भेदकथनमिति न भाष्याभिप्रायः किन्तु तावन्मात्रेण तसिद्धावपि प्रकारान्तरेणापि तत्परिहार इत्यभिप्रेत्य भाष्येऽधिकाशङ्काकृतिनमित्याभिप्रेत्य प्रका-
रद्वयेन पौनस्त्वस्यपरिहारकतया भाष्याभिप्रायमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । नन्वेतेनैतस्य शून्यस्य जगत्कारणतानिरासपरत्वाश्रयेण पौनस्त्वस्यपरि-
हारो न युक्तः । अत्र तु कत्वाचेतनकर्तृत्वजीवकर्तृत्वाद्योऽपीति भाष्ये कारणनैरपेक्षेणैव जगदुत्पत्तिरित्येत्च्छङ्कानिरासपरतयाऽधिकरणारम्भस्य
समर्थितत्वेन शून्यकारणतानिरासपरत्वस्य भाष्यविरुद्धत्वादित्याशङ्क्य भाष्योक्तप्रकारोपेक्षयाऽसतो विश्वजननमित्यत्रोक्तप्रकारस्य वर्णकान्तरत्वाच्च
विरोध इति परिहारे सत्येव निरवकाशाभाष्यानुसारेणानुव्याख्यानापि भाष्योक्तप्रकारसमर्पकतयाऽधिकरणारम्भसमर्पकत्वसम्भवे किं प्रकारान्तर-
त्वाश्रयणेनेत्याशयवान्भाष्यैकार्थताश्रयणेनापि पौनस्त्वस्यादिपरिहारमाह ॥ यद्वति । ततश्च मूलेऽस्मादिति श्रुतिमनुसृत्य तद्विना कारणं विनैवासतो
विश्वस्य जननमाशङ्क्येत्यपि योजना सूचिता भवति । ननु च प्रमेयभेदकथनमात्रेण पौनस्त्वस्यादिपरिहारसिद्धेस्तन्मनोऽनुस्तेत्यादौरित्यकस्मादिति
च प्रमाणोदाहरणं भाष्येऽनर्थकमित्यत आह ॥ किञ्चेति । प्रमेयभेदकथनमात्रेणैव पौनस्त्वस्यादिपरिहारसिद्धेर्न प्रमेयभेदोपपादनस्यापि प्रयोजनं
किञ्चिदिति पूर्वत्रापरितोषादाह ॥ अभ्यधिकाशङ्काऽपीति । अभ्यधिकाशङ्कारूचनार्थं प्रमाणोदाहरणं कृतामित्यर्थः ॥ दृष्टान्तेभ्य इति । तत्रा-
वधतुव्याप्तिकेभ्यो विप्रतिपन्नं कार्यकर्तृकं कार्यत्वादुपपत्तव्यं विप्रतिपन्नमचेतनकर्तृकं कार्यत्वाधिवत् विमतमस्कारणकं निष्कारणकं वा कार्यत्वात्कण्ट-
कतैश्च यथादिदित्यनुमानेभ्य इत्यर्थः । प्रतिषेधमात्रस्यानुमानप्रतिरुद्धत्वाच्चोक्तानुमानेभ्यो जीवादीनां कर्तृत्वसिद्धिरिति गतार्थतामाराङ्क्य किमत्र
प्रतिषेधमात्रत्वं श्रोतं जीवादीनामकर्तृतासाधकतयाऽभिमतं किंवा तदुपलक्षितमसर्वज्ञत्वाचेतनत्वादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या
दूषयति ॥ न हीति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ असत्त्वाचेतनत्वादेरिति । आदिपदेनासर्वज्ञत्वपरिशुद्धः ॥ उक्तदृष्टान्तेष्वित्यर्थः । यदादिदृष्टान्तेष्वित्यर्थः ।
तत्र सत्यस्य सर्वज्ञत्वादावकारणताया अभावादित्यर्थः । न च चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न घटे व्यभिचार इति वाच्यम् । तथापि कुलले तदपरिहारात् ॥

अनङ्गीकृतत्वादिति । तथा च सिद्धसाधनत्वेनाभासत्वाच्च सप्रतिपक्षत्वमिति भावः । नन्वत्र जीवादीनां विश्वकारणतामात्रपरस्य पूर्वपक्षस्यातोऽवशि-
 ष्टजीवादिकर्तृत्वानुव्याख्यानेऽकर्तृकत्वाच्चेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपीति भाष्ये च जीवादिकारणतेति कारणताशब्दस्यैव प्रयोक्तव्यत्वात्कर्तृकशब्द-
 प्रयोगो न युक्तः स्यादित्यत आह ॥ त एवेति । कारणत्वमात्रस्यैव पूर्वपक्षत्वेन जीवादीनां कर्तृत्वस्य पूर्वपक्षत्वाभावादवेत्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्रेति । अत्रैतत्सूत्रव्या-
 ख्याने सर्वत्र भाष्येऽनुव्याख्याने चेत्येवं सर्वत्रेत्यर्थः । ननु प्रापकमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जीवादीनामेव कारणत्वमित्येतत्पक्षप्रापकप्रमाणोप-
 दर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च जीवादीनामेव कारणकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षस्य प्रापकाभावादनुपपत्तिरिति शङ्कानिरास-
 एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । जीवादीनां कारणत्वमित्येतावन्मात्रस्याप्यत्र पूर्वपक्षत्वसम्भवेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येतावत्पर्यन्तपूर्वपक्षस्यैवाना-
 श्रयणीयत्वे प्रापकाभावप्रयुक्ततदनुपपत्तिशङ्कया दूरापास्तत्वादित्यतोऽत्र जीवादीनां कारणत्वमित्येतावन्मात्रस्य पूर्वपक्षत्वायोगेन जीवादीनामेव कारण-
 त्वमित्येव पूर्वपक्षत्वायोगेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येव पूर्वपक्षस्य कर्तव्यतया प्रापकाभावप्रयुक्ततदनुपपत्तिशङ्कोपपत्तेस्तन्निरासाय तस्यापकप्रमाणो-
 पदर्शनपरोत्तरवाक्यस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य रीत्यन्तरेण कथं पूर्वपक्षयोग इत्यतस्तं वक्तुं सम्भावितप्रकारवत्तया पूर्वपक्षं विकल्पयति ॥ नान्विति ॥
 कार्यस्येति । तथा च जीवादीनामेव कारणत्वे लोकविरोध इति भावः । इत्यादीत्यदिपदेनान्यकारणनिषेधकस्याकस्मादिति वाक्यशेषस्य परिग्रहः ॥
 न च लोकेति । लोके कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनादिति भावः ॥ ननु लोक इति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । मूले प्रापकं वाक्य-
 मित्येतद्वाक्यं न केवलं तस्यापकप्रमाणोपदर्शनेन पूर्वपक्षानुपपत्तिशङ्कापरिहारमात्रपरं किन्नाम समयप्रादीयप्रधानादिकारणत्वनिराकरणार्थाधिकरणेतिार्थ-
 ताशङ्कापरिहारपरं चेत्यतोऽपि नानर्थकमिति भावेन गतार्थताशङ्कानिरासकतयाऽपि योजयितुं तामुत्थापयति ॥ नान्विति । इत्यतो वेत्यत्र वाराब्दः
 समुच्चये । नन्वेवमस्य सूत्रस्य श्रुतीनां श्रुतिविरोधपरिहारकत्वापत्त्या तृतीयपादे निवेशः स्यात् । श्रुतीनां युक्तिविरोधपरिहारकेऽस्मिन्यादे कथम-
 न्तर्भाव इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ श्रुत्यनुगृहीताभियुक्तिभिरिति । तथा च युक्तिविरोधपरिहारकत्वाद्युक्तोऽस्यैतत्पादान्त-
 र्भावः । युक्त्युपसर्जनश्रुतिविरोधपरिहारकत्वेन तत्प्रवेशप्रसङ्गोऽपीति भावः । इती-

त्यस्यदमुक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः । मूले परिहारो विशेषत इति परिहारस्य विशेषितत्ववर्णनार्थक्यमाशङ्क्यतेनेत्यतिदेशसमर्थनाश्रया तदिनिर्भावे
नातिदेशानुपपत्तिशङ्कास्तथापयति ॥ नन्वेवं तर्हीति ॥ उक्तपरिहारस्येति । सूत्रे श्रौतस्य प्रतिषेधमात्रस्योपश्लेषतस्यासर्वश्लाचेतनत्वादिरूपस्य
चेत्यर्थः ॥ परिहृतत्वादिति । असिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति शेषः । देशादावित्यादिपदेन कालपरिग्रहः । ननु देशादेषां जीवाद्यकृतत्वं ममासम्प्र-
तिपन्नमिति न तस्य दृष्टान्ततयोपादानं युज्यत इत्यरुचेराह ॥ यद्वेति । आदिपदेन प्रधानादेः परिग्रहः । ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तृकरणयो-
स्तद्विधानादचेतनेनाकृतमिति तृतीयया भवितव्यम् । अचेतनादिति पञ्चमी तु कथमित्यत आह ॥ कारणत्वमात्रमिति । तद्वदनुमा क्रियत
इत्येतावता पूर्वमूले एवशब्दवैयर्थ्यामित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ एवशब्देनेति । अनुमाशब्दस्य कारणसाधनत्वान्ति निवारयति ॥ अनुमाऽ-
नुमितिरिति । भावसाधन एवायमनुमाशब्द इत्यर्थः । कारणसाधनत्वे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । तथा सति वस्तुत्वमनुमेत्येव
वक्तव्यत्वादित्यर्थः । अत्र टीकायामनुमानमित्यनन्तरमन्यथा वस्तुत्वस्यैवानुमाननत्वात्पञ्चमी न स्यादित्येव मूलकोशे पाठः । अचेतनादिति
पञ्चमीप्रयोग इत्यनन्तरं तस्मात्तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनादनन्वितत्वाच्चेत्यवधेयम् । सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥
यद्यपीति ॥ विरोध इति । सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः । मूले श्रुतेरित्यंशस्य वैयर्थ्याप्रमाशङ्क्यातिप्रसङ्गानुमानस्य श्रुतिबाधितत्वेनाप्रामाण्यप्रति-
पादनार्थवान्त तदिति भावेन तथा योजयितुमितिप्रसङ्गशङ्कास्तथापयति ॥ नन्वेवं सतीति । नन्वसदादिशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वेऽप्युक्त्यवृत्त्याऽ-
न्यवाचकत्वमभ्युपगतमेवेति तद्विरोधः स्यादेवेत्यत आह ॥ शेषमिति । यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यो मुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्म-
वोच्यत इत्यङ्गीकाराश्रयते चान्यवाचकत्वे विरोधान्नान्यवाचकत्वमित्यविरोध इत्येतस्मिन्नीयभाष्ये व्यक्तमित्यर्थः । यद्यप्यत्र घञजपाः पुंसि वच-
नाच्छेषशब्दो नित्यपुल्लिङ्ग इति शेष इत्येव वक्तव्यं न तु शेषमिति । तथाऽपि तस्य प्रायिकत्वेन नियतत्वाभावाच्चानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु भावेत्यत्र
तस्यैव नित्यपुल्लिङ्गात्वं कर्मादौ घञन्तस्य तु नानापुल्लिङ्गात्वाच्छेषमिति नपुंसकोपपत्तिः । अत एव दुर्घटवृत्तिकृताऽप्येवमेव समाहितमिति ध्येयम् ॥
बाधितविषयत्वादिति । नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुत्या महदादेरन्यकृतत्वाभावाधाराणादिति भावः ॥ दृष्टान्तानामिति । घटादीनामपि जीवा-

दिमात्रकृतत्वस्य सिद्धेरिति भावः । महदादिकार्यं न जीवादिकृतं वस्तुत्वाजीवादिवदित्यनुमाने जीवादिकृतत्वाभाववति जीवादावकार्यत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्वस्तुतत्वरूपसाधनवति पक्षेऽकार्यस्वविग्रहेण साधनाव्यापकत्वाच्चाकार्यत्वमुपाधिः । उपाधेः प्रतिपक्षोदायकतया विप्रतिपक्षं जीवादिकृतं कार्यत्वाद्वदति सप्रतिपक्षश्चेति सिद्धान्तयानुमानस्याप्रामाण्यमिति न तेनापि जीवादिकृतत्वाभावसिद्धिरित्यप्यनेन निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ जीवाद्यकृतेऽपीति । स्वातन्त्र्येण जीवाद्यकृतेऽपीत्यर्थः । ततश्च साध्यव्यापकत्वाच्चाकार्यत्वमुपाधिरिति भावः । बाधादीत्यादिपदेन दृष्टान्ते साध्यैकल्यपरिग्रहः ॥ २-१-४ ॥

अ०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन ॥ अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्वि कदाचन ॥ क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम् ॥ दृश्येन्नो दृष्टपूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥ भोक्तृत्वापत्तिरिति यन्मतं तत्कुतो हरिः ॥ भोक्त्रापत्तेरिति प्राह ॥ २-१-५ ॥

सु०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ अतीताधिकरणे ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे श्रुतिसंवादित्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहृतः । इदानीं तु श्रुतिसिद्धलिङ्गत्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिह्रियते । तथा हि । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं सम्भवति । असर्वकारणेन भुक्तजीवेनात्यन्ताभिन्नत्वात् । न हि यो येनात्यन्ताभिन्नः स तद्विल्लिख्यभावो वस्तुत इति क्वचिदुपलब्धम् । न च भुक्तस्यासर्वकारणत्वमसिद्धम् । संसारेऽनुपलम्भात् । संसारे प्रतीयमानस्य कस्यचिदाकारस्यैवापगमो हि मोक्षो न त्वपूर्वकारोत्पादः । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । न चानन्दादेरिव विद्यमानस्यैवाविद्यया तिरोहितत्वात्सर्वकारणत्वस्यानुपलम्भ इति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । आनन्दादेः परमप्राप्तत्वादिनेपदुपलब्धेश्च । न च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रवणात्सर्वथाऽनुपलब्धमानमपि जगत्कारणत्वं संसारे कल्यमिति युक्तम् । श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादित्वेनापि साधकाशत्वात् । न च तथाभूतमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । अनङ्गीकारात् । काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य प्रधानादिष्वपि सम्भवेनातिप्रसङ्गाच्च । स्यादेतत् ।

मुक्तस्य ब्रह्मणैक्यमेवासिद्धमिति । मैत्रम् । कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परंऽव्ययं सर्वं एकीभवन्तीत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादिति । तदिदमुक्तं
सूत्रकृता भोक्तुर्जीवस्य मोक्षं ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात्तयोरविभागो भेदाभावात् । ततश्च न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमिति । एवं
प्राप्ते सिद्धान्तितम् । भवेदेतदखिलं यदि मुक्तस्य ब्रह्मणाऽभेद एव प्रामाणिकः स्यात् । न चेत्तदस्ति । श्रीतत्त्वक्रीभाषप्रयोगः
स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदके उदकस्यैकीभावव्यवहारः स्थानिकयनिवन्धनः । यथा वा प्राणिविभक्ता ब्राह्मणाः साम्प्रतमेकीभूता इति
मयैवयनिवन्धनः । तथा प्राणिविभक्तस्थाना भिन्नमतयश्च जीवा मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवन्ति । एकस्थाना एकमतयश्च भवन्तीत्युपपद्यते ।
तस्मादसिद्धेनासिद्धसाधनमेतदिति । तदेतदयुक्तम् । मुख्यार्थे बाधकाभावात् । विना बाधकं जघन्यवृत्त्याश्रयणे चातिप्रसङ्गादित्यतो
मुख्यार्थे बाधकयुक्तव्युत्पादनपरत्वेनापि स्याल्लोकवदिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे ॥ नान्यदिति । अत्र मुख्यमेवार्थमङ्गीकुर्याणः प्रष्टव्यः ।
किं प्रागभिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमेवोच्यते उत भिन्नस्य । अथवा भिन्नाभिन्नस्य । नाद्यः । अभूततद्वावार्थस्यैकीभवन्तीति
च्विप्रत्ययस्यानुपपत्तेः । अत एव न तृतीयः । ऐक्यस्य प्राक् सिद्धत्वात् । भेदनिवृत्त्यर्थत्वे तु गौणार्थत्वापत्तेः । द्वितीयनिराकरणेन
निरस्तत्वाच्च । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते । नान्यदिति । हिशब्दो हेतौ । यतो लोकेऽन्यद्वत्स्वन्यत्वं वस्त्वन्तरेणाभेदमापन्नम् । क्वचि-
त्काले कथञ्चनोपायेन न दृष्टम् । अतस्तद्दृष्टान्तेन जीवस्यापि कदाचन मुक्तावपि ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वं न स्यात् । अयमत्र प्रयोगः ।
जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते तस्यो कदाचित्तदैक्यमापद्यते ।
यथा घटः पटेनेति । अथवा जीवब्रह्मभेदः सतांभेदिनोर्न निवृत्तिमान्भेदत्वात्सम्भुत्वादिभेदवदिति । आगमवाधितमेतदिति चेन्न ।
आगमानां मुख्यार्थतासम्भवेऽनुमानवाधकत्वं बाधिते चानुमानं तेषां मुख्यार्थेति परस्परश्रयत्वप्रसङ्गात् । सत्यतिपक्षत्वाच्च । तथा
हि श्रुतिः । यथोदकमित्यादि । प्रह्लादोऽपि परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्य (ते) ताम् । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां
यत इति । अथ मतम् । नायमस्ति युक्तिविरोधः । प्रागप्यभिन्न एव ब्रह्मणा जीव इत्यङ्गीकारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिः ।

प्रतीत्यपेक्षया तदुपपत्तेः । प्राग्बिभन्नतया दृष्टोऽयं जीवो ब्रह्मणः । अथेदानीं मुक्तावाभिन्नतया दृश्यत इत्यत एकीभवन्तीत्युच्यत
 इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्राक्तनी जीवब्रह्मणोर्भेददृष्टिर्भ्रान्तिरुत प्रमेति । नाद्यः । बाधकाभावात् । श्रुतयस्त्वद्याप्यव्यवस्थितार्था
 न बाधकतामश्नुवते । द्वितीये त्याह ॥ क्वचिदिति । क्वचित्काले यद्वस्तु यतो भिन्नतया प्रमितं तत्कालान्तरेऽपि कथं तदभिन्नतया
 प्रतीयते । न कथञ्चिदित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ नो दृष्टपूर्वं हीति । तादृशं प्राग्भिन्नतया प्रमितं कालान्तरे भिन्नतया प्रमीय-
 माणम् । अयमिह प्रयोगः । जीवो न कदाचिद्ब्रह्माभिन्नतया प्रमाविषयः । ततोऽत्यन्ताभिन्नतया प्रमितत्वात् । यदेवं तदेवं यथा घटः
 पटाद्विन्नतयेति । यस्तु क्वचिदपि भेदप्रमां न मन्यते । तं प्रत्यारोपितभेदमेकं वस्तुव्यतिरेकोदाहरणं वाच्यम् । एवञ्च प्रतीतिद्वयादायापि
 न चिप्रत्ययोपपत्तिः । एतदर्थत्वेनापि स्याल्लोकवादिति योज्यम् । तदेवं ग्रावप्लवनादिश्रुतिवदुपपत्तिविरुद्धत्वेन श्रुतेर्बुद्ध्यार्थासम्भवाद-
 मुख्यार्थ एव स्वीकरणीये परकीयेहोतोरसिद्धत्वाच्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे युक्तिविरोध इति सिद्धम् ॥ छ ॥ केचिदिदं सूत्रमन्यथा
 व्याचक्षते । पूर्वं किल चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादनत्वेन ब्रह्मानन्यत्वमुक्तम् । तदाक्षिप्य समाधातुमिदं सूत्रम् । तथा हि ।
 यादि चेतनाचेतनात्मकस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वं स्यात्तदा चेतनो भोक्ता भोग्याश्चाचेतनाविषया इत्ययं विभागो न स्यात् । कुतः ।
 भोग्यस्यापि भोक्तृत्वापत्तेः । भोक्तुरपि भोग्यत्वापत्तेः । भवितव्यं चानेन विभागेन । प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादिति चेत् । स्याल्लोकवाद ।
 यथा लोके समुद्रात्मनामपि फेनतरङ्गादीनां नेतेरतरभावापत्त्या विभागभङ्गः । यथा वा महाकाशात्मनामपि घटमटाद्याकाशानां तथा
 प्रकृतेऽपि स्यादिति । तदिदं दूषयति ॥ भोक्तृत्वञ्चेति । यद्यदि भोक्तृत्वापत्तेरिति व्याख्यानं सूत्रकारस्यायमितं
 स्यात् । तत्तर्हि कुतो हरिः सूत्रकृद्भोक्तृत्वापत्तेरिति प्राह । भोक्तृत्वापत्तेरित्येव ब्रूयात् । न चैवमब्रवीत् । ततो नायमभिप्रायः सूत्रकारस्येति ।
 यद्यप्यत्र परेषामस्माकं चाध्याहारसाम्यम् । तथाऽपि भावप्रत्ययाभावः परस्याधिकः । ये तु व्याचक्षते चिदचिद्वस्तुशरीरत्वे ब्रह्मणो
 जीववस्तुखटुःखादिभोक्तृत्वापत्तेर्जीवब्रह्मस्वभावविभागो न स्यादिति चेन्न । यथा कान्तारनिपतितस्यापि नृपस्य न दंशमशकाद्युप-

द्रवस्तथाऽत्रापि स्यादिति । तेषामप्ययं शब्ददोषः समानः । ननु भावप्रधाना निर्देशस्तत्र तत्र बहुलमुपलभ्यन्ते । तत्कथमयं दोषोऽभिधीयते । अयमभिसन्धिर्भाष्यकारस्य । प्रतिपाद्ये व्यवस्थिते तद्व्याख्यादौर्गोणता कथञ्चिदनुसर्तव्या । न चास्य सूत्रस्येदं प्रतिपाद्यं व्यवस्थितम् । जगदुपादानत्वस्य प्रागनुक्तत्वेनानुक्तोपालम्भप्रसङ्गात् । जगच्छरीरत्वस्यान्तर्याम्याधिकरणे प्रसक्तत्वेऽपि सम्भोगप्राप्तिरित्येनैव पारित्तत्वात् । तत्र जीवशरीरगतत्वेन प्रसक्तं भोक्तृत्वमपास्तम् । अत्र तु जगच्छरीरत्वेनेति चेन्न । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायविक्षेपे सूत्रारम्भानुपपत्तेः । अतो निर्निमित्तः शाब्ददोषोऽपि नानुसरणार्ह इति यद्वैतदर्थं प्रतिपादनाय कथं चेत्याद्युत्तरवाक्यमत्रापि संयोज्य व्याख्येयमित्युक्त एव सूत्रार्थ इति ॥ २-१-५ ॥

टि०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्याल्लोकावत् ॐ ॥ ननु नान्यदन्यत्वमापन्नमित्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यत उत्तरसूत्रीयसिद्धान्तसङ्गु-
व्याख्यानार्थत्वाच्च तदनर्थकमित्याभेदप्रत्यय भवेदेतदेवं अद्युत्तरसूत्रमेवार्म्भणीयं स्यात् । न चैतदस्ति । पूर्वेण गतार्थतया तस्यैवाकर्तव्यत्वादित्यतोऽ-
धिकरणद्वयोपाधिभेदोपदर्शनेन गतार्थताङ्कां तावत्परिहरति ॥ अतीताधिकरण इत्यादिना । श्रुतिगुणयुक्तय इत्यनुव्याख्यानोक्तं श्रुत्युपसर्जन-
नखं युक्तानां द्विविधं श्रुतिसंवादित्वं श्रुतिसिद्धं चेत्याभिप्रेत्योक्तं श्रुतिसंवादित्वेनेति श्रुतिसिद्धत्वेनेति च । न च पूर्वत्र श्रुतिसंवादितया प्रबल-
युक्तिविरोधपरिहारात्तन्मायैव श्रुतिसिद्धतया प्रबल्युक्तिविरोधपरिहारसिद्धेर्गतार्थत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् । तत्रासदादिशब्दानां पूर्वसिद्धान्त-
रोरथा ब्रह्मपरतायामपि मुख्यार्थत्वेनासत्कारणत्वे पूर्वपक्षयुक्तश्रुतिसंवादाभावात्तत्प्रयुक्तप्रबल्यस्याप्यभावसिद्धावप्यत्रकीभवन्तीत्यादिनामत्रयसिद्धान्त-
रोरथा स्थानैक्यादिपरत्वे मुख्यार्थानैक्ये श्रुतिसिद्धत्वस्यानपायेन तत्प्रयुक्तप्रबल्यसम्भवेन श्रुतिसिद्धत्वेन प्रबल्युक्तिविरोधताङ्काया अवर्जनीयत्वात् ।
यद्यपि च भावत्वादिका पूर्वाधिकरणयुक्तिरपि श्रुतिसिद्धेवेति तादृशयुक्तिविरोधे परिहृते नैतच्छङ्कोदयोऽपि तथाऽपि तस्य प्रलयेऽयत्स्वरूपं साध्यं विनाऽ-
प्युपपत्तेरत्रत्याया जीवाभिन्नत्वादिरूपयुक्तस्त्वसर्वकर्तृत्वरूपं साध्यं विनाऽनुपपत्तेरस्यैवोक्तविषया शङ्कोदय इति हृदयम् । ननु नान्यदन्यत्वमापन्नमित्यादेः
स्याल्लोकावदिति सूत्रसङ्गद्व्यव्याख्यानता नोपपद्यते । तस्य भाष्यादावन्यथाव्याख्यातत्वात् । न चेदं प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थक-

त्वात् । न च भाष्यकारीक्याख्यानोपपादनार्थत्वाच्च तादृति वाच्यम् । तद्ध्याख्यानेऽनुपपत्तिप्रसङ्गस्या तस्योपपादनानपेक्षत्वादित्यतो भाष्योक्तरीत्या सूत्र-
योजनाप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तत्परिहारकतया योजनान्तरस्यादशक्ततां दर्शयितुं भाष्यदिशाऽधिकरणशरीरं तावदर्शयति ॥ तथा
हीत्यादिना । उपन्यस्तानुमाने विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तिरविकलेत्यभिप्रेत्य व्यभिचारनिरासोपदर्शनव्याजेन तां
सूचयति ॥ न हीति । संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकारणत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन सर्वकर्तृत्वमेवेत्यसर्वकारणेनेति विशेषणसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ न
चेति । मुक्तस्य सर्वकारणत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं तस्य मुक्तेः पूर्वमपि सर्वकारणत्वं सदिति किंवा ततः पूर्वमसतोऽपि तस्य मुक्तिवज्जानेन तस्मिन्
नृशक्तिरिति । आद्येऽपि किमात्मस्वरूपवदतिरोहितं किंवाऽनन्दादिवत्तिरोहितमिति विकल्पान्नमसि निधानानुपलम्भमर्तकवाधानाद्य इत्याह ॥
संसार इति । दृष्टान्तासिद्ध्या द्वितीयं दूषयति ॥ संसार इति । आद्यद्वितीयमाशङ्कते ॥ न चेति । नानुपलम्भमात्रमसत्त्वव्यवस्थापकं तथा
सत्यनुपलम्भसाम्येन संसारवस्थायामानन्ददेरप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । किन्तु योग्यानुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । नानन्दादिदृष्टान्तेन सर्वका-
रणत्वस्याविधेयाऽऽवृत्तत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तथा सति शशविषाणादेरप्यावृत्तत्वेनानुपलम्भप्रसङ्गात् । किन्तु प्रमाणेन वस्तुसिद्धौ सत्याम् ।
तथा च नित्यानन्दज्ञानबला इत्यादिप्रमाणानुसारेणानन्दादेः स्वरूपासतया सत्त्वसिद्धेर्युज्यतेऽविधेयाऽऽवृत्तत्वेनानुपलम्भान्यथासिद्धिवर्णनम् । न च
तद्वश्रुक्ते सर्वकारणत्वस्य जीवे सत्त्वसाधकं प्रमाणमिहास्ति । येन तस्याप्यविधेयाऽऽवृत्तत्वकल्पनायानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिवर्णनमवकाशं लभेते-
त्याह ॥ प्रमाणाभावादिति । किञ्च न वयमनुपलम्भमात्रेण सर्वकारणत्वं निराकुर्मो जीवस्य किंवा स सर्वथाऽप्यनुपलम्भेन । न चानन्दादेः सदर्-
थाऽप्यनुपलम्भोऽस्ति । तत्कथं तद्वदविधेयाऽऽवृत्तत्वकरूपमित्याशयेनाह ॥ आनन्ददेरिति । ननु जीवाभिवस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपा-
दकश्रुतेरेव जीवस्य सर्वकारणत्वे प्रमाणमिति प्रमाणबलाज्जगत्कारणत्वस्यापि सत्त्वसिद्धेर्युज्येत संसारे तस्याविधेयाऽऽवृत्तत्वकल्पनमित्याशङ्कते ॥
न चेति । भवेदियं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायिनी श्रुतिस्तदभिन्नजीवस्य सर्वकारणत्वेऽपि प्रमाणं यदि सा तस्याकल्पितजगत्कारणत्वाभिधायिनी
स्यात् । न चैतदस्ति । तस्याः काल्पनिककारणत्वाज्जगत्वाद्कत्वेन तदभावात् । तत्कथं सा जीवस्य सर्वकारणतायां प्रमाणं स्यादित्याह ॥ श्रुते-

रिति । ननु श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादकत्वेन श्रुत्यवष्टम्भेन माऽस्तु जीवस्य जगत्कारणत्वप्राप्तिः । तथाऽपि न लक्षणाक्षेपो युक्तः । श्रुतिप्रतिपादितकाल्पनिकजगत्कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वाङ्गीकारादुक्तरीत्याऽसर्वकारणेन मुक्तोनात्यन्ताभिन्नस्य ब्रह्मणो वास्तवजगत्कारणत्वासम्भवेऽपि लक्षणीभूतकाल्पनिकजगत्कारणत्वसम्भवादित्याशङ्कते ॥ न चेति ॥ अनङ्गीकारादिति । भवेदेवं लक्षणाक्षेपाऽनुपपत्तिर्यदि कारणनिकजगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणतया सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्य सजातीयविजातीयसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया ब्रह्मस्वरूपानवधारकत्वेनोक्तलक्षणप्रयोजनशून्यत्वेन लक्षणत्वानभ्युपगमात् । किन्त्वकल्पितमेव तत्तथाऽभिमतं तच्चोक्ताविधया न सम्भवतीति युक्तो लक्षणाक्षेप इति भावः । अतिव्याप्तित्वादपि न काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य लक्षणत्वं सम्भवति किन्त्वकल्पितस्यैवेत्यत आक्षेपोपपत्तिरित्याह ॥ काल्पनिकस्येति । प्रदर्शितपूर्वपक्षस्योत्सूत्रतापरिहाराय सूत्रारूढतां दर्शयति ॥ तदिदमिति । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्ताभितीति यद्यत्र जीवब्रह्मणोरभेदस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीवसालक्षण्येनैव जीवस्य श्रुतिसिद्धसर्वकर्तृब्रह्मसालक्षणेनापि निर्वाहादतिव्याप्यस्य लक्षणाक्षेपः कर्तुं शक्यः । अत एव जगत्कारणत्वादीधैरैकनिष्ठं न भवतीत्यादिना टीकायामतिव्याप्यस्य लक्षणाक्षेपो दर्शितः । तथाऽपि प्रत्यक्षस्य प्राबल्याद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीवसालक्षण्यमेव वक्तव्यमित्याभिप्रेत्यासम्भव एवात्र निर्धारित इत्यवधेयम् । एकीभूता इतीत्यतः परमेकीभावव्यवहार इत्यनुवर्तते । ननु प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमेकीभवन्तीत्यनेनोच्यत इति नोच्यते । किन्नाम प्राग्भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यत इति तावन्मात्रेणाप्येकीभवन्तीत्यादेर्मुख्यार्थानिर्वाहात्तत्कथं नान्यदित्यादिमूलस्यैकीभवन्तीत्यादेर्मुख्यार्थतायां बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेन प्रवृत्तिवर्णनम् । प्राग्भिन्नस्य पश्चादैक्यमिति पक्षे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेऽप्यस्य प्राग्भिन्नस्येति भिन्नाभिन्नस्य वेति पक्षे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वाभावादित्यतः प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यत इति पक्षमाश्रित्य मुख्यार्थत्ववादिनं प्राप्ति बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वमेवास्याभिमतं न तु पक्षान्तरमाश्रित्यापि तद्वादिनं प्रत्यस्य तदभिमतम् । किन्तु तत्रान्येदेव बाधकमिति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र सम्भावितविकल्परूपप्रदर्शनपूर्वकं पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तावैक्यमनेनोच्यत इत्येतत्पक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमत्र

सम्भावितविकल्पानाह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ अनुपपत्तेरिति । अभेदस्य प्रागपि सत्त्वेनामृततद्वाभावाः इति भावः ॥ गणंति । भेदनिवृत्तिरैवाभूततद्वावरु-
 पवाच्यार्थगुण इति भावः ॥ निरस्तत्वाच्चेति । यद्यपि द्वितीयपक्षो नाद्यापि निराकृत इति निरस्तत्वोक्तिर्न ह्यिष्टा तथाऽपि द्वितीयपक्षनिरासकन्यायेन-
 तस्य निराससिद्धेर्न पृथगत्र तद्गुणव्युत्पादनमित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । द्वितीये त्विति । ननु न ह्यन्यस्यानन्यत्वं युज्यत इति भाष्ये
 पूर्वभिन्नस्य पश्चादभिन्नत्वाभावः पूर्वपक्षयुक्तित्वेनोक्तो नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्वृष्टं कथञ्चनेत्यत्र तु सिद्धान्तियुक्तित्वेन । तत्कथमस्य न
 भाष्यविरोध इति चेत् । अत्र त्रयः पूर्वपक्षाः सम्भवन्ति । तथा हि । एकीभवन्तीति ब्रह्मणस्तावमुक्ताभेदः श्रूयते । न च तावता
 ब्रह्मणो सर्वकर्तृत्वं सिध्यति । संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकर्तृत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन पूर्वमसतोऽपि जीवे सर्वकर्तृत्वस्य मुक्तेरिव ज्ञानेनोदयसम्भ-
 वेन च मुक्ताभिन्नस्यापि ब्रह्मणः कथञ्चित्कारणत्वसम्भवात् । जगद्धापावरजमित्यत्र त्वत्रस्यासिद्धान्तन्यायेन भेदे सिद्धेऽपि मुक्तस्य सत्यकामत्वा-
 त्सर्वकर्तृत्वमिति शङ्कानिरासाच्चात्रत्यपूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसिद्धान्तेन मुक्तस्यासर्वकर्तृत्वसिद्धिः । तस्मादसर्वकर्तृत्वेन प्रत्यक्षासिद्धसंसायभेदाद्ब्रह्म-
 णोऽपि तथात्वमिति वक्तुं मुक्तावप्यभेदेन संसारेऽप्यभेदः साधनीयः । एकीभवन्तीत्यभूततद्वावार्थकच्चिप्रत्ययस्तु न ह्यन्यस्येति भाष्योक्तयुक्ति-
 विरोधाद्भेदप्रमानिवृत्तेरभूततद्वावाभिप्राय इत्येकः पूर्वपक्षः । एतं पक्षमाश्रित्य मुक्तावभेदेन पूर्वमभेदं वक्तुं न हीत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं प्रवृत्तम् । द्वितीयस्तु
 च्विप्रत्ययस्त्वारस्यात्पूर्वं भेदो मुक्तौ त्वभेदः । न ह्यन्यस्येति युक्तिस्तु च्विप्रत्ययरूपश्रुतिवाधितेति । एतत्पक्षदूषणाय पूर्वं सिद्धेन भेदेन पश्चादपि
 भेदं साधयितुं नान्यदन्यत्वमित्यादिसिद्धान्तानुव्याख्यानं प्रवृत्तमिति न भाष्यानुव्याख्यानयोस्तद्दीक्योर्न विरोधः । तृतीयस्तु पूर्वं भेदाभेदौ मुक्तौ तु
 केवलभेदः । एवञ्च च्विप्रत्ययो युक्तः । पूर्वं केवलभेदाभावात् । न ह्यन्यस्येत्यादियुक्तिविरोधश्च न पूर्वमप्यभेदस्य सत्त्वादेतं वा पक्षमाश्रित्य
 भाष्यानुव्याख्यानं प्रवृत्ते । तत्र भाष्ये च्विप्रत्ययेन पूर्वं भेदस्य सिद्धत्वात्पूर्वपक्षानुपयुक्तत्वाच्चाभेद एव साधितः । अनुव्याख्यानेऽपि पूर्वं भिन्ना-
 भिन्नस्य पश्चात्केवलभेदो नास्तीति भावेन नान्यदन्यत्वमिदमुक्तमिति न काश्चाद्विरोधः । पक्षभेदेन भाष्याणुभाष्ययोर्विरोधपरिहारस्तूचनायाप्यत्र
 दीक्षायां विकल्पत्रयप्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । किन्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । मूलेऽत्रो जीवस्येत्युक्तेस्तदनुसारेण हेत्वर्थतया हिशब्दं व्याचष्टे ॥

बाधकवशादेतदभेदश्रुतेरुपचरितार्थत्वं किन्तु श्रुतिस्मृतिवशाच्चेत्यभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ अत्र च पक्षे मिथ्येति । गौणमिति
 योज्यम् । ननु च क्वचिद्विन्नतयेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्राग्भिन्नतया दृष्टस्य तदभिन्नतया दृष्टत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तच्छङ्काया
 अनवसरप्रस्तत्वेन तन्निरासकतद्वाक्यवैयर्थ्यानिस्तारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिदोषपरिहारार्थत्वादस्यैवोक्तशङ्कावकाश इति वाच्यम् । प्रा-
 ग्भिन्नस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति निषेध्यपक्षे ऐक्यमादायैव च्विप्रत्ययोपपत्त्या तद्वृष्टिपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतोऽस्मिन्पक्षे ऐक्यमादाय तन्नि-
 र्वाहान्तत्प्रतीतिपर्यन्तधावनस्यानर्थकत्वेऽपि नान्यदिति वाक्योक्तबाधकमुक्तिभिरेतत्पक्षपरित्यगेन प्राग्भित्तस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति
 प्रथमपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तच्विप्रत्ययानुपपत्तिरूपदोषपरिहाराय प्रतीतिपर्यन्तधावनस्यानर्थकत्वेन तच्छङ्कावकाशान्न तन्निरासकोत्तरवाक्यवैयर्थ्या-
 मित्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिवर्तकयोत्तरवाक्यं योजयितुमभेदपक्षपरिश्रहपूर्वकं तत्रोक्तदोषमाशङ्क्य प्रतीत्यपेक्षया तत्परिहारशङ्कामुत्थापयति ॥ अथ
 मतमित्यादिना । ननु सत्यरजतस्थले नेदं रजतमिति भिन्नतया आन्तिदृष्टस्यापि पुरोवर्तिनस्तदभाववत्तया दृश्यमानत्वमस्येवेति कथञ्चिद्विन्नतया
 दृष्टमिति तदयोगवर्णनमित्यतो नानेन भेददृष्टेर्आन्तिस्वपक्षे तदभेददर्शनस्यायोगो व्युत्पाद्यते किन्नाम तस्य प्रमात्यपक्षे ततो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र स-
 म्भानितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाधपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुमाह ॥ अत्रेदं वस्त्वित्यादिना । ननु चाभेदबोध-
 कागमानामेव बाधकत्वात्तदभावोऽसिद्ध इत्यतोऽभेदागमानां मुख्यार्थत्वमिदौ तेषां भेददृष्टिबाधकत्वं बाधितायां भेददृष्टौ तेषां मुख्यार्थत्वमिति
 परस्परश्रयप्रसङ्गाच्च तेषां बाधकतेत्याशयेनाह ॥ श्रुतयस्त्विति । द्वितीयपक्षनिरासं मूलरूढं कर्तुमपेक्षितपद्माध्याहारं दर्शयन्नेव क्वचिदित्यादि
 व्याचष्टे ॥ क्वचित्काल इत्यादि । मूले कथमित्यस्योत्तराभावेन प्रथार्थत्वायोगादपक्षार्थत्वमित्याशयेन तत्तत्पर्यमाह ॥ नेति । क्वचिदित्यादे-
 रसूत्रार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वमित्यतः स्याल्लोक्वादित्येतत्सूत्रखण्डार्थत्वाच्च तदित्याह ॥ एतदिति ॥ उपपत्तिविरुद्धत्वेनेति । नान्यदन्यत्वाप-
 न्नं क्वचिद्विन्नतयेत्यादिवाक्यद्वयस्य चित्तोपपत्तिविरुद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ श्रुतेरिति । एकीभवन्तीत्यद्वैतश्रुतेरित्यर्थः ॥ अमुख्यार्थ एवेति । स्थानैक्य-
 मस्यैक्यरूपे इत्यर्थः ॥ परकीयेहोतिरिति । मुक्तेर्नाशयन्ताभिन्नत्वरूपस्येत्यर्थः ॥ जगत्कारणत्व इति । वास्तवगगत्कारणत्व इत्यर्थः ॥ छ ॥

भोक्तृत्वापत्तिर इत्यादौ । तत्सूत्रव्याख्यानन्तर्वाभावादानर्थक्यमिथ्यतस्तदभावेऽप्येतत्सूत्रायापव्याख्याननिरासार्थत्वाच्च तदिभावेन तद्विरासकतयातर-
वाक्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ केचिदित्यादिना ॥ पूर्वमिति । प्रकृतिश्चेत्यादाविति शेषः । नन्वापादकानुक्तेरविभागापादनमयुक्तम् । न च
भोक्त्रापत्तिरेव तदापादिकेति वाच्यम् । भोक्तृभोग्ययोरैक्यस्य परेणानुक्ततया तस्यासिद्धत्वेन तदयोगादिशतौ जगतो ब्रह्मोपादानकत्वेन प्राप्तं
ब्रह्मानन्यत्वमेव तदापादकमित्याशयेनापादकप्रदर्शनपूर्वकमविभागापादनमुपपादयति ॥ यदीति । तद्धेतोर्वातैव जगदुपादानत्वादपेक्षितेर्भोक्त्रापते-
रिति पूर्वपक्षांश्चैवग्रथमित्याशङ्क्य ब्रह्मानन्यत्वेऽपि विभागोऽस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेनोक्तरीत्या तं योजयितुमप्रशङ्का-
वत्तराङ्कमुत्थापयति ॥ कुत इति । न वयं जगतो ब्रह्मानन्यत्वेन साक्षादविभागमापादयामो येनाप्रयोजकत्वं शङ्क्येत किन्तु चेतनाचेतनात्तर-
प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वेनेतरभावापत्तिमापाद्यतया विभागाभावमापादयाम इति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनेतरभावापत्तिसमर्पकतया भोक्त्रापतेरि-
त्येतद्वोजयति ॥ भोगस्यापीत्यादिना । अविभागापादनेनेष्टापत्तिं परिहरति ॥ भवितव्यं चेति । उक्तविभागस्य द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्ध-
त्वेन तदभावस्य प्रमाणवाधितत्वात्नेष्टापत्तिरित्यर्थः । न चद्वैतबोधकश्रुत्या वाधितत्वेन द्वैतग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्याच्च तद्धैताभावस्याप्रामाण्याधित-
त्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकारातया निरवकाराप्रत्यक्षस्यैव प्राक्त्व्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सूत्रे स्याच्छब्दो न केवलमविभागः
स्यादिति पूर्वणान्वेति किन्तु स्याल्लोकवादितुत्तरेणपीति भावेन तथैवोपादत्ते ॥ स्यादित्यादिना ॥ लोकत्रादिति । सप्तम्यन्ताद्वतितिरित्यभिप्रेत्य
व्याख्याति ॥ यथेति । समुद्रशब्द उदकपरः । आदिपदेन वीचिबुद्बुदादीनां परिग्रहः । ननु फेनादीनां समुद्रकार्यत्वाद्युक्तस्तदभेदो भोक्ता तु
न ब्रह्मविकारः । तत्सद्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानुप्रवेशवचनादित्यतः कार्यमनुप्रविष्टस्याप्येत्येवोपाधिनिमित्तो विभागः । अनु-
प्रविष्टाकाशस्य घटपटाद्युपाधिनिमित्तविभागदर्शनादित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कामनुगुणदृष्टान्तान्तरोक्त्या परिहरति ॥ यथा वेति । ननु भोक्तुर्भोग्या-
पत्तेर्भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तेरिति परकीययोजनायां भोग्यत्वापत्तेरित्येव स्वपक्षे ब्रह्मत्वस्येत्यस्याध्याहारेणाप्याहारस्योभयत्र समानतयोभयसमाधे-
यत्वेन कथं परं प्रति तत्संग्रहयोग इति शङ्कते ॥ यद्यपीति । भोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेरिति परकीययोजनाया भोक्तुर्ब्रह्मत्वापत्तेरिति स्वकीययोजनायाश्चै-

वपदाध्याहारेण साम्येऽपि भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तेरिति परकीययोजनाया भोक्तृब्रह्मत्वापत्तेरिति स्वकीययोजनायाश्च न साम्यम् । भोग्यस्येति पदा-
ध्याहारस्य भोक्तृशब्दे भावप्रधानतायाश्च श्रवणेनानेकाध्याहारात् । स्वमते तु ब्रह्मेत्यल्पाध्याहारात् । न चाल्पाध्याहारेणोपपत्तावेनेकाध्याहाराश्र-
यणं युक्तमिति युक्त एव पर्यनुयोग इत्याह ॥ तथाऽपीति । रामानुजयिसूत्रव्याख्यानदूषणपत्त्याऽपि भाष्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ ये त्विति
॥ अयं शब्ददोष इति । भोक्तृशब्दे भावप्रधानत्वाश्रयणस्वरूप इत्यर्थः । अस्मद्वीत्या भोक्तृर्जीवस्य ब्रह्मत्वापत्तेरित्यल्पाध्याहारेणोपपत्तौ ब्रह्मण-
श्चिदचिद्वस्तुशरीरित्वादित्यापादकाध्याहारापक्षेऽपि दुःखादिपदाध्याहारास्य भोक्तृशब्दे भावप्रधानतायाश्चाश्रयणमनुचितमिति भावः ॥ तत्र
तत्रेति । मुक्तोपपत्त्यव्यपदेशात् द्वैकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यादावित्यर्थः ॥ प्रागनुक्तत्वेनेति । प्रकृत्यधिकरणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानपरत्वस्य
तत्रैव निरस्तत्वादिति भावः । ननु मायावादिमतेऽनुक्तोपात्मभ्रमप्रसक्ततावपि रामानुजपक्षेऽन्तर्याम्यधिकरणे चिदचिद्वस्तुशरीरित्वस्य प्रसक्तत्वेन
तदाक्षेपकत्वेनानुक्तोपात्मभ्रमप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ जगच्छरीरत्वस्येति ॥ जीवशरीरगतत्वेन प्रसक्तमिति । शरीरान्तरावस्थानमात्रप्रसक्तभो-
क्तृत्वाशङ्कायास्तत्र निरास इह तु शरीरस्वामित्वप्रयुक्तायास्तस्या इति भेद इत्यर्थः ॥ न्यायाविशेष इति । त्वया तत्र न हि शरीरान्तर्वर्ति-
त्वमेव सुखदुःखहेतुरपि तु पुण्यपापरूपकर्मशक्तम् । तत्त्वपहतपाप्मनः परमात्मनो न सम्भवतीत्युक्तत्वात् । अत्र च न हि जीवस्य शरीरधातु-
वैषम्यनिमित्तसुखदुःखभोक्तृत्वम् । शरीरत्वकृतमपि तु पुण्यपापरूपकर्मकृतम् । अपहतपाप्मनश्च परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरित्वेऽपि
कर्मबन्धान्धो नास्तीत्युक्तत्वान्म्यायाविशेष इति भावः ॥ एतदर्थप्रतिपादनायेति । जगदुपादानताया एतदधिकरणप्रतिपाद्यत्वाव्यवस्थितिप्रति-
पादनायेत्यर्थः ॥ इत्युक्त एवेति । अनेनापव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानहर्दिकरणार्थत्वाच्चासङ्गतमिति स्मारयति ॥ २-१-५ ॥

अ०—॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादित्यः ॐ ॥ कथं च तदनन्यथा ॥ जगतस्त्वविकारित्व उक्तन्यायेन साधिते ॥ स्वतन्त्रकार-
णान्यत्वं तेन ह्यत्र निविध्यते ॥

सु०—॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादित्यः ॐ ॥ प्राक् प्रमाणमूलत्वतत्संवादिताभ्यां प्रचलया युक्तयोक्तार्थे विरोधा

निरस्तः । बाहुल्यलक्षणबलवद्भुक्तिविरोधपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते । तदिदं ब्रह्मपरिणामवादी व्याचष्टे । अनन्तराधिकरणे भोग्यवर्गस्य परिणामतः सिद्धप्रातिस्वित्ररूपभेदानपह्येन लोकसिद्धं कारणभेदमङ्गीकृत्य साङ्ख्यसिद्धान्तेन शास्त्रतो भोक्तृवर्गस्य स्वाभाविकरूपब्रह्माविभागे भोग्यस्यापि ब्रह्मैक्यबद्धोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन निरासो विहितः । सम्पत्ति वैशेषिकादियेन स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदेन कार्यस्य कारणात्मकत्वासिद्ध्या प्रपञ्चस्य ब्रह्माद्वैतमाक्षिप्य समधीयते । तथा हि । तदन्यत्वं तेन ब्रह्मणाऽनन्यत्वं कार्यस्य । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृगयं विज्ञातं स्यादाचारम्भणं विकारो नास-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिशब्दात् । आदिग्रहणादौ तदाल्पमिदं सर्वं यदयमात्मा । सर्वं त्वत्विदं ब्रह्मेत्यादितादात्म्यावेदकभ्रुति-
परिग्रह इति । विवर्तवादी तु व्याख्याति । अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवादिति परिहारोऽभिहितः ।
न त्वयं विभागः पारमार्थिकोऽस्ति । यस्मात्तदन्यत्वं कारणाद्वह्मणः कार्यस्याकाशादेः परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणामावेऽवगा-
म्यते । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्य इति । तत्राद्यं व्याख्यानं तावन्निराकरोति ॥ कथं चेति । कथमित्यक्षेपे । चशब्दः पूर्वसूत्राप-
व्याख्यानाक्षेपणास्य समुच्चयार्थः । जगत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । अत्र प्रतिपाद्या स्यादिति शेषः । अयमाशयः ।
यो हि ब्रह्मोपादानतां जगतोऽभ्युपगम्यापि तदन्यतां मन्यते सोऽत्र पूर्वपक्षी करणीयः । न च वैशेषिकादिस्तथेति प्राप्त्यभावाद्
तदनन्यत्वोक्तेरवसरोऽस्ति । ब्रह्मोपादानतामनङ्गीकुर्वणं प्रति तु सैव समर्थनीया । न तु तदन्यता । तदर्धनिर्वासिद्धित्वादस्याः ।
अथ ब्रह्मोपादानताऽप्यत्र समर्थेत इति चेत् । न । तथा सति प्रकृत्यधिकरणवैयर्थ्यपरिपतेः । प्रकृत्यधिकरणन्यायोपपादितं ब्रह्मो-
पादानत्वमभ्युपेत्यापि तदन्यतां मन्यमानोऽत्र पूर्वपक्षीति चेत् । किमिदं ब्रह्मोपादानत्वं ब्रह्मसमवायित्वं वा ब्रह्मपरिणामत्वं वा यत्प-
रिणाङ्गीकारितम् । नाद्यः कल्पः । तस्यानन्यत्वविरोधात् । समवायस्य निराकारिभ्यमानत्वाच्च । द्वितीये प्रयत्नवैयर्थ्यमेव । न णि
कोऽपि परिणामवादमङ्गीकृत्य कार्यकारणयोरस्यन्तभेदमङ्गीकुरुते । यं प्रतीदमारभ्यतेति । यद्वा कथं च तदन्यता जगतो वक्तुं

शक्यते । अनन्यत्वं हि भेदाभावः । अत्यन्ताभेद इति यावत् । भेदाभेदौ च परणाङ्गीकृतौ । अतस्तादात्म्यमिति वक्तव्यं स्यात् ।
 नैष दोषः । यावता कार्यस्य कारणेनाभेद एव । कारणस्य तु कार्यार्थेद एवेत्येवं भेदाभेदाङ्गीकृताविति चेन्न । यदि ब्रह्म जगतोऽ-
 न्यदेव तदा कथं च तदनन्यता जगतः स्यात् । न हि यद्यतोऽन्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति सम्भवति । अतिप्रसङ्गादिति ।
 अथवा कथं च तदनन्यता प्रतिज्ञातुं युक्ता । प्रमाणाभावादिति शेषः । ननु चारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति
 चेत् । अत्र वक्तव्यम् । आरम्भणशब्दस्तावत्किं साक्षाज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वमाचक्षीत । उत विकारस्य विकार्यन्यत्वम् । आद्ये
 कथं च तदनन्यता जगतोऽप्यर्थः स्यात् । यथा सोम्येति मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वादित्युत्तरम् । द्वितीये भवतु नाम विकारस्य विकार्य-
 न्यत्वम् । जगतस्तु कथं तदनन्यतेति । ननु विकारस्य विकार्यन्यत्वे तेनोक्ते जगतो ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धयत्येव । तस्यापि तद्वि-
 कारत्वादित्यत आह ॥ जगतास्त्विति । अविकारित्वे ब्रह्मविकारित्वाभावे । अविकारित्वे ब्रह्मण इति शेषः । साधिते
 सति कथं च तदनन्यतेत्यन्वयः । यद्वा जगत इति पूर्वेणैव सम्बध्यते । अविकारित्वे ब्रह्मण इति शेषः । न विद्यते विकारोऽस्येत्य-
 विकारम् । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् । नन्वत्रारम्भणशब्देनोत तमादेशमित्याद्या श्रुतिरुपलभ्यते । तत्तात्पर्यपर्यालोचनायां जगतो ब्रह्म-
 विकारत्वं तदनन्यत्वं चावगम्यते इति चेन्न । महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचित्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणयोपादाने निमि-
 ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ अविकारत्व इति । विकारत्वादन्यस्मिन्सादृश्यादौ श्रुत्यर्थतयौकतन्यायेन साधिते सति
 श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनाया कथं च तदनन्यता सिद्धयेदिति । यदप्युक्तमादिपदगृहीतादौ तदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यात्तदनन्यत्व-
 सिद्धिरिति । तदप्यसत् । आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्यानुपपत्तेः । तथा सत्येतेषामपि शब्दत्वेनारम्भणादिशब्देभ्य इति प्रयोग-
 प्रसङ्गात् । अस्तु वा कथञ्चिदादिपदोपात्तत्वं तेषां वाक्यानाम् । तथाऽपि नैतेभ्यस्तदनन्यता सिध्यति । उपपत्तिविरुद्धत्वादित्याशयेन
 पृच्छति ॥ कथं चेति । या सूत्रकृता प्रतिज्ञाता श्रुतिभिश्च प्रतिपादिता सा जगतस्तदनन्यता कथं किं प्रकारा । किं पिकः कोकिल

इतिवेदकत्वलक्षणा किंवा मृद्ध इतिविकारिविकारत्वलक्षणंति प्रथमार्थः । आद्यमाक्षिपति ॥ कथं चेति । एकत्वलक्षणा जगत-
स्तदनन्यता तु कथं सूत्रकृता प्रतिज्ञायत । कथं च श्रुतिभिः प्रतिपाद्येत न कथञ्चिदित्यर्थः । अत्र हेतुमाह ॥ अविकारत्व इति ।
ब्रह्मणोऽविकारत्व उक्तन्यायेन साधिते सति जगतस्तु विकारात्मकत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सति विरुद्धयोर्विकरणत्वादिति भावः ।
द्वितीयमाक्षिपति ॥ कथं चेति । विकारिविकारत्वस्य इति शेषः । आक्षेपे युक्तिमाह ॥ जगत्तत्त्विति । व्याख्यानं पूर्ववत् ।
मन्वेद्यमुपपत्तिविरुद्धाऽपि जगतो ब्रह्मानन्यताऽङ्गीकरणीया । अन्यथैतदात्म्यमित्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ कथं चेति ।
अविकारित्वे विकारत्वादन्यस्मिन्तदधीनत्वादौ श्रुत्यर्थे स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वं इत्युक्तन्यायेन साधिते सति कथं तदनन्यताऽङ्गीकृ-
तुमिति । सावकाशश्रुतिप्रतीतोऽप्यर्थो निरवकाशोपपत्तिविरोधाच्चाज्य एव । यथोक्तमभिमान्यधिकरण इति भावः ॥ छ ॥ अपरमपि
व्याख्यानं दूषयति ॥ कथं चेति । इति प्राहेत्यनुवर्तते । यद्यत्र कार्यप्रपञ्चस्यादृतत्वं सूत्रकृतोऽभिमतं स्यात् । तदाऽदृतत्वमित्येव
ब्रूयात् । तदनन्यत्वमिति कथं प्राह । न हि ब्रह्मानन्यत्वशब्दोऽदृतत्ववाची । तथा सति ब्रह्मणोऽप्यदृतत्वप्रसङ्गात् । ननु च तद-
नन्यत्वं तद्व्यतिरेकेणाभाव इति व्याख्यातम् । सत्यम् । न तथाऽप्यदृतत्वलाभः । तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्ते तदात्मनाऽस्तीति लभ्यते ।
न पुनः सर्वथाऽप्यदृतत्वम् । अन्यथा ब्रह्मातिरेकेणासतो जीवचैतन्यस्यापि सर्वथाऽदृतत्वं स्यात् । प्रसिद्धं चैतत् । यद्विशिष्टविषयः
प्रतिषेधो विशेषणमुपसङ्क्रामतीति । सत्यम् । तथाऽपि ब्रह्मविवर्तताज्ञानार्थैवमुक्तमिति चेन्न । तथा सति तत्रारोपितत्वमिति वक्त-
व्यत्वात् । न हि श्रुतिकलाशकले कलार्थात्मरारोपितमिति वक्तव्ये ततोऽन्यदिति प्रयुज्यते । अथ ब्रह्मसत्तयैवेदं सत् । नापरा
सत्ताऽस्यास्तीति ज्ञापनमेतस्य प्रयोजनमिति चेत् । तर्हि परमार्थसदेवेदमित्यायातमिति कथमदृतत्वम् । अथ येयं प्रपञ्चे सत्ताऽव्या-
सते साऽधिष्ठानब्रह्मगर्तवारोपितेत्येव ज्ञाप्यत इति चेत् । तत्किमन्यथाख्यातिवादिबदनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽप्यारोपिताका-
रारस्यान्यत्र परमार्थ्यमावश्यकम् । तथात्वे चाकाशत्वादिकमपि ब्रह्मणि पारमार्थिकमङ्गीकरणीयं स्यात् । रजतत्वादिकं च शुभित-

क्तायामिति । यद्वा स्याल्लोकवदिति भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सत्यतामभिधायेदानीं कथं च तदन्यतेति तद्विरुद्धमनृतत्वं प्राहति योजना ।
 ननु सूत्रकारः परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति । तत्कुतो विरोध इति चेन्न । प्रतारकत्व-
 प्रसङ्गात् । अन्यथा प्रत्याचक्षीत । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चपरिणामप्रक्रियामाश्रयति । सगुणेषूपानेपूययोद्वयत इतीति चेत् । किं
 सगुणोपासनविषयप्रयोजने प्रकृतविषयप्रयोजनानुकूले । उत तद्विरुद्धे । अथोदासीने । नाद्यः । भेदविषयत्वात् । सांसारिकफल-
 त्वाच्च । भेदवासना हि सुदृढतामेवोपोद्धलयेत् । अत एव न तृतीयोऽपि । न द्वितीयः । अनाप्तत्वापरिहारादिति । अथवाऽऽस्तां
 तावदियं ग्रन्थार्जवचिन्ता । कथं च तदनन्यताऽनृतत्वलक्षणा जगतो युक्ता स्यात् । न कथञ्चिदिति योज्यम् । अत्र हेतुमाह ॥
 जगत इति । अविकारित्वे ब्रह्मविवर्तत्वाभावे । यच्चाविकृतमित्याहुक्तन्यायेन । एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापि पूर्ववद्वाक्येयमिति ।
 एवं तर्हि कोऽस्यार्थ इत्यत आह ॥ स्वतन्त्रेति । यत एवं जगतो ब्रह्मानन्यत्वमेकविधमपि नात्र प्रतिपाद्यं तेनेत्यर्थः । अनेनाप-
 व्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थत्वाभासङ्गतमिति स्मारयति । कर्तृनधीनसत्ता शक्यादिमत्कारणान्तरसव्यपेक्षा खलु
 यदादिसृष्टिदृष्टा । ततो महदादिसृष्टिरपि कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षा । सृष्टित्वाद्धट्टसृष्टिवत् । महदादिकं वा कर्तृव्यतिरिक्त-
 स्वतन्त्रकारणसापेक्षोत्पत्तिकं कार्यत्वाद्धट्टवत् । प्रकृत्यादिकं वा स्वतन्त्रं कारणत्वान्मृदादिवत् । ईश्वरो वा स्वतन्त्रकारणान्तरसापेक्षः ।
 कर्तृत्वाल्लालादिवदिति युक्तित्विरुद्धत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽभिप्रेतं यत्परस्यैव ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं तन्नोपपद्यते । न च श्रुतिविरोधः । श्रुतीनां
 ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमात्रपरत्वात् । स्वतन्त्रकारणान्तरनिरासे श्रुतेरभावात् । भावेऽप्यपौरुषेयतया श्रुतिप्राबल्यवद्बाहुल्येन युक्तिप्राव-
 ल्यस्यापि सम्भवात् । सत्प्रतिपक्षया श्रुत्याऽभिप्रेतवधारणानुपपत्तेरित्येवं प्राप्तम् । स्वतन्त्रकारणान्यत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वतन्त्रकारणत्व-
 मिति यावत् । अत्राधिकरणे । तदनन्यत्वमित्यनेन निषिध्यते । महदादिसृष्टौ यत्स्वतन्त्रं कारणं तस्य तदनन्यत्वमिति । यद्यत्र स्वतन्त्र-
 कारणाभाव इत्येव ब्रूयात् । तदा ब्रह्मणोऽपि स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धं स्यात् । तदनन्यत्वं स्वतन्त्रकारणस्येत्युक्ते हि स्वतन्त्रकारणं तदेव

नान्यदिति लभ्यते । तदुपपादनाय यदारम्भणशब्दादिभ्य इति स्वप्नैः प्रमाणमुक्तम् । यश्च भावे चोपलब्धेरिति विपक्ष प्रमाणाभावस्तदुभयं हिशब्देन सूचयति । नन्यारम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इति वक्तव्यम् । सत्यम् । लक्षितलक्षणयैष एवार्थः प्रतिपाद्यत इत्येदम् । तथाऽपि किंस्विदासीदधिष्ठानमिति श्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानस्योपादानमुचितमिति चेन्न । शब्दादप्यर्थप्राधान्यस्य वलवत्त्वात् । साधकतमं कारणमिति स्मरणात् । ननु च स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिज्ञाय कारणान्तराभावे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतः । मैवम् । अस्यत्राभिप्रायः । वक्ष्यते हि ब्रह्मातिरिक्तप्रकृत्यादिकारणसद्भावः । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदभावोऽवगम्यते । ततोऽर्थोत्पत्तन्दकारणान्तरभाव एव सिध्यतीति । ननु च युक्तीरूपलभमानोऽपि सूत्रकारः कथं स्वतन्त्रकारणान्तरभावे च प्रमाणरूपलब्धेः प्रसङ्ग इति वदन्प्रमाणाभावमाह । एवं मन्यते । शुष्काभ्यो बहुयुक्तिभ्योऽपि श्रुत्यनुगृहीतानां बर्हीनां युक्तीनां प्रावल्यात्तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षयुक्तीनामप्रामाण्यमिति ।

टि० — ॥ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ नन्वनारम्भणीयमेवेदमधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यनेन वेदस्य सकल्युक्तिविरोधानां परिहृतत्वात् । न च प्रबल्युक्तिविरोधपरिहारार्थमेतदिति वाच्यम् । युक्तेः प्रबलत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणावधृतव्याप्तिस्वरूपत्वेऽभिमान्यधिकरणेन श्रुतिरूपप्रमाणसंवादितत्वरूपत्वं चासदाधिकरणेन श्रुतिरूपप्रमाणसिद्धत्वरूपत्वे च भोक्त्रापत्तेरित्यनेन गतार्थत्वापातादित्यतो नोक्तप्रकारत्रयेण युक्तेः प्राबल्यमत्राभिमतम् । किन्नाम बाहुल्येवेति न पूर्वेण गतार्थत्वाशयवान्पूर्वोत्तराधिकरणयिविलक्षणोपाधीनाह ॥ प्रागित्यादिना । अत्र प्रमाणमूलत्वं प्रत्यक्षावधृतव्याप्तिरूपं श्रुतिसिद्धत्वं चाभिमतम् । तत्संवादित्वं च श्रुतिसंवादिश्रवणमित्यवधेयम् । तदनन्यत्वमित्येतस्मिन्नन्यत्वात्प्रमाणमात्रकथं चेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तदभावोऽप्येतस्मिन्नीयापव्याख्याननिराकरणार्थत्वाच्च तद्विती भावेनापव्याख्याननिराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ तदिदमित्यादिना ॥ अनन्तराधिकरणे भोयवर्गस्य भोक्त्रत्वापत्तिमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन निरासोऽभिहित इति सम्बन्धः । ननु भोयवर्गस्य भोक्त्रत्वापत्तिशङ्काया नावकाशः । निर्देशजत्वादित्यतो भोयवर्गस्य कारणीभूत-

ब्रह्मभेद एव तत्र बीजमित्याशयेनोक्तं भोग्यवर्गस्य कारणभेदमङ्गीकृत्येति । ननु भोग्यवर्गस्य ब्रह्मरूपकारणाभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वापत्तिशङ्कैव स्यात् । भोक्तृत्वापत्तिशङ्का तु कथमित्यत उक्तं ब्रह्मैक्यवादिति । ब्रह्मैक्यवान्यो भोक्ता तत्त्वापत्तिमित्यर्थः । तथा च भोक्तृब्रह्माभिन्नत्वादब्रह्माभिन्नस्य भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तिशङ्का युक्तेति भावः । भवेदेवं भोग्यस्य भोक्तृत्वशङ्का यदि भोक्तृब्रह्माभिन्नत्वमुपपद्येत । न चैवम् । प्रकारप्रमाणयोरभावादिह्यत उक्तं । शास्त्रतत्त्वत्वमस्यादिशस्त्रतो भोक्तृद्वर्गस्य यत्स्वभाविकं रूपं तस्य ब्रह्मविभागे सिद्धे सतीति । ब्रह्मपरिणामवादिगते कार्यस्य कारणाभेदेऽपि कारणस्य कार्याद्विद इति भेदाभेदयोर्व्यवस्थितत्वेन भोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्मणा भेदेऽपि ब्रह्मणस्तद्भेदेन भोग्यस्य ब्रह्मणा भेदेऽपि भोक्तृभिन्नब्रह्मभेदस्य भोग्येऽभावेन कथं भोक्तृत्वापत्तिशङ्कैत्यत उक्तं साङ्ख्यसिद्धान्तेन कारणभेदमङ्गीकृत्येति । ततश्च साङ्ख्येन कार्यकारणयोः परस्परमत्यन्ताभेदाभ्युपगमाद्युक्तमेव तद्वीत्या भोक्तृत्वापादनमिति भावः । अनैकान्तिकत्वोपादनायोनं परिणामतः सिद्धप्रातिस्विकरूपभेदानपन्द्भेन लोकसिद्धं कारणभेदं साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येति । परिणामतः सिद्धो यः प्रातिस्विकरूपभेदस्तदनपन्द्भेन लोके फेनतरङ्गादौ सिद्धं समुद्ररूपकारणभेदं प्रकृतेऽपि साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । समुद्ररूपैककारणाभिन्नानामपि फेनतरङ्गादीनां परस्परं भेदस्य लोके दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि ब्रह्मरूपैककारणाभिन्नयोरपि भोक्तृभोग्ययोः परस्परं भेद इति भावः । न चैकेन कारणेनात्यन्ताभिन्नानामपि कार्याणां कथं साङ्ख्यरीत्या परस्परं भेदो येन व्यभिचारचोदना सङ्गता स्यादिति वाच्यम् । कारणेनात्यन्ताभिन्नानामपि कार्याणां परस्परमालयं भेदस्य तन्मतोऽपि स्थितत्वात् । यद्वक्ष्यति साङ्ख्यपरिक्षायां परस्परं विभेदश्च कार्याणामालयं भवेदिति ॥ स्वरूपभेदात्कार्यभेदाद्व्यपदेशादिति प्रत्येकं भेदश्चाशब्दसम्बन्धः । आदिपदेनकारसङ्ख्यभेदादेः परिग्रहः । तन्तुत्वपदत्वादिरूपस्वरूपभेदाज्जलाहरणादिरूपकार्यभेदात्तन्तुः पट इति व्यपदेशभेदादिपरिगृहीतात्पिण्डाकारं कारणं पृथुघ्नोदराकारं च कार्यमित्याहारेभेदाद्वद्वत्तन्तव एकः पट इति सङ्ख्याभेद इत्यर्थः । तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञामनूद्य व्याचष्टे ॥ तदनन्यत्वमिति । उक्तप्रतिज्ञायां हेतुं पृच्छति ॥ कुत इति । बुभुक्षितहेतुविषयं सूत्रभागमवतारयति ॥ आरम्भणेति । तत्र भेदनिषेधकमारम्भशब्दं व्याकरोति ॥ यथेति । पूर्वोधिकरणेऽपि भेदप्राहिमानीविरोधोपादनाद्गतार्थत्वमित्याशङ्कानिरासायोक्तमभ्युपगम्येति ।

अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिप्रमाणस्य प्रमाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधोऽनन्तराधिकरणे समाहितः । सम्प्रति स्वीकृतं प्रमाण्यं तत्त्वावेदकत्वा-
स्यचाव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथा च विषयभेदादपौनरुक्त्यमिति भावः । विभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमिति सूत्रावयवं
विभजते ॥ यस्मादिति । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः स्वोक्तिविरोधं कथं नाधि-
गच्छति । तत्राह ॥ व्यतिरेकेणेति । यस्मादेवमवाप्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ग्राहिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानसा-
मन्यस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति ॥ कुत इति । बुभुक्षितहेतुविषयं सूत्रमवतारयति ॥ आरम्भणेति ॥
आक्षेप इति । न कथमपीत्याक्षेप इत्यर्थः । उत्तरं परिहाराभावेन प्रक्षार्थत्वायोगादिति भावः ॥ चशब्द इति । अनेन तदनन्यता चेति चशब्द-
सम्बन्धः सूचितो भवति । ब्रह्मणो ब्रह्मानन्यतायाः सिद्धान्तेऽपि सत्त्वेन तदाक्षेपयोगादाह ॥ जगत इतीति । कार्यस्य कारणानन्यतायाः
सूत्राप्रतिपाद्यताया भाव्येऽनुक्तत्वात्तद्याभावापेक्षितशेषं पूरयति ॥ अत्रेति । कथञ्चिदन्यतेति मूले आक्षेपार्थकशब्देन न कथञ्चिदिति
केनापि प्रकारेण तदनन्यतायाः सूत्राप्रतिपाद्यत्वमुपदर्शितं तत्कथमित्यतस्तद्दर्शयन्पूर्वपक्षसम्भवनिमित्तं तावदाह ॥ अयमाशय इति ।
ननु वैशेषिकरीत्या स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदेन कार्यस्य कारणानन्यत्वसिद्ध्या जगतो ब्रह्मानन्यत्वाक्षेपस्य प्रदर्शितत्वात्कथमत्र पूर्वपक्षसम्भव
इत्यतो भवेदेवं यद्यत्र वैशेषिकादेः पूर्वपक्षितोपपद्येत । न च सोपपद्यत इत्याह ॥ यो हीति । तं प्रत्येवानन्यत्वप्रतिपादनस्य श्लिष्टत्वादिति भावः ।
ननु च मयाऽध्यत्र यो ब्रह्मोपादानत्वमङ्गीकृत्यापि तदनन्यत्वं न मन्यते तस्यैव पूर्वपक्षीकरणान्न पूर्वपक्षसम्भव इत्यतो भवेदेतदेवं यदि तव पूर्व-
पक्षितत्वेनाभिमतो वैशेषिकादिजगतो ब्रह्मोपादानत्वमङ्गीकृत्य तदनन्यत्वं न मन्यत इति स्यात् । न चैतदस्ति । वैशेषिकादिभिर्जगतो ब्रह्मानन्य-
ताया इव ब्रह्मोपादानताया अध्यनभ्युपगमेन तेषामुक्तत्वरूपत्वाभावादित्याह ॥ न चेति । माऽस्तु वैशेषिकादिस्तथात्वं किं तावता प्रकृते समायत-
मित्यत आह ॥ इतीति । इतिशब्दो हेतौ । वैशेषिकादेरतथात्वेन तद्रीत्या जगतो ब्रह्मोपादानकत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मानन्यत्वशङ्कारूपपूर्वपक्षानुदयात्
प्रत्यनन्यत्वप्रतिपादनमनवसरग्रस्तमिति भावः । अनवसरमेवोपपादयति ॥ ब्रह्मेति ॥ संवेति ॥ प्रथममिति शेषः ॥ न त्विति । प्रथममिति

शेषः । तत्र हेतुमाह ॥ तदिति । तदनन्यतायास्तदुपादानकत्वप्रमाणकत्वात्तदसिद्धौ न सा समर्थयितुं शक्यत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मोपादानता-
 मनङ्गीकुर्वाणं प्रति तस्या अप्यत्र साधनादत्रोक्तन्यायोपपादितब्रह्मोपादानतामङ्गीकृत्यातदन्यतां मन्यमान एवात्र पूर्वपक्ष्यभिमतः । तं प्रति
 चास्त्येवोक्तरीत्या जगतो ब्रह्मान्यत्वप्राप्तिरिति न तदनन्यत्वप्रतिपादनस्य सूत्रेन वसरप्रस्तत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ अथेति ॥ न तथा सतीति ।
 तदधिकरणयुत्साद्यप्रमेयस्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । नन्वत्र वैशेषिकादिः पूर्वपक्षी येनोक्तदोषः किन्तु जगतो ब्रह्मोपादानतामभ्युपाग्यापि तदन्यतां
 मन्यमान एव । तत्कथमनन्यत्वप्रतिपादनस्यानवसरप्रस्तत्वमित्याशङ्कते ॥ प्रकृत्यधिकरण इति ॥ अङ्गीकारितमिति । प्रकृत्यधिकरण इति शेषः ॥
 विरोधादिति । समवायस्यान्यत्वेनैव सहवृत्तेः सर्वत्र दर्शनान्यत्वेन विरोधादित्यर्थः । अङ्गीकृत्य च समवायिविरोधोद्भावनमिदम् । वस्तुतस्तु
 स एवासिद्धः । समवायाभ्युपगमाच्चेत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायां तस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्याह ॥ समवायस्येति ॥ प्रयत्नवैयर्थ्यमिति ।
 अधिकरणानारम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । एतेदेव विशदयति ॥ न हीति । आरभ्येतेतीत्यत्रत्येतिशब्दस्येत्ययमाशय इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं प्राप्स्य-
 भावान्न तदनन्यत्वमिति सूत्रं जगतो ब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादकमित्यर्थपरतया कथञ्चेति भाष्यं योजितम् । इदानीं त्वङ्गीकारविरोधादित्येमेत्य तमु-
 पपादयति ॥ अनन्यत्वं हीति । पक्षेक्षितविरोधपरिहाराभासदूषणपरतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुमाशङ्कते ॥ नेति । भाष्यस्योक्तविरोधपरि-
 हाराभासदूषकतासिद्धयर्थमपेक्षितपूरणेन भाष्यं योजयति ॥ यदीत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्येतत्सूत्रखण्डसूचिततया पराभिमतारम्भण-
 शब्दरूपप्रमाणनिरासकतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुं प्रथमं तावज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वप्रतिज्ञायाः प्रमाणाभावेनायुक्तत्वसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥
 अथेवेति । नन्वारम्भणशब्दरूपप्रमाणनिरासकत्वं न भाष्यस्य प्रतीयते तत्कथं तेन तन्निरास इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रथम-
 पक्षनिरासपरतया भाष्यं व्यापारयति ॥ अत्रेति ॥ आद्ये इति । प्रकृतपटादिविषयत्वादारम्भणशब्दस्य जगद्विषयत्वाभावाच्च तेन जगतो ब्रह्मानन्य-
 त्वसिद्धिरिति भावः । अपेक्षिताध्याहारेण द्वितीयपक्षनिरासपरतया तदेव भाष्यं व्यापारयति ॥ द्वितीय इति । उक्तरास्या कथं च तदनन्यता ज-
 गत इति भाष्येणैव प्रमाणनिराससिद्धेरजगतो ब्रह्मणो वाऽविकारस्त्ववर्णनपरमुत्तरमाध्यमनर्थकमित्याशङ्क्य विकास्य विचार्यन्यत्वप्रतिपादकारम्भणश-

बदस्य साक्षाज्जातो ब्रह्मानन्यरवमङ्गीकृत्वाऽसम्भवेऽप्यर्थतत्तद्भक्तत्वं भविष्यतीति शङ्कापरिहारार्थं व्याजं तदिति भावेनार्थत आरम्भणशब्देन जग-
तो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ विकारस्येति । विकारत्वाभावमात्रस्याविकारस्वशब्दार्थत्वेऽपि योग्यतादिवशाद्ब्रह्मणः सम्बन्ध इति भावे-
न विकारत्वमित्येतद्ब्रह्मविकारत्वाभाव इति व्याख्यातम् । न च प्रकृतीत्यादिनेत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इति वाक्यशेषपरिग्रहः ॥ साधित-
सतीति । सतिसप्तमीमित्यर्थः । साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासत्वशङ्कापरिहाराय कथं च तदन्येति पूर्वेण सम्बन्धमाह ॥ कथं चेति । एवं
जगतस्त्वविकारत्व इति कारिकाखण्डे जगत इत्यस्याविकारत्व इत्यनेनापि सम्बन्धमङ्गीकृत्य जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावाद्विकारस्य विकार्यनन्यत्वं
प्रतिपादकारम्भणशब्देनार्थतोऽपि जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिरित्युक्तम् । इदानीं धारम्भणशब्देनार्थतो जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिशङ्कया जगतो ब्रह्मवि-
कारत्वाभावसाधनेनैव ब्रह्मणो विकारित्वाभावसाधनेनापि परिहाराच्च जगत इत्यस्याविकारत्व इत्यनेन सम्बन्धः । किन्तु कथं च तदन्यता जगत
इति पूर्वेणैव सम्बन्ध इति पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । मूले ब्रह्मण इत्यनुक्तेर्न ब्रह्मणो विकारित्वाभावप्रतिपादकत्वस्य भाव्यस्येति कथमेव तच्चि-
रास इत्यतोऽपेक्षितमर्थं शेषपूर्णेनाह ॥ ब्रह्मण इति शेष इति । ननु जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावेनैव ब्रह्मणो विकारित्वाभावसाधनेनैतच्छङ्कानिरासेऽ-
पि ब्रह्मणोऽविकारत्वसाधनेन न तच्छङ्कानिरासः । अविकारित्वेऽपि ब्रह्मणो विकारित्वमात्रेण जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वादि-
त्यतोऽत्राविकारत्वमप्यविकारित्वत्वाद्विकारित्वाभावस्यैवाविकारत्व इत्यनेन वर्णनद्युक्त एवोक्तशङ्कानिरास इति भावेनाविकारत्व इत्यस्य कथं
मविकारित्वमर्थ इत्यतस्तद्व्युत्पाद्य दर्शयति ॥ न विद्यत इत्यादिना । नन्वविकारित्व उक्तन्यायेन साधित इत्युत्तरभाष्ये सादृश्यादेः श्रुत्यर्थ-
तया साधितत्वमुच्यते तदनर्थकम् । न च जगतो ब्रह्मानन्यत्वे पराभिप्रेतप्रमाणस्यार्थान्तरपरत्वेन तदनन्यत्वार्थकत्वाभावाप्रतिपादनद्वारा जगतस्त-
दनन्यताया अप्रामाणिकत्वं सिद्धयर्थं तादृति वाच्यम् । तत्र प्रमाणतया पराभिमतस्यारम्भणशब्दस्य साक्षादर्थतो वा तदनन्यत्वाद्यगमकत्वन्य कथं
च तदनन्यता जगत इति पूर्वभाष्येनैव व्युत्पादितत्वेन तन्मात्रेणैव तदनन्यताया अप्रामाणिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च तेनारम्भणशब्दमात्रस्य त-
त्राप्रामाण्यसिद्धावपि तत्सङ्गृहीताया उत तमादेशमप्राप्य इतरनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतस्तदसिद्धया तत्सिद्धयर्थमेतदिति वाच्यम् । आरम्भ-

णशब्दस्य तत्राशक्तत्वेन तेन तत्सङ्ग्रहस्यैव परेण वक्तुमशक्यत्वाज्जागतो ब्रह्मविकारस्य ब्रह्मानन्यत्वस्य च तत्राप्रतिभासेन तत्सङ्ग्रहस्य व्यर्थ-
 त्वान्चेत्यतस्तेन तत्परिग्रहप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तस्यास्तत्र प्रामाण्यं च व्युत्पाद्य तत्सावकाशत्वव्युत्पादकतत्रोत्तरभाष्यं योजयितुमारम्भणशब्देन तत्प-
 रिग्रहशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ तत्तात्पर्यपर्यालोचनयेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । लोकेऽन्यज्ञानेनान्यज्ञानस्या-
 दर्शनादिति भावः । भवेदेवं श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया जगतो ब्रह्मानन्यत्वसाधनत्वं यदि सौत्रारम्भणशब्दस्य परोक्तं श्रुत्युपलक्षणतयोपादानमुपप-
 धेत् । न तदुपपद्यत इत्याह ॥ महावाक्येति । श्रुत्युपलक्षणयोपादानं हि तन्निमित्ते सति स्यात्तन्निमित्तं च महावाक्योपक्रमत्वमवान्तरवाक्योप-
 क्रमत्वं वा प्रधानवाचित्वं वादिपरिगृहीतमन्यद्वा किञ्चिदेतद्व्यन्यतमस्य सत्त्वं एव श्रुत्युपलक्षणयोपादानदर्शनात् । न चैतेषु यत्किञ्चिदप्यारम्भणशब्दे-
 परस्यापि सम्मतम् । तत्तत्त्वं तस्य श्रुत्युपलक्षणया तस्योपादानं स्यात् । स्वमते तु प्रधानवाचित्वादारम्भणशब्दस्य श्रुत्युपलक्षणयोपादानमुपपन्न-
 मिति भावः । नन्वेवं निमित्ताभावेन सौत्रारम्भणशब्दस्योक्तं तमादेशमप्राप्त्य इति श्रुत्युपलक्षणत्वायोगादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न तेन
 प्राप्तिरित्यप्राप्तश्रुतेरर्थान्तरवर्णनेनानन्यत्वेऽप्रामाण्यव्युत्पादनपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यत आह ॥ अभ्युपेत्येति । उपलक्षणत्वेऽपि नेष्टसिद्धिः
 परस्येत्याशयेनोपलक्षणत्वाभ्युपगमो भाष्यकाराणामिति भावः । ननु चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः सादृश्यादर्थताया उक्तन्यायसिद्धत्वेऽ-
 प्यविकारार्थत्वस्य पूर्वमसाधितत्वात्तत्साधितत्वकथनमनुपपन्नमित्यतोऽत्राविकारत्वपदेन सादृश्यादेरेव ग्रहणानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याविकारत्वपदेन
 तल्लभं दर्शयति ॥ विकारत्वादन्यस्मिन्नित्यादिना । आदिपदेन प्राधान्योदः परिग्रहः ॥ उक्तन्यायेनेति । प्राधान्यात्तत्परिज्ञाना-
 दित्यादिनेति शेषः । यद्यपि तत्र प्राधान्यार्थत्वमेवोक्तं न तु सादृश्यार्थत्वमप्युक्तन्यायेनेति नाश्लिष्टम् । तथाऽपि सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानमाचार्येणान्यत्र व्युत्पादितमत्रानुसन्धेयमिति स्वकीयतात्पर्यनिरूपणमनुरुध्य सादृश्यादावित्युक्तमिति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सादृश्यादवि-
 त्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुविहिणा प्राधान्यस्यैवोक्तेर्नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । उक्तशङ्कापरिहारस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥
 श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनयाऽपीति । सौत्रारम्भणशब्दोक्तप्रमाणनिरासमाप्त्यर्थकोऽत्रेतिशब्दः । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दोपात्तत्वा-

क्यानां भाष्ये तदनन्यत्वासाधकताया अनुपपादितत्वेन प्राप्तन्यूनताशङ्कापरिहारायादिशब्दोपात्तप्रमाणनिरासपरतयाऽपि कथं च तदनन्यत्वेत्येत-
देव भाष्यं योजयितुमादिपदोपात्तवाक्यैस्तदनन्यत्वसिद्धिमनुवदति ॥ यदपीति । भाष्ये आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्य निरस्तत्वेन प्रसवतां
वाक्यान्तरस्यादिपदोपात्तताया भाष्यकारानुमतताशङ्कां स्वयं तदनुपपत्तिव्युत्पादनेन परिहरति ॥ तदसदित्यादिना । कुतो न वाक्यान्त-
रस्य ग्रहणमित्यतस्तदग्रहणे बाधकमाह ॥ तथा सतीति ॥ एतेषामपीति । आदिशब्दोपात्तानामिदं सर्वमित्यादीनामित्यर्थः । इति प्रयोगः । स्यात्
त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति प्रयोगः । तथा सति शब्देतरविजातीयप्रमाणानामेवादिशब्दे लाभपत्त्या वाक्यान्तरस्यादिपदोपात्तता न सिद्ध्यदिति भावः ।
तर्हि भाष्यकृताऽप्यादिपदेन वाक्यान्तरग्रहणानुपपत्तिरेव कर्तव्या किं तत्परित्यागेनोपपत्तिविशेषेऽप्युत्पादनप्रयासेनेत्यत आदिपदोपात्ततायामपि वाक्या-
न्तराणां न परस्येष्टसिद्धिस्तिस्रभिप्रेत्यादिशब्देन वाक्यान्तराणां ग्रहणासम्भवमनुपपद्योपपत्तिविशेषेण तत्राभाष्यनिराकरणं भाष्यकारीयमनुपप-
त्तित्याशयेनाङ्गीकारावादारूपतया भाष्यमवतारयति ॥ अस्तु वेत्यादिना । कथमनन्यत्वे वाक्यानामुपपत्तिविशेष इतरत्तत्वं दर्शयितुं सम्भावित-
विकल्पद्वयप्रदर्शनपरतया तावद्भाष्यं व्याचष्टे ॥ ये इत्यादिना । भाष्ये विकल्पितपक्षद्वयोपपत्तिविशेष इतरत्तत्वं दर्शयितुं सम्भावित-
योजयति ॥ आद्यमाक्षिपतीति । प्रथमपक्षक्षेपस्य मूलरूढतासिद्धयर्थं तत्परतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ एकत्वलक्षणेति । तद्धनेनैव भाष्येण
प्रथमपक्षक्षेपसिद्धेरुत्तरभाष्यानर्थक्यमितरतस्तदाक्षेपमात्रसिद्धावप्यक्षेपकयुक्तेरनुपपन्यस्ततया तदुपन्यासादर्थवाचोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यामिप्रेत्याक्षेपे हेतु-
समपक्तयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ अत्रेति । ब्रह्मणो विकारत्वमात्रं ब्रह्मणो नैकत्वमात्रं ब्रह्मणो नैकत्वाभावसाधकमित्यत उपलक्षणतया मूलं
व्याचष्टे ॥ जगतस्तु विकारात्मत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सतीति । तावताऽप्यक्षेपहेतुः कः सिद्ध इत्यत आह ॥ विरुद्धेति । भाष्यस्य द्वितीय-
पक्षक्षेपत्वसिद्धयर्थं शेषणरणेन दर्शयति ॥ विकारीति ॥ व्याख्यानामिति । जगतोऽविकारस्त्वे ब्रह्मविकारत्वाभावेन च प्रकृतीत्याद्युक्तन्यायेन
साधिते सति विकारिविकारभावलक्षणा च तदनन्यता कथमिति पूर्वेणान्वय इति व्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः । विषयान्तरोपदर्शनेन श्रुतिप्राप्त्य-
समर्थनपरतयाऽपि भाष्यं योजयितुं श्रुत्यप्राप्त्यशङ्कामुत्थापयति । नन्विति ॥ अन्यथेति । उपपत्तिविशेषेन श्रुतेस्तदनन्यार्थकत्वाभाव इत्यर्थः ॥

अप्रामाण्येति । न च तद्युक्तमपौरुषेयत्वेन निर्दोषायास्तदयोगादिति भावः । तावता कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ सावकाशेति ।
 नन्वेतदयुक्तम् । यद्युक्तिविरोधेन श्रुतेः स्वार्थात्प्रचयावनं तस्याः सकलप्रमाणापेक्षया प्राबल्यात् । यत्किञ्चित्त्वार्थारहचयावनं तदुपमन्वियविशेष एव । न
 चात्र तथेत्याशङ्क्याह ॥ यथेति । अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रचयावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिमन्विः । किं विरुद्धयोरेव प्रामाण्यमुत वेदविरुद्धाया
 युक्तेरप्रामाण्यमिति । नाद्यः । वस्तुनि विकल्पप्रसङ्ग इति । नान्यः । व्याप्तिपक्षधर्मोपेतयास्तदयोगात् । कथं तर्ह्युपजीव्यविरोधे त्वित्युक्तमिति
 चेदुपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः । उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकं किन्तु प्रबलत्वेन । तद्यदि युक्तप्रसङ्गापि स्यात्तदुक्तो न बाधकतेत्याभिमान्य-
 धिकरणे दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृश इति कारिकाखण्डेन भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः ॥ छ ॥ अपरमिति । विवर्तवादिव्याख्यानामित्यर्थः ।
 परव्याख्यानस्य सूत्राक्षराननुगुणतां दर्शयितुं योग्यं पुरयति ॥ इतीति । भोषत्रापत्तेरिति प्राहेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । सूत्राक्षराननुगुणता-
 माभिनयेन दर्शयति ॥ यद्यत्रेति । नन्वनृतशब्दस्येत्येव तदनन्यत्वशब्दस्याप्यनुतत्त्ववाचकत्वाद्नृतत्वमित्येव व्यादित्यापादनं निर्वाजमित्यतो भवेदेवं यदि
 तदनन्यत्वशब्दस्यानुतत्त्ववाचकत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याह ॥ न हीति । अभिधानाद्यभावादिति भावः । न केवलं साधकाभावाद् बाधकं चास्ती-
 त्याह ॥ तथा सतीति । ब्रह्मण्यपि ब्रह्मानन्यत्वशब्दप्रयोगादिति भावः ॥ तदात्मनाऽस्तीति लभ्यत इति । ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वव्यवहारालम्ब-
 नस्य जीवचैतन्यस्यानन्ददेश्य तदात्मना सत्त्वदर्शनादिति भावः । तदात्मना सत्त्वलाभमनभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्त्या सर्वथाऽप्यनुतत्त्व-
 लाभाभ्युपगमे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । जीवचैतन्यस्येष्टुपलक्षणम् । आनन्ददेश्येष्ट्यपि द्रष्टव्यम् । तद्व्यतिरेकेण नास्तिस्त्वव्यवहारालम्बनत्वावि-
 शेषादिति भावः । न केवलं विशिष्टनिषेधस्य विशेषमात्रविषयत्वं दर्शनादिवलमात्रमिदं किन्तु न्यायमिदं चेत्याह ॥ प्रासिद्धं चेतदिति । यद्यपि
 सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत इत्येवात्र न्यायः पठितो न तूत्तरुपसत्ताऽप्यर्थः एकदेशस्य प्रकृतोपयोगाभिप्रायेणायं पाठ इति द्योयम् ।
 विशेषणमुपसङ्क्रामत इतीति । विशेष्यमात्रोपस्थितेर्निषेधानुपयोगादितराव्यावृत्तया तत्त्वरूपेणोपस्थितेश्च स्वत एवेतरव्यावृत्तविशेषणेपस्थितिं विनाऽ-
 योगेन निष्कृष्टविशेष्योपस्थित्यपेक्षया विशेषणेपस्थितेः पूर्वभाविस्त्वेन विशेषणस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । यस्तु कचिद्विशेष्यस्यापि निषेधान्वयो दृश्यते

नैव शून्यगृहे स्वपेदिति स त्यागतिक्तया । यथा चैतत्तथोपापादितं जिज्ञासामुत्रे ग्रन्थकारेण विवृतं च वाक्यार्थचन्द्रिकृतेति ध्येयम् । नन्वनृत-
वमित्येव वक्तव्यत्वेऽपि तथाऽनुक्त्या प्रयोजनविशेषसिद्धयर्थं तदनन्यत्वमिति वचनं सङ्गच्छत एवेत्याह । किमन्यत्र ब्रह्मण्यारोपितस्वज्ञानं तदन-
न्यत्वोक्तैः प्रयोजनमाभिमतम् । किंवा ब्रह्मसत्तैवेदं सत्तावद्यापराऽप्य सत्ताऽस्तीति ज्ञापनम् । अथवा येन प्रपञ्चे सत्ताऽवभासते साऽधिष्ठान-
ब्रह्मगतारोपितेति ज्ञापनमिति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षमाशङ्कते ॥ सत्यमिति । तथा सति वक्तव्यानुक्त्याऽवक्तव्योक्तिप्रसङ्ग इत्याशयेन
वक्तव्यानुक्तिमुपपादयति ॥ तथा सतीति । तत्रारोपितत्वमिति वचनस्यैव ब्रह्मविवर्तताज्ञापकत्वेन तेन विना तदसिद्धेरिति भावः । अवक्तव्यो-
क्तिप्रसङ्गमप्युपपादयति ॥ न हीति । अन्यथा रजतस्य शुक्तिविवर्तताज्ञापनाय ततोऽन्यत्त्वप्रयोगप्रसक्तेरिति भावः । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति ॥
अथेति ॥ तर्हीति । अन्यथा ब्रह्मसत्तैवेव सत्तावतो जीवचैतन्यस्यानन्दोद्भवो तदभावप्रसक्त्याऽनृतत्वप्रसङ्गादिति भावः । तृतीयमारा-
द्धते ॥ अथेति । तथा सत्यन्यथाख्यातिवादित्वापत्त्याऽनिवचनीयव्यातिवादिवभङ्गाप्रसङ्ग इत्याह ॥ तत्किमिति । आरोपिताकारस्यान्यत्र
पारमार्थिकत्वस्यान्यथाख्यातिवादिविषयत्वादिति भावः । नन्वयं न तेषामेव पक्षः किन्तु ममापीति नारोपिताकारस्यान्यत्र पारमार्थ्य-
नियममात्रेणान्यथाख्यातिवादित्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ तथात्वे चेति । किमत्र यद्यप्यप्रपञ्चेऽवभासते तत्सर्वं तदरोपाधिष्ठाने ब्रह्मणि
पारमार्थिकमिति विशेषनियमो विवक्षितः किंवाऽऽरोपितनिष्ठतया यद्यद्वाति तत्तदरोपाधिष्ठाने पारमार्थिकमिति सामान्यनियम इति विकल्प-
द्वयमभिप्रेत्याद्यं दूषयति ॥ आकाशत्वादिकवदिति । द्वितीयमपि प्रत्याह ॥ रजतत्वादिकं चेति । एवमप्यव्याख्यानस्य सूत्राक्षराननु-
गुण्यव्युत्पादकतया कथं च तदनन्यतेति भाष्यं योजितम् । इदानीं तु परोक्षक्षितिविरोधपरिहाराभासकं दूषयितुं तच्छङ्केत्यापनाय तथा व्याख्याने
सूत्रकारस्य पूर्वोत्तरविरोधव्युत्पादकतयाऽपेक्षिताध्याहारेण तदोजयति ॥ यद्वेति । अत्राभ्युपगम्य चेममित्यादिना सङ्करोक्तं विरोधपरिहाराभास-
प्रकारं शङ्कते ॥ नन्विति । तथा सति भोक्त्रापत्तेरित्यंशे सूत्रकारस्य यथा भूतार्थोपदेष्टृत्वाभावादनसत्त्वं स्यादित्याह ॥ प्रतारकत्वप्रसङ्गादिति ।
उपलक्षणं चैतत् । भोक्त्रापत्तेरिति प्रमाणस्य सूत्रस्यानृतविषयत्वेऽप्रामाण्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु च प्रत्यक्षादिप्राप्तप्रपञ्चसत्यताया अत्रानुद्य-

माकरवेन तत्सत्यतायास्त्वास्वार्थाद्याप्रामाण्यापत्तिस्तार्थक्यविषयीभूतार्थबाध्यताया एव तत्र प्रयोजकत्वादित्यतः स्यादेवं कथाञ्चि-
 द्वादि प्रत्यक्षादिप्राप्तप्रपञ्चसत्यताऽनुवादितोपपद्येत । न चेयमुपपद्येत । अनुवादस्य निष्फलत्वात् । तथा हि । किमयं निषेधार्थानुवादो विधानार्थो
 वेति विकल्पं मनसि निधायोत्तरत्रानिषेधाच्च निषेधार्थोऽनुवाद इत्याशयेनाद्यं प्रत्याह ॥ अन्यथेति । सूत्रस्य भोक्तृभोग्यलक्षणप्रपञ्चसत्यतायां
 तात्पर्यं हि प्रतारकत्वमापादितम् । तत्परिहाराय तात्पर्यं परित्यज्य निषेधायानुवादत्वाश्रवणे सूत्रकार उत्तरत्र तत्सत्यां प्रत्याचक्षीत न च तदस्ती-
 त्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ अप्रत्याख्यैवेत्यारभ्योपयोऽन्यन्त इत्यन्तेन । कार्यप्रपञ्चमप्रत्याख्याय तत्सत्यतामप्रतिषिध्यैव तत्परिणामप्रक्रिया-
 भेदाश्रयति सूत्रकारः । तस्याः सगुणोपासनोपयोगित्वात् । तस्याश्च मोक्षार्थनिर्गुणोपासनार्थत्वादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सगुणोपासननिर्गुणोपास-
 नयोः साध्यसाधनभाव एव स्यात् । न चासाधुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तच्चिरासेन साध्यसाधनभावासम्भवेव दर्श-
 यति ॥ किमित्यादिना ॥ प्रकृतेति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञा निर्गुणोपासनविषयप्रयोजनेत्यर्थः । सगुणोपासनविषयप्रयोजनयोः कथं
 प्रकृतोपासनविषयप्रयोजनाननुकूलत्वमित्यतस्तत्स्फोरणाय सगुणोपासनविषयप्रयोजने दर्शयति ॥ भेदविषयत्वादित्यादिना । तयोरनुकूलतां दर्शयति ॥
 भेदवासना हीति ॥ अत एवेति । सगुणोपासनविषयप्रयोजनयोः प्रकृतविषयप्रयोजनप्रतिकूलत्वादेवेत्यर्थः ॥ अत्रासत्वेति । प्रतिकूलताया तद-
 साधनस्यैव तत्साधनत्ववर्णनादिति भावः । अत्र पक्षद्वये हेतुसमर्पकजगत इत्युत्तरभाष्यानर्थक्यं भवतीत्यतस्तदनुरोधेन तदुपयुक्तार्थपरतया पूर्वभाष्यं
 योजयति ॥ अथेवेति । ननूतप्रतिज्ञायां जगतो ब्रह्मविवर्तत्वाभावस्य साधितत्वं हेतुतयोपवर्णनीयं भाष्यकारेण तस्यैवोक्तप्रतिज्ञोपपादकत्वात् ।
 न तु ब्रह्मविकारत्वाभावनाधित्वम् । तत्कथमेतदित्यतोऽत्र विकारत्वपदस्याविवर्तकत्वपरत्वाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ ब्रह्मविवर्तत्वा-
 भाव इति । तर्ह्युक्तन्यायेनैवस्यानुपपत्तिः । न च प्रकृतीति पूर्वोक्तन्यायेनाविकारस्वप्नाभावव्यविवर्तत्वाप्राप्तेरित्यतः प्रकृतोपयोगिन्यायसमर्पक-
 तथा तद्व्याचष्टे ॥ यच्चैविकृतमित्याद्युक्तन्यायेनेति । अस्मिन्नपि पक्षे आरम्भणशब्दश्चिद् इति सूत्रावयवार्थतया पराभिप्रेतप्रमाणनिरासेन भाष्ये
 प्रसक्तन्यूनतापरिहाराय तत्परतयाऽप्येतदेव भाष्यं योज्यमित्याह ॥ एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापीति । इयमत्र प्रमाणाभावपरत्वेन भाष्ययोजना ।

कथं च जगतस्तदनन्यतानृतत्वलक्षणा प्रतिज्ञातुं युक्ता । तत्र प्रमाणाभावादिति शेषः । नन्वारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्तत्र प्रमाणाभाव इति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किमारम्भणशब्दः साक्षाज्जगतोऽनृतत्वमाचक्षीनेत विकारस्यानृतत्वम् । आवे कथं च तदनन्यतानृततालक्षणा जगतोऽस्यार्थः स्यात् । यथा सोमेति मृगिण्डादिः प्रकृतत्वादित्युक्तम् । द्वितीये तु भवतु विकारस्यानृतत्वं जगतस्तु कथमनृततेति । विकारस्यानृतत्वे उक्ते जगतोऽपि ब्रह्मविकारत्वादनृतत्वं सिद्धयत्येव तस्यापि तद्विकारत्वादित्यत उक्तं जगत इति । अविकारत्वे ब्रह्मविकारत्वाभावे उक्तन्यायेन न च प्रकृतीत्यादिनेति शेषः । साधिते सति कथं तदनन्यतेति सम्बन्धः । नन्वारम्भणशब्देनेत तमादेशमप्राप्य इत्याद्या श्रुतिरूपलक्षणे । तत्तात्पर्यपर्यालोचनया जगतो ब्रह्मविकारत्वमनृतत्वं चावागम्यत इति चेद् । महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचिकत्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणापदाने निमित्ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ विकारत्व इति । विकारत्वादित्यस्मिन्सादृश्यादौ श्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेन साधिते सति श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया च कथमनृतता सिध्येत् । यदप्युक्तमादिपदगृहीतौदेतदास्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यादनृतत्वसिद्धिरिति । तत्र । आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणानुपपत्तेः । तथा सस्यारम्भणादिशब्देभ्य इतिप्रयोगप्रसङ्गादिति । ननु स्वतन्त्रकारणान्यस्वमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सूत्रार्थकथनरूपत्वाच्च तदिति वाच्यम् । दोषव्युत्पादेनापव्याख्याननिरासमात्रेणान्यस्वचास्तिार्थेन तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो नोक्तरीत्याऽपव्याख्याननिरासो युक्तः । तथा सस्यार्थान्तराभावेन सूत्रस्य निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । परमाप्ततया भाववर्णनिसूत्रस्य च तदयोगात् । किन्तु व्याख्यानद्वयमप्ये यस्मिञ्चिदेकत्वमङ्गीकृत्य तत्रोक्तदोष एवाभासतां नेतव्या इत्याशङ्कायां भवेदेवं यद्यभाधितमर्थान्तरं न स्याच्च चैवम् । अतो न दोषा अन्यथयितव्या इत्याशयेनार्थान्तरकथनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्य तथोक्तार्थकं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ एवं तर्हीति । मूले तेनेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य स्वतन्त्रकारणत्वमत्र निविध्यत इति प्रतिज्ञार्थोपेक्षितहेतुसमर्पकत्वाच्च तदिति भावेन हेतुसमर्पकतया तदर्थमाह ॥ यत इत्यादिना ॥ अनेकविधमिति । तदास्तत्वागतत्वरूपमित्यर्थः । ननु न स्वतन्त्रकारणान्यस्वस्यात्र निषेधो युक्तः । प्रापकाभावेन तस्याप्राप्तत्वात् । प्राप्तस्य च निषेधव्यत्वात् । न च युक्त्या तत्राप्तिः । प्रापकयुक्तेतुपन्यासेन तदभावात् । भावेऽपि वा तस्याः श्रुतिबाधितत्वेनोक्तार्थगमकत्वादित्यत

उक्तार्थप्राप्तयुक्तानां स्पष्टत्वेन शिवैरेवास्माद्विदुः शक्यत्वेन तदनुपपत्त्यसौ भाष्ये दोषं नाहवतीत्यभिप्रेत्य युक्तिप्रापयुक्तिस्वरूपप्रदर्शन-
 पूर्वकं तासां श्रुत्यबाधितत्वगुपाद्य स्वतन्त्रकारणान्यत्वस्य प्राप्तिं तावदुपदर्शयति ॥ कर्त्रनधीनेत्यादिना । तत्र घटसृष्टावपि कर्तव्यतिरिक्त-
 कारणस्य स्वातन्त्र्यासिद्ध्या कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षरूपसाध्यासिद्धेष्टान्तासिद्धिरिश्यतः स्वातन्त्र्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकं करिष्यमाणप्रयोगे
 दृष्टान्तसिद्धिसुपदर्शयति ॥ कर्त्रिति । शक्यत्वादिमादित्यादिपदेन प्रवृत्तिप्रसिद्धः ॥ ततो महदादिसृष्टिरपीत्यादि । नन्वेतेषामनुमानानां कर्त्रन्यत्व-
 तन्त्रकारणसद्भावात्त्वैकविषयत्वेन प्रमेयभेदाभावाच्च बहुत्वं सम्भवति । न च पक्षादिभेदेन प्रयोगभेदमाश्रित्य बहुत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा
 सत्यतिप्रसङ्गापत्तेः । अतीताद्यधिकरणेऽपि मृच्च कर्त्री नडत्वात् । वक्तृत्वाभावो वा मृच्चिष्टश्चेतनासाधारण धर्माभावात् । वक्तृत्वं वा मृच्चिष्टाभाव-
 प्रतियोगि चेतनासाधारणधर्मत्वादित्येवं प्रयोगभेदेन युक्तिबाहुल्यस्याभिमान्यधिकाधिकरणेऽपि वक्तुं शक्यत्वेन तद्विरोधपरिहारकाराभिमान्यविकरणेन
 गतार्थत्वापात् । तत्त्वर्थं बहुत्वमिति चेत् । अत्र विमता सृष्टिः कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षेत्येकस्मिन्नपि प्रयोगे विमता सृष्टिः कर्त्र-
 नधीनसत्ताकाधिष्ठानसापेक्षा तदधीनशक्तिकाधिष्ठानसापेक्षा तदधीनसत्ताककरणसापेक्षा तदधीनशक्तिककरणसापेक्षा सृष्टित्वादिति प्रयोगेऽनेकप्रयोगा
 अभिप्रैताः । तथा महदादिकं कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणायतोत्पत्तिकमित्याद्यनुमानत्रयेऽप्युक्ततरित्यैकैकस्मिन्नपि प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः प्रयोगा
 अभिप्रैताः । अत एवानुमानप्रयोगदर्शनार्थपूर्वकतत्सर्वार्थसाधारण्येन कर्त्रधीनसत्ताकशक्यादिमत्कारणान्तरसस्यपेक्षा खलु घटादिसृष्टिदृष्टा इत्यनेन
 ग्रन्थेन दृष्टान्ते साध्यसमर्थनं कृतम् । अत्र चाद्यानुमाने कर्त्रनधीनसत्ताकाधिष्ठानं प्रमेयं द्वितीये कर्त्रनधीनशक्तिकाधिष्ठानं तृतीये कर्त्रनधीनसत्ताकं करणं
 चतुर्थं तदधीनशक्तिकं करणमित्यस्यैव प्रमेयभेदः । एवेमेव विमता स्थितिः । उक्तरूपाधिष्ठानसापेक्षोक्तस्वरूपकरणसापेक्षा स्थितिः । विमतो विनाश
 उक्तरूपाधिष्ठानसापेक्ष उक्तरूपकरणसापेक्षो विनाशत्वादित्यपि साधनमत्राभिमतम् । तत्त्वर्थं न प्रमेयभेद इति सर्वमनवद्यम् । किमत्र यतो वेत्यादिब्रह्म-
 कारणत्वमतिपादकश्रुत्या विरोधोऽभिमतः किंवाधरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणनिरासकश्रुत्येति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति । श्रुतीनामिति । द्वितीयं
 प्रत्याह ॥ स्वतन्त्रेति । ननु च नान्योऽतोऽस्ति दृष्टेयादिश्रुतिसद्भावात्त्वर्थं तदभाव इत्यत आह ॥ भावेऽपीति ॥ बाहुल्येनेति । बहुत्वेनेत्यर्थः ।

बहुत्वं च प्रागुपपादितरीत्या द्रष्टव्यम् । मूले स्वतन्त्राकारणस्यान्यत्वं निषिध्यत इति याति । तच्चार्थवृत्तम् । स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मणो जीवजडा-
त्मकप्रपञ्चान्यत्वस्य सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गाङ्कितत्वात् । तस्यैवं प्राप्तत्वाभावाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ ब्रह्मणोऽन्यस्येति । उक्तार्थसमर्पकतयाऽप्या-
हारेण सूत्रं योजयति ॥ महदादिति । ननु स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेनात्र निषिध्यत इत्येतवैवोक्तरीत्या तदनन्यत्वमिति सूत्रांशव्याख्यानासिद्धिर्हि-
शब्दैवेत्यर्थमित्यतस्तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञांशव्याख्यानसिद्धावप्यारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिनेकत्वपक्षपादप्रमाणान्निमित्तकत्वात्तस्य न तदिति
भावेन तस्ययोजनमाह ॥ तदिति ॥ स्वपक्ष इति । कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणाभावरूप इत्यर्थः ॥ विपक्ष इति । कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणा-
भावरूप इत्यर्थः । स्वतन्त्रसाधनाभावे प्रमाणैरपलभ्येतेति भाष्योक्तेरिति भावः । नन्वारम्भणाद्याक्षेपशब्दस्यैव कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणभाव-
साधकत्वात्तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञातार्थसिद्धयर्थं सूत्रकृताऽऽरम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ लक्षितलक्षणयेति । सूत्रे
आरम्भणशब्देन स्वार्थसाहचर्यधिष्ठानादिकं लक्ष्यते । तथा चारम्भणशब्दादिति सिध्यति । न धैतावतैव विवक्षितार्थः सिध्यति । आरम्भणादि-
प्रतिपादकवाक्यस्य कर्तव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनाभावाप्रतिपादकत्वादत आरम्भणशब्दैवैववारम्भणाद्याक्षेपो लक्ष्यते । ततश्चारम्भणशब्दैवैव लक्षित-
लक्षणयाऽऽरम्भणाद्याक्षेपे लब्धे आरम्भणशब्दादिभ्यस्यारम्भणाद्याक्षेपप्रतिपादकवाक्यादित्यर्थपर्यवसानात्र वक्तव्यानुक्तिरवक्तव्योक्तिश्च प्रसज्येत
इत्यर्थः । वाच्यार्थानुपपत्त्यैकस्मिन्नर्थे लक्षिते सति तस्याप्यनुपपत्त्या पुनस्तेनैव शब्देनार्थान्तरमपि यत्र लक्ष्यते सा लक्षितलक्षणा । वाच्यार्थानुपप-
त्तिमात्रमूला तु लक्षणेत्येवं लक्षणां लक्षितलक्षणयोर्विवेको द्रष्टव्यः । ननु श्रुताधिष्ठानस्यारम्भणापेक्षया प्रथमं निर्देशेन प्राधान्याधिष्ठानशब्दादिभ्य
इति तस्यैव ग्रहणमुचितं न त्वप्रधानस्यारम्भणस्य । प्रधानमधिष्ठानं विहायप्रधानस्यारम्भणस्योपपादने निमित्ताभावात् । तथा च वक्तव्यानुक्ति-
रवक्तव्योक्तिश्च सूत्रेऽवजनीये इत्याशङ्कते ॥ तथाऽपीति । अधिष्ठानस्यारम्भणापेक्षया प्राधान्यं शब्दमारम्भणस्य चापेक्षया प्राधान्यमर्थं शा-
ब्दाच्च प्राधान्यादर्थस्य प्राधान्यस्य बलवत्त्वात्तद्विवक्षया सूत्रे आरम्भणशब्दैवोपादानमुपपन्नमिति न वक्तव्यानुक्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन परि-
हरति ॥ शाब्दादिति । भवेदेतेदेवं यद्यारम्भणस्याधिष्ठानापेक्षया प्राधान्यमेव स्यात्तेदेव तु कुत इत्यत आरम्भणशब्दार्थस्य करणस्य क्रियासाध-

केष्वतिशयितव्यस्य पाणिनिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह ॥ साधकृतममिति ॥ असङ्गत इति । तेन स्वतन्त्रकारणाभावस्यासिद्धेरित्यर्थः । आरम्भण-
शब्दादेरागमतयेकतार्थसाधकत्वाभावेऽप्यर्थप्रतितया तद्वोधकत्वसन्वाद्युक्तस्तस्य प्रमाणतयोपन्यास इति भावेनार्थापत्तिस्वरूपं दर्शयति ॥ भैव-
मिति । इतिशब्दस्यास्त्यत्राभिप्राय इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ बन्धीनामिति । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्रादिपदेन युक्तेः पटवच्च यथा प्राणा-
दिरिति सूत्रैश्चोपात्तानामपरतन्त्रत्वस्वतन्त्रत्वसाधनसत्ताप्रदत्वादिरूपयुक्तानामित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ सत्त्वाच्चैवस्य ॐ ॥ ॐ असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ॥
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेस्तद्व्यपदेशस्य भावो न पर इत्यतः ॥

सु०—स्यादेतत् । अद्भ्यः सम्भूत इत्यादिवचनात्कथं ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वतन्त्रकारणस्यानुपलब्धिः । न चात्र स्वातन्त्र्यं
न श्रूयत इति वाच्यम् । पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यस्य लोकानुरोधोदेव सिद्धेरिति । एतत्परिहाराय सूत्रम् ॥ ॐ सत्त्वाच्चैव-
स्येति ॐ ॥ तस्यायमर्थः । स्यादयं दोषो यदि वयं ब्रह्मातिरिक्तं कारणमेव नास्तीति वदामः । न चैवम् । अवस्य तदधीनस्य
प्रकृत्यादेः कारणस्य सत्त्वादिति । तदिदं परिहाराय न पर्याप्तम् । यावता पूर्वपक्षिणा पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेत्स्यतीत्युक्ताम् ।
अन्यथा पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तेरित्यतः प्रकृत्यादेः कारणजातस्यैश्वराधीनसत्ताकत्वे प्रमाणं दर्शयन्सूत्रं व्याचष्टे ॥ द्रव्यमिति ।
चेतना जीवाः । धृतिश्चित्तकृतिः । धारकत्वादिति श्रुतेः प्रकृत्यादेस्तद्व्यपदेशस्य भावोऽङ्गीक्रियते । अतोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यत्रापि स्वात-
न्त्र्यासिद्धेर्नानुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः । यद्यप्यारम्भणशब्दादेरद्भ्यः सम्भूत इति श्रुतेश्च परस्परविरोधादर्थान्यैवैवोऽर्थो लभ्यते ।
तथाऽपि मन्दापेक्षया स्पष्टश्रुत्युदाहरणम् । यद्वा स्वतन्त्रकारणान्यत्वं निषिध्यत इत्यनेन परतन्त्रकारणान्तरसद्भावः सूचितः । अन्यथा
कारणान्यत्वमित्येव ब्रूयात् । स परतन्त्रकारणसद्भावः कुत इत्यत आह ॥ द्रव्यमिति । भावो गम्यत इति शेषः । अत्र तद्व्यपदेश-
विधेयम् । कारणसद्भावस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ ॐ असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ इति सूत्रम् ।

तत्राक्षेपस्यामर्थः । नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमिति महाप्रलये मूर्तामूर्तद्विशेषस्यासत्त्वव्यपदेशात्कारणोपलब्धिपरिचोदना । तस्येश्वरवशस्याङ्गीकारेण समाधानं च नोपपद्यते । न चायं पक्षोऽसदिति चेत्यादिनैव निराकृतः । तत्रेश्वरस्याप्यनङ्गीकारात् । इह पुनरीश्वरमङ्गीकृत्य कारणान्तरनिराकरणात् । न चाद्भ्यः सम्भूत इत्यादिविशेषः । अत्र महाप्रलये कारणान्तरसद्भावस्याश्रवणात् । ईश्वरातिरिक्तकर्तृकालु सृष्टिष्वदादिकारणसद्भावपरत्वाच्च । एवञ्चारम्भशब्दादयोऽपि समञ्जसा भवन्तीति । अत्र नेति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे ॥ द्रव्यमिति । न महाप्रलये कारणान्तरस्याभावो वाच्यः । किन्तु तद्गतस्य भाव एव । तस्य तद्गतत्वं कुत इति चेत् । द्रव्यमिति श्रुतेरिति । ननु नासदासीदिति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशात्कथं नेत्यत उक्तं धर्मान्तरेणिति । तद्वाचष्टे ॥ तद्गतस्येति । सावधारणं चेदम् । तद्गतस्यैव भावः प्रलये न स्वतन्त्रस्य । ततः स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यते । उपलक्षणमेतत् । यथोक्तं भाष्ये । यत्स्वल्बु परतन्त्रमव्यक्तं कार्यानभिमुखं तदसदिति व्यपदिश्यते । कुतः श्रुतेर्मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थाऽङ्गीक्रियते । तम आसीदित्यादिवाक्यशेषात् । न च तमो ब्रह्म आनीदवातमिति तस्य पृथगवस्थानोक्तोः । न चानन्तप्रकाशस्य तमस्त्वयुपपद्यते । किन्तु प्रकृतेरेवाच्छादकत्वादिति । ननु च प्रलयेऽवस्थितं चैत्यकृत्यादि तस्य स्वातन्त्र्यादियमिथावः कुतो येनैवं व्याख्यायत इति चेत् । वाक्योपक्रमतच्छेषयोर्विरोधादर्थान्तरेणैव । श्रूयते च स्पष्टमित्याशयवान्वाक्यशेषादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ न पर इति । तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नोमेत्यतो वाक्यशेषात्प्रकृत्यादीनां प्रलये स्वातन्त्र्याद्यभावोऽवगम्यत इत्यर्थः । इह हि तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्प्रकृत्यादिकं परः परं स्वातन्त्र्यादियमोपेतं नास्ति तत्सद्भावान्धुगमेन परत्वं निषिध्यते । अन्यथा परशब्दवैयर्थ्यादिति । स्यादेतत् । कारणान्तरसद्भावमभ्युपगम्य तस्येश्वरार्थीनतां वदता सिद्धान्तिनन्दं वक्तव्यम् । किमीश्वरः प्रकृत्यादिभिर्विनाऽपि कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोत्युत तैरेवेति नियमः । आद्ये तेषां कथं कारणत्वमनियतत्वात् । अन्यथा रासभस्यापि घटकारणतापत्तेः । द्वितीये तु कथं तत्परित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यम् । कथं च नियमनोपेक्षणीयानां तेषां पारतन्त्र्यम् । एवं

प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्यादिनियमं कदाचिदपहाय सृजत्युत्तानेन नियमेनैव । आद्ये त्वनियतत्वेनाकारणत्वप्रसङ्गः । द्वितीये पुनरीश्वरादेः स्वातन्त्र्याद्यनुपपत्तिः । तथा प्रकृत्यादिक्रुपपादानीकृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्य सृजतीति नियमे व्यत्यासं चोक्तदोषानुषङ्गः । अतो युक्तिवाधितत्वादस्यार्थस्य कारणान्तराभिरपेक्ष एव भगवान्सृष्ट्यादिकं करोतीत्येव ज्यायः ।

टि०—॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ ननु द्रव्यं कर्म चेत्याद्युत्तरमाप्यभनर्थकम् । न चैतत्सत्त्वाच्चावरस्येतत्सूत्रव्याख्यानार्थमिति वाच्यम् । तद्वशास्य भाव इति भाष्यखण्डेनैव तद्व्याख्यानसिद्ध्या शेषवैयर्थ्यानिस्तारात् । न चेश्वरव्यतिरिक्तप्रकृत्यादिसाधनानामीश्वराधीनत्वप्रदर्शनपरत्वाच्च शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्यापि निष्फलत्वात् । न च भावे चोपलब्धेरिति पूर्वसूत्रोक्तेश्वरव्यतिरिक्तस्य तन्त्रसाधनानां प्रमाणेनानुपलब्धिसमर्थनार्थत्वाच्च तद्विष्फलमिति वाच्यम् । ईश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनोपलब्धकप्रमाणभावेन तच्छङ्काया एवानुदयेन तदनुपलब्धसमर्थनस्यापि निष्प्रयोजकत्वात् । न चाद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्येतेदेव वाक्यं तच्छङ्काप्रापकमिति वाच्यम् । तत्र स्वातन्त्र्यस्याश्रवणेन तेन तत्प्राप्तेरयोगात् । कथञ्चित्तेन प्राप्तावपि सत्त्वाच्चावरस्येति सूत्रेणैव तच्छङ्कापरिहारात्प्रमाणदर्शनपरभाष्यानर्थक्यानिस्तारादित्यतस्तत्प्रयोजनदर्शनपूर्वकमीश्वरव्यतिरिक्तसाधनानां प्रमाणेन स्वातन्त्र्योपलम्भशङ्कामुपपद्य तत्परिहारकतया सूत्रमेवावतार्य तेन तस्यापरिहृतत्वं चोपपाद्य तच्छङ्कानिरासायेश्वरव्यतिरिक्तसाधनानामीश्वराधीनतायां प्रमाणोपदर्शकतयोत्तरापाप्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । ननु पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेस्यतीत्येतावत्पर्यन्तमत्र पूर्वपक्ष एव न क्रियते तत्तत्त्वं सूत्रस्य परिहाराय न पर्याप्तत्वमित्यत आह ॥ अन्यथेति । अद्भ्यः सम्भूत इति वाक्येनेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनानालाभेन ब्रह्मातिरिक्तस्वतन्त्रकारणानुपलब्धेरप्रत्युहत्वेन तदाक्षेपायोगादिति भावः । अत्र चेतनाशब्दस्य मनोवृत्तिविशेषचेतनापरतायां द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव चेत्यादिवाक्यानन्तरविशेषप्रमङ्गात्तद्गुणेन चेतनाशब्दो जीवपर इत्याह ॥ चेतना जीव इति । धृतिशब्दस्य कथञ्चित्प्रकृतिपरत्वमित्यतो योगेन तदित्याशयेन यौगिकमर्थमाह ॥ धारकत्वादिति । सर्वाधारत्वादित्यर्थः । आकाशा एव तदोतं च प्रोतं चेतीति श्रुतेरिति भावः । अत्र द्रष्टव्यादिपदार्थस्तु जिज्ञासाधिकरणोक्तरीत्या प्रसिप्ततव्यः । तावता कथमुक्तशङ्का-

परिहार इत्यतस्तं दर्शयति ॥ इति श्रुतेरित्यादिना ॥ एषोऽर्थ इति । द्रव्यं कर्म चेत्येवमणोदाहरणसाध्योऽर्थ इत्यर्थः । तथा च भाष्य-
कारियं तदुदाहरणमनर्थकमिति भावः । अस्मिन्पक्षे भाष्यकारिण्यप्रमाणेनान्यसस्य मन्दविषयत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्सत्त्वाच्चावस्यस्येत-
त्सूत्रशेषत्वं परित्यज्य तदनन्यत्वमित्याद्यसूत्रशेषत्वमेवाङ्गीकृत्य कथमस्य तेन सङ्घातिरित्यतस्तदपेक्षितार्थप्रतिपादकतां दर्शयति ॥ यद्वेति ।
ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेन योग्यं शेषं पूरयति ॥ भावोऽवगम्यत इति शेष इति ॥ अत्र तद्वशात्त्वमेव विधेयमिति । तस्यैव जिज्ञा-
सितत्वादिति भावः । भावोऽपि विधेयः किञ्च स्यादित्यतस्तस्याजिज्ञासितत्वावैवमित्यभिप्रेत्य तस्याजिज्ञासिततायां हेतुमाह ॥ क्षारणमिति ॥ ॐ
असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ अस्मिन्पक्षे तस्य इत्यत इत्युत्तरखण्डस्य पूर्वेण सह सङ्गायलाभाद्वैयर्थ्यमित्यतस्तत्सारे-
स्यागेन द्रव्यमित्यादेरसद्व्यपदेशादित्येतत्सूत्रस्थनेति सिद्धान्तखण्डव्याख्यानत्वेन तच्छेषत्वाच्च वैयर्थ्यमित्याभिप्रेत्य तच्छेषतया योजनां दर्शयितुं स्प-
ष्टतया शिष्यैरेव व्याख्यातुं शक्य इति भावेन भाष्यकृता व्याख्यातमेतत्सूत्रार्थपूर्वपक्षखण्डं सूत्रमुपन्यस्य स्वयं व्याचष्टे ॥ असदित्यादिना ॥
विरोध इति । अत्र कारणान्तरश्रवणादिति भावः । न कारणान्तरसद्भावश्रवणस्य नासदासीदिति तद्वत्त्वव्यपदेशविरोधित्वं कालभेदेनोपपन्नतत्सा-
त्त्वासत्त्वविषयत्वेन श्रवणद्वयस्याभिन्नविषयत्वात् । किन्तु यत्कालावच्छेदेन नासदासीदिति कारणान्तरस्यासत्त्वं वर्णितं तत्कालावच्छेदेन कारणान्त-
रसत्त्वाभिधानस्यैव । न चाद्भ्यः सम्भूत इति कारणान्तरबोधकवाक्यं महाप्रलये तत्सद्भावमवगमयति येन विरोधः स्यादित्याशयेन परिह-
रति ॥ अत्रेति । नासदासीदिति श्रवणकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावपरम् । तस्य चेत्श्रवणकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणेन विरोधो वाच्यः ।
न चाद्भ्यः सम्भूत इतीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावपरं येन तद्विरोधः स्यात्किन्तु तदतिरिक्तकर्तृकात् सृष्टिर्वादि कारणान्तरसद्भावपरं तत्कथं
विरोध इत्याह ॥ ईश्वरेति ॥ एवञ्चेति । प्रकारद्वयेन वाक्यद्वयस्य भिन्नविषयतायां सिद्धयामित्यर्थः ॥ समञ्जसं भवतीति । तेषां स्वारस्येन
सर्वथा कारणान्तराभावावगमकत्वादीश्वरकर्तृकसृष्टौ च तद्विधितस्य सर्वथा कारणान्तराभावस्य च सत्त्वात्सामञ्जस्यमन्यथा त्वांश्रवणकर्तृकसृष्टावपि
स्वतन्त्रकारणान्तरनिषेधकत्वादसामञ्जस्यं तेषामिति भावः । इतिशब्दस्येत्ययमर्थ इति सम्बन्धः । द्रव्यमित्यादेर्भाष्यस्य साकाङ्क्षा-

नेति सिद्धान्तांशव्याख्यानत्वं सम्भवतीत्यत आकाङ्क्षाक्रमेणोपक्षितपूरणपूर्वकं तथोजयति ॥ नेत्यादिना । एवं सूत्रे नेति प्रतिषि-
 द्धप्रकारप्रतियोग्याकाङ्क्षितप्रकारविशेषसमर्पकतया तद्वशास्य भाव इति भाष्यं योजितम् । इदानीं तु भाष्ये धर्मान्तरेणेति सूत्रखण्डस्य
 पृथगव्याख्यानमुक्तन्यूनतापरिहाराय तद्व्याख्यानतयाऽप्येतदेव व्यापारयितुं सूत्रे धर्मान्तरेणेत्यन्तस्त्रिरसनीयशङ्कानुत्थापयति ॥ नन्वित्यादि-
 ना । तद्वशास्येत्यादिधर्मान्तरेणेत्येतद्व्याख्यानत्वस्फोरणायोपेक्षितं पूरयति ॥ साधारणं चेदमिति । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ तद्वशास्येत्येति
 ॥ स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणेति । स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविच्छिन्नकारणभावस्य सविशेषणे हीति न्यायेन प्रथमप्राप्तास्वातन्त्र्यरूपविशेषण-
 मात्रविषयत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् ॥ उपलक्षणमेतदिति । तद्वशास्यैव भाव इत्येतदव्यक्तकार्याभिमुखस्यैव च भाव इत्यस्योपलक्षणम् ।
 ततश्च व्यक्तत्वकार्याभिमुखत्वरूपधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वत्र तद्वशास्यैव भाव इत्येतद्यथा श्रुतेमेवास्तु
 किमुपलक्षणत्वाश्रयणेनेत्यतो भाष्यानुसारादित्याभिप्रेत्योक्तस्य सर्वस्य भाष्यारूढतां दर्शयति ॥ यथोक्तं भाष्य इति । अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादि-
 धर्मान्तरेण हि तदुच्यत इति तद्व्याख्यादिति भावः । इदं च भाष्यं विशिष्टनिषेधे सति योऽर्थ उपलक्ष्यते तस्यदर्शनपरमेव न तु निषेध्यताव-
 च्छेदकधर्मप्रदर्शनपरमित्यविशेष इत्यवधेयम् । ननु च तद्वशास्यैव भाव इत्यस्यैवोपलक्षणत्वे स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतः स्वतन्त्रप्रयोग एव तथा ।
 न चायं स्वतन्त्रप्रयोग इति भावेन स्वतन्त्रप्रयोगतां दर्शयति ॥ यत्स्वत्विति । सूत्रवाक्यशेषादित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य नासदासीदिति निषे-
 धस्य स्वरूपविषयकत्वोपपत्तेर्न स्वातन्त्र्यादिधर्मान्तरविषयकत्वमित्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपनिषेधे बाधकोपदर्शनपरत्वाच्च तदिति भावेनोक्तशङ्का-
 निवर्तकतया सूत्रखण्डं योजयति ॥ कुत इति । वाक्यशेषस्थितमःशब्दस्य ब्रह्मणस्तथाऽस्य वाक्यस्य ब्रह्मणः प्रलयेऽवस्थानप्रतिपादकतया साव-
 काशत्वेन प्रकृत्यादिसत्त्वाप्रतिपादकत्वाच्च नासदासीदिति स्वरूपेण प्रकृत्यादिनिषेधस्य वाक्यशेषस्य बाधकतेति भावेन शङ्कते ॥ न चेति । ना-
 पीत्यर्थः । अगन्तप्रकाशस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । यद्वा ननु न पर इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चेदं वाक्यशेषोपादित्येतत्सूत्रखण्डव्याख्यानरूपत्या-
 न्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तम आसीदिति वाक्यशेषोपादिति भाष्यानुसारेण वाक्यशेषोपादित्यस्यान्यार्थत्वेनैतत्तदर्थस्त्वस्य तद्विरुद्धत्वेन सूत्रखण्डव्याख्या-

नरूपत्वायोगादित्यतः सति तस्मिन्याख्याने प्रकारान्तरेणेदमनुभाष्यकाराणां तद्व्याख्यानिमिति तत्परोत्तरभाष्यानर्थक्यामित्यभिप्रेत्य भाष्यादिशा सूत्र-
खण्डं व्याख्याय तत्र प्रसक्तानुपपत्तिमाशङ्क्य तस्यरिहरेण तदुपपादकतयाऽथ सम्भवदुक्तितक्रतां चोपपाद्यात्रापि प्रसक्तानुपपत्तिशङ्काप्रदर्शन-
पूर्वकं तत्परिहराय प्रकारान्तरेण सूत्रखण्डव्याख्यानपरतयोत्तरभाष्यं सङ्ग्रामयितुं भवेदेतदेवं यदि वाक्यशेषादिति सूत्रखण्डस्यैव प्रयोजनं किञ्चि-
द्भवेत् । न चैवम् । पूर्वखण्डेनैवोपसाक्षेपसमाधानादित्यतः प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधस्य मुख्यनिषेधत्वात्सर्वज्ञादिधर्मनिषेधस्य चासुखप्रत्वान्मुख्यानुख्य-
योश्च मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायेन मुख्यस्यैव ब्राह्मत्वात्पदसमीपेति निषेधस्य प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधरूपमुख्यार्थपरित्यागेन सर्वज्ञादिधर्मनिषेध-
रूपमुख्यार्थपरत्वाश्रयणं धर्मान्तरेणेति पूर्वोक्तं तन्न्यायविरोधाद्युक्तमिति शङ्कायामसति बाधके मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थपरत्वाश्रयणस्य न्याय-
विरुद्धत्वेऽपि प्रकृते प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधार्थत्वे प्रत्ये तस्मत्प्रतिपादकवाक्यशेषरूपवाचकस्य सद्भावद्युज्यते मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थाश्रयण-
मिति पूर्वोक्तधर्मनिषेधपरत्वसमर्पणार्थत्वाच्च सूत्रखण्डवैयर्थ्यमपीत्याशयवांस्तद्व्यावर्त्यतया मुख्यामुख्यान्यायविरोधशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ कुत
इति । कुतो बाधकादित्यर्थः । बाधकाभावाच्चमुख्यार्थाश्रयणमन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । भवेद्वाक्यशेषस्य स्वरूपनिषेधबाधकत्वम् । यदि
वाक्यशेषस्य तमशब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्य ब्रह्मपरत्वादिति बाधकमावकाशतामाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥
पृथगिति । तथा च तेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गाच्च तमःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमाश्रित्य तस्य प्रलयेऽवस्थानपरमेतद्वाक्यमङ्गीकृतुमिति भावः । प्रवृत्ति-
निमित्तविहाच्च न तमशब्दस्य ब्रह्मपरतेत्याह ॥ न चेति । नापीत्यर्थः । यद्यप्यन्यगततमस्त्वस्य भावदर्शनात्वात्स्वातन्त्र्यं निमित्तमादाय तम-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पादयितुं शक्यते तथाऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्गतत्वमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति तमाश्रित्येतदमुक्तमिति ध्येयम् । अनन्त-
प्रकाशास्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अनन्तप्रकाशात्वादित्यर्थः । एवं तम आसीदिति वाक्यशेषादिति भाष्यकारियसूत्रखण्डव्याख्यानस्य सम्भवदु-
क्तितक्रतानुपपाद्य प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानतया न पर इत्यत इत्यनुभाष्यं सङ्ग्रामयितुं तन्निरसनीयतया भाष्योक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमाशङ्कते ॥ ननु
चेति । अत्र स्वातन्त्र्यादिधर्मभावः कुतो न कुतोऽपि सम्भवति । स किं स्वातन्त्र्यादिति साधकाभावाद्भवोऽस्मिन्न तत्र बाधकसद्भावात् । नाद्यः ।

प्रलयावस्थितस्यैव तत्साधकस्य सत्वात् । नान्यः । स्वातन्त्र्याद्यभावसाधकप्रमाणभावादिति योजना । अयमर्थः । न प्रकृत्यादेः प्रलयेऽवस्थिति-
 तत्वं वक्तुं युक्तम् । तथा सति प्रलयेऽवस्थितत्वेन ब्रह्मत्स्वातन्त्र्यप्राप्तौ नासदासीदिति श्रौतनिषेधस्य त्वदभिमतसर्वज्ञादिधर्मविषयस्वभङ्ग-
 प्रसङ्गादतो निषेधस्य सर्वज्ञादिधर्मविषयकत्वसिद्ध्यर्थं प्रलये प्रकृत्यादेरवस्थानाभावस्यैव त्वयाऽपि वाच्यत्वेन वाक्यशेषस्य प्रलये प्रकृत्यादिसत्त्वं-
 परत्वाभावे नासदासीदिति निषेधस्य प्रकृत्यादिसत्त्वरूपमात्रविषयत्वे वाधकत्वासम्भवादसति नाधके एव मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकारस्यान्याय्य-
 त्वाच्च प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधरूपमुख्यार्थपरित्यागेन स्वातन्त्र्यादिधर्मनिषेधरूपमुख्यार्थस्वीकारो युक्त इति । यद्यपि द्रव्यं कर्म च कालश्चेति स्वा-
 तन्त्र्याभावसाधकश्रुतेः पूर्वमुदाहृतत्वाच्चैतच्छङ्कावकारास्तथाऽप्यन्तरङ्गज्ञापकबुभुक्षुसंयोगं शङ्केति ध्येयम् । प्रकृत्यादेः स्वातन्त्र्याद्यभावसिद्ध्यर्थं
 भाष्ये वाक्यशेषादिति सूत्रखण्डार्थतया स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणेन प्रसक्तां स्वातन्त्र्याद्यभावन्यलभ्यत्वभ्रान्तिमन्यलभ्यत्वोप-
 दर्शनेन परिहरति ॥ वाक्येति । अर्थापत्तेरप्यनुमानत्वाच्च स्वातन्त्र्यानुमानवाधकतेत्याशङ्क्यार्थापत्तेः श्रौतत्वादुक्तं तद्वाधकत्वमिति भावेन
 वाक्येत्याद्युक्तम् । तर्बार्थापत्त्यैव स्वातन्त्र्यादिसिद्धेर्भाष्यकारीयं न पर इति प्रकृत्यादेः स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादकश्रुतिपरतया सूत्रखण्डव्याख्यानमनर्थ-
 कमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ श्रूयते चेति । न पर इत्युपन्यस्तप्रमाणैकदेशस्य प्रलये प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्याभावाप्रतिपादकत्वेन तत्पूर्वोत्तरभागोप-
 लक्षणत्वं न पर इत्यत्र भाष्ये विशेषणानुपादानेनास्य भाष्यस्य वाक्यशेषादिति सूत्रेणान्वयं ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति न्यायेनावगम्यत इत्यस्य
 लाभं च मनसि निधायोपेक्षिताध्याहारेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ तस्मादित्यादिना । ननु तस्मादिति वाक्ये प्रकृत्यादिकं न स्वतन्त्रमित्यश्रवणात्कथमस्य
 स्वातन्त्र्यभावावगमकत्वमित्यतो मन्त्रेण तल्लभं दर्शयितुं मन्त्रार्थमाह ॥ इह हीति । नन्वथाऽपि ब्रह्मणोऽन्यत्वासेति प्रकृत्यादेः स्वरूपनिषेधस्यैव
 सम्भवाच्च तत्सद्भावाभ्युपगमेन स्वातन्त्र्यनिषेधकत्वमस्येत्यतः स्वरूपनिषेधकत्वे बाधवमाह ॥ अन्यथेति । ब्रह्मणोऽन्यत्वासेत्येतावदेव स्वरूपनिषेध-
 घसिद्धेरिति भावः । ननु शक्तोऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च युक्तेरित्युक्तकारणत्वादिति घटनाप्रकारप्रदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । प्रकृत्यादि-
 कारणत्वादेरघटनाप्रापकाभावेन तद्वदनाय युक्तेरित्येनेनावकतव्यत्वादित्यतस्तत्सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षरित्या तदघटनायाः प्रसक्तत्वेन तद्विरामके

युक्तोरित्यादिमूत्रे युक्तेरित्यनेन प्रकृत्यादेः कारणत्वादिवदनाया अवश्यवक्तव्यत्वात्तदुक्तकारणत्वादिवदनाप्रकारप्रदर्शकत्वमुत्तरभाष्यस्य नानु-
पपन्नमित्याभिप्रेत्य तत्प्रकारप्रदर्शकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं प्रकृत्यादिकारणत्वाद्व्युक्तिविशेषनाशब्दकां तावदुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति ॥
अन्यथेति । अनियतत्वेऽपि प्रकृत्यादीनां कारणत्व इत्यर्थः । अनियतत्वाविशेषादिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । प्रकृत्यादिपरित्यागेन कदाऽ-
प्यदुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यं नियमेनापेक्षणीयानामपि प्रकृत्यादीनां पारतन्त्र्यमेवेत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । अकारणत्वप्रसङ्ग इति प्रकृत्यादे-
रिति शेषः । अन्यथा रासभस्यापि तदापत्तेरिति भावः । ईश्वरोदरित्यादिपदेन प्रकृत्यादेः परिग्रहः । स्वातन्त्र्यादेरित्यादिपदेन पारतन्त्र्यादि-
परिग्रहः । तत्परित्यागेन कदाऽप्यदुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नियमेनापेक्षणीयानां च प्रकृत्यादीनां च पारतन्त्र्ये नियामकाभावादिति भावः ॥
उक्तेति । नियमे स्वातन्त्र्यादिकं व्यत्यासे तेषामनुपादानत्वादिकमित्युक्तदोषानुषङ्ग इत्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथाकर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः ॥ कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥
नित्यमेदोऽनिभिच्चेन ह्युपादानेन तु द्वयम् ॥ असद्वत्कार्यरूपेण कारणारम्भतयाऽस्ति हि ॥

सु०—एवञ्च निरर्गलैश्वर्यमस्य समर्थितं स्यात् । न च प्रमाणबाधः । अदृश्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादिरनीश्वरकर्तृ-
कावान्तरसृष्टिविषयत्वस्योक्तत्वात् । तम आसीदित्यादौ तमःप्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीश्वरकर्तृकायां सृष्टौ कारणत्वाश्रवणादित्या-
शङ्कानोदनार्थं सूत्रम् ॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ इति । अस्यायमर्थः । नोक्तयुक्तिविशेषेन भगवतः कारणान्तराश्रित्युत्प-
त्तौ मुरीकर्तव्यम् । कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमेऽपि प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य च युक्तैः । न चैवं तर्हि विनिगमने
कारणाभाव इति वाच्यम् । अदृश्यः सम्भूतौ हिरण्यगर्भ इत्यादिशब्दान्तरात् । पूर्वोदाहृतशब्दविलक्षणशब्दः शब्दान्तरम् । तेनैदमुक्तं
भवति । यद्यपि प्रागुदाहृताः शब्दाः कथञ्चिदन्यथा नेतुं शक्यन्ते । तथाऽप्ययं न तथा । अत्रेश्वरकर्तृकायामेव सृष्टौ कारणान्तर-
सद्भावश्रवणात् । न हि हिरण्यगर्भसृष्टिरनीश्वरकर्तृका । तस्यैव प्रथमजत्वादिति । अत्र युक्तेरिति या स्वप्ने कारणत्वादयदोक्ता

सा कथमित्येक्षायामाह ॥ शक्तोऽपीति । अन्यथा कारणैर्विना कर्तुं शक्तोऽपि हरिः कारणान्तराण्युपादायैव कारिण्यापीति स्वेच्छानियमतः कारणैरेवेदं जगत्सदा सृजति । एवमन्यथा प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तमित्येवम् । तथा प्रकृतिं निमित्तीकृत्य कालादिकं चोपादानीकृत्य कर्तुं शक्तोऽप्येतैवेदमेतदुपादानीकृत्यैवेदं स्रक्ष्यामीति स्वेच्छानियमतो नियतैः कर्तृभैरेव तथा नियतैः स्वनियतसत्ताशक्त्यादिमद्भिरेव कारणैरिदं जगत्सदा करोतीति योजना । इदमुक्तं भवति । यदुक्तमीश्वरस्य कारणोपादानादिनियमोऽस्ति न वेति । तत्रास्तीति । ब्रूमः । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणत्वं युक्तम् । स च नियमो न कुलालादेरिव तान्यपहाय व्यत्यस्य वा कारणे शक्त्यभावनिबन्धनः । येन तस्य स्वातन्त्र्यं न स्यात् । किन्नाम स्वेच्छायत्त एव । ततः स्वातन्त्र्यादिकमपि युक्तम् । न च तानि स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमन्ति । येनैश्वर्यं निर्गलं न स्यात् । किन्तु भावत्येव तदीयं सत्तादिकमायतते । ततस्तत्साचिव्यमतिशयेनैश्वर्यस्य द्योतकमेव । यथोक्तम् । साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्माधीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेदिति । ननु शक्तस्यापीश्वरस्य तन्नियमानुसरणेच्छा कुत इति चेत् । किं कारणं पृच्छस्युत ज्ञापकम् । आद्ये स्वभावोऽयमिति ब्रूमः । द्वितीयं तु श्रुतिप्रसिद्धिरिति । तदिदमुक्तं हिशब्देन । श्रुतिं चोदाहरिष्यति । अनेन शब्दान्तराच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं ज्ञातव्यम् । शब्दान्तरं च शब्दविशेषो विवक्षितार्थप्रतिपादकः शब्द इति यावत् । पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रे भाव्य एव व्यक्तैः । अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि वर्णयन्ति । तथा हि । भावे चोपलब्धेः । शृङ्गादेः कारणस्य भाव एव घटादेः कार्यस्योपलब्धेश्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । न हि यद्यतो भिन्नं तत्तद्भाव एवोपलभ्यते । न ह्यर्थो गोऽतोऽन्यो गोर्भाव एवोपलभ्यते । किञ्च भावे तिलादौ कारणे तैलाद्युपलभ्यते । कार्ये च भावे कुण्डलादौ सुवर्णादिकम् । अतश्च तदभेदसिद्धिः । सत्त्वाच्चावरस्य । अवरकालीनस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सत्त्वावधारणाच्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । असदेवेदमग्र आसीदसद्वा इदमग्र आसीदिति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति

चेन्न । भवेदेतद्यदि कार्यस्वरूपाभिप्रायेणायं व्यपदेशः स्यात्किन्तु व्यक्तत्वलक्षणधर्मान्तराभिप्रायेण । कुतः । वाक्यशेषात् । असदेवेदमग्र आसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं पुनस्तत्सदासीदिति वाक्यशेषे निर्दिशति । असद्व्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । तेन ज्ञायते चारा-
त्कार्यं धर्मान्तरैर्वाप्तत्त्वव्यपदेश इति । युक्तैः शब्दान्तराच्च । युक्तैश्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणादनन्यत्वं च गम्यतोऽशब्दान्तरा-
च्च । युक्तैस्तावदसदकारणादित्यादिका साङ्ख्योक्ता । दृष्टित्विकल्पानुपपत्त्यादिका च सौगतोक्ता । शब्दान्तरं चासद्व्यपदेशादन्यः सदेव सो-
म्येदमग्र आसीदित्यादिसद्व्यपदेशः । पटवच्च । संवृष्टितत्प्रसारितपटन्यायेनेदं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं च प्रतिपत्तव्यम् । यथा-
प्राणादिः । प्राणायामेन निरुद्धा प्राणापानादयो यथा तथा चेति । अत्र सूत्राक्षराणामाजवानाजवादिचिन्ता शिष्यैरेव क्रियतामित्या-
शयवान्यदुक्तं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तत्तावन्निराकारिण्यन्त्रमेन प्रबन्धेन निमित्तकारणानन्यत्वं कार्यस्योपपादितम् । उतोपादान-
कारणानन्यत्वमिति विकल्पं चेत्तसि निधायाद्यं निराकरोति ॥ नित्यभेद इति । नित्यशब्दो नियमार्थः । भेद एवेति । कार्यस्येति
शेषः । हीति सर्वप्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति । तथा च सर्वमिदं बाधितविषयमिति । न द्वितीयः । प्रकृतानुपयोगात् । विषयादि-
प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वमुपपादयितुं स्वत्वस्योपन्यासः । तद्यदि नामोपादानानन्यत्वं कार्यस्य तदा किमायातं प्रकृते । न हि ब्रह्म प्रपञ्चो-
पादानमित्येतदुक्तप्रायमिति मन्वानो दूषणान्तरमाह । उपादानेनेति । हीत्यनुवर्त्यते । उपादानेन कार्यस्य द्वयं भेदाभेदौ प्रमितौ ।
ततोऽस्मिन्नपि पक्षे बाधितविषयत्वमिति । कथं कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नं प्रमितमित्यत आह ॥ असदिति । यद्व्यादिकं मृदादि-
कारणात्मतया प्रागुत्पत्तेरस्तीति प्रमितं परेणाङ्गीकृतं च तदेव पृथुबुध्नोदराकारादिना कार्यरूपेण प्रागुत्पत्तेरसिद्धिर्यस्मात्तस्मादुपादानेन
भिन्नाभिन्नमिति निश्चीयते । एतदुक्तं भवति । परो हि घटादेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमभ्युपगच्छति । तत्किं पृथगेवोत मृदादिका-
रणात्मतयेति वक्तव्यम् । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अनुपलब्धेश्च । द्वितीये तु कार्यस्योपादानाभेदस्तावदङ्गीकृतः । न चात्यन्ताभेदः ।
घटादेः कार्याकारेण प्रागुत्पत्तेरसत्त्वात् । यदा हि घटादिकं मृदादिनाऽन्यन्ताभिन्नं स्यात् तदा प्रागुत्पत्तेर्यदिरूपेण सत्त्वात् । मृदा-

देस्तदा सच्चात् । न चैवम् । तेन जानीमो घटादिकं सूदादिना भिन्नाभिन्नमिति । अत्यन्तसत्कार्यवादिनं प्रति भेदाभेदसमर्थनं विरोध-
परिहारश्चोत्तरं विधास्यत इति । यच्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्चमुक्तं तदपि नोपपन्नमित्याह ॥ असदिति । यद्वटादिकं प्रागुत्पत्ते-
रस्तीत्यावयोः सम्मतम् । तदेव तदा सच्च यस्मात्तस्मात्सदसदेवेति सत्कार्यवादोऽनुपपन्न एव । तस्यैव तदेव तत्रैव सच्चमसत्त्वं च
विरुद्धमिति चेन्न । रूपभेदेनाविरोधादित्याशयेनोक्तं कारणान्तमया कार्यरूपेणेति । नन्वेवं सति किञ्चित्सदेव किञ्चिदसदेव सदसत्तु
न किमपि स्यात् । न स्यात् । तयोरपि रूपयोरत्यन्तभेदाभावादिति ।

टि० — ॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ किमत्राद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादिप्रमाणबाधः शङ्क्यते किंवा तम आसीदित्या-
दिप्रमाणबाध इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ अद्भ्य इति । द्वितीयं प्रत्याह ॥ तम आसीदित्यादाविति ॥ प्रकृत्यादेः कारणस्येति । प्रकृत्या-
दिभिर्विना कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोतीति । तेषामनियतत्वपक्षे तेषामनियतत्वेनाकारणत्वप्रसक्ततावपि प्रकृत्यादिभिरेव करोतीत्यभ्युपगमावित्यतत्वेन
तेषां कारणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तर्ह्येतत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यत उक्तमीधरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य चेति । अत्राद्येनादिपदेन प्रकृत्यादिपरिश्रहो द्विती-
येन तत्पारतन्त्र्यपरिश्रहः । ननु युक्तेरित्यनेन प्रकृत्यादिकारणत्वादेर्युक्तताप्रतिपादनमात्रेण कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमे शङ्किते सकल्युक्तवि-
रोधपरिहाराच्छब्दान्तराच्चोति सूत्रखण्डैवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य कारणान्तरनिरपेक्षत्वपक्षस्वीकारे नियामकोपदर्शनार्थमात्रानर्थ-
क्यमित्याभिप्रेत्य तत्पक्षपरित्यगेन सापेक्षत्वस्वीकारेण नियामकाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ न चेति । न कारणान्तरनिरपेक्ष एव भवान्सृष्ट्यादिकं
करोतीति पक्षपरित्यगेन तत्सापेक्ष एव करोतीति पक्षस्वीकारो युक्तः । कारणान्तरसापेक्षत्वपक्ष इव तन्निरपेक्षत्वपक्षेऽपि निरालेख्यसमर्थनप्राप्त्या
स्वातन्त्र्यस्य युक्तताया अविशिष्टत्वेन निरपेक्षत्वपक्षपरित्यगेन सापेक्षत्वपक्षस्वीकारे नियामकविशेषाभावात् । न च निरपेक्षत्वपक्षस्य प्रमाणबा-
धितत्वात्तत्परित्यगेन सापेक्षत्वपक्षस्वीकारो युक्त इति वाच्यम् । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादेरनीधरकर्तृकावान्तरसृष्टिविषयत्वे तम
आसीदित्यादौ च तमः प्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीधरकर्तृकसृष्टौ कारणत्वाश्रवणेनाबाधकतया तदसिद्धेरिति च न वाच्यमित्यर्थः । कुतो न

वाच्यमित्यतो हेतुतया सूत्ररौपं तावद्यापारयति ॥ अद्भ्य इति । शब्दाच्चेत्येतावति वक्तव्ये किमिति शब्दान्तराच्चेत्यन्तरपदोपादानमित्यतो वैलक्षण्यज्ञापनायेत्यभिप्रेत्य तदर्थतया शब्दान्तरशब्दं व्याचष्टे ॥ पूर्वोदाहरोति । पूर्वोदाहरोति । तत्र हेतुमाह ॥ अत्रेति । नन्वत्र हिरण्यगर्भस्यैव कारणान्तरसद्भाव उच्यते न त्वीश्वरकर्तृकस्यैव तत्सद्भावः । तथा च नेश्वरकर्तृकस्यैव कारणान्तरसद्भावश्रवणमेतदपीत्यत आह ॥ न हीति । इतिशब्दस्येतदित्युक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यत्राद्भ्यः सम्भूत इत्यद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यनुवाक्यो हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याद्याः प्रजापते न त्वेदेतान्यन्यो विश्वेत्यन्ता अष्टावृक्षश्चोक्तार्थे प्रमाणमित्यर्थ इति केचित् । अद्भ्यः सम्भूत इति विशेषणस्य विशेष्यं हिरण्यगर्भ इति पूर्यन्वेदपुरुषोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यदौ वाक्यानि प्रमाणत्वेन सम्मतितयाऽऽहेत्यर्थ इति केचित् । हिरण्यगर्भः सम्भूतस्तथाऽदौ लोकपालाश्च जाता इति तत्त्वप्रदीपकाराः । प्रकृत्यादिभिर्विवेन्याद्याक्षेपपरिहारस्य मूलारूढत्वसिद्धयर्थं तदनुकूलतया भाष्यपदानि योजयति ॥ अन्यथा कारणैर्विवेचति । प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्याद्याक्षेपपरिहारकतयाऽपि मूलयोजनां सूचयितुं तदुपयोगितयाऽप्यन्यथेत्येतद्व्याचष्टे ॥ एवमन्यथेति । अनेन प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तं कर्तुं शक्तोऽपि हरिः प्रकृत्यैव महान्तं कर्तुं शक्तोऽपि महतैवाहङ्कारं सक्षयामाति स्वेच्छानियमतः प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारं सदा सृजतीति योजना सूचिता भवति । तथा प्रकृतिमुपादानं कृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्येत्याद्याक्षेपपरिहारकतयाऽप्येतदेव योजयति ॥ एवं तथेति । ईश्वराद्याक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽपि नियतपदं व्याचष्टे ॥ तथेति । कथमनेन प्रकृत्यादेः कारणत्वेत्यश्वरादिस्वातन्त्र्यस्य च समर्थनमित्यतो विकृतिमत्पक्षेषु तत्त्वपक्षपरिग्राह्य तत्रोक्तदोषपरिहाराय कारिकास्थितपदतात्पर्यार्थं सूचयितुमाह ॥ इदमुक्तं भवतीत्यादिना । भाष्ये हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तद्वियमानुसारोपसङ्गार्थत्वाच्च तदित्यभिप्रेत्य तन्नियमानुसारोपसङ्गानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु नायमिच्छाज्ञापकप्रश्नः किन्तु कारकप्रश्नस्तत्कथमनेन तन्निरास इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं बहिरेव प्रदृष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया हिशब्दं योजयति ॥ क्रिमित्यादिना । काऽसौ श्रुतिर्यथासिद्धिर्हिशब्दो-

न्यत इत्यत आह ॥ श्रुतिं चेति । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा स्वमिदं कारणाभिन्नं भिन्नं विद्वं करोत्यज इति श्रुतिप्रवैवाधिकरणे
 उत्तरत्रोदाहरिष्यतीत्यर्थः ॥ अनेनेति । उदाहरिष्यमाणश्रुतिप्रसिद्धोतकहिशब्देनेत्यर्थः ॥ भाष्ये एव व्यक्त इति । ततश्च न तदव्याख्या-
 नप्रयुक्तानुभाष्ये न्यूनतेति भावः । नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयमित्युत्तरभाष्ये कार्यस्य निमित्तकारणेन भेद एव नाभेदः । उपादेयस्य
 चोपादानेन भेदाभेदोऽपि नाभेद इति प्रतिपादनानर्थक्यमाशङ्क्य भावे चोपलब्धेरित्यादिसूत्र्यापव्याख्यानप्रत्याख्यानार्थत्वाच्च तदिति भावेन
 तन्निराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं भावे चेत्यादिसूत्राणामपव्याख्यानमनुवदति ॥ अन्ये पुनरित्यादिना । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽनुमान-
 प्रमाणमाह ॥ भावे चोपलब्धेरिति । कार्यं कारणादभिन्नं तद्भावं उपलब्धेरित्यापातसिद्धसूत्रार्थं दोषं दृष्ट्वा व्याख्याति ॥ मृदादेः कारणस्य भाव
 एवेत्यादिना । मृदादेरित्यादिपदेन तन्त्वादिरित्यादिपदेन च पटादिरित्यादिपदेन च पटादिपरिश्रहः । भावे चेति चशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्योक्त-
 मुपलब्धेश्चेति । नन्तरेणैव कार्यस्य कारणानन्यत्वं तद्भावे भावस्तदुपलब्ध्यावुपलब्धिश्च भविष्यति । सत्यपि घटाभावे पटाभावस्य घटोपलम्भे
 पटोपलम्भस्य च दर्शनात् । ततश्चाप्रयोजकत्वाच्चोक्तेहेतुना कार्यस्य तदनन्यत्वसाधनं सम्भवतीत्याशङ्क्यानन्यत्वमन्तरेणापि तत्तद्भावोपलम्भस्य
 वेऽपि नियततद्भावोपलम्भानुपपत्त्या हेतुच्छित्तेरेव विषये बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमितादायेनाह ॥ न हीति । अन्यस्य भवोपलम्भयोरन्यस्य भवोपल-
 म्भान्नियतावित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति । न च गवाश्चयोरकार्यकारणत्वात्तद्भावोपलम्भानियमेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणभाव-
 मात्रेण तद्भावोपलब्धिनियमोऽपि स्यादिति वाच्यम् । कुलालघटयोः सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावे तद्भावोपलम्भानियमेरेव दर्शनेन
 कार्यकारणभावमात्रेण तद्भावोपलम्भनियमानुपपत्त्याऽनन्यत्वमन्तरेण नियमवदितेहेतुसमर्थनयायोगादिति भावः । परस्परस्वभावानुगतिदर्शनादपि तयो-
 रभेद इति सूत्रस्यार्थान्तरमाश्रित्याह ॥ किञ्चेति । परिणामिवादिमतेनापि सूत्रार्थमाह ॥ किञ्चेतीति । कार्यस्य कारणानन्यत्वे श्रुतार्थपत्तिमपि
 प्रमाणमाह ॥ सत्त्वाच्चेति । परिणामिवादिमतेनापि सूत्रार्थमाह । अवस्कालीनस्य पश्चाद्भाविनः कार्यस्येति यावत् । न प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारण-
 स्यैवात्र श्रूयते न कार्यस्येति कथमेतस्य तत्र प्रमाणीकरणमिति वाच्यम् । अग्रे शृष्टेः पूर्वमिदं यदिदानीं स्थूलं कार्यं दृश्यते तस्मैदेवासीदितिदं-

शब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सता सामानाधिकरण्येन निर्देशात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्तादात्म्यावयमेन वस्तुभेदो नास्तीत्याशयात् । प्रागुक्तैः सत्त्वं कारणात्मना कार्ययुक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ असदिति । तत्र चोषं विभजते ॥ असदेवेत्यादिना । इदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्यासता सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽसत्त्वसिद्धिरिति भावः । परिहारभागमवतारयति ॥ नेति । नञर्थमाह ॥ भवेदतादिति । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे ॥ किन्निवति । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति ॥ कुत इत्यादिना । सूत्रावयवं व्याख्याति ॥ असदेवेदमिति । यथाक्ताः शर्करा उपद्रधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादौ सन्देहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषादुद्यतेनेति निश्चयिते तथाऽसदेवेदमित्यत्राप्यसच्छब्देन तुच्छमुच्यते । किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति सन्देहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दमिति निश्चयिते । तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । अमद्वा इदमग्र आसीदित्यत्र तत्सदासीदिति वाक्यशेषाभावात्तुतो निश्चय इत्याशङ्क्यह ॥ असद्वा इति । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह ॥ तेनेति । कासौ कार्यस्य प्रागुक्तेः सत्त्वं कारणादन्यत्वं च साधयन्ती युक्तिरित्यतः साङ्ख्योक्तां तामाह ॥ युक्तितस्तावदिति ॥ असदकारणादित्यादिदेकैकति । असदकारणादित्यादिकेत्यर्थः । सा चेत्यम् । कार्यं तावत्कारणव्यापारात्तागपि सदित्यङ्गीकार्यम् । असदकारणात् । असच्चैःकरणव्यापारात्तर्कं कार्यं नास्य सत्त्वं शक्यं कर्तुम् । न हि नीलं शिखिपसहस्रेण पीतं कर्तुं शक्यमिति । आदिपदेन कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकमसम्बद्धं वा । आद्ये त्वसता सम्बन्धानुपपत्तेः सत्त्वमङ्गीकार्यम् । नान्त्यः । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भावपत्तेरित्यादियुक्तिपरिश्रहः ॥ साङ्ख्योक्तैरिति । असदकारणदुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति तद्वचनादिति भावः ॥ वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादित्वाच्चेति । अवयव्यवयवेषु किं प्रत्येकं कात्तर्येन वर्तते किं चैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गाः । नान्त्यः । तस्यावयवान्विहायैकादेशभावात् । भावेवाऽत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात् । तथा चानवस्थैवेवं वृत्तिविकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः । आदिपदेन केषुचित्तनुषु चलत्सु तद्गतोऽवयवी चलति न वा । नेति पक्षेऽयुतसिद्धिप्रसङ्गाः । आद्ये निश्चलावयवाश्रितो चलतीति चलत्वलक्षणे विरुद्धधर्माध्यासः स्यादित्यस्य परिग्रहः । साङ्ख्यद्वि-

कतयुक्त्युपजीवनत्वात्तन्त्र्येण युक्तेरिति सूत्रखण्डोक्तयुक्त्युत्प्रेक्षामात्रेऽप्यसमर्थस्य परस्य न तद्भाष्यकर्तृत्वमिति सूचयितुं साङ्ख्योक्तेरिति चोक्तम् ।
 ननु युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यत इत्यतः शब्दान्तरं विभजते ॥
 शब्दान्तरं चेति ॥ संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेति । यथा हि संवेष्टितपटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किंवाऽन्यद्व्यमिति । स एव प्रसारितो
 यस्तंवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । तथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायासविस्तारो गृह्यते । स
 एव च प्रसारणसमये विशिष्टायासविस्तारो गृह्यते । तथा च संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नाः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवे-
 मकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यत इति संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेत्यर्थः । प्राणायामेनेत्यादेरयमर्थः । प्राणायामेन निरुद्धाः प्राणा-
 पानादयः प्राणप्रभेदाः कारणमात्ररूपेण वर्तमाना जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्तयन्ति नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरमपि । त एव च प्राणप्रभेदाः पुनः
 प्रवृत्ता जीवनाधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरमपि निर्वर्तयन्ति । न च प्राणप्रभेदानां प्रभेदवत्तः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावविशेषणात् ।
 एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वमिति । ननु नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयमित्युत्तरभाष्ये भावे चेत्यादिसूत्राणामार्जवानार्जवादिचिन्ता न
 क्रियत इति कथमस्यापव्याख्याननिरासकत्वम् । न च सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ताकारणस्य तस्य दूषणत्वेऽपि न तदेव तद्दूषणं किंवा
 प्रमेयानिराकरणमपि । तथा च नित्यभेद इत्युत्तरभाष्यस्य सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ताकारणरूपत्वाभावेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपतत्त्वमेय-
 निरासकत्वादयुक्तमस्य तत्प्रत्याख्यानत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयनिराकरणेष्वर्थ्याऽऽर्जवानार्जवादिचिन्ताकारणस्यान्तरङ्गतया सति सम्भवे तत्परिस्थित्येन
 प्रमेयमात्रनिराकरणायोगात् । उपादेयस्योपादानादनन्यताया एव भावे चेत्यादिसूत्रप्रमेयतया परयाभिमतत्वेन कार्यस्य निमित्तकारणादन्यतायास्त-
 दभिमतत्वेनोपादानेन तु द्वयमित्येतावतैवाभिमतप्रमेयनिराससिद्ध्या कार्यस्य निमित्तकारणेनात्यन्ताभेदाभावोपपादकस्य नित्यभेदो निमित्तेन हीति
 भाष्यखण्डस्यानर्थक्यानित्यनिराचयेत्यतोऽन्तरङ्गत्वेऽप्यार्जवानार्जवादिचिन्तायाः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वाच्च स्वयं तरङ्गणमुचितमित्यादा-
 यवतो भाष्यकारस्य तत्परिस्थित्येन प्रमेयमात्रनिराकरणं न दोषायेत्यभिप्रेत्य भाष्यकारीयमार्जवानार्जवादिचिन्ताकरणं तावदुपपादयति ॥ अत्रेति ।

स्पष्टत्वादिति शेषः । कार्यस्योपादानानन्यतायाः सूत्रप्रमेयतया परस्याभिमतत्वेऽपि कार्यस्य कारणान्यत्वमिति परोक्षतोः सामान्यत्वेन तदुक्त्या प्रसक्तस्य कार्ये उपादानान्यत्वस्योपादानेन तु द्वयमित्यनेन निराससिद्धावपि तदुक्त्यैव प्रसक्तस्य निमित्ताभेदस्य तेनानिरस्ततया तद्विरासार्थत्वात् नित्यभेद इत्युत्तरभाष्यखण्डैवैयर्थ्यमपीत्यभिप्रेत्य प्रसक्तपक्षद्वयनिरासकतया भाष्यखण्डं योजयितुं सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तदनुभूत्याऽपि प्रसक्तां भाष्ये न्यूनतां परिहरति ॥ यदुक्तमित्यादिना । भेदस्य नित्यताकथनस्य प्रकृतानुयोगात्प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ नित्यशब्द इति । तदेव दर्शयति ॥ भेद एवेतीति । प्रतिबन्धनुक्तेराह ॥ कार्यस्येति शेष इति । भाष्ये हिराब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यस्य निमित्तेनात्यन्तभेदप्रतिपादन-प्रमाणसिद्धिसूचनार्थत्वात् तदित्याह ॥ हीति सर्वेति । उक्तार्थस्य सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वसूचनेनापि किमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ सर्वभेदमिति । कार्यस्य कारणान्यत्वसाधकतयोपन्यस्तं युक्तिजातमित्यर्थः । अत्र पक्षे प्रकृतानुयोगात्प्रसक्तदोषानुक्तिर्भाष्यकाराणामनुसृत्य उक्तप्रायत्वा-त्पृथग्भूतदुक्तिर्न दोषायेत्याभिप्रेत्य स्वयं प्रकृतानुयोगमाह ॥ प्रकृतेति । कथमुपादानानन्यत्वं कार्यस्येत्युपादानस्य प्रकृतानुयोग इत्यतो यदर्थसाध-कतयाऽस्योपन्यासस्तत्साधनक्षमत्वादित्यभिप्रेत्य साध्यमर्थं तावदर्शयति ॥ विद्यद्दीदिति ॥ ब्रह्मानन्यत्वमिति । पूर्वसूत्रे तस्यैव प्रतिज्ञातत्वा-दिति भावः ॥ अस्मेति । उपादानानन्यत्वं कार्यस्येत्यर्थः । तथाऽपि कथमेतस्य तदनुयोग इत्यतस्तद्दर्शयति ॥ तद्यदीति ॥ किमायातं प्रकृत इति । अनेनोपादानोपादेयभावस्थले कार्यस्योपादानानन्यत्वप्राप्तावपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वाप्राप्तेरिति भावः । ननु चोपादानोपादेयभाव-स्थले कार्यस्योपादानानन्यत्वप्राप्तौ प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वप्राप्तिरवर्जनीयैव । ब्रह्मणेऽपि प्रपञ्चोपादानत्वेन ब्रह्मणोत्तराणि तद्वादादित्यतो भवेदत-देवं यदि ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वं स्यात् । न चेत्तदस्ति । साधकाभावादिना प्रकृत्यधिकरणे निरस्तत्वादित्याशयेनाह ॥ न हीति ॥ उक्तमय-मिति । तथा च प्रकृतानुयोग इति कण्ठरेवणानभिधानेऽपि तदुपादकस्य प्रपञ्चं प्रति ब्रह्मण उपादानत्वाभावस्य कथमनेनार्थतः प्रकृतानुयोग-सिद्धेर्न पृथगात्र साक्षात्तदभिधानं कृतमिति भावः । तर्हि प्रकृतानुयोगयुक्तिमात्रेण द्वितीयपक्षदोषसिद्धेरुपादानेन तु द्वयमिति तद्विरासपरोत्तर-वाक्यानर्थक्यमित्यतो दूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ दूषणान्तरमिति । बाधितविषयत्वाख्यमित्यर्थः ॥

हीत्यनुवर्तते इति । अन्यथाऽत्र भाष्ये कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वानुक्त्या कार्यस्योपादानान्यत्वासाधक्युक्तिजातस्य दूषणानुक्ति-
 प्रसङ्गेनास्य भाष्यस्य तत्पक्षदूषणत्वं न स्यादिति भावः ॥ प्रमिताविति । अनेन हिशब्दः प्रमाणसिद्धिसूचकमित्युक्तं भवति । कार्यस्योपादा-
 नेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ तत इति । विकल्पितपक्षद्वयदूषणेनपव्याख्याननिरासस्य नित्यभेदो निमित्तेन धुपादानेन तु द्वय-
 मित्येतावता भाष्येनैव सिद्धेरुत्तरस्थानर्थवयमाशङ्क्य कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वस्य धुपादानेन तु द्वयमित्येनेनेवतस्य समर्थनार्थ-
 त्वात् तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया भाष्यं योजयितुं शङ्कामुस्थापयति ॥ कथमिति । यद्धटादिकं प्रागुत्तरेः कार्यरूपेणासत्त्वेव भृदादि-
 कारणात्मना प्रागुत्तरेस्ततीति यथा श्रुतक्रमेण योजनायामसिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य विधानं भवतीत्यतो व्यथासेन वाक्यं योजयति ॥ यदित्या-
 दिना । बुद्धयारोहाय यत्कारणात्मना कार्यरूपेणेति विशेषनिष्ठतया व्याख्याति ॥ धटादिकामित्यादिना ॥ प्रागुत्पत्तिरिति । योव्यत्योभयान्ना-
 व्याहारेण व्याख्यानं प्रमितमिति । अनेन मूले हिशब्दः कार्यस्य कारणात्मना सत्तायाः प्रमाणसिद्धत्वसूचनार्थं इत्युक्तं भवति । मूले यदिति
 यच्छब्दश्चणान्तादिति लभ्यत इत्याशयेनोक्तं तदेवेति । मूले हिशब्दस्य न यथाश्रुत एव सम्बन्धः । तथा सति कार्यकारेणासत्त्वस्योपादानेन
 कार्यस्य भिन्नाभिन्नत्वे हेतुसमर्पकाभावेन तस्य हेतुत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वसदित्यनेनापीत्यभिप्रेत्य हिशब्दप्रदर्शनपूर्वकं हेत्वर्थतया तं व्याचष्टे ॥
 असिद्धिर्यस्मादिति । यस्मादित्यनुरोधोदाह ॥ तस्मादिति । मूले साधनानुक्त्या साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तवाक्यमाभासताशङ्कापनुत्तये पूर्वेण
 सम्बन्धमाह ॥ उपादानेनेति । ननु कार्यस्य प्रागुत्तरेः सत्त्ववादिना परेण कार्यरूपेणैव सत्त्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्कारणत्वात्तया सतीति हेतु-
 विशेषणसिद्धिः । तथा कार्याकारेणासत्त्वादिति हेतुविशेष्यासिद्धिरपि तथा कार्यस्य कारणेनात्यन्तायेदेऽपि कारणात्मना प्रागुत्तरेः सत्त्वे सति
 कार्यरूपेणासत्त्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वं च । सत्कार्यवादिनं प्रत्युक्तहेतुना कार्यस्योपादानेन भेदाभेदसाधनसम्भवेऽव्यत्यन्तात्सर्कार्यवादिनं वैशेषिकादिकं
 प्रति भेदाभेदसाधनानुपपत्तिश्च तेन प्रागुत्तरेः कार्यस्य सत्त्वस्यैवानङ्गीकारेण कारणात्मना सत्त्वस्यासिद्धत्वाद्भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणैव नृति-
 दर्शनेनैकत्र तदुभयस्य विरुद्धतया साधनायोगान्चेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । कारणात्मतयाऽस्ति हीत्यत्र कारणात्मतया सत्त्वस्य

प्रमितत्वाङ्गीकृतत्वसूचकहिशब्दोक्तयुक्त्या कार्याकारेण सत्त्वपक्षं दूषयति ॥ अन्भुपगमादिति । अन्भुपगमात्साह ॥ अनुपलब्धिर्भवति । ततश्च न विशेष्यसिद्धिरिति भावः ॥ अङ्गीकृत इति । ततश्च न विशेषणसिद्धिरिति भावः । हेतुच्छित्तिरेव विषये बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याप्रयोजकशङ्कोत्थापनपूर्वकं तामुपपादयति ॥ न चेत्यादिना । मृदादिनाऽप्यन्ताभित्तत्वेऽपि घटादेः कुतः प्रागुत्पत्तेर्वदरूपेण सत्त्वप्रसङ्गः । तदा मृदाद्यभावेन तत्परिहारसम्भवादित्यत उक्तं मृदादेरिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्यानुपलम्भबाधैवमित्याह ॥ न चैवमिति । किमेतावताऽप्युचितो विशेषणविशेष्यसिद्धयप्रयोजकत्वशङ्कानामनवकाशात्कार्यमुपादानेन भिन्नाभिन्नं प्रागुत्पत्तेः कारणात्सतया सत्त्वे सति कार्याकारेण सत्त्वपक्षेतिरेकेण कारणवदिति सूचितानुमानेन भेदाभेदसिद्धिः सम्पदेत्युपसंहरति ॥ तेनेति ॥ उत्तरत्रेति । वैशेषिकपरिक्षायां भेदो नाशे भवेत्तथेत्यादिनोपादानोपादेययोर्भेदाभेदसमर्थनं विधास्यत इत्यर्थः । तथोत्तरत्र विशेषमेव संश्रित्य विशेषो बलवान्यत इत्यादिनोपादानोपादेययोर्भेदाभेदयोर्विरोधपरिहारश्च विधास्यत इत्यर्थः । इतीत्यस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपप्रमेयैकदेशस्य भाष्ये निरासेऽपि सत्कार्यवादरूपप्रमेयैकदेशस्यानिरस्ततयाऽधिकरणप्रमेयस्य प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं कारणानन्यत्वं चेत्यस्य निरासो न सिध्यतीत्यतस्तत्सिद्धयर्थमसद्यदिति भाष्यमेव तन्निरासपरतयाऽपि योजयति ॥ यच्चोति । अत्र पूर्वयोजना न सङ्गतेत्यर्थतः सत्कार्यवादनिरासोपयोगितया भाष्यं योजयति ॥ यद्वद्व्यादिकमिति । एवं प्रयोजनायां कार्यरूपेण कारणत्वेति विशेषणैरेषेणैव सत्कार्यवादनिराससिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमित्यतो विरोधशङ्कापरिहारार्थज्ञानं तदिति भावेन विरोधशङ्कानिर्वक्तव्यता तद्वोजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ तस्यैवेति । अत्र तस्यैवेति प्रतियोगिमेदनिराकरणम् । तस्यैवेति कालभेदनिराकरणं तत्रैवेत्याश्रयमेदनिराकरणम् । अयमर्थः । भेदो हि विरोधशान्तिहेतुः । तथा हि । क्वचित्प्रतियोगिभेदः । यथा गवयो गोघटाभ्यां सदृशो विसदृशश्चेति । क्वचित्कालभेदो यथा मधुरायामेव देवदत्तस्य भावाभावौ । क्वचिदाश्रयभेदो यथा मधुरायां देवदत्तस्य भावः सुप्ते तदभावः । न चात्र विरोधशान्तिहेतुमूतः क्वचिदपि भेदोऽस्ति । तत्तत्र न विरोध इति न देशकालप्रतियोगिभेदमात्रविरोधशान्तिहेतुः । एकार्थैव घटस्यैकैकदेव घटत्वेन रूपेण सद्भावस्य पटत्वेन रूपेण सद्भावस्य च दर्शनेन देशादि-

भदस्यैव रूपमेदस्यापि विरोधशान्तिहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्तदिहापि प्रतियोग्यादिभेदाभावेऽपि रूपभेदेन भावाभावयोरुपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ रूपेति । कार्यकारणाकारयोरस्थन्तमेदं मन्वानशङ्कते ॥ नन्विति । भवेदेतदेवं यदि तयो रूपयोरस्थन्तभेदः स्यान्न चैवमित्याह ॥ न स्यादिति ।

अ०—अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः ॥ शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥ स्वमिन्नं कारणमिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः ॥ इति श्रुतेरवसित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥ २-१-६ ॥

सु०—स्यादेतदुक्तम् । यद्यसत्त्वं प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य स्यात्तदेव कुतः । तथा चात्यन्ताभिन्नं कार्यमुपादानेनेत्यतो विपक्षे बाध-
कप्रदर्शनेन कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वमुपादानाद्भेदं चोपपादयति ॥ अनवस्थेति । अन्यथा कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्यन्तिके सत्त्वे कारणे-
नात्यन्तोभेदे चाङ्गीकृते सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्था स्यात् । तथा हि । पटस्तन्वात्मकः प्रागपि सन्नेव । तथा तन्तवोऽपि
स्वकारणात्मकाः सन्त एवेत्यनेन क्रमेण सर्वस्य मूलकारणात्मकत्वेनात्यन्तिकं सत्त्वं स्यात् । न च मूलकारणमुत्पद्यते विनश्यति चेति
पटादीनामप्युत्पत्तिविनाशौ न स्याताम् । तथा च पटादय उत्पत्तिविनाशवन्त आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकेवेदप्रसिद्धात्पत्तिनाशव्य-
वस्था न स्यादिति । उपलक्षणं चैतत् । पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तत्कारकव्यापारवैकल्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वोत्पत्तिनाशश-
ब्दाभ्यां सत्त्वमसत्त्वं चोपलक्ष्यते । ततश्चायमर्थः । यदि पटस्तन्वात्मकः प्रागुत्पत्तेरपि सन्नेव तदाऽ(तदा) व्युपलभ्येत तन्तुवत् । यदि
चानुपलभ्यमानोऽपि सन्नभ्युपेयते । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोस्सदसत्त्वयोरनवस्था स्यात् । उपलभ्यमानं घटादिकमस्त्यनुपलभ्यमानं
खरविषाणादिकं नास्तीति सर्वजनसम्मता व्यवस्था न स्यात् । अथवोत्पत्तिविनाशशब्दाभ्यां तदुपपादनस्योपलक्षणम् । तथा चैवं
योजना । आस्तां तावदन्यत् । सत्कार्यवादे सर्वत्र शिष्यं प्रति वादिनं वा प्रत्युत्पत्तिनाशयोर्नासिदुत्पद्यते न सार्हिनश्यतीत्येवंरूपोपपादन-
स्याप्यनवस्थाऽवस्थानाभावः स्यात् । तथा हि । इदमुपपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । शिष्यादेर्विद्योत्पत्तयेऽविद्यानाशाय वादे जलपादौ
तु ख्यात्याद्युत्पादायेति चेत् । तद्विद्यादिकं सचेन्नोत्पाद्यम् । सत्त्वादात्मवत् । असत्त्वेन्नोत्पादयितुं शक्यम् । अन्यथा सत्कार्यवाद-

भङ्गप्रसङ्गात् । एवमविद्या सती चेन्न विनाश्या । अन्यथाऽप्यसिद्धान्तापत्तेः । असती चेन्नितराम् । नित्यनिवृत्तत्वात् । ततः सर्वथा प्रतिपादनासम्भव एवेति । यदि बोध्यत्तिनाशयोरिति विरुद्धधर्मोपलक्षणम् । तथा हि । यदि कार्यमुपादानात्मकमेव सदेव च प्रागु-
त्पत्तेः स्यात् । तदोत्पत्तिविनाशादिधर्माणामनवस्था स्यात् । तन्तवः प्रागेव सन्तो नेदानीमुत्पद्यन्ते । पटस्त्पद्यते । तन्तुव्यतिष्ठेज्व
पटो विनश्यति । तन्तवो बहवः पटस्त्वैकः । एवमाकाराभिधानबुद्धिकार्यभेदोऽपि द्रष्टव्यः । सैषा व्यवस्था न स्यादिति । नन्वेतत्स-
कलमपि पटवच्च यथा प्राणादिरिति व्यक्त्यव्यक्त्यवष्टम्भेन परिहृतम् । तथा हि । व्यक्त्यपेक्षयात्पत्तिः पटादीनामव्यक्त्यपेक्षया च
विनाशो युज्यते । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेव च द्वारकाभ्युपयुज्यन्ते । व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामवोपलब्ध्यनुपलब्धी भवतः । अत एव प्रतिपादनं
सङ्गच्छते । व्यक्ताव्यक्तरूपेणैव विरुद्धधर्मा व्यवतिष्ठन्ते । यथा हि संवेष्टितः पटो न स्फुटं पट इति प्रतीयते । न प्रात्रियते न शीतम्-
पनुदाति । न बहुदेशव्यापी भवति । प्रसारितस्तु स्फुटप्रतीत्यादिमान् । न चैतावता भेदः । नापि प्रसारितः प्रागस्तु । यथा च
प्राणायामेन निरुद्धः शरीरो वायुजीवनमात्रं करोति नोत्क्षेपणादि । निरोधप्रापणे त्यासादितव्यव्यक्तिस्तदपि करोति । न तादन्त्येन
भिद्यते । प्रागसन्वा । तथैतदपि व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां समञ्जसमिति । अत्र द्रुमः । केयं पटस्य प्रागुत्पत्तैरुर्ध्वं च विनाशादव्यक्तिभेदे
च व्यक्तिः । अनुपलब्धिरव्यक्तिरुपलब्धिव्यक्तिरिति चेत्तत्राह ॥ अनवस्थेति । यद्युपलब्ध्यनुपलब्धी एवोत्पत्तिविनाशौ । तदा
सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । यद्यदोपलब्धं तत्तदवोत्पन्नमनुपलब्धं च विनष्टमिति स्यादिति यावत् । किञ्च प्रागुत्पत्तेस्तत्वे
पटस्य कस्मान्नोपलब्धिः । कथं चोर्ध्वमुपलब्धिरिति प्रश्नस्यानुपलब्ध्युपलब्धिरभ्यामेति परिहारं वदन्नेदानीं प्रियः क्षमाणीयप्रज्ञः
स्यात् । अपि च प्रागूर्ध्वं च तन्तूपलब्धौ कथं तन्मात्रस्य सतः पटस्यनुपलब्धिः । अन्यथा तन्तूनामपि सा स्यात् । अथ पटवमिवैव
व्यक्त्यव्यक्ती । तदा तावपि तन्तूनां विद्येते न वा । न चेन्न कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदः । विद्येते चेत्तत्राह ॥ अनवस्थेति । उत्पत्ति-
नाशाव्यवहारहेतु व्यक्तव्यक्ती यदि तन्तुष्वपि विद्येते तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टाः । किन्तु पट

एवोत्पत्तिविनाशव्यवस्था न स्यादिति । किञ्चैयमभिव्यक्तिरुत्पत्त्यादिव्यवहारकारणतयोपादीयते । सा किं चक्रचीवरादिभिः प्रागसत्यवोत्पद्यते मुद्गराभिघातादिना च नश्यति । उत प्रागपि सत्येवाविनाशिनी च । एवमव्यक्तिरपि किं प्रागसती मुद्गराभिघातादिनोत्पद्यते । किंवा प्रागपि सती । उभयत्राद्यौ दूषयति ॥ अनवस्थेति । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्वे सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था व्यवस्थाभावः स्यात् । न किञ्चिदसदुत्पद्यते न किञ्चित्सद्विनाशयतीति सिद्धान्तहानिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयौ दूषयति ॥ अनवस्थेति । व्यक्त्यव्यक्तयोः सदा सत्त्वं सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽध्यवस्थितिः स्यात् । तथा हि । एतावन्तं कालमनुगन्तो घट इदानीमुत्पन्न इति तावन्न स्यात् । उत्पत्तिव्यवहारहेतोरभिव्यक्तैः प्रागपि सत्त्वात् । तथा मुद्गराभिघाताद्युत्तरकालमपि घटसत्त्वव्यवहारः स्यात् । तद्वेतोरभिव्यक्तेरविनष्टत्वात् । तथेदानीमेव नष्टो घट इत्यपि न स्यात् । विनाशव्यवहारकारणलभिव्यक्तैः प्रागपि सत्त्वादिति । कारकव्यापारैर्वैफल्यतादवश्यं स्फुटमेव । अथैतदोषपरिहाराय व्यक्त्यव्यक्त्योरपि व्यक्त्यव्यक्ती स्वीक्रियेते । तदा तयोरव्यक्तविकल्पदोषानुषङ्गः स्यात् । अथ तत्रापि व्यक्त्यव्यक्त्यन्तराङ्गीकारस्तदाऽनवस्था स्यादित्याह ॥ अनवस्थेति । उत्पत्तिनाशयोरिति विषयसमूहः । सन्तवनन्ता व्यक्तयोऽव्यक्तयश्च । मूलक्षयाभावाच्चानवस्थदोष इत्यत आह ॥ अनवस्थेति । अन्यथाऽनवच्छिन्नव्यक्त्यव्यक्तिपरम्पराङ्गीकारे सर्वत्र घटादावुत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽनवकृत्यमिः स्यात् । उत्तरोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिरिद्धौ हि पूर्वपूर्वव्यक्त्यव्यक्तीनामुत्पत्तिनाशव्यवहारनिदानत्वम् । ततः प्रयोजनपरिक्षयहेतुत्वादनवस्था दूषणमेव । नन्विदं भवतामपि समानम् । प्रागसतः सत्तासमवायो हि जनिरिष्यते । सत्तासमवायौ च सदा सन्ताविति प्राग्जिनाशोत्तरमपि जनिः स्यात् । विनाशश्च न स्यादित्यत आह ॥ अनवस्थेति । इयं सर्वत्रोत्पत्तिविनाशयोरनवस्थाऽध्यवस्थितिरन्यथा समवायस्य जनित्वाङ्गीकृतावेव हि स्यात् । नास्मन्मते । प्रकारान्तरेण जनेर्वक्ष्यमाणत्वादिति । ननु जानिः किं प्राक् सती उत कारकव्यापारजन्या । आद्ये प्रागुक्त एव दोषः । द्वितीयं जनेर्जनिरपि तथेत्यनवस्था । एवं विनाशोऽस्तीत्यत आह ॥ अनवस्थेति । सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरियमुक्तानवस्था । अन्यथा

घटजनरन्या जनेर्जनेरित्यङ्गीकार-एव स्यात् । न त्वेमङ्गीक्रियते । अपि तर्हि घटजनैव जन्मनो जन्मति । यथाऽऽहुः । यथा जनेर्जनेर्नान्या तस्या वस्तुर्जनेर्जनिरिति घटा जायते घटजन्य जायत इत्यन्योरकार्थैव हि लौकिकपरीक्षकसम्भता । न च व्यक्त्यव्यक्त्योरपेक्षामङ्गीकर्तुमुचितम् । जन्मविनाशावुपलब्ध्यनुपलब्धी वा विहाय व्यक्त्यव्यक्त्योरपेक्षायाः शक्यत्वादिति । ननु यद्यतदुक्तमेतत् सच्च विवक्ष्यते । तदा सर्वत्रात्यन्तिकाशयोरनवस्थैव स्यात् । एवं सति हि स्वरविपाजमयुक्तमेतत् । आत्मा च नश्यदित्यत आह ॥ अनवस्थेति । अन्यथा कारणशक्त्यनादरणे हीयमुत्पत्तिविनाशयोरनवस्था स्यात् । न चेवं क्रिन्तु यस्योत्पत्तिकारणमस्ति तदसद्व्युत्पद्यते । यस्य च विनाशकारणं विद्यते तत्सदपि निरुध्यते । न च स्वरविपाजनन्यात्मादित्येवा कारणमस्तीति तयोर्जननविनाशाभावः । कारणस्वभावानुगमे तु सत्कार्यवादिनोऽप्यतिप्रसङ्ग एवेति । अथवा स्यादियमनवस्था । यद्यन्यन्तासदेवोत्पद्यते सन्मानं विवक्ष्यतीति ब्रूमः । सदसदेवोत्पद्यत इति चोक्तं विनाशकारणवेदेव च विवक्ष्यतीति । यच्चोक्तं भावे चोपलब्धेरिति सूत्रार्थत्वेन तद्व्याप्यव्यापकभावैर्नवोपपन्नं नात्यन्ताभेदसाधकम् । अथ कारणोपरोक्तबुद्धिः सामानाधिकरण्याबुद्धिर्विज्ञाभिमेतेति मतम् । साऽप्यभेदमात्रेण चरितार्था नात्यन्ताभेदसाधनायालम् । किञ्चेतदुक्तेश्चैत्यनैव शक्यसङ्ग्रहं न पुनरभिधातव्यम् । अथानेव प्रत्यक्षबुद्ध्यस्यते तदपि नात्यन्ताभेदसाधकम् । अत एव भावाच्चोपलब्धेरिति सूत्रविपरिणामोऽपि निरस्तः । सत्त्वाच्चावरस्येति युक्तेश्चैत्यनैव गतार्थता । श्रुतिश्चेच्छब्दान्तराच्चेत्यनेन । असद्व्यपदेशादिति तु परिचेदत्वासङ्गता । परमार्थतो ब्रह्मकारणतापरत्वेनापाततस्तु शून्यस्याभावस्य वा कारणभावप्रतिपादकताप्रतिभासेन कार्यासत्त्वस्य श्रुतावप्रतीतिः । युक्तेरित्युक्तयुक्तिं तूत्तरापाकारिण्यामः । शब्दान्तरं त्वाचार्येणैवान्यत्रान्यथैव व्याख्यातम् । पठे प्राणादौ च नात्यन्तानुपसङ्गातविशेषत्वमित्यनुदाहरणभेदेनैव प्रश्नेन ॥ छ ॥ यदुक्तं शक्तोऽपि हीति यच्च नित्यभेद इति । तदुभयं श्रुत्याऽपि साधयति ॥ शक्तोऽपीति । अकर्तुं शक्तोऽपि करोति । अन्यथा विना कारणैस्तद्व्याप्तेन च कर्तुं शक्तोऽपि नियतैः कारणैः

करोतीच्छ्येति याज्यम् । स्वस्मान्निमित्तकारणाद्भिन्नम् । उपादानकारणेनाभिन्नं भिन्नं च । संसारिणो हि विष्टिगृहीता इवेव प्र-
रिता अनिष्टमपि धारकप्रयत्नं कृत्वा न स्थातुमीयते । न च भावांस्तथेत्यकर्तुं शक्तोऽपीत्युक्तम् । अक्षेपतः प्रागिदानीं चोक्तं न
तु सन्निहित एवेत्यर्थः ॥ २-१-६ ॥

टि० — नन्वनवस्थाऽन्यथा हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चात्यन्तिकसत्त्वे कारणेनात्यन्ताभेदे चोत्पत्तिनाशयोपव्यवस्थाप्रसङ्गोपदर्शनाश्रमे-
तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वोपपादनार्थत्वाच्च तदुपदर्शनानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रागुत्पत्तेः कार-
यस्यात्यन्तासत्त्वेऽपि बाधकाभावेनासत्त्वोपपादनस्यापि निष्फलत्वादित्यतः कार्यस्य कारणाध्यागसत्त्वेन कार्यस्योपादानेन भिन्नाभिन्नत्वसाधनस्य प्रा-
गुक्तस्य समर्थनार्थत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य हेत्वसिद्धिव्युत्पादनपूर्वकं भिन्नाभिन्नत्वसाधनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । उक्तं कार्य-
स्योपादानेन भिन्नाभिन्नत्वम् । तदेव कुत इति सत्त्वे बाधकाभावादिति भावः । यद्यपि पृथगेव कार्यस्य सत्त्वमनुपलब्धिर्बाधित इति पूर्वमेव सत्त्वे
बाधकास्योक्तेर्न पुनरेतच्छङ्कावकाशः । तथाऽपि बाधकान्तरं वक्तुमिदं शङ्केति ध्येयम् । नन्वात्यन्तिकसत्त्वादिवाचिपदाश्रवणात्कथमात्यन्तिकसत्ता-
स्वीकारे कार्यस्य बाधकोपदर्शनत्वमित्यतोऽत्रान्यथेतिपदमेव तत्परम् । तस्योक्तार्थविपरीताभ्युपगमे व्युत्पन्नत्वात् । प्रागुत्पत्तेः कारणाकारेण सत्त्वे
सति कार्याकारेणासत्त्वादेरेव पूर्वोक्तत्वेनान्यन्तसत्तादिस्वीकारस्यैवोक्तार्थविपरीताभ्युपगामरूपत्वादिति भावेनान्यथेति पदं विपक्षोपदर्शकतया व्या-
चष्टे ॥ अन्यथेति । तथाऽपि व्यवस्थाभावरूपापाद्यार्थवाचकाभावेन तत्समर्पणसम्भवाद्यास्य बाधकोपदर्शनपरत्वमित्यतोऽनवस्थापदमेव तत्सम-
र्पकं बाधितत्वेन प्रसिद्धानवस्थापरतायाः प्रकृतेऽयोगादिति भावेन तत्परतया तच्चाचष्टे ॥ अन्वस्येति । नन्वात्यन्तिकसत्तास्वीकारे कारणेनात्यन्ता-
भेदाङ्गीकारेऽपि चोत्पत्तिनाशव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्यतो नात्रात्यन्तिकसत्तादिस्वीकारेण साक्षादव्यवस्थाभावादयामः किन्तु पटादीनामुत्पत्ति-
नाशाभावापादनद्वारा ततो नाप्रयोजकत्वमित्याभिप्रेत्य कथमात्यन्तिकसत्तादिस्वीकारे तेषामुत्पत्तिनाशाभावप्रसङ्ग इत्यतस्तमुपपादयति ॥ यथा
हीति । एवमुत्पत्तिनाशाभावापादनमुपपाद्य तेनाव्यवस्थापादनमव्यवस्थाप्रकारदर्शनेन दर्शयति ॥ तथा चेति । नास्त्येव तादृशी व्यव-

स्थिति तदभावापादनं नानिष्टमित्याशङ्क्य भाष्ये हिशब्देनोक्तव्यवस्थायाः प्रामाणिकत्वदर्शनेन तदभावस्य प्रामाणिकत्वहनरूपत्वेनानिष्टत्वसूच-
नात्तदापादनमनिष्टमेवेत्यभिप्रेत्य हिशब्दाभिप्रायमाह ॥ लोकेदेदमसिद्धेति । मूले पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तद्व्यवस्थाभावापादनं तस्यापि
सम्भवमात्राभिप्रायेण न तु दोषान्तराभावादित्यभिप्रेत्यान्तरङ्गादोषोपलक्षणपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ उपलक्षणं चैतदिति । भाष्यस्योत्पत्तिना-
शशब्दस्त्वारस्यानुरोधेनास्यान्तिवसत्तास्वीकारे उक्तविधौस्पत्तिनाशव्यवस्थानुपपत्तिरूपबाधकप्रदर्शनपरतया शङ्क्यं योजितम् । अधुनाऽऽस्यन्तिवसत्ता-
स्वीकारे सम्भावितव्यवस्थान्तरानुपपत्तिनां बाधकतया भाष्ये सङ्गृहीतत्वलाभायोत्पत्तिनाशशब्दयोस्तुल्यार्थत्वमाश्रित्य योजनां दिदर्शयितुरादौ ता-
वाप्तसदस्त्वव्यवस्थानुपपत्तिरूपबाधकान्तरसङ्ग्रहाय तस्या भाष्यारूढतासिद्धयर्थमुत्पत्तिशब्दौ तदुपलक्षकतया व्याचष्टे ॥ यदेति । कथंभास्यान्ति-
वसत्तास्वीकारे सदसस्त्वव्यवस्थानुपपत्तिरित्यतोऽपेक्षितप्रतिज्ञादिपूरणेन सदसस्त्वव्यवस्थाऽनुपपत्त्युपपादकतया वाक्ययोजनमाह ॥ ततश्चेति । तत्रा-
पेक्षितप्रतिज्ञापूर्णं यदि पट इत्यादितन्नुवादित्यन्तम् । अन्यथेत्यस्य व्याख्यानं यदि चानुपलभ्यमानोऽपि सन्नभ्युपेयत इति । अनवस्थापदोक्तजा-
व्यवस्थाप्रकारोपदर्शनमुपलभ्यमानमित्यादिभाष्ये हिशब्दः सर्वजनसम्मतत्वसूचनोक्तव्यवस्थामावस्थानिष्टत्वसमर्थनार्थ इति भावेन तदभिप्राय-
माह ॥ सर्वेति । उत्पत्तिविनाशोपपादननवस्थारूपतद्बाधकसङ्ग्रहाय तस्य भाष्यारूढतासिद्धयर्थमुत्पत्तिनाशोपपादनोपलक्षणतयाऽपि तौ व्याचष्टे ॥
अथवेति । आत्यन्तिकसत्तास्वीकारे कश्चुत्पत्तिनाशोपपादनानवस्थेत्यतस्तदुपपादकतया भाष्यं योजयति ॥ तथा चैवाभिेति । तत्रान्यथेत्यस्यार्थः
सत्कार्यवाद इति । कार्यस्यात्यन्तिकसत्तास्वीकार इति च तदर्थः ॥ सर्वसिद्धित्यादि । शिष्यादेरित्यादिपदेन सखिसब्रह्मचारिणां सङ्ग्रहः ।
जल्पदावित्यादिपदेन वितण्डापरिग्रहः । स्यात्वादित्यादिपदेन पराखिलिकणादेः परिग्रहः ॥ आत्मवदिति । सतोऽपि विधादेरुत्पत्तौ सत्तात्माऽ-
प्युत्पद्येतेति भावः । असतो व्युत्पादयितुं शक्यत्वेन बाधकमाह ॥ अन्यथेति । सतोऽपि विनाशशब्द इत्यर्थः । न सद्भिन्नश्चेतीति तत्सिद्धा-
न्तादिति भावः । न तत्रां नैवेत्यर्थः । विनाश्येत्यनुवर्तते । तत्र हेतुमाह ॥ नित्येति । अन्यथा नरविपाणस्यापि विनाशप्रसङ्गादिति भावः ।
विरुद्धमनुपपत्तिरूपविषये बाधकस्यापि भाष्यारूढतासिद्धयर्थं तदुपलक्षणतयाऽप्युत्पत्तिनाशशब्दौ व्याचष्टे ॥ यदि वेति । कथं सत्ताशब्दो

विरुद्धधर्माव्यवस्थेयस्तत्तदुपपादकतयाऽपि वाक्ययोजनां सूचयति ॥ तथा हीति । तत्रान्याथेत्यस्यार्थप्रदर्शनं यदीत्यादिना स्यादित्यन्तेन । उत्पत्तिनाशयो रित्यस्यार्थं उत्पत्तिनाशादिधर्माणामिति । अनवस्था स्यादिति व्यवस्था न स्यादित्युक्तं तत्कथमेतदित्यतो धर्मव्यवस्थाप्रदर्शनपूर्वकं तदनुपपत्तिमाह ॥ तन्नव इति ॥ एवमाकारेति । पिण्डाकारं कारणं पृथुबुद्धोद्गाराकारं कार्यमित्याकारभेदस्तन्तुः पट इत्यभिधानेभेदाऽयं तन्तुरयं पट इति बुद्धिभेदस्तनुकार्यं पटः पटकार्यं हिमनिवारणमिति कार्यभेद इति द्रष्टव्यम् ॥ सेति । अत्यन्ताभेदादिति भावः । माष्ये पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रार्थतया परोक्षोक्षितव्यवस्थोपपादकयुक्त्याभासानिरासप्रयुक्तन्यूनापरिहारारयेदमेव भाष्यं तद्विरासपरतया योजयितुं व्यवस्थोपपादकयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्यवस्थोपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ व्यक्त्यपेक्षयेति । तथा च सत्कार्यवादेऽपि पटादीनामुत्पत्तिविनाशयोक्तविधयोः सत्त्वात्पटादय उरूपत्तिविनाशवन्त आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकेवेदसिद्धोत्पत्तिविनाशव्यवस्थोपपत्तिर्न तदोपपत्तिर्वाधिकेति भावः ॥ व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेवेति । तथा च व्यक्त्यव्यक्तिरूपोत्पत्तिनाशयोः सत्त्वान्न तत्कारकैकफल्यप्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवेति । तथा च न सत्त्वासत्त्वानुपपत्तिरपीति भावः । उपादनानुपपत्तिं परिहरति ॥ अत एवेति । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थत्वादिव्यर्थः । यदि वेत्युक्तबाधक्रमपि परिहरति ॥ व्यक्त्यव्यक्तिरूपेणेवेति । व्यक्त्यव्यक्त्योगेव दुर्निरूपत्वान्न व्यक्त्यव्यक्त्यवृत्तेर्भेदेनोक्तव्यवस्थानिर्वाह इत्याभिप्रेत्य तत्स्वरूपं विकल्परयति ॥ हेय-मिति । किमत्राव्यक्तव्यक्ती अनुपलब्ध्युपलब्धिखरूपावाप्तधर्मावभिमतं किंवा तदतिरिक्तावेव पटधर्माविति किंशब्दार्थः । आद्यपक्षनिरासपरतया मूलं योजयितुं तमुत्थापयति ॥ अनुपलब्धिरिति । अन्यथेत्यस्यार्थो यदीत्यादि । अव्यवस्थाप्रकाशदर्शनं यद्यदेति । ननु यद्यदोपलब्धं तस्य तदो-त्पन्नत्वं नानिष्ठमुपलब्धिरेवोत्पत्तिरिति वदतोपलब्धवलरूपोत्पन्नत्वस्याङ्गीकृतत्वात् । एवमनुपलब्धिरेव विनाश इत्यङ्गीकारेणानुपलब्धत्वरूपविनिष्ट-त्वस्याप्यभ्युपगमत्वात् । अनुपलब्धस्य तद्रूपमनुपलब्धत्वं च नानिष्ठमिति कथं तदापादनमित्युरुचेराह ॥ किञ्चेति । देवानां प्रियः पशुः । क्रस्मानुपलब्ध्यनुपलब्धी इत्युपलब्ध्यनुपलब्धि नियामकप्रश्नोत्तरतया नियम्यभूतोपलब्ध्यनुपलब्धी एव नियामकतया वदतोऽलौकिकं बुद्धिवैराद्याभिमित्याशयेन दुष्प्राप्तनीयप्रज्ञ इति परिहासः । असत्त्वाच्चानुपलब्धेर्न नियामकतया तदुपन्यासो युक्त इत्याह ॥ अपि चेति । तन्मात्रस्य सतस्तन्तुमात्रस्य सत

इति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ अन्यथेति । तन्तुमात्रस्य सतोऽपि पटस्यानुपन्यासो युक्त इत्याह ॥ अपि चेति । तन्मात्रस्य सतस्तन्तुमात्रस्य सत इति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ अन्यथेति । तन्तुमात्रस्य सतोऽपि पटस्यानुपन्यासविपर्ययः । अविशेषादिति भावः । ननु व्यक्त्यव्यक्ती नोपलब्धानुपलब्धिरूपवात्सम्यगौ किञ्चाम पटधर्माविति नोपलब्ध्यानुपलब्धिविशेषकतदोप इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं शङ्कते ॥ अन्यथेति । ननु चोत्पत्तिनाशव्यवहारहेतुव्यक्त्यव्यक्तयोः पट इव तन्तुवपि सत्त्वात्तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टा किन्तु पट एवेत्युत्पत्तिनाशव्यवस्थाभावापादनं मूलकारिणमनुपपन्नम् । पटधर्मभूतव्यक्त्यव्यक्तयोस्तन्तुषु सत्त्वे तदापादनसम्भवेऽपि तयोः पटमात्रवृत्तित्वेन तन्तुष्वभावं वदन्तं प्रति व्यक्त्यव्यक्त्यभावैर्नैवोक्तव्यवस्थापनोत्पत्तिस्तोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्य द्वितीयं बहिरेव प्रदूष्याद्यपक्षनिरासपरत्वादस्य ग्रन्थस्य न तदापादनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं विकल्पमाह ॥ तदेति ॥ न चेदिति । तन्तुपटयोरत्यन्ताभेदे पटे तत्सत्त्वेन तन्तुवपि तदापत्त्या तन्तुषु तदभावेन पटेऽपि तदभावस्यैव प्राप्या पटे तत्सद्भावस्य तन्तुषु तदभावस्य चायोगादिति भावः । अन्यथेत्यस्यार्थ उत्पत्तिरिति । अनवस्थाप्रकारदर्शनं तत्तत्र इत्यादि । उक्तरीत्या भाष्ययोजनात्स्वनवस्थाशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्योगेनास्वास्थ्यं भवतीत्यतस्तत्स्वरस्येनापि वाक्यं योजयितुं तस्यासङ्गिकीभूतार्थान्तरपरतया तावद्वाक्ययोजनां दिदर्शयिषुर्विकल्पमाह ॥ किञ्चेति ॥ अविनाशिनी चेति । मुद्गरप्रहारादिना न नश्यति चेत्तर्थाः ॥ उभयत्रोक्ते । उक्तपक्षद्वय इत्यर्थः ॥ आद्याविति । उत्पत्त्यादिव्यवहारकारणमभिव्यक्तिः प्रागसत्येव चक्रचविरादिभिरुपपद्यते मुद्गरप्रहारादिना नश्यतीत्यव्यक्तिः प्रागसती मुद्गरप्रहरादिनोत्पद्यत इति चाद्यावित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यार्थमाह ॥ व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवच्च इति । अत्रासत्योरिति शेषः ॥ सिद्धान्तविरोध इति । असत्योरेव व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तेरुत्पत्तेन सत्याव्यक्तेश्च विनाशाश्रयणामादिति भावः ॥ द्वितीयाविति । अभिव्यक्तिः प्रागपि सत्येव न नश्यति चेत्तव्यक्तिः प्रागपि सतीति चेति द्वितीयावित्यर्थः । तत्तथाभिरुत्पत्तेऽभिव्यक्तिः प्रागपि सत्येवत्यंशं दूषयति ॥ एतावन्तामिति । अविनाशिनी चेत्तंशमपि दूषयति ॥ तथा मुद्गरेति । अव्यक्तिः प्रागपि सतीति पक्षमपि दूषयति ॥ तथेदानीमेवेति । इतीत्यस्यैवाव्यवस्थितिः स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ कारकव्यापारवैफल्यतादवश्यमिति । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिविनाशाशून्यत्वादिति भावः । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्त्याद्य-

भाव एव भावाभावाद्य व्यभिचारः । यदि चात्र कारणस्य सत्त्व एव सत्त्वादित्येव हेतुः क्रियेत । तर्हि बन्धिसत्त्व एव सता विशिष्टधूमन व्यभि-
चारः । तद्विद्वत्स्यर्थं तदुपलब्ध्यावेवोपलभ्यमानत्वादित्युक्तम् । ततश्च विशिष्टधूमस्य बन्धिसत्त्व एव सत्त्वेऽपि तदुपलब्ध्यावेवोपलब्धिरिति नियमा-
भावाद्य व्यभिचार इति भामस्युक्तानुमानदूषणसङ्ग्रहाद्याह ॥ इत्यलमिति । अयमाशयः । एवं योजनायामपि भावोपलब्धिशब्दयोरपेक्षातिः ।
विभक्तिविपरिणामः । कार्यस्य कारणस्येति पदद्वयाध्याहारः । कारणसत्त्व एव सत्त्वरूपस्य हेतुविशेषणस्य त्वदभिमतानृतत्वरूपानन्यत्वविरो-
धश्च । शब्दैकसमाधिम्यनिर्विशेषिचिन्मात्ररूपत्वं शुद्धस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य समुणस्य च ब्रह्मणोऽनुपलब्ध्यावेव प्रपञ्चोपलम्भेनोक्तहेतुस्य-
सिद्ध्या तेन प्रस्तुतब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वस्यासिद्धिश्चेति । न केवलं भामस्युक्त्याऽनुमाननिरासकन्यायसङ्ग्रहाद्येदं किञ्चाम सत्त्वाच्चावरत्येत्यत्र
सत्त्वस्य त्वदभिप्रेतानृतत्वविरोधः । उपर्युक्तेः प्रागेवेत्यस्याध्याहारश्च । तत्तेजोऽस्तुतेति वाक्यशेषेण सदेवेत्यस्य कारणपरत्वेन कार्यकारणभेदस्य
चाद्याप्यसिद्धेस्तेन कार्यसत्त्वासिद्धेश्च । युक्तेः शब्दान्तराच्चेत्यत्र शब्दान्तराच्चेत्यनेन गतार्थत्वं पटवच्चेत्यादिसूत्रद्वये
संवेष्टितप्रसारितपटप्राणादिदृष्टान्तौ न विवर्तनादिनोऽनुगुणौ । जगतो ब्रह्मणीव प्रसारणादेः पटादावध्यस्तत्वात् । मन्मत इव प्रमेयविशेषा-
भावेन दृष्टान्द्वयस्य वैयर्थ्यं चेत्यादिसम्भावितदोषान्तरसूचनयापीत्यलमित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ छ ॥ शक्तोऽपीत्यादिभाष्यकारिश्रुत्युपन्याससा-
नर्थक्यमाशङ्क्योक्तार्थसमर्थनार्थत्वाच्च तदित्यभिप्रेत्योक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्समर्थनपरतथोत्तरभाष्यं योजयति ॥ यदुक्तमित्यादिना । शक्तो
ह्यन्यथाकर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतत्वे करोतिदं ज्ञात्वेत्यादिनोक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य प्रमाणारूढतासिद्धयर्थं तदुपयोगितया श्रुति
योजयति ॥ अकर्तुमित्यादिना । नन्वन्यथा विना कारणैस्तद्व्याप्तेन च कर्तुं शक्तोऽपि भगवान्विद्यतैः कारणैरेव करोतीत्येतावतैवोक्तस्याशे-
षार्थस्य प्रामाणिकत्वासिद्धेर्बोक्तसर्वोक्षिपसमाधानादकर्तुं शक्तोऽपि करोतीत्यंशवैयर्थ्यमित्यतस्तत्सार्थक्यनपूर्वकं प्रयोजनमाह ॥ संसारिणा हीति ॥
धारकप्रयत्नेनिति । स्वप्रयत्नेनेत्यर्थः । भाष्येऽशेषत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं तत्तत्पर्यमाह ॥ अशेषत इत्यादिना ॥

अ०—॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां ॥ कार्येषु यः करोत्यद्वा नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ॥ यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् ॥ हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोऽदिताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पदाद्या ये भिन्नैव परस्परम् ॥ अंशैरांशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः ॥ अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते ॥ अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ बहुस्वरूपताख्या तु तेऽस्यैव हि सांशता ॥

सु०—॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ अस्मिन्नाधिकरणं जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरा-
निराक्रियत इति भाष्यम् । अत्र वक्तव्यम् । किमत्र जीवस्य सर्वथा कर्तृत्वं निराक्रियते । उतेश्वरार्थिनं तदङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यमात्रम् ।
नाद्यः । तथा सति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिवक्ष्यमाणविरोधापत्तेः । स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यादिविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च ।
न द्वितीयः । हिताकारणादिदोषप्रसक्तिरित्यादिसूत्राणां स्वातन्त्र्यनिराकरणपरत्वेन शक्ययोजनत्वेऽपि कृत्स्नप्रसक्तिर्नि-
रवयवत्वशब्दकोपो वेत्यस्य सूत्रस्याशक्यव्याख्यानत्वात् । इदं हि सूत्रं सर्वथा कर्तृत्वं निराकुर्वदुपलभ्यते । तथा हि । कर्तृत्वं
कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तम् । तत्र कृत्स्नप्रसक्ततावनुभवविरोधः । एकदेशाङ्गीकारे चाथ यः स जीवः स नित्यो निरवयव इत्यनंशत्वश्रुति-
व्याक्रोपः स्यात् । न हि सामर्थ्यापरपर्यायं प्रयत्नादिरूपं कर्तृत्वमस्माकं जीवाद्धिन्नम् । येन तस्य विचित्रत्वेऽपि जीवस्य निरंशत्वं
न व्याह्रियेत । ततो व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यं कर्तृत्वमपि निर्वर्तत इति खल्वत्र तात्पर्यं प्रतीयते । प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानावश्यम्भा-
वात् । अथ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकार एवैतौ प्रसङ्गावुक्तौ न कर्तृत्वमात्रे । तथा चेश्वराधीनत्वमेव विपर्ययपर्यवसानलभ्यं
भविष्यतीति चेन्न । स्यादप्येवं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वाङ्गीकारेणैव प्रसङ्गौ शक्यसमाधानौ स्याताम् । न चैवं पराधीनतापि
खल्वनेन कृत्स्नेन वा कर्तव्यमेकदेशेन वा । तृतीयप्रकारभावात् । भावे वा तैनापराधीनत्वेऽपि कर्तृत्वोपपत्तेः । अतो
विपर्ययापर्यवसानान्नैवं व्याख्यानं युक्तमिति कर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यम् । तथा च वक्ष्यमाणविरोधः । अथ वस्तुतो

नास्त्येव जीवस्य कर्तृत्वमाभिमानीकं तु तदित्यविरोधः । मैवम् । विहारोपदेशादित्यादिना वास्तवस्यैव तस्य साधयि-
ष्यमाणत्वात् । अतो दुर्घटमेतदधिकरणमित्यतो द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य प्रसङ्गौ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकारविषयो व्याकरि-
ष्यन्नादौ तावदीश्वराधीनताङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमागमवाक्योदाहरणेन दर्शयति ॥ अनंशस्यापीति । किञ्चित्साध्यर्थ-
योजनानां कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगम् । स्वयम्भुवे स्वतन्त्राय । इति वचनादवसितोऽयमभिप्रेतोऽर्थ इत्यनुवर्तते । ततश्चैतदुक्तं
भवति । यदि जीवः परमेश्वराधीनतया कर्ताऽङ्गीक्रियते । तदोपपद्यते एव तस्य कर्तृत्वम् । प्रसङ्गयोः समाधातुं शक्यत्वात् । अनं-
शत्वस्याभ्युपगमे (न) हि न निरवयवत्वशब्दकोपः । अनंशस्यापि परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवाच्च
कृत्स्नप्रसक्तिरिति । एतच्चानुपदं स्फुटीभविव्यति । एवमुपोद्घातप्रक्रियया विपर्ययपर्यवसानोपपाच्छ्रुत्येदानीं विवक्षितार्थं सूत्रं
योजयति ॥ यदीति । भागेन कार्यानुगुणशेन । अत्र यदीश्वराधीनतया कर्ता न स्यादिति वक्तव्ये यदि भागेनेत्यादिवचनं प्रसङ्ग-
स्फुटीकरणार्थम् । ईश्वराधीनत्वप्रकारप्रपञ्चनार्थं च । सर्वत्र तृणादानादावपि कृत्स्नयत्नोऽशिता वा प्रसज्येत । तथा चानुभवश्रुतिविरोधः ।
तस्मात्परमेश्वराधीन एव जीवः कर्तेति शेषः । न चोपाधिकृतांशकल्पनया कर्तृत्वस्याविधकत्वेन वोपपत्तिः । अनंशस्यापीत्यादिप्रमाण-
सिद्धोपपन्नोपपादकपरित्यागेनाप्रामाणिकानुपपन्नस्यैकारस्यायुक्तत्वात् । ननु जीवशक्त्येवंदं घटताम् । मैवम् । तस्यावदितघटका-
चिन्त्यनुशक्त्यभावात् । भावे वा हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्याशङ्क-
तम् । किन्तु घटादिकर्तृत्वम् । तत्तावदनुभवसिद्धत्वात्कुलालादीनां न त्यक्तुं शक्यम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनागौरवं
स्यादित्यतो नेश्वरस्य सर्वकर्तृत्वमिति । तथा च कथमाचिन्त्यशक्तिप्रसक्तिः । ननु च व्यतिरेको गन्धवदिति जीवानामनेकरूपतां
सूत्रकार एव वक्ष्यति । उत्क्रान्तिगत्या गतीनामित्यणुत्वं च । न चाणोर्धुगपदनेकरूपत्वं विना सांशतयोपपद्यत इति सांशताऽपि
तत एव सिद्धा । तत्कथमत्र निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यवादीदिति गृह्यभिसन्धेशाङ्गमाविवदितभिप्राय इव परिहरति ॥ अंशिनो ही-

त्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन । तत्र बहुस्वरूपताख्येत्यनेन वक्ष्यमाणमभ्युपैति । वन्हित्यनेकत्वापलक्षणम् । बहुस्वरूपतया ख्यायत
 इति बहुस्वरूपताख्या । तुशब्दः श्रुतिनिषेध्याया वैशिष्ट्यद्योतकः । तेषु चेतनेषु । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अत एवास्त्येदे-
 त्यवधारणम् । ततश्चायमर्थः । अस्त्येव वक्ष्यमाणानेकस्वरूपताऽणुत्वं च तदन्यथानुपपत्तिसिद्धा सांशता च प्रामाणिकस्य त्यक्तुष-
 शक्यत्वादिति । तर्हि कथमत्र तद्विरुद्धमुक्तमित्यत उक्तमंशिन इत्यादि । आद्यो हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धौ । द्वितीयो यस्मादित्यर्थः ।
 ये पटाद्या अंशिनः प्रसिद्धास्ते परस्परं भिन्नैरवांशैरंशिना च वक्ष्यमाणप्रकारेण भिन्नाभिन्नैरेव न त्वत्यन्ताभिन्नैस्तन्वादिभिर्भिरंशैरंशिन
 उच्यते । चेतनास्त्वेवमेव पटादिवदुक्तत्वरूपैरंशैरंशिनो न भवन्ति । किन्तु परस्परमंशिना चाल्यन्ताभिन्नैः । यस्मादेवमतः प्रसिद्धांशिवक्ष्य-
 देवानेकस्वरूपेषु तत एव सांशेष्वप्येतेषु चेतनेष्वनंशिन इति श्रुतिर्वर्तते । न तु सर्वथाऽग्राहित्याभिप्रायेण । अतो न विरोध इति । ननु
 यदि भेदो नास्ति कथं तर्ह्यनेकत्वं तस्य भेदव्याप्तत्वात् । कथं चांशित्वम् । मत्वर्थस्य भेदेन विनाऽनुपपत्तेरित्यत उक्तं विशेषादेवेति ।
 भेदाभावेऽपि केवलं तत्प्रतिनिधेर्विशेषादेवानेकस्वरूपेऽध्विति योजना । यद्वाऽयनेकस्वरूपेष्वित्यनेनैव वक्ष्यमाणमङ्गीकृत्यांशिन इत्यादिना
 विरोधः परिहृतः । तत्र भेदाभावे कथमनेकत्वमंशित्वं चेत्याशङ्कां विशेषादेवेत्यादिपादत्रयेण परिहरति । केवलमेव भेदेन विनैव तेषु
 बहुस्वरूपता तया ख्यायमाना सांशता चास्ति । कथम् । विशेषादेवेति । कुत एतत्कल्प्यते । श्रुतिद्वयविरोधादेवेति हिशब्देनाह । अत्र
 जीवस्येति प्रकृतेऽपि यच्चेतना इति सामान्येनोक्तम् । तेन चेतनमात्रेऽप्ययं न्याय इति सूचयति । अथवा यद्यंशिनो जीवास्तर्हि
 पटादिवदेव स्युरित्यस्याचेतनत्वमुपाधिभनेन द्योतयति ।

द्वि०—॥ॐ इतरव्यपदेशाद्विज्ञादिदोषप्रसक्तिः ॐ॥ ननु समयप्राप्तस्य जीवकर्तृत्वस्य समयपादेऽन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगादित्य-
 त्र निराकारिण्यमाणत्वात् । श्रुतिसंवादियुक्तिप्राप्तस्य चैतेन शिष्टेत्यत्र निषिद्धत्वादनर्थकमेतदिति गतार्थताशङ्कापरिहारेणाधिक्रमस्याधिक्रमा-
 न्तर इवेहाप्यवश्यं समर्थनीयत्वात्तदसमर्थनं दोषायेत्यतो भाष्य एव तस्य समर्थितत्वाच्च तदसमर्थनमात्रं दोषायेत्याभिप्रेत्य गतार्थताशङ्कानिरासकं

भाष्यमेवोदाहरति ॥ अस्मिन्नाधिकरण इति । नन्वन्तशस्यापीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चागमोदाहरणार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थ-
क्यात् । न चेश्वराधीनत्वाङ्गीकारे कर्तृत्वस्य प्रसङ्गानिवृत्तिप्रकारोपदर्शनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । : कर्तृत्वस्येश्वराङ्गीकारे प्रसङ्गानिवृत्तिप्रकारो-
पदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वे दृक्त्वनप्रसक्तिरिति सूत्रोक्तप्रसङ्गास्य श्लिष्टवासिद्वयर्थत्वाच्च तदुपदर्शनस्यानर्थक्यमिति
वाच्यम् । जीवस्य कर्तृत्वमात्रेऽपि सूत्रोक्तस्य प्रसङ्गास्य श्लिष्टत्वेन तत्परित्योगेनेश्वराधीनत्वे कर्तृत्वस्य सूत्रोक्तप्रसङ्गाद्युत्पादने निमित्ताभावादित्या-
शङ्क्यैतदधिकरणदुर्घटत्वशङ्कानिरासार्थत्वात्तत्पर्यन्तधावनोपपत्तेरित्याभिप्रेत्य स्यादेतदेवं यथाधिकरणस्य दुर्घटत्वमेव भवेत् । तदेव कथमि-
त्यतस्तद्दर्शयितुं तावद्विकल्पयति ॥ अत्र वक्तव्यमिति ॥ तथा सतीति । आदिपदेन विहारोपदेशादिसूत्रपरिग्रहः । तत्र कर्तृत्वस्याङ्गादि-
वच्च तदुपपत्तेरित्येतत्सूत्रभाष्य इति शेषः । तत्सत्यस्य च समर्थयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ विशेषणवैयर्थ्येति । तत्रादिपदेनाङ्गादिवद-
स्वतन्त्रत्वादित्युक्तास्वातन्त्र्यपारिग्रहः । कर्तृत्वमात्रनिरासकत्वेऽकर्तृत्वादित्यवस्थादिति भावः ॥ विशेषणवैयर्थ्येति । तत्रादिपदेनाङ्गादिवद-
क्तदोषप्रसरादित्यत आह ॥ नेति ॥ शक्ययोजनत्वेऽपीति । यदि जीवः स्वतन्त्रकर्मैत्युच्यते । तर्हि हिताभ्रणमहितकरणं च न स्यात् । न
हि स्वतन्त्रः प्रेक्षावान्स्वहितं न करोति स्वाहितं च करोतीति सम्भवति । तथा च सकलस्यापि जनस्य निजनिर्दुःखपूर्णानन्दस्वप्रसविसरित्वा-
न स्वतन्त्रकर्तृत्वादिरूपेण शक्ययोजनत्वेऽपीत्यर्थः ॥ अशक्यद्व्याख्यानत्वादिति । स्वातन्त्र्यनिराकरणपरत्वेनेति शेषः । तत्कथमित्यतः सर्वथा
कर्तृत्वनिरासकत्वप्रतितोरित्याह ॥ इदं हीति । नन्वत्र सूत्रे सर्वथा न कर्तृत्वं श्रवणात्कथमस्मात्तथा प्रतीतिरित्यतः साक्षात्तथाऽप्रतिभासेऽप्यर्थत-
स्तथा प्रतिभासानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा प्रतिभासमुपदर्शयति ॥ तथा हीति । कर्तृत्वमित्यादेर्यमर्थः । जीवः किं स्वकार्येषु सर्वसामर्थ्येन
प्रवर्तते उतांशेनेति । नद्यः । तथा सत्येकेनाङ्गुलिमात्रेण घृणादानाद्यपि पूर्णशक्त्या प्रवृत्त्यापत्तेरित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ तत्रेति ।
नान्यः । अंशाभावादित्यभिप्रेत्य सांशत्वे बाधकमाह ॥ एतद्देशेति । ननु च जीवस्य निरंशत्वेऽपि सामर्थ्यस्य सांशत्वात्सामर्थ्यांशेन प्रवृत्तिर्ना-
नुपपत्ता । न च निरंशजीवाभिन्नसामर्थ्यस्य कथं सांशत्वमपीति वाच्यम् । तस्य जीवभिन्नत्वेन तत्सम्भवादित्यतो येषां पक्षे सामर्थ्यं जीवाद्भिनं तेषां पक्षे

जीवस्य निरशत्वेऽपि सामर्थ्यस्य सांशत्वेऽप्यस्यैकदेशेन प्रवृत्तावुक्तश्रुतिविरोधाभावेऽप्यस्माकं मते तस्य निरंशजीवाभिन्नत्वेन सांशत्वानुपपत्त्योक्तदोष-
तांदवस्थ्यमेवेत्याह ॥ न हीति ॥ व्यापकव्यावृत्त्येति । कृत्स्नैकदेशरूपव्यापकव्यावृत्त्यर्थः ॥ अवश्यम्भावादिति । विपर्ययपर्यवसानहीनस्य प्रसङ्गा-
भासत्वादिति भावः ॥ उक्ताविति । स्वतन्त्रकर्तृत्वं कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तं तत्र कृत्स्नप्रसक्ततावनुभवाविरोधः । एकदेशाङ्गीकारे चानंशत्वश्रु-
तिविरोध इति जीवकर्तृत्वस्यैश्वराधीनत्वानङ्गीकारे प्रसङ्गावुक्तावित्यर्थः ॥ न कर्तृत्वमात्र इति । येनोक्तरीत्या विपर्ययपर्यवसाने कर्तृत्वनिवृत्त्या
सूत्रस्य सर्वथा कर्तृत्वमात्रनिरासकत्वं प्रसज्येतेति भावः । ईश्वराधीनत्वानङ्गीकारे प्रसङ्गोक्तावपि किं सिध्यतीत्यत आह ॥ तथा चेति ।
तथा च स्वातन्त्र्यं निराक्रियत इति द्वितीयैतत्सूत्रानुपपत्तिरिति भावः । अस्तूक्तरीत्या कृत्स्नप्रसक्तिः सूत्रस्य सर्वथाकर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यं
किं तावताऽपीत्यतस्तथा सति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधः स्यादित्याह ॥ तथा चेति ॥ अथेति । युक्तिविरुद्धस्याविचारितरमणीय-
तया वास्तवत्वायोगादिति भावः । तर्हि कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधः स्यादित्यत आविद्वककर्तृत्वपरत्वात्तस्य न विरोधकत्वमित्याह ॥
आभिमानिकं त्विति । अत्र तदिदं परं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्रोच्यत इति शेषः ॥ वास्तवस्येवेति । विगलिताखिलकल्पने कैवल्येऽप्युप-
दिष्टस्य विहारादिकर्तृत्वस्य काल्पनिकत्वायोगात् । अन्यथाऽऽत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । आदिपदेनोपादानादिति सूत्रपरिग्रहः । द्वितीय-
पक्षं स्वातन्त्र्यमात्रं निराक्रियत इति द्वितीयपक्षं व्याकरिष्यन्मिति । यदि भागेन कार्येष्वित्यादिनेति शेषः ॥ प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमिति । तेन
विनेश्वराधीनत्वे कर्तृत्वस्य प्रसङ्गयोर्विपर्ययपर्यवसानादिति भावः । ननु तृणादानादौ किञ्चित्सामर्थ्योऽप्यजनसम्भवेऽपि महाशिलोद्धरणादौ सम्भू-
र्णसामर्थ्योऽप्यजनस्याप्यावश्यम्भावाद्भाष्ये किञ्चिदिति वक्ष्यमुक्तमित्यतः सर्वप्रसङ्गाहकतया तत्तात्पर्यमाह ॥ कार्यानुवृत्त्येति । नन्वन्तस्य जीवस्य
किञ्चित्सामर्थ्योऽप्यजनकरणमसमादादिष्वदृष्टं कथमन्तस्योपापीत्यत उक्तस्य मूले स्वयम्भुव इत्यस्य प्रकृतोपयोगितयाऽर्थमाह ॥ स्वतन्त्रायेति ।
जीवकर्तृत्वस्येतीश्वराधीनत्वाङ्गीकारे प्रसङ्गानिवृत्तिप्रकारस्यागमसिद्धत्वे भाष्येऽपेक्षितमनुवृत्त्या पूरयति ॥ इति वचनादित्यादि । श्रुतिपदं वचन-
मात्रपरमित्याभिप्रेत्य वचनादित्युक्तम् । कथमेतावताऽपि कर्तृत्वस्यैश्वराधीनत्वे प्रसङ्गद्वयनिवृत्तिसिद्धिरित्यतो विशेषणतात्पर्येकस्या तत्सिद्धिं दर्श-

यति ॥ ततश्चेति । ननु व्यतिरेको गन्धवादित्यत्र जीवानां सांशस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादनंशस्यापीत्यनंशत्ववचनस्य तद्विरोध इत्यत आह ॥ एत-
च्चेति ॥ अनुपदमिति । अंशिनो हि पटाद्या य इत्यत्रेत्यर्थः । ननु जीवकर्तृत्वस्येश्वरानधीनत्वे प्रसङ्गस्यादावुक्तत्वा तद्विपर्ययापर्यवसानशङ्कायां
विपर्ययापर्यवसानोपपत्तिं वक्तुमामोदाहरणं कर्तव्यं तत्कथमादावेव तदुपपत्तिकथनमिष्यत उक्तमुपोद्धातप्रक्रियेति । विवक्षितार्थे जीवकर्तृत्वस्ये-
श्वराधीनत्वे । भागेन कार्यानुगुणान्शेनेत्येतात्किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां कार्यानुगुणसामर्थ्यप्रयोगमिति तद्याख्येयम् ॥ प्रसङ्गस्फुटिकरणार्थमिति ।
यदि जीवः स्वतः कर्ता स्यात् । तदा कृत्स्नप्रयत्नः स्यादित्याशङ्क्या प्रतिबन्धेन निमित्तनैमित्तिकभावस्यास्फुटत्वात्प्रसङ्गस्यास्फुटत्वं यदि भा-
गेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेद्विस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नप्रयत्नोऽदिता वा स्यादित्युक्ते तु निमित्तनैमित्तिकभावस्य स्फुटत्वेन तच्छङ्काविरहा-
त्प्रसङ्गस्य स्फुटत्वमिति तदर्थं यदि भागेनेत्याद्येवोक्तमित्यर्थः ॥ ईश्वरार्थान्तत्वप्रकारेति । यदि जीव ईश्वराधीनतया कर्ता न स्यादित्युक्ते
जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनमात्रप्राप्तापि कथं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वमिति कथमाकाङ्क्षापूर्वकत्प्रकारविशेषानुवृत्तेर्वादि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योज-
येदित्युक्ते तु जीवनिष्ठकर्तृतायां कार्यानुरूपगुणांशरूपप्रकारस्य कथमाकाङ्क्षापूर्वकस्य समर्पणलाभाच्च तत्समर्पणार्थं यदि भागेनेत्याद्येवोक्तमित्यर्थः ।
महाभारतशिलोद्धरणदौ कृत्स्नप्रयत्न इष्ट एवेत्यतः सर्वत्रेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ तृणादानादवर्षेति । अस्तु कृत्स्नप्रयत्नस्यादित्यत आह ॥ तथा चेति ।
कृत्स्नप्रयत्नेऽनुभवविशेषः । अंशितायां श्रुतिविरोध इत्यर्थः । प्रसङ्गप्रदर्शनरूपे भाष्ये विपर्ययपर्यवसानानुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां शेषोक्त्या परिहर-
ति ॥ तस्मादिति । ननु जीवस्य स्वतः कर्तृत्वेऽपि नोक्तदोषावकाशस्तस्योपाधिक्तांशत्वेन कृत्स्नप्रसक्त्ययोगात् । स्वाभाविकांशाभावेन श्रुतिवि-
रोधाभावात् । यद्वा जीवे कर्तृत्वमाधिकमस्तु । न च युक्तिविरोधः । तस्याविद्यात्मकत्वाधकत्वेन तदवधकत्वादिति शङ्कते ॥ न चेति ॥ उपपाद-
कपरित्यागेनेति । भावदधीनत्वरूपोपपादकपरित्यागेनेत्यर्थः ॥ अप्रामाणिकेति । जीवस्योपाधिक्तांशवत्तायां जीवकर्तृत्वस्याविधकतायां च
प्रमाणाभावेन तयोऽप्रमाणिकत्वादिति भावः । किं जीवः समस्तोऽप्युपहितस्तदंशो वा । यद्याद्यस्तदुपाधिक्तांशो न स्यात् । सर्वस्योपाधिग्रस्त-
त्वात् । नाप्यंश उपहित इति युक्तम् । उपाधिसम्बन्धार्थं स्वाभाविकद्वित्वापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिविरोधः । तस्याप्यौपाधिकत्वे त्वनवस्थेत्यु-

पाधिद्वन्तांशस्याविद्यकत्वेऽपि कर्तृत्वस्य जीवस्वरूपत्वेन मोक्षेऽप्यनुवृत्तेस्तत्राविद्याऽप्रसक्त्या, मुक्तत्वव्याघ्रातेनाविद्यकस्य चानुपपद्यत्वादिति भावः ।
 ननु तथाऽपि जीवस्य स्वतः कर्तृत्वेनोक्तदोषानुपपन्नः । अंशत्वाप्युपागेन निरवयवत्वशब्दव्याक्रोपाप्रसङ्गात् । अनंशस्यापि जीवस्य स्वादि-
 न्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवेन कृत्स्नप्रसक्तेरप्यभावात् । तथा च किं जीवकर्तृत्वस्य परमेश्वरानन्वाङ्गीकारेणेति भावेन
 शङ्कते ॥ ननु चेति । परमेश्वरस्याघटितघटकाचिन्त्यशक्तिसद्भावेन तथा कार्यानुरूपत्वे सामर्थ्यप्रयोगसम्भवाद्यपि न कृत्स्नप्रसक्तिरपद्यते । तथाऽ-
 पि जीवस्य तादृशाचिन्त्यशक्तेरभावेन तथा कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवात्कृत्स्नप्रसक्तिरवर्जनीयैवेति स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तेर्जीवकर्तृत्वस्येश्वराधी-
 नत्वमवश्यं वाच्यमित्याशयेन परिहरति ॥ भवमित्यादिना । बाधकसद्भावात्साधकाभावाच्चेति भावः । तत्कथमित्यतो वाप्रकसद्भावं तावदाह ॥ भवे-
 वेति ॥ हितेति । स्वतन्त्रस्य प्रेक्षावतः स्वहिताकरणस्वाहितकरणयोरनुपपत्तेरित्यर्थः । ततश्च निर्दुःखपूर्णानन्दप्रसङ्गा एवेत्युक्तं भवति । ननु महदा-
 दिसर्वप्रपञ्चकारणताया एवाचिन्त्यशक्तिसाधकत्वात्कथं साधकाभाव इत्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्वदि महदादिसर्वप्रपञ्चकारणत्वं जीवस्य स्यात् । न
 चैतदस्ति । वास्तवस्य तस्यासिद्धेस्तथापूर्वपक्षसम्भस्या नाभिमानिकमपीत्याह ॥ न हीति । यद्वा ननु यदि जीवस्याचिन्त्यशक्तिरेव नास्ति । कथं
 तर्ह्यत्र महदादिसर्वप्रपञ्चकारणं जीव इति पूर्वपक्षोऽचिन्त्यशक्तिहीनस्य सर्वकारणत्वायोगात् । तथा चाचिन्त्यशक्तिस्त्वर्जनीयेति नानुपपत्ति-
 रित्यतो भवेत्सर्वपक्षानुपपत्त्याऽचिन्त्यशक्तिसिद्धिर्वादि तादृशः पूर्वपक्ष एवात्राभिमतो भवेत् । न चैवमस्तीत्याह ॥ न हीति । नन्वेवं
 भाष्यटीकाविरोधः । तत्र दृश्यमानकार्याणां स्वतन्त्रजीवकर्तृत्वे सर्वस्यापि जगतस्तथात्वं सिध्यतीत्यादिना महदादिसमस्तकर्तृत्वेन पूर्व-
 पक्षकरणादिति चेत् । उच्यते । अत्राधिकरणे घटादेर्जीवकर्तृत्वे तद्वृत्तान्तेन महदाद्यपि जीवैककर्तृकमित्येकः पूर्वपक्षः । द्वितीयस्तु
 महदादीशपवृत्तं घटादिस्तु जीवैककर्तृक इति । अत्र च पक्षद्वये ईश्वरपरित्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालम्ब्यमिति
 न्यायविवरणं मूलम् । सर्वेश्वरस्यागेन महदादिकार्ये जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति योजनयाऽऽद्यपक्षप्रापकत्ववद्वपटादिकार्ये ईश्वरस्यागेन
 जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति योजनया द्वितीयपक्षप्रापकत्वेन तस्य पक्षद्वयसाधारणत्वात्तत्राद्यपक्षमाश्रित्य न्यायविवरणतात्पर्यं तथा हीत्यादिना

टीकायामुक्तम् । तथा हि । ईश्वरोऽयमर्थश्चेत्कदापि प्रत्यक्षो न स्यात् । योग्यश्चेत्तदा सर्वत्र सत्त्वादिहेतुर्नामुपलभ्यते । न चाभिमाननिवेतना-
साम्यम् । ईश्वरस्य व्यवक्तव्यभावत्वाङ्गीकारात् । तस्मादप्रामाणिक एवेश्वरः । तस्य घटादौ महदादौ च कर्तृत्वमप्रामाणिकं कल्प्यम् । जीवरतु
प्रामाणिकः । तस्य घटादौ कर्तृत्वं च कलुप्तं महादादावप्यदृष्टद्वारा कर्तृत्वं कलुप्तम् । युक्तं च महाद्वेषपादानपरोक्षज्ञप्तिरहितस्यापि जीवस्य
महदादिकर्तृत्वम् । शब्दोपादानभूताकाशगोचरापरोक्षज्ञप्तिचिकीर्षाकृतिगूढस्थायि चैत्रस्य चैत्रः शब्दं करोतीत्यादौ तत्कर्तृत्वदर्शनादिति ।
अत्र तु द्वितीयपक्षमाश्रित्य कुलालादीनां तावद्घटादिकर्तृत्वमनुभवसिद्धम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वे गौरवमिति तात्पर्यमुक्तम् । यद्यप्यत्र न ह्यत्रा-
धिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्य शङ्कितमित्यनेन ग्रन्थेनात्राधिकरणे द्वितीयपक्ष एवाभिमतो न त्वाद्य इत्युक्तम् । तदप्याद्य एव
जीवस्य महदादिकर्तृत्वपक्षेऽनुभवविरोधो न तु द्वितीये किन्तु तदनुकूल्यमेवेत्याद्येऽपरितोषमात्रमभिप्रेत्य । जीवस्य महदादिकर्तृत्वे तस्यैवाचिन्त्य-
शक्तिः स्यात् । तथा च यथा जीवस्य कर्तृत्वमीशतन्त्रमिति सिद्धान्ते ईशाचिन्त्यबलत्वं कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः । तथा तत्स्वतन्त्रमिति पूर्वपक्षेऽ-
पि जीवाचिन्त्यबलदेव न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष इत्याद्यपक्षे कृत्स्नप्रसक्त्यादेः प्राप्तेर्द्वितीय एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वक्तव्यम् । अत एव टीकायामप्याद्येऽ-
परितोषाद्येऽस्यादिनाऽधिकरणान्ते द्वितीयः उक्तः । न त्वेतद्ग्रन्थानुरोधेनाद्यस्य सर्वथाऽप्यत्रानभिमतत्वमिति कल्प्यम् । तथा सति देवादीत्युत्तर-
सूत्रे ईश्वरस्यादृश्यत्वात्कृत्ययोगादित्यविरोध इति । केचित्तु श्रुतिप्राप्तमप्याद्यमनुभवविरोधेन दूषयित्वा तदविरुद्धं द्वितीयं परिशिष्य तत्र कृत्स्नप्रस-
क्त्याद्युक्तिः । तथा च कृत्स्नेति सूत्रे आद्यो न दूष्यः किन्तु द्वितीय एवेति वाऽदृष्टद्वारा महदादिकर्तृत्वेऽपि नाचिन्त्यशक्तिरनुभवविरोधात् ।
तथा च कृत्स्नेति सूत्रे आद्योऽपि दूष्य इति वा न हीत्यादेरभिप्रायः । न त्वाद्यस्य सर्वथाऽप्यत्रानभिमतत्वम् । तथा सत्यधिकं स्त्विति सूत्रे
ईशस्य कर्तृत्वमात्रे यः श्रमादिदोषस्तदुद्दारायोगादित्यविरोध इत्याहुः । भाववोधे तु देवादिद्विपक्षे लोके इति सूत्रनिवर्तनीयतयाऽप्रामाणि-
क्यङ्गीकारे कल्पनागौरवप्रसङ्गेनेश्वरस्यैवाभावान्महदादिकार्येऽपि जीव एव कर्तेति पूर्वपक्षमभिप्रायेण भाष्यटीकायाः प्रवृत्तिः । अत्र चास्तु देश्वरः
प्रामाणिकस्तथाऽपि न तस्य जन्मादिसूत्रोक्तं सकलजगत्कर्तृत्वं किन्तु महदादिकर्तृत्वमेव न तु घटादिकर्तृत्वमपि । उभयोरेपि तदङ्गीकारे गौरव-

प्रसङ्गादित्यभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेर्न विरोधशङ्केत्युक्तम् ॥ तथा चेति । प्रसङ्गकस्य महदादिकर्तृत्वस्य पूर्वपक्षिणं प्रत्यनभिमतत्वादिति भावः ।
 नन्वांशिनो हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतद्व्यतिरेको गन्धवदिति वक्ष्यमाणान्भ्यनुज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च निरवयव-
 शब्दकोपोक्तेर्वक्ष्यमाणविरोधशङ्कानिरासार्थमिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया एवानुस्थानात् । कथञ्चिदुत्थानेऽपि बहुरूपेत्यादिनैव वक्ष्य-
 माणाभ्युपगमसिद्ध्याऽंशिनो हीत्याद्यभाष्यवैयर्थ्यानिस्तारादित्यतो वक्ष्यमाणविरोधपरिहारयानां शिखश्रुतिप्रदर्शनार्थत्वाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यो-
 क्तरूपेण वाक्यं योजयितुं विरोधशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ गूढाभिसन्धेरिति । सांशत्वे जीवस्य किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्व-
 कल्पनया तदभावेऽपि स्वतो बहुत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । विभिन्नांशाभावेन निरवयवशब्दकोपस्यापि परिहारादति-
 रिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्याभावादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायोऽत्र गूढः । एतस्याप्यत्रोद्घाटनेऽंशिनो हीत्यादिमूलस्यानुत्थानमेव स्यात् । अतो गूढत्वाश्रय-
 णमिति भावः ॥ वक्ष्यमाणमिति । व्यतिरेको गन्धवदिति वक्ष्यमाणमित्यर्थः । अनेकस्वरूपेऽपि मूलानुरोधेनाह ॥ वञ्चित्यनेकत्वोपलक्षण-
 मिति । भाष्ये तुराब्दानर्थक्यमाशङ्क्यां नशत्वप्रतिपादकश्रुत्यविरोधायानेकस्वरूपताख्यायाः सांशताया अथ यः स जीव इति श्रुतिनिषेध्यसांश-
 तापेक्षया वैशिष्ट्यद्योतनार्थत्वाच्च तादिति भावेन तुराब्दार्थमाह ॥ तुराब्द इति । अत एव प्रमाणप्रासिद्धत्वादेव ॥ यस्मादित्यर्थ इति । अत
 इत्युत्तरत्र श्रवणादिति भावः । नन्वांशिनोऽंशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदेस्यत्र पटादीनामंशिनोभैकैकानंशेन भेदाभेदयोः सर्वैशैश्चाभेदस्य व्यव-
 स्थितत्वात्कथमत्र सर्वेषां तन्तूनां पटेन भेदाभिधानमित्यतो व्यतिषङ्गाविशेषविशिष्टैः सर्वतन्तुभिः पटस्यात्यन्ताभेदेऽप्यविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्व-
 तन्तुभिरपि परस्परभेदाभेदोवेति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्तेन रूपेण भिन्नाभिन्नत्वमत्रानुसन्धेयमित्याशयेनोक्तं वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । भाष्ये विशेषादे-
 वेति विशेषोपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानेकत्वाद्युपपादनत्वाच्च तादिति भावेनानेकत्वाद्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्था-
 पयति ॥ नन्विति ॥ तस्येति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । मत्स्यस्य सम्बन्धस्य भेदव्याप्तत्वात्सम्बन्धस्येति भावः ।
 उक्ततयोजनार्थानेकस्वरूपेऽपि तस्यानुवृत्तिर्भवतीत्यपरितोषात्पश्चान्तरमारचयति ॥ यदेति । अस्येत्येवशब्दस्य केवलमित्यनेन सम्बन्धमाश्रित्य

प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ केवलत्वादि ॥ श्रुतिद्वयैति । सांशत्वनिरवयवप्रतिपादकश्रुतिद्वयेत्यर्थः ॥ चेतनमात्रेऽपीति । न केवलं जीवा एवायं न्यायः किन्तु परमात्मन्यपीति सूचयितुं चेतना इति सामान्येनोक्तमित्यर्थः । परमात्मन्यप्ययं न्याय इति सूचनस्यापि न प्रकृतोपयोगोऽस्तीत्यपरितोषादाह ॥ अथवेति ॥ पटादिवेति । यथा पटादयः परस्परं भिन्नैरंशिनः च भिन्नाभिन्नैरंशैरंशिनस्तथा जीवा अपि परस्परं भिन्नैरंशिनः च भिन्नाभिन्नैरंशैरंशिनः स्युरित्यर्थः । ततश्च प्रसिद्धांशैवधर्म्याभावादनंशत्वश्रुतिविरोध इति भावः ॥ अचेतनत्वमुपाधिमिति । उक्त-रूपैरंशैरंशिषु पटादिज्वचेतनत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादर्शित्वरूपसाधनत्वमु चेतनेषु चाचेतनत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अनेनेति । चेतना इत्यनेनेत्यर्थः ।

अ०—बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥ यदि नैव नियमश्च गवान्पुरुषोत्तमः ॥ २-१-७ ॥

सु०—नन्वेवं तर्हि किं जीवकर्तृत्वस्यैश्वर्याधीनत्वकल्पनया । तदभावेऽपि स्वतो बहुरूपत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्ना-प्रसक्तेरभावात् । विभिन्नाभाभावेन निरवयवत्वकण्डकोपस्यापि परिहारात् । एतदतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्यादर्शनादिति पूर्वपक्षिणां स्वाभिसन्ध्याबुद्ध्यादिते सत्याह ॥ बहुत्वेनेति । यदि भगवान्पुरुषोत्तम एवं न नियमश्च बहुत्वेऽपि भेदो जीविषु मा भूदिति व्यवस्थायाः कर्तो न स्यात् । तदा बहुत्वेन हेतुना जीविष्वपि भिन्नता भवेत् । बहुत्वसङ्ख्याया भिन्नत्वेनाविनाभावलक्षणास्त्रियमात् । यथोक्तम् । तदनुविधानात्पृथक्त्वमिति । एतदुक्तं भवति । परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे न सर्वथोक्तप्रसङ्गपरिहारः । तथा हि । कृत्स्नप्रसक्तिस्तावत्कथं परिहरणीया । बहुत्वसद्भावेनेति चेत् । तर्हि बहुत्वस्य लोके भेदाविनाभूतत्वेन जीवस्य बहुत्व भिन्नत्वमप्यापद्येत । तथा च दुरात्मा निरवयवत्वशब्दकोषो दुष्परिहारः । अथ तत्परिहारार्थं भेदो नेष्यते । तदा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावयवकत्वाद्बहुत्वसङ्ख्याऽपि त्याज्या स्यात् । तथा च पुनः संव कृत्या कृत्स्नप्रसक्तिरास्यन्दते । अथ जेडंज्व यत्र बहुत्वं तत्र भेद इति नियमो न चेतनेष्विति चेत् । कुत एतत् । तथा दर्शनादिति चेन्न । यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्नः । स्वभावोऽयं

पदार्थानामिति चेन्न । अनीश्वरवादपादप्रसारिकापातात् । किञ्च विरुद्धश्च स्वभावश्चेति कथम् । न हि स्वयमेव स्वेन सद्वितीय इति युक्तम् । प्रमितत्वात् विरोध इति तु मत्तुक्तम् । चैतन्यसामर्थ्यादिदं घटत इति चेत् । धूमवानपि कश्चिन्निरग्निको घटताम् । अथ विशेषशक्त्येदमुपपद्यत इति चेत् । घटेऽधुपपद्यताम् । न हि तत्र विशेषो नास्ति । विशेषवैचित्र्यान्नेति चेत् । तदेव कुतः । तस्माद्भगवानेव स्वरूपस्वभावविशेषाणां नियामकश्चैतन्यमवच्छेदकं विधाय विशेषं निमित्तीकृत्य विरुद्धे अप्यभेदबहुत्वे समावेश्याभेदेन निरवयुवत्वशब्दकोपमास्य बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं न्यक्कृत्य कार्यानु रूपं सामर्थ्यविशेषं योजयञ्ज्वावेन कारयतीत्यङ्गीकर्तव्यमिति । नन्वेतत्सर्वजीवसामर्थ्यादिनाऽशक्यसम्पादनं कथं भगवानपि सम्पादयेदित्यत आह ॥ तस्य त्विति । तदेवमस्य सूत्रस्यैवं तात्पर्यव्याख्यानं न कश्चिद्विरोध इति स्थितम् ॥ २-१-७ ॥

टि०—ननु बहुत्वेनाविनाभावविद्यादिनेश्वराधीनत्वे जीवकर्तृत्वस्य बहुत्वेन भेदापादनं क्रियते तदनर्थकम् । न च कृत्स्नप्रसक्त्याद्युपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्वमेव व्युत्पादिततया पुनस्तद्व्युत्पादनानर्थक्यादित्यतः पूर्वपक्ष्यभिसन्धिनिराकरणार्थत्वाच्च तदिति भावेन तद्विरासपरतयोत्तरभावं योजयितुं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिसमुद्घाटयति ॥ नन्विति ॥ एवं तर्हीति । सांशत्वाज्जीवस्य यदि न वक्ष्यमाणविरोधस्तर्हीत्यर्थः । अविनाभावान्नित्यमादित्यनयोरन्यतरेण मूले विवक्षितसिद्धेरन्यतरेष्वर्थमित्यतो योजयति ॥ अविनाभावोति । बहुत्वसङ्ख्या भेदाविनाभावसिद्धावेतद्भवेत्स एव कुत इत्यतस्तत्र वैशेषिकसूत्रं प्रमाणयति ॥ यथोक्तमिति । यद्यपि च तदनुविधानादेकपृथक्त्वमिति द्वितीयाध्यायस्याधो आह्निके पठितम् । तथाऽध्याकाशादिप्रकरणे सर्वत्र तदनुविधानास्पृथक्त्वमित्येव प्रशस्तमिति तदेवाचार्यैः पठितत्वात्तथैवोदाहृतम् । अत्र सूत्रे भेदापरपर्यायस्य पृथक्त्वस्यैव पृथक्त्वपदेन ग्रहणाच्चिमेन पृथक्त्वं तदनेकत्वमुपविधत्त इत्यनेकत्वाद्भेदसिद्धिरित्यर्थपर्यवसानाद्बहुत्वादिसङ्ख्याया भेदाविनाभूतत्वासिद्धिरिति ध्येयम् । ननु परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गाकारे बहुत्वेन भिन्नत्वमात्रमापाद्यते न कृत्स्नप्रसक्त्यादिकमिति कथमस्योक्ततदोपोपपादकत्वम् । न च भिन्नत्वापादनमुखेन निरवयवशब्दव्याकोपसूचनात्तसिद्धिरिति वाच्यम् । तावताऽपि कृत्स्नप्रसक्त्याप्यथोक्तप्रसङ्गाद्व्योपपाद-

व्यतिरेको मन्वद्विधादिना विरोधो वेत्येवं न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ २-१-७ ॥

अ०—॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ तस्य त्यशेषशक्तितत्वाद्युज्यते सर्वमेव च ॥ विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये
निरस्यते ॥ नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः ॥ घृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ॥ अव्यन्योन्याविरोधस्तु
द्वितीयाध्यायगोचरः ॥

सु० ॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ नन्वीश्वरस्यापि कर्तृत्वं न युज्यते । जीववत्कृत्प्रसक्तेः । न हि ब्रह्माण्डपि-
वीलिकाण्डनिर्माणे समं सामर्थ्यं प्रयुज्जानः प्रेक्षावान्भवति । गत्यन्तराभावात् दोष इति चेन्न । ईश्वरत्वव्याघातात् । अथैतत्परिहार-
थमेकदेशेन प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते । तदा नेह नानेत्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यात् । शरीरोन्द्रियादिविकलत्वाच्च न कर्तृत्वम् । न हि कश्चि-
च्छरीरादिविकलः कर्तोपलब्धः । भूम्याद्याधारविधुरत्वाच्च । एवं दौर्ध्र्येऽपि यदि कर्तृत्वमश्विरस्य स्यात्तदा जीवस्यापि किञ्च स्यात् ।
विशेषादर्शनात् । एवञ्च सर्वकर्तृत्वं दूरनिरस्तामित्ययं पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते । तस्य तात्पर्यमाह ॥ तस्य त्विति । तुशब्दो
जीवादिशेषं द्योतयति । चशब्दो हेतुसमुच्चये । ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेरागमैकगम्यत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाद्विचित्रशक्तिः पुरुषः
सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सेत्यादिश्रुतिभिर्विचित्राशेषशक्तित्वागमाच्च । सर्वं भिन्नांशरहितस्यापि कार्येषु कृत्प्रसक्त्यभावः स्वरूपा-
न्नावाहुल्येऽपि भेदाभावोऽतः कार्यकरणेऽपि निरवयत्वशब्दकोपाभावो देहादिरहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाह इत्यादि युज्यत इति । ननु
दुर्यटमपि जीवकर्तृत्वमीश्वरशक्त्या घटत इत्यतीताधिकरणेऽभिहितम् । तथा च कथमत्र पूर्वपक्षवकाशः । यो हि परत्र प्रमितं घटयितुमष्टि ।
सः स्वस्मिन्नेष्टे इत्यसम्भावितम् । उच्यते । नैषोऽर्थः सूत्रकृताऽतीताधिकरणेऽभिहितः । किन्त्वागामिनमर्थं भवसि निधाय जीवकर्तृत्व-
वादनिरास एव विहितः । भाव्यकारेण तु शिष्यहितैरपिणा वक्ष्यमाणमर्थमाकृत्य पूर्वोत्तरविरोधः परिहृत इति । परिणाप्रभादिनो
विवर्तवादिनश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं कृत्स्नप्रसक्तिरित्यनेनाश्लिष्य श्रुतस्त्वित्यादिना समाधीयत इति व्याचक्षते । तथा हि । न ब्रह्मजग-
दुपादानम् । यतस्तथात्वे कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्यकारताप्रसक्तिः स्यात् । स्थितौ च ब्रह्माभावे तद्दर्शनापदेशानर्थक्यादि स्यात् ।

अथैतदोषपरिनिहीर्षया ब्रह्मैकदेशेन परिणमते । एकदेशेन चावातिष्ठत इत्युच्यते । तदा निष्कलं शान्तमित्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यादिति । अत्रोच्यते । नायं दोषः । तदात्मानं स्वयमकुलरुतेत्यादिश्रुतेब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य कृत्स्नपरिणामाभावस्य चावगमात् । शब्दमूलत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाच्च । अपि च सर्वशक्त्युपेता च परदेवता श्रूयते । सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादि । ततो निरवयव-स्यापि ब्रह्मणः कृत्स्नप्रसक्त्यभावेनैव जगदुपादानत्वमुपपन्नमित्यादि । तदेतद्व्याख्यानमनुपपन्नम् । एवं सत्येषां सूत्राणामेतद्व्यायान्त-भाविलक्षणसङ्गत्यभावप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यत आह ॥ विरोध इति । तुशब्दोऽवधारणे । परब्रह्मणो नारायणस्य सर्वस्माच्चैत-नादचेतनाच्च वैशिष्ट्ये वैलक्ष्ण्ये परमोक्तृत्वेऽन्यन्तव्यावृत्तत्वे च यो युक्त्यादिविरोधः स एवात्र द्वितीयेऽध्याये निरस्यते । न तु सकलजगदुपादानत्वम् । (सकलजगदुपादानत्वेन) सर्वात्मकत्वं तु न सर्ववैशिष्ट्यम् । नापि तदुपयुक्तम् । प्रत्युत विरुद्धमेव । तत्कथं तत्र विरोधपरिहागेऽत्रान्तर्भावमासादयेत् । ननु जगदुपादानत्वादेव सर्ववैशिष्ट्यं ब्रह्मणः । न हि जगज्जगदुपादानमिति चेत् । तत्किं मुपादानोपादेययोर्भेदं मन्यसे । तथा च तदन्यत्वमित्युक्तविरोधः । जगद्ब्रह्मणो न भिद्यते ब्रह्म तु जगतो भिद्यत इति चेत् । न । उक्तोचरत्वात् । प्राग्रह्योपादानत्वस्यानुक्तत्वात्कृत्स्नप्रसक्त्यादिपरिचोदनैवानवकाशा । परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेन गगनादिप्रपञ्चा-त्मकस्य तदसम्भविशब्दमूलत्वसर्वशक्तित्वाद्यसम्भवेन च, समाधानमप्ययुक्तम् । विवर्तवादे तु सर्वथाऽपि नैषा शङ्काऽवकाशमनुते । शुक्त्यादिकमिव रजताधारोपस्य ब्रह्माविद्यकप्रपञ्चारोपस्याधिष्ठानमिति स्पष्टमारम्भणाधिकरणेऽभिहितम् । तत्र कथं कृत्स्नैकदेश-विचारः । उक्तानवधानाच्छङ्कतेति चेत् । तर्ह्युक्तं स्मरेति वक्तव्यम् । स्पष्टं चारोपितत्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्युपादनीयम् । श्रुतेस्त्वित्या-देस्तु का संज्ञातिः । कश्चित्परिहारदर्शनसम्भ्रान्तचित्त आह । अबिद्यासंवलितं खलु ब्रह्म जगदुपादानम् । तत्राविद्योपादानत्वस्याव-माक्षेपः परिहारश्चेति । तदतविमन्दम् । न ह्यविद्याया उपादानत्वमपि वास्तवम् । तस्याविचारितरमणीयतयैव शङ्काविषयत्वान् । किञ्च कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वं चाविद्यायां किं करिष्यति । समाधानं तु सर्वथाऽप्यसङ्गतमेव । एतेन विकरणहत्यादित्याक्षेपपरिहारावप्य-

सङ्गतौ वेदितव्यौ । न हि भ्रमाधिष्ठानता शरीरादिक्रमपक्षतै । ईश्वरविषयं तदिति चेन्न । तस्य विकरणत्वाभावेनाक्षेपानुदयादित्या-
 दिर्न स्वयमेव शिष्यैरवगन्तव्यमित्यसङ्गतिरेवाचारेणोक्ता । स्यादेवमसङ्गतिर्यदि ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधपरिहारोऽध्यायार्थः
 स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ तदन्य इति । तस्मात्सर्ववैशिष्ट्यविषयादन्ये विरोधास्तत्र तत्रैवाधिकरणेषु गताः परिहृताः । एत-
 दुक्तं भवति । अविरोधलक्षणो द्वितीयोऽध्याय इति तावत्सम्मतम् । न चानुक्तेऽर्थे विरोधपरिहारः सङ्गत इति प्रथमाध्यायार्थेऽवि-
 रोधो द्वितीयस्यार्थः । प्रथमे चादिसूत्रेण शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनसुखेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमुक्तम् । तच्चतुरध्यायीपरि-
 समार्यं नैकत्र पर्यवस्यति । ततः किं तद्ब्रह्म । किं जीवोऽथ जडमिति स्वरूपजिज्ञासायां शृङ्ग्राहिकया प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् ।
 द्वितीयसूत्रे सर्वतो वैलक्षण्यप्रदर्शनेन सर्वोल्कष्टं सर्वसाध्यादृष्टं चेति प्रतिपादितम् । सजातीयविजातीयासम्भावितधर्मस्य लक्षणत्वात् ।
 सकलेतरव्यावृत्तेश्च तत्प्रयोजनत्वात् । तृतीयसूत्रे शास्त्रं तत्र प्रमाणप्रविधाय तस्योत्तरप्रबन्धेन सामान्यतो विशेषतश्च सकलजीविजड-
 व्यावृत्तवस्तुविषयता समर्थिता । एवञ्च द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविष-
 यश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना तत्र तत्रैवाधिकरणे परिहृता इति परिशेषात्सर्ववैशिष्ट्यविषयविरोधपरिहार एव द्वितीयार्थ
 इति ज्ञायत इति । ननु च श्रुतीनां परस्परविरोधोऽपि द्वितीयोऽध्याये न विद्यदश्रुतेरित्यादिना परिहृतः । तत्कथमुच्यते ब्रह्मणः सर्व-
 वैशिष्ट्ये विरोधो द्वितीये निरस्यत इति तत्राह ॥ सूष्टीति ॥ जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानाम् । उपलक्षणमेतत् । प्राणादिविषयाणां
 चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सूष्ट्यादिविशेषणमुपचित्सूचनार्थम् । तुशब्दो विशेषार्थः । यो द्वितीयाध्यायगोचरो वाक्यानामन्योन्यविरोधः
 सोऽपि पारमेथ्वरसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहार एव । किन्तु प्रथमद्वितीयपादयोः साक्षात्तृतीयचतुर्थयोस्तु व्यवधानेनेति शेषः । तथा हि ।
 श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः किं तस्मात्प्राणनिर्णयमात्रफलः । किंवा प्रमेयनिर्णयफलः । नाद्यः । मर्यासाया न्यायशास्त्रत्वा-
 पत्तेः । किञ्चैवं सति विद्यदादिसूष्ट्यादिविषयवाक्यविरोधपरिहार एव कस्मात्क्रियते । उदितहोमादिवाक्यानामपि न्यायदर्शनेन द्वावोपा-

दानोपपत्तेः । आकाशवाय्वादिक्रमश्चात्र नात्यन्तमुपयुज्यते । द्वितीयंऽपि किं सृष्ट्यादिक्रमेव प्रमथ्युत तदाङ्गभूतमन्यत् । नाद्यः । तस्य स्वरूपतोऽप्रयोजनत्वात् । प्रथमाप्रतिपाद्यत्वाच्च । अन्यथा पुनरुदितहोमादिवाक्यविरोधपरिहारोऽपि कार्यः स्यात् । सृष्ट्यादिविषय-निष्कर्षोऽपि निर्वृत्तः । अतो द्वितीय एव परिशिष्यते । न चान्यदस्ति सृष्ट्यादिप्रमेयस्याङ्गं प्रथमोक्तं द्वितीयसूत्राभिहिताब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्यात् । अतो युक्तमुक्तम् । तदेवं परोक्तसार्थस्य द्वितीयाध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावाद्विरोधाच्चोक्त एव सूत्रार्थे इति सिद्धम् ।

टि० — ॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ श्रुतेस्त्वित्यधिकरणस्य मूलेऽव्याख्यातत्वात्स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थापव्याख्याननिराकरणपरो-त्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वाधिकरणज्ञोपतया योजितस्य तस्य शित्यादिभाष्यस्यैवैतदधिकरणव्याख्यानरूपश्चात्र भाष्ये स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थापव्याख्याननिराकरणपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्यैतदधिकरणतास्यर्थक्यनरूपतया भाष्यं योजयितुमेतदधिकरणपूर्वपक्षमनुवदति ॥ नन्विति । कृत्स्नप्रसक्तानुभवविरोधस्य पूर्वदेवानायोगात्तत्प्रयुक्तदोषान्तस्माह ॥ न हीति ॥ न दोष इति । समसामर्थ्यप्रयोगो नापेक्षावत्त्वप्रसङ्गरूपदो-षहेतुरित्यर्थः । नन्वेवदेशेन प्रवृत्तावपि नेह नानेत्यादिश्रुतिविरोधः । एकदेशस्य भेदानङ्गीकारादित्यतो विकरणत्वादित्यादिना बाधवतया श-ङ्कितं सम्बन्धानुपपत्तेरित्यादिनाऽन्यत्रोपपादितं हेत्वन्तस्माह ॥ शरीरेति । अधिष्ठानानुपपत्तेश्चेति सूत्रोक्तं हेतुमाह ॥ भूम्यादीति । यद्यप्या-रम्भणाद्विकरणे स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमदुपादानादिक्रमस्तीति समर्थतं तथाऽपि स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमति स्वयं कथं तिष्ठेदित्याशयेनेदमुक्तमिति ध्ये-यम् । ननु चैतेषां जीवपक्ष एव दोषत्वं नेधरपक्षेऽर्पाति न तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरिति आह ॥ विशेषेति । ईश्वरे तदस्यशो निमित्तस्य जीवादतिशयस्यादर्श-नादित्यर्थः । ततश्च विशेषमन्तरेणापि दोषासम्पत्तिं किं जीवेनपराङ्गमिति भावः । भाष्ये तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्येश्वरे दोषास्पशो निमित्तमृतस्य जी-वापेक्षयाऽतिशयस्य तदभावशङ्कापरिहाराय द्योतनार्थत्वाच्चानर्थक्यमित्यभिप्रायेण तदर्शमाह ॥ तुशब्द इति । अनेन तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति मूत्रे श्रुतेरित्यनेन श्रुतिमूलत्वादित्यनेन चोक्तहेतुभ्यां सहात्मनीति मत्रोपपत्तेरिति सूत्रद्वयकाशितयुक्तैः समुच्चये भाष्ये एवशब्द-

इत्याह ॥ चशब्द इति । अनेनाशेषशक्तित्वाच्चेति भिदाक्रमतया चशब्दसम्बन्ध उक्तो भवति । समुच्चयहेतुरूपं दर्शयन्प्रकृतज्ञाशेषाक्षेपसमाधानपरतया वाक्यं योजयति । ईश्वरस्येत्यादिना । देहादीत्यादिपदेनेन्द्रियादिपरिग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन भूम्याधारहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाहपरिग्रहः । तस्य त्वशेषशक्तित्वादिति भाष्यानुरोधादेशेपराशक्तित्वयुक्तिः पूर्वाधिकरणोक्तैवेति मत्वाऽधिकरणरूपममाक्षिपति । नन्वेति । उक्तयुक्तेः पूर्वाधिकरणे सूत्रकारेणानुक्तेर्गतार्थत्वमित्याह ॥ उच्यत इति । कथं तर्हि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तनिर्वाह इति शङ्कते ॥ किन्त्विति ॥ आगामिनमिति । कथं तर्हि भाष्येऽशेषशक्तित्वोपन्यास इत्यत आह ॥ भाष्यकारेण त्विति ॥ पूर्वोत्तरविरोध इति । कृत्स्नप्रसक्तिरिति पूर्वस्य कर्ता शाल्वाथवत्यादित्याद्युत्तरेण विरोध इत्यर्थः । विरोधः सर्ववैशिष्ट्य इत्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य कृत्स्नप्रसक्तिरित्याद्ये तदधिकरणीयापव्याख्यानिनिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तद्विरासकतया तद्योजयितुं तदनुवदति ॥ परिणामवादिन इत्यादिना । यदि क्षीरमिव दध्यात्मा ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेतदा साकल्येन वैकदेशेन वा परिणमेदिति विकल्पं मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ यतस्तथात्व इति । अस्तु कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः किं तावतेत्याह ॥ स्थितौ चेति । कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्याकारताप्रसक्तौ स्थितायामित्यर्थः । ततश्च ब्रह्माभावः स्यादित्याशयः । अस्त्वेवं ब्रह्माभावस्ततोऽपि किमित्याह ॥ ब्रह्माभाव इति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति तद्द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । कार्यस्यायत्नदृष्टत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणो भावादिति भावः । आदिपदेन ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमेन जायते न भ्रियत इत्यजत्वादिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिव्याकोषपरिग्रहः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्रोक्तदोषाप्रसरादिति शङ्कते ॥ अर्थेति । इत्यादीत्यादिपदेन निरवयवं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । तदात्मानं स्वयमव्युक्तेत्यादिश्रुतेरित्यत्रादिपदेन सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता इत्यादिश्रुतिपरिग्रहः ॥ कृत्स्नपरिणामाभावाय चेति । तदितिकर्तृतया निर्दिष्टस्यापरिणतभागस्यापि श्रवणादिति भावः । ननु विरोध इत्युत्तरभाष्ये परकीयसूत्रव्याख्याननिरासो न प्रतीयत इति न तस्यातया भाष्ययोजनमुक्तिमित्यतो न सूत्रार्थनिराकरणमेव तन्निराकरणमपि त्वसङ्गतिनिरूपणमपि । तथा चासङ्गतिनिरूपणपरस्यास्य युक्तं तद्विरासकत्वमिति भावेनासङ्गात्युपपादकतया तद्योजयितुमध्यायासङ्गतं तावदुद्भावयति ॥ एवं सतीति ।

उपादानोपदेययोर्भेदेन जगदुपादानस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुपादेयस्य जगतोऽपि जगदुपादानत्वे तदुपादेयस्य जगदुपादानत्वं सर्ववैशिष्ट्ये हेतुन्यथोपादानोपादेययोर्भेदप्रसक्तोरित्याशयेन परिहरति ॥ तस्मिन्निमित्ते ॥ इष्टपत्तिं निरस्यति ॥ तथा चेति । जगतो ब्रह्माभेदेन जगदिष्टविशेषणस्य ब्रह्मणि प्रसक्तावपि ब्रह्मणो जगद्विश्वेन ब्रह्मनिष्ठस्य जगदुपादानत्वस्य जगत्प्रतिपत्त्युक्तं तस्य वैशिष्ट्योपादकत्वमिति शङ्कते ॥ जगदिति ॥ उक्तोत्तरत्वादिति । ब्रह्मणो जगदन्यत्वे जगतोऽपि न तदनन्यत्वं स्यात् । न हि यद्यतोऽन्यन्तमिदं ततोऽन्यन्तमिदमिति सम्भवस्य-तिप्रसङ्गादिति कथं च तदनन्यत्वेत्येतद्व्याख्यानावसरे उक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वपक्षसिद्धान्तानुपपत्तिव्युत्पादनेनाप्यप्याख्यानाय निराकृतौ शक्यत्वात्किमियमसङ्घातिमात्रव्युत्पादनेन तद्विराकरणं भाष्यकारणमित्यतस्तदनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदनुक्तौ निमित्तं वदन्नेव भाष्यकृदुद्भाषित-सङ्घात्युक्तिं समर्थयते ॥ प्रागित्यादिना । यद्वा तस्मिन्सङ्घातिष्वेव दोषो व्याख्याने तु परोक्तमदुष्टमेवेत्यत आह ॥ प्रागिति । न च प्रकृति-शब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यादिना प्रकृत्यधिकरणस्य ब्रह्मोपादानत्वानभिधायकत्वस्य तदधिकरणव्याख्यानावसरे उपादितत्वादिति भावः ॥ परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेनेति । सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वमुच्यत इत्यादिना ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणतया पराभिमतश्रुती-नां तत्सत्त्वाभावं व्युत्पादनाच्चः परिणामप्रतिपादिका श्रुतिरस्तीति भावः ॥ असम्भवेन चेति । अन्यथोपादानोपादेययोर्भेदप्रसक्त्या तदनन्यत्व-मित्युक्तविरोधापत्तेरिति भावः । अन्वकाशमेवोपादयति ॥ शुक्त्यादिभवेनेति । उक्तानवधानदित्युपलक्षणम् । पूर्वोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परि-णामित्वप्रमाञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ का सङ्गतिरिति । सिद्धान्ते विवर्तविक्षायां द्वितीयतरे शब्दाभ्यस्तकर्तृभावेन वाच्ये तयोर्भ्रान्त्यधिकष्ठानताया-मनुपपत्त्युक्तत्वादिति भावः ॥ किं करिष्यतीति । कारत्वेन परिणामे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारतापत्तौ ब्रह्माभावेन द्रव्यत्वोपादानार्थक्यादिव-देकदेशेन परिणामे सावयवत्वपत्त्या निरवयवत्वश्रुतिव्याकोपवच्चाविधायः कारत्वेन परिणामे कृत्स्नाविधायः कार्याकारताप्रसक्त्यावयवदेशेन परिणामे च सावयवत्वप्रसक्तावपि पूर्ववत्तत्प्रयुक्तदोषान्तराप्रसारात्स्वरूपेणैव च कृत्स्नप्रसक्तिमावयवत्वयोरुपादेयत्वादिति भावः ॥ समाधानं त्यति । ब्रह्मणः शब्दाभ्यस्तकर्तृभावेनेत्युक्तदुपादानत्वाक्षेपपरिहारकत्वेऽप्यविधोपादानत्वाक्षेपपरिहारार्थत्वाभावात्तद्वर्जनं सर्वथाऽप्यसङ्घातमिति भावः ।

एतेनयुक्तमेव दर्शयति ॥ न हीति । येन शरीरेन्द्रियादिराहित्येन भ्रमाधिष्ठानत्वमाक्षिप्येतेति भावः । उपलक्षणं चैतत् । शब्दितविशेषेण तत्समाधानानुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु विकरणत्वादित्याक्षेपपरिहारौ न शुद्धब्रह्मविषयौ ब्रूमो येन ब्रह्माधिष्ठानत्वस्य विकरणत्वेनाक्षेपः शब्दितविशेषेण च समाधानमयुक्तं भवेत्किञ्चाम विशिष्टब्रह्मविषयवेवेति नासङ्गतिरिति शङ्कते ॥ ईश्वरेति ॥ तस्य विकरणत्वाभावेनेति । अचक्षुष्ट्वमश्रोत्रमवागमनोऽनेजस्कमिति विकरणत्वबोधकप्रमाणानां शुद्धविषयत्वेन विशिष्टविषयत्वात्तैस्तस्य विकरणत्वासिद्धेरिति भावः । नन्वेवं भाष्यकारेणाप्युक्तमागौवापव्याख्याननिरासो विधेयस्तत्किमित्यसङ्गतित्युपादनेन तद्विरासौ विहित इत्यत आह ॥ इत्यादिकमिति । स्पष्टत्वादिति शेषः । अस्पष्टतया स्वयमेव शिष्यैरवागन्तुमशक्यत्वादध्यायासङ्गतितरेव भाष्यकृतोक्तेति भावः । ननु तदन्ये तत्र तत्र गा इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च तत्समन्वयविषयविरोधानामन्यत्र परिहृतत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रातिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रसक्तप्रतिषेधप्रदर्शनेन परिशेषतः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थवोपवर्णनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थवोपवर्णनस्य प्रकृतानुषंगोपादित्याशङ्क्य प्रागुक्ताध्यायासङ्गतिरूपव्याख्यानदोषोपपादनार्थत्वाच्च तद्वर्जनस्य न प्रकृतानुषंगोपादित्यासङ्गत्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तदसिद्ध्याऽसङ्गत्यनुपपत्तिशङ्कापुनरापयति ॥ स्यादेवमिति । भाष्यस्थतच्छब्दस्य यत्किञ्चिदर्थपरत्वे परिशेषः । सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वासिद्ध्या तत्सिद्धयर्थं पूर्वप्रकृतसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरत्वमेवेति भावेनाह । तस्मादिति । ननु भेदेऽपि परिशेषः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वसिद्धिः । यदि सर्ववैशिष्ट्यविरोधसमन्वयविरोधयोरेव परिहर्तव्यतया प्रसक्तस्यम् । तत्रापि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वं च सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रतिपाद्यान्तरसम्भावनाया विरोधपरिहारकत्वसिद्धावयुक्तोऽर्थ एव तत्परिहारकत्वस्य । तत्सिद्धावपि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वस्य चासिद्ध्या तदयोगादित्यतोऽध्यायस्याविशेषोपादकत्वमुक्तार्थं तत्प्रतिपादकत्वं सर्ववैशिष्ट्यादेस्तत्त्वं त्रिविधद्वयस्यैव परिहर्तव्यत्वं तत्रापि सगन्धविरोधस्यान्यत्र परित्यक्तं चोपदेश्यन्यविशेषेण सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थतामुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीत्यादिना । अविगनेन प्रसिद्धेरेव विशेषपरिहारस्य द्विती-

याध्यायार्थत्वे प्रमाणमिति भावेन सर्वसम्मतमित्युक्तम् ॥ मृङ्गेति । शृङ्गो कर्णं वा गृहीत्वेयं गौरितिवदतीन्द्रियत्वाद्ब्रह्मण इदं ब्रह्मेति तत्स्वरूपोपदर्शनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । लक्षणाभिधानमात्रेण कथं सर्वोक्तृत्वस्य सर्वस्माद्भावतत्त्वस्य च सिद्धिरित्यत एकस्य प्रतिपाद्यतयैकस्य च फलतयेति भावेन सर्वोक्तृत्वसिद्धिं तावदर्शयति ॥ सजातीयेति । सर्वव्यावृत्तिसिद्धिं दर्शयति ॥ सकलेतरेति ॥ प्रमाणस्यभिधायेति । अनिर्धारितस्य लक्षणस्य स्वरूपावधारणसमर्थत्वादिति भावः ॥ उत्तरप्रबन्धेनेति । तत्त्वित्यादिनेत्यर्थः । तत्त्विति सामान्यत आनन्दमय इत्यादिविशेषतः ॥ द्वये विरोधा इति । द्वाववयवौ येषामिति वर्गाद्व्यापेक्षयाऽन्यपदार्थस्य समुदायस्यैकत्वेऽप्युद्भावावयवभेदत्वावयवबहुत्वानुगतं बहुवचनम् । अत्र सङ्ख्याया अवयवे तयमिति द्विशब्दात्तत्रप्रत्यये तस्य द्वित्रिभ्यां तयवित्यनेनायजदेशो द्विशब्देकारस्य यस्येति चेत्यनेन लोपे सति निष्पल्लव्यशब्दाज्जासि प्रथमचरमतयाऽस्यार्धेति तयञ्चिन्नबन्धनसर्वनामतोविकल्पादनुसारेण जसः शीति तस्य शीभावेन गुणे च सति द्वये द्वया इति बहुवचननिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ तत्र तत्रैवेति । आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादावेत्यर्थः । ननु सृष्टिसंहारवाक्यानामिति श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्ववर्णनमनर्थकमिति ततः सर्ववैशिष्ट्याविरोधपरिहारस्य प्रागुक्तोद्घातार्थत्वसमर्थनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं सर्ववैशिष्ट्याविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति । सृष्टिसंहारार्थ्यां समस्तस्यापि वाक्यपदस्य योग्यत्वादुबुद्ध्या विवेकेन जीवरूपाभिधायिनामित्यत्रापि विशेष्यतया सम्बन्ध इत्याभिप्रेत्याह ॥ जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानामिति । तथा प्राणा इत्यादेरपि सङ्ग्रहार्थमाह ॥ उपलक्षणं चैतदिति ॥ उपलक्षणं चैतदिति । वाक्यविरोधपरिहारस्य प्रामाण्यमात्रनिर्णयफलकत्वाभावे प्रमेयनिर्णयफलकत्वे सृष्ट्यादेरेव प्रधानप्रमेयत्वाभावे वेति शेषः । भाष्ये तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तृतीयचतुर्थपादप्रतिपाद्यवाक्यद्वयाविरोधस्यात्रोक्तसर्ववैशिष्ट्याविरोधपरिहारकत्वोपपादकविशेषसूचनार्थत्वाच्चानर्थक्यमिति भावेन तदर्थक्यनार्थकं तस्माच्चित्तविशेषं च दर्शयति ॥ तुशब्द इत्यादिना । ननु तृतीयचतुर्थयोर्वाक्यद्वयविरोधपरिहारकत्वमेवास्तु किं व्यवधानेन सर्ववैशिष्ट्याविरोधपरिहारकत्वमनयेत्यतोऽन्यथाऽऽजर्थक्यप्रसक्तेरिति भावेन तदुपपादयति ॥ तथा हीति ॥ न्यायशास्त्रेनेति । प्रमाणशास्त्रेत्यर्थः । ततश्च प्रमेयशास्त्रत्वमङ्ग इति भावः ॥ उप-

पतेरिति । वाक्यप्रामाण्यफलकत्वस्योभयत्र साम्येनैकमात्रस्वीकारस्य निर्हेतुकत्वादिति भावः ॥ स्वरूपत इति । ततश्च न स्वरूपेण जिज्ञास्यतेति भावः ॥ प्रथमेति । प्रथमाध्यायेऽर्थः । ततश्चोक्तेऽयं विरोधपरिहारकत्वाभावादसदृशमिति स्यादिति भावः ॥ अन्यथेति । स्वरूपतोऽप्रयोजनस्य प्रथमाध्यायाप्रतिपाद्यस्यापि सृष्ट्यादेरेव प्रमानप्रमेयत्वे इत्यर्थः । तत्राप्युदितहेतुमोदेरेव स्वप्रधानप्रमेयत्वोपपत्त्या प्रमेयनिर्णयफलकत्वाविशेषादिति भावः । अस्तु सृष्ट्याद्यष्टिगमूतमन्यत् । तत् सर्वैशिष्ट्यमिति कस्मादवसीयत इत्यतस्तदन्यस्य कस्यचित्सृष्ट्याद्युपयोगित्वेनोक्ताङ्गत्वादित्यस्य च प्रथमोक्तत्वादिगुणविशिष्टस्याभावात्सर्वैशिष्ट्यमेव तदित्याह ॥ युक्तमुक्तमिति । तृतीयचतुर्थोर्व्यवधानेन सर्वैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वं यदुक्तं तद्युक्तमितिः ।

अ०—॥ ॐ विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते ॥ २-१-८ ॥

मु०—अत्रेश्वरस्य शरीरेन्द्रियादिकरणराहितत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते इत्याक्षेपसमाधानार्थं सूत्रम् ॥ ॐ विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ इति । एतदनारम्भगीयम् । पुनरुक्तत्वात् । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । सर्वोपेता च तद्दर्शनादिति सूत्रेवालौकिकत्वशब्दैकसमधिगम्यत्वविविचित्रानन्तशक्तित्वादियुक्तिभिः सर्वस्यापि दौर्ध्र्यस्य परिहृतत्वात् । यो हि साक्षात्कारकाधिष्ठानस्य नेष्टे स शरीरव्यवधानमपेक्षते । यस्य चागन्तुकं ज्ञानं स तदर्थमिन्द्रियाणि । यश्च गुल्मशरीरो नावस्थानुं शक्नोति स क्षित्यादिक्रमायास्म् । भगवांस्तु सर्वशक्तिः सर्वज्ञः किमर्थमपेक्षतेति । न च काचिदभ्यधिका शङ्काऽस्ति । येन न पुनरारम्भः स्यादित्यत आह ॥ मांनेति । यथा अत एव प्राण इत्यादौ मानैक्येऽपि मेयविशेषेण न पुनरुक्तिदोषस्तथाऽत्र मेयैक्येऽपि मानविशेषेण न पुनरुक्तिदोषः । एतदुक्तं भवति । किमुक्तार्थोक्तिमात्रं दोषः । किं वोक्तानतिरिक्तोक्तिः । नात्रः । उक्तपरिहारातिदेशोक्तेरपि दोषत्वानुसङ्गात् । द्वितीयस्तु प्रकृते न सिद्धः । प्रमेयैक्येऽपि प्रमाणभेदस्य सत्त्वात् । इह हि विदानन्दद्यात्मनोऽदिव्यमङ्गलविग्रहवतो महापुरुषस्य प्राकृतशरीराद्यभावेऽपि सत्कार्यकर्तृत्वमपि पाद इत्यादिश्रुतिमाश्रित्योक्तमिति । यद्वा मानमेय-

यो विशेषेणेति योज्यम् । तथा चायमर्थः । पूर्वमत्रैः सामान्यविषयप्रमाणान्याश्रित्य सामान्यत एव सर्वानुपपत्तिपरिहारो विहितः । इह तु विशेषविषयेणैव प्रमाणेन विशेषानुपपत्तिपरिहारः क्रियत इति कथं पुनरुक्तिरदोषवकाश इति । तथाऽप्याक्षेपो नोपपद्यत इति चेन्न । विशेषजिज्ञासयोपपत्तेरिति ॥ २-१-८ ॥

टि० ॥ ॐ विभरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ मानमेयविशेषणेत्यादिरपठ्याख्याननिरासपरस्वप्नमनिराणायपठ्याख्याननिराकरणानुप-
संहरति ॥ तदेवमिति । तर्हि तस्य स्त्वित्यादिनैवाधिकरणतास्यकथनात् विशेष इत्यादिनैवापठ्याख्याननिराससिद्धेः किं मानमेययुत्तरग्रन्थेन-
त्यतो विकरणत्वादिति सूत्रारम्भसमर्थनार्थं तदितिभावेन प्रागनुक्ताभिधायकस्य तस्य पूर्वेण गतार्थताप्रसवतेरेवामावाक्तिं तदारम्भसमर्थनेनोप-
स्यतस्तत्सूत्रप्रतिपद्यप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य श्रुतेस्त्वित्यादिसूत्रैर्गतार्थतां दर्शयति ॥ अत्रेत्यादिना । नन्वत्र मानविशेषसद्भावेऽपि मेयवदेन
तद्विशेषाभावात्कथं मानमेयविशेषमाश्रित्य पौनरुक्त्यपरिहार इत्यतो न प्रकृते मानमेयविशेषेण पौनरुक्त्यपरिहारोऽभिमतः किन्तु कश्चिन्मेय-
विशेषेणैव प्रकृते प्रमाणविशेषेण तत्परिहार इति नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तार्थसमर्पणयापेक्षितयथातथेत्याद्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ यथं-
स्यादिना ॥ मानैक्येऽपीति । भूतादिषु मुख्यया वृत्त्या प्रवृत्तानामप्याकाशादिशब्दानां महायोगविद्वद्बुद्धिभ्यामीश्वरवाचिस्वसमर्थनात्पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तप्रापकप्राणैक्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयविशेषेणेति । अघटितमपि सर्वं भावश्चिन्त्यशक्यया घटत इत्यस्यैव पूर्वोत्तरसूत्रप्रतिपाद्यतया तदूयमेव-
क्येऽपीत्यर्थः । नन्वस्तु मानविशेषस्तथाऽप्युक्तार्थोक्तिमात्रमस्येवेति पौनरुक्त्यमवर्जनीयमेवत्यतस्तस्यादोषत्वादुक्तमात्रोक्तेरेव दोषत्वात्प्रकृते च
तदभावाच्च पौनरुक्त्यमित्यभिप्रेत्य कुतो नोक्तार्थोक्तिमात्रस्य दोषत्वं कथं चात्रोक्तमात्रोक्त्यभाव इत्यतस्तदुभयं दर्शयितुं विरूपयति ॥ एत-
दुक्तं भवतीति । प्रमाणभेदमेव दर्शयति ॥ इह हीति । अत्र पक्षे यथातथेत्यग्याहारो भवतीत्यपरितोपात्तशान्तरमाह ॥ यदेति । कथमेता-
वता पूर्वोत्तरैवैलक्षण्यं येनापौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ विशेषविषयेणैवेत्यर्थः । शरीरेन्द्रियादिरूपविशेषविषयेणैवेत्यर्थः ॥ तथाऽप्या-
क्षेप इति । सर्वास्यापि दौर्घ्यस्य सामान्यतः परिहृतत्वादिति भावः ॥ विशेषजिज्ञासयेति । विशेषप्रमाणजिज्ञासयेत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमर्थ

इति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ २-१-८ ॥

अ०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ॐ ॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम् ॥ अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काञ्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ देवस्यैष स्वभावोऽयमित्याह श्रुतिरञ्जसा ॥ क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविराधिनी ॥ इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् ॥ आत्मप्रयोजनार्थाय सृष्ट्वां श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनत्येत आह जगद्गुरुः ॥

सु०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ॐ ॥ यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तदूनत्वा-
दपूर्णतैत्याक्षेपपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते। तदेतदनुपपन्नमिवाभाति । तथा हि । यद्यत्र कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं प्रसाध्यापूर्णत्वसाधनं
पूर्वपक्षिणो विवक्षितं स्यात्तदा प्रथमसूत्रमयुक्तं स्यात् । अपूर्णतासाधकं प्रति प्रयोजनवत्त्वेहेतोरसिद्धत्वात् । अथ कर्ता चेत्प्रयोजन-
वान्स्यात् । तथा चापूर्णः स्यादित्यापादनं विवक्षितम् । तदा व्यर्थमेवेदं सूत्रम् । न चापूर्णस्ततो न प्रयोजनवानिति परैवाङ्गीकृत-
त्वात् । अन्यथा विषयपार्यवसानात् । लोकवत्तु लीलकैवल्यमिति द्वितीयसूत्रं तु पक्षद्वयेऽप्ययुक्तम् । साधनायादनूपणस्यालु-
ब्धवनादिति । मैवम् । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिना प्रयोजनमस्ति न वा । आद्येऽपूर्णत्वं प्रसज्येत । द्वितीये तु कर्तृत्वानुपपत्तिः । तस्य
प्रयोजनव्याप्तत्वादित्युभयथाऽपीश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यत्र पूर्वपक्षिणो विवक्षितम् । तत्र प्रथमसूत्रेण प्रयोजनाभावपक्षं
समुक्तित्वमुपादत्ते। तत्रोक्तदोषपरिहारार्थं द्वितीयं सूत्रम्। यद्वा कर्तृत्वेन प्रयोजनस्य तेन चापूर्णत्वस्येदं साधनं विवक्षितमुतापादनमिति
सिद्धान्ती विकल्पाद्यमाद्येन निराकृष्टे । न कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं साध्यम् । कृतवृत्त्यत्वेन प्रयोजनाभावस्यैव निश्चितत्वात् । न चा-
सिद्धो हेतुः । अथैष एव परम आनन्दो निरनिष्टो निराद्य इति श्रुतेः । प्रयोजनवत्त्वेनानुपपत्तौ ननु गर्भशावणैव गतमिति ।
आद्यस्य दूषणान्तरं वदन्निर्द्वितीयं द्वितीयेन निराकरोतीति । ननुतत्र लोकवदिति सूत्रेण साधनस्यापादनस्य वा न किञ्चिदूपणमुद्भा-
व्यत इति । मैवम् । बाधादेरुद्भावनादित्याशयवान्निर्द्वितीयसूत्रस्य तात्पर्यमाह ॥ सदेति । यथा लोके ज्वलनपत्रादीनां तथशस्यापि

सदा सृष्ट्यादौ केवलं प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रवृत्तिः प्रसिद्धेति शेषः । तदनेनश्वरस्य प्रवृत्त्या प्रयोजनसाधनमनैकान्तिकं बाधितविषय च । प्रसङ्गस्तु व्याप्तिविश्लो विपर्ययापर्यवसायी चेत्युक्तं भवति । अथ मन्यत । चेतनप्रवृत्तिर्न प्रयोजनं विना दृष्टा । अतो नानैकान्त्यादीति । तदपि नास्ति । मन्त्रस्य सुखोद्वेकादेव वृत्तगानादिप्रवृत्तिर्दर्शनात् । ननु च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्न प्रयोजनोद्देशेन विनोपलब्धेयं च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः । अतः प्रयोजनोद्देशवती स्यादिति साध्यमापाद्यं चेत्यत आह ॥ अङ्गेति । काश्चिद्वाख्यानादावङ्गुलिचालनादिकाः । उद्देशवर्जिताः प्रयोजनोद्देशवर्जिताः । तथेशस्यापि प्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तान्वयः । तथाऽप्यनैकान्त्याद्यानिस्तार इति भावः । यदुक्तमीश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रसिद्धेति । तत्प्रमाणमिदानीमाह ॥ देवस्येति । देवस्यैव स्वभावोऽयमात्मकामस्य का स्पृहेति श्रुतिरञ्जसा स्फुटभुवतर्मयमाह । देवस्यायं सृष्ट्यादिविषय एष इच्छा । तत्पूर्विका प्रवृत्तिरिति यावत् । स्वभाव एव । न प्रयोजनाय । कुतः । आत्मकामस्य प्रयोजनस्पृहाऽसम्भवादित्यर्थः । केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । यथालोके सप्तद्वीपां मेदिनीमधिष्ठितः सम्पूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाधारम्भा दृश्यन्ते । तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रवत्प्रजगज्जन्मस्थितिध्वसादेर्लीलैव प्रयोजनामिति तदेतद्विराजरोति ॥ क्रीडामिति । भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे इति क्रीडाप्रयोजनां भावतः सृष्ट्यादिप्रवृत्तिं वदतः पूर्वपक्षीकृत्य देवस्यैव स्वभावोऽयमिति स्फुटिकृतं प्रयोजनलेखाभावः श्रुत्या सिद्धान्तितः । अतः श्रुतिविरुद्धत्वादपव्याख्यानमवैतत् । सूत्रासराऽननुगुणं चैतद्व्याख्यानमित्याह ॥ इतीति । यत एवं क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी । इति तस्माच्छ्रुत्यनुसारिणा प्रधुणा स्वयं साक्षात्स्पष्टं केवललीलैव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिर्निर्णिता लीलाकैवल्यमिति । न तु लीलार्थेति ततोऽप्युक्तमिदं व्याख्यानमिति । यद्वा पूर्ववक्तव्योक्तो हेतुरयं साध्यनिर्देशः । यस्माल्लीलां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी तस्मादेतत्सूत्रे केवललीलैव सूत्रकृता निर्णिता व्याख्याता न पुनर्लीलार्थेति । किञ्च कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्तां साधयन्नापादन्या प्रवृत्त्यः । किं प्रयोजनं स्वसम्बन्धि विवक्षितम् । उत परसम्बन्धि । अथ साधारणम् ।

आद्ये साधनेऽनैकान्त्यम् । आपादने व्याप्त्यभावः । विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचार एव । दृश्यन्ते हि कृपालवः स्वप्रयोजनमनुद्दिश्य परप्रयोजनार्थमेव प्रवर्तमानाः । न चादृष्टार्थमिति वाच्यम् । पशूनां पशुप्रायाणां चाप्यपालनार्थं प्रवृत्तिर्दर्शनात् । न च प्रयोजनोद्देशिता कृपालुता चेति सम्भवति । द्वितीयेऽप्यनैकान्त्यादिक्रमेव । स्वप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेर्वहुलपुलम्भात् । भागवतोऽपि स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वप्रसङ्गः (ज्ञा)श्च । अत एव न तृतीयोऽपि । अत एव (येन) केनचित्कर्तृत्वविशेषणं प्रवृत्तिस्वभावत्वे सदा प्रवर्ततेत्यप्रसङ्गनं च प्रत्युक्तम् । स्यादेतदेवम् । यदीश्वरप्रवृत्तौ परप्रयोजनोद्देशः स्यान्न चासावङ्गीकर्तृपुष्टिः । का स्पृहा न काऽभीति श्रुत्या नेति सूत्रकारेण च सर्वथा प्रयोजनोद्देशस्य निवारितत्वादित्यत आह ॥ आत्मैवेति । श्रुतिरिति सूत्रकृतोऽप्युपलक्षणम् । परप्रयोजनार्थतां त्वङ्गीकुरुत एवेति शेषः । कुत एतदवगम्यत इत्यत आह ॥ नेति । यतः परप्रयोजनमङ्गीकृत्यात्मप्रयोजनार्थतामेव नेति न्यवारयत् । अत एव हि प्रयोजनवत्त्वादिति तत्र हेतुमाह । अन्यथा नैतं ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति । यदि नेति सौत्रीप्रतिज्ञा स्वपरप्रयोजनविषया स्यात् । तदा प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुरनैकान्तिकः स्यात् । स्वयं व्यापारसाध्यप्रयोजनवतोऽपि परप्रयोजनोद्देशेन व्यापारदर्शनात् । स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वे तु नायं दोषः । योऽज्यायत्ययोजनः स स्वार्थं न तदुद्दिशतीति व्याप्तेरनवद्यत्वात् । अतः प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुं ब्रूवाणः सूत्रकृतात्मप्रयोजनोद्देशमेव नेति निवारितवान् । न परप्रयोजनोद्देशमपि । तथात्वे तद्व्याप्तमेव कमापि हेतुं ब्रूयात् । स्वप्रयोजननिषेधं कुर्वाणो विशेषविषयस्य शेषान्यनुज्ञाज्ञापकत्वात्परप्रयोजनमनुजानातीत्यपि ज्ञायत इति । उपलक्षणमेतत् । श्रुतिरप्याप्तकामस्येति हेतुगर्भविशेषणं प्रयुक्ताग्राऽऽत्मप्रयोजनस्युद्देशमेवाक्षिपति परप्रयोजनस्युद्देशमभ्युपैतीति ज्ञायत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

टि०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॐ लोकोक्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ ननु सर्वविरोधानां परिहृतादयदनर्थकमेतत् । न चाभ्यधिकाशङ्कानिरासार्थमेतदिति वाच्यम् । तथा सत्यधिकरणान्तर इव गतार्थताशङ्कानिरासायाऽभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनप्रसङ्गादित्यतो भाष्य एव

तत्प्रदर्शनादत्राप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्य भाष्योक्तप्रकारेणैतदाधिकरणनिरसनीयपूर्वपक्षं दर्शयति ॥ यत्प्रयोजनार्थमिति । ननु सदा प्रवृत्तिरित्युत्तर-
भाष्यमनर्थकम् । न च लोकवस्तु लीलकैवल्यमिति सूत्रस्य साधनापादनपक्षयोर्बाधद्युद्धावाप्त्योपदर्शनपत्त्वाच्च तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनाया-
प्यनर्थकत्वादित्यतः साधनापादनदूषणस्यानुद्धावकतया प्रासद्वितीयसूत्रायुक्तस्वशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योज-
यितुं साधनापादनपरत्वनुपपत्त्या भाष्योक्तपूर्वपक्षानुपपत्तिशङ्कासुस्थापयति ॥ तदेतदनुपपन्नमिवाभासार्थत्वादित्यादिना । किमत्र कर्तृत्वत्वादिना प्रयो-
जनत्वादिसाधनं विवक्षितमुत्तापादनमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ यद्यत्रैस्यादिना ॥ प्रयोजनवत्त्वहेतोरसिद्धत्वादिति ।
कृतकृत्यत्वाच्च प्रयोजनाय सृष्टिरिति भाष्यानुसारेण तस्य कृतकृत्यस्वरूपत्वादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ अथेति ॥ इदं सूत्रमिति ।
आद्यं सूत्रमित्यर्थः ॥ परेणेवेति । पूर्वपक्षक्षिणैवेत्यर्थः । पूर्वपक्षतदङ्गीकारमेव विपक्षबाधकोपदर्शनेन दर्शयति ॥ अन्यथेति ॥ पक्षद्वयेऽपीति ।
साधनापादनरूपपक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । एवं साधनापादनपरत्वनुपपत्त्या भाष्योक्तं पूर्वपक्षनाक्षिप्य प्रकारान्तरेण तदाशयवर्णनेन सूत्रारम्भमुपपाद्य
तत्परिहारकतया सूत्रद्वयं योजयति ॥ मैवमिति ॥ तत्रोक्तदोषेति । प्रयोजनाभावे कर्तृशानुपपत्तिस्तस्य प्रयोजनव्याप्तत्वादिति द्वितीयपक्षोक्त-
दोषेत्यर्थः । अस्मिन्पक्ष उत्तरभाष्यनैरेष्येणैव सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षनिवृत्तेस्तदानर्थक्यमित्यतस्तत्सङ्गमयितुं तदुपयुक्तार्थेपदर्शकतयाऽपि सूत्रद्वयं
योजयति ॥ यद्वेति ॥ निश्चयादिति । तथा च बाधितविषयत्वमिति भावः ॥ असिद्धो हेतुरिति । अपूर्णत्वसाधकं प्रतीति शेषः । तथा च
न तेन प्रयोजनाभावसाधनमुपपद्यत इति न बाधितविषयमेति भावः ॥ गर्भसाधनेवेति । अपूर्णत्वसाधकस्य प्रयोजनवत्त्वहेतोरैवासिद्धत्वादिति
भावः । इतीत्यस्येत्याद्यभावेन निराचष्ट इति पूर्वेणान्वयः ॥ आद्यस्येति । साधनपक्षस्येत्यर्थः । द्वितीयभाषापादनपक्षं द्वितीयेन सूत्रेणति शेषः ।
निराकरोतीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येति यद्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं भाष्योक्तोक्षेपपरिहारकतया सूत्रद्वययोजनामभिधाय द्वितीयसूत्रोक्तसाधना-
पादनदूषणोपदर्शनपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तत्पक्षदूषणानुवक्त्योत्तरत्रायुक्तताशङ्कामनुवदति ॥ नन्वेति । बाधादेरित्यादिपदेनानैकान्तिकत्वादितिपरि-
ग्रहः ॥ अनैकान्तिकमिति । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तिविशेषः प्रयोजनानुद्देशेऽप्यन्यादेरुर्ध्वज्वलनादौ प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । भट्टबादौ स्वभा-

वोदेवश्वरप्रवृत्तेः प्रमितत्वाप्रयोजनोद्देशसाधनं बाधितविषयमित्याह ॥ बाधितेति ॥ व्याप्तिविकल इति । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तौ व्यभिचारोदे-
 वेति भावः ॥ विपर्ययापर्यवसारीति । प्रवृत्तेः प्रमितत्वेन विपर्ययपर्यवसाने बाधादिति भावः ॥ अथ मन्येतेति । इयं च चेतनप्रवृत्तिरतः
 प्रयोजनोद्देशवतीति साधनमापादनं वा क्रियते न तूत्तरापीत्यर्थः । किं तावताऽपीत्यत आह ॥ अत इति । अन्योदेरूर्ध्वज्वलनादौ प्रवृत्तेश्चेतन-
 प्रवृत्तित्वाभावादिति भावः । आदिपदेन व्याप्तिविकलत्वपरिग्रहः । न तु बाधितविषयत्वस्यापि । तस्यात्राप्यविशिष्टत्वादिति ध्येयम् । माऽस्तवान्या-
 देरूर्ध्वज्वलनादौ व्यभिचारः । उदाहरणस्यानादरणीयत्वादन्यत्र तु स्यादेवेति न साधनमापादनं वा सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ मत्तस्येति । तदी-
 यनुत्तगानादिप्रवृत्तेश्चेतनप्रवृत्तित्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । नन्वङ्गाचेष्टा इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च विशिष्टहेतोरनैकान्त्योपदर्शनार्थं तदिति
 वाञ्छयम् । मत्तप्रवृत्तौ विशिष्टव्यभिचारस्यापि स्पष्टत्वेन व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिप्रवृत्तिपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतो मत्तप्रवृत्तौ व्यभिचारपरि-
 हारार्थं परोक्षोपेक्षितहेत्वन्तरस्यापि व्यभिचारव्युत्पादनार्थत्वाच्च तत्पर्यन्तधावनानर्थकमित्याशयेन मत्तप्रवृत्तावव्यभिचारोपपादकहेत्वन्तराशङ्कामुत्थाप-
 यंति ॥ नन्विति ॥ साध्यमापाद्यं वेति । मत्तप्रवृत्तेः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वाभावेन तत्रानैकान्त्याद्यप्रसङ्गादिति भावः । साकाङ्क्षतया वाक्यभासा-
 त्वधरिहरायाह ॥ तथेत्यादि । तथाऽपि साधनापादनयोः किं दूषणमनेनोक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ तथाऽपीति । प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वस्य हेतुत्वा-
 श्रयणोक्तसाधनादिपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ अनैकान्त्यादीति । व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिप्रवृत्तेः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेऽपि प्रयोजनोद्देशरहितत्वादिति
 भावः । अत्राप्यादिपदेन व्याप्तिकल्पमात्रपरिग्रहः । भाष्यकारीयस्य श्रुत्युदाहरणस्यानर्थक्यमाशङ्क्य भाष्ये पूर्वोक्तस्य स्वभावादेवश्वरप्रवृत्तेः
 प्रमितित्वस्य तादृशप्रमाणभावनासिद्धिशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेनोक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्समर्पकप्रमाणोपदर्शनपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥
 यदुक्तमिति । ननु जगत्पृष्ठेः क्रीडाप्रयोजनकत्वस्य श्रुतिविरुद्धत्ववर्णनमनर्थकमिति तत्परोत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य लोकत्रदित्येतत्सूत्रायाप-
 व्याख्याननिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तद्विरासकतया तद्योजयितुमेतत्सूत्रायापव्याख्यानमनुवदति ॥ केचिदिति । रामानुज इत्यर्थः । क्रीडां
 प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिन्येतावतैव परव्याख्यानस्य श्रुतिविरुद्धत्ववर्णनेनापव्याख्यानत्वसिद्धेः किमिति केवलमुत्तरार्धेनेत्यतोऽपव्याख्या-

नस्य सूत्राक्षराननुगुणस्वरूपदूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वाच्चानर्थक्यमिति भावेन तथा योजयति ॥ सूत्रेति । भाष्ये इतिशब्दस्य वैयर्थ्याभावात्तस्य
पूर्वाधोक्तार्थस्योत्तरार्धार्थं हेतुसमर्पकत्वाच्च तदिति भावेन पूर्वोक्तार्थानुवादपूर्वकं तस्य हेतुत्वसमर्पकतया तं व्याचष्टे ॥ यत इत्यादिना । इति
केवललैवेत्यस्य सूत्राक्षराननुगुणस्वरूपदोषान्तरसमर्पकत्वेन योजनायां पूर्वार्धानुवृत्तिर्भवतीत्यपरितोषादिकवाक्यतामङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह ॥
यद्वेति । हेतुसाध्यनिर्देशपरतया योजनप्रकारमाह ॥ यस्मादिति । उत्तरार्धे तस्मादिदर्थक्येतिशब्दश्रवणादाह ॥ यस्मादिति । नन्वासप्रयो-
जनार्थाय स्पृहां श्रुतिस्वायदियुत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च भावतः स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रयोः स्वसम्बन्धिप्रयोजनाभावमात्रस्वप्रतिपादनार्थं
तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्य प्रकृतानुषयात् । न च भावप्रवृत्तेः स्वसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशाभावेऽपि परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादनार्थं
तदिति वाच्यम् । तत्सद्भावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च साधनापादनपक्षयोः परसम्बन्धिप्रयोजनसद्भावेन सिद्धसाधनत्वादिप्रतिपादनार्थं
तदिति वाच्यम् । परसम्बन्धिप्रयोजनसाधनापादनपक्षयोः सिद्धसाधनत्वादिप्रसक्तत्वापि स्वसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसाधनापादनपक्षयोस्तदप्रसङ्गा-
दित्येतोऽत्र तं पक्षं प्रकारान्तरेण प्रदूष्य परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसाधनापादनपक्षौ सिद्धसाधनत्वादिना निरस्य तदुपपादनार्थं स्पृहाभावप्रतिपाद-
कश्रुतिसूत्रातिकथनेन परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादनपरत्वाच्चोक्तत्वाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य सिद्धसाधनत्वोपादकपरसम्बन्धिप्रयोजनोद्देश-
सद्भावप्रतिपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमायितुं साधनापादनपक्षयोः सन्माविततया प्रसक्तान्विकल्पांस्तावद्वर्शयति ॥ किञ्चेति । साधनेऽनैकान्य-
मापादने व्याप्यभावो विपर्ययवसाने व्यभिचार इत्युक्तदोषत्रयमप्युपपादयति ॥ दृश्यन्ते हीति ॥ कृपालव इति । यद्यपि स्पृहादिभिरन्या-
दिना कृपेरालुच्छ्रयस्यो न विहितस्तथाऽपि व्याकरणान्तरादवगन्तव्यः । कलशवाची वालुशब्दः कृपापूर्णाः कलशा इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् ।
स्पृहार्द्रलेशमविधायालुचक्रणमन्यत्रापि यथा स्यात्तेन कृपालुरिति सिद्ध्येत् । इति व्याकरणवचनादपि न तत्सम्भव इत्यपि दृष्टव्यम् । ननु लश-
विधौ न स्पृहालुरिति रूपं सिध्यति । आलुचिविधौ स्वयामन्तात्वाप्येति गेरयादेशे तस्मिद्धिरिति चेन्न । स्पृहेल्लेशे तस्य शिल्बेन तिङ्शिसार्थ-
धातुक्रममिति सार्वधातुकतया कर्तरि शब्दिति शपि सार्वधातुकार्धधातुक्रयोरिति गुणे अयोदेशे अतो दीर्घतायां सस्यां स्पृहालुरिति

तस्मिद्धिसम्भवात् । ततश्च सस्येप्येवं लुश्वविधावपि विवक्षितसिद्धावालुचरणमन्यत्रापि यथा स्यादित्यस्यार्थस्य ज्ञापकम् । तद्वलाच्च
कृपेरालुचि कृपालुनाब्दग्नपत्तिरित्यालुच्चिधिनैवास्यार्थस्य ज्ञापितत्वाद्दोषः । अत एव च कौमुद्यां हरे कृपालो नः पादित्युभयम् ।
वनु च लुश्वविधौ न विवक्षितरूपसिद्धिः । लुशा लकारस्येसंज्ञाप्रसङ्गात् । स्पृश्यालुरिति दीर्घानुपपत्तिश्च । तिङित्यनुवृत्त्या
तिङि परत एवादौ दीर्घो यगीति दीर्घत्वविधानात् । श्रद्धालुश्च न सिञ्च्येत् । श्रपूर्वाद्धातौलेशि शपि तस्य जुहोत्यादि-
त्वात् क्लौ सति क्लाविति द्विभावे ष्वस्व इति ष्वस्वस्ये चर्षे श्माभ्यस्तयोरात इत्यलोपे श्रद्धलुरिति प्रसङ्गात् । अतो लुश्वविधौ स्पृश्यालुरिति
रूपासिद्ध्या तस्मिद्धर्थवादा लुचकरणस्य नान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यत्राप्यालुचप्रत्ययविधायकत्वसिद्धिरिति चेत् । भैवम् । लुश्वविधावप्यादित्रादि-
संज्ञाभाव उपपद्यते । यकारश्चात्रालुसनिर्दिष्टः क्रियते । प्रयोजनाभावाच्च संज्ञाभावः । न ह्यत्र लिस्वरप्रत्ययोर्विशेषोऽस्ति । उभयत्रैकादेश उ-
दात्त नोदात्त इत्युदात्तत्वस्य भावात् । नापि स्पृश्यालुरिति दीर्घानुपपत्तिः । अतो दीर्घो यगीत्यत्र तुरस्तुशम्भमः सार्वधातुक इत्यतः सार्वधातुक-
ग्रहणस्यैवानुवृत्त्या तिङग्रहणाननुवृत्तेः । अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्राविषये दध्यात्यर्थं वर्तमानस्य धेदो भविष्यति । न च शिदाश्रयेऽशी-
तीत्यात्वप्रतिषेधात्तदनुपपत्तिः । एवं तर्हि श्रद्धाश्रद्धेत्याकारप्रक्षेपादाल्यं भविष्यति । अथवा धातोरेव संज्ञापूर्वको विधिरित्य इति द्विवे-
चनं न प्रवर्तिष्यते । ततश्च लुश्वविधिनैवोपपत्तावपि ज्ञापनार्थमेवालुचकरणम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽध्ययं भवतीति
कृपेप्यालुचप्रत्यय इत्यन्यत्र विस्तरः । ततश्च कृपालुमृत्तौ सत्यपि प्रपृतेः स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वाभावादनैरान्यं साधने । आपादने च तत्रैव
प्रवृत्तित्वरूपापादकवति स्वसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वरूपापाद्यविरहादापादकस्यापाधेन व्याप्यमात्रः । न भवति च स्वसम्बन्धिप्रयोजनवात् । तस्मात्प्र-
वृत्तिमानिति विपर्ययपर्यवसाने कृपालुप्रवृत्तावेव व्यभिचारश्चेति पूर्वोक्तदोषत्रयमुपपादितं भवति ॥ न चेति । तथा च कृपालुप्रवृत्तौ साध्यस्यापि
सत्त्वाच्च व्यभिचार इति भावः । माऽस्तु तर्हि कृपालुप्रवृत्तौ व्यभिचारः पश्चादीनामपत्यपालनादिप्रवृत्तौ तु व्यभिचारः स्यादेवेत्याशयेन परि-
हरति ॥ पशूनामिति । अङ्गकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु कृपालुप्रवृत्तरदृष्टतया एवायोगात्तत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य तत्रादृष्टार्थ-

स्वाभावमुपादयति ॥ न चेति । निरुपाधिकरदुःखग्रहणेच्छया एव कृणुत्विति भावः । अस्तु ताहं परसम्बन्धिप्रयोजनमेवात्र प्रयोजनमिति द्वितीयपक्ष इत्यत आह ॥ द्वितीयेऽपीति ॥ अनेकान्त्यादिकमिति । साधनेऽनैकान्त्यमापादने व्याप्यभावो विपर्ययपर्यवसाने व्याभिचारश्चेत्यर्थः । त्रितयमप्युपादयति ॥ स्वप्रयोजनार्थेति । स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तौ सत्यपि प्रवृत्तिवे परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशाभावात्साधनेऽनैकान्त्यमापादने च तत्रैव सत्यपि प्रवृत्तित्वरूपे आपादके परसम्बन्धिप्रयोजनवत्स्वरूपाद्याविरहाद्व्याप्यभावात् । न भवति च परसम्बन्धिप्रयोजनवांस्तस्मात् प्रवृत्तिमानिति विपर्ययपर्यवसाने स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तौ व्यभिचार इति भावः ॥ क्रमेणेति । साधने सिद्धसाधनताभावात्प्रवृत्तेः परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशवत्त्वाभ्युपात्तात् । आपादने च तत् एवेष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धत्वमिति क्रमेण सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अत एवेति । सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वस्य भगवत्प्रवृत्तावप्यसाकं सम्मतत्वात्तदादाय स्वपरसाधारणप्रयोजनवत्त्वस्य सिद्धत्वात्साधने सिद्धसाधनम् । तत् एवापादने दृष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसानेऽसिद्धत्वं चेति भावः ॥ अत एवेति । चिकीर्षार्थकत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन मत्तप्रवृत्तौ व्याख्यानादावङ्गोचष्टादौ चानैकान्त्यपरिहारोऽपि भावस्तद्वृत्तेः परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वात्तामपरिहारादेव केनचित्कतुर्वाविशेषणम् । भगवत्प्रवृत्तेस्तत्त्वभावत्वेऽपि परप्रयोजनोद्देशवत्त्वात्प्रयोजनानुसारेणैव प्रवृत्त्या कादाचित्कपरप्रयोजनानुरोधेन कादाचित्कत्वोपपत्त्या सर्वदा प्रवृत्त्यापादनं च प्रत्युक्तमित्यर्थः । एवं सिद्धसाधनत्वादिनां परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वस्य त्रयानापादनपक्षौ प्रदूष्य स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रगतिकथनमुखेन परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वोपपादकतयात्तरं वाक्यं योजयितुमीक्ष्यप्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारे श्रुतिसूत्रविरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदेवापीति । न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह ॥ यदीति । जगद्गुरुत्थित्तरग्रन्थे ज्ञापकविशेषकथनेन सौत्रप्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयत्वसमर्थनात्तदुद्देशेनाह ॥ श्रुतिरिति । ईश्वरप्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशसद्भावानुक्तेः कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितशेषमाह ॥ परेति । ननु स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयत्वात्तद्विनिर्देशादिनिषेधस्य भगवत्प्रवृत्तेः परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसिद्धत्वात् प्रागभिप्रेतसिद्धसाधनत्वादिसमर्थनात्किमुत्तरेणेत्यत उक्तनिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयतायां ज्ञापकविशेषाभिधानार्थत्वात्तस्य नानर्थक्य-

मिति भावेन तत्कथनरूपतयोत्तरवाक्यं सङ्गमाश्रितुं तदभावप्रयुक्तस्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयदानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ श्रुत एतदिति । ननु चात्र प्रयोजनवत्त्वेनैत्यत आह । जादगुणरित्येवोच्यते न तु प्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयतायां किञ्चिद्विधायामकनपीति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण ज्ञापकविशेषसमर्पकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ यत इत्यादिना ॥ अन्यथेति । नेति सौत्रनिषेधस्य स्वपरसम्बन्धिप्रयोजननिवारकत्व इत्यर्थः । ननु नेति सौत्रप्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयतायामिव स्वपरसाधारणप्रयोजनविषयतायामपि हेतुत्वादोक्तत्वोपपत्तेः कथमनेन निषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वसिद्धिः कथञ्चित्तरिसिद्धावपि कथं भावश्चवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशसिद्धिरित्यतः प्रयोजनमात्रनिवारकत्वे हेतुत्वासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयतायां तत्सम्बन्धकथनेनावक्तव्यत्ववक्तव्यत्वे व्युत्पादयेत्येव परसम्बन्धिप्रयोजनाभ्युपगमसिद्धिमुपदर्शयति ॥ एतदुक्तं भवतीत्यादिना । अनैकान्तिकत्वमेव दर्शयति ॥ स्वयमिति । ज्ञायत इतीत्यत्राप्येत्येति शब्दस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वेन वाक्येन नेति सौत्रनिषेधश्चोपपत्तरीत्या स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वसिद्ध्या सूत्रकृतः परप्रयोजनोद्देशाङ्गीकारसिद्धावपि श्रौतनिषेधस्य तदसिद्ध्या श्रुतौ तदङ्गीकारसिद्धेः कथमनेन वाक्येनोक्तशङ्कानिरास इत्यतो न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यादिभाष्यमुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ उपलक्षणमेतदिति । यद्यप्यत्र मूले आत्मप्रयोजनार्थयेति पूर्ववाक्यानुरोधेन श्रौतनिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वं ज्ञापकोक्त्या मुखतो वक्तुमुचितम् । तथाऽपि पूर्ववाक्यस्थश्रुतिशब्दस्य सूत्रकृतदुपलक्षणत्वज्ञापनार्थं सौत्रनिषेधस्य तद्विषयत्वं मुखत उपपादितम् । अन्यथा निराकाङ्क्षतया श्रुतिशब्दस्य तदुपलक्षणत्वासम्भवादिति ध्येयम् ।

अ०—इच्छामात्रं प्रभोः सुष्टिरिति सुष्टौ विनिश्चिताः ॥ इति प्रशंसया कामश्रुतिभ्यश्चैव युक्तिततः ॥ महातात्पर्ययुक्तेश्च नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥

सु०—इह हि बुद्धिरेवैश्वरस्याव्याहता क्रियाशक्तिस्तथैव सर्वस्योपपत्तौ किमिच्छाप्रयत्नकल्पनया । यद्वा प्रयत्नः कर्तृत्वम् । तस्यैवाख्यातार्थतया निर्णतित्वात् । स च द्वेधा बुद्धिमपेक्षते । उत्पत्त्यर्थं विषयनियमार्थं च । तत्रैश्वरप्रयत्नो यद्यपि नित्यत्वाभावात्ता-

वपेक्षते बुद्धिम् । तथाऽपि विषयनियमार्थं तामपेक्षत एव । न हि निर्विषय एवासौ । व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । (न च स्वभावत एवार्थ-
प्रवणः । बुद्धित्वप्रसङ्गात्) बुद्धिरेव हि स्वभावतोऽर्थप्रवणा । अतो ज्ञानप्रयत्नाभ्यामेव सर्वनिर्वाहानेभ्यस्तेष्वेच्छाऽस्ति । न चेच्छया
प्रयत्नस्य विषयनियमः । तस्या अपि स्वतो विषयप्रवणताभावात् । तदर्थं बुद्धयङ्गीकारे तयैव प्रयत्नस्य विषयनियमोपपत्तेः किमन्त-
र्गदुनेच्छयेति नून्वा (न्यूमा) नाः केचित्का स्पृहेति श्रुतिनेश्वरस्य प्रयोजनेच्छामात्रनिषेधपरा । किन्त्विच्छालक्षणं गुणमेव निषेधतीति
व्याचक्षते । तन्निराकरोति ॥ इच्छामात्रमिति । का स्पृहेति श्रुत्या नेश्वरस्येच्छामात्रं निषेध्यते । कुतः । इच्छावत्त्वस्य प्रमाणतः
सिद्धत्वात् । तथा हि । विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वसमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता । कालात्यस्तूर्वाति
भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तका इति परिणामवादं विवर्तवादं कालादिनिमित्तवादं चान्यमतत्वेनोक्तेच्छामात्रमिति श्रुत्या स्वमतमुच्यते ।
ये सृष्टिविषये विशिष्टनिश्चयवन्तस्ते प्रभोरिच्छामात्रार्थिना सृष्टिर्न ब्रह्मपरिणामो न च तद्वर्तो नापि कालादिनिमित्तेति मन्यन्त इति ।
अनया प्रभोरिच्छामात्रायत्ततां सृष्टिर्मन्यमानानां विनिश्चिता इति प्रशंसया तस्येच्छावत्त्वमवागम्यते । यदीश्वरस्येच्छा न स्यात् । तदा
तदायत्ततां सृष्टिर्मन्यमाना विपर्यस्ताः स्युः । न विशिष्टनिश्चयवन्त इत्येषा प्रशंसाऽनुपपन्ना स्यात् । न च प्रशंसात्वादवार्थसिद्धिः ।
पूर्वोत्तरपक्षवधारणप्रसङ्गे प्रशंसाया अपि याथाव्यावश्यक्यम्भावात् । अन्यथा परिणामादिवादा अपि प्रशंसयेत् । न केवलं श्रुतार्थानुग-
पत्या । अपि तर्हि कामस्तदग्रे समवर्तताधि सोऽकामयतेत्यादिभ्यो भागवतः कामप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्चेच्छाऽवागम्यते । एवमशब्दः श्रुतीना-
मर्थापत्तितः प्राबल्यसूचकः । इच्छाकामशब्दयोर्ज्ञानप्रयत्नोपलक्षणत्वस्य सम्भवाच्चावार्थापत्तिश्रुतिभ्यामिच्छासिद्धिरिति चेन्न । मुख्ये
बाधकाभावात् । मा वाऽसैत्सीदिच्छाऽर्थोपत्तिश्रुतिभ्यां युक्तिस्तावत्सेत्स्यति । तथा हि । ईश्वर इच्छावान् । आत्मत्वात् । यज्ञदत्तवत् ।
न च मुक्तादौ व्यभिचारः । तत्रापि तस्याः साधयिष्यमाणत्वात् । ज्ञानवत्त्वात् । प्रयत्नवत्त्वात् । कर्तृत्वाद्वा । ईश्वरज्ञानं वेच्छासमानाश्रयं
ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवत् । एवं तत्प्रयत्नमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । यद्वा क्षित्यादिकमिच्छावज्जन्यं कार्यत्वाद्व्यवत् । नन्वेवं दुःखा-

अप्रातिबद्धेत्यर्थः । यदि हि केनचिदबुद्धिर्व्याहृत्यते तन्निवृत्त्यर्थमिच्छादिकमुपयुज्यत इति । व्याहृतवृद्धीनां तदपेक्षायामप्यव्याहृतवृद्धीश्च स्य न तदपेक्षेति भावः । क्रियारावितः क्रियानुसूला शवितर्थस्याः सा तथेक्षेतिस्थिर्यः ॥ तस्यैवेति । भावनैव हि यत्रात्मा सर्वत्राकृतातगोचर इति वचनादिति भावः । अत एव रथो गच्छतीत्यादावाख्यातो गौण एवेति भावः ॥ तस्या अपीति । स्वभावतो विषयप्रवणत्वे च बुद्धित्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्विच्छया बुद्धिस्त्वतो विषयप्रवणत्वमात्रेण विषयप्रवणत्वमस्येवेति विषयप्रवणत्वोपपत्तेर्युज्यत एवेच्छयाऽपि जडप्रत्यक्षस्य विषयनियमः । विषयप्रवणतामात्रस्यैव विषयनियामकतायां प्रयोजकत्वेन स्वतो विषयप्रवणत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वादित्यत आह ॥ तदर्थं चेति ॥ तयैवेति । लाघवादावश्यकत्वाच्चेति भावः । का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणनिषेधकत्वाभावस्य भाव्यारूढत्वनिवृत्त्यर्थमपेक्षितान्वयाहारेण निषेधकत्वाभावप्रातिपादनादिच्छामात्रमित्यादिना तस्य प्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य नेच्छामात्रं निषिध्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुभूतस्येच्छाप्रामाणिकत्वस्योपदर्शनार्थत्वादानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य हेतोर्मुपदर्शकतया तद्योजयितुमुक्तप्रतिज्ञायां हेत्वाकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकं तदेतुं दर्शयति ॥ कुत इत्यादिना ॥ परिणामवादमिति । विचित्रभवनरूपपरिणामस्य श्रुतौ विमृतिपेदेनोक्तत्वादिति भावः ॥ विवर्तवादमिति । श्रुतौ जास्त्येः सप्तमायासरूपत्वाभिधानेन ब्रह्मविवर्तत्वाभिधानादिति भावः । कालादीत्यादिपेदेन रूद्धादिपरिग्रहः ॥ अन्यसतेनोक्तत्वमिति । आधवाक्येऽन्य इति द्वितीयवाक्येऽन्यैरिति श्रवणादिति भावः । नन्वेच्छामात्रं स्पष्टिरित्येतावदुच्यते न पुनः प्रागुक्तान्यपक्षोपमेदेन कश्चित्स्वपक्ष इति कथमस्य स्वपक्षाभिधायकत्वमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरतया व्याचष्टे ॥ य इत्यादिना । प्रशंसयेथास्येच्छावत्यावगमः कथमित्यतस्तदन्यथाऽनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य तां दर्शयति ॥ न चेति । प्रशंसायामधिकोक्तेरपि दर्शनादन्यथा तस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । यद्वा ननु कामस्तदग्रह इत्याद्युदाहरिष्यमाणवाक्यानामिच्छामात्रमित्यस्यापि श्रुतित्वादिति श्रुत्येत्येव वक्तव्यं तथा प्रशंसयेत्युक्तौ किं निमित्तं कुतश्च श्रुतिभ्यः पृथक्करणमित्यत एतच्छ्रुतकृतान्यथाऽनुपपत्त्येच्छासिद्ध्याऽस्यां श्रुतितया तदर्थ्यामकत्वात्प्रसङ्गात् पृथक्करणं च सार्थकमित्यभिप्रेत्यान्यथाऽनुपपत्त्या तदवगतिमुपपादयति ॥ यदीत्यादिना ॥ प्रशंसात्वादिति । अथार्थत्वादित्यर्थः । प्रशंसायामधिकोक्ते-

रपि दर्शनादिति भावः ॥ याथाथ्येति । तथा च प्रशंसामात्रस्य यांथाथ्यभावेऽप्युक्तस्वरूपशंसाया याथाथ्यान्वार्थासिद्धिरिति भावः ॥ अन्य-
 येति । अयथाथत्वाविशेषादिति भावः । भाष्ये उक्तसमुच्चयार्थः कामश्रुतिभ्यश्चेति चशब्द इत्यभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं कामश्रुतेर्विशिष्यानुदा-
 हरणात्काः कामश्रुतय इत्याशङ्कां च परिहरन्नापकहेत्वनुगुणतयाऽपेक्षितं पूरयति ॥ नेति । ननु कामश्रुतिभ्य एवेत्येवशब्देन कामश्रुतितत्प्रमाण-
 निरासोक्तः कथं तत्समुच्चयार्थतया चशब्दव्याख्यानमित्यतोऽर्थान्तपरत्वेनैवशब्दस्य तद्व्यावर्तकत्वाभावाच्च तद्विशेष इति भावेनैवशब्दस्य तद्विरुद्ध-
 मर्थान्तत्वासाह ॥ एवेति । भाष्यकारियुक्तपुन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्यार्थापत्तिश्रुत्योः सावकाशत्वेनेच्छासाधनत्वात्मभवेन तत्साधनार्थत्वाच्च तदिति
 भावेन तयोः सावकाशत्वशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ इच्छेति । सावकाशत्वशङ्कां स्वयं प्रकारान्तरेण परिहरति ॥ मुख्य इति । तर्ह्यर्थपत्तिश्रुति-
 भ्यामेवेश्वरस्येच्छावत्त्वसिद्धौर्भाष्यकारीययुक्तपुन्यासानर्थक्यमित्यतोऽन्यस्य तत्सावकाशत्वाभ्युपगमेन प्रवृत्तत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेन तथा भाष्यं
 योजयति ॥ मां वेति । मुक्तादावित्यादिपदेन सुप्तमुग्धयोः परिग्रहः ॥ साधयिष्यमाणत्वादिति । कामस्य यत्रासाः कामा इत्यादिनाऽ-
 व्यक्तित्वेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोरित्यादिना तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः ॥ साधयितुं शक्यमिति । क्षित्यादिकं दुःखादिवज्जन्यं कार्य-
 त्वादघटवदित्यपि प्रयोगसम्भवादिति भावः ॥ अतिप्रसङ्गभरिणोति । क्षित्यादेरिच्छादिमज्जन्यत्व इव बुद्धिमज्जन्यत्वेऽपि क्षित्यादिकं दुःखव-
 ज्जन्यं कार्यत्वादिति त्वदुवतातिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वेनातिप्रसङ्गापरिहाराय तत्साधनत्वागो बुद्ध्यादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि परित्यागप्रसङ्गादिति
 भावः । ननु दुःखादिमज्जन्यत्वसाधने बोधेऽपि बुद्धिमज्जन्यत्वसाधने तदभावेन बाधाबाधक्युक्तैवपग्यात् कार्यत्वेन बुद्धिमज्जन्यत्वसाधने दुःखादि-
 मज्जन्यत्वसाधनस्यापि प्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ दुःखादीति । तर्हि दुःखादिमज्जन्यत्वसाधने बोधेऽपिच्छावज्जन्यत्वसाधने तदभावेन बाधाबाध-
 क्युक्तैवपग्यादेवेच्छादिमज्जन्यत्वसाधनेन दुःखादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि साधनप्रसङ्ग इति सम्भवेत्याह ॥ सम्भमिति । मूले महातात्पर्ययुक्तपुन्या-
 सस्यानर्थक्यमाशङ्क्येच्छावत्त्वसाधकाधनानेवप्रयोजकताशङ्कापरिहाराय विपक्षे बाधकोपन्यासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं
 योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ निष्प्रयोजनोति चेदिति । बुद्धिप्रयत्नाभ्यामेवोक्तरीत्या कर्तृत्वनिर्वाहादिति भावः । लोके

बुद्धिमत एव कर्तृत्वदर्शनात्तद्गहितस्य कर्तृत्वं लोकविरुद्धमिति शङ्कते ॥ लोकेति । तर्ह्येच्छावत् एव लोके कर्तृत्वदर्शनात्तद्गहितस्य कर्तृत्वेऽपि लोकवैरूप्यमित्याह ॥ तस्मिन्मिति ॥ उदासीनस्येति । इच्छाराहितस्येत्यर्थः ॥ प्रयत्नवत् एवेति । तस्यैवाख्यातार्थत्वेन निर्णतत्वादिति भावः । एवञ्च न बुद्ध्याऽपि प्रयोजनमिति हृदयम् ॥ तथात्व इति । स्वतो विषयप्रवणत्वं इत्यर्थः । बुद्धेरेव स्वभावतोऽर्थप्रवणत्वादिति भावः । न स्वतोऽर्थप्रवणत्वेऽपि प्रयत्नस्य बुद्धयेभदः प्रसज्यते । बुद्धिस्वप्रयत्नस्वरूपजातिभेदेनैव तद्बोधोपपत्तेरिति परिहरति ॥ न बुद्धिस्त्वादित्येति । उक्तजातिभेदस्यैव तत्प्रयोजकत्वं परेणाप्यङ्गीकारयितुं विषये बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ परेति । परोपाधिकं विषयप्रवणत्वं ययोरिति बहुव्रीहिः । स्वभावतो विषयप्रवणत्वरहितयोरित्यर्थः । स्वभावतो विषयप्रवणत्वे प्रयत्नस्य तत्स्वभावकबुद्धयेभदप्रसक्त्या तदनभ्युपासे परोपाधिकविषयप्रवणत्वे तत्स्वभावकेच्छाऽभेदप्रसक्त्या परोपाधिकविषयप्रवणत्वस्याप्यनभ्युपान्तव्यवस्थापत्या तदङ्गीकुर्वता परोपाधिकविषयप्रवणत्वेऽपीच्छास्वप्रयत्नस्वरूपजातिभेदेनैव तद्बोधस्य वाच्यतायां तैर्नैव न्यायेन स्वतः प्रवणत्वेऽपि तस्य बुद्धिस्वप्रयत्नस्वरूपजातिभेदोदेव तद्बोधोपपत्तेर्न जातिभेदतत्र प्रयोजक इत्याखण्डलार्थः ॥ तज्ज्ञानार्थमिति । विषयविशेषसम्बन्धतया प्रयत्ने ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ अनादित्वादिति । तथा च विषयविशेषसम्बन्धतया तदुत्पादस्यैवाभावात् तदर्थता बुद्धेरिति भावः । ननु च प्रयत्नस्यानादित्वाभावेन विषयविशेषसम्बद्धतया तदुत्पादार्थत्वं बुद्धेर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सादित्वेन प्रयत्नस्य विषयविशेषसम्बन्धन्यतयोत्पादार्थं बुद्धिसापेक्षत्वात्तन्मात्रेण परतो विषयप्रवणत्वे तथा सत्यविशेषेण बुद्धेरपि सादित्वप्रसक्त्या स्वोत्पादककरणसापेक्षत्वात्परतो विषयप्रवणत्वं स्यादिति स्वतो विषयप्रवणत्वं भज्येतेत्याह ॥ सादित्वेऽपीति ॥ पौर्वापर्याभावादिति । प्रयत्नविषयसम्बन्धयोरिति शेषः । एतदेवोपादायति ॥ न हीति । तथा सति विस्मयव्यापारप्रसक्त्येति भावः ॥ स्वरूपेति । प्रयत्नस्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव विषयसम्बन्धतया प्रयत्नज्ञानस्यापि सम्भवात् तदर्थमपि बुद्धेरपेक्षेत्यर्थः । ननु प्रयत्नग्राहकप्रमाणस्य प्रयत्नेन संयुक्तसमवाययरूपप्रत्यक्षसत्तेः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वेऽपि तद्विषेणाप्रत्यक्षसत्त्वेन तद्ग्राहकत्वासम्भवाद्विषयसम्बन्धतया तज्ज्ञानार्थं बुद्धेरपेक्षितेवेति कथं तन्न परतो विषयप्रवणत्वं प्रयत्नस्येत्यतस्तथा सति बुद्धिग्राहकप्रमाणस्यापि बुद्ध्या सह संयुक्तसमवायेन प्रत्यासन्नतया तद्ग्राहकत्वेऽपि तद्विषेणाप्रत्यासन्नतया तद्ग्राहकत्वाभावेन विषयसम्बन्धतयः

बुद्धिज्ञानार्थं परोपेक्षायाः सत्त्वेन प्रयत्नवद्बुद्धरपि परतो विषयप्रवणत्वं स्यादित्याशयेनाह ॥ बुद्धेरपीति । न च ज्ञानस्वरूपग्राहकप्रमाणस्य विषयेण व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वमप्यस्त्येव । तथा च विषयसम्बन्धतया ज्ञानग्रहणस्यापि ज्ञानस्वरूपग्राहेणैव सम्भवान्न तज्ज्ञानार्थमन्यापेक्षेति कथं तद्बुद्धेः परतो विषयप्रवणत्वप्रसज्जनमिति वाच्यम् । तथा सति प्रयत्नस्वरूपग्राहकप्रमाणस्यापि प्रयत्नाविषयेण सह प्रयत्नरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वेन विषयग्राहकतया विषयसम्बन्धतया प्रयत्नग्रहणस्यापि तेनैव सम्भवान्न तर्दर्थमन्यापेक्षेति प्रयत्नस्यापि परतो विषयप्रवणत्वाभावापातात् । न च ज्ञानस्य प्रत्यासत्तिवात्तत्स्वरूपग्राहकस्य तद्ग्राहकत्वमुपपन्नं प्रयत्नस्य तु न प्रत्यासत्तिवत् । तथा सति दशमप्रत्यासत्तिप्रसङ्गेन तन्नवत्वनियमव्याकोपप्रसङ्गात् । अतो न प्रयत्नग्राहकस्यापि तद्विषयग्राहकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति मते ज्ञानपदेन सविषयकत्वेवोक्त्या प्रयत्नस्य प्रत्यासत्तिर्वेऽपि तदाधिक्याप्रसङ्गात् । न चोपनायकतावच्छेदकं ज्ञानत्वमेव जातिस्त्वेन लघुत्वात् । न तु सविषयकत्वमुपाधितया गुरुत्वात् । ततश्च कथं प्रयत्नस्योपनायकत्वमिति वाच्यम् । भिन्नविषयज्ञानसाधारणत्वेन ज्ञानत्वमात्रस्योपनायकतावच्छेदकत्वा-
नुपपत्त्या स्वविषयज्ञानत्वमेव तथा वाच्यम् । तत्र च स्वविषयकत्वमेव तथाऽस्तु लाघवात् । तच्च प्रयत्नेऽपीति कथं न तस्योपनायकत्वम् । न च स्वविषयकत्वं नोपनायकतावच्छेदकम् । व्यापारानुबन्धिनीविषयतामादायात्मादावतिप्रसङ्गादिति स्वविषयज्ञानत्वमेव तथा वाच्यम् । तच्च न प्रयत्नस्येति शङ्क्यम् । स्वविषयकज्ञानत्वमेव नोपनायकतावच्छेदकम् । पक्षज्ञानादीनामप्युपनायकतापत्तेः । व्यापारानुबन्धिनीविषयतामादाय पक्ष-
ज्ञानस्यापि बन्धिविषयत्वात् । तस्माद्यापारानुबन्धिविषयकज्ञानत्वं तथा वाच्यम् । तथा च ज्ञानत्वं गुरुमूतमेवेति प्रयत्नस्याप्युपनायकत्वोपपत्तिः । ननु भवतु स्वविषयत्वमेवोपनायकतावच्छेदकम् । तथाऽपि न प्रयत्नस्योपनायकता सम्भवति । तस्य स्वविषयत्वाभावात् । प्रकाशस्य सतस्तदीय-
मात्रनिबन्धनस्वभावविशेष एव तद्विषयत्वमित्यामतत्त्वविवेकपर्यालोचनया तथैव लाभात् । अन्यथा प्रकाशस्य सत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न । प्रयत्नस्यापि सविषयकत्वव्यवहारेण तत्सिद्धेः । न च सविषयकज्ञानजन्यत्वेनैव सविषयकत्वव्यवहार इति वाच्यम् । वैपरीत्यापत्तेः । न चोपेक्षाज्ञानानुरोधान्न वैपरीत्यामिति वाच्यम् । ईश्वरप्रयत्नानुरोधत्वात् । प्रयत्नस्यापि स्वाभाविकमेव सविषयत्वमिति तुल्यत्वात् । यदि चेत्श्वरे-

च्छायाः सविषयत्वं नास्त्येवेति मन्यसे तदोपेक्षाज्ञानेऽपि तच्चास्त्येवेति तुल्यामिति सङ्क्षेपः ।

अ०—मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्सं च तस्य प्रसादतः ॥ उन्निनीर्वातिवाक्याच्च लोकादृष्टानुसारतः ॥ इच्छानिमित्तको यस्मात्सद्भावे कुतः श्रुतिः ॥ महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् ॥ मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥ २-१-९ ॥

सु०—महातात्पर्ययुक्तेत्येति थदुक्तं तदसत् । यदीश्वरो नेच्छवान्स्यात्तदा श्रुतिमहातात्पर्यविषयो न स्यादित्यत्र व्याप्यभावात् । इच्छाराहितस्यापि धर्मादिस्तत्तच्छास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वदर्शनात् । आपाद्यस्यानिष्टत्वाभावाच्चेत्यत उक्तं विवृणाति ॥ मोक्षार्था इति । यस्मात्कारणात्सर्वा अपि श्रुतयो मोक्षार्था मोक्षप्रयोजनास्तस्मात्तद्भावे परमेश्वरस्येच्छाभावे तन एव मोक्षार्थताभावे श्रुतिस्तत्र महातात्पर्यरहिता स्यात् । तथा च कथं प्रमाणत्वं गमिष्यतीति योजना । मोक्षार्थत्वे किमीश्वरस्येच्छेत्यत उक्तं स चेति । स च मोक्षस्तस्येश्वरस्य प्रसादतो यस्मात्तस्मात्तद्भाव इति सम्बन्धः । तथाऽपीश्वरस्य प्रसादेन भाग्यं किमिच्छेत्यतः प्रसादत इत्येतद्व्याख्यातमिच्छानिमित्तक इति । ईश्वरज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः किं तत्प्रसादेनेत्यत उक्तं लोकोक्ति । विमतो वन्यमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वात् । बृहत्सलामोक्षवादित्यादिलोकादृष्टव्यापुषेतानुमानानुसारत इत्यर्थः । न केवलमनुमानात्किन्त्यागमादपीत्युक्तमिच्छानिमीषतीति । एष ह्येव साधुकर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत इति वाक्याच्च । अत्र कर्मव्युपलक्षणम् । उन्निनीपते उन्नेत्युपलक्ष्यति । यद्वा प्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यत्र वाक्यमेतज्ज्ञापकम् । लोकादृष्टानुसारत इत्येतदप्यस्यैवार्थस्य ज्ञापकमुक्तम् । श्रुतय इत्युपक्रम्य श्रुतिरित्येकवचनं कैमुत्यर्थम् । एकमपि वाक्यं न तत्र महातात्पर्यवत्स्यात् । किमुत सर्वोः श्रुतय इति । एतदुक्तं भवति । शास्त्रं हि साध्यसाधनभाववद्विषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम् । तत्र श्रुतीनां मोक्ष एव प्रयोजनम् । तेषां दुस्त्वप्रहाणाय श्रुतिरप्या प्रवर्तत इति वचनात् । मोक्षादन्यत्रात्यन्तिकदुःखप्रहाणायोगात् । स्वर्गादिप्रयोजनं भवदप्यवान्तरमेव न प्रधानम् । विषयस्तु परमेश्वर एव ।

सर्वे वेदा यत्पदमामन्तीत्यादिवचनात् । धर्मादिकं त्ववान्तरप्रतिपाद्यम् । अभिप्रेतप्रयोजनसाधनं च विपयतायश्रुते । न च धर्मादिकं
 मोक्षसाधनम् । पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः । अतो भगवत्येव मोक्षसाधनत्वत्सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यम् । न चाव्यापृतत्सा-
 धनाफलासिद्धिः । व्यापारश्च प्रसाद एव । न तु श्रुतिजनितं तज्ज्ञानं साक्षात्कारो वा । यस्य प्रसादादित्यादिवाक्यादुक्तानुमानाच्च ।
 ज्ञानं तु प्रसादसाधनमिति न सम्बन्धानुपपत्तिः । प्रसादो नामेच्छाविशेषः । तथा सत्युन्निषिते । तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ
 प्रतिष्ठितावित्यादिश्रुतिभिर्यस्य प्रसादादिति श्रुतैरैकार्थ्यलाभात् । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एव स्फुरणात् । तथा च
 यदीश्वरो नेच्छावांस्तदा न प्रसीदद्दृष्टवत् । सामान्याभावे विशेषाभावनियमात् । प्रसादरहितश्च न मोक्षसाधनं स्यात् । यद्यत्र विव-
 क्षितावान्तरव्यापाररहितं न तत्तत्र साधनमिति व्याप्तेः । मोक्षं प्रत्यसाधनं च न मोक्षशास्त्रतात्पर्यविवयः स्यात् । तथा च मोक्षप्रयो-
 जनता श्रुतीनां हीयेत । न च विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं चास्तीति विषयप्रयोजनशून्यत्वादप्रामाण्यमेवापेक्षते । न च तदपौरुषे-
 यतयाऽनाशङ्कितदोषस्य वाक्यस्योपपद्यते । अतोऽवश्यमुक्तेन क्रमेणैच्छावत्त्वं भगवतोऽङ्गीकरणीयमिति । ननु विषयाभावे स्याद-
 प्रामाण्यम् । फलाभावे तु कथमप्रामाण्यापादनम् । न हि फलवत्त्वं प्रामाण्यम् । किन्तु याथार्थ्यमेवेत्युक्तम् । नापि प्रामाण्यस्य व्याप-
 कम् । तृणादिदर्शनस्य प्रयोजनाभावेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमादित्यत आह ॥ याथार्थ्यमेवेति । यद्यपि याथार्थ्यमेव मानत्वं न फलव-
 त्वम् । नापि तेन व्याप्तम् । तथाऽपि वाक्यं प्रयोजकमेव मानत्वमेतीति युक्तमापादनम् । एतदुक्तं भवति । प्रामाण्यमात्रस्य प्रयो-
 जनवत्त्वेन व्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य वाक्यप्रामाण्यस्यास्त्येव । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । पदसङ्गतिग्रहणस्यपक्षस्यैव
 वाक्यस्य बोधकत्वात् । फलस्य विषयविशेषे वाक्यप्रामाण्यानिर्णयहेतुत्वाच्च । अतो व्यापकाभावे व्याप्यवाक्यप्रामाण्याभावापादन-
 मुपपन्नमेवेति । ननु च महातात्पर्यगोचरस्य विषयस्य परमप्रयोजनस्य चाभावेऽप्यवान्तरविषयेण धर्मादिनाऽप्रधानप्रयोजनेन च
 स्वर्गादिना विषयप्रयोजनवती श्रुतिः प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह ॥ तत्रापीति । वाक्येऽपि निर्धारणे सप्तमी । प्रयोजनवत्त्वेऽपीति

वा । यद्वाक्यं सङ्गोपयोग्यं महाप्रयोजनम् । उपलक्ष्यं चैतत् । प्रधानविषयं चेत्तपि द्रष्टव्यम् । यदिति श्रवणात्तदिति लभ्यते । सङ्गोपयोग्यमिति चावर्तनीयम् । यान्त्ववेतीत्यनुवर्तनीयम् । तथा चायमर्थः । नवान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । किञ्चास्य यद्वाक्यं यन्महत्प्रयोजनमुद्दिश्य यं प्रधानं विषयं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तम् । तत्ताभ्यामेव प्रयोजनविषयाभ्यामुपेतं प्रामाण्यमश्नुते । तद्वशादेवान्तरप्रयोजनोद्देश्यसिद्धेः । सिद्धौ वा तस्यैव प्रामाण्यप्राप्तेः । वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे महाता-
त्पर्योपेतमित्युक्तम् । तत्तयोरेव विषयप्रयोजनयोरुपपत्तौ प्रमाणं स्यान्नान्यथेति ॥ २-१-९ ॥

टि०—मोक्षार्था इत्युत्तरग्रन्थानर्थमाशङ्क्य प्राप्नुक्तमहातात्पर्ययुक्तिरूपविषये वाचकतर्कविवरणरूपस्वरूपविषयं सङ्गमयितुं तदनुपपत्तिशङ्कासुस्थापयति ॥ महातत्त्वस्युक्तमेवेति ॥ यदुक्तमिति ॥ व्याख्यानभावादिति । विषये वाचका-
भोकेनाप्रयोजकत्वाच्च विशेषव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि सामान्यन्यासिस्त्वत आह ॥ इच्छेति । अर्थशब्दस्य विषयापरपर्यायस्य वाधितत्वेन ग्रहणयोग्योपयोजनप्रस्तया तं व्याचष्टे ॥ मोक्षप्रयोजनम् इति ॥ उक्तिनिषेधशब्दोक्तस्य मोक्षहेतुप्रसादस्य कर्मसाध्यत्वादानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणसम्ब-
न्धानुपपत्तेरव्याह ॥ अत्रेति ॥ उपलक्ष्यमिति ॥ ईश्वरज्ञानम्येति शेषः । यद्यप्यत्र मूले श्रुतिप्रतीकग्रहणयोर्विनीषत इति वाक्याच्चेत्येवं वक्तव्यं तथाऽपि क्रियाफलन्यासगामिता निरासायोर्विनीषतीति परमाभित्वसूचनेनार्थस्तदनुवादः कृत इति ध्येयम् ॥ यद्वेति । इच्छानिमित्तक इत्यनेन प्रसादत इत्येतादिच्छयेति व्याख्येयम् । तत्र ज्ञापकमाह ॥ लोकदृष्टयनुसारत इति । उक्तिनिषेधवाक्याच्चेति मूल्योपयोजनमेव सूचयति ॥ अस्यैवा-
र्थस्येति ॥ प्रसादशब्देनैच्छेद्यत इत्यस्यैवार्थस्येति शेषः । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षया एवात्र प्रतीतेरिति भावः । उपक्रमोपसंहारयोरुप-
यन्त्रापि बहुवचनस्यैकवचनस्य वा प्रयोक्तव्यत्वाद्वैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं भाष्यकाराणामचातुर्यं प्रयोजनोक्त्या परिहरति ॥ श्रुतय इत्युपक्रम्येति ।
कैमुक्तमेव व्यनक्ति ॥ एकमपीति । ननु तदभावे कुतः श्रुतिमहातात्पर्यसहिता प्रमाणत्वं ममिष्यतीत्यनेन महातात्पर्ययुक्तिरूपविषये वाचकतर्कवि-
वरणं क्रियत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । मोक्षसाधनत्ववर्णनस्यानर्थकत्वात् । न चाविषयत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । विषयनायां मोक्षसाधनताया

अप्रयोजकत्वेन तदभावस्य तदनापादकत्वात् । तस्योजनसाधनत्वस्य तद्विषयत्वप्रयोजनकत्वेऽपि वा तत्प्रयोजनासाधनत्वस्यैव तद्विषयतोऽपपादकत्वेन
 तस्यैवापादकतया वर्णनीयत्वेन मोक्षसाधनत्वस्य तदनुषंगित्वेन न च मोक्षस्यैव श्रुत्यादिप्रयोजनत्वाद्युक्ता तदसाधनत्वस्यापादनतयैवितरिति वाच्यम् ।
 प्रमाणभावेन सर्गादिरूपप्रयोजनान्तरत्वेन श्रुत्यादेर्मोक्षप्रयोजनकत्वसिद्धेः । अस्तु वा कथञ्चित्तस्योजनत्वम् । तथाऽपि शास्त्रविषयस्यैव मोक्षसाधन-
 त्वावश्यम्भावादविषयस्य भावतत्तदनवश्यम्भावाद्भावतत्तदसाधनत्ववर्णनासङ्घातिरेव । न च भावत एव श्रुतिविषयत्वाभिप्रायेण तद्वर्णनमिति नास-
 ङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रमाणाभावेन विषयान्तरसङ्घातेन च भावतस्तद्विषयत्वयोगात् । अस्तु वा भावत एव विषयत्वमपि । तथाऽपि तस्य मोक्ष-
 साधनत्वसिद्धेर्न तेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वापादकं सम्भवति । न चात एव तद्भावादकतया तदभाव इतीच्छावत्त्वाभाववर्णनमिति वाच्यम् । मोक्ष-
 साधनतायामिच्छाया उपयोगाभावेन तदभावेन तदापादनयोगात् । न च प्रसादरूपभावव्यापारसम्पादकतयाऽस्त्येवेच्छावत्त्वस्यापि मोक्षसाधन-
 त्वे उपयोग इति वाच्यम् । अव्यापृतस्यापि भावतः साधनत्वसम्भवेन तद्व्यापारस्यैवानेपेक्षितत्वात् । व्यापृतस्यैव भावतः साधनत्वावश्यम्भावेऽपि
 श्रुतिजनितविज्ञानस्यैव वा भावतःसाक्षात्कारस्यैव वा भावव्यापारस्वसम्भवेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वमित्यस्य निर्वन्धनत्वाच्च । प्रसादस्य व्यापारस्वे
 शास्त्रस्य प्रयोजनत्वसम्भवाभावाभावेनानुषंगेऽस्तत्त्वप्रसङ्गाच्च । कथञ्चित्सम्बन्धेनोपपादनेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वाश्रयेऽपि नेच्छासिद्धिः । इच्छार-
 हितस्यापि भावत उक्तयुक्तिसिद्धिप्रसादरूपव्यवहारमात्रेणैव मोक्षसाधनत्वनिर्वाहात् । न चेच्छारूपत्वात्प्रसादस्य तत्सिद्धाविच्छावत्त्वमेव सिध्य-
 तीति वाच्यम् । निष्पत्तिरूपत्वेन प्रसादस्य तद्रूपत्वासम्भवात् । भावेऽपि वेच्छारहितत्वेन प्रसादराहित्यापादनानुपपत्तिरेव । प्रयोज्यप्रयोजनकभावा-
 प्रतीतिः । कथञ्चित्तदुपपत्तावपि भावति महातात्पर्यराहित्येन प्रसादराहित्यापादनार्थं श्रुत्यप्रामाण्यापादनं निर्वाजमेव । विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं
 वाऽऽद्यय प्रामाण्यसम्भवात् । अपाद्यस्याप्रामाण्यस्येष्टत्वाद्विष्टापत्तिश्चेति कथमस्योक्ततर्कविवरणरूपत्वमित्यत उक्तसर्वोक्षपरिहारेण विवरणरूप-
 तामुपमादयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । तत्र तावन्मोक्षसाधनत्वेन महातात्पर्यविषयत्वापादनमुपपादयितुं विषयप्रयोजनयोः साध्यसाधनभाव-
 नियमं तावत्सूचयति ॥ शास्त्रं हीति । साध्यसाधनभवती ये विषयप्रयोजने तद्वत्तथेत्यर्थः । यस्य शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तद्यज्ज्ञानाद्ववति स तस्य

विषय इति निवमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षातां प्रवृत्तिर्न भवेदिति । श्रुतेर्मोक्षप्रयोजनकस्याक्षेपं परिहरति ॥ तत्रेति । श्रुतिर्हि महाशास्त्रं वेदशास्त्रात्परं नास्तीति वचनात् । तस्य च महपुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षश्च महापुरुषार्थः । धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि मुख्यस्तस्मादिति श्रुतेः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । न केवलं मोक्षस्य श्रुतिप्रयोजनत्वमुक्तरीत्या सम्भावितं किन्तु श्रुतमपीत्याह ॥ तेषामिति । नन्वेतच्छ्रुत्युरोधेन दुःखनिवृत्त्यर्थवत्प्राप्तावपि न मोक्षार्थत्वासिद्धिरिति नैतच्छ्रुत्युपन्यासः सङ्गत इत्यत आह ॥ मोक्षादन्यत्रेति । श्रुतौ यद्यप्यान्तिकत्वं न श्रुतं तथाऽपि प्रशब्दप्रयोगलब्धस्यार्थस्यानुवादोऽयमिति द्रष्टव्यम् । भावतो विषयत्वाक्षेपं परिहरति ॥ विषयश्चेति । तर्हि धर्मादिसाधकानान्तर्गताभावात्तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्यत ईश्वरस्यैव महात्तार्यविषयत्वेऽपि धर्मादिवैवावान्तर्गताप्यविषयत्वमस्येवेति न तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्याह ॥ धर्मादिकमिति । अवान्तरं तत्प्राप्तं तदन्यदिति श्रुतेरिति भावः । ईश्वरस्य श्रुत्यवष्टम्भेन श्रुतिविषयतामुपपाद्य युक्त्याऽप्युपपादयति ॥ अभिप्रेतेति ॥ मोक्षसाधनत्वादिति । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः पद्मं विष्णुरेव न संशय इति श्रुतेरिति भावः । अव्यापृतस्यैव साधनतोपपत्तेः किं व्यापारेणेत्याक्षेपं परिहरति ॥ न चेति । अयमर्थः । साधनं द्विविधं सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धमुत्पाद्यं फलकामेन । यथा यागादि सिद्धं तु सव्यापारक्रियणीयम् । यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवानिति व्यापृतोदेव तस्मात्फलसिद्धिर्नव्यापृतादिति न केवलस्य फलसाधनत्वमिति । व्यापारान्तरेण प्रसादस्यान्यथासिद्धिं परिहरति ॥ व्यापारश्चेत्यादिना । कुतः श्रुतिजनितभावज्ज्ञानाद्यवधारणेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वाग्रह इत्यत आह ॥ तस्येति ॥ उक्तानुमानाच्चेति । विमतो बन्धमोक्षः प्रमुप्रसादसाध्यो मोक्षश्चाच्छब्दबलमोक्षवद्विश्रुतानुमानाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं सति विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धानुपपत्तिः प्रसज्यते । यस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तदज्ञानाद्भवति स एव तस्य विषय इत्यादिना शास्त्रप्रयोजनयोर्ज्ञानद्वारकसम्बन्धसिद्धेः प्रकृते च प्रसादस्य शास्त्रप्रयोजनसाधनत्वेन भावतो मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वाभावादित्यत आह ॥ ज्ञानं त्विति । यद्वा ननु ज्ञानस्याव्यापारत्वे तमेवमिति वाक्योक्तमोक्षज्ञानस्य मोक्षसम्बन्धो न स्यात् । प्रसादस्यैव व्यापारत्वान्मुपगमादित्यत आह ॥ ज्ञानं त्विति ।

सम्बन्धानुपपत्तिर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्तिर्नैत्यर्थः ॥ प्रसादो नामेति । तत्स्वरूपकथनेनेच्छामात्रस्यानादितया नित्यसिद्धत्वेऽर्पिच्छाविशेष-
स्यानभिव्यक्त्यादिसूचनेन ज्ञानप्रसादयोः साध्यसाधनभाव उपपादित इत्यवधेयम् । प्रसादस्येच्छारूपत्वे नियामकाक्षेपं परिहरति ॥ तथा स्मृतिरिति ।
एवमर्थोपात्तिः प्रमाणत्वेनोक्ता प्रसादस्येच्छारूपत्वे प्रत्यक्षमप्याह ॥ प्रसन्नोऽस्मीति । इच्छारहितत्वेन प्रसादराहित्यपादनस्य निर्वाजत्वेनानुष्ठानं
परिहरति ॥ तथा चेति । बीजमाह ॥ सामान्याभाव इति ॥ एवं तदभावे तदभाव इति । आवृत्त्याद्याश्रयणेच्छारहितत्वेन प्रसादराहि-
तत्वापादनं मूलाभिप्रेतं समर्थितम् । इदानीं तदभावे प्रसादराहितत्वे तदभावो मोक्षसाधनत्वं न स्यादित्यावृत्त्याद्याश्रयणेन मूलाभिप्रेतमापादनं
तन्मूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्तेरसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तेरविकरूढत्वात् तन्मूलकापादनानुपप-
त्तिरित्यभिप्रेत्यापादनप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ प्रसादराहित्येति । तदभावे मोक्षसाधनत्वाभावे श्रुतिर्महातात्पर्यरहिता
स्यादित्यापादितां श्रुतितात्पर्यविषयत्वानुपपत्तिमापाद्य स्वरूपवर्णनपूर्वकमनुवदति ॥ मोक्षं प्रत्यसाधनं चेति । अत्रापि यद्यं प्रत्यसाधनं तत्तत्सङ्ग-
लशाल्ममहातात्पर्योविषय इति सामान्यव्याप्तिरनुसन्धेया । ननु मोक्षप्रयोजनकशाल्ममहातात्पर्यविषयत्वाभावो नानिष्ट इति कथं तदापादनमित्यतः
प्रमितस्य श्रुतीनां मोक्षप्रयोजनकत्वस्य हानिरूपा निष्ठान्तरप्रसङ्गकत्वादिनिष्ठस्वमित्यभिप्रेत्य मोक्षार्थाः श्रुतय इति पूर्ववाक्यसूचितमनेन प्रसङ्गनी-
यमाह ॥ तथा चेति । ननु श्रुतीनां मोक्षप्रयोजनकत्वहानिरपि नानिष्ठेत्यतः श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गाहूपा निष्ठान्तरप्रसङ्गकत्वादिनिष्ठत्वं तस्या इत्याशं-
येन तदभावे कथं प्रमाणत्वं गमिष्यतीति भाष्यसङ्घसूचितमनया प्रसङ्गनीयमापाद्यं दर्शयितुं विषयप्रयोजनविशेषाभावेऽपि विषयान्तरस्य प्रयोजना-
न्तरस्य च सम्भवे निर्विषयत्वाद्याप्रसङ्गाच्चाप्रामाण्यप्रसङ्गा इत्यतो न केवलं तदभाव इत्यनेनेश्वरविषयकत्वमोक्षप्रयोजनकत्वाभावमात्रपरिग्रहः ।
किन्नाम विषयान्तरप्रयोजनान्तरयोरेष्यभावपरिग्रहः । तथा च सर्वथा निर्विषयत्वनिष्प्रयोजनत्वसिद्ध्या युक्तमप्रामाण्यपादनमित्याशयवांस्तदभाव
इत्येतसूचितविषयप्रयोजनान्तराभावमनुवदन्नप्रामाण्यप्रसङ्गनमाह ॥ न चेति । ननु वेदस्य प्रामाण्यमस्येवेति नेदमप्यनिष्टमित्यत आह ॥ न चेति ।
कुतो नेत्यत उक्तमपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्येति हेतुर्भावविशेषणम् । अप्रामाण्यस्य दोषजन्यत्वाद्वाक्ये च स्वाभाविकदोषाणामभावेन पुरुषदोष-

निबन्धनानामेव तेषामवस्थाश्रयणियत्वात् । यस्य स्वतन्त्रो वक्ता पुरुषस्तिष्ठति तत्र तदेषानिबन्धनानां दोषाणां सम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र पुरुषदोषनिबन्धनाभावात्कारणाभावे च कार्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वादप्रामाण्याभाविनिश्चयान्नाप्रामाण्यं तस्य युक्तमङ्गीक्रुमिति भावः । ननु याथार्थ्यमेवेत्युत्तरमाप्यमनर्थकम् । न च फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यव्यापकतोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यापकाभावेन व्याप्यस्य प्रामाण्यस्याभावव्युत्पादनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतः प्रागुक्तस्य निष्प्रयोजनत्वेन वेदप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतयोक्तप्रसङ्गं योजयितुं निष्प्रयोजनत्वेनाप्रामाण्यपादनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ पदानामिति । एतच्च प्राथमिकबालव्युत्पात्तेहेतुजिज्ञासोत्थापकतयेष्टसाधनत्वस्य तत्रोपयोगाभिप्रायेणोक्तं पदसङ्गातिग्रहणसव्यपेक्षस्यैवेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमादिति भावः ॥ फलस्येति । तात्पर्यलिङ्गात्तात्पर्येति भावः । तत्राप्युत्तरभाष्यानर्थक्यमारादक्य महाप्रयोजनस्य प्रधानविषयस्य च वाक्यस्य महाप्रयोजनसाधनविषयोपेतत्वेनैव प्रामाण्यमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन किं तदर्थप्रतिपादनेनापत्त्यतोऽवान्तरप्रयोजनाप्रधानविषयाभ्यामेव प्रामाण्यसम्भवाच्च मोक्षार्थत्वाभावेऽपि शास्त्राप्रामाण्यमित्यारादङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिवर्तकतया मूलं योजयितुमवान्तरप्रयोजनादिना तत्प्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति । सम्पूर्णप्रयोजनवाक्यं प्रति वाक्यस्याधिकरणत्वाभावेन वाक्येऽपीति सस्यनुपपत्तिमाशङ्क्य नेयमधिकरणसंसर्गं किन्तु वाक्यानां मध्ये यत्सम्पूर्णप्रयोजकं वाक्यमिति गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरस्यादिविक्रियणसप्तमीति सानुपपत्तिरित्यत आह ॥ निर्धारण इति । अवान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यशङ्कायां महाप्रयोजनविषयभ्यामुपेतमेव वाक्यं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । महाप्रयोजनस्येव महाविषयस्यापि तत्प्रामाण्यनिर्वाहकस्य पूर्वं समर्थितत्वात्तत्कथं महाप्रयोजनमित्येकदेशोक्तिरित्यत एकदेशप्रयोगेऽपि विशिष्टस्य ज्ञातुं शक्यत्वाद्वाच्ये एकदेशोक्तिर्न तु तन्मात्रस्य प्रामाण्यनिर्वाहकत्वाभिप्रायेणोति नानुपपत्तिरिति भावेन भाष्यमुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ उपलक्षणं चेत्तदिति ॥ लभ्यत इति । यत्तदोक्तित्यसम्बन्धादिति भावः । वक्ष्यमाणं वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे तात्पर्योपेतमित्युपनयस्यापि भाष्या-

रूढतालाभायाह ॥ समपूर्णप्रयोजनमिति ॥ चावर्तनीयमिति । अत्रापि पूर्वदुःपलक्षणत्वमनुसन्धेयम् ॥ अनुवर्तनीयमिति । पूर्ववाक्यादिति शेषः । अन्यथा साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वप्रसक्तेरिति भावः । कथमेतावतोक्ताक्षेपपरिहार इत्यतः श्रुतोपलक्षितरूढयात्रावर्तितानुवर्तितपदानां सम्बन्धं प्रदर्शयन्मुक्ताक्षेपपरिहारमाह ॥ ततश्चेति । इतीत्यस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥ २-१-९ ॥

अ०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ॥ नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम् ॥ २-१-१० ॥

सु०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ प्राणिनां विविधान्देहनिद्रियविषयांस्तत्फलं च सुखदुःखलक्षणसुत्यादयश्चिश्चरः किं तदीयं धर्मार्थमरूपं कर्मापेक्षते न वा । आद्ये तस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतेः । द्वितीये निर्निमित्तं काश्चित्सुखयन्विषमः स्यात् । काश्चिदुःखयन्निर्घृणः स्यात् । इत्युभयथा न तस्य सर्वकर्तृत्वमित्येव पूर्वपक्षेऽप्राधिकरणे निराक्रियते । तत्र तावदाद्येन सूत्रेण कर्मादिसापेक्षस्य कर्तृत्वमभ्युपेयं वैषम्यनैर्घृण्ये परिहृते । अपेक्षणीयं कर्मादीश्वरायत्तं न वा । नेति पक्षे सर्वकारणत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विषमाणां कर्मणां कारयितुवैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याक्षिप्य कर्मादीनामनादिताभ्युपगमेन समाधानमुक्तं न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति सूत्रेण । एवं तर्हि कर्मादिसापेक्षस्य स्वातन्त्र्यं न स्यादित्याशङ्क्योक्तमुपपद्यते चेति । कर्माद्यपेक्षस्यापि तस्य स्वातन्त्र्यमुपपद्यते । कर्मादिसत्तादेरपि तदधीनत्वस्यासम्भवाधिकरणे समर्थितत्वात् । न हि स्वाधीनसत्तादिक्रमपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिरुक्तेति । एवं तर्हि तदपेक्षा नामानपेक्षेव । तथा च पुनर्वैषम्याद्यापत्तिरित्याशङ्क्योक्तमुपलभ्यते चेति । उपलभ्यते हीश्वरस्येदं वैषम्यं निर्घृणत्वं च प्रमाणीः । अतो नैदमनिष्टमिति । तदिदमयुक्तम् । वैषम्यनैर्घृण्ये हि वस्तुतो दूषणे न वा । आद्ये कथमन्ततोऽयङ्गीक्रियते । द्वितीये प्रथमेवाङ्गीकार्ये । किं सापेक्षतायक्षं कक्षीकृत्य तत्र दूषणपरिहारकेशेन । तथा च वक्रवन्धकरीतिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ वैषम्यमिति । द्विविधं खल्विदं वैषम्यं निर्घृणत्वं च । एकं कर्माद्यनपेक्षता-

प्रयुज्यते । अपरं तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादिसत्तादेरपीश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् । तत्रार्थं वेदाप्रामाण्यकारणत्वेन दूषणत्वान्नैव वरस्याङ्गीकर्तु-
मुचितम् । वेदो हि धर्म सुखसाधनमर्थम् च दुःखसाधनमाह ॥ तत्र यदीश्वरो धर्माधीनवनयेत्य विषयो निर्दृग्ग्रह स्यात् । तदा वेदो-
दितं धर्माधीनयोः सुखदुःखसाधनत्वमसत्स्यात् । तथा च तस्य कथं प्रामाण्यं स्यात् । अतः सूत्रकारेण कर्मादिसापेक्षतापक्षमुरीकृत्य
तत्परिहृतम् । अतोऽन्यत्तु द्वितीयं वैषम्यं नैर्दृग्ग्रहं च न वैषम्यादिनामकं दूषणरूपं न भवतीति यावत् । तथा हि । वैषम्यादिकं तावन्न
स्वरूपेण दोषः किन्तु दोषहेतुतया । न चेदं वेदाप्रामाण्यकारणम् । कर्मादिसापेक्षस्याङ्गीकारात् । नापि जीवनाभिषेधस्य प्रत्यवायेहेतुः ।
तदभावात् । अतोऽदूषणत्वाद्भीकृतं सूत्रकृतेति न कश्चिदोपः । तथा च भाष्यम् । न च पुनर्वैषम्याग्रापातेन दोष इति ॥ २-१-१० ॥

टि०—॥ ॐ वैषम्यनैर्दृग्ग्रहे न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ननुत्तरभाष्यस्य गतार्थतानिशासायैतदधिकरणव्यावर्त्यपदपक्षदर्श-
नेनाधिकरणरूपमसमर्थनार्थतयाभावात् । सूत्रव्याख्यानरूपमस्य वाऽभावाच्च वैषम्यमित्याशङ्क्य तदाभावोऽप्यधिकरणशरीरे प्रसक्तानुपपत्तिपरि-
हारार्थत्वाद्धानदर्थक्यमिति भावेनाधिकरणशरीरे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारकतया तद्योजयितुं भाष्यानुसारेणैतद्व्यावर्त्यपदपक्षदर्शनपूर्वकमविकरणन्वरूपं
दर्शयति ॥ प्राणिनामिति ॥ उभयथेति ॥ आद्येऽस्वातन्त्र्याद्वितीये च वैषम्यादिदोषत्वादिति भावः ॥ आरम्भणाधिकरण इति । द्रव्यं कर्म च
कालश्च स्वभावश्चेतना द्युतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्ष्येति श्रुतेरित्यादिनेति शेषः । अस्तु कर्मादीनां सत्त्वस्यापि भगवद्भीनत्वम् ।
तथाऽपि तत्सापेक्षस्य भगवतो न स्वातन्त्र्यंस्वतन्त्रश्च सापेक्षश्चेत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यतो भवेदेवं स्वातन्त्र्यप्रच्युतियदि तद्रूपेणा तेन विना करणे बुला-
लोदेरिव शक्त्यभावनिबन्धना स्यात् । न चैवम् । किन्नाम स्वेच्छाधीनैवेति न स्वातन्त्र्यहानिरित्याह ॥ न हीति ॥ प्रमाणैरिति । स कारयेत्युप-
मथाऽपि पापं न तावता दोषत्वात्नीशिताऽपीत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः । एवमधिकरणशरीरं प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमुद्गाढयति ॥ तदिदमभ्युक्तमिति ॥ आद्य इति ।
दुष्टापादानस्य पराजयहेतुत्वादिति भावः ॥ वक्रवन्धरीतिरिति । वक्रवन्धसमानन्याय इत्यर्थः । वक्रग्रहणे क उपाय इति केनचित्पृष्टे खरात-
दिनकरसम्पर्कद्रुततन्मस्तर्कनिहितनन्नीतभिन्दुभिर्नयनयोः पूर्णतायां तद्व्यग्रहं सुकरमिति कश्चित्प्रतिपादयति । न च तदुपपद्यते । वक्रग्रहणमन्त-

रेण तन्मस्तक नवनीतप्रतिक्षेपानुपपत्तेस्तिस्मिन्गृहीते तु पुनस्तस्मिन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपोऽपि मुखेवेति न्यायामिप्रायः । आद्यस्य वेदाप्रामाण्यकारणत्वमुपपादयति ॥ वेदो हीति । वैषम्यं नैर्धुण्यं च वैषम्यादिनामकं नेति विप्रतिषिद्धमित्यतो नात्र वैषम्यादेर्वैषम्यादिनामकत्वं नेति यथाश्रुतेऽर्थे तात्पर्यं येन विप्रतिषेधः स्यास्किन्तु दूषणं न भवतीत्यत्रैवेति नानुपपत्तिरित्याह ॥ दूषणरूपं न भवतीति यावदिति ॥ न स्वरूपेनेति । अतिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि कथं तयोर्दोषत्वमिति पृच्छति ॥ किन्त्विति । उत्तरमाह ॥ दोषहेतुतेयति । दोषान्तरोद्वायकतयेत्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि दोषान्तरोद्वायकतैव दोषत्वमित्यतस्तदभावाच्चेयमिप्रैतदुच्येत्येदोषः किं वेदाप्रामाण्यरूपोऽभिमत उत प्रत्यवायापरपर्याय इति विकल्पो हृदि निधायाद्यमनूद्य प्रतिषेधति ॥ न चेति । धर्माधर्मादेः सुखदुःखहेतुत्वप्रतिपादकत्वेदाप्रामाण्यं न चेत्यर्थः । न च ज्योतिषोमेन स्वर्गक्रामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्रामाण्याप्रसङ्गोऽपि समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिशास्त्राप्रामाण्यपरिहारात्तदापादकतया दोषत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अनादिमिद्वयोऽस्थताद्यनुसारित्वस्यैव तत्र समशब्दार्थत्वादित्याशयात् । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ नापीति ॥ तदभावादिति । ईश्वरस्य विधिनैषधातित्यादिति भावः । वैषम्यादेः स्वरूपेण न दोषत्वं किन्तु दोषान्तरोद्वायकतयैवेत्युक्तम् । तत्र भाष्यं प्रमाणयति ॥ तथा चेति । भाष्यमप्युक्ताभिप्रायेमेव स्वरूपेण दोषतायां न चेत्युक्तं न वैषम्याद्यापात इत्येवावश्यमिति भावः । यद्वा ननु मूलेऽतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकमिति वैषम्यादिशब्दवाच्यमेव तत्र भवतीत्युक्तम् । एवञ्च दूषणं न भवतीति व्याख्यानं निर्वीजमित्यतो भाष्ये दोषत्वमाशङ्क्य परिहारादत्रापि तथैव व्याख्यानं युक्तमित्याह ॥ तथा चेति ॥ २-१-१० ॥

अ०—॥ ३० सर्वधर्मोपपत्तेश्च ३० ॥ यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः ॥ गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ॥ सर्वधर्मोपपत्तेस्तद्वाक्यैरपि हि तादृशैः ॥ निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भक्तसूत्रावल्याख्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २-१ ॥ छ ॥

सु०—॥ ३० सर्वधर्मोपपत्तेश्च ३० ॥ सर्वे चेतना अपूर्णगुणा दोषिणश्च दृष्टास्तद्वृत्तानेन चेतनत्वादीश्वरस्यापि समाख्यासाभ्यामपरिपूर्णगुणत्वं दोषित्वं च स्यादिति पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते । तदिदमस्पष्टं भाष्ये । चशब्दसमुच्चितायाः श्रुतेर्बोदा-

हेतत्वात् । युक्तेरव्युत्पादनात् । अतः स्पष्टं व्याचष्टे ॥ यदधीना इति । चापिशब्दावन्यान्यसमुच्चये । एवमशब्दस्य यदधीना एवे-
त्यन्वयः । हिशब्दः सर्वस्य भगवदधीनतायां श्रुत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । कथमित्याक्षेपे । द्वेधा हि वस्तु न प्राच्यते । तत्र स्वात-
न्य्यभावाद्वा प्रेसाभावाद्वा । द्वेधा च न हीयते । स्वातन्त्र्यभावाद्वा । जिहासाभावाद्वा । अस्ति तावदीश्वरस्य सर्वत्र स्वातन्त्र्यम् । अस्ति
च मया सर्वदानन्दादिगुणवता दुःखादिदोषवर्जितेन भाव्यमितीच्छा प्रेक्षावच्चात् । अतः कथं तस्यानन्दादिगुणपूर्णत्वं दुःखादिसर्व-
दोषदूरत्वं न भवति । अत्रैते प्रयोगाः । ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषदूरश्च । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवत् । ईश्वरो विप्र-
तिपन्नगुणवान् । तत्र प्रेसावत्त्वे सति स्वतन्त्रः सति स्वतन्त्रः स तद्धान्यथा सम्प्रतिपन्नः । ईश्वरो न विप्रत-
दोषवान् । तज्जिहासुत्वे सति स्वतन्त्रत्वात् । यो यत्र प्रेसावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तद्भाववान् । यथा सम्मत इति । तदेवमुक्त-
प्रकारेण सर्वेषां धर्माणां गुणानां दोषाभावानां च सम्यन्विन्यास्तत्प्रातिपादिकाया उपपत्तेस्तादृशैः सर्वगुणपूर्वैरुपपादकैः । हिशब्द-
स्तेषां गुणाः श्रुता इत्यादीनां प्रसिद्धतां सूचयति । तदनेन स्वपक्षे प्रमाणमभिदधतैव परकीययुक्तीनां कालात्ययापदिष्टत्वं स्वातन्त्र्या-
भावोपाधिदुष्टत्वं चोक्तं भवतीति ॥ २-१-११ ॥ इति श्रीमत्सूर्यप्रमातिभगवत्पादसुहृतेरनुव्याख्यास्य प्रगुणजयतीर्थोऽव्ययतिना ॥
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविधृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्महायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमचरणः समाप्तः ॥ २-१ ॥ छ ॥

टि०—॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ समाप्तव्यासाभ्यामिति । ईश्वरो न सर्वगुणपूर्ण इतीश्वरो दोषाति च सङ्क्षेपः । ईश्वरो न
ज्ञानवान् सुखवानितीश्वरो दुःखवांश्चिन्तावानित्यादिविस्तराभ्यामित्यर्थः । अत एव सिद्धान्ते ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोष-
विदूश्चेति सामान्यत ईश्वरो विप्रतिपन्नगुण ईश्वरो न विप्रतिपन्नदोषवानिति विस्तरश्च गुणसाधनदोषनिराकरणे वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ अन्यो-
न्यसमुच्चय इति । तथा च नान्यत्सर्वैधर्म्यमिति भावः । तर्हीतरव्यावृत्त्यर्थैकेशब्दविरोध इत्यतस्तस्य भिन्नमत्वात् तद्विरोध इत्याह ॥

एव शब्दस्येति ॥ आक्षेप इति । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । आद्यहेतौ यो यत्र स्वतन्त्रः स तद्धानित्येवाकते दोषे स्वतन्त्रस्य तद्वत्त्वाभावाद्वाभिचारः स्यादिरयतः सत्यन्तं विशेषणम् । द्वितीयहेतावपि गुणेषु स्वतन्त्रस्य तदभाववत्त्वाभावेन व्यभिचारः स्यादित्यतः सत्यन्तं विशेषणम् । जीवे व्यभिचारवाराणांशोभयत्र विशेष्यसागः । उभयत्र विशेषण्यसौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवात्सामान्यव्याप्तिप्रदर्शनमिति मन्तव्यम् । सूत्रभाष्ययोः षष्ठीसमासो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य तथाविग्रहं दर्शयन्सर्वधर्मोपपत्तेरित्यादिभाष्यं योजयति ॥ तदेवमित्यादिना । सर्वधर्मोपपत्तेरित्यतः परस्य तदित्यस्यानुवादेन तेनेत्यर्थमाभिप्रेत्यैवमुक्तप्रकरणेति तात्पर्यार्थकधनम् । धर्माणामिति पक्षीसम्बन्धमात्र इत्यभिप्रेत्योक्तं सम्बन्धिन्या इति । तस्यैव सम्बन्धस्य विशेष्यप्रदर्शनं तत्प्रतिपादिकाया इति । तादृशैरिति वाक्यविशेषणस्य वैयर्थ्यमाशाङ्क्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ तादृशैरित्यादि-
स्वातन्त्र्याभावेति । न च चेतनत्वेनापरिपूर्णगुणत्वादेरिव स्वातन्त्र्याभावरूपोपाधेरपि पक्षे साधने सौलभ्येन साधनव्यापकत्वाज्ञायमुपाधिरिति वाच्यम् । अस्या अपि युक्तेः स्वातन्त्र्यबोधकश्रुतियुक्तिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वेन पक्षे साधनासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् ॥ २-१-१ ॥
॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् ॥ जानकीजानिनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीश-
नृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्दुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तिरयुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ३ ॥
इति श्रीमत्पद्मावक्यप्रमाणविदामेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशार्तोर्ध्वज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतो
श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्मयमुधाविषमपद्मावक्यविद्वतौ शेषवन्त्यार्थचन्द्रिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रश्नः पादः ॥ २-१ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

०१६५५५

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥

